

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Territori i economia als monestirs del comtat d'Urgell (800-1100)

Climent Miró i Tuset

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Doctorat en Cultures Medievales

Universitat de Barcelona

TERRITORI I ECONOMIA
ALS MONESTIRS
DEL COMTAT D'URGELL
(800-1100)

CLIMENT MIRÓ I Tuset

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història Medieval,
Paleografia i Diplomàtica

Doctorat en Cultures Medievales

TERRITORI I ECONOMIA
ALS MONESTIRS
DEL COMTAT D'URGELL
(800-1100)

CLIMENT MIRÓ I Tuset

Direcció:

Marta Sancho Planas

SETEMBRE DE 2022

*Per als que no hi són, el pare i els padrins,
gent de muntanya, acostumada a patir.*

RESUM / ABSTRACT

Català

En aquesta tesi de doctorat mostrem l'estructura territorial dels monestirs benedictins del comtat d'Urgell entre els segles IX i XI i la seva relació amb les activitats agrícoles, ramaderes i d'explotació dels recursos naturals. Per a la realització d'aquest treball ha estat fonamental l'anàlisi dels documents provinents de les comunitats monàstiques, la gestió de les dades i l'ús de la cartografia. Per portar-la a terme hem utilitzat majoritàriament fonts escrites publicades provinents dels monestirs. Tota la informació ha estat tractada en una base de dades i fulls de càlcul. Per al seu anàlisi, també hem utilitzat sistemes d'informació geogràfica (SIG). L'estudi dels dominis monacals i de la seva evolució territorial ha comportat el tractament dels espais agropecuaris i els dedicats a l'explotació dels recursos minerals i forestals. L'anàlisi documental també ha permès el coneixement d'aspectes relatius a la naturalesa de les diferents tipologies d'explotacions i de l'estat de l'economia dels monestirs en la cronologia. L'acotació geogràfica en el comtat d'Urgell ha facilitat la relació que tenien les comunitats monàstiques amb la noblesa, sobretot amb les figures dels diferents comtes i comtesses, que actuaven com a protectors i patrons de la majoria de cenobis.

Paraules clau: Monacat, Urgell, Edat Mitja, Agricultura, Territori, Ramaderia, Recursos Naturals, Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG).

Castellano

En la presente tesis de doctorado se muestra la estructura territorial de los monasterios benedictinos del condado de Urgell en los siglos IX-XI y su relación con las actividades agrícolas, ganaderas y de explotación de los recursos naturales. Para la realización de este trabajo ha sido fundamental el análisis de los documentos procedentes de las comunidades monásticas, la gestión de datos y el uso de la cartografía. Para llevarla a cabo hemos utilizado mayoritariamente fuentes escritas publicadas provenientes de los monasterios. Hemos gestionado la información en una base de datos y hojas de cálculo. Para su análisis, también hemos utilizado sistemas de información geográfica (SIG). El estudio de los dominios monacales y de su evolución territorial ha integrado la investigación de los diferentes espacios agropecuarios y los relacionados con la explotación de los recursos minerales y forestales. El análisis documental también ha permitido mostrar aspectos de los diferentes tipos de explotaciones y del estado de la economía de los monasterios en esa cronología. La acotación geográfica en el condado de Urgell ha facilitado la relación que tenían las comunidades monásticas con la nobleza, sobre todo los distintos condes y condesas, que actuaban como protectores y patronos de la mayoría de los cenobios.

Palabras clave: Monacat, Urgell, Edad Media, Agricultura, Territorio, Ganadería, Recursos Naturales, Sistemas de Información Geográfica (SIG).

Français

La présente thèse de doctorat montre la structure territoriale des monastères bénédictins du comté d'Urgell du IXème au XIème siècle, ainsi que son rapport avec les activités d'élevage, agricoles et d'exploitation des ressources naturelles. La gestion des données, l'usage de la cartographie et l'analyse des documents des communautés monastiques ont été essentiels pour la rédaction de ce projet-ci, qui a été effectué grâce à des sources écrites et publiées des monastères. L'information a été traitée dans une base de données et des feuilles de calcul. Pour analyser ces données, on a aussi utilisé des systèmes d'information géographique (SIG). On a recherché de différents espaces agricoles et de ceux qui ont un rapport avec l'exploitation des ressources minérales et forestières afin d'étudier les domaines monastiques et leur évolution territoriale. L'analyse des documents nous a aussi permis de montrer quelques aspects de différents types d'exploitations ainsi que de l'état de l'économie des monastères pendant cette période. La délimitation géographique du comté d'Urgell a facilité les relations entre les communautés monastiques et la noblesse, surtout en ce qui concerne les comtes et comtesses, qui agissaient comme des protecteurs et des patrons de la plupart des monastères.

Mots clés : Monacat, Urgell, Moyen Âge, Agriculture, Territoire, Élevage, Ressources Naturelles, Systèmes d'Information Géographique (SIG).

English

The present PhD thesis shows the territorial structure of Benedictine monasteries in the county of Urgell between the 9th and 11th centuries, as well as its connection to agricultural and livestock activities, and those related to the exploitation of natural resources. The use of mapping, data management and the analysis of the documents from the monastic communities has been essential when writing this thesis, which has been made possible thanks to published written sources from monasteries. The collected information has been processed in a database and in spreadsheets. For the analysis of such data, Geographic Information Systems (GIS) have also been used. Research of the different farming areas and those related to the exploitation of forest and mineral resources has been carried out in order to study the monastic domains and their territorial evolution. Moreover, such a documentary analysis has allowed us to show some aspects of the different types of exploitations and the state of the monasteries' economy during that time. The geographical delimitation in the county of Urgell has revealed the relationship between the monastic communities and nobility, especially in the case of counts and countesses, who served as guardians and employers for most monasteries.

Keywords: Monacat, Urgell, Middle Age, Agriculture, Area, Livestock, Natural Resources, Geographic Information Systems (GIS).

SUMARI

SECCIÓ INTRODUCTÒRIA

1.	Introducció	23
1.1.	Recerca precedent	23
1.2.	Estat de la qüestió. Estudis precedents del monacat vinculat a Urgell	24
1.3.	Cronologia (800-1100)	27
1.4.	Hipòtesis i objectius inicials	28
1.5.	Fonts documentals	29
1.5.1.	Santa Cecília d'Elins	30
1.5.2.	Santa Maria de Gualter	31
1.5.3.	Santa Maria de Meià	31
1.5.4.	Sant Andreu de Planeses	32
1.5.5.	Sant Andreu de Trespunts	33
1.5.6.	Sant Climent de Codinet	33
1.5.7.	Sant Llorenç de Morunys	34
1.5.8.	Sant Pere de Graudescales	34
1.5.9.	Sant Sadurní de Tavèrnoles	35
1.5.10.	Altres documents de l'Arxiu Capitular d'Urgell	37
1.6.	Metodologia de treball	37
1.6.1.	Buidatge i anàlisi documental	37
1.6.2.	Edició de mapes (camins, ponts i cabaneres)	39
1.6.3.	Edicions de mapes (castells, pobles i esglésies)	41
1.6.4.	Dificultats en l'edició cartogràfica	42
1.7.	Estructura i distribució de la tesi	44

2.	El comtat d'Urgell	47
2.1.	Entorn geogràfic actual	47
2.2.	El clima	49
2.3.	La vegetació	50
2.4.	El comtat en la cronologia de la recerca (800-1100)	50
3.	Arrels monàstiques	53
3.1.	Del monaquisme tardoromà a l'arribada dels musulmans	53
3.1.1.	El monaquisme a la Tarraconense	54
3.1.2.	L'arribada dels visigots	56
3.1.3.	El monaquisme en la fundació del bisbat d'Urgell	58
3.2.	De l'arribada dels musulmans a la implantació de la Regla de Sant Benet	62
3.2.1.	La desfeta de la monarquia visigoda	62
3.2.2.	L'arribada dels francs i l'adopcionisme	64
3.2.3.	La reforma del monacat: la Regla de Sant Benet	66

SECCIÓ DESCRIPTIVA

4.	Relació de les comunitats monàstiques del comtat d'Urgell: localització, història i origen	73
4.1.	Monestirs amb fons documentals	74
4.1.1.	Santa Cecília d'Elins	74
4.1.2.	Santa Maria de Gualter	78
4.1.3.	Santa Maria de Meià	83
4.1.4.	Sant Andreu (Sant Iscle) de Trespunts (Centelles)	90
4.1.5.	Sant Climent de Codinet	95
4.1.6.	Sant Llorenç de Morunys	101
4.1.7.	Sant Sadurní de Tavèrnoles	106
4.2.	Monestirs sense sèries documentals pròpies	118
4.2.1.	Santa Maria de Vilet	118
4.2.2.	Sant Andreu de Planeses	121

4.2.3.	Sant Andreu de la Quera	126
4.2.4.	Sants Celdoni i Ermenter de Cellers	130
4.2.5.	Sant Pere de Graudescales	133
4.2.6.	Sant Vicenç dels Torrents	136
4.2.7.	Sant Martí dels Canals	140
4.2.8.	Sant Pere de l'Obac	140
4.3.	Monestirs no localitzats	142
4.3.1.	Santa Creu de Pallerols	142
4.3.2.	Sant Esteve	143
4.4.	Possibles monestirs	145
4.4.1.	Santa Eufèmia	145
4.4.2.	Santa Maria de Palau de Rialb	147
4.4.3.	Sant Cristòfol de Salinoves	148
4.4.4.	Sant Vicenç d'Isona	157
4.5.	Cel·les	158
4.5.1.	Santa Maria d'Isona	158
4.5.2.	Santa Maria de Sorba	160
4.5.3.	Sant Jaume d'Engordany	163
4.5.4.	Sant Joan de Bergús	167
4.5.5.	Sant Miquel d'Esdús	169
4.5.6.	Sant Pere de la Cort	171
4.6.	Cel·les no localitzades	173
4.6.1.	Sant Esteve de Nargó	173
4.7.	Conclusions	174
5.	Comunitats monàstiques i dominis territorials	177
5.1.	Tres conceptes a tenir en compte: domini central, dominis dispersos propers i dominis dispersos allunyats	177
5.2.	Estructuració de les descripcions dels dominis	178
5.3.	Santa Cecília d'Elins. El monestir de la val d'Elins	179
5.3.1.	El domini central: Pallerols, Avellanet i Cassovall	179
5.3.2.	La muntanya de Castelló, un domini dispers molt proper	182

5.3.3.	Un altre domini dispers proper. El castell d'Elins	187
5.3.4.	El <i>Sub montanione</i>	189
5.3.5.	Altres dominis: nord del comtat, Coll de Nargó i el Mascançà	193
5.4.	Santa Maria de Gualter. Una fundació a l'Urgell Mitjà	195
5.5.	Santa Maria de Meià. Una comunitat lligada als senyors de Meià	199
5.6.	Sant Andreu de Planeses. Un petit domini a la solana del Segre	200
5.7.	Sant Andreu de Trespunts. L'església de Santa Eugènia i els alous d'Oliana	201
5.8.	Sant Climent de Codinet. Un domini centrat a la vila de Codinet	202
5.9.	Sant Llorenç de Morunys. El centre de la vall de Lord	205
5.9.1.	El domini central i la vall de Lord	205
5.9.2.	Altres dominis: Torà, Llena, l'Alt Urgell i Montmagastre	209
5.10.	Sant Pere de Graudescales. Un domini a l'Aigua Dora	210
5.11.	Sant Sadurní de Tavèrnoles. El monestir de la Valira	211
5.11.1.	El domini central: Anserall, Morters i Estelareny	211
5.11.2.	La vall Castellbò, el Cogull i Castellciutat	213
5.11.3.	Sant Miquel de Ponts i la vall d'Andorra (Tolse i Engordany)	215
5.11.4.	Sant Andreu de la Quera. Als confins amb el comtat de Cerdanya	217
5.11.5.	Sant Esteve de Nargó. Entre la muntanya i la plana	219
5.11.6.	Isona i Conca Dellà. Una possessió en un indret antic	219
5.11.7.	Alòs. A l'entorn de l'església de Sant Feliu	221
5.11.8.	Sant Sadurní de Llanera i Sant Celdoni de Cellers. <i>La solitudine Ardevolense</i>	222
5.11.9.	El Mascançà i Balaguer. L'extrem de la marca	223
5.11.10.	Els dominis cerdans: Sant Pere de Ger, la baga i Sant Esteve d'Umfred	225
5.11.11.	Els dominis del Llobregat: Sant Salvador de Vedella, Sant Pere de Casserres i Sant Salvador de Mata	227
5.11.12.	Sant Pere de Vellanega. Un domini al comtat del Pallars	229
5.11.13.	Lasquarri. El lligam amb el rei Sanç	229
5.12.	Conclusions	230

SECCIÓ ANALÍTICA

6.	Espais agrícoles de producció cerealística i vitícola	235
6.1.	Tipologia de parcel·lari: les terres, les vinyes i les <i>insulae</i>	235
6.2.	Hipòtesis de treball per a l'anàlisi documental dels espais agrícoles	239
6.3.	Santa Cecília d'Elins	240
6.3.1.	El conreu cerealístic a la vall d'Elins: el petit parcel·lari	240
6.3.2.	Terres d'alçada a la muntanya de Castelló	244
6.3.3.	Vinyers d'alçada i terres transformades en vinyes a la vall d'Elins	247
6.3.4.	El conreu del cereal i de la vinya al <i>Sub montanione</i>	251
6.4.	Santa Maria de Gualter	255
6.4.1.	Un parcel·lari a l'entorn del riu Segre	255
6.5.	Santa Maria de Meià	256
6.5.1.	El conreu de cereal al sud del Montsec	256
6.5.2.	Els vinyers als dominis de Meià	259
6.6.	Sant Andreu de Planeses	262
6.6.1.	Petits espais de conreu de la solana del Segre	262
6.7.	Sant Andreu de Trespunts	264
6.7.1.	El conreu del cereal i de la vinya als dominis de Trespunts	264
6.8.	Sant Climent de Codinet	266
6.8.1.	Concentració d'un petit parcel·lari de terres a la <i>insula</i> i al camp Segaler	266
6.8.2.	Concentració de vinyes i canvi de conreu de terres	271
6.9.	Sant Llorenç de Morunys	274
6.9.1.	Cereal i vinya a la vall de Lord	274
6.9.2.	El cereal i la vinya a Torà, Llena i l'Alt Urgell	276
6.10.	Sant Sadurní de Tavèrnoles	278
6.10.1.	El conreu del cereal al sud del Valira: els entorns del monestir i Castellciutat	278
6.10.2.	Els vinyers del domini central i de Castellciutat	282
6.10.3.	L'agricultura als dominis de Ponts i de la vall d'Andorra	285
6.10.4.	El conreu del cereal en un territori antic: la Conca Dellà	288

6.10.5.	Isona: Explotacions vitícoles d'origen comtal	292
6.10.6.	Els dominis cerdans: producció i especialització cerealística	293
6.11.	Conclusions	297
7.	Els alous. Una proposta de categorització	301
7.1.	L'alou, origen d'un intens debat històriogràfic	301
7.2.	Proposta de classificació del terme alou	304
7.3.	Anàlisi i classificació dels alous monàstics	305
7.3.1.	Alou unitari o alou de parcel·les disgregades	306
7.3.2.	Alous d'una parcel·la o de diferents parcel·les	307
7.3.3.	Superfície dels alous	308
7.3.4.	L'origen dels alous	309
7.3.5.	Distribució cronològica dels alous	310
7.3.6.	Distribució cronològica dels alous comtals	311
7.3.7.	Conclusions	312
8.	Explotacions agropecuàries: cases, alous i masos	315
8.1.	Debat historiogràfic entorn de les unitats d'explotació	315
8.2.	Anàlisi de les explotacions agrícoles documentades	317
8.2.1.	Tipologies d'habitatges i explotacions	318
8.2.2.	De la fragmentació de la vila a la constitució del mas	320
8.2.3.	Conclusions	325
9.	Les cabanes ramaderes monacals	327
9.1.	Recerques i conceptes de ramaderia	327
9.1.1.	Recerques de ramaderia medieval a Catalunya	327
9.1.2.	Recerques de transhumància a la Plana i als Pirineus	328
9.1.3.	Recerques arqueològiques d'alta muntanya	329
9.2.	Els agrupaments ramaders medievals: ovins, bovins, equins i porcins	330
9.3.	Les cabanes dels monestirs urgellencs	334
9.3.1.	Les cabanes ramaderes i la noblesa	334

9.3.2.	Les cabanes ramaderes i els pagesos	336
9.3.3.	Les cabanes ramaderes als monestirs del comtat d'Urgell	337
9.3.4.	Relació de bestiar per a cada monestir	341
10.	Els espais ramaders monacals	345
10.1.	Categorització i descripció dels espais ramaders	345
10.2.	Distribució de les pastures	348
10.2.1.	Sector nord-occidental	350
10.2.2.	Els dominis cerdans de Sant Sadurní de Tavèrnoles	351
10.2.3.	Sector meridional	352
10.3.	Distribució dels prats	353
10.3.1.	Sector nord-occidental	353
10.3.2.	Els dominis cerdans de Sant Sadurní de Tavèrnoles	355
10.3.3.	Sector meridional	358
10.4.	Distribució de les garrigues	359
10.5.	Distribució de les deveses	361
10.6.	Distribució de les rouredes i les alzineres	363
10.7.	Distribució dels emprius	364
10.8.	Conclusions	366
11.	Els desplaçaments estacionals de les cabanes dels monestirs	369
11.1.	La transtermitància als monestirs del comtat d'Urgell	369
11.1.1.	Santa Cecília d'Elins	370
11.1.2.	Sant Sadurní de Tavèrnoles	372
11.1.3.	Sant Jaume d'Engordany	373
11.1.4.	Els monestirs de la solana de la Seu d'Urgell	374
11.1.5.	Sant Andreu de la Quera	375
11.1.6.	Sant Esteve d'Umfred i les possessions cerdanes de Sant Sadurní de Tavèrnoles	376
11.1.7.	Sant Climent de Codinet	376
11.1.8.	Sant Andreu de Trespunts	377
11.1.9.	Sant Llorenç de Morunys	377

11.1.10. Sant Pere de Graudescales	378
11.1.11. Sant Cristòfol de Salinoves	378
11.1.12. Els monestirs dels senyors de Meià	379
11.1.13. Conclusions	380
11.2. La transhumància de llarg recorregut: del Pirineu a la Plana	382
11.2.1. Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol de Salinoves: un itinerari carener	383
11.2.2. Sant Sadurní de Tavèrnoles: una ruta riberenca	387
11.2.3. Sant Salvador de Vedella i l'accés a les pastures de la Tosa d'Alp	389
11.2.4. Sant Llorenç de Morunys: una probable ruta cap al Llobregós	391
11.2.5. L'enllaç de Santa Maria de Ripoll amb els seus dominis urgellencs i aragonesos	391
11.2.6. Conclusions	393
12. Els recursos naturals als monestirs	395
12.1. L'explotació forestal dels boscos	395
12.2. Dret de fer llenya	397
12.3. Les fibres vegetals: El cànem i el lli	398
12.4. La persistència d'un canyer: el cas de Codinet	401
12.5. La mineria i la siderúrgia	402
12.6. Un forn a Caselles, prop de Montant o Montanissell?	405
12.7. La sal: conservació, alimentació i poder	406
12.7.1. El centre de producció salina: Cardona	407
12.7.2. Les fonts de sal: les salines	409
12.7.3. Les salines de la Llitera, l'extrem del comtat	411
12.7.4. Un topònim a tenir en compte: Morreres	413
12.8. Conclusions	416
13. Transaccions monetàries a través de la documentació	421
13.1. Anàlisi cronològic i documental. Amb quins documents ens trobem	421
13.2. La documentació i la situació econòmica dels monestirs	427

13.3. Sant Climent de Codinet. Motius de les vendes de béns	428
13.4. Santa Cecília d'Elins	430
13.5. Sant Sadurní de Tavèrnoles	436
13.6. Conclusions	440
14. Conclusions generals	443
Bibliografia	453
Abreviatures	475

ANNEXOS (En documents separats):

Annex 1. Regestos i transcripcions de documents

Annex 2. Buidatge de la informació documental

Annex 3. Fitxes de visita de camp i recull fotogràfic

AGRAÏMENTS

Primera, m'agradaria agrair a la Marta Sancho, la directora i tutora d'aquesta tesi, la dedicació i paciència que ha tingut, per a la seva consecució definitiva, des dels seus primers passos fins als darrers textos. Els desplaçaments i reunions a la facultat i a Tremp m'han permès arribar al que jo considero el port d'un llarg viatge.

Una altra persona clau per a la consecució definitiva d'aquesta expedició marítima per terres d'interior ha estat el suport de la meua mare, la Roser Tuset Vives, tot un puntal, a qui agraeixo el sacrifici d'hores i paciència que ha tingut amb mi amb això del doctorat. També vull agrair a la resta de la família més propera: la Roser, la meua germana; el Jordi, el meu germà; l'Ester i el Martí, els meus cunyats; els meus nebots, el Jordi, la Maria, el Martí i la Roser; i també als tiets i cosins d'Arfa, les Marta, els Guillem, la Cristina i la Berta.

També vull agrair el tracte i atenció del serveis administratius i de la biblioteca de la Facultat de Geografia i Història. Aquest també és el cas de les professores i dels professors, especialment la Jordina Sales i la Maria Soler, que tant abans com durant la pandèmia sempre m'han atès i aconsellat. Un especial record pel Xavier Costa, avui també professor, amb el qual he pogut intercanviar coneixements sobre el monacat, en trobades a la universitat i de manera més distesa quan m'ha atès telefònicament.

No voldria oblidar la Begoña Pons, també doctorand i d'ARDIT, que sempre m'ha informat des de Barcelona de les activitats docents, a les quals he pogut assistir en temps de pandèmia de forma virtual. També voldria recordar aquella colla dels Altimiris, els dos anys que hi vaig anar, ja fa una dècada, en els quals molt hi vaig aprendre, en concret, la meua gratitud al Pau Castell, avui també professor, i al Walter Alegria.

Realitzar una tesi des de la llunyania geogràfica de la seu universitària comporta uns problemes afegits, empetitits per les noves tecnologies que han despuntat del tot amb la pandèmia, i pel suport de persones lligades a organismes i entitats del que anomenem territori. Per aquest motiu, agraeixo als professionals dels arxius que m'han atès, en concret, de l'Arxiu Diocesà d'Urgell, el Benigne Marquès, el Josep Rábade i la Carme Bonet; de l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell, el Julio Quílez, el Lluís Obiols, la Verónica Rapalino i la Teresa Caminal; de l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya, l'Erola Simon i l'Àngels Casadessús; a la Laia Farrés i a la Teresa Rodrigo de l'Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria; al Josep Porredon de l'Arxiu Diocesà de Solsona; a la Montse Sirés de l'Arxiu Nacional d'Andorra; i a Josep Galobart, per l'atenció rebuda a l'Arxiu de Montserrat.

També vull expressar el meu agraïment a la Laura de Castellet, amb qui hem gastat xerrades interminables entre tisanes, croissants calents i cerveses a l'entorn de tesis i la «solitudine ardevolense»; al Jordi Pasques, per la infinitat d'excursions, converses i coneixença del territori; al Carles Gascón, pels bons consells, excursions i perdurable amistat; al Josep Suñé, per les apreciacions sobre el món andalús; a l'Antoni Gasset, al Robert Lizarte, al Manel Trepas, al Dani Fité i al Gerard Remolins, per acompanyaments en visites i excursions; al Joaquim Valera pel seu coneixement de la història d'Andorra; i a l'Antoni Pol i l'Àngels Mach de la Societat Andorrana de Ciències per la confiança que m'han dipositat.

També vull recordar i agrair al David Montané i a la Montse Montijo l'atenció pel permís que em van proporcionar per poder visitar l'antic monestir de Sant Andreu de Trespunts; l'amistat de la Paqui i el Ramon de cal Monestir (Santa Cecília d'Elins); les hores parlant de topònims d'Anserall, amb la Meri Isern de cal Barsa; l'atenció rebuda del Ramon Bernaus, historiador de Vilanova de Meià; la col·laboració de l'alcalde d'aquesta població, el Xavier Terré; al Josep Cuiner, també de Vilanova, que ens va dur fins a Sant Pere del Bac en un tot terreny digne d'una aventura; al Josep Sansalvador de l'Arxiu Gavín per la localització de Santa Eufèmia; al Pere Cerqueda de cal Vila de Vilanova de Banat pel seu coneixement de la història d'Esdús; a la Dolors Caelles, filla del veïnat del Monestir de Gualter, actual regidora de cultura de la Baronia de Rialb, per obrir-nos les portes del municipi; a l'Alberto Velasco, pels aclariments rebuts sobre el pare Pasqual i l'Escola d'historiadors de les Avellanes; al Jordi Casamajó, per les localitzacions de monuments megalítics; a l'Oliver Vergés per les seves apreciacions sobre la història del comtat d'Urgell; a la Rosa Serra, per les indicacions del Berguedà; i a l'Aniol Noguera i el Juanan Frias pel coneixement de Santa Maria de Vilet i l'acolliment a Peralta de la Sal.

Agraeixo també al Joan Gispert els consells a l'hora d'editar aquests textos, al Pau Ferrer pels que m'ha donat en SIG, al Carlos Guàrdia i a l'Institut per al Desenvolupament de l'Alt Pirineu i Aran, pel suport en matèria de camins ramaders, i a l'Albert Pujal, d'Arans, pels consells sobre ramaderia.

Voldria també agrair el suport de la Sònia Lanau, la Teresa Garcia, la Carmen Xamar, la Sofia Garçon, el Xavi Escribà, el Ventura Castells, el Josep Cerqueda, el Xavi Galabert, el Jaume Ribó, el Jordi Jordana, el Josep Saldes, el Pere Arancón, l'Antoni Nadal, el Joan Barrera, el Josep Canelles, el Josep Anton Escribà, el Sergi Valdés, el Pere Miquel Fonolleda, l'Anna Riberaigua, el Josep Mora, la Sara Ubach, el Domènec Bascompte, l'Alfred Llahí i la Laura Casanoves.

Finalment, agrair la magna paciència dels meus companys de feina al Departament de Medi Ambient d'Andorra, sobretot els de l'Oficina de l'Energia i el Canvi Climàtic i els agents del Cos de Banders.

Andorra la Vella, setembre del 2022

SECCIÓ INTRODUCTÒRIA

I. INTRODUCCIÓ

I.1. Recerca precedent

La gènesi d'aquesta recerca és el meu treball de fi de màster *Primeres passes del monestir de Santa Cecília d'Elins. (881-1076). Els monjos benedictins*, que va tutoritzar la professora Marta Sancho i que vaig defensar l'any 2012 (Miró 2012). En aquesta recerca vaig analitzar la documentació del monestir benedictí de Santa Cecília d'Elins relativa a la seva primera comunitat, la formada per monjos, concretament la documentació inclosa entre el primer document conservat, relatiu a un precepte de Carloman, de l'any 881, i el del judici de Llordà del 1076 (Marquès 2002-2005, docs. 1 i 46). La recerca engloba des del període fundacional d'aquest monestir fins a la substitució de la comunitat de monjos masculina per una de femenina a través de religioses provinents del monestir de Sant Pere de les Puelles de Barcelona. Aquesta substitució es va dur a terme en el marc de la Reforma Gregoriana sota el control del legat pontifici, Amat d'Oloron, a petició dels comtes d'Urgell Ermengol IV i Llúcia.

En el treball de fi de màster vaig dur a terme un estudi dels dominis del monestir de Santa Cecília d'Elins, sobretot el central, ubicat a l'actual vall de Pallerols (municipi de Montferrer - Castellbò. Alt Urgell) i el del Sant Cristòfol de Salinoves (municipi de la Baronia de Rialb. La Noguera), ubicat en un extens territori comprès entre els municipis de la Conca Dellà (Pallars Jussà) i el de Bassella (Alt Urgell) que en l'època estudiada rebia el nom de *Sub montanione*.

En aquesta recerca vaig investigar aquests dominis per demostrar que es tractava d'un territori que presentava una continuació en el seu poblament. L'estudi del parcel·lari agrícola d'aquestes àrees va permetre la comprovació de la política de concentració parcel·laria de terres i vinyes en diferents indrets i la transformació a l'entorn de l'any 1000 de parcel·les de conreu de cereal a conreu de vinya.

També vaig estudiar la ramaderia a través de les referències documentals de parcel·les i àrees dedicades a aquesta activitat, en els dominis de la vall de Pallerols i de Sant Cristòfol de Salinoves, i l'existència d'una transhumància de llarg recorregut entre aquests dos dominis, que es faria per un camí situat a la carena de les muntanyes. Aquesta via pecuària deuria funcionar en el període estudiat, atesa l'existència d'una àrea de pastura a la capçalera de la vall de Pallerols, propera al domini central de referit monestir, i la ubicació del domini de Sant Cristòfol de Salinoves, en una latitud inferior, dins del traçat d'aquest camí ramader.

La distribució dels dos dominis d'aquest monestir a l'entorn d'aquest camí demostraria també que aquesta via pogués arribar a ser de certa importància en la comunicació del nord i del sud del comtat d'Urgell del període estudiat. En el piemont o *Sub montanione* aquesta via carenera s'estructuraria com a un veritable eix que comunicava amb el nord muntanyenc del comtat sense passar pels camins de prop del riu Segre.

Aquesta recerca també va demostrar que el monestir de Santa Cecília d'Elins s'estructurava com a una organització religiosa que comptava amb el patronatge i protecció dels comtes d'Urgell.

Un cop acabada i defensada la investigació, vaig creure oportú engegar una recerca més amplia, integrada en un programa de doctorat, amb un objecte d'estudi més ampli que englobés tots els monestirs del comtat d'Urgell.

El fet que el monestir de Santa Cecília d'Elins estigués inclòs a l'òrbita de poder de la casa comtal —era una eina d'administració territorial dels comtes— em va esperonar per eixamplar l'objecte d'estudi a tots els monestirs existents al referit comtat.

1.2. Estat de la qüestió. Estudis precedents del monacat vinculat a Urgell

La recerca de doctorat de Xavier Costa marca la darrera fita en l'estudi històric del monacat català. La seva investigació planteja en els objectius la manca d'estudis comparats que analitzin el monacat català altmedieval de manera global i la manca de treballs que estableixin la tipologia clara dels monestirs i el paper que van jugar en l'estructuració territorial. Costa, com es planteja en els seus objectius, ofereix una visió del monacat que no se centra en explicar la història per separat de cada cenobi. De fet, es planteja identificar diferents patrons de comportament entre ells. Costa lliga el monacat des d'un punt de vista global per tal de relacionar tots els monestirs. També els vincula amb el seu entorn geogràfic, la transformació que dugueren a terme del paisatge i la seva relació amb la societat que poblava aquell territori (Costa 2019: 54-55).

Si hem de fer una retrospectiva cronològica de l'estudi del monacat en la nostra àrea d'estudi començarem per referir-nos a l'escola històrica de Santa Maria de Bellpuig de les Avellaneres, la qual constitueix la referència més coneguda d'un grup d'erudits del segle XVIII, membres del clergat regular que es van centrar en l'estudi de les institucions religioses del país: Jaume Caresmar, Josep Martí i Jaume Pasqual (Costa 2019: 43)¹.

Voldríem destacar l'existència d'un altre grup de clergues, centrats en el priorat de Santa Maria de Meià, que també van iniciar-se en l'estudi de la seva institució religiosa,

1 Xavier Costa cita en la seva tesi de doctorat (Garí et al. 1992: 331-374), (Freedman, Sabaté 2008: 14-38).

en una època poc anterior, concretament en ple segle XVII, a la de l'escola de les Avel·lanes. El prior Josep de Jalpí va iniciar aquest camí, amb *El Llibre General del Priorat de Meià*². Joan Gaspar Roig Jalpí, familiar de l'anterior, va publicar el 1668 el *Tratado de las excelencias y antigüedades del Priorato de Santa María de Meyá* (Roig 1668). Un altre abat del referit priorat, Manuel Abad Lasierra, va escriure posteriorment els *Apuntamientos cronológicos-históricos para el Tratado de Meyá*³.

Ja al segle XX, la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans va impulsar la recerca històrica Catalunya, tot i que els historiadors que hi col·laboraven no es van interessar pels temes eclesiàstics. Aquest serà un tema reservat per membres del clergat «que s'imbüen de la historiografia del moment» amb el treball de la història de la seva pròpia institució. L'abadia de Montserrat va prendre aquesta tasca de la mà d'Anselm Albareda, amb l'estudi del monacat benedictí en publicacions com *Analecta Montserratensia* i *Catalonia Monastica* (Costa 2019: 44-45).

El pare Cebrià Baraut és el màxim exponent d'aquest grup en les terres que engloba aquesta recerca, amb un estudi acurat de la documentació de les institucions monàstiques i religioses de la regió. La seva recerca es va publicar bàsicament a la revista *Urgellia*, vinculada al bisbat d'Urgell a través de la Societat Cultural Urgel·litana. En són destacables les transcripcions i edicions dels documents conservats a l'Arxiu Capítular d'Urgell (Baraut, 1978, Baraut 1979, Baraut 1980, Baraut 1981, Baraut 1982b, Baraut 1983, Baraut 1984-1985, Baraut 1986-1987, Baraut 1988-1989). Per la seva relació amb el monacat, ocupa un lloc preeminent la recopilació, transcripció i edició de la documentació del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, Baraut 1998-2001)⁴. Baraut també va treballar i editar la documentació de pergamins del monestir de Codinet a «Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet»; i la referent al monestir de Sant Andreu de Trespunts, a «El monestir de Sant Andreu de Trespunts», publicats a la revista *Studia Monastica*, de l'Abadia de Montserrat (Baraut 1982, Baraut 1984).

El lligam de Baraut amb la documentació dipositada als arxius urgel·litans és posterior a la seva arribada l'any 1963 a la casa de Montserrat a Engordany (Andorra), on hi passaria llargues temporades (Miró 2017). De fet, fou un altre clergue, en aquest cas secular i vinculat a la catedral, mossèn Pere Pujol (1887-1962), el que va iniciar bona part de la producció historiogràfica sobre el territori de la nostra recerca. Pujol, que era membre de l'Institut d'Estudis Catalans i de l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona, a part de nombrosos articles, va registrar molts documents dipositats a l'Arxiu Capítular d'Urgell (Riera 1984).

2 (ACA, Diversos Meià, vol. 50, *Llibre General del Priorat de Meià* (1637) cita de (Bernaus 2019).

3 (Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Tomo 18, 9-21-2-239, 9-3983).

4 Prèviament havia realitzat aquests estudis amb edició de part de la documentació del referit monestir (Baraut 1968, Baraut 1990).

De fet, Pujol, que havia rebut la influència de mossèn Josep Gudiol, tot i ser anterior a Baraut, encarnava possiblement un perfil més introduït en el món seglar, com es materialitza en la seva col·laboració i integració a l'Institut d'Estudis Catalans. Aquesta institució va ajudar a normalitzar la cultura catalana i a donar una vessant científica als estudis històrics (Costa 2019: 44).

Ramon d'Abadal va suposar un canvi en la forma de realitzar estudis històrics sobre monacat, atesa la seva formació universitària, el qual després de la Guerra Civil «va invertir grans esforços a estudiar el cenobitisme català» (Costa 2019: 46). D'Abadal exemplifica l'historiador format a la universitat i no a les institucions religioses (Costa 2019: 47).

Els estudis de Ramon d'Abadal es consideren uns clàssics de lectura obligatòria en els estudis del monacat català. Els llibres *Dels visigots als catalans* i *Els primers comtes catalans* (d'Abadal 1969, d'Abadal 1969b, d'Abadal 1958), tot i que no se centren exclusivament en el monaquisme, contenen apartats que tracten aquest tema, com el capítol dedicat a la fundació i formació del monestir d'Eixalada-Cuixà, al segle IX, per part de Protasi i un seguit de clergues urgel·litans (d'Abadal 1969: 377-484). Del mateix autor són destacables, pel veïnatge amb Urgell i la seva dependència episcopal, el *Catalunya Carolíngia* dels comtats del Pallars i de la Ribagorça, amb força documentació provinent de monestirs (d'Abadal 1955).

Manuel Riu va coincidir com a jove historiador a la Universitat de Barcelona amb els darrers anys de vida de Ramon d'Abadal (Costa 2019: 47). La seva investigació cabdal és la tesi doctoral *Las comunidades religiosas del antiguo Obispado de Urgel* (Riu 1961). Aquesta recerca és la base de molts articles posteriors, publicats en diferents revistes especialitzades, dels quals en destaquem de dedicats a Sant Cristòfol de Salinoves (Riu 1964), Santa Maria d'Alaó (Riu 1977), Santa Maria de Lavaix (Riu 1977b), Santa Maria de Solsona (Riu 1979) i Sant Llorenç de Morunys (Riu 1981, Riu 1982), entre d'altres.

Pel que concerneix al nostre àmbit d'estudi, les recerques de Manuel Riu i les de Cebrià Baraut es complementen, un bon exemple són la publicació d'articles a la revista *Urgellia*, dirigida per Baraut, de la qual Riu formarà part del seu consell de redacció fundacional.

Antoni Bach, coetani de Baraut i de Riu, també fou un historiador de referència en l'àmbit de l'antic comtat d'Urgell, concretament de l'àrea de l'actual bisbat de Solsona i de la Baronia de Rialb, com és el cas del priorat de Santa Maria de Gualter (Bach 1986-1987, Bach 1988, Bach 2005). La figura de Bach és comparable a la de Baraut, en tant que fou un clergue, en aquest cas secular, del bisbat de Solsona. Ja en l'actualitat, ressenyem la recerca d'un altre clergue secular, aquest cop del bisbat d'Urgell, la de Benigne Marquès, que podem considerar com a deixeble de Baraut. Marquès ha compaginat la seva tasca d'arxiver amb la recerca, sobretot amb l'estudi documental, de la qual ressaltem l'edició dels documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, Marquès 2006-2007). En l'actualitat succeeix Baraut en la direcció de la revista *Urgellia*.

Manuel Riu va amplificar la recerca documental amb l'arqueològica, com en el cas del monestir de Sant Llorenç de Morunys (Riu 1971), i sobretot de Sant Sebastià del Sull (Riu 1981b, Riu 1983, Riu 1984-1985, Riu 1986-1987). En aquest aspecte no podem oblidar les excavacions de Santa Maria de Sorba (Riu 1981b, Riu 1982c). Manuel Riu va metoditzar a finals dels anys seixanta i principi dels anys setanta del segle XX les recerques històriques sobre el monacat, tenint en compte els factors territorials i els econòmics (Riu 1967, Riu 1972). La conjuminació de la recerca documental i de l'arqueologia conformaran la base estructural dels estudis de Riu.

Així doncs, la relació dels monestirs amb el seu territori, amb la consegüent distribució del parcel·lari i dels diferents espais agrícoles i ramaders, configuraran part de la producció de Manuel Riu (Riu 1995b, Riu 1999, Riu 1999b).

En aquesta línia d'estudi relacional del monestir i el territori que l'envolta, trobem les recerques de Jordi Bolòs. Especialitzat en arqueologia del paisatge, ha dut a terme investigacions sobre monestirs, com la seva tesi de Santa Maria de Serrateix i la recerca de Sant Llorenç prop Bagà (Bolòs 1983c i Bolòs, Pagès 1986). La relació de l'arqueologia del paisatge i els dominis dels monestirs es poden comprovar també al llibre *Orígens medievals del paisatge català* (Bolòs 2004). Un article de referència vinculat amb el monacat és «El monestir com a institució feudal», publicat al llibre *Temps de monestirs* (Bolòs, 1999). La recerca de Bolòs s'identifica amb l'ús de la cartografia, que per exemple trobem editada als *Atles dels comtats de la Catalunya Carolíngia*. Aquesta col·lecció, que constitueix una de les obres de més difusió d'aquest investigador, ha estat elaborada conjuntament amb Víctor Hurtado (Bolòs, Hurtado 2006, Bolòs, Hurtado 2012, Bolòs, Hurtado 2015). Els atles, que són indispensables per a qualsevol estudi del període carolíngi a Catalunya, dediquen bona part de les seves pàgines a mostrar dominis monacals.

Per completar aquest estat de la qüestió remetem als capítols 7 i 8 en els que presentem uns apartats sobre el debat historiogràfic generat entorn a la terminologia de l'alou i del mas. En el capítol 9 hi trobem un apartat sobre l'estat de la qüestió de recerques i conceptes de ramaderia⁵.

1.3. Cronologia (800-1100)

El marc cronològic de la nostra recerca l'hem definit entre els anys 800 i 1100, tot i que en un principi havíem pensat posar el punt final en l'any 1080, amb la Reforma Gregoriana, personificada amb l'arribada i actuació del legat Amat d'Oloron.

La primera acotació, que estaria cap a l'any 800, es correspon amb un moment de canvi, tot un sotrac que va afectar la societat d'arrel visigoda que vivia sota la protecció

5 Veure apartats 7.1, 8.1 i 9.1.

dels monarques francs⁶. La crisi adopcionista possiblement va ser l'excusa perfecta per arrancar tot un tipus de vida, amb la seva cultura, i com no, possiblement economia, per instaurar-ne un altre de diferent, amb el suport de bona part de l'elit social local. La intervenció carolíngia posterior a la crisi adopcionista va significar també un canvi estructural del més que probable monaquisme visigot que existia al comtat d'Urgell i a tot el seu entorn, amb la implantació de la Regla de Sant Benet, estudiada i reformada per un altre visigot, Benet d'Aniana, fill del comte de Magalona, i Vitiza de nom originari (Miró 2016).

Com bé hem citat, en un primer moment, la segona acotació l'havíem pres de la Reforma Gregoriana i se situaria a l'entorn de l'any 1080. Els comtes Ermengol IV i Lluïcia van demanar el 1076 al legat papal Amat d'Oloron la reforma de la comunitat de Santa Cecília d'Elins. Els comtes van intervenir l'any 1080 en el renovat monestir amb dues donacions que precedeixen la consagració de l'església del referit cenobi (Marquès 2002-2005, docs. 48, 49 i 50). El darrer document que analitzem d'aquest monestir és una donació de l'any 1095 consistent en un alou a Artedó (Marquès 2002-2005, doc. 60).

Pel que concerneix al monestir de Sant Llorenç de Morunys el document més tardà és del 1084, relatiu a una altra donació dels comtes Ermengol IV i Lluïcia (Riu 1981, doc. 10). El darrer document estudiat del monestir de Santa Maria de Gualter és del 1092 i es correspon també a una donació comtal d'Ermengol IV (Bach 1986-1987, doc. 10). En el cas del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, el document més tardà estudiat es correspon amb la donació del monestir de Sant Pere de Vellanega per part de Pepí i la seva família, l'any 1099 (Baraut 1994-1995, doc. 111). El document més recent del monestir de Santa Maria de Meià es correspon a l'any 1096, concretament a una donació al referit cenobi (Meià, doc. 34, annex 1).

1.4. Hipòtesis i objectius inicials

Partim de la hipòtesi que l'anàlisi documental ha de permetre una visió de l'estructura territorial de cada monestir i la seva relació amb activitats agrícoles, ramaderes i l'explotació dels recursos naturals.

Per començar delimitem els dominis centrals dels diferents monestirs i els altres que es van configurant a l'entorn del primer o en zones més allunyades. Aquesta anàlisi ha de permetre una visió del creixement i de la consolidació del cenobi amb la consolidació del domini a través de jurisdicció i de diferents donacions territorials i parcel·làries.

Per aquest darrer motiu, aquesta recerca estudia la distribució del parcel·lari agrícola dels monestirs del comtat d'Urgell, concretament les terres, les vinyes, els camps i els

6 Veure el capítol número 3.

alous. La sistematització de les dades i la seva geolocalització ha de permetre una visió global dels dominis agrícoles i de la seva possible especialització en àrees de conreu.

En el cas de la ramaderia, partim de la hipòtesi que era una activitat de molt de pes dins les economies dels monestirs estudiats. Per aquest motiu, ens centrem també en l'estudi de les dades documentals que remetent a les cabanes de bestiar, els espais dels seus dominis destinats a la ramaderia. Amb la seva geolocalització pretenem relacionar-les amb els camins ramaders de curt i llarg recorregut que travessen el territori amb l'objectiu de mostrar la possible existència de rutes transhumants.

Pel que concerneix a l'explotació dels recursos partim de la hipòtesi de demostrar la seva importància dins de les activitats del monestir i de la seva proximitat a les seves dependències. Per aquest motiu ens centrem en l'estudi de les dades documentals que s'hi refereixen.

Aquesta recerca no pretén mostrar una imatge rígida del paper dels monestirs en la distribució territorial i l'economia. En tractarem la seva evolució, que es pot comprovar amb l'agregació de petits monestirs en d'altres de més grans que funcionaran com a aglutinadors, com és el cas de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Un aspecte important podria ser el de les adquisicions territorials a través de donacions i compres, que concretament hem destacat i analitzat en la figura dels alous...

El tractament individualitzat de la documentació ha de permetre una visió globalitzada de la seva totalitat, del conjunt total, emmarcat en el territori del comtat d'Urgell.

En els diferents capítols d'agricultura (6, 7 i 8), ramaderia (9, 10 i 11) i recursos naturals (12) hi indiquem apartats introductoris amb objectius i algunes hipòtesis de treball específiques⁷.

1.5. Fonts documentals

En aquesta recerca apliquem una metodologia similar a la del treball de final de màster *Primeres passes del monestir de Santa Cecília d'Elins. (881-1076). Els monjos benedictins* (Miró 2012: 5-7). En aquell cas primer vam realitzar un buidatge de la documentació transcrita i recopilada per Benigne Marquès a la revista *Urgellia* (Marquès 2002-2005).

Com bé hem explicat, hem treballat amb documentació transcrita i publicada relativa a diferents monestirs ubicats al comtat d'Urgell en el període cronològic comprès entre l'any 800 i l'any 1100. Concretament hem treballat amb la dels monestirs de Sant Sadurní de Tavèrnoles, Santa Cecília d'Elins, Sant Climent de Codinet, Sant

⁷ En concret, veure 6.2 i 7.2.

Andreu de Trespunts, Sant Llorenç de Morunys, Sant Andreu de Planeses, Sant Pere de Graudescales, Santa Maria de Gualter i Santa Maria de Meià.

Els pergamins i cartularis estudiats es troben dipositats majoritàriament a l'Arxiu Capitular d'Urgell (ACU), l'Arxiu Diocesà d'Urgell (ADU), l'Arxiu Diocesà de Solsona (ADS) i a la Biblioteca Nacional de Catalunya (BNC). Bona part d'aquests documents han estat transcrits i publicats a la revista *Urgellia* en articles específics, concretament els relatius a Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995), Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005), Sant Llorenç de Morunys (Riu 1981) i Santa Maria de Gualter (Bach 1986-1987). Els annexos d'articles sobre la documentació catedralícia ens han proporcionat documents amb dades dels monestirs de Sant Andreu de Planeses (Baraut 1979, Baraut 1980, Baraut 1983, Baraut 1984-1985) i Sant Pere de Graudescales (Baraut 1978, Baraut 1979, Baraut 1980).

Dos articles de Cebrià Baraut a la revista *Studia Monastica* ens han proporcionat la transcripció de la documentació dels monestirs de Sant Climent de Codinet i de Sant Andreu de Trespunts (Baraut 1982, Baraut 1984). La documentació de Santa Maria de Meià treballada en aquesta recerca consta d'una col·lecció diplomàtica de pergamins procedents d'aquella comunitat conservada a la Biblioteca Nacional de Catalunya i una sèrie de registres documentals publicats el 1668 per Joan Gaspar Roig i Jalpí al *Tratado de las excelencias y antigüedades del Priorato de Santa Maria de Meyá* (Roig 1668)⁸.

La documentació del fons general de l'Arxiu Capitular d'Urgell també ens ha aportat altres dades documentals sobre tots els monestirs estudiats que complementen la de les edicions específiques (Baraut 1979, Baraut 1980, Baraut 1981, Baraut 1982b, Baraut 1983, Baraut 1984-1985).

A continuació veurem la distribució de la documentació, el seu origen, conservació i publicació per a cada un dels monestirs que n'han conservat.

1.5.1. Santa Cecília d'Elins

La documentació del monestir de Santa Cecília d'Elins comprèn entre l'any 881, referent al precepte de Carloman, a través del qual el monestir obté el privilegi d'immunitat, que es correspon al document número 1, i l'any 1095, referent a la donació al monestir d'un alou a Artedó per part de dos germans anomenats Guillem Arnau i Ponç Arnau (Marquès 2002-2005, docs. 1 i 60). Tota aquesta documentació va ser transcrita per Benigne Marquès al número 15 de la revista *Urgellia*, corresponents als anys 2002-2005 (Marquès 2002-2005).

Hem buidat un total de 60 documents transcrits i editats per Marquès, que es corresponen bàsicament a pergamins que originalment es trobaven a l'arxiu del monestir.

8 Veure el primer apartat de l'annex 1.

Aquests documents van ser traslladats a Castellbò a finals del segle XIV quan les monges passaren a residir-hi. Paral·lelament un priorat benedictí establert també a la vila de Castellbò va substituir la comunitat femenina i en va administrar les seves rendes. El 1436, l'erecció de Col·legiata de Santa Maria de Castellbò va substituir el priorat masculí. El fons documental de Santa Cecília d'Elins va integrar bona part de l'arxiu de la nova institució religiosa. Tota la documentació relativa al monestir de Santa Cecília es va custodiar a l'església de Castellbò fins a mitjan del segle XX, quan van ser dipositada a l'Arxiu Capitular d'Urgell. El seu estat de conservació és força bo tot i algunes excepcions (Marquès 2002-2005: 30-31)⁹.

1.5.2. Santa Maria de Gualter

La documentació del monestir de Santa Maria de Gualter comprèn entre l'any 1032, referent al judici presidit per Ermengol III sobre l'alou de Gualter entre els homes de Ponts i el monestir de Santa Maria de Ripoll, que es correspon al document número 1, i l'any 1092, referent a una donació d'Ermengol IV d'un terç del delme de Gerb (Bach 1986-1987, docs. 1 i 10). Tota aquesta documentació va ser transcrita per Antoni Bach al número 8 de la revista *Urgellia* (Bach 1986-1987).

Hem buidat un total de 10 documents transcrits i editats per Antoni Bach que es corresponen bàsicament a pergamins provinents de l'antic priorat de Santa Maria de Gualter conservats a l'Arxiu Diocesà de Solsona. Les rendes del monestir de Gualter van dotar el nou bisbat de Solsona fundat el 1593. La documentació d'aquest priorat va ser custodiada a l'arxiu de la catedral de Solsona. Entre els documents hi trobem l'*Speculo de totes les rendas*, escrit el 1546 (Bach 1986-1987: 216)¹⁰.

1.5.3. Santa Maria de Meià

La documentació relativa al monestir de Santa Maria de Meià comprèn entre l'any 1001, referent a la venda d'un alou per part del comte Ermengol I i la seva muller Tedberga, i el 1096, relatiu a una donació d'alous sota del coll d'Orenga i al Montsec (Meià, docs. 1 i 34, annex 1). Hem treballat un total de 34 documents procedents de l'antic arxiu del priorat de Santa Maria de Meià. 20 documents es corresponen a pergamins que

9 Durant tot aquest període de temps, atesos els successius trasllats, cal lamentar la pèrdua de documents. Benigne Marquès ho demostra amb una comparació dels documents que consultaren Jaume Villanueva i Jaume Pasqual i que avui han desaparegut (Marquès 2002-2005: 30-31). Altres documents conservats a la col·legiata, com els parroquials, llibres notariais i llibres de rendes, es custodien a l'Arxiu Diocesà d'Urgell, dins de la secció de la parròquia de Castellbò (ADU, Castellbò). El priorat de Santa Cecília es trobava en un raval del nucli urbà de Castellbò entre el camí ral que provenia de la Seu d'Urgell per la serra del Morral i el pont (AHL, Intendència de Lleida (Cadastre de Patiño), *Cadastre de les cases de les cases i terres de la vila de Castellbò* (1716), AHL260-19-T2-874).

10 L'Arxiu Diocesà de Solsona conserva un total de 135 pergamins del fons de Gualter. El prior de Gualter, Gispert Malars, va escriure el 1546 l'*Speculo de totes les rendas y drets e jurisdiccions pertanyents al priorat de la Verge Maria del monestir de Galter* (ADS, Fons de Gualter). D'aquella època es conserva també a l'Arxiu Diocesà de Solsona un capbreu (Bach 1986-1987: 216).

en l'actualitat es conserven a la Biblioteca de Catalunya i que conformen la col·lecció diplomàtica del Fons de Santa Maria de Meià¹¹. Els altres 14 documents es corresponen a registos publicats el 1668 per Joan Gaspar Roig i Jalpí en el seu llibre *Tratado de las excelencias y antigüedades del Priorato de Santa Maria de Meyá* (Roig 1668)¹².

L'arxiu del priorat de Meià es deuria dispersar després de les desamortitzacions i bona part de la col·lecció de pergamins s'ha perdut. A l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) es conserva un fons de documentació d'època moderna, com és el cas del manuscrit *Llibre General del Priorat de Meià*, començat el 1637, en època del prior Josep de Jalpí, familiar de l'autor del llibre¹³. Com bé hem comentat, la col·lecció de pergamins es conserva a la Biblioteca Nacional de Catalunya i conforma el fons de Santa Maria de Meià¹⁴.

1.5.4. Sant Andreu de Planeses

La documentació referida al monestir de Sant Andreu de Planeses comprèn entre l'any 935, concernent a una donació d'un alou a Santa Maria de la Seu d'Urgell, i l'any 1089, referent a la venda de dues vinyes, on a les afrontacions hi surt una vinya del referit cenobi (Baraut 1979, doc. 95, Baraut 1984-1985, doc. 1058).

No es conserva cap fons documental propi d'aquest monestir, així com cap cartulari de la referida comunitat. Les dades buidades es corresponen bàsicament a afrontacions territorials de documents del fons general de l'Arxiu Capitular d'Urgell transcrits i editats per Cebrià Baraut a diferents números de la revista *Urgellia*. Hem buidat un total d'11 documents que tenien la referència de Sant Andreu de Planeses provinents d'aquests articles de Baraut¹⁵.

11 Els pergamins que hem treballat són els que tenen els següents números de registre de la Biblioteca de Catalunya: 9087, 9088, 9088(B), 9089, 9090, 9091, 9092, 9093, 9095, 9097, 9098, 9099, 9100, 9102, 9103, 9103(B), 9105, 9106, 9107 i 9108 (BNC, Santa Maria de Meià).

12 Els registos de documents de l'arxiu del monestir de Santa Maria de Meià realitzats per Joan Gaspar Roig i Jalpí es corresponen als anys i pàgines següents del referit llibre: 1049 (pàgs. 82-83), 1064 (pàg. 83), 1070 (pàgs. 85-86), 1077 (pàgs. 84-85), 1080 (pàg. 89), 1080 (pàg. 89), 1082 (pàg. 89), 1083 (pàg. 89), 1083 (pàg. 89), 1091 (pàg. 88), 1092 (pàg. 88), 1093 (pàgs. 88-89), 1094 (pàg. 89), i 1095 (pàg. 89). (Roig 1668).

Joan Gaspar Roig va registrar un total de 32 documents que es conservaven a l'arxiu de Santa Maria de Meià. Ramon Bernaus esmenta a la seva tesi de doctorat sobre el priorat de Santa Maria de Meià a l'Antic Règim que l'arxiu de la referida comunitat contenia més de 300 escriptures (Bernaus 2019: 96). Un total de sis pergamins concorden amb altres registos de Roig i Jalpí. Es tracta del pergami amb número de registre 9087, que concorda amb un regist de les pàgines 83-84 del referit llibre, el 9089 amb un de la pàgina 89, el 9090 amb un de la pàgina 84, el 9102 amb un de la pàgina 83, el 9103 amb un de la pàgina 86 i el 9105 amb un de la pàgina 90.

Els registos dels documents procedents d'aquest monestir es troben ordenats cronològicament i numerats en l'annex 1. Els citem amb el nom de Meià entre parèntesi, seguit de la referència numèrica que li hem proporcionat i la crida al referit annex. Exemple: (Meià, doc. 1, annex 1).

13 (ACA, Diversos Meià, vol. 50. *Llibre General del Priorat de Meià* (1637), cita de (Bernaus 2019: 103).

14 Bona part dels documents es troben en molt mal estat. La seva lectura és difícil.

15 (Baraut 1979, doc. 95), (Baraut 1979, doc. 106), (Baraut 1979, doc. 169), (Baraut 1980, doc. 286), (Baraut 1980, doc. 294), (Baraut 1980, doc. 296), (Baraut 1983, doc. 732), (Baraut 1983, doc. 734), (Baraut 1983, doc. 865), (Baraut 1984-1985, doc. 1058) i (Baraut 1984-1985, doc. 1074).

1.5.5. Sant Andreu de Trespunts

La documentació del monestir de Sant Andreu de Trespunts comprèn entre l'any 856, en realitat és un apòcrif del segle XI, referent a una donació d'un alou entre Aguilar i la Clua per part del comte Guifré I al monestir de Sant Andreu de *Interpontos*; i l'any 1079, relatiu a la unió al monestir de Santa Maria de Ripoll per part del comte Ermengol IV (Baraut 1984, docs 1 i 10). Tota aquesta documentació va ser transcrita per Cebrià Baraut al número 26 de la revista *Studia Monastica*, publicada el 1984 (Baraut 1984).

Hem buidat un total de 10 documents transcrits i editats per Cebrià Baraut que es corresponen a pergamins provinents del fons de monestirs diversos i del fons general de pergamins, i del *Liber Dotalorium Ecclesiae Urgellensis* de l'Arxiu Capitular d'Urgell, així com també de l'Arxiu Diocesà de Solsona. Baraut també hi va incloure transcripcions provinents de l'arxiu del monestir de Santa Maria de Ripoll realitzades per Jaime Villanueva (Baraut 1984).

Les notícies sobre aquest monestir, que Villanueva va recollir a la Seu d'Urgell i a Ripoll, van ser de les poques conegudes fins al moment de la publicació de l'article de Baraut l'any 1984. L'estat d'abandó del monestir no va ser propici per a la conservació del seu arxiu. Desconeixem les circumstàncies de la seva desaparició i quan va ser (Baraut 1984: 242). Al segle XVI l'estat del priorat de Sant Andreu de Trespunts era d'abandó. Una visita del monjo de l'abadia de Ripoll, Andreu Almaric, confirmava l'estat d'abandonament de les dependències i la desaparició de l'arxiu i llibres litúrgics¹⁶.

1.5.6. Sant Climent de Codinet

La documentació del monestir de Sant Climent de Codinet comprèn entre l'any 815, referent a la venda de la meitat d'un canyar al riu Segre i el terç de la vila de Codinet, per part del clergue Bunó al prevere Sentefred, i l'any 1004, referent a la unió o subjecció del monestir de Sant Climent de Codinet al de Sant Andreu de Trespunts (Baraut 1982, docs. 1 i 43). Tota aquesta documentació va ser transcrita per Cebrià Baraut al número 24 de la revista *Studia Monastica*, publicada el 1982 (Baraut 1982).

16 El monjo Andreu Almaric de l'abadia de Ripoll va visitar el priorat de Sant Andreu de Trespunts el segle XVI i es va trobar amb un panorama desolador, amb la casa del prior arruïnada, l'església amb problemes d'humitat, les dependències enderrocades. El monjo va interrogar els veïns Joan Escales del mas d'Escales, Bartomeu Serra de la Reula i Joan Farràs de Voloriu: [...] E en presència dels dits comensà visitar lo dit priorat, en lo qual trobà que no habitava ningú, ne prior, ne ningun capellà ni altra persona, ans dit prior està e habita en la vila de Solsona per ésser la casa del priorat enderrocada e arruïnada sens cobert ningú ne loch habitable en dit priorat. E conseqüentment visità la sglésia del dit priorat en la qual trobà les coses següents: Primo sens portes al portal menor de dita sglésia, salvo mitja porta ab dues posts allí mal posades sens tancadura, e altra porta petita sens portes ningunes ne altra clausura [...] [...] Ítem no trobà en dita sglésia ne scriptures ne libres de sglésia, ço és ne lectioner ne víblia ne consueta ne epistoler ne evangelister ne officier dominical ne santoral ne missal ne saltiri [...] [...] Ítem trobà la casa de dit priorat tota derrochada sense haver-hi paret alçada o quasi [...] (Baraut 1984, doc.17). En les citacions textuals de les fonts publicades hem seguit i respectat els criteris de transcripció escollits per cada editor.

Hem buidat un total de 43 documents transcrits i editats per Baraut que es corresponen a 40 pergamins originals conservats a l'Arxiu Capitular d'Urgell i tres a la Biblioteca de Catalunya (Baraut 1982). Baraut afirma que l'antic fons de Sant Climent de Codinet primer va ser traslladat al monestir de Sant Andreu de Trespunts i més tard al de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Quan aquest monestir va ser suprimit el 1592 pel papa Climent VIII i les seves possessions i rendes van conformar les del recent fundat Seminari de la Seu d'Urgell, els pergamins van passar a l'Arxiu Capitular d'Urgell (Baraut 1982: 147-148). Jaime Villanueva els va consultar en la seva estada a la Seu d'Urgell¹⁷.

1.5.7. Sant Llorenç de Morunys

La documentació del monestir de Sant Llorenç de Morunys comprèn entre l'any 971, referent a la donació per part del comte Borrell II de la dominicatura i cel·la de la Cort al referit cenobi de la Vall del Lord, i l'any 1084, referent a la donació de l'església de la Santa Creu d'Ollers al monestir de Sant Llorenç de Morunys (Riu 1981, docs. 1 i 10). Tota aquesta documentació va ser transcrita per Manuel Riu al número 4 de la revista *Urgellia* (Riu 1981).

Hem buidat un total de 10 documents transcrits i editats per Manuel Riu que es corresponen bàsicament al cartulari del monestir, que es coneix amb el nom de *Llibre del Priorat de Sant Llorenç*, redactat en el 1536 i el 1578. Aquest cartulari, que es conserva a l'Arxiu Diocesà de Solsona, consta d'un volum en pergami que conté 27 documents, que són còpies i trasllats verificats per notaris contemporanis (Riu 1981: 187-188)¹⁸. Altres documents editats són pergamins que procedeixen del monestir de Sant Llorenç de Morunys que es troben també custodiats a l'Arxiu Diocesà de Solsona (ADS) (Riu 1981, docs. 2, 3 i 5). Un altre document dels transcrits i buidats es correspon a un pergami conservat a la Biblioteca Nacional de Catalunya (Riu 1981, doc. 7).

1.5.8. Sant Pere de Graudescales

La documentació relativa al monestir de Sant Pere de Graudescales comprèn entre l'any 912, referent a la consagració del bisbe Nantigís de l'església de Sant Pere de Graudescales, i l'any 982, referent a la donació d'un alou a la Corriu per part del comte Borrell II al monestir de Sant Pere de Graudescales (Baraut 1978, doc. 23, Baraut 1980, doc. 192).

17 [...] *He visto la escritura original en el archivo de esta iglesia de Urgel [...]* (Villanueva 1850: 11).

18 El canonge de la seu de Solsona, mossèn Jacint Comellas, posseïa el 1956 aquest cartulari. El seu cosí, el també mossèn Joan Santamaria, el va dipositar el 1957 a l'Arxiu Diocesà de Solsona (ADS). Les transcripcions van ser realitzades majoritàriament pel notari de Barcelona Tomàs Veciana i autenticades pels notaris Nicolau Sarra i Joan Benet (Riu 1981: 187).

Com en el cas de Sant Andreu de Planeses, no es conserva cap fons documental d'aquest monestir. Els tres documents buidats es corresponen a actes que s'han conservat a l'Arxiu Capitular d'Urgell editats i publicats per Baraut a la revista *Urgellia* (Baraut 1978, Baraut 1980). El monestir de Sant Pere de Graudescales era de dependència episcopal. Molt probablement, per aquest motiu els documents conservats es troben a l'Arxiu Capitular d'Urgell.

1.5.9. Sant Sadurní de Tavèrnoles

La documentació del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles comprèn entre l'any 803, referent a la donació de l'església de Sant Sadurní d'Ardèvol per part de Leidrat de Lió a l'abat Calort i als monjos de Tavèrnoles, i l'any 1099, referent a la donació del monestir de Sant Pere de Vellanega per part de Pepí i la seva família (Baraut 1994-1995, docs. I i III).

La majoria d'aquesta documentació, un total de 111 documents, ha estat transcrita per Cebrià Baraut al número 12 de la revista *Urgellia* (Baraut 1994-1995). Un total de dos documents han estat editats per Francesc Rodríguez Bernal a *Col·lecció diplomàtica de l'Arxivo Ducal de Cardona (965-1230)*, publicat el 2016 per la Fundació Noguera (Rodríguez 2016, docs. 105 i 287). Hem treballat un total de 113 documents referits a aquest monestir.

Els documents editats per Baraut es corresponen al *Cartulari de Tavèrnoles*, el *Cartulari de la Conca*, el *Liber Bullarum* i a pergamins. El *Cartulari de Tavèrnoles* va ser redactat en pergami a principi del segle XIII¹⁹. Provenent del monestir va passar al Seminari de la Seu d'Urgell i d'aquí a l'Arxiu Capitular d'Urgell. Aquest cartulari no conserva totes les pàgines. Baraut afirma que les mutilacions representen la pèrdua d'una quarta part o més del seu contingut, també en recalca la defectuositat de les transcripcions, l'abundància d'errades i les correccions, que a parer seu, denoten la poca expertesa dels copistes (Baraut 1994-1995: 65-66)²⁰. Un altre volum de documentació es correspon al *Cartulari de la Conca*, redactat també a principis del segle XIII en pergami. Aquest cartulari, també conservat a l'Arxiu Capitular, conté 24 escriptures referents a possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la Conca de Tremp

19 (ACU, Sant Sadurní de Tavèrnoles, manuscrit 1).

20 Els buits documentals són entre els folis 24v-25r, 25v-26r, 31v-32r, 33v-34r, 36v-37rbis, 40v-41r i 46v-47r, així com els nou primers folis del manuscrit i els del final (Baraut 1994-1995: 65).

El pare Jaume Pasqual va copiar el segle XVIII el *Cartulari de Tavèrnoles* [...] Cartoral del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles conservat en lo arxiu del seminari Tridentino de la Seu d'Urgell al qual estan agregadas las rendas de aquell. Faltan molts fulls aixis en lo principi com en lo cos. En lo principi ne falten 9, pues lo foli és lo X [...] (BNC, manuscrit 729, *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta*, vol IX). Joaquim Areny de Plandolit va copiar a finals del segle XIX el referit cartulari (AM, caps de Tavèrnoles, 1: 1-210). L'Arxiver capitular de la Catedral d'Urgell, Pere Pujol i Tubau va realitzar entre els anys 1920 i 1936 un estudi documental amb l'objectiu d'editar un diplomatarí que mai es va publicar (ACU, Fons Pujol, manuscrit 1, *Notes històriques del bisbat d'Urgell. El monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles son diplomatarí*) (Baraut 1994-1995: 67). Josefina Soler va publicar el 1961 el referit cartulari en la seva recerca *Edición y comentario lingüístico del Cartulario de Tavèrnoles* (Soler 1961).

(Baraut 1994-1995: 68)²¹. Un tercer volum de documentació és el *Liber Bullarum*, redactat el segle XVIII, que es custodiava al seminari i que va desaparèixer el 1936 cremat durant el saqueig d'aquest edifici en el transcurs de la darrera Guerra Civil. D'aquest cartulari, que estava editat en paper, en coneixem part del contingut gràcies a les còpies del pare Jaume Pasqual i als registres de mossèn Pere Pujol (Baraut 1994-1995: 68)²².

El fons documental de l'antic arxiu de Tavèrnoles es conservava al monestir. Un inventari del 1479 especifica que es trobava a casa d'un clergue que podria ser un membre de la comunitat (Pujol 1918-1919) (transcripció 1, annex 1)²³. La localització d'aquest habitatge podria ser una dependència del monestir o una casa particular del clergue²⁴. L'erecció el 1592 del seminari tridentí de la Seu d'Urgell es va dotar amb les rendes del clausurat monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Els quatre monjos que hi vivien van passar a viure a Santa Maria de Gerri. Durant el segle XVIII es conservava a la rectoria del poble d'Anserall, que ocupava antigues dependències de l'abadia. Durant la segona meitat d'aquell segle va ser dipositat al seminari. Un cert nombre de documents va desaparèixer el 1936, com és el cas del *Liber Bullarum*. Mossèn Pere Pujol els va recollir un cop acabada la guerra i els va dipositar a l'Arxiu Capitular d'Urgell (Baraut 1994-1995: 69-70)²⁵.

L'arxiu dels vescomtes de Cardona, d'on procedeixen els dos documents editats per Francesc Rodríguez, es va conservar fins al 1622 al castell homònim. A partir d'aquest moment fou traslladat al castell d'Arbeca i va formar part de l'Arxiu General dels Ducs de Sogorb i Cardona. Aquest arxiu es va traslladar el 1641 a Lucena, a Andalusia, el 1661 a Falset, el 1747 a Barcelona, el 1853 es va integrar a l'Arxiu de Medinaceli, situat a Madrid, el 1960 es va traslladar a Sevilla i el 1962 al domicili particular de la duquessa (Ordeig, 2020: 69)²⁶.

21 (ACU, Sant Sadurní de Tavèrnoles, manuscrit 2). Joaquim Miret i Sans el va localitzar el 1900 a l'Arxiu Capitular d'Urgell (ACU). Va descriure'l però no va editar cap dels seus documents (Miret 1900: 188-191). Joaquim Areny de Plandolit va transcriure'l (AM, capsa de Tavèrnoles: 211-246). Mossèn Pere Pujol va estudiar aquesta transcripció en forma d'extractes per al seu diplomatarí no publicat (ACU, Fons Pujol, manuscrit 1, *Notes històriques del bisbat d'Urgell. El monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles son diplomatarí*) (Baraut, 1994-1995: 68).

22 Aquest manuscrit constava de 232 folis, la meitat en blanc. Els notaris Pere i Josep Dalmau van transcriure entre els anys 1708 i 1712 unes còpies del 1401 de documents originals en pergami que es conservaven a l'arxiu parroquial d'Anserall. Es corresponien entre els folis 11 i el 23. Altres documents foren transcrits a partir del foli 23 provinents del mateix arxiu i sense especificar si eren còpies d'originals. Baraut destaca la mala qualitat d'aquestes transcripcions (Baraut 1994-1995: 68-69). Jaume Pasqual (BNC, manuscrit 729, *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta*, vol IX). Pere Pujol Tubau (ACU, Fons Pujol, manuscrit 3).

23 El clergue s'anomenava fra Jaume Coll. El tracte *fra* el podria vincular com a membre de la comunitat d'un monestir o d'un convent.

24 L'abat o administrador de Sant Sadurní de Tavèrnoles, Joan de Chiverri conjuntament amb els monjos fra Bartomeu de Sant Romà, sagristà, i fra Joan Bizar, van celebrar capítol el 1518 en una casa de la Seu d'Urgell on residien, atesa la situació inestable de la regió. Aquesta situació excepcional de trasllat de l'exigua comunitat monàstica a la Seu d'Urgell podia haver motivat també el de l'arxiu del referit monestir (Baraut 1998-2001, doc. 368).

25 Constitueixen un total de 118 pergamins entre originals i còpies. Segons Baraut són una mostra de perfecció cal·ligràfica duta a terme per l'escriptori del monestir (Baraut 1994-1995: 70).

26 Francesc Rodríguez destaca que l'Arxiu Ducal de Medinaceli es va segregar com a conseqüència del repartiment dels títols nobiliaris després de la mort del duc Luís Fernández de Córdoba i Salabert en les seves tres filles, titulars dels ducats de Medinaceli, Lerma i Cardona (Rodríguez 2016: 59).

1.5.10. Altres documents de l'Arxiu Capitular d'Urgell

Hem realitzat un buidat de documents del fons de l'Arxiu Capitular d'Urgell editats per Cebrià Baraut a diferents números de la revista *Urgellia* que contenen dades relatives als monestirs estudiats en aquesta recerca, entre els quals es troben els documents concernents a Sant Andreu de Planeses (Baraut 1979, Baraut 1980, Baraut 1981, Baraut 1982b, Baraut 1983, Baraut 1984-1985).

1.6. Metodologia de treball

1.6.1. Buidatge i anàlisi documental

Primer hem realitzat el buidatge sistemàtic de tots els documents estudiats en una base de dades en camps que indiquen diferents categories (imatge 1)²⁷. Aquest és el cas de les referides al propi contingut del document, com la seva tipologia i la data, així com la de la seva publicació (en el cas que no es tracti d'un document inèdit o no publicat) i un registre del document²⁸. Uns altres camps engloben els actors que prenen part en el document, els signataris i la data original de la signatura²⁹. Un altres camps fan referència al tipus de parcel·lació (terres, vinyes, camp), les àrees dedicades a la ramaderia, les instal·lacions agrícoles, les instal·lacions ramaderes, les infraestructures hidràuliques, el bestiar, recursos, el tipus d'explotació (mas, capmàs, coromina, etc.), les indicacions d'alous, els castells, els nuclis de població i els territoris.

Després hem agrupat els camps segons els objectius de la recerca a través de consultes i d'extraccions en diferents fulls de càlcul, que ens han permès analitzar les dades quantitativament i elaborar diferents gràfics. L'extracció de la base de dades ha possibilitat també la creació de camps que en un principi no estaven previstos, com és el cas de les coordenades geogràfiques i de tres tipologies de lloc que s'hi refereixen³⁰.

La creació d'aquest camps s'ha realitzat amb l'objectiu de buidar-les en una aplicació de sistemes d'informació geogràfica (SIG), una eina d'anàlisi innovadora en les recerques de temàtica medieval. La seva inclusió ha permès que tinguem una visió global de la distribució dels dominis dels monestirs i de les seves activitats agropecuàries. Aquesta eina ha inclòs també el dibuix de polígons dels dominis (termes) i parcel·les descrits en la documentació. A part de facilitar l'anàlisi documental, aquesta eina ha

27 Hem efectuat el buidatge en una base de dades *FileMaker*.

28 Hem respectat el registre del document que surt a la seva publicació. En alguns casos hem modificat lleument el seu contingut.

29 En llengua llatina i segons els anys dels reis o emperadors.

30 El full de càlcul que hem utilitzat és l'eina *Excel* de Microsoft. Concretament, hem creat tres referències de lloc que no estaven previstes inicialment a la base de dades. La seva categorització respon a diferents unitats geogràfiques. El Lloc 1 correspondria a comtat, vall o *pagus*, el Lloc 2 correspondria al poble, i el Lloc 3 correspondria a la partida.

facilitat l'edició de mapes que hem inclòs en el contingut del text amb la voluntat de facilitar-ne la comprensió³¹.

Per a la geolocalització dels diferents camps de la base de dades hem utilitzat primer i com a referència la cartografia en línia de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC)³². També hem treballat les de l'Instituto Geográfico Nacional (IGN)³³, i les del Servei de Cartografia del Govern d'Andorra (SCGA)³⁴.

La localització dels camps a la cartografia ha permès la transcripció de les coordenades als fulls de càlcul, tenint en compte la similitud del nom del document amb el lloc i terme referenciat a la cartografia. Una altra eina que ha permès aquesta localització és la consulta no exhaustiva d'altres documents contemporanis publicats sobretot a la revista *Urgellia*.

Uns altres documents consultats per a la localització toponímica que no ha possibilitat la documentació medieval és la de redactats d'època moderna. Aquest és el cas dels dos coneguts capbreus de Castellbò, un dels quals és l'*Spill Manifest de totes les coses del vezcomdat de Castellbò*, ambdós també publicats per la Societat Cultural Urgel·litana (Baraut 1982c)³⁵. També hem consultat, i en alguns casos transcrit, les rodalies o limitacions descrites al Capbreu de Pallerols (1605-1694)³⁶, el Capbreu d'Arsèguel (1782)³⁷, el Capbreu de Tost (1605)³⁸ i el Capbreu de Fòrnols (1597 i 1676)³⁹. Amb la mateixa intenció hem consultat documents inèdits d'època moderna conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell (ADU), provinents dels antics fons de la Col·legiata de Santa Maria de Castellbò, com el Llibre dels drets de Santa Maria de Castellbò (s. XVIII)⁴⁰, i els registres de censals i d'actes diversos (s. XVI)⁴¹; i les del Seminari de la Seu d'Urgell, com el Llibre d'actes del Seminari (1692)⁴².

Per completar la recollida de dades, hem sistematitzat la recerca del treball de camp i la visita. L'objectiu era el de realitzar una prospecció visual que ens permetés definir

31 L'eina d'informació geogràfica que hem utilitzat ha estat el *Qgis*, de programari lliure.

32 <http://www.icc.cat/vissir/>

33 <https://www.ign.es/iberpix2/visor/>

34 <https://www.cartografia.ad/visor-de-mapes>

35 La cita es correspon a l'edició de *Pere Tragó, Spill Manifest de totes les coses del vezcomdat de Castellbò* (Baraut, 1982c).

36 (ADU, Castellbò, *Llibre de Capbreus de Pallerols, Isona, Coll de Nargó i altres* (1605-1694), Ul 288, caixa 288) (transcripció 4, annex 1).

37 (Ajuntament d'Arsèguel, *Capbreu d'Arsèguel* (1782). Com a conseqüència de la nostra consulta, l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell va digitalitzar el referit document. En aquest arxiu es pot consultar aquesta còpia digitalitzada (ACAU, Baronia d'Arsèguel, *Capbreu d'Arsèguel* (1782), ACAU371-4T2-1) (transcripció 5, annex 1).

38 (ACU, *Capbreu de Tost* (1605), Ul1027, signatura antiga 428.) (transcripció 3, annex 1).

39 (ACU, *Capbreu de Fòrnols* (1597). *Fòrnols i Cornellana* (1676), Ul1006, signatura antiga 403) (transcripció 2, annex 1).

40 (ADU, Castellbò, *Llibre dels drets, propietats y prerogatives de la Colegiata de Castellbò*, Ul292) (transcripció 6, annex 1).

41 (ADU, Castellbò, *Regestes de censals i actes diversos* (s. XVI), Ul288).

42 (ADU, Seminari, *Llibre de actes de 1692 Seminari de Urgell*, Ul656).

Imatge 1. Formulari de la base de dades documental.
Es poden veure els diferents camps. Autor: Climent Miró i Tuset.

les característiques del lloc visitat. Així, les dades del treball de camp es recullen en una bases de dades.

Finalment, hem consultat també les memòries de les excavacions i prospeccions arqueològiques que han tingut lloc als monestirs estudiats així com els articles que s'hagin publicat sobre aquestes intervencions.

1.6.2. Edició de mapes (camins, ponts i cabaneres)

El programari lliure de sistemes d'informació geogràfica (SIG) QGIS ens ha permès poder treballar amb la cartografia històrica de l'IGN. Concretament, hem pogut processar les capes Web Map Service (WMS) corresponents a les minuts i a les primeres edicions impreses de l'IGN. Tenint com a base aquestes primeres edicions a través del WMS hem creat diferents capes per indicar: els camins i les cabaneres o camins ramaders.

Els camins que surten en aquestes edicions cartogràfiques majoritàriament són camins històrics anteriors a l'establiment de la xarxa de carreteres, que ja surten representades com a tal. Hem indicat sobretot les vies que seguien recorreguts careners i que comunicaven poblacions de certa importància. També hem tingut preferència per les que segueixen antics límits municipals i les que tenen un traçat de mitjà i llarg recorregut. Per al seu dibuix també hem tingut en compte l'existència o no de nuclis de població que podrien modificar-ne el recorregut.

La construcció d'un pont podia modificar els itineraris i els traçats de molts d'aquests camins. Cal tenir en compte que bona part dels que considerem romànics no estaven construïts el segle XI. La documentació que hi fa referència és exigua i no facilita gaire la data de les respectives construccions. En aquest sentit, també hem de tenir present l'existència de palanques, també molt absents en la documentació, de passos en guals i la possible utilització de barques. Hem marcat en els mapes diferents ponts, en algun cas sense tenir constància de la seva existència en la cronologia d'aquesta investigació, essent conscients de l'errada que pot ocasionar a l'hora de traçar un camí. Sempre que ens ha estat possible hem consultat també l'*Atlas del comtat* d'Urgell de Jordi Bolòs i de Víctor Hurtado (Bolòs, Hurtado 2006). El traçat d'aquestes vies ens ha permès obtenir la hipotètica xarxa viària que existia. Aquest ha estat l'objectiu de la seva integració ens els diferents mapes que hem realitzat.

Pel que concerneix a la integració de les vies pecuàries o ramaderes en l'edició dels mapes hem utilitzat tres fonts diferents:

- 1- La primera es correspon a capes en format *shape*, concretament línies, editades per l'Institut de Desenvolupament de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA) i de la Fundació del Món Rural. Aquestes capes de vies ramaderes es corresponen a rutes actuals o contemporànies inventariades per aquests dos organismes. Com bé hem dit, es tracta d'unes xarxes de camins ramaders actuals o que han tingut un ús durant el segle XX. En el cas de la capa d'IDAPA, la xarxa representada només ho és del territori de l'Alt Pirineu i l'Aran⁴³. Bona part dels camins marcats es corresponen a traçats careners i de vessant que podem qualificar d'històrics i que trobem documentats en època baixmedieval i moderna. També coincideixen amb inventaris de camins ramaders anteriors⁴⁴. En molts llocs els itineraris actuals dels camins coincideixen amb pistes forestals i carreteres que han desdibuixat el traçat original.

Cal ressaltar que els camins ramaders representats bàsicament es corresponen a descripcions de rutes actuals o relativament properes en el temps amb trajectes que sovint passen per infraestructures viàries de nova construcció. No necessàriament totes aquestes vies ramaderes havien d'existir en època medieval.

En el cas de la capa de la Fundació del Món Rural, les rutes marcades que haurien de correspondre's a tot el territori Catalunya són incompletes, atès que el projecte d'inventari dels camins ramaders encara no ha acabat. Molts dels traçats que marca aquesta capa es corresponen a cabaneres i camins ramaders que surten dibuixats a les primeres edicions dels mapes de l'IGN.

- 2- La segona font d'edició de camins ramaders en SIG ha estat el calc o dibuix dels que surten representats en la primera edició dels mapes de l'IGN que hem consultat.

43 Comarques de l'Alta Ribagorça, l'Alt Urgell, la Cerdanya, el Pallars Sobirà, el Pallars Jussà i la Vall d'Aran.

44 Veure l'apartat de Recerques i conceptes de ramaderia (9.1).

Com bé hem comentat, la majoria coincideixen amb la capa de la Fundació del Món Rural. Hem dibuixat tots els camins d'aquesta tipologia que surten a la cartografia històrica en WMS situats en el territori del comtat i en àrees veïnes, com és el cas de les comarques del Berguedà i el Segrià i àrees properes de l'Aragó.

El traçat de les cabaneres a l'Aragó segueix bona part d'itineraris que enllacen el Pirineu amb la plana o depressió de l'Ebre. En el cas de Catalunya, els traçats d'aquests camins és molt residual, sobretot al pla d'Urgell, on possiblement la construcció del canal homònim va comportar que els tècnics i els enquestats no tinguessin en compte l'existència de la majoria d'aquests camins⁴⁵. Molt sovint el dibuix dels traçats s'atura en un canvi de terme municipal. A partir d'aquell punt coincideix amb un camí. Alguns dels camins ramaders situats a la plana, segons el terme municipal, alternen els traçats amb camins rectilinis, de llarg recorregut, que sovint segueixen trencants de terme (Bolòs 2002).

Com en el cas de les vies ramaderes de la capa d'IDAPA, recalquem que en aquest cas es tractaria de camins que a principi del segle XX eren utilitzats, tot i que no tenim constància de la seva existència en època medieval.

- 3- La tercera font que hem utilitzat pel traçat de camins ramaders és la de les descripcions orals dels darrers ramaders que han fet servir les cabaneres. Les fonts consultades són les descripcions d'Albert Pujal en el seu llibre *Histories de les pastures d'hivern* (Pujal 2015).

Pujal hi descriu itineraris que ha consultat en diferents entrevistes a pastors i ramaders, en documentació, i en les vivències familiars. En aquest cas, també som conscients que molts dels itineraris són actuals i que alguns possiblement no es corresponen amb rutes que existissin en època medieval.

Com en succeeix amb els camins, som conscients que la construcció de pantans, ponts i carreteres ha modificat el traçat d'aquestes rutes transhumants. Sortosament, la cartografia històrica consultada només mostra la construcció dels pantans de Sant Antoni de Tremp i de Camarasa. Convé tenir en compte que el bestiar oví requeria de ponts per poder travessar els cabalosos rius Segre i Noguera Pallaresa, sobretot durant l'època del desgel. El pas a gual en els seus cursos intermedis era del tot impossible per als ramats d'ovelles.

1.6.3. Edicions de mapes (castells, pobles i esglésies)

Hem procurat marcar en les capes de SIG punts que es corresponen a nuclis de població, esglésies i castells. La seva indicació ha estat sempre en consonància amb

⁴⁵ L'edició de les minuts va anar a càrrec de l'Institut Geogràfic Cadastral. Bàsicament van ser realitzades per geògrafs, tècnics geògrafs i topògrafs. En les àrees frontereres, com les de Bescaran i Aristot, van ser elaborades per l'exèrcit. Aquesta informació ens l'ha proporcionat el geògraf i investigador de la Universitat de Barcelona, Carlos Guàrdia Carbonell, al qual volem agrair-li aquestes indicacions.

l'aparició en la documentació consultada. En altres casos els hem indicat perquè coneixem la seva existència en la cronologia. Ho hem comprovat amb la consulta de diferent bibliografia, com la col·lecció *Catalunya Romànica* o l'*Atlas del comtat d'Urgell* (Pladevall 1985, Bolòs, Hurtado 2006).

1.6.4. Dificultats en l'edició cartogràfica

Com bé hem comentat, per al treball i l'edició de mapes hem utilitzat una aplicació SIG. Concretament ens hem decantat pel QGIS, de software lliure. El treball amb aquesta eina ens ha permès analitzar cartogràficament les dades extretes de la recerca i editar mapes que han estat inclosos en el contingut dels diferents capítols com a suport dels textos i com a orientació per al lector.

L'edició cartogràfica ha comportat el handicap d'haver d'analitzar una regió, el comtat d'Urgell, en una extensió que hem situat fins a principis del segle XII i que avui està inclosa en diferents jurisdiccions administratives. Per un costat entre els estats espanyol i andorrà, i per l'altre per les comunitats autònomes de Catalunya i d'Aragó.

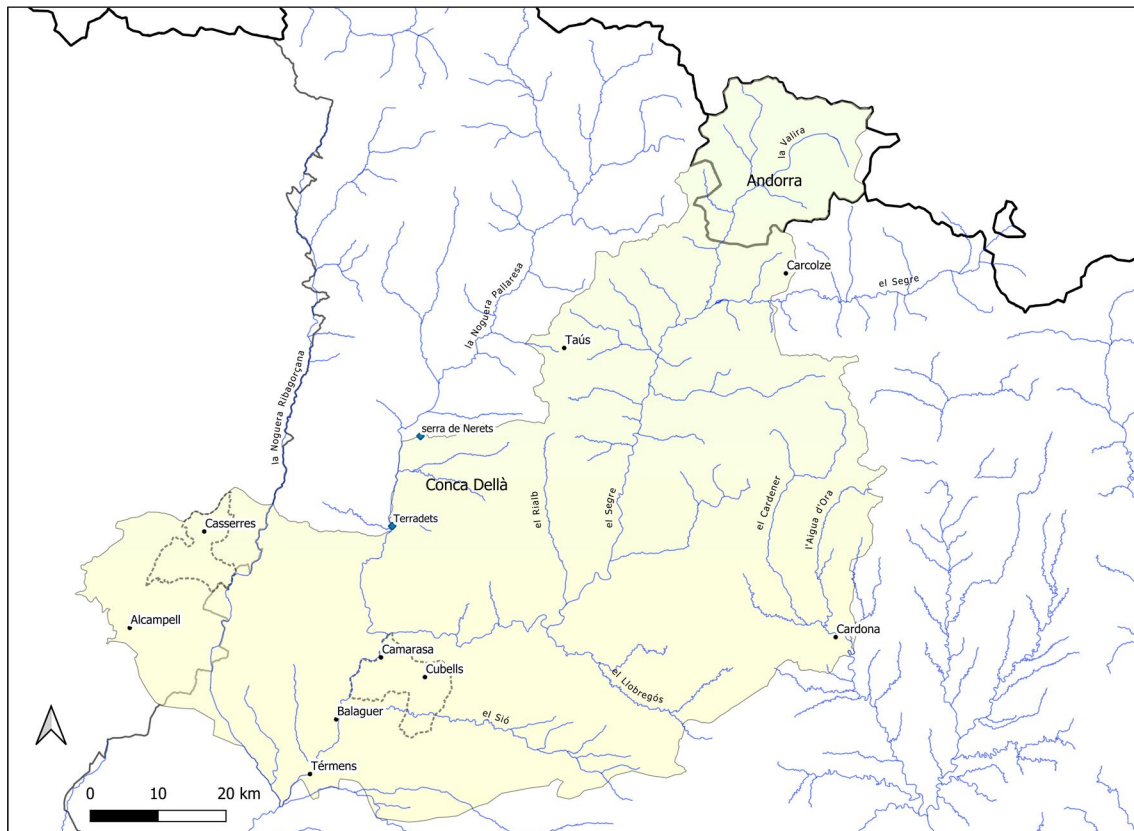
El treball amb coordenades geogràfiques de dos estats diferents ha comportat que per a l'elaboració dels mapes d'anàlisi i d'edició hem hagut de consultar capes referenciades amb coordenades UTM per a Espanya i Lambert per a Andorra. Per a la confecció de la cartografia d'ombres i d'elevacions hem hagut de fusionar capes *Raster* de diferent procedència i referència cartogràfica.

La confecció de la capa poligonal corresponent al comtat d'Urgell ha comportat certa dificultat en no disposar de referències cartogràfiques que englobessin tot el territori. Per a la part septentrional del comtat hem utilitzat els límits marcats en l'*Atlas del Comtat d'Urgell* de Jordi Bolòs i Víctor Hurtado (Bolòs, Hurtado 2006). D'aquests autors, també hem consultat els dels comtats de Cerdanya i Berga i el del Pallars i Ribagorça (Bolòs, Hurtado 2012, Bolòs, Hurtado 2015).

Hem integrat dins del comtat el nucli de Carcolze, vinculat històricament a Urgell, i també Taús, que no hem trobat en la documentació integrat al comtat de Pallars (mapa 1)⁴⁶. Tot i això, tenim també els nostres dubtes sobre la separació exacta entre el comtat d'Urgell i Pallars a l'àrea de Castellàs del Cantó i Taús, motiu pel qual el traçat que hem realitzat és aproximatiu.

Tot i que hem integrat a Urgell tota la contrada de la Conca Dellà, som conscients que durant el període de la nostra recerca, sobretot durant el segle XI, va anar vinculant-se al comtat de Pallars Jussà. El mapa representaria una àrea compresa al marge

46 Jordi Bolòs i Víctor Hurtado l'integren al comtat de Pallars, atès que segueixen la divisòria hidrogràfica del Segre i del Noguera Pallaresa (Bolòs, Hurtado 2012). Els senyors de Taús estaven vinculats al comtat d'Urgell a finals del segle XI (Miró 2018).

Mapa 1. Mapa del comtat d'Urgell (800-1100) amb indicacions geogràfiques que hem tingut en compte per al seu disseny. Autor: Climent Miró i Tuset.

esquerre del riu Noguera Pallaresa entre la serra dels Nerets i el congost de Terradets. En aquest cas incorporem l'àrea proposada per Jordi Bolòs i Víctor Hurtado (Bolòs, Hurtado 2006: 88-89 i 92).

En les àrees meridionals del comtat hem integrat la contrada de Balaguer i àrees que formaren part del comtat d'Urgell a principi del segle XII. Com a límit meridional del comtat hem indicat la població de Tèrmens. En aquesta àrea hem utilitzat fonts cartogràfiques existents essent conscients de possibles errades en límits concrets. En la mesura que ens ha estat possible hem marcat el límit municipal com a límit del comtat. Aquest també ha estat l'exemple que hem seguit amb els límits meridionals del comtat d'Urgell amb els comtats de Berga i de Barcelona.

Per als límits amb el territori del comtat de Ribagorça integrat a l'actual Aragó hem emprat la cartografia utilitzada en la recerca de Guillermo Tomás, *Montañas, comunidades y cambio social en el Pirineo medieval. Ribagorza en los siglos X-XIV* (Tomás 2016). Aturant-nos a principi del segle XII, en aquesta àrea hem tingut certa dificultat en integrar diferents contrades, motiu pel qual ens hem decantat pels actuals límits municipals, com és el cas d'Alcampell.

Els dos enclavaments del comtat de Barcelona en els dominis d'Urgell, el de Camarasa-Cubells i el situat a l'extrem occidental, el de Casserres, tocant a la Ribagorça, han estat marcats amb els actuals termes municipals, essent conscients de possibles errades amb l'extensió que podien tenir realment. Els hem indicat per comprovar la implantació que tenia dins del domini urgellenc el comtat de Barcelona.

La inclusió de Cardona dins del comtat d'Urgell respon només a un període de la nostra recerca. Com bé sabem, Cardona va restar també vinculada als vescomtes d'Osona (Bolòs, Hurtado 2006).

El mapa del comtat d'Urgell que hem representat no es correspon a una representació cartogràfica que realment hagués tingut aquesta extensió, atès que, quan la seva expansió al Mascançà —bàsicament actual comarca del Pla d'Urgell— fou efectiva, bona part de la Conca Dellà ja restava vinculada al comtat de Pallars Jussà i Cardona ho estava als seus vescomtes provinents d'Osona.

Per concretar, el dibuix o traçat del mapa del comtat respon a un objectiu purament orientatiu i com hem escrit, en la mesura que ens ha estat possible, segueix els seus límits històrics, encara que no sempre coincidents en el temps i l'espai.

Cal recordar que la cartografia és una eina d'investigació que facilita l'anàlisi de les dades i la seva edició permet la comprensió dels resultats.

El traçats dels polígons dels dominis dels monestirs s'ha efectuat, en la mesura que ha estat possible, a través de les descripcions i afrontacions documentals. Quan no hem localitzat un topònim que ens indica un límit, hem tingut en compte l'existència de cursos fluvials, carenes muntanyenques i antics límits municipals.

En els casos que no hem trobat cap referència documental que ho indiqui, com és el cas de Sant Llorenç de Morunys o Sant Andreu de Trespunts, ens hem decantat per dibuixar el polígon dels antics termes municipals, essent conscients del possible error.

En territoris de marcada rellevància històrica, com és el cas de la vall de Lord, hem dibuixat un polígon que segueix el traçat proposat per Bolòs i Hurtado (Bolòs, Hurtado 2006: 68-69).

1.7. Estructura i distribució de la tesi

La tesi s'estructura en tres seccions: la introductòria, la descriptiva i l'analítica. La primera, com el seu nom indica, té un caràcter introductori i engloba el capítol 1, «Introducció», amb els apartats dedicats a hipòtesis i objectius inicials, fonts documentals, i metodologia de treball; el 2, anomenat «El comtat d'Urgell», que conté una descripció de les característiques geogràfiques de l'esmentat comtat; i el 3, «Ar-

rels monàstiques», que és una síntesi històrica de la introducció del monaquisme en l'àmbit territorial del comtat.

La segona secció, la descriptiva, consta de dos capítols de caràcter descriptiu: un primer, el número 4, «Relació de les comunitats monàstiques del comtat d'Urgell», engloba l'enumeració i la descripció de tots els monestirs, en un format similar al d'una fitxa, estructurant-los entre els que tenen sèries documentals i els que no; els monestirs no localitzats, els possibles monestirs, les cel·les localitzades i les no localitzades.

Els apartats dels monestirs, possibles monestirs i cel·les integren informació sobre la localització del cenobi —si s'escau—, característiques dels paraments, distància de cursos fluvials i del sistema de camins i de vies ramaderes més proper, així com la seva descripció. Cada apartat conté també un recull bibliogràfic del monestir o de la cel·la, un resum històric, informació dels seus orígens i dels aspectes més destacables, sempre que hagi estat possible.

El segon capítol d'aquesta secció, el número 5, «Comunitats monàstiques i dominis territorials», enumera i descriu el dominis dels monestirs estudiats, començant pel domini central i continuant pels dispersos.

La tercera secció, l'analítica, conté els capítols dedicats a analitzar l'economia, i la seva relació amb el territori, dels diferents monestirs a través de la documentació: l'agricultura (capítols 6, 7 i 8), la ramaderia (capítols 9, 10 i 11) i l'aprofitament dels recursos naturals (capítol 12). Cadascun d'aquests capítols conté conclusions parcials i generals. Un altre capítol el conforma un anàlisi de la situació econòmica de les organitzacions monàstiques a través de la naturalesa dels documents (capítol 13). Finalment, un darrer capítol és el de les conclusions generals (capítol 14).

2. EL COMTAT D'URGELL

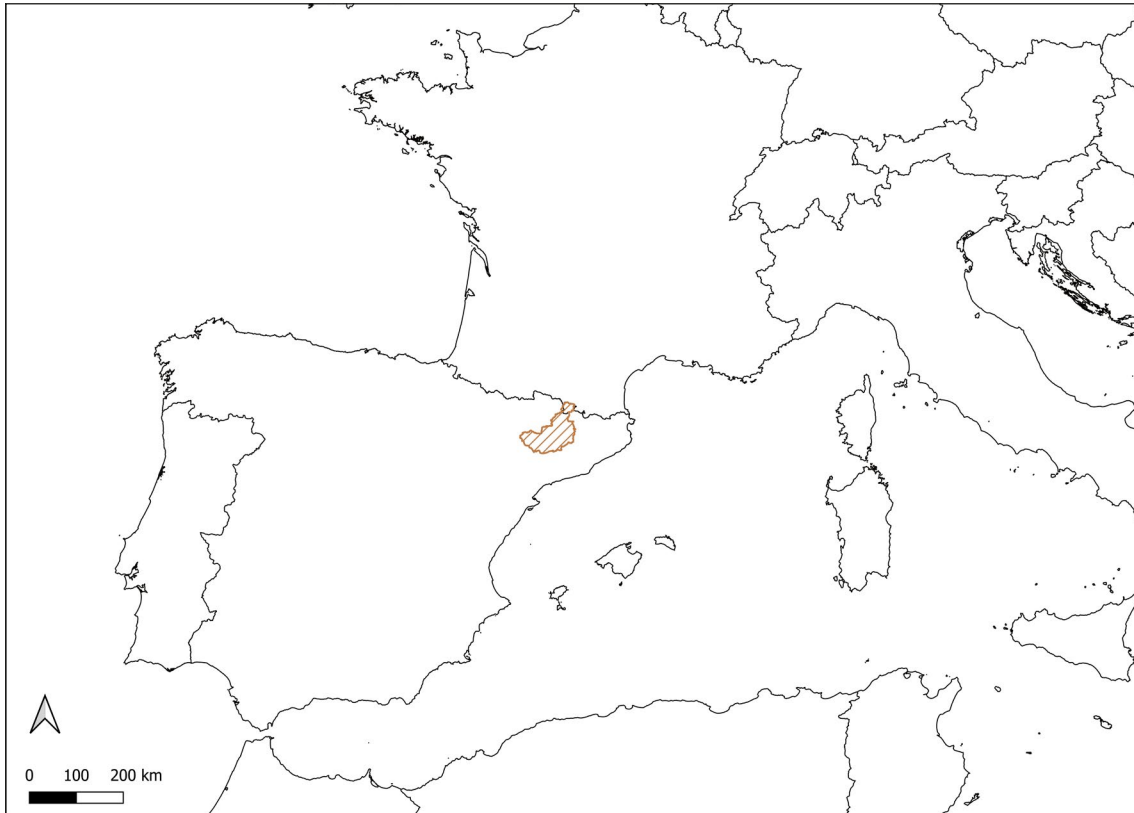
2.1. Entorn geogràfic actual

El comtat d'Urgell incloïa un entorn geogràfic divers comprès entre el Pirineu Axial i la Depressió Central Catalana. A principi del segle XII integrava territoris en l'actualitat ubicats en dos estats: Andorra i Espanya (mapa 2). El territori espanyol del comtat es correspon bàsicament a un sector de l'actual Catalunya, concretament a bona part de la comarca de l'Alt Urgell (sense el seu sector nord-oriental, el Baridà, que era del comtat de Cerdanya), el Solsonès, un sector de l'occident del Berguedà, en la seva àrea propera a la vall de Lord, la meitat occidental de la Segarra, el nord-oest del Bages, un sector de la Noguera comprès entre els municipis de la Baronia de Rialb i Balaguer, el sud-est del Pallars Jussà, i bona part del sector occidental de la comarca de l'Urgell fins prop del seu límit amb la comarca del Pla d'Urgell.

El punt més septentrional del comtat es corresponia al pic d'Arial (2.685 m), a la parròquia d'Ordino (Andorra), i el més meridional se situaria en l'època estudiada amb un indret entre el sud de l'actual comarca del Pla d'Urgell i el nord del terme municipal de Tèrmens (la Noguera). El punt més alt era l'Alt de la Coma Pedrosa (2.942 m), a Arinsal, parròquia de la Massana (Andorra), i el més baix al riu Segre al seu pas prop de Tèrmens (199 m).

Hidrogràficament, el territori estudiat pertany a la conca del riu Segre i a la del Cardener. Pel que fa al Segre, integra la seva conca alta des del límit amb la comarca natural del Baridà, a l'actual municipi d'Arsèguel (Alt Urgell). Inclou bona part del sector mitjà fins al sud de Balaguer. Pel que concerneix als afluents del marge dret engloba tots els del curs alt i mitjà, encapçalats per la Valira, i els provinents de les diferents valls laterals, com poden ser els de Castellbò, Pallerols, la Guàrdia, Cabó i Sallent. Ja en el seu curs mitjà, rep el Rialb, el Boix, i la Noguera Pallaresa més amunt de Camarasa. En tot el curs mitjà rep torrents i barrancs provinents dels contraforts de la serra del Montsec.

Pel costat esquerre rep afluents de valls laterals al sector superior, com el riu de Vilanova, el de Cerc, el de Casanoves, el d'Arfa, el del Pla, el de Tost, el de la Vansa, el de Perles, el de Sant Joan i el de la Móra. En el curs mitjà rep la Ribera Salada, provinent dels contraforts del Prepirineu, a Odèn (el Solsonès), la riera de Madrona, el Llobregós, provinent de Pinós (el Solsonès), el Senill, el Sió i el Corb.

Mapa 2. Localització del territori de l'antic comtat d'Urgell en els estats actuals.

Autor: Climent Miró i Tuset.

El riu Cardener engloba tota la seva conca alta i mitjana, des del seu naixement oficial a la Coma, sota del coll de Port que separa la vall de Lord de la vall de Tuixén. Els seus principals afluents pel cantó dret són un conjunt de torrents, anomenats rases, fins arribar a la ribera de Llissó a l'alçada de Solsona. Més avall de la referida ciutat, continuen com a afluents més rases fins a la desembocadura del riu Negre. L'afluent més important que troba el Cardener des del seu naixement pel costat esquerre és l'Aigua de Valls, provinent del massís del Pedraforca. L'Aigua de Llinars, procedent dels rasos de Peguera, s'uneix al pont de l'Espingard a l'Aigua d'Ora, afluent del Cardener, que hi desemboca poc abans d'arribar a Cardona.

Un altre conjunt hidrogràfic el conforma la ribera del Noguera Pallaresa compresa a la Conca Dellà, a l'est de la Conca de Tremp, amb el riu d'Abella, que neix a la serra de Carreu i el de Conques, que neix al Cinglo Roi i al Cinglo de Currolda, prop de Toló (Pallars Jussà). Sota del Montsec, ja a la comarca de la Noguera, rep el riu Fred de Pui, que passa per Àger (la Noguera) i un seguit de torrents i barrancs fins a la seva desembocadura a Camarasa. Per l'esquerra també rep una sèrie de barrancs que neixen als contraforts sud del Montsec.

La Noguera Ribagorçana també traspasa el comtat d'Urgell des de sota de la serra del Montsec d'Estall fins a les immediacions d'Alfarràs, el que seria el principi del

seu curs més baix. El riu Sosa, que passa per Peralta de la Sal, dona el seu exigü cabal al riu Cinca, ja fora dels límits del comtat, a la població de Montsó.

L'orografia del comtat és pot dividir en tres grans àrees: la pirinenca, la prepirinenca i la de la Depressió Central Catalana, que englobaria la contrada pertanyent a l'Aragó. A grans trets, la geografia del comtat és muntanyenca, coronada al Pirineu Axial amb l'Alt de la Coma Pedrosa. A partir del Pirineu s'estructuren una sèrie de serralades transversals que formen una sèrie d'unitats, com la serra del Cadí, la del Port del Comte, la del Verd, el Boumort, Carreu i la gran muralla del Montsec, ja al Prepirineu exterior.

Entitats geogràfiques de rellevància són les valls d'Andorra, Sant Joan, Castellbò, Elins, Cabó, Valldarques, Rialb, Lord, la Vansa, la Conca Dellà i la Ribera Salada.

Els rius en travessar els massissos muntanyencs formen congostos. Aquest és el cas al riu Segre a les Cabanotes (entre Arsèguel i Alàs), els Pontarrons i Trespunts (entre el Pla de Sant Tirs i Organyà), els Espluvins, la Garanta, i el Grau d'Oliana (entre Coll de Nargó i Oliana)⁴⁷. En ple curs mitjà encara travessarà el congost de Rubió, l'estret del Mu, el congost de Camarasa i el dels Ulls de Llorenç. La Noguera Pallaresa travessa el Montsec pel congost de Terradets i desemboca al Segre a l'estret de Camarasa, en un indret avui cobert pel pantà homònim. El Cardener travessa un congost a la Llosa del Cavall, un indret cobert pel pantà homònim; mentre que el seu afluent, l'Aigua d'Ora, travessa l'estret de Valielles. L'orografia de la vall de Lord és escarpada amb tota mena de cingles. Els més coneguts són la mola de Lord, la serra de Busa, la de Bastets i la de Valielles. El Pla d'Urgell, amb les riberes del Sió i del Corb conformen la unitat fisiogràfica del sud del comtat, una extensa àrea plana, que quan estava sota del domini musulmà es coneixia com a Mascançà.

2.2. El clima

El clima del comtat d'Urgell és mediterrani amb força variacions de temperatura segons ens trobem a l'àrea pirinenca, amb una forta influència del clima continental, o a la plana, de clima plenament mediterrani. L'observatori del pic del Salòria (2.451 m) va registrar el 2020 una temperatura mitjana (TMM) de 3,6°C i una temperatura màxima mitjana (TXM) de 6,9°C. En aquest indret la precipitació acumulada durant el 2020 va ser de 1.168,7 mm. L'observatori del Port del Comte (2.316 m) va registrar el 2020 una xifra similar de precipitacions i temperatures, concretament 1.113,1 mm, amb una TMM de 4,3 °C i una TXM de 7,1 °C. A l'extrem sud, a Vallfogona de Balaguer, les dades del referit any donen una precipitació acumulada de 458,6 mm, una TMM de 14,7°C i una TXM de 21,8 °C. Aquestes dades no contrasten amb les de la Seu

47 Bona part de la superfície d'aquest sector és inundada avui pel pantà d'Oliana.

d'Urgell, situada a 790 metres d'altitud al límit del Prepirineu amb el Pirineu, on al mateix període hi trobem 632,5 mm de precipitació, una TMM de 12,0°C i una TXM de 19,5°C. Solsona presenta unes precipitacions i temperatures similars, concretament de 601,9 mm, una TMM de 13,0 °C i una TXM de 20,5 °C. A la Conca Dellà, l'observatori de Sant Romà d'Abella registre una precipitació acumulada de 754 mm, una TMM de 13,0 °C i una TXM de 21,1 °C (Servei Meteorològic de Catalunya 2020).

2.3. La vegetació

L'extensió geogràfica del comtat facilita que la vegetació variï molt d'un extrem a un altre, segons quina sigui l'alçada i la latitud. Trobem des dels prats alpins de les àrees més altes del Pirineu als boscos d'alzina carrasca que s'estén des de les parts baixes i solanes de les valls pirinenques fins a la conca del Llobregós i el tram inferior de la conca del riu Segre. En l'estatge subalpí, a partir del 1.700 fins als 2.100 metres (Palet, Orengo 2004-2009: 17-18), hi predomina el bosc de pi negre (Bolòs, Hurtado 2006: 10). L'estatge montà, situat entre els 900 i els 1.700 metres (Palet, Orengo 2004-2009: 17-18), hi trobem els boscos de pi roig i fins i tot alguna avetosa. A les cotes inferiors hi trobem el roure, i les esmentades alzines (Bolòs, Hurtado 2006: 10). Els boscos riberencs caducifolis ocupen les àrees properes als rius i torrents.

2.4. El comtat en la cronologia de la recerca (800-1100)

El comtat d'Urgell comprès entre els segles IX i XII presenta sis àrees diferenciades: la muntanya, el Segre Mitjà, la Conca Dellà, la vall de Lord, Solsona i la part meridional corresponent a la Depressió Central Catalana.

La muntanya es correspon a la part septentrional i es divideix en una sèrie de demarcacions de caràcter geogràfic, les valls o paus, amb un origen possiblement anterior a l'arribada dels carolingis (Bolòs, Hurtado 2006: 98). Constaven de comunitats que en un inici tenien cert control dels recursos i del territori, que anaven perdent de manera progressiva amb l'arribada del feudalisme.

El Segre Mitjà o Urgell Mitjà comprenia l'àrea entre Ollana i Artesa de Segre. Hi trobem un territori organitzat en castells, com és el cas de Ponts i en menor mesura d'Ollana (Bolòs, Hurtado 2006: 98). El castell de Ponts centrava la contrada on es va erigir el monestir de Santa Maria de Gualter. La Conca Dellà estava organitzada bàsicament en tres castells terminals: el de Llordà, el d'Abella i el de Toló. Aquesta àrea i la del Segre Mitjà conformaven el piemont, que surt a la documentació de Santa Cecília d'Elins amb el nom de *Sub montanione*. La carena del Montsec de Meià i la serra de Benavent constituïa una mena d'espina que unia aquests dos territoris piemontesos.

Tant el Segre Mitjà com la Conca Dellà configuraven una contrada que presentaria una continuïtat poblacional que a priori no s'hauria interromput amb la invasió musulmana i amb la conquesta. En aquesta àrea coexistiren indrets de poblament que haurien perdurat en el temps amb tipologies d'explotacions que s'haurien implantat en època de la conquesta comtal. Alguns d'aquests indrets havien tingut en època anterior una centralitat territorial que haurien perdut a favor dels castells, com és el cas d'Isona, antiga ciutat, que passaria a dependre del castell de Llordà (Miró 2012: 81-85).

La vall de Lord configurada per les riberes del Cardener i l'Aigua d'Ora constituïria una unitat pròpia, que com les altres que hem vist també hauria mantingut una continuïtat poblacional que paulatinament s'hauria integrat a l'esfera carolíngia i comtal (Bolòs, Hurtado 2006: 68). Solsona i el seu entorn presentarien també una continuïtat en la població amb una centralització per part del castell, tal com succeeix amb els indrets que hem tractat situats a la mateixa latitud (Bolòs, Hurtado 2006: 74-75).

El sud del comtat correspondria a la gran plana que podem dividir en dues grans àrees que s'estenien des del sud del riu Llobregós al nord del terme municipals de Tèrmens (la Noguera): la vall del Sió i la del riu Corb. El terme Mascançà en un primer moment determinaria l'àrea controlada pels musulmans sense distinció de cap de les dues que hem esmentat. Cap a finals del segle XI es correspondria amb l'àrea compresa al sud del Pilar d'Almenara (l'Urgell). Després de la conquesta comtal l'ordenament del territori es durà a través de castells termenals i de quadres atorgades a senyors baronials (Brufal 2013: 132). Alguns nuclis seran de nova construcció i altres se sobreposaran a assentaments d'origen andalusí (Brufal 2013: 337 i 345). Molt probablement el control administratiu comtal va comportar una substitució de la població musulmana per altra provinent d'altres indrets del comtat o de fora (Brufal 2013: 182).

3. ARRELS MONÀSTIQUES

3.1. Del monaquisme tardoromà a l'arribada dels musulmans⁴⁸

La manca de vinculació de la Seu d'Urgell amb l'època imperial i baix imperial contrasta amb la dels nuclis de Llúvia (*Iulia Livica*) i Isona (*Aeso*) (Guàrdia 2018, Aliaga *et al.* 2021: 890-895, Puig *et al.* 1990, Garcés *et al.* 2019 i 2020). Tot i això, el resultat de diferents recerques i de troballes esporàdiques indicarien l'existència a la Seu d'Urgell d'un nucli habitat, que per la manca de campanyes arqueològiques, es creu que es tractaria d'una vil·la (Villaró 1995: 25-32, Villaró 2000, i Alegría, Augé 2019).

La implantació del cristianisme a Hispània i a la Gàl·lia va ser paral·lela, com a la resta de territoris riberencs del Mediterrani romà. Aquesta religió va anar entrant poc a poc a la societat romana. L'edicte de Galeri de l'any 311 va tancar una llarga etapa de cristianisme críptic i sovint reprimat. L'edicte de Milà, del 313, en temps de l'emperador Constantí, va significar la legalització de la religió cristiana i va determinar el dret dels cristians de posseir edificis de culte (Sales 2012: 29)⁴⁹. D'aquesta manera, el cristianisme va incrementar molt més la seva expansió, que es va produir primer al món urbà. De fet, els bisbes o caps de la comunitats cristianes s'escollien a les ciutats. En aquell moment, la cristianització de l'espai urbà va iniciar-se amb la construcció de l'església episcopal i la de les basíliques funeràries localitzades als suburbis, molt sovint en indrets on hi havia enterrat un màrtir o sant (Chavarría 2018: 64, Sales 2012: 378-379).

Paral·lelament, també s'estenia el fenomen de l'eremitisme, una forma de vida ascètica, d'arrels orientals. Aquest model de vida espiritual no és exclusiu del cristianisme, tot i que sempre hi ha estat vinculat (Colombás 2004)⁵⁰. Les primeres comunitats cristianes d'Egipte ja comptaven amb ascetes (Sales 2012: 64). Resulta inimaginable tractar

48 En aquest capítol seguim l'esquema del capítol homònim de la recerca de final de màster del monestir de Santa Cecília d'Elins (Miró 2012). Per aquest motiu, el centrarem sobretot en la part septentrional del comtat d'Urgell.

49 *Eusebius Caesariensis, Historia ecclesiastica*, 10, 10 (Schwartz, Mommsen, Winkelmann 1999) i *Lactantius, De mortibus persecutorum*, 48 (Moreau 1954).

50 En la societat jueva existia el monacat que practicaven els essenis al desert de Judea, dels quals coneixem els manuscrits localitzats a Qumrân, a la mar Morta (Colombás 2004).

el cristianisme antic sense fer esment de l'eremitisme i de l'ascetisme. Viure en solitud significava tenir una vida centrada en la pregària, en la unió cap al que és diví⁵¹.

Per aquest motiu, molts ascetes i eremites vivien en contrades ermes i muntanyenques, allunyades de les ciutats i del control que aquestes podien exercir. La seva vida d'austeritat comportava unes necessitats bàsiques, relacionades sobretot amb la litúrgia i la celebració de l'Eucaristia. Com a conseqüència, molts eremites se situaven en àrees properes. Aquest veïnatge va propiciar la futura formació d'unes primeres comunitats monàstiques (Sales 2012: 64-66).

Aquestes comunitats dels erms, situades en llocs perifèrics respecte a les ciutats, tenien certa semblança a unes d'altres d'urbanes formades per religiosos dedicats a la caritat i a l'oració (Colombás 2004: 283-285)⁵².

3.1.1. El monaquisme a la Tarraconense

A mitjans del segle VII ja es menciona la construcció d'un monestir urbà prop del sepulcre de Santa Eulàlia de Barcelona (Sales 2012: 35)⁵³. El decretal del papa Sirici tramés després del 385 a Himeri de Tarragona estableix per primer cop a Hispania una normativa per a l'ordenació de monjos (Vilella 2004). La primera font hispana que cita un monestir es correspon amb l'epístola 11 de Consenci, de principi del segle V. En aquest document se cita una comunitat ubicada fora de la ciutat de Tarragona (Sales 2012: 64)⁵⁴.

Moltes comunitats dedicades a la pregària es van tornar cada cop més complexes, motiu pel qual aviat van requerir d'un cap, que podia ser un prevere, i d'unes normes mínimes de convivència que havien d'establir els paràmetres d'una correcta vida comunitària. Aquesta necessitat va propiciar l'aparició de regles, de les quals esmentem les de Joan de Biclar (desapareguda), Fructuós, Leandre, Isidor i la *Regula Communis*, entre altres (Sales 1999: 37)⁵⁵.

En les àrees rurals i perifèriques, cal vincular les comunitats monàstiques que s'estableixen els segles V i VI amb el procés de disgregació de la vil·la romana i amb l'aparició d'uns assentaments situats en llocs marginals i muntanyencs que exploten els recursos naturals (Sancho 2015b)⁵⁶.

51 En aquesta recerca no ens plantegem la categorització d'eremitisme, cenobitisme i monaquisme. Per aquest motiu, seguim els paràmetres exposats per Xavier Costa en la seva investigació de doctorat (Costa 2019).

52 El monacat d'inspiració agustiniana va rebre el suport de nobles i membres de l'elit que el dotaren econòmicament. Fins al punt que en algunes ciutats hi hagué diferents monestirs masculins i femenins (Colombás 2004: 283).

53 Jordina Sales cita (Pérez de Urbel 1926: 135-136) i (García 1974b: 204).

54 *Consentius, Epistula 11, apud Augustinus, Epistulae* (Divjak 1981: 51-70).

55 Per a les regles de Sant Leandre, Sant Fructuós, Sant Isidor i la *Regula Communis*: (Campos, Roca 1971).

56 Aquests tipus d'assentaments els trobem en diferents indrets del territori, com a la Catalunya Central (Gibert 2011) i (Folch et al. 2015) i fins i tot a Andorra (Fortó et al. 2010) i (Fortó et al. 2012).

Cal remarcar que, en molts casos, aquesta disgregació tampoc va comportar la desaparició total de la vil·la, però sí un reaprofitament o canvi d'ús de les seves dependències. Així, hem de tenir en compte el paper que hi desenvolupava a principi del segle IV el propietari de l'explotació, com a persona que erigia un nou espai de culte cristià damunt d'un altre de pagà (Chavarría 2018: 97)⁵⁷. Sense anar més lluny, les esglésies rurals van tenir un paper crucial en l'evangelització de l'*ager*. Moltes d'aquestes esglésies situades en vil·les tardoantigues tenien una funció més àmplia que la d'un simple oratori o capella particular (Sales 2012: 53, Chavarría 2018: 106).

En aquest sentit, a partir del segle VI voldríem destacar la conversió en esglésies de molts mausoleus ubicats en entorns rurals (Chavarría 2018: 134). Tanmateix, a partir del segle IV es va implantar la creació de necròpolis en edificis de culte cristià o la construcció d'esglésies en espais que prèviament havien estat necròpolis (Sales 2012: 67). La iniciativa edilícia privada d'esglésies podia també tenir l'objectiu d'allotjar les tombes dels seus impulsors (Chavarría 2018: 137).

Voldríem destacar la importància del culte de les relíquies i l'erecció dels *martyria* en honor de la memòria dels màrtirs cristians, que esdevindrien —amb l'augment de la tolerància cap al cristianisme— una tipologia d'església més (Sales 2012: 43 i 53-54). A tall d'exemple, el *martyrium* de Sant Eudald de Sorba és una clara mostra de la construcció d'un espai dedicat al culte a les relíquies en l'entorn rural d'una antiga vil·la, en el qual hi trobem una sèrie d'enterraments relacionats amb la del sant que hi és venerat (Riu 1982c i 1999e, Riu *et al.* 1983, Asensio *et al.* 2014). La pervivència d'aquest culte encara era ben patent a finals del segle IX, quan el comte Guifré va erigir-hi una cel·la monàstica dependent del monestir de Santa Maria de Ripoll (Ordeig 2001)⁵⁸. Un cas similar podria ser el de la planta d'una església preromànica de capçalera rectangular i una tomba amb coberta de *tegulae*, la cronologia de la qual se situaria al segle V, del santuari de la Mare de Déu Trobada de Montferrer (Farràs, Villaró 2000).

En ambdós casos ens trobem amb esglésies construïdes en un ambient rural i en llocs plans o situats al fons de depressions. En el cas de la de Sorba, com bé hem comentat, vinculada a les estructures d'una vil·la. Aquesta tipologia d'església construïda en indrets planers, que podem relacionar a una vil·la, la trobem amb l'església de planta circular de Santa Cecília de Torreblanca, a l'actual municipi de Ponts (Adell, Cases 1994: 427-428), erigida en un indret proper a una via de comunicació i al riu Segre. Molt a prop, pràcticament a l'altra banda de riu hi trobem l'església de Sant Bartomeu del Tossal, amb un absis hexagonal, que a falta de recerques arqueològiques que ho puguin determinar, ens podria remetre també a una probable església de planta central (Adell, Cases, Ramos 1994: 420-422).

57 Concili d'Elvira, cànon XLI (Vives *et al.* 1963: 8-9). Un exemple d'explotació de recursos podria ser la producció de pergami al monestir del Bovalar, situat a la plana de Lleida (Sales 2015).

58 Veure l'apartat (4.5.2), referit a Santa Maria de Sorba.

3.1.2. L'arribada dels visigots

El món hispànic del segle V, i de retruc, tot l'Imperi Romà, es trobava en una situació anòmala provocada per la inseguretats propiciada per diferents conflictes bèl·lics i enfrontaments, com ara, l'entrada a la península dels alans, sueus i vàndals, i la posterior dels visigots (Arce 2004). Aquest nou marc escènic va provocar que trontollessin les estructures de poder polític amb l'immediat recanvi dels magnats hispanoromans pels visigots (Arce 2011).

Com bé sabem, els gots professaven un cristianisme diferent del catolicisme oficial, eren arrians. Desconeixem com es va produir la convivència de l'arrianisme dels nousvinguts amb el catolicisme de la població hispanoromana (Chavarría 2018: 9). A nivell d'arquitectura, alguns autors destaquen la inexistència de grans diferències entre les esglésies catòliques i les arrianes, atès que les distincions, a nivell litúrgic, es limitaven a la tipologia de bateig (Chavarría 2018: 42)⁵⁹. Aquesta nova situació va significar que les estructures de poder catòliques quedessin sota el control dels hispanoromans més poderosos. Així, les institucions eclesiàstiques catòliques constituïren l'espai de representació de les elits hispanoromanes (Chavarría 2018: 53).

En aquest sentit, la confessió arriana constituïa un senyal d'identitat dels visigots davant dels romans. L'arrianisme de les elits godes, que ostentaven el poder del territori, no s'avenia amb la religiositat de les ciutats, majoritàriament catòlica. Tot i la presència de l'església arriana al món urbà, desconeixem el nombre total de ciutats que comptaven amb seus episcopals d'aquesta confessió (Chavarría 2018: 43)⁶⁰.

La nova situació no va canviar les estructures catòliques, ni la tradició eremítica i monàstica d'Hispania. Una data clau per comprendre la importància que havia assolit l'eremitisme i el cenobitisme és el 546. Aquell any va tenir lloc a l'església de Santa Eulàlia de Lleida la celebració d'un concili provincial (Sabanés 2009: 37)⁶¹. El va presidir l'arquebisbe de Tarragona, Sergi, i hi van assistir els bisbes Just d'Urgell, Caronci d'Empúries, Joan de Saragossa, Patern de Barcelona, Maurili de Tortosa; Tauro d'Ègara, i Grat, un prevere que representava el bisbe de Girona (Sabanés 2009: 53-54)⁶².

Aquest concili va procurar impedir que els monestirs es convertissin en residències de laics. Per aquest motiu es creu que la seva celebració seria motivada per la forta tendència autàrquica i autonomista dels monestirs catòlics davant de l'autoritat

59 Aquests edificis foren convertits el 589 a l'ortodòxia després de la condemna de l'arrianisme (Chavarría 2018: 42). [...] *Ut ecclesiae arrianorum ad catholicum episcopum in cuius dioecesi sunt pertineant* [...] Concili de Toledo III, canònic IX (Vives et al. 1963: 119).

60 Un total de vuit bisbes arrians es van convertir al catolicisme al Concili de Toledo III (Vives et al. 1963: 122-123).

61 Segons l'autora, la majoria de basíliques visigodes del Segle V es dedicaven a Santa Eulàlia (Sabanés 2009: 54). En aquest sentit, l'església de Santa Eulàlia de la Seu d'Urgell probablement hauria tingut un paper de certa importància en època visigoda. Veure (Sales 2012: 282-283).

62 [...] *Iustus in Christi nomine episcopus his constitutionibus interfui et subscribi* [...] Concili de Lleida (Vives et al. 1963: 60).

episcopal (Sabanés 2009: 56). Unes comunitats que deuriem viure al marge de l'administració visigoda i de l'estructura de l'església catòlica, desproveïda de l'oficialitat que li podia donar el poder polític. Com a conseqüència, el cànon III del referit concili va establir que, amb permís de l'abat, només podien ser ordenats clergues els monjos que comptessin amb l'aprovació del bisbe⁶³.

El monaquisme tradicional hispà es regia per unes regles pròpies, els ensenyaments doctrinals de les quals no sempre concordaven amb la doctrina dels pares de l'església. Durant aquest període, en el qual l'autoritat dels bisbes era poc ferma, els monjos predicaven tot tipus de doctrines, que podien preocupar als prelats de les diferents diòcesis. Altres, més destacats i de bona formació intel·lectual i teològica, podien arribar a ser nomenats bisbes. Aquest és el cas de Just, nomenat bisbe d'Urgell per ser un *monjo pietós*. La relativa llibertat de moviment dels monjos va preocupar els prelats durant tota l'època de domini visigot, ja que podien adequar les regles a les creences dels fidels més il·lustrats, farcides d'elements de cultura popular precristiana (Riu 2000: 20-23)⁶⁴. Calia que les comunitats monàstiques seguissin unes normes, més en concordança amb els cànons conciliars.

El cànon III del referit concili també dictava que les basíliques edificades per laics que es consagressin, no s'havien de segregar de l'autoritat episcopal amb el pretext de dir que eren un monestir, a no ser que en aquells llocs hi visquessin comunitats religioses sota d'una regla monàstica aprovada per l'esmentat bisbe (Sabanés 2009: 88)⁶⁵.

Ens trobem davant del que s'anomenen falsos monestirs, unes comunitats fundades per privats sota l'aspecte d'un cenobi. També reben el nom de pseudomonestirs, monestirs particulars o monestirs familiars. El fet que s'autoanomenessin monestirs els donava una independència econòmica respecte l'autoritat episcopal, ja que gaudien d'uns privilegis, com el de no pagar delmes i altres impostos de caràcter religiós (Orlandis 1956: 13-15)⁶⁶.

Alguns autors creuen que els monestirs de l'època es van fundar i establir gràcies a un pacte entre l'abat, el fundador, propietari dels béns inicials i beneficiari del cenobi; i els monjos que formarien la comunitat (Sabanés 2009), la qual després

63 [...] *Hoc tantummodo adiiciendum, ut pro ecclesiae utilitate quos episcopus probaverit in clericatus officio cum abbatibus volumtate debeant ordinari* [...] Concili de Lleida, cànon III (Vives et al. 1963: 56).

64 Manuel Riu esmenta aquest fragment del Concili d'Orleans (511), concretament del cànon 30: [...] Si algun clergue o monjo regués que cal observar els auguris, endevinacions o sorts, els quals fingissin procedir dels sants, qualsevol que els propagués i els que els creguessin, siguin separats de la comunitat de l'església [...]. [...] XXX. *Si quis clericus, monachus, saecularis divinationem vel auguria crediderit observanda vel sortes, quas mentiuntur esse sanctorum quibuscumque potaverint intimandas, cum his, qui iis crediderint, ab ecclesia comunione pellantur* [...] Concili d'Orleans (511), cànon XXX (Maassen 1893: 9).

65 [...] *Si autem ex laicis quisquam a se factam basilicam consecrari desiderat, nequaquam sub monasterii specie, ubi congregatio non colligatur vel regula, ab episcopo non constituitur, ea a diocesana lege audeat segregare* [...] Concili de Lleida, cànon III (Vives et al. 1963: 56).

66 Concili de Lleida, cànon III (Vives et al. 1963: 56).

adoptaria una de les regles existents, amb el consentiment i la participació de l'autoritat episcopal.

Aquests monestirs se situaven a les zones més perifèriques i muntanyenques, llunyanes de les ciutats on residien els bisbes. Una ubicació d'una possible comunitat d'aquest tipus és el jaciment dels Altimiris, situat al Montsec d'Ares, prop del congost de Montrebei. Aquest jaciment evidencia l'existència de comunitats cristianes primerenques que es van allunyar dels principals nuclis de cristianització, les ciutats episcopals tardoantigues (Sancho 2011: 807-811)⁶⁷.

3.1.3. El monaquisme en la fundació del bisbat d'Urgell

L'entorn muntanyenc més septentrional facilitaria aquest tipus de pràctiques i de comunitats. Concretament a la mateixa vall de la Seu d'Urgell hi trobem documentats en època carolíngia i comtal una sèrie de monistrols, d'un dels quals coneixem el nom, el de la Santa Creu⁶⁸. El topònim monistrol seria indicatiu d'una fundació anterior a la del període de la nostra recerca (Nicolau 1932: 18-19, Sales 2012: 396, Martí, Colomer 2011)⁶⁹.

Molt a prop de la Seu d'Urgell, dins de la conca del riu Valira, trobem a la vall de Sant Joan el llogarret de Ministrells, un topònim que podria estar vinculat a un probable monistrol (Martí, Colomer 2011)⁷⁰.

El terme *laurae* ha estat interpretat en relació a aquestes comunitats eremítiques. Així, en la mateixa conca del Valira, ja dins d'Andorra, hi ha el nucli de Sant Julià de Lòria, conegut en època medieval com a *Loria*, *Lauredia* i *Lauria* (Baraut 1994-1995, doc. 28, Baraut 1988, docs. 13, 19, 22, 24, 29 i 30, Baraut 1990, doc. 7). En aquest indret, concretament l'any 1028, dos preveres anomenats Asner i Teuderic, van permutar amb el bisbe Ermengol d'Urgell unes cases que tenien per un solar «*de ipsa cellula*» (Baraut 1988, doc. 19), que ens pot remetre a un probable eremitori d'origen pretèrit en relació a la data del document. Molts eremitoris s'emplaçaven en indrets escarpats i cavitats per demostrar la voluntat que tenien d'aïllar-se del món

67 El convent emplaçat al nord de la Baronia de Rialb, pel nom i la situació, podria tractar-se d'un jaciment que es podria assimilar al dels Altimiris. Futures recerques arqueològiques haurien de determinar-ne la naturalesa (fitxa 14, annex 3).

68 [...] *Et abent affrontaciones hec omnia de l parte in prato Edallo, de ll in Angasurti sive in ipsa vilela ubi est ecclesia sita Sancte Cecilie sive in Monostrol, ubi est ecclesia sancte Crucis et pervenit usque ad crepidinem monte Itlatice, de III vel de IIII in ipso rivo de Lezirt sive in ipsa via qui pergit ad villarunculum Itlatice [...]* (Baraut 1979, doc. 95).

[...] *in apendicio de Sancti Stephani de Elasso Sanctique Vicencii Stamariz, in locis que nuncupant vineas Paradisi et vineas ex Planis et Rulli et Ferredi atque in aliis locis per ipsam Riberam. Et abent afrontaciones de parte orientis in Turris castro, de meridie in Sigeris alveo, de occiduo vero in torrente qui per Monasteriols discurrit, de parte autem circi in Stamariz intra villa [...]* (Baraut 1983, doc. 761).

69 Xavier Costa efectua a la seva recerca de doctorat un buidatge de totes les referències de monestirs i monistrols (Costa 2017: 172). Destaquem el topònim que se situa al municipi d'Oliola (la Noguera). Es tracta d'un paratge situat en un promontori de l'altiplà de Serradalt on hi trobem una masia. En aquest indret hi ha l'església de Sant Silvestre i una mica més allunyada la de Sant Miquel (fitxa 6, annex 3). També indica la Monistrola, situat a la Morana (la Segarra) (UTM 355898-4625951).

70 Joan Coromines a l'*Onomasticon Cataloniae* dubta d'atribuir-lo a monistrol i el vincularia a ministrell (OC veure «Ministrells»).

(Sales 2012: 66). Així doncs, l'entorn abrupte de Sant Julià seria propici per a l'erecció d'aquestes cel·les, tot i que no se n'ha localitzat cap. Cal tenir en compte que els eremitoris no havien d'estar necessàriament excavats a la roca.

Eremitoris, com l'esmentada *cellula* del solar, conformaven uns agrupaments de certa densitat, les esmentades *laurae*, concepte que sorgí a Palestina (Colombás 2004: 158-167)⁷¹. Sense anar més lluny, la verge hispana Egèria en va veure al seu viatge al mont Sinaí (Martínez 2006: 76)⁷². Sulpici Sever va escriure que Sant Martí de Tours va liderar una colònia de 80 eremites a la Gàl·lia de la segona meitat del segle IV (Sales 2012: 66)⁷³. Molts conjunts d'eremitoris excavats a les roques respondrien a aquesta tipologia de comunitat (Martínez 2006: 76-87).

En aquest supòsit, la pròpia construcció de l'església de Sant Julià, que esdevingué parroquial, podria respondre a la del lloc de culte necessari d'aquesta hipotètica comunitat. L'advocació de l'església, tot i considerar-se gàl·lica (Bolòs, Hurtado 2006: 53-53), ja surt documentada a la tardoantiguitat i als segles VIII i IX (Sales 2012: 394-396)⁷⁴. La recerca arqueològica al camp del Vermell, situat dins de l'actual nucli urbà de Sant Julià de Lòria, mostra tres fases d'ocupació compreses entre els segles II-IV, VI-VIII i VIII-XI. La segona es correspon a un grup de vuit sitges i a un taller metal·lúrgic (Fortó *et al.* 2012)⁷⁵.

Cal tenir en compte que la similitud de les referències medievals del topònim Lòria amb *laurae* contrasta amb el proposat per diferents investigadors, que el vinculen a *aloeria*, relacionat amb un alou (Coromines 1996: 11-112), llorer, *lore* (del basc flor) (Anglada 1993: 229-233), o a un derivat del mot preromà *lurte*, associat amb una inestabilitat del terreny (Planas *et al.* 2018: 222-234).

Tanmateix, Carles Gascón planteja que la fundació del bisbat d'Urgell és una conseqüència d'un pacte entre les elits visigodes, establertes a Llívia, i les hispanoromanes. Aquest acord respondria a una raó estratègica i de control per part del poder got davant de la presència dels francs a l'antic regne visigot de Tolosa, després de la seva victòria a la Batalla de la Vouillé (507). En aquest sentit, la monarquia visigoda estaria relacionada en la promoció com a bisbes, entre les elits hispanoromanes de les àrees perifèriques de la Tarraconense, de quatre germans d'origen hispanoromà: Just (Urgell), Nebridi (Ègara), Elpidi (Osca) i Justinià (València). Unes demostracions

71 García M. Colombás esmenta que una Laura és un mot grec que significa «camí estret», «penya-segat», «barranc». Sovint la típica laura palestina se situava en algun trencat estret o un replà cobert de vegetació en una muntanya escarpada. En les laures excavades a la roca, les cel·les eren sovint simples esquerdes. Les situades en llocs plans estaven construïdes amb maons i adob (Colombás 2004: 159).

72 Artemio Manuel Martínez cita (Arce 1980: 192-194).

73 [...] *Saxo superiecti montis cavato receptacula sibi fecerant* [...] *Sulpicius Severus, Vita sancti Martini*. 10 (Fontaine 1967).

74 Futures recerques arqueològiques haurien de determinar una datació precisa de l'esmentat temple parroquial.

75 La primera es correspon a una tomba de tipus fossa simple amb una inhumació en decúbit supí i un bol de *terra sigillata* com a aixovar i la tercera es correspon a dues cabanes semiexcavades al terra, un camí empedrat i un possible forn metal·lúrgic (Fortó *et al.* 2012).

d'aquest plantejament són: la coincidència de la seva investidura, la seva unitat d'acció, per exemple amb el culte a Sant Vicenç, i l'assistència al Concili de Toledo II⁷⁶. Amb la promoció d'aquests bisbes, els visigots s'apropaven a la població hispanoromana de confessió catòlica amb la finalitat de tallar qualsevol línia de suport als francs, que també eren catòlics, en la seva rivalitat pel control dels territoris del sud del Pirineu. L'establiment del bisbat a Urgell hauria configurat un poder dual: el polític a Llivia i el religiós a l'esmentat indret d'Urgell, a l'actual població de la Seu. La seva situació excèntrica, a l'oest de Llivia, també respondria a una finalitat de control del Pallars i de la Ribagorça, contrades situades més cap a ponent que s'escaven del control dels visigots (Gascón 2015-2018, Gascón 2019).

A diferència d'altres seus episcopals, Urgell no té uns antecedents romans clars com a nucli de certa centralitat, motiu pel qual constituïria un cas únic a la Tarraconense oriental, atès que no es considera que hagués estat mai un municipi o una colònia romana (Sales 2012: 280). Futures recerques arqueològiques haurien de confirmar o descartar un origen anterior a la tardoantiguitat de la Seu d'Urgell com a nucli urbà.

Per tant, l'elecció del nucli d'*Urgellum* com a seu episcopal seria conseqüència d'aquesta estratègia plantejada pel poder got (Gascón 2015-2018). Per aquest motiu, trobem aquesta hipòtesi molt suggeridora i força versemblant, tot i que voldríem afegir-hi altres motius, que també considerem crucials per a la seva fundació en aquest indret determinat, a la cruïlla de les riberes del Segre i de la Valira, i no en un altre lloc.

Just era el responsable d'una diòcesi de muntanya, situada en una regió ja romanitzada, sobretot la vall del Segre i els sectors prepirinencs dels rius Noguera Pallaresa i Ribagorçana (Farràs 2001)⁷⁷. La comunitat monàstica de Santa Cecília dels Altimiris, que es planteja com una implantació del model de Sant Martí d'Asan (Gascón 2015-2018: 431), constitueix un exemple de monestir emplaçat en una àrea considerada perifèrica que — a part de la vida contemplativa i d'oració — vivia de l'explotació dels recursos naturals (Sancho 2011, Alegría, Sancho 2015, Sancho 2019, Sancho *et al.* 2019). A part d'aquests monestirs, que podem considerar perifèrics en relació a Urgell, n'hi hauria d'haver d'altres de més propers a aquest nucli, si acceptem que els monistrols citats eren també anteriors al segle VIII i que a Sant Julià de Lòria hi havien existit cel·les eremítiques. Per tant, el bisbat d'Urgell s'hauria fundat en una regió, no només cristianitzada, sinó també on hi havia una certa implantació del monaquisme.

El bisbat d'Urgell deuria ser creat per dirigir la comunitat cristiana que residia sobretot als entorns de la Seu d'Urgell, com seria el cas dels probables monistrols i cel·les

76 Just va redactar un sermó de Sant Vicenç que no s'ha conservat. Justinià va monumentalitzar la catedral de València. Cal recordar que Sant Vicenç havia nascut a Osca i va ser martiritzat l'any 304 a València (Gascón 2015-2018: 419).

77 Pep Farràs recalca en la seva recerca multitud de topònims llatins als entorns més immediats de la Seu d'Urgell (Farràs 2001). Carles Gascón planteja per a les altes conques del Noguera Ribagorçana i del Noguera Pallaresa una situació similar a la de Bascònia. Amb unes elits locals que, tot i dependents dels gots, podien virar cap als francs. Creu que en aquesta regió havia evolucionat una llengua romànica diferent del català (Gascón 2015-2018: 434-435), tot citant (Turull 2010).

eremítiques. Es tractava d'unes comunitats que en un origen probablement s'escapaven de la direcció espiritual i el control fiscal que hi podia exercir un bisbat exempt i allunyat. Així mateix, cal tenir en compte el paper fiscal d'una església estructurada per a les elits hispanoromanes davant de comunitats que s'escapaven del seu control (Miró, 2012: 24).

Tanmateix, aquesta presència cristiana compartia el territori amb possibles pràctiques de sincretisme amb antigues creences paganes. Sense anar més lluny, en època medieval trobem documentats en àrees properes a la Seu d'Urgell els topònims «*pino sancto*» i «*cercos sancto*» (Oliver 2003)⁷⁸. Alguns autors destaquen que les primeres esglésies cristianes dels Pirineus integraven antics espais de culte de les comunitats locals (Bosch 1993: 54, Oliver 2003: 177). Un exemple seria la santificació de les *aras* que trobem a la toponímia dels ports de muntanya de la regió (Oliver 2003: 177). Per exemple, caldria esmentar el cas de la collada d'Ares, situada entre Cabó i Noves de Segre, on a principi del segle XVI es documenta una capella dedicada a Sant Ermengol⁷⁹.

Per aquest motiu, també cal creure que el bisbat era un focus de control religiós d'un vast territori muntanyenc, en el qual molt probablement s'hi mantenien encara pràctiques sincrètiques de rerefons pagà. Les comunitats monàstiques i eremítiques, els habitants del món rural, les *civitate* i de la urbs d'*Urgellum* compartien el territori amb població que podríem denominar com a poc evangelitzada.

Per resumir, les causes de l'establiment d'un bisbat a Urgell respondrien també a l'existència, arrelament i control d'una comunitat cristiana, amb els seus monestirs, que se sumaria a l'apropament dels visigots a les elits hispanoromanes locals, el control del *limes* amb els francs, i de les àrees muntanyenques del Pallars i de la Ribagorça (Gascón 2015-2018).

La conversió de Recared i d'un grup de nobles al Concili de Toledo III del 589 va significar que l'elit goda abjurés progressivament de l'arrianisme (Vives *et al.* 1963: 107-145). El sistema religiós catòlic en va sortir reforçat i va mantenir la seva estructura basada en el bisbe resident a una ciutat, amb una sèrie d'esglésies distribuïdes en nuclis de població de menor entitat. Una forma que s'estructurava també a l'entorn d'una xarxa monàstica, arrelada i normativitzada per diferents regles.

78 [...] *convenerunt omnes viri religiosi inter Orgellitanense et Cerritania, in loco vocitato Pino Sancto* [...] (Baraut 1986-1987, doc. 10) i [...] *et est iamdicta omnia in comitato Paliarensis in valle Siarb, in locum que vocant Cercho Sancto. Et habet affrontaciones iamdicto alaude de una parte in Lagunarda, de alia in flumem Nogera, de III in Molledo, de VIII vero parte affrontat monte Kanino* [...] (Baraut 1982b, doc. 598). «*Pino sancto*» fa referència a Pinsent, situat a l'actual terme d'Arsèguel (Alt Urgell), dins del comtat de Cerdanya i prop del límit amb el d'Urgell. «*Cercos sancto*» es refereix a un terme de la vall de Siarb (Pallars Sobirà), que afronta amb el port del Cantó (*Lagunarda*), límit dels comtats d'Urgell i de Pallars.

79 Tot i que es tracta d'una capella posterior a la de la implantació del cristianisme als Pirineus, no deixa de constituir un exemple de cristianització d'un topònim *aras*. [...] E tira en cap del toçalet de Purres e va a la collada de Sanct Ermengol [...] (Baraut 1982c: 32).

3.2. De l'arribada dels musulmans a la implantació de la Regla de Sant Benet

3.2.1. La desfeta de la monarquia visigoda

L'amazic Tàriq va travessar el 711 l'estret de Gibraltar gràcies a l'ajuda que li va proporcionar el senyor de Ceuta, el noble visigot Julià, que estava enemistat amb el bàndol capitanejat per Roderic i que possiblement era un aliat del bàndol dels fills de Vítiza. Tàriq va vèncer Roderic a la batalla de Guadalete i va obtenir un gran botí en la seva incursió per Hispània. Aquesta acció va esperonar l'àrab Mussa ibn Nussayr, emir del califa al-Walid a al-Qayrawan, actual Tunísia, i va travessar el 712 l'estret amb un nombrós contingent de tropes, majoritàriament d'origen àrab. A Mussa ibn Nussayr no li va fer cap gràcia que el seu subordinat amazic hagués anat cap a Hispània sense el seu permís (Sancho 2005: 28).

Els musulmans van envair la Península Ibèrica aprofitant la divisió i l'atomització del poder visigot. La província de la Tarraconense, que englobava tot el territori de la Catalunya actual i la vall de l'Ebre, ja estava sota control musulmà el 720. Els nousvinguts van aprofitar l'atomització del poder per pactar amb l'elit territorial. Molts habitants van oferir pactes amb els invasors a canvi de la submissió, que sovint era de caràcter fiscal. La família de Vítiza i els seus aliats no es van voler sotmetre als àrabs i van haver de lluitar (Sancho 2005: 29).

Algunes ciutats episcopals van seguir les consignes d'Àkhila, fill de Vítiza, i no es van voler sotmetre als àrabs. Per aquest motiu van ser destruïdes. Aquest podria ser el cas de Tarragona, Empúries i Ègara (Sancho 2005: 29). Àkhila i el seu fill Ardó segurament van aconseguir preservar poc temps, a través d'un pacte, el nord-est peninsular i la Septimània. És molt possible que aquests territoris entressin a formar part de l'Islam quan Mussa ibn Nussayr i Tàriq van ser cridats per anar a Damasc. El seu successor, 'Abd al-'Aziz ibn Mussa deuria canviar o revocar els pactes amb Àkhila i Ardó. Molt possiblement, el valí al-Hurr va ocupar bona part de les terres de l'actual Catalunya (Hurtado 2014: 146-147).

Amb tota probabilitat, les tropes islàmiques van arribar cap a l'any 714 al nord del Pirineu. La historiografia més recent posa en dubte aquesta data i troben més fiable la presa de Narbona cap a l'any 719 o el 720. Més endavant van envair Carcassona i Nimes; i van remuntar el Roine fins arribar a Autun, a la Borgonya, ciutat que van saquejar (Sancho 2005: 30).

El bisbe de Tarragona va fugir cap a Itàlia i es va endur les relíquies dels màrtirs d'aquella ciutat (Baraut 2000: 156). Un grup de clergues urgellitans van fugir cap a Autun. Hi van arribar el 725 portant-hi uns llibres litúrgics. Als marges d'un dels còdex, un bisbe, de nom Anambad, hi va esbossar el seu testament. No se sap amb

certesa que aquest prelat ho fos d'Urgell. Anambad no va arribar a Borgonya i va morir el 731 cremat per ordre del valí musulmà de Llúvia, Utman Abu Nasir, Munussa (Bolòs, Hurtado 2006: 11, Villaró 2000: 24).

Per una banda, es creu que l'arribada dels musulmans a Urgell va provocar un trasbals i la destrucció de l'entramat eclesiàstic. Un sotrac que va afectar també la xarxa parroquial i els monestirs (Baraut 2000: 156). Per una altra, s'afirma que els urgellencs van pactar amb els invasors, ja que la presència episcopal es va mantenir fins a la mort d'Anambad a Llúvia, el 731, una data molt posterior a la de l'arribada dels musulmans a Urgell (Bolòs, Hurtado, 2006: 11). Aquesta suposició té fonament, sempre que el bisbe mort ho fos d'Urgell.

L'existència d'un possible bisbe d'Urgell en temps de domini musulmà de l'alta conca del Segre deuria ser conseqüència del pactisme de les autoritats locals amb els àrabs. L'acord, que deuria respectar les elits polítiques i religioses hispanovisigodes, com bé deuria succeir en altres llocs de la península ibèrica, s'hauria d'emmarcar en la possible aliança d'Àkhila o Ardó amb els àrabs (Miró 2016: 71).

Els amazics es van establir bàsicament en àrees perifèriques, sovint ermes i muntanyenques, en detriment de les més fèrtils, controlades directament pels àrabs. Munussa, que possiblement era el valí de Llúvia, va pactar el 729 amb Eudes, duc d'Aquitània, la no incursió militar en aquell territori (Miró 2016: 72). Aquest acord s'ha de contextualitzar geogràficament: Eudes estava sotmès a dues pressions, la dels musulmans al sud dels Pirineus i la de Carles Martell al nord d'Aquitània. Amb el pacte, Eudes evitava moure's en un marc geogràfic dominat per dos enemics. L'aliança establia també el futur enllaç matrimonial de Munussa amb Lampègia, la filla d'Eudes. Tanmateix, Munussa va estrènyer el pacte amb Eudes per encapçalar una revolta a la Cerdanya perquè «els de la seva raça eren oprimits». Tanmateix, l'emir Abd al-Rahmân al-Ghâfiqî va reaccionar, tot envaint l'alta vall del Segre per acabar amb la revolta de Munussa i la seva aliança (Sénac 2010: 169-170)⁸⁰. De fet, la revolta de Munussa, més que un fet aïllat, podria constituir tot un precedent de les que a partir del 739 van protagonitzar els amazics, els quals se sentien maltractats pels àrabs⁸¹.

80 L'acord entre Eudes i Munussa és conegut per la *Crònica Mossàrab* (també coneguda com a *Continuatio Byzantia Arabica* i com a *Continuatio Hispana* (Mommsem 1894: 323) i per un fragment de la *Gesta episcoporum Autissiodorensium* (Waitz 1881: 393). L'emir Abd al-Rahmân al-Ghâfiqî va envair l'alta vall del Segre per acabar amb la revolta protagonitzada per Munussa, el qual «escoltant que els de la seva raça eren oprimits al territori de Llúvia, per la temerària crueltat dels jutges, pacta amb els francs i promou una sublevació contra els sarraïns d'Espanya» (*Crònica mossàrab*). Els francs que esmenta la *Crònica mossàrab* es refereixen a Eudes i els seus homes. Abd al-Rahmân al-Ghâfiqî assetjà Munussa al *Cerritanensem Oppidum*, el qual se n'escapà amb Lampègia, la filla d'Eudes amb el qual havia pactat el matrimoni. Abans, però, va fer cremar el bisbe Anambad. Els àrabs el perseguiren i el feriren. Munussa es va llençar des de dalt d'uns rocs per no ser fet presoner pels àrabs (*Crònica mossàrab*). És possible que el cabdill amazic residís a Llúvia i que en iniciar la revolta hagués pres com a hostatge a Anambad, que podia haver estat bisbe d'Urgell, que hauria conservat el bisbat gràcies als pactes de la població local amb els àrabs. Aquest motiu, el del pacte o entesa dels visigots amb els àrabs hauria estat suficient per Munussa i els amazics per segrestar-lo en la seva revolta. Aquest segrest comportà el seu trasllat al *Cerritanensem Oppidum*, que Sénac identifica amb Llúvia, possiblement controlat pels berbers (Sénac 2010: 27-31 i 169-170).

81 Els àrabs i els amazics mantenien una estructura territorial basada en les seves societats clàniques i tribals. Els amazics, situats en àrees perifèriques, se sentien discriminats pels àrabs. L'any 740, els berbers de l'Al-Àndalus es van revoltar. Còrdova

La historiografia situa la derrota dels musulmans a la Batalla de Poitiers (732) com el començament del seu retrocés territorial. Poc després, els habitants de Narbona van pactar amb els francs l'ocupació de la ciutat i l'expulsió dels musulmans a canvi que els fossin respectades les lleis dels gots (Sancho 2005: 32).

3.2.2. L'arribada dels francs i l'adopcionisme

Tradicionalment es creu que els francs van entrar a Urgell i Cerdanya cap al 788, tres anys després que els habitants de Girona els haguessin lliurat la ciutat. Feliu va ser elegit bisbe cap al 781, uns anys abans de l'arribada dels francs a Urgell. El suposat comte d'Urgell i de Cerdanya, Borrell I, devia ser un membre de la noblesa local visigoda (Bolòs, Hurtado 2006: 12), concretament es creu que formava part de l'operatiu militar carolingi per ocupar Osona i Cardona (d'Abadal 1968: 141). En l'actualitat, hi ha la fonamentada hipòtesi que Borrell no va ser comte d'Urgell i de Cerdanya, atès que es pensa que Asnar Galí va lliurar aquests territoris a Carlemany cap al 785, el qual el va nomenar comte. També es creu que Feliu fou investit bisbe cap als anys 789-790 (Ordeig 2020: 39-43)⁸². Molt possiblement la primera ocupació carolíngia no va suposar un trasbals en les estructures polítiques i socials d'origen visigot territorials.

L'expedició de Carlemany, rei dels francs, sobre Saragossa del 778 va acabar amb la derrota de Roncesvalls (d'Abadal 1968: 139-140, Salrach 1978: 7-8). Successives onades de refugiats hispans s'adreçaren a les zones recentment administrades pels francs, sobretot les que estaven situades a la Gòtia, la Septimània dels gots. Els *hispani*, com s'anomenaven els refugiats de terres meridionals, convivia a Septimània amb els visigots d'aquella regió i els nouvinguts francs. Molts d'aquests *hispani* van ocupar càrrecs de rellevància a l'estructura de poder i religiosa carolíngia (Salrach 2019). Tot i això, si ens cenyim només a l'onomàstica, resulta impossible saber si algú era un *hispani* o un visigot oriünd de la Septimània, atès que els noms eren semblants pel que fa a la seva etimologia.

El bisbe Feliu, que algun autor considera un hispà refugiat a Urgell (Ordeig 2020: 43-44), va adherir-se aviat a una heretgia d'origen hispànic: l'adopcionisme, que propugnava el bisbe de Toledo, Elipand. L'adopcionisme negava la divinitat de crist i el convertia en fill adoptiu de Déu. L'adopcionisme s'inseria en el magma religiós del

va demanar ajuda a contingents d'àrabs siris, que un cop desembarcats a la península, van sufocar la revolta. Els nouvinguts estengueren la fiscalitat andalusí en àrees remotes, com bé podrien ser les dels Pirineus. L'extensió i reforçament de la fiscalitat podria haver estat un dels motius pels quals antigues poblacions visigodes de la perifèria de l'antic reialme de Toledo es lliuressin als carolingis.

82 Ramon Ordeig ho demostra amb les *Genealogies de Roda*, redactades cap a finals del segle X (Lacarra 1945: 242), i el judici de Sedret (862) (Ordeig 2020: 41-43). Pel judici de Sedret, consultar (Miró 2021: 323 i 788-789). Concretament, el text de les genealogies diu que Asnar Galí va donar Cerdanya i Urgell a Carlemany i que el judici de Sedret remarca una rompuda de terres duta a terme en època de l'esmentat comte.

catolicisme hispanovisigot que prèviament va conviure amb l'arrianisme i el priscilianisme. Hispània va ser un nucli potent en les discussions teològiques⁸³.

L'adopcionisme va provocar una tensió amb l'església catòlica i amb el poder franc. No es podia permetre a la zona administrada pels carolingis cap mena de fissura en el món religiós, tan lligat al polític. El principal representant de l'estructura religiosa dins de la cort carolíngia era Alcuí de York. Feliu podia fer de pont entre els visigots i el poder franc. La causa es trobaria en què Elipand no volia perdre el poder religiós que tenia sobre les diòcesis administrades de feia poc pels carolingis. Es creu que temia un seccionament de la Tarraconense, raó per la qual intentaria incidir ens els afers religiosos de Septimània a través de Feliu (d'Abadal 1999: 97-98).

Els Concilis de Ratisbona i de Roma del 792 van condemnar l'adopcionisme. Feliu, que hi va ser present, es va retractar. Un cop hagué tornat a Urgell, Feliu va anar cap a algun territori situat a la marca o en una àrea allunyada del control carolingi per predicar aquesta doctrina considerada herètica. Tot i la condemna dels concilis del 792, l'adopcionisme no remetia. Una destacable representació de l'església septimana va assistir el 794 al concili que se celebrava a la ciutat de Frankfurt. Un dels assistents era el fundador i abat del monestir de Sant Salvador d'Aniana, Benet, un visigot que anteriorment tenia el nom civil de Vítiza i era fill de Agilulf, comte de Magalona, un magnat got septimà⁸⁴. Benet d'Aniana és també conegut perquè va difondre la Regla de Sant Benet pel món carolingi.

En el Concili de Frankfurt es va condemnar una altra vegada la doctrina d'Elipand. Els bisbes i abats septimans que hi van concórrer van restar vinculats amb lligams molt forts a l'església franca. Es creu que Alcuí de York i Benet d'Aniana es van conèixer en aquest concili. Els bisbes d'Hispània no deuriem fer gaire cas del Concili de Frankfurt, atès que habitaven en una terra administrada per l'Islam i allunyada del món carolingi (d'Abadal 1999: 123-125).

83 No s'ha conservat cap obra de Feliu d'Urgell. El que coneixem és gràcies als seus oponents, Alcuí de York, que va escriure *Contra Felicem Urgellitanum episcopum libri septem*; i Agobard de Lió, que va escriure *Adversum dogma Felicis*. En aquests tractats hi trobem mencions de la seva obra. Constitueixen un comentari del pensament i de la doctrina de Feliu. L'única obra conservada del bisbe és una carta titulada *Lletra als clergues i als fidels d'Urgell*, coneguda com a *Confessio*, una retractació del seu pensament. Entre el 28 i el 30 de setembre del 1999 es van celebrar les Jornades internacionals d'estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell. Els actes van tenir lloc a la Seu d'Urgell i van estar organitzats per la Facultat de Teologia de Catalunya i per la Societat Cultural Urgel·litana, vinculada al bisbat d'Urgell. Hi van intervenir historiadors, filòsofs i teòlegs. No només es van tractar aspectes històrics relacionats amb el bisbe Feliu, sinó també altres de teològics, vinculats a l'estudi de l'adopcionisme. En aquest sentit, són destacables les intervencions de Mikel de Epalza, «Elements cristians, islàmics i jueus en l'adopcionisme de Feliu d'Urgell»; John C. Cavadini, «Felix of Urgel: his theology in contemporary scholarship»; Josep Perarnau i Espelt, «Aproximació al nucli doctrinal de Feliu d'Urgell»; i Benigne Marquès, «Comentaris als textos de la cèdula de Fèlix d'Urgell». Aquestes conferències van ser publicades un any més tard. Aquesta és la referència bibliogràfica de tota l'obra: (Perarnau, 2000). Paral·lelament, la Facultat de Teologia de Catalunya i la Societat Cultural Urgel·litana van editar, sota la coordinació de Josep Perarnau, un llibre que recull tots aquells textos indispensables per a l'estudi del bisbe Feliu. Entre altres, citem, per la seva importància en la recerca sobre l'adopcionisme, els «Fragments textuais de Feliu d'Urgell», recollits per Perarnau, que integren *Contra Felicem urgellitanum episcopum libri septem* i la *Lletra d'Alcuí a Elipand de Toledo*, d'Alcuí de York; la *Lletra als clergues i als fidels de l'Església d'Urgell*, de Feliu d'Urgell; i fragments textuais conservats a *L'Adversus dogma Felicis*, d'Agobard de Lió. Josep Perarnau publica en aquest llibre un altre article que és un recull de fonts per a la recerca relacionada amb Fèlix d'Urgell, el títol del qual és: «Feliu d'Urgell: Fonts per al seu estudi i bibliografia dels darrers seixanta anys». La referència bibliogràfica d'aquest llibre és (Perarnau, 1999).

84 Ardon, *Vita Benedicti abbatis Anianensis et Indensis*, 1 (Baumes 2001: 53-54).

Elipand va reaccionar el 798 amb una forta acusació contra Alcuí. El responsabilitzava de la persecució de Feliu, «*in montibus et in speluncis et in cavernis terrae latitantem*» (d'Abadal 1999: 125)⁸⁵. Aquesta expressió, a no ser que sigui una exageració del seu autor, denota la forta persecució de Feliu per part de les autoritats carolíngies.

Alcuí va alertar Carlemany de la importància que estava prenent la propaganda de Feliu. Per aquest motiu, el rei dels francs va enviar una missió a Narbona que va arribar fins a Carcassona i el Rasès. Dos clergues de referència de la seva cort en formaven part. Un era Teodulf, un hispà que era bisbe d'Orleans, i l'altre era Leidrat, el bisbe electe de Lió. Entretant es va celebrar el Concili de Roma del 798, que també va condemnar l'adopcionisme. Un cop retornat de la seva missió per la Septimània i haver rendit compte al rei, Leidrat va anar a Urgell per contactar amb Feliu, al qual va convèncer perquè defensés les seves doctrines a la cort de Carlemany. Aquest fet va tenir lloc a l'Assemblea d'Aquisgrà, en la qual el prelat urgel·lità va ser desposseït de la mitra i confinat a Lió sota la custòdia d'Agobard, un hispà deixeble de Leidrat de Lió, establert al monestir de Sant Policarp de Rasès (d'Abadal 1999: 125-170).

D'aquesta època és la carta oberta, també anomenada *Confessio*, que Feliu va escriure per als seus fidels: «als germans de crist Emani prevere, Ildesind prevere, Exsuperi, Gundefred, Sidoni i Ermegild i els altres preveres, Vitild diaca i Vitiric i els altres clergues servents en l'església Urgel·litana». Aquesta carta constitueix l'únic text que ha romàs del bisbe. Feliu hi ratificava la seva confessió de fe, ja catòlica: «en la dita església, en nom de Déu Pare i de Jesucrist veritable Fill seu, senyor i redemptor nostre, i de l'Esperit Sant, eterna Salut» i «professem, doncs, que en endavant de cap manera no creurem ni predicarem l'adopció de la carn en el Fill de l'Home, ni la nuncupació en la humanitat, sinó que confessem que nostre Senyor Jesucrist és ambdues natures, divina i humana, propi i unigènit Fill del Pare, únic Fill seu» (d'Abadal 1999: 156)⁸⁶.

3.2.3. La reforma del monacat: la Regla de Sant Benet

Els francs van enviar una missió a les regions afectades per l'heretgia de Feliu que estaven sota el seu control. Per aquest motiu, van trametre a Urgell i als seus entorns a Nebridi, bisbe de Narbona i nou metropolità en substitució del de Toledo; Leidrat de Lió, el qual actuà com a administrador del bisbat d'Urgell; i Benet d'Aniana, el qual va introduir la Regla de Sant Benet de Núrsia (d'Abadal 1999: 157).

La reforma que va implantar el poder carolingi tallava de soca-rel la dependència de Toledo, i establia un nou ritus, diferent del visigot. L'església visigoda d'Hispania i de la Septimània maldava per la continuació d'una tradició escapçada per la presència de musulmans o per una renovació proposada pels francs, aliats per uns i enemics per

85 Elipand de Toledo, *Elipantus, Epistola ad Alcuinum* (Dümmler 1895: 300-307).

86 Feliu d'Urgell, *Felix, Confessio de adoptione* (Dümmler 1895: 329-330, doc. 200, Perarnau 1999: 33-40).

als altres. Els uns se sentien còmodes en la convivència amb l'Islam, en un territori en el qual hi tenien cada cop menys influència, i els altres veien en l'ajuda franca la possibilitat d'una vida millor. Aquest era el cas de molts religiosos visigots, oriünds de Septimània, i de molts altres provinents d'Hispania, després de la fracassada expedició sobre Saragossa del 778. Com hem comentat, la cort carolíngia estava plena de visigots —*hispani*— que havien fugit dels musulmans. Aquests elements aviat van destacar entre la resta de visigots, com és el cas de Teodulf, bisbe d'Orleans, uns dels membres de la missió que va anar el 798 a Narbona, Carcassona i Rasès.

La seva presència contrastava amb la d'altres, residents o no, al sud dels Pirineus, més benivolents amb la situació de control que oferien els sarraïns. La missió de Leidrat i Teodulf a Narbona, Carcassona i Rasès, deuria ser una presa de contacte amb elements religiosos propensos a Feliu o d'una tradició visigoda passiva amb la situació política i social d'Hispania. Possiblement, portarien l'encàrrec de convèncer els membres de certa clerecia visigoda del partit que havien de prendre, a favor dels carolingis.

Els visigots s'havien de situar en un camp favorable a la convivència activa o passiva amb el poder sarraí, o en un altre sota el control dels carolingis. Això també significava quelcom en l'aspecte religiós i ideològic, per aquest motiu, l'església asturiana i lleonesa va donar suport als francs, a través del monjo Benet de Lièbana i del bisbe d'Osma. Darrera d'aquesta primigènia divisió s'amagava una arma política, la voluntat dels francs de formar una unitat ideològica i cultural en les terres que administraven i en les dels seus aliats.

El desplaçament de Benet d'Aniana a Urgell s'ha d'incloure també en aquest procés d'uniformitat i de centralització religiosa de l'església visigoda que restava sota l'administració carolíngia. Benet o Vitiza, un monjo visigot estudiós de totes les regles, havia d'implantar la de Sant Benet en substitució de les de tradició visigoda. Una regla representava la norma i la unitat d'obrar d'una comunitat de monjos. Una manera de viure relativament nova, atès que la Regla de Sant Benet havia estat reformada per l'abat d'Aniana. La cultura carolíngia, amb la seva proposta d'uniformització de l'Església, representava la renovació davant de les velles maneres d'obrar del regne visigot.

Les comunitats monàstiques i eremítiques que van perviure a la invasió islàmica havien de redreçar-se cap a una unitat, deixant les regles tradicionals i prenent com a model de vida i d'oració la de Sant Benet. Els monestirs que havien sobreviscut a l'ocupació islàmica van ser reformats per Benet d'Aniana. La Regla de Sant Benet va substituir l'observança del Còdex *Regularum* i les regles de Sant Fructuós de Braga i de Sant Isidor de Sevilla⁸⁷. L'església secular va ser reformada amb la *Regula vitae*

87 Veure Regla de San Leandro, Regla de San Isidoro, Regla de San Fructuoso (Campos, Roca 1971).

communis, redactada pel bisbe Crodegant de Metz i que passà a ser obligatòria a tot l'imperi carolingi després del concili d'Aquisgrà (816) (Baraut 2000: 171-174)⁸⁸. En aquest lloc es va promulgar el 817 la *Capitulare de monachis*, que estipulava als monestirs de tot l'imperi l'observança obligatòria de la regla de Sant Benet de Núrsia (Baraut 2000: 181)⁸⁹.

Leidrat de Lió, com a administrador, va endegar una acció pastoral per Urgell i territoris veïns. Arnó de Salzburg va manifestar en una carta que el religiós va convertir 20.000 persones, entre bisbes, abats, sacerdots, monjos i fidels (Baraut 2000: 166)⁹⁰. El fet que «convertís» a bisbes demostra que no es va limitar a un sol bisbat. A la lletra, també esmenta les conversions de monjos, una altra demostració de la pervivència d'una tradició monacal que no hauria quedat tallada amb l'arribada de l'Islam a aquelles terres.

No trobem agosarat afirmar que Urgell va ser la porta d'entrada de la Regla de Sant Benet a Catalunya (Baraut 2000: 174). Els religiosos carolingis van engegar la reforma monàstica d'Urgell a través de cenobis existents i de la fundació de nous en llocs on ja hi havia una tradició monàstica o eremítica prèvia.

Un dels monestirs que possiblement ja existien en aquell moment era el de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Es creu que aquest cenobi estava implicat en l'heretgia adopcionista, i que aquesta va provocar una mena de divisió entre el seu clergat. Segons s'esmenta, hi van sorgir dos grups, un format per monjos més antics, que havien estat partidaris en altres temps de l'adopcionisme i un altre format per nous que no el compartien. S'exemplifica amb una donació de Leidrat de Lió a l'abat Calort de Tavèrnoles l'any 803. Es tracta de l'església de Sant Sadurní d'Ardèvol, fundada per Sidoni. Leidrat lliura el temple perquè la comunitat pregui per ell i pel monjo Sidoni, «que voluntàriament es dona a Déu per a l'expiació de les seves culpes» (Baraut 2000: 173-176)⁹¹.

Sidoni és un dels preveres que apareixen a la carta que Feliu va enviar als fidels mentre romania a Lió sota la custòdia d'Agobard, després de l'Assemblea d'Aquisgrà

88 Veure *Concilio Aquisgranense, 816, Institutio Canonorum Aquisgranensis* (Werminghoff 1906: 307-421).

89 Veure *Capitulare monasticum* (Boretius 1883: 343-349).

90 [...] *Sciat tamen, dilectio vestra, quod filius noster Leideradus episcopus, frater vester, magnum profectum in illis partibus Deo donante egit cotidieque agit. Ut mihi vere dixerunt ex illis partibus viri religiosi et veraces, usque viginti milia conversi sunt inter episcopos, sacerdotes, monachos, populum viros et feminas, plangentes pristinum errorem gaudentesque cotidie Deo agentes gratias in agnitione veritatis et in catholice fidei firmitate [...]* (Dümmler 1895: 346, núm. 208).

91 [...] *ego Leideradus, gratia Dei hanc si indignus episcopus, tibi Calordo abbati domus et in Xpisto fratribus Ucanno et Iohanne et Sunilane et Eldesendo presbitero atque Exsusperio monacho, Gontefredo, Sidonio necnon et Ermenegildo vel ceteris que vobiscum in cenobio militant Sancti Saturnini martiris Xpristi [...] dono ego Leideradus, hanc si indignus episcopus, ipsa mea ecclesia qui est vocitata Sancti Saturnini almi pontificis et martiris Xpristi. Et esit ipsa ecclesia in comitatum Orgello in ipsa sua Marcha continentie qui erit hedificata in solitudine Ardevolense que ego predicavi. Sic dono ipsa ecclesia cum omnibus terminos suos a se inflamatos flagari obto consorcio vestro cum Sidonio monacho quam spondita sua voluntate semetipsum se tradidit pro culpis meritis perpetratis de cetero daminatione vestra reducimus quale posit quam presentiam nostram et ad penitentiam ipse Sidonius; et venit petens culminis celsitudinis nostre ut penitentie et inperitinemur dono [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 1).

Sobre l'autenticitat d'aquest document veure l'apartat (4.1.7), referit al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

del 798. També hi surten altres religiosos⁹², els quals formarien el grup de veterans anteriors a la reforma carolíngia, i que representarien els antics partidaris de l'adopcionisme. Se sosté que Sidoni va baixar a Ardèvol per fer proselitisme (Baraut 2000: 174), atès que possiblement en aquell territori, l'extrem més fugisser del comtat, a la marca, podia restar més tranquil i allunyat del control carolingi.

Leidrat de Lió va deixar el 814 l'administració del bisbat d'Urgell, moment en qual va ser nomenat com a bisbe Possedoni, que era d'origen franc i probablement havia estat abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut *et al.* 1998-2001: 35)⁹³. En aquella època es van fundar una sèrie de monestirs, la majoria dels quals de duració efímera, possiblement amb la voluntat substituir i de renovar el monaquisme visigot. Aquests nous monestirs constituïen una porció de territori que restava controlada i administrada directament per l'autoritat carolíngia i els seus aliats. Aquestes comunitats havien d'observar la Regla de Sant Benet, obligatòria amb la promulgació de la *Capitulare monachis* al Concili d'Aquisgrà del 817 (Baraut 2000: 181).

Aquestes fundacions guarden relació amb una sèrie de preceptes que les autoritats carolíngies van atorgar al bisbe d'Urgell. Del primer, que anomenarem *Urgell I*, no en queda cap còpia. Deuria ser escrit entre el 800 i el 814, de quan Leidrat era l'administrador del bisbat. En coneixem el contingut gràcies a dos preceptes més que anomenarem com a *Urgell III* (835)⁹⁴ i com a *Urgell IV* (860)⁹⁵. L'emperador Carlemany va concedir en el precepte *Urgell I* a l'Església d'Urgell diferents béns i li va atribuir les parròquies dels *pagus* d'Urgell, Berga, Cerdanya, Pallars, Àneu, Cardós, Tírvia, Gistain i Ribagorça. Aquest document s'ha d'inserir a l'acció política duta a terme per les autoritats carolíngies a la regió després de la crisi adopcionista.

Del precepte *Urgell II*, del 814, tampoc en queda cap còpia i el que sabem és gràcies a les referències dels esmentats *Urgell III* i *IV*. És tracta d'un precepte atorgat per Lluís el Pietós mentre era rei d'Aquitània, abans de la mort del seu pare, Carlemany. Aquest precepte confirmava l'anterior en l'atribució a l'Església d'Urgell de les parròquies dels *pagus* esmentats i contenia una clàusula especial que concedia

92 Ildesind, Exsuperi, Gundefred i Ermegild.

93 Veure l'acta de consagració de l'església abacial del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles: [...] *Et in Oliva ipsum mas, qui fuit de Pocedoni abate, cum terris et vineis* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 59).

94 Els continguts referents al perdut *Urgell I* recollits a *Urgell III* (835) són els següents: Explica que el bisbe Sisebut va anar a veure Lluís el Pietós i [...] *suggessit etiam mansuetudine nostre parrochias quasdam que ab antecessoribus suis per domni et genitoris nostri Karoli, prestantissimi imperatoris, ac nostram auctoritatem, possesse atque episcopalis auctoritate habite fuerunt, quas eadem auctoritates hostilis sibi incursio abstulit* [...]. Més endavant afegeix: [...] *parrochias temporibus domni et genitoris nostri ac nostros a se suisque decessoribus habitas, id est Orgellitanam, Bergitanam, Cerdaniensem, Paleariensem, Annabiensem, Cardosetanam, Terbiensem, Gestabiensem, et Ripacorcensem* [...] (d'Abadal 1926-1950: 282-285).

95 Els continguts referents al perdut *Urgell I* recollits a *Urgell IV* són els següents: El bisbe Guisad (el Vell) va visitar Carles el Calb i [...] *innotuit de quibusdam [rebus]a gloriosis imperatoribus Karolo, avo nostro, et Ludovicho, genitore nostro, eidem ecclesie sue per precepta imprevaricanda concessis, id est condaminam unam que est prope ortum et aeccliam Sancti Jacobi cun suis ortilibus et kasalibus* [...] [...] *Simul etiam dixit nobis de quibusdam pagillis qui sunt parrochie, ut [sicut a] progenitoribus nostris imperatoribus [concessum est]* [...] i el text detalla els pagus esmentats més amunt [...] *Cerdaniensis vero pagi et Libienensis et Bergitanensis, Palariensis quoque atque Riparchircensis, Gestabiensis atque Cardosensis, Anabiensis ac Tirbiensis et locus Sancte Deodate cum finibus suis, sicut in memoratis imperabilibus preceptis notum est scriptum fuisse* [...] (d'Abadal 1926-1950: 286-288).

a Possedoni erms en terres fiscals per a la construcció de monestirs i per a congregar-hi monjos⁹⁶. En demostra l'existència, un altre precepte concedit també per Lluís el Pietós, ja com a emperador, també al referit Possedoni, per a la construcció del monestir de Santa Grata⁹⁷. Aquest també seria el cas dels monestirs en estat ruïnós que els bisbes d'Urgell i de Ribagorça, Nantigís i Adolf, conjuntament amb el comte d'Urgell, Sunifred II, van donar el 914 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 9).

La uniformització del monacat amb l'observança obligatòria de la Regla de Sant Benet a partir del 817 va afectar la tradició monacal d'origen visigot. Aquesta transformació sembla que no va ser immediata. Els monestirs de nova fundació en terres fiscals havien de substituir l'antiga estructura monàstica visigoda i possiblement reforçar l'evangelització del territori que havia estat sota el lideratge religiós de Feliu.

96 *Urgell II*: (d'Abadal 1926-1950: 281).

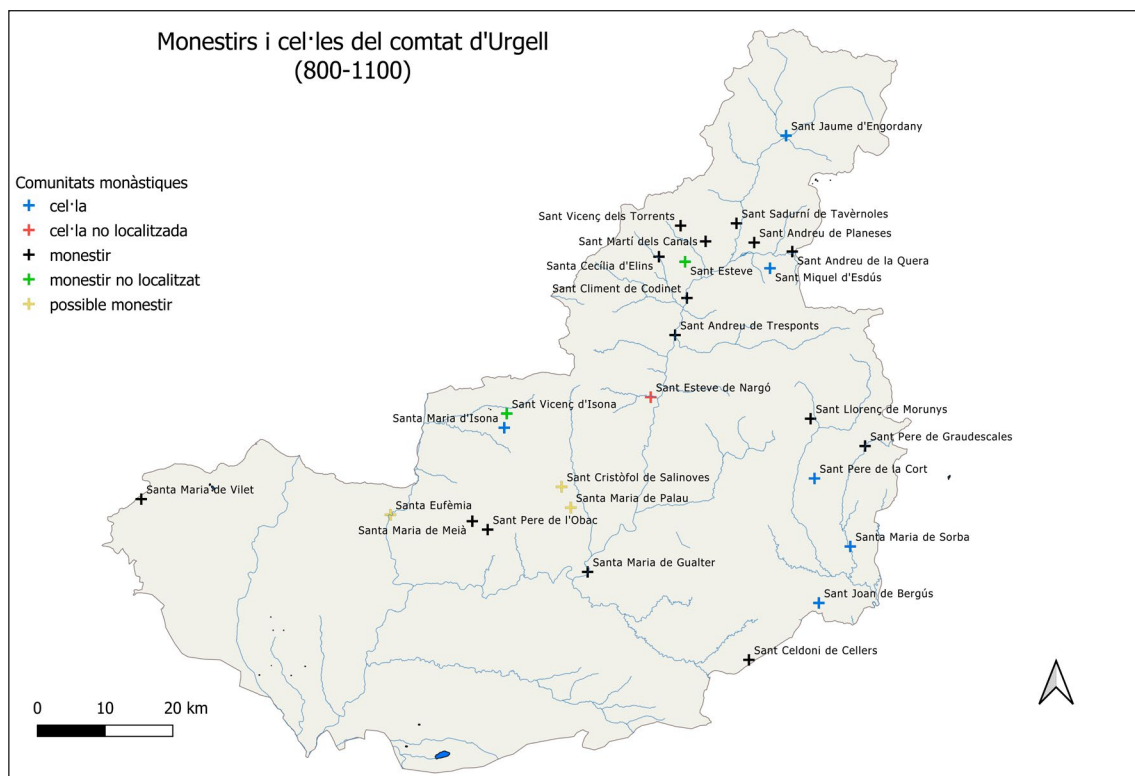
97 [...] *Matfredus comes, vir inluster, adiens serenitatem culminis nostri, gestans in manibus quasdam praeceptiones quas dudum in Aquitania constituti cuidam venerabili Possedonio Orgeletanae sedis episcopo fieri jusseramus, in quibus continebatur insertum quod aliqua loca herema ad monasteria construenda sive monachos congregandos concessaramus, ita videlicet ut post ejus obitum monachi in eisdem locis degentes, quibus construere optabat, abbatem inter se haberent licentiam eligendi [...]* (d'Abadal 1926-1950: 259-262, doc. 1).

SECCIÓ DESCRIPTIVA

4. RELACIÓ DE LES COMUNITATS MONÀSTIQUES DEL COMTAT D'URGELL: LOCALITZACIÓ, HISTÒRIA I ORIGEN

La confecció d'aquest capítol neix de la necessitat de poder tenir recollides quines són les característiques de la ubicació de les comunitats monàstiques, la majoria de les quals tractades per Xavier Costa (Costa 2019), sempre que hagi estat possible, així com la seva relació amb vies de comunicació i cursos fluvials. Gràcies a la consulta documental, hem elaborat un resum històric de la majoria dels monestirs i cel·les. També hem tractat, en la majoria de casos, i quan la documentació ens ho ha permès, quins són els orígens del monestir, concretament a quina iniciativa fundacional respondrien i en quin context històric es podrien incloure.

En la seva presentació, hem procurat seguir en bona part l'esquema de categorització plantejat per Xavier Costa per a tots els monestirs de Catalunya: l'existència o no de

sèries documentals, la seva localització, i la divisió de cel·les, monestirs i possibles monestirs o esglésies que s'han considerat com a monestirs (mapa 3) (Costa 2019).

4.1. Monestirs amb fons documentals

4.1.1. Santa Cecília d'Elins

El monestir de Santa Cecília d'Elins s'ubica al municipi de Montferrer - Castellbò⁹⁸. Els paraments del cenobi es troben integrats en una casa de pagès coneguda amb el nom de cal Monestir. Les estructures de l'edifici contempnen paraments de les tres naus de l'església romànica del monestir (Cases, Adell 1992: 237-242)⁹⁹. L'edifici del monestir amenaçava ruïna el 1383 quan el bisbe d'Urgell, Berenguer d'Erill, va iniciar el procés judicial que va significar el trasllat de les monges a Castellbò i la implantació d'un priorat masculí de dependència episcopal (Miró 2014: 157-179). Santa Cecília d'Elins s'emplaça damunt d'un ribàs al fons de la vall de Pallerols a 996 metres d'altitud. El monestir es troba a 78 metres del riu de Pallerols o Cavo (mapa 4).

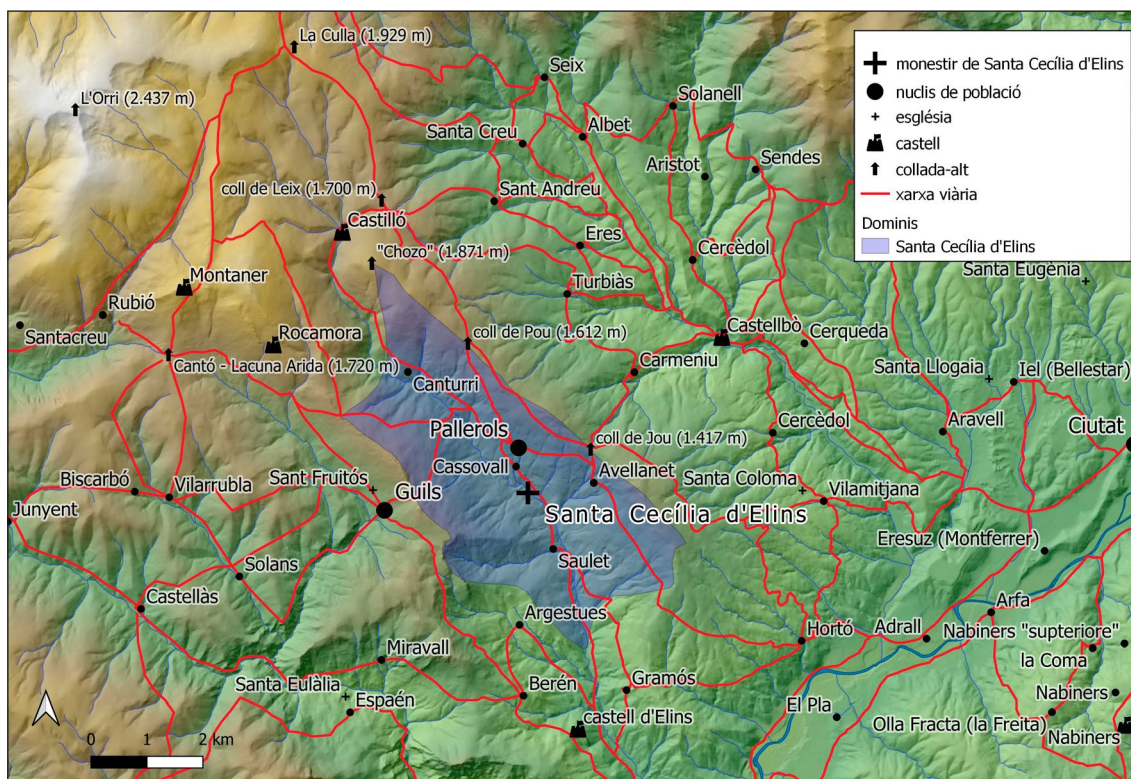
El monestir es localitza prop d'un camí que travessava la vall des de Noves de Segre fins a la capçalera, amb un brançal que comunicava amb Guils del Cantó i un altre amb la capçalera passant per un camí carener de la vessant septentrional de la vall¹⁰⁰. El monestir es troba proper a l'àrea de pastura subalpina de la muntanya de Castelló i de la cabanera que enllaça el Pirineu amb la Depressió Central per la divisòria de les riberes del Segre i del Noguera Pallaresa¹⁰¹.

98 (UTM 361166-4689897). L'article «Santa Cecília d'Elins» al volum de l'Alt Urgell i Andorra de *Catalunya Romànica* és la primera publicació que descriu l'arquitectura de l'antic monestir. L'acurada síntesi històrica a càrrec de Maria Lluïsa Cases i Joan-Albert Adell dona una visió d'aquest cenobi (Cases, Adell 1992). El llibre *Temps de monestirs* va dedicar el 1999 un article sobre Santa Cecília escrit per Montserrat Cabré (Cabré 1999). Com bé hem comentat en capítols anteriors, Benigne Marquès va publicar el 2002-2005 i 2006-2007 als números 15 i 16 de la revista *Urgellia* l'estudi i l'edició dels documents d'aquest monestir (Marquès 2002-2005, Marquès 2006-2007). Aquestes edicions han servit de base per al treball de fi de màster i diferents articles que hem publicat (Miró 2012, Miró 2014, Miró 2014b).

99 L'església del monestir estava transformada el 1715 en una borda que era propietat del veí de Pallerols, Joan Vilanova, anomenat el Vilarrubla: [...] Casa de Joan Vilanova, àlies Vilarrúbia, habitada per ell mateix [...] Té una borda dita lo Monestir posehida per ell mateix, confronta a totes parts ab ell mateix, té alt y baix, dista del poble 2 quarts, és de valor de 15 lliures [...] (AHL, Intendència de Lleida (Cadastre de Patiño), *Cadastre reial, cases i terres de la Baronia de Pallerols*, AHL260-260)

100 El monestir es troba a 100 metres d'un camí situat a l'altra vessant de la vall que seguia tota la vall de Pallerols des del riu Segre (600 m) i la població de Noves (650 m) fins a l'alt de la Culla (1.929 m), on collava cap a la veïna vall de la Ribalera, tributària del riu Noguera Pallaresa, fins al santuari de Sant Joan de l'Erm (1.700 m) i el Pallars Sobirà (Pons 1986: 222-223). Aquest camí tenia un brançal que des de la població de Cassovall (1.100 m) s'enfilava a Pallerols (1.251 m) i el coll de Pou (1.612 m) on seguia el trajecte cap a Sant Joan de l'Erm per la carena divisòria amb la vall de Castellbò fins a l'alt de la Culla. Un altre brançal d'aquest camí connectava amb Guils del Cantó (1.600 m), població emplaçada en una vall veïna del monestir, l'alt del Cantó (1.720 m) i el Pallars Sobirà.

101 El monestir s'emplaça a 9,5 quilòmetres de la capçalera del riu de Pallerols, on es troba el camí ramader carener que transcorre per la divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa. Aquesta cabanera limita amb les àrees de pastura de Castelló, les comes de Rubió i el pic de l'Orri. Aquest camí ramader comunica la plana amb el Pirineu passant pel massissos del Montsec i el Boumort. Dos altres camins ramaders resseguien les dues carenes de la vall fins a unir-se a la capçalera amb el camí ramader principal que hem esmenat. El septentrional coincideix amb el camí que anava de Pallerols a Sant Joan de l'Erm des de la Seu d'Urgell (Martí 1916: 36-37, Costa 1987: 61-62, Miralles 2005: 130). Aquests camins careneres coincideixen amb els

Mapa 4. Situació del monestir de Santa Cecília d'Elins. Domini central i xarxa viària. Autor: Climent Miró i Tuset.

Resum històric

El monestir de Santa Cecília d'Elins va ser fundat pocs anys abans de l'any 881, quan Carloman va concedir un precepte d'immunitat a l'abat Edifred. El document estableix que la comunitat havia de treballar sota la regla de Sant Benet, segons la qual, i tal com marcava el precepte, tenia també la potestat d'escollir abat (Marquès 2002-2005, doc. 1). En una data controvertida, el 937, quan eren abats els monjos Gulfí i Menandre, Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol de Salinoves van rebre del comte Sunifred II les parròquies de Salinoves i de Paracolls, situades al piemont del comtat, l'anomenat *Sub montanione* (Marquès 2002-2005, doc. 4). La vinculació de Sant Cristòfol de Salinoves, que també estava situada al piemont, a Santa Cecília d'Elins va permetre l'administració d'una àrea que comprenia possessions a banda i banda de la serra de Benavent (Marquès 2002-2005, docs. 4, 7, 8 i 10).

L'any 961, el monestir de Santa Cecília va configurar el seu domini central a la vall amb la donació, per part del comte Borrell II, de la jurisdicció de les poblacions de Pallerols, Avellanet, *Coniuncta*, *Iohannace* i *Ortones* (Marquès 2002-2005, doc. 18).

ressenyats a la documentació com a «*via qui discurrit per Chozo*» i «*ipsa via qui pergit a ipso collo d'Elexe*» i «*et ipsa via qui pergit a ipso Pando*» (Marquès 2002-2005, docs. 6, 26, 29 i 36).

Santa Cecília es va beneficiar també de la protecció del comte Ermengol I amb la discutida donació de la muntanya de Castelló, situada a la capçalera de la vall (Marquès 2002-2005, docs. 25 i 29). El monestir acabarà consolidant el seu domini a la vall amb la donació del castell d'Elins per part del cavaller Guitard, que morí a l'expedició de Còrdova al costat del comte Ermengol I (Marquès 2002-2005, docs. 28 i 30).

El judici de Sant Pere de Ponts va significar el 1012 la pèrdua de Cortiuda i de les primícies de la muntanya de Castelló a favor de l'Església d'Urgell, que en aquella època estava encapçalada pel bisbe Ermengol (Marquès, 2002-2005, doc. 33). L'abat de Santa Cecília va haver de demostrar en un altre plet, aquest cop contra el vescomte Guillem, les possessions que tenia a Vilamitjana i al Castell d'Elins. El vescomte, que va perdre el judici, pretenia el cens d'aquests dominis del monestir (Marquès 2002-2005, doc. 35). Aquest acte judicial va tenir lloc en un moment en què el vescomte consolidava el seu domini feudal a la vall de Castellbò, veïna de la d'Elins. Força anys després, el 1076, Santa Cecília va participar en un altre plet, aquest cop al castell de Llordà, per unes possessions que tenien al piemont o *Sub montanione*, que un cavaller, anomenat Bernat Adalbert, retenia amb els seus germans. El comte Ermengol IV i la comtessa Llúcia van ordenar que aquests dominis havien de tornar al monestir. Un cop en mans del cenobi, els comtes i l'abat van donar-ho al referit cavaller i a la seva família amb la condició que havien de servir els abats d'Elins i que després de la mort dels seus fills retornés tot a Santa Cecília (Marquès 2002-2005, doc. 46).

Els mateixos comtes van ordenar el 1078 el canvi de comunitat del monestir de Santa Cecília, aprofitant que el legat papal, Amat d'Oloron, es trobava al país per promoure la Reforma Gregoriana. Unes monges provinents de Sant Pere de les Puelles, de Barcelona, van substituir els monjos (Marquès 2002-2005, doc. 47)¹⁰², els quals possiblement es van traslladar a la regió del piemont. Aquesta suposició la deduïm pel fet que l'any 1083 una donació esmenta que l'església de Sant Pere de Biscarri estava sota l'obediència del «*domus abba Sancte Cecilie*» (Marquès 2002-2005: 12 i doc. 51)¹⁰³.

En certa coincidència amb el canvi de comunitat, els referits comtes Ermengol IV i Llúcia van donar el 1080 a Santa Cecília diverses possessions a la marca del camp de Mascançà i drets a diferents dominis comtals (Marquès 2002-2005, doc. 49). Aquell any, els comtes també van assistir a la consagració de l'església del monestir per part del bisbe Guillem Bernat, possiblement una de les fites més importants de la història del cenobi (Marquès 2002-2005, doc. 50).

102 Amat d'Oloron i Frotard, abat de Sant Ponç de Tomièiras, van ser enviats el 1077 pel papa Gregori VII cap a Hispània per impulsar la reforma, que ja s'havia tractat a Girona en el concili del 1068. Reunits en concili el dia sis de desembre del 1077 a la ciutat de Girona, van haver de fugir cap a Besalú, perquè l'arquebisbe Guillem de Narbona en boicotejà la celebració (Marquès 2014, Abellan, Grabuleda 2012: 49). Amat d'Oloron es desplaçà a Urgell per impulsar la reforma dels monestirs urgellencs, dels quals tenim la constància directa del seu paper a Santa Cecília d'Elins. La unió de Sant Llorenç de Morunys i de Sant Andreu de Trespunts s'hauria també d'incloure en aquest context ideològic (Riu 1981, doc. 9). El legat continuà el seu viatge reformador per la Ribagorça i l'Aragó (Marquès 2014, Durán 1962: 35).

103 Referent a l'església de Sant Pere de Biscarri, llegiu (Cases 1993e: 73).

Ja fora del nostre àmbit d'estudi, destaquem que durant els segles XII i XIV, el nord del comtat d'Urgell estava dominat per la casa vescomtal de Castellbò, que va quedar emparentada amb els comtes de Foix. L'altre gran senyor feudal del territori era l'Església d'Urgell, amb interessos contraposats als de la família vescomtal (Gascón 2015: 57-68). Concretament el segle XIV, el monestir de Santa Cecília va patir una decadència provocada per les males collites i la Pesta Negra, que va deixar la comunitat monacal amb només una religiosa (Marquès 2006-2007: 18 i doc. 155). Un procés judicial promogut pel bisbe d'Urgell en contra de la comunitat de monges va tenir lloc en aquest context de crisi. Com a conseqüència, les religioses van ser substituïdes per un priorat benedictí masculí de teòrica dependència episcopal. Les monges de Santa Cecília van abandonar el monestir i es van traslladar a unes dependències construïdes en un raval de la vila de Castellbò¹⁰⁴. L'any 1392, la comunitat encara romania a la capital vescomtal (Marquès 2006-2007, doc. 167). El priorat no va restar gaire temps a l'històric emplaçament i també es va traslladar a Castellbò. Durant un breu període les dues comunitats deuria coincidir en aquella població. Mentre que el monestir de monges es deuria extingir poc després del 1392, el priorat va desaparèixer el 1436, quan el papa Eugeni IV va erigir la col·legiata de Santa Maria de Castellbò amb les seves rendes (Miró 2014: 157-179, Marquès 2006-2007, docs. 171 i 172).

Orígens i aspectes destacables

El monestir es va construir molt a prop d'un camí que tradicionalment comunica la part baixa de la vall amb la seva capçalera, on hi havia una àrea de pastures, des d'on es podia accedir al comtat del Pallars. Com hem comprovat, Santa Cecília d'Elins fou una comunitat benedictina des de l'any 881, quan Carloman va signar el precepte. La seva fundació deuria tenir lloc en una època poc anterior, quan l'abat Edifred, conjuntament amb altre monjos, «*heremum ad culturam attraxit*» (Marquès 2002-2005, doc. 1).

Uns altres aspectes destacables del monestir de Santa Cecília d'Elins és el de la protecció i patronatge que hi van exercir els comtes d'Urgell. En trobem una mostra en la controvertida donació del 937 de les esglésies de Paracolls i del castell de Salinoves (Marquès 2002-2005, doc. 4). La donació del comte Borrell II dels pobles que conformaran el domini central del monestir s'hauria d'incloure en un clima de violència senyorial, en el qual la noblesa s'adjudicaria la jurisdicció sobre el territori en perjudici de les comunitats de muntanya que hi residien (Viader 2003: 72-81). Els quatre documents que tracten les vendes i donacions dels pobles generen certa confusió i es podrien referir al mateix acte (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18). La intenció

104 La capella de Santa Cecília encara es localitzava el 1716 al carrer anomenat en aquella època com a Santa Cecília i que avui es correspon amb el carrer localitzat entre el pont i la carretera de la Seu d'Urgell. [...] Una casa al carrer de Santa Cecília, pròpia de Gabriel Badia, consisteix en una sala cuina, cuberta de llosat, als baixos entrada aposento y celler, estimada sa propietat 45 lliures, habitada per son dueño, confronte a sol ixent ab casa de Jaume Joan Llevet, a mitg dia ab lo carrer, a ponent ab la capella de Santa Cecília, a tremuntana ab lo riu [...] (AHL, Intendència de Lleida (Cadastre de Patiño), *Cadastre de les cases i terres de la vila de Castellbò* (1716), AHL260-19-T2-874).

final de Borrell II era la de beneficiar el monestir de Santa Cecília a través del patronatge i de la protecció. D'aquesta manera administrava una porció del territori indirectament a través del monestir (Miró 2014b: 354-355). Una altra mostra la veiem quan els comtes Ermengol IV i Llúcia van promoure el 1078 el canvi de la comunitat, seguint les instruccions que els donava el legat Amat d'Oloron per als monestirs dels seus dominis (Marquès 2002-2005, doc. 47). La substitució va significar la implantació de la reforma promoguda pel papa Gregori VII (Marquès 2014, Kehr 1928: 293-295, Miró 2014b: 358).

4.1.2. Santa Maria de Gualter

El monestir de Santa Maria de Gualter s'ubica al municipi de la Baronia de Rialb¹⁰⁵. Bona part de les dependències de la comunitat són avui cases particulars i les oficines de l'ajuntament. De l'església del priorat en resten uns paraments consolidats i visitables¹⁰⁶.

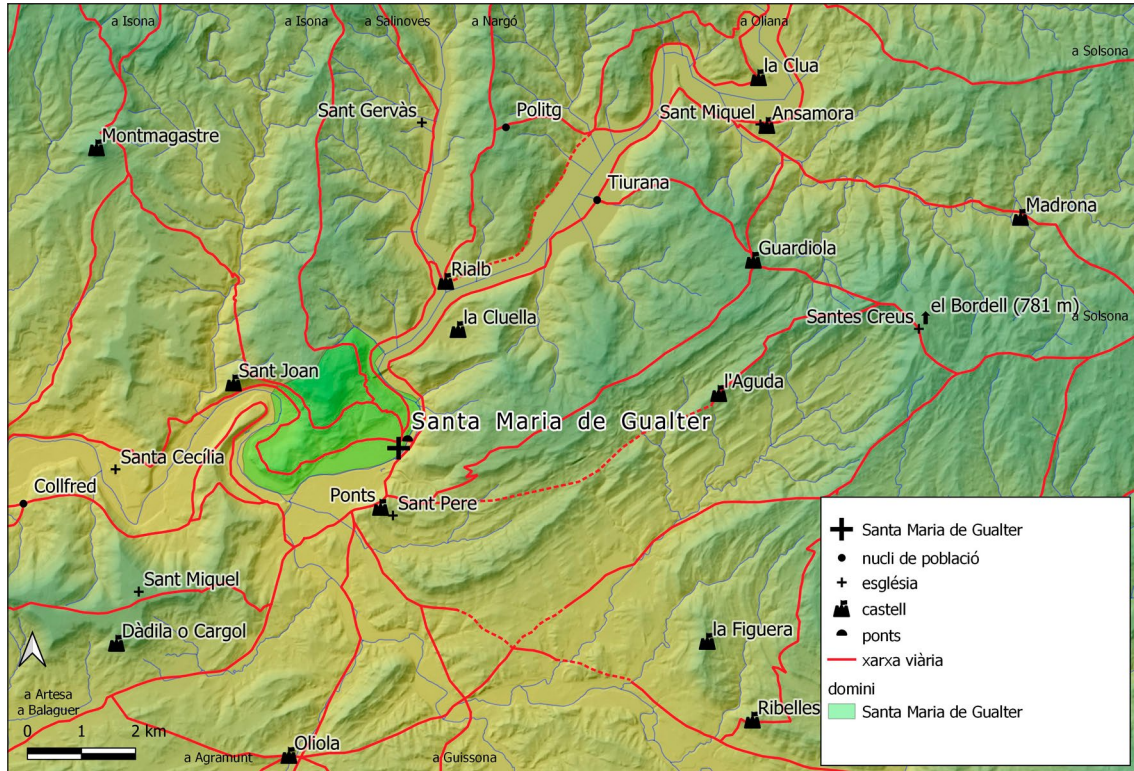
Santa Maria de Gualter s'emplaça al fons de la vall del Segre a una altitud de 362 metres (mapa 5). El monestir es troba a una distància de 25 metres del riu Segre. El cenobi es va erigir a la riba dreta del Segre, dins del terme del castell de Ponts, que se situava en un turó de la riba esquerra. Tot i que no es tractaria d'un congost en el sentit d'engorjat que coneixem, en els primers límits alodials de Gualter hi surt referenciat un congost que atribuïm al tram de riu Segre que es troba al nord del monestir. En aquest cas el congost es correspondria a un tram del riu estret, en l'actualitat sota de les aigües del pantà de Rialb, que ni de bon tros es tractaria d'un engorjat que dificultaria les comunicacions entre el nord i el sud del comtat (Bach 1986-1987, docs. 1 i 7).

Aquesta disposició al fons de la vall permetia que una sèrie de camins de llarg itinerari que enllaçaven el nord i el sud del comtat hi convergissin. En el tram comprès entre la ribera d'Oliana i Ponts, el riu Segre era resseguit per dos camins en cadascuna de les seves dues ribes¹⁰⁷.

105 (UTM 350624-4643370). La recerca i edició de «Documents del priorat de Gualter», d'Antoni Bach publicada a la revista *Urgellia*, va permetre el coneixement de bona part de textos sobre aquesta comunitat que es conserven a l'Arxiu Episcopal de Solsona (Bach 1986-1987). Bach va escriure també la secció d'història de l'article «Santa Maria de Gualter» del volum de *Catalunya Romànica* de la comarca de la Noguera. La part dedicada a l'arquitectura va anar a càrrec de Joan-Albert Adell (Bach, Adell 1994). Bach també va escriure una interessant monografia sobre la Baronia de Rialb que aporta també aspectes interessants de la història d'aquest priorat (Bach 2005). L'acurada edició el 2016 de la documentació del monestir de Santa Maria de Ripoll del segle XI, per part de Ramon Ordeig, al *Cartulari del monestir de Ripoll*, hi integra la de Gualter (Ordeig 2016).

106 L'església del monestir va arribar al segle XX en un bon estat de conservació, amb el conjunt de dependències monàstiques distribuïdes a l'entorn del claustre que se situa al sud del temple. Moltes d'aquestes dependències foren transformades en habitatges. Durant la Guerra Civil (1936-1939) l'església fou utilitzada com a magatzem i polvorí de l'exèrcit republicà. Fou dinamitada quan hi passà el front de guerra (Bach, Adell 1994: 264-266, Bach 2005: 130).

107 Tradicionalment el camí que seguia la riba esquerra és el que rebia la consideració de camí ral (BNE, Oleguer Taverner, *Guía de los caminos más principales el Principado de Cataluña, así carreteros como más quebrados, por los cuales pueden transitar exercitos, carruage y destacamento*, signatura mss/10529: 69-70 i 107). L'altre camí, el que baixava pel marge esquerre sortia de Peramola (577 m) i de Tragó (464 m) baixava cap a Aguilar (577 m), passava per la Clua (463 m) i en arribar al riu de Rialb, a Sols

Mapa 5. Situació del monestir de Santa Maria de Gualter.
Domini central i xarxa viària. Autor: Climent Miró i Tuset.

Abans de la construcció del sistema de ponts que comunicaven Oliana amb Organyà, l'enllaç amb el nord del comtat es faria seguint el camí que sortia en direcció nord cap a Coll de Nargó (567 m), per Gavarra (1.141 m) (Pons 1986)¹⁰⁸.

Pel que concerneix a la vies pecuàries, el monestir de Santa Maria de Gualter es troba al fons de la vall, en un el punt de confluència de diferents camins ramaders que

de Riu, actualment sota del pantà, podia trencar cap a la Torre de Rialb (475 m), que era l'antic castell de Rialb, o acabar directament a Gualter. En aquest punt s'hi deuria construir cap a mitjans del segle XI, previ a la fundació del monestir de Santa Maria de Gualter, un pont de creuava el Segre i que comunicava amb l'altre camí (Pons 1992: 25-26).

Antoni Bach creu que el pont es deuria construir cap a mitjan del segle XI com a substitució de «les precàries palanques de fusta». En concret, la construcció de ponts va comportar l'arranjament de l'antiga xarxa viària romana. L'autor destaca l'existència del pont amb dos exemples tardans, ja fora del nostre àmbit cronològic, corresponents al segle XIV: el comte Ermengol X ratificava el 1302 a la comunitat de Gualter la franquícia del passatge del pont (ADS, pergamins, Gualter, núm. 48). Ramon de Canelles i Guillem de Berts, habitants nobles de la vila de Ponts, proposaven el 1328 al prior de Santa Maria de Gualter la construcció d'un nou pont sobre el Segre, atès que una riuada ensorrà l'anterior (ADS, pergamins, Gualter, núm. 51) a (Bach 2005: 81-85). Un altre camí sortia de Gualter cap la Conca Dellà per Sant Joan de Torreblanca (496 m), Montmagastre (763 m), Folquer (735 m), Comiols (940 m) i el coll de Comiols (1.100 m). Un camí carener enllaçava amb la Conca Dellà a través de la Serra de Rialb (831 m), la Guàrdia (723 m) i el Palau de Rialb (689 m). D'aquí en sortiria un brançal que anava cap a Folquer i el coll de Comiols, i un altre trencant que comunicaria amb la serra de Benavent i la Conca Dellà per Sant Cristòfol de Salinoves (719 m).

¹⁰⁸ Aquesta via, d'uns 33 quilòmetres, sortia en direcció nord cap a la Baronia de Rialb, concretament cap al Puig (644 m), seguia el carener fins a travessar el riu de Gavarra, per pujar cap a aquella població (1.141 m), continuar per Isot (1.059 m), el pla de Tolustre (1.140 m), Serradarques (1.024 m), Aubàs (891 m) i Coll de Nargó (567 m) (Pons 1986). Cal recordar que en l'època de construcció del monestir de Gualter el sistema de ponts comprès entre Oliana i Nargó ja estaria en funcionament.

seguien els camins riberencs i que provenien de la serra de Comiols, on hi havia la cabanera carenera que enllaçava el Pirineu amb la Depressió Central¹⁰⁹.

Resum històric

El comte Ermengol III va obligar el 1032 a retornar al monestir de Santa Maria de Ripoll un alou, de Gualter que conreaven uns homes de Ponts (Bach 1986-1987, doc. 1). L'impuls per a l'erecció de Santa Maria de Gualter va venir per part del comte Ermengol IV i la comtessa Llúcia, quan van donar el 1074 al monestir de Santa Maria de Ripoll la meitat dels delmes que sortissin de l'alou que tenien dins del terme de Gualter, així com de cinc molins, una coromina, i altres béns integrats al terme de Ponts. Els comtes ho donaven a Santa Maria de Ripoll amb la condició que hi construïssin un monestir, «volent hi pregant que los abbats y monjos de dit monestir posen y constitueschan monjos en la iglesia de la Verge Maria de Galter» (Bach 1986-1987, doc. 3).

Pel que sembla, el monestir no s'edificà immediatament. Uns anys més tard, possiblement el 1079, el comte Ermengol IV comptava amb el consell de la comtessa Llúcia i el bisbe Bernat Guillem per erigir el monestir a Gualter, «*locus antiquitus ab incolis mater ecclesia honoris gratia vocitatus est, sed nunc vetustate nimia quadam partem consumptus extat*». El comte volia reedificar l'església que hi havia i que s'hi construís un monestir, per donar-ho a Santa Maria de Ripoll, com era la voluntat de la donació anterior. La insistència d'Ermengol IV perquè el monestir de Ripoll fundés un cenobi a Gualter era perquè aquest monestir va ser el beneficiari de la donació del seu avantpassat, el comte Guifré el Pilós, «*ac donationi Guifredi comitis proavi mei*». El comte Ermengol IV va efectuar una important deixa per al futur monestir amb dominis i drets situats a la part meridional del comtat, sobretot al Mascançà, amb la meitat de les primícies que hauria de recaptar (Bach 1986-1987, doc. 2).

Pel que sembla, la voluntat del comte no va prosperar, atès que el 1083 tornava a intentar que es fundés un monestir a Gualter, aquest cop amb el consentiment de la comtessa Adelaida (Bach 1986-1987, doc. 5). Aquest cop la reedificació de l'antiga església i l'establiment del priorat deuria ser exitosa, atès que tres anys més tard, el 1086, ja trobem documentada la seva existència en la compra d'un alou (Bach 1986-1987, doc. 7). El patronatge dels comtes d'Urgell, lluny d'aturar-se, va continuar els anys 1090, 1091 i 1092 amb la donació de dues almúnies que es trobaven a la Ràpita, davant de la ciutat de Balaguer, el delme de les dominatures que hi tenien i terres a Gerb (Bach 1986-1987, docs. 8-10).

109 La via que resseguia el Segre pel marge dret tenia aquesta consideració. Gualter es troba a molt poca distància de l'àrea de garriga de Paracolls i de Salinoves, indret d'aturada tradicional de molts ramats pirinencs en els primers mesos d'hivern (Pujal 2015: 90). La via pecuària que anava de Gualter cap a les garrigues de Paracolls deuria seguir en bona part el traçat del camí carener que anava cap a la Conca Dellà i Bóixols, on a la divisòria de la ribera del Noguera Pallaresa i del Segre hi passava la gran cabanera que comunicava la plana amb les pastures estivals dels Pirineus (Pujal 2005: 94, Martí 1916: 8).

Ja fora del nostre àmbit d'estudi, el priorat de Santa Maria de Gualter va continuar durant el segle XII i els posteriors rebent deixes que van consolidar el seu domini central. L'església del priorat, que va ser consagrada el 1207, va comptar amb l'existència d'una confraria (Bach 1986-1987: 213-215).

Orígens i aspectes destacables

La figura de Guifré el Pilós i el monestir de Ripoll estaran lligats a la història del priorat de Santa Maria de Gualter. L'acta de dotació de l'església del monestir de Santa Maria de Ripoll esmenta el 888 la donació interpolada, per part del comte Guifré, de l'església de Santa Maria «*quae est ad Pontos*» amb el seu alou (Ordeig 2015, doc. 10b).

Segons Oliver Vergés, aquesta consagració es correspondria a un fals, atès que la contrada de Ponts no s'hauria conquerit fins a cent anys més tard (Vergés 2017: 76-77). L'església i alou de Ponts no surten al precepte que el rei Lluís va atorgar el 938 a Ripoll, en canvi hi apareix al que va signar Lotari el 982 (d'Abadal 1926-1950: 159-165, doc. I i 66-174). No pretenem negar l'arribada de Guifré a Ponts, però posem en dubte que aquest domini s'hagués consolidat, atès que l'administració comtal hi tenia una presència feble, amb possibles pèrdues del seu control. Així doncs, aquest territori es va integrar plenament al comtat a finals del segle X i principi de l'XI. Si prenem com a data més antiga de l'existència de Santa Maria de Gualter el precepte de Lotari del 982, ens trobaríem amb una església fundada en un alou en època plenament comtal, en temps de Sunifred II o de Borrell II.

Es considera que Santa Maria de Gualter en un inici es tractava d'una cel·la monàstica de dependència comtal i se situa els seus orígens a l'època de Guifré el Pilós. Aquesta hipòtesi es basa en la butlla del papa Sergi IV de l'any 1011 i en la donació del 1079 del comte Ermengol IV, en la qual hi surt esmentada la donació del comte Guifré. La seva absència al precepte de Lluís del 938 es podria deure a certa manca de voluntat de Ripoll de mantenir una cel·la en un lloc perifèric en relació a la resta dels seus dominis (Ordeig 2001: 101-102, Junyent 1992, doc. 44, Bach 1986-1987, doc. 5). Si ens atenem a la documentació, el lloc de Ponts no surt documentat fins el 1007 al testament del comte Ermengol I, quan llega la dominatura de Ponts al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Puigferrat, Bolòs, Gabriel 1994: 410, Baraut 1994-1995, doc. 36).

El poc interès de Ripoll per mantenir la cel·la de Gualter deuria perdurar també durant el segle XI. Ho podem comprovar quan el 1032 Ermengol III va sentenciar en contra d'uns homes de Ponts que conreaven un alou a Gualter, que era de Santa Maria de Ripoll (Bach 1986-1987, doc. 1). De la possible donació de Guifré el Pilós fins a la sentència d'Ermengol III havien passat prop de 144 anys. No és fins al 1079, en època d'Ermengol IV, quan trobem documentades l'existència de l'església rònega que s'havia de reedificar i la voluntat del comte d'erigir el monestir de dependència ripollesa (Bach 1986-1987, doc. 2).

La manca d'iniciativa de Ripoll per construir un monestir a Gualter podria tenir l'origen en un període de desgovern sorgit després de la mort de l'abat Oliva l'any 1046 (Ordeig 2016: 74 i doc. 519). Des de la possible donació de l'alou per part de Guifré a la primera donació d'Ermengol IV haurien passat cap a 190 anys. En tot aquest temps, el monestir de Ripoll hauria limitat la seva presència a Ponts a la construcció d'una església, que centraria un alou, sense que puguem determinar que es tractés d'una cel·la. Com a arguments a favor que es tractés d'una cel·la, a part d'aquest origen comtal, hi trobaríem el de l'administració de l'alou i el seu establiment en una important via de comunicació.

Com podem comprovar, el priorat de Santa Maria de Gualter es va erigir entre la donació del comte Ermengol IV del 1083, que repetia en molt bona part la del 1079, i la venda de l'alou de l'any 1086. En aquesta venda hi trobem ressenyat el prior Ramon Ramon «*cum ipsis monachis*» (Bach 1986-1987, docs. 2 i 7).

Les deixes d'Ermengol IV a Gualter-Ripoll s'han d'emmarcar en l'estratègia d'aquest mandatari d'ocupar i administrar el territori que envoltava Balaguer. El comte no pretenia la conquesta de la ciutat i es va limitar a un clar domini del territori i la dependència de les autoritats musulmanes amb el pagament de tributs (Bertran 2007: 167-169, Bach 1986-1987, docs. 2, 5, 8 i 9). Podem comprovar-ho en la documentació de Gualter amb el cobrament dels delmes de les dominatures que el comte tenia a Balaguer i amb la donació d'una terra a la vila nova de davant d'aquella ciutat (Bach 1986-1987, doc. 9).

La tàctica del comte d'afavorir el futur monestir dependent de Ripoll amb aquestes donacions s'ha d'emmarcar en la seva estratègia administrativa i de patronatge cap a les institucions religioses dels seus dominis i amb la reforma de l'església endegada pel papa Gregori VII. El vincle d'Ermengol IV i Santa Maria de Ripoll amb el procés de renovació de les comunitats religioses no es va limitar a Gualter. El comte va donar el 1079 a Ripoll els monestirs de Sant Andreu de Trespunts i Sant Llorenç de Morunys (Baraut 1984, doc. 10).

En aquella època Santa Maria de Ripoll ja era una comunitat reformada, atès que el comte Bernat II de Besalú va donar el 1069 aquest monestir al de Sant Víctor de Marsella. El període de desgovern sorgit després de la mort de l'abat Oliba va ser la causa de la renovació de l'abadia ripollesa (Ordeig 2016, doc. 604). Com a conseqüència d'aquesta reforma, Ripoll va rebre també nombroses deixes a Jaca, Barbastre, Montsó i el Sobrarb, la majoria per part del rei Sanç Ramires i de l'infant Pere d'Aragó (Ordeig 2016: 74-75 i docs. 661, 711, 715, 716, 764, 765, 771 i 772). Cal fer esment que els dominis monacals ripollesos de la vall del Segre —Sant Andreu de Trespunts i Santa Maria de Gualter— es trobaven a mig camí dels aragonesos, raó per la qual facilitaríen la comunicació entre Ripoll i Aragó, sobretot Gualter.

4.1.3. Santa Maria de Meià

El monestir de Santa Maria de Meià s'ubica al municipi de Vilanova de Meià¹¹⁰. L'església i les dependències de la comunitat van ser profundament reformades durant la segona meitat del segle XVII (Bernaus 2019: 122). Aquesta important reforma va comportar la desconstrucció de l'església romànica i l'erecció de l'actual. En aquell moment, l'erudit Juan Gaspar Roig i Jalpí va descriure els paraments de l'antiga i les dependències que s'enderrocaven (Benet, Adell 1994: 469-470)¹¹¹.

Santa Maria de Meià s'emplaça al fons de la coma de Meià a una altitud de 690 metres (mapa 6). El monestir es troba a una distància de 345 metres del barranc de Sant Pere. El monestir, que es troba al sud del Montsec, es troba a una distància d'uns 5 quilòmetres al sud del congost de l'Escala del Pas Nou. La via per aquest indret es va obrir a la segona meitat del segle XIV (Bernaus 2016: 23-25).

Diferents vies de certa importància travessaven la coma de Meià i passaven prop de Santa Maria. La més important enllaçava el riu Segre amb la Conca Dellà i passava prop de l'actual nucli de Vilanova de Meià direcció nord, resseguint el curs del riu Boix fins poc abans de l'entrada del congost de l'Escala del Pas Nou. En aquest punt el camí pren encara avui un trencant a mà dreta, que enllaça amb la serra de Comiols i la Conca Dellà¹¹². L'enllaç de la coma de Meià amb el riu Segre, situat al sud, es

110 (UTM 333598-4650882). La bibliografia impresa referida a Santa Maria de Meià comença al segle XVII, concretament el 1668, amb l'obra de Juan Gaspar Roig i Jalpí, *Tratado de las excelencias, y antiguedades del Priorato de Santa Maria de meya, en el Principado de Cataluña* (Roig 1668).

Antonio María Parramón va publicar el 1972 a la revista *Illerdà*, de la Diputació Provincial de Lleida, l'article «Santa María de Meyá» (Parramón 1972). El monjo benet Ernest Zaragoza va tenir cura de publicar el 1987 a *Analecta Sacra Tarraconensis* la llista de noms dels abats i priors de Meià (Zaragoza 1987). L'article d'Albert Benet i Clarà sobre aquest monestir al volum de la comarca de la Noguera de *Catalunya Romànica*, destaca bona part del que va escriure Juan Gaspar Roig, així com altra documentació, com és el cas dels pergamins que es conserven a la Biblioteca Nacional de Catalunya. Joan-Albert Adell, que tingué cura de l'apartat d'arquitectura d'aquest article, hi destaca la descripció de l'església romànica feta per Roig quan començaven a construir l'actual (Benet, Adell 1994).

Destaquem dues recerques universitàries sobre aquest monestir: Antoni Maria Vilarrúbias va defensar el 1975 la seva tesi de llicenciatura *Assaig metodològic per a un estudi del Priorat de Meià* (Vilarrúbias 1975). Ramon Bernaus va defensar el 2019 la seva tesi de doctorat sobre aquesta comunitat en època moderna, *El priorat de Santa Maria de Meià durant l'Antic Règim* (Bernaus 2019).

111 [...] *Para que no tengan justa quexa de mi los venideros, quiero hazer aqui una descripcion de antiguo Monasterio, y Iglesia antigua de Nuestra Señora de Meia, que si ahora, es que no sea Leyenda gustosa, serálo de aqui a cien años, y aun mucho antes, en que de lo uno, y de lo otro aurá ya el tiempo hecho alguna transformacion [...]* (Roig 1668: 56-59).

112 El camí travessa el riu direcció Fabregada (982 m) per pujar cap a *Lo Pelat* (1.100 m), la coma d'Espinalt (1.007 m) i Bonrepòs (1.065 m), a la carena de la serra de Comiols, on antigament enllaçava amb els camins que pujaven de Gualter i Isona. El recorregut total d'aquest tram és d'uns 7 quilòmetres. Aquesta via de comunicació amb la Conca Dellà i el Pallars és la que s'utilitzava per creuar cap a la Conca Dellà abans de la construcció de l'Escala del Pas Nou (Bernaus 2016: 23-25). El castell de Meià, que domina tota la conca, vigilava el primer tram d'aquesta via cap al nord del Montsec.

El castell de Meià era també un castell de refugi, anomenat *oppidum* per Jordi Bolòs, que data la gran torre circular com a preromànica, probablement bastida sota dominació islàmica o per alguna de les comunitats que depenien del comte d'Urgell abans del 1003, quan Abd al-Malik va encapçalar una expedició que va recuperar aquest castell i els de Montmagastre (Bolòs, Benet 1994: 454-456). Les comunitats que vivien en territori musulmà majoritàriament eren d'arrels locals, hispanovisigodes, i coneixien les tècniques de construcció heretades dels romans (Brufal 2013: 357). En el Mascançà hi havia també aquesta tipologia de torre construïda al llarg dels segles IX i X (Brufal 2013: 318). Ramon Martí les identifica a la meitat est de Catalunya amb una xarxa de fars andalusins construïts en el primer segle de domini islàmic (Martí 2018: 51-81). Josep Giralte identifica aquestes construccions de torre encimbellada amb muralla amb assentaments tipus *al-burjd* (Giralte 1994: 24-28) (fitxa 8, annex 3).

podia fer per diferents punts¹¹³. Un altre camí comunicava amb la riba del Noguera Pallaresa pel coll d'Orenga (906 m)¹¹⁴.

Una sèrie de camins ramaders passaven per les immediacions de Santa Maria de Meià, provinents del Montsec, on hi passava la gran cabanera que resseguia la carena i enllaçava amb el Pirineu. Alguns d'aquests camins enllaçaven amb la riba dreta del Noguera Pallaresa, on hi havia Vilanova de la Sal, Santa Linya i Àger¹¹⁵.

Resum històric

El monestir de Meià surt referenciat per primer cop el 1040 quan Company i la seva muller, Guilla, van donar a aquesta comunitat el delme que tenien a la coma de

113 El camí cap a Alentorn (394 m), que resseguia el traçat de l'actual carretera, tenia un trajecte d'uns 9 quilòmetres. Un altre camí conduïa al sud de Baldomar (340 m) per la Garzola (519 m) en un trajecte d'uns 9,5 quilòmetres des de l'actual població de Vilanova, també en direcció sud, que segueix el curs del riu Boix. Des del monestir de Santa Maria sortia un camí d'uns 10 quilòmetres, que enllaçava també amb Baldomar pel coll de la Creueta (838 m), la Vall d'Ariet (608 m) i la Clua (544 m). Un trencant d'aquesta via enllaçava amb Alòs de Balaguer (307 m) pel coll de la Bassa (743,8 m). En aquests finals de trajecte el camí havia de travessar el riu Segre. En l'àmbit cronològic de la nostra recerca, aquest important curs d'aigua es travessaria en aquesta àrea possiblement a través de palanques, el pas en guals o amb barca. Ramon Bernaus ens ha proporcionat aquesta informació que hem contrastat in situ i a través de la recerca topogràfica amb ortofotos, atès que no surt a la cartografia històrica.

El pont d'Alòs apareix documentat l'any 1374 quan una riuada es va endur una arcada (Domingo 2016: 59). Pren la cita del document (ACA, Cancelleria, registre 926, f. 6r-6v). La construcció d'aquest pont i el de Camarasa podrien guardar relació amb l'establiment del Marquesat de Camarasa.

Els passos a gual i les palanques eren corrents en tot el curs del riu. Un cabal fort impossibilitava el creuament del riu per un gual. Durant el segle XVIII el camí que enllaçava Comiols amb Artesa de Segre es creuava a gual entre Alentorn i Artesa i també en un indret proper a Ponts (BNE, Oleguer Taverner, *Guía de los caminos más principales el Principado de Cataluña, así carreteros como más quebrados, por los quales pueden transitar exercitos, carruage y destacamento*, signatura: mss/10529: 141-142). La palanca no requeria la complicació constructiva d'un pont de pedra. La seva construcció consistia en troncs, bigues i travesses de fusta. Els únics paraments de pedra d'una palanca, si en tenia, eren pilars i murs. Una crescuda del riu es podia endur la infraestructura, la construcció de la qual no requeria tanta mà d'obra i despesa com el cas d'un pont. Les palanques eren més populars als cursos de muntanya, atesa la poca amplada dels rius.

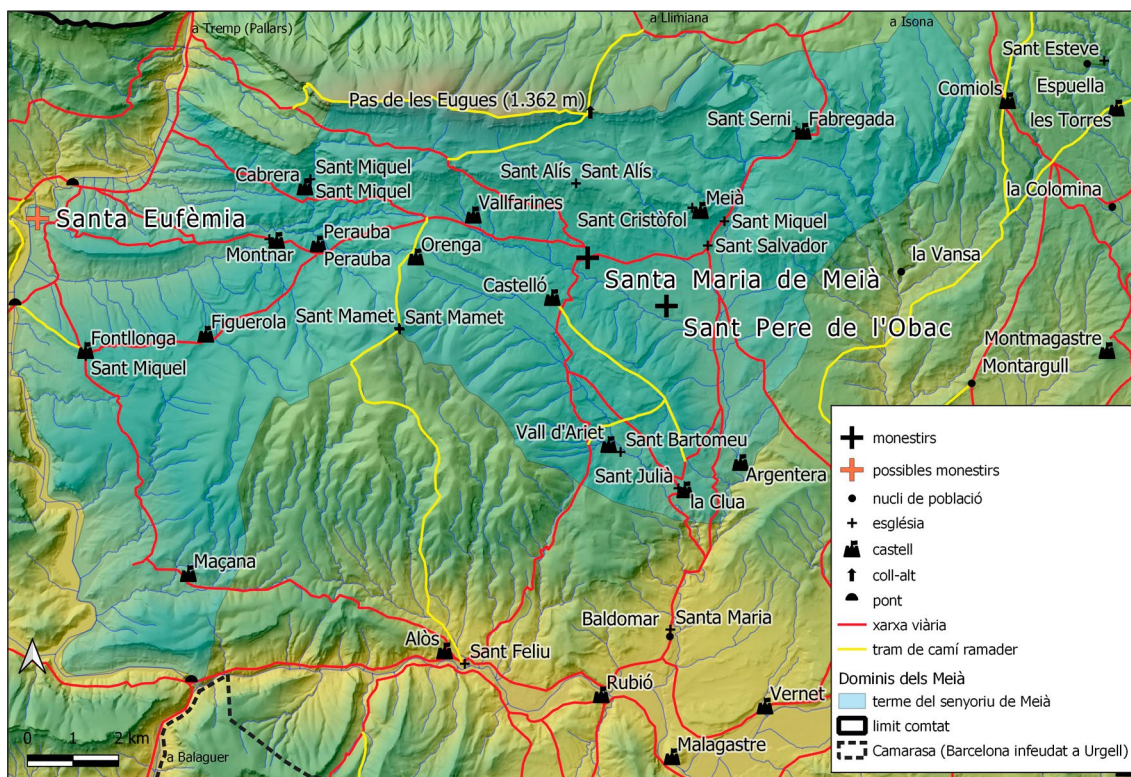
El topònim Ponts indicaria l'existència d'un pont de certa antiguitat possiblement vinculat a la referida població. Aquest pont hauria enllaçat les dues ribes del Segre. Cal tenir en compte que molts ponts han estat identificats erròniament com a romànics quan la documentació els ha datat d'èpoques posteriors (Obiols 2017: 119-129).

El Segre es podia creuar també a través d'una barca. En trobem una referència tardana en el privilegi concedit pel rei Pere III a Vilanova de la Barca perquè aquesta població administri la barca de Vernet (Domingo 2016: 229). Pren la cita de (ACA, Cancelleria, registre 926, f. 1r-v).

114 Del coll d'Orenga (906 m) passava cap a Perauba (750 m), Figuerola (760 m) i Fontllonga (650 m). Des de Perauba sortia el camí que enllaçava amb Santa Eufèmia (395 m) o Sant Oïsmo. Cal recordar que en les immediacions del coll d'Orenga es trobaven els castells de Rocaspana, Orenga, Castelló i la Torre de Vallfarines. Un altre camí sortia de Santa Maria de Meià en direcció nord-est cap a Rúbies (1.145 m) i des d'aquesta població es podia anar al Pallars pel congost de Terradets. Aquest altre camí facilitava també l'accés al Montsec de Meià per la portella Blanca (1.418 m).

El pont de Terradets, que travessava el riu Noguera Pallaresa, s'estava construint el 1072 per iniciativa d'Arnau Mir de Tost (Fité 1994: 79). Malauradament, no disposem de dades documentals que demostrin que la resta de ponts sobre el riu Noguera Pallaresa en aquesta contrada: el de Maçana, Montclús i els altres dos que conformen el pas de Terradets siguin també d'aquesta època. La construcció dels ponts podria estar relacionada al domini senyorial d'un territori. Aquest seria el cas dels ponts de Camarasa i Alòs, possiblement vinculats al Marquesat de Camarasa, del segle XIV (Domingo 2016: 144).

115 El camí que conduïa a Rúbies enllaçava al Montsec per la portella Blanca (1.418 m), un dels passos que les vies pecuàries feien servir per travessar aquesta serra. Uns altres eren el puig del Camí Ramader (1.637 m) i el pas de les Eugues (1.350 m). Un altre camí que enllaçava amb el Montsec i que podia tenir un ús ramader abans de l'obertura de l'Escala del Pas Nou era la via que enllaçava amb Bonrepòs per Fabregada. Al Montsec hi passava el camí ramader carener que enllaçava el pla amb les pastures d'estiu dels Pirineus per la divisòria de les riberes del Noguera Pallaresa i del Segre. Una branca d'aquest camí enllaçava amb la coma de Meià des de Comiols (940 m) i les garrigues de Paracolls per Folquer (735 m) i Tòrrec (530 m). La via ramadera travessava des de Santa Maria de Meià el coll d'Orenga i travessava el riu Noguera Pallaresa pel pont de Montclús (Com hem indicat, no disposem de cap cita documental sobre la construcció d'aquest pont, tot i que es considera que es va construir al segle XI (Fité 1994: 79)). Des d'aquest punt s'accedia Santa Linya i Vilanova de la Sal. El camí ramader de la coma de Meià cap al sud era a través de la Vall d'Ariet, Alòs i Camarasa (Pujal 2015: 94-95). Una branca d'aquesta es dirigeix a Sant Mamet (1.374 m) i baixa cap a Alòs i Camarasa (Costa 1987: 62-63).

Mapa 6. Situació del monestir de Santa Maria de Meià. Domini dels senyors de Meià, on es trobaven les esglésies i possessions del monestir, la xarxa viària i trams del camí ramader que no coincideixen amb camins d'altres usos. Autor: Climent Miró i Tuset.

Torres, Peralba, Figuerola i coll d'Orenga (Meià, doc. 3, annex 1). Nou anys més tard, Roland, que era fill de Company, va donar al monestir un alou a Vallfarines (Meià, doc. 4, annex 1). Les deixes s'anaren succeint, com és el cas de la donació que va fer Garsenda el 1059 d'un alou situat a la Clua; o la de Ricard Oliva i la seva família el 1063 consistent en un alou a Fontllonga (Meià, docs. 5 i 8, annex 1). Les deixes també tenien lloc a Alòs, situat al sud de Meià a tocar del riu Segre, com és el cas de les de l'any 1069 consistents en terres i vinyes (Meià, docs. 13 i 14, annex 1). Destaquem una donació de l'any 1078, que consistia en la meitat dels molins que tenien un matrimoni a Casserres, un domini ribagorçà del comtat de Barcelona (Meià, doc. 21, annex 1).

Guitard Guillem, senyor de Meià, i la seva mare, Garsenda, van lliurar el 1080 el monestir de Meià al de Santa Sadurn de Tavernoles. Els senyors de Meià van realitzar la donació perquè eren els protectors del monestir de Santa Maria. El motiu de la donació no era altre que el monestir de Tavernoles restablís en el de Meià la vida monàstica a través de la regla de Sant Benet. El monestir de Meià va ser destruït temps abans per tropes andalusines i perquè patia un estat d'abandó, «*qui est destructus a saracenis et a lupis*». Els Guitard acusaven el seu abat, de nom Pere, de ser el responsable de «l'abandó» de la comunitat, «*ut ecclesia est solotenus eversa et domus destructe*» (Baraut 1994-1995, doc. 86).

Aquesta donació a Sant Sadurní de Tavèrnoles no va tenir el seu efecte, atès que el 1082, l'abat Pere de Meià va refusar l'oferta d'observar la regla de Sant Benet. Aquest acte, que va tenir lloc a Lasquarri, un domini de Tavèrnoles, va significar que l'abat Pere deuria conservar l'església, i entenem que també les seves rendes, i que Tavèrnoles acabés retornant el monestir als senyors de Meià (Baraut 1994-1995, doc. 1).

L'any 1094, el senyor de Meià, Guitard Guillem, va llegar en el seu testament unes esglésies i molins a Rialb. El seu fill Ermengol, que era ardiaca de Barcelona, va donar el 1095 a Santa Maria de Meià totes les seves esglésies amb drets i jurisdiccions, concretament eren les de Meià, la Clua, Ariet, Castelló, Orença, Peralba, Fontllonga, Montroig, Santa Eufèmia, Cabrera i Santa Maria de Palau (Meià, doc. 33, annex 1).

Ja fora del nostre àmbit cronològic, l'any 1110, el testament d'Ermengol, que a part de ser ardiaca de Barcelona, era també prelat de Meià, atorgava el monestir al seu nebot Bernat Amat, que també n'esdevingué prelat. Després de la seva mort, el monestir va passar a dependre de Santa Maria de Ripoll (Baraut 1988-1989, doc. 1261). Aquesta abadia en va tenir cura el 1140 i va transformar Santa Maria de Meià en un priorat, que a partir de l'any 1576 i fins al 1842 va passar a ser de dependència papal (Benet, Adell 1994: 466).

Orígens i aspectes destacables

L'erecció del monestir de Santa Maria de Meià va comptar amb la iniciativa i el patrocini de Guillem de Meià, com així ho demostraren el 1080 els seus successors, quan van lliurar el monestir a Sant Sadurní de Tavèrnoles, «*quod holim quodam Guilelmus edificavit atque ditavit de suis rebus*». Guillem era fill d'Ermemir i net de Durand, que eren senyors del castell de Taravau. El germà de Guillem, Borrell, va substituir els seus pares en aquest senyoriu (Vergés 2017: 233)¹¹⁶.

Guillem de Meià surt documentat per primera vegada el 1022 en un judici, celebrat a l'aiguabarreig del riu Rialb, que va enfrontar a Arnau de Caboet i a Borrell de Taravau per la possessió del castell de l'Aguda. Borrell va argumentar en el plet que posseïa aquesta fortificació perquè l'havia rebut del seu germà Guillem a canvi del castell de Meià (Bolòs, Benet 1994: 454, Baraut 1981, doc. 372). Com bé hem comentat, aquesta fortalesa, des de la seva posició elevada, dominava el territori i controlava el pas de la conca de Meià cap a la muntanya a través del camí de Fabregada cap a Bonrepòs (fitxa 8, annex 3).

Les comunitats locals que romangueren sota el control musulmà en àrees perifèriques de la marca, com podria ser la del Meià, continuaren amb el modus de vida anterior. La pervivència de comunitats cristianes al Montsec es documenta a la vall d'Àger a través d'actes datats amb els anys de regnat dels governadors musulmans de Lleida (Benet 1994:

116 Albert Benet va elaborar el 1994 un complet arbre genealògic dels Meià a partir d'Ermemir fins a Ermessenda i Guillem de Cervera (Bolòs, Benet 1994: 455). Oliver Vergés amplia la part superior de l'arbre a partir del fundador de la nissaga, Durand (Vergés 2017: 233).

29-31)¹¹⁷. En concret, l'any 926, la donació d'uns aous, situats als termes dels castells de Rialb i de Montmagastre, al monestir de Sant Climent de Codinet, per part d'un prevere anomenat Gaudí, posa en relleu la presència d'una comunitat mínimament estructurada en aquest territori (Baraut 1982, doc. 18). Ramon Ordeig considera aquest document com a verídic (Ordeig 2020: 288), mentre que Oliver Vergés dubta raonablement de la seva credibilitat perquè constata que el territori del document està organitzat i perquè en una afrontació hi surt «*in terra de domno Sengefredo comite*», identificat amb el comte Sunifred II (Vergés 2017: 127). Manuel Riu destaca que va ser Sunifred II el que va administrar el sector de Salinoves, situat sota de la carena de la serra de Benavent, que és la continuació del Montsec en direcció nord-est (Riu 1964). En aquesta línia, nosaltres també creiem que, en aquella època, l'àrea de piemont o *Sub montanione* estaria administrada per Sunifred II com a herència dels guanyats territorials del seu pare, Guifré el Pilós.

Fins i tot, alguns topònims indicats en aquest document s'han conservat, aquest és el cas de *Pesxe*, identificat amb Perxe, al nord de Montmagastre; i la Fenosa, que es troba a Rialb. El document esmenta també l'existència d'una *strata*, que es podria correspondre amb la via de comunicació que enllaçava Montmagastre i la Conca Dellà per Comiols.

Davant del dubte de Vergés, hem de tenir en compte dos conceptes: el paper del Montsec com a corredor de les hosts comtals, amb la possibilitat d'un domini feble i temporal per part de l'administració comtal en aquell territori de piemont; i el fet que també ens podríem trobar davant d'una contrada amb una presència feble de l'administració musulmana, en la qual el comte Sunifred II d'Urgell hi podria tenir alguna terra de conreu, com bé indica l'esmentada afrontació «*in terra de domno Sengefredo comite*» (Baraut 1982, doc. 18)

El dubte de Vergés de constatar un territori conreat i poblat no entra en contradicció amb la presència de població que visqués sota el control feble d'una o altra administració. Ens trobem bàsicament amb terres i vinyes i no amb explotacions típicament carolíngies, com pot ser el cas dels masos. Aquest document demostraria la persistència d'aquestes comunitats que vivien en aquest territori perifèric i de control feble sota el control de l'administració comtal o l'andalusina, o possiblement sota cap de les dues. Els comtes d'Urgell deuriem perdre probablement aquesta àrea de control feble, que va entrar novament sota del seu domini cap a finals del segle X o poc abans de l'any 1001, quan Ermengol I i Tedberga van vendre per 600 sous el castell i l'alou de Vallfarines, que estava situat dins del terme del castell de Meià¹¹⁸.

117 Cita (BNC, Sant Pere d'Ager, 3979) i (BNC, manuscrit 941, *Compendi de tots los instruments antichs y moderns que's troban en lo Arxiu de la Molt Insigne Iglesia Colegial de Sant Pere de Ager. Trasumptats de orde del Molt Illustre Señor Doctor Don Francisco Esteva, Arxipreste de ella en lo any MDCCCLXVI*, núm. 166).

118 [...] *alaudem nostrum cultum et herememum cum ipso chastro* [...] (Meià, doc. 1, annex 1). Es tracta d'un document pràcticament il·legible. Benet especula que el comprador del castell de Vallfarines, del qual se'n desconeix el nom, es podria tractar d'Ermemir, pare de Borrell de Taravau i Guillem de Meià, atès que Guillem de Meià n'era el propietari el 1023 (Bolòs, Benet 1994: 454, Meià, doc. 2, annex 1).

L'expedició dels germans comtes Ermengol I d'Urgell i Ramon Borrell de Barcelona que va participar el 1002 a la Batalla d'Albesa podria haver sortit dels castells de Meià i de Montmagastre. La victòria que aconseguiren els dos comtes i els seus aliats aviat va tenir una conseqüència que va afectar els seus dominis. La primera expedició d'Abd al-Malik al nord-est peninsular va recuperar el 1003 les fortaleses de Meià i de Montmagastre. Aquesta algarada podria haver estat una reacció, com a escarment o venjança, per la victòria de les tropes comtals a Albesa. Abd al-Malik va enviar el llibert Wadih i els seus homes perquè ataquessin els castells de Meià i Montmagastre. En concret, el relat aportat per Ibn 'Idari no especifica quina de les dues fortaleses van atacar. Vergés indica en el seu text la de Meià, tot i que estima que els musulmans possiblement atacaren les dues, atès que es trobaven a molta proximitat l'una de l'altra (Vergés 2017: 337-339)¹¹⁹. Ibn 'Idari especifica que els musulmans van atacar la fortalesa i que «els infidels es bateren en retirada». Els musulmans van perseguir els defensors dins del recinte, van capturar molts homes, van apressar com a botí de guerra les seves dones i fills, i es van dedicar al pillatge (Bramon 2000: 347)¹²⁰. Vergés considera que la crònica redactada per Ibn 'Idari és fantasiosa (Vergés 2017: 339). De fet, moltes d'aquestes cròniques tenen una finalitat propagandista que poden exagerar-ne els fets succeïts. Desconeixem la magnitud de la presa d'hostatges de l'atac i si aquests van ser alliberats i l'impacte que va tenir en les poblacions dels referits castells.

Els andalusins posaren guarnicions en aquests castells recuperats, que passaren a mans comtals poc abans de l'any 1010 (Vergés 2017: 339)¹²¹. Benet dubta de l'establiment d'un guarnició sarraïna a Meià i d'una ocupació permanent, fins i tot creu que quan els musulmans marxaren es va recuperar Meià i que a Montmagastre s'hi va establir una guarnició musulmana (Bolòs, Benet 1994: 454).

La fundació del monestir de Santa Maria de Meià per part de Guillem no genera cap dubte, ens trobaríem davant d'un monestir amb una clara vocació d'estructurar el territori, situat en un lloc de pas, on era necessari controlar també la religiositat d'uns feligresos que, de ser població originària de l'indret, havien d'enquadrar-se sota de les estructures eclesiàstiques reformades a finals del segle VIII amb l'arribada dels carolingis i com a resultat de la crisi adopcionista.

119 Josep Suñé argumenta que amb les fonts disponibles és impossible saber qui va guanyar a la batalla d'Albesa, però que en el cas d'haver estat una desfeta cristiana, s'haurien produït altres enfrontaments desfavorables als andalusins al mateix moment (Suñé 2021). Per a la batalla d'Albesa veure *Annals de Ripoll I*, *Annals de Ripoll II* i *Annals de Roda* (Cingolani 2012: 42, 87 i 119); i Ibn al-Faradi, *Tarikh 'ulama' al-Andalus* (Bramon 2000: 344-345).

120 Destaquem la transcripció en català del text d'Ibn 'Idari de Dolors Bramon: [...] 'Abd al-Malik [al-Muzzaffar] envià el seu llibert Wādiḥ amb els seus homes més selectes a la fortalesa de Meià, prop de la Montmagastre, ho feu amb la intenció de sorprendre-hi la seva gent [...] [...] Repregueren la lluita contra els infidels l'endemà al matí, dimarts, després de l'oració de l'alba, combatent els enemics de Déu amb autèntica resolució. L'escomesa fou violenta i sagnant. Els musulmans perseveraren noblement en llur decisió, com mai no s'ha sentit dir, fins que els infidels es bateren en retirada; els musulmans penetraren darrere d'ells dins de la muralla, en capturaren molts i s'empararen de llurs dones i infants, convertint-los en botí. Després els musulmans es dedicaren al pillatge [...] (Bramon 2000: 346-347).

121 [...] Al moment de la presa de la fortalesa, el *hagib* havia recomanat als musulmans que no cremessin cap casa i que no destruïssin cap edificació perquè hi volia instal·lar musulmans [...] (Bramon 2000: 347).

El monestir de Santa Maria de Meià no va ser l'únic que hi hagué en les àrees administrades pels senyors de Meià, a poc més d'un quilòmetre trobem documentat a finals del segle XI el monestir femení de Sant Pere de l'Obac i una altra possible comunitat a Santa Eufèmia (Sant Oisme) (Meià, doc. 33, annex 1) (taules 3 i 13, annex 2)¹²². No molt lluny de Meià, a uns quilòmetres al nord, a la mateixa carena del Montsec, prop de Comiols, concretament a Salinoves, hi havia la possible comunitat monacal i de clergues de Sant Cristòfol, vinculada a Santa Cecília d'Elins (Miró 2012: 86-92) (taula 2, annex 2)¹²³.

La pervivència d'una població cristianitzada concordaria amb la possibilitat que haguessin romàs monestirs que els senyors de Meià haguessin volgut controlar amb l'erecció de Santa Maria. Cal destacar també que a tota la contrada del sud del Montsec compresa entre el riu Noguera Ribagorçana i la població de Peramola (Alt Urgell), hi abunden rocs, coves i esplugues amb noms vinculats a la religió o a un sant, que podríem relacionar amb l'existència de llocs de culte cristianitzats i amb possibles eremitoris. Aquest és el cas de la cova de les Monges, el tossal de la Santa, l'espluga del Sant, la cova de la Monja, la cova de Sant Urbà, el forat de Sant Alís, la cova de Sant Jordi, o la cova de Sant Urbà, entre d'altres.

L'existència d'aquests indrets no demostra que la continuïtat d'una tradició religiosa hispano-visigoda, però es podrien tenir en compte, en vista a futures campanyes arqueològiques, atesa la feble islamització d'aquella societat, que considerariem perifèrica en la seva relació amb els centres de poder cristians i musulmans.

Albert Benet indica l'erecció del monestir entre el 1010 i el 1040 (Benet, Adell 1994: 462). Aquesta datació no tindria en compte la seva hipòtesi que Meià es va recuperar tan bon punt els musulmans havien acabat l'atac i tornat a les seves guarnicions (Bolòs, Benet 1994: 454). Tant si el monestir neix a la data proposada per Benet com entre els anys 1003 i 1004, l'erecció hauria tingut lloc sota la iniciativa i patronatge de Guillem de Meià.

La documentació no especifica quin tipus de comunitat hi va establir el senyor de Meià. En desconeixem la seva naturalesa i quines van ser les preferències del seu fundador i protector. Una contextualització territorial i històrica de la regió ens ajudarà a plantejar quin tipus de comunitat religiosa hi podia residir.

Ermengol I va unir l'any 1004 el monestir de Sant Climent de Codinet al de Sant Andreu de Trespunts (Baraut 1982, doc. 43). El comte va dissoldre la comunitat de Codinet perquè considerava que havia perdut rendes i no s'hi vivia conforme la regla de Sant Benet. L'origen d'aquesta acció la trobarem poc temps abans, quan en el transcurs d'una estada a Roma amb el bisbe Sal·la, el comte Ermengol I va transmetre al papa Silvestre la preocupació que tenia sobre la pobresa econòmica i espiritual de

122 Veure els apartats dedicats a Santa Eufèmia (4.4.1) i Sant Pere de l'Obac (4.2.8).

123 Veure l'apartat dedicat a Sant Cristòfol de Salinoves (4.4.3).

molts monestirs dels seus dominis. El papa va aconsellar el comte i li va dir que els monjos que se'n consideressin els podria recuperar de nou amb una vida comunitària a través de la Regla de Sant Benet (Baraut 1982: 156-157)¹²⁴.

El comte va promoure el 1010 l'erecció de la canònica de Sant Miquel de Montmagastre (Fité, Adell 185-185, Chesé 2011, doc. 1). Ermengol I va optar per establir en aquell territori una canònica aquisgranesa en comptes d'un monestir benedictí. Possiblement la causa fou la impressió que li donaren el monestirs pobres i sense rendes com Sant Climent de Codinet. Ermengol I deuria continuar amb Montmagastre l'exemple de possibles comunitats de clergues de dependència episcopal, com podria ser el cas de Sant Llorenç de Morunys i de Sant Pere de Graudescales, o el de la canònica de Santa Maria de Solsona. La finalitat pastoral d'aquestes comunitats permetria fixar i arrelar el clergat en un territori «on tot era provisional i esfumadís», ateses les hostilitats amb els veïns andalusins (García 1974: 36).

La comunitat de Meià i la canònica de Sant Miquel de Montmagastre s'erigiren pràcticament en la mateixa època i possiblement seguiren uns esquemes fundacionals molt propers. Algunes d'aquestes comunitats es podrien englobar en les canòniques que vivien com a veritables monestirs «*in ordine*» (García 1974: 39). En aquest grup hi podríem també englobar les fundacions d'Arnau Mir de Tost a Mur i Àger.

Com podem comprovar, el primer monestir de Meià podia haver-se tractat d'una comunitat de clergues tipus canònica, com ho era també Montmagastre. La presència d'una xarxa eclesiàstica vinculada als Meià requeria unes necessitats pastorals que possiblement havien de donar els clergues d'aquesta comunitat (Meià, doc. 33, annex 1). L'existència de les esglésies del terme de Meià es podria relacionar amb unes de particulars, situades a una latitud similar dins de la Ribagorça, que eren administrades successivament per clergues membres de la família fundadora (Tomás 2016: 88-91).

Com a conclusió, la pervivència en època feudal d'una estructura social anterior a l'arribada de l'Islam podria també indicar alguna comunitat de tradició hispano-visigoda. A tall de mostra, la presència en un petit espai territorial de les properes comunitats de Sant Pere de l'Obac, Santa Eufèmia i Sant Cristòfol de Salinoves podria ser un indicatiu d'aquesta continuïtat. En aquest sentit, les coves, avencs i rocs relacionats amb la religió podrien també ser un indicatiu d'aquesta tradició.

4.1.4. Sant Andreu (Sant Iscle) de Trespunts (Centelles)

El monestir de Sant Andreu de Trespunts s'ubica al municipi de Ribera d'Urgellet¹²⁵. Els paraments que resten es troben integrats en una casa coneguda amb el

124 Veure l'apartat dedicat a Sant Climent de Codinet (4.1.5).

125 (UTM 363554-4678315). Abans ho estava al terme de Tost. En canvi, el seu territori o antic domini central formava el terme anomenat Priorat de Trespunts, que al segle XIX es va integrar al de Figols (Burgueño, Gras 2014: 98-99). Cebrià Baraut

nom de Monestir. En l'actualitat, una pedrera i una planta de tractament d'àrids ocupa la totalitat de la finca. La casa integra les oficines, els vestidors i el magatzem de la referida pedrera. Diversos paraments de l'interior de l'edifici, sobretot del celler, podrien relacionar-se amb l'església o dependències del monestir (fitxa 10, annex 3). La casa sembla que estava en ruïnes a principis del segle XIX quan hi passà Jaime Villanueva¹²⁶.

Sant Andreu de Trespunts s'emplaça damunt d'un ribàs al fons de la vall del Segre a 585 metres d'altitud (mapa 7). El monestir es troba a una distància de 70 metres del riu Segre prop de la desembocadura del riu de la Vansa. L'entorn calcari facilita l'existència de diferents fonts en la finca de l'actual pedrera. El cenobi se situa al bell mig del sistema rocós calcari de 7 quilòmetres de longitud que forma el congost de Trespunts. Concretament, es troba en una obertura de la vall entre les dues meitats de l'estret, la del sud, coneguda com a Trespunts, i la del nord, coneguda com els Pontarrons¹²⁷. Altrament, el proper riu de la Vansa desemboca al Segre després d'haver passat durant 6,88 quilòmetres per l'engorjat de Montant de Tost.

La xarxa de camins ha quedat condicionada històricament per l'existència d'aquest sistema de congostos. El monestir es trobava a 1 quilòmetre del camí ral d'Organyà i del pont de la Torre, un dels tres que formaven l'històric sistema de ponts que salvaven l'engorjat, conjuntament amb els pontarrons longitudinals que encara sustenten parcialment un dels trams del camí del marge dret del riu Segre fins a Noves. Una branca del camí que sortia del monestir, a uns 300 metres del pont de la Torre, enllaçava en un trajecte de 4,5 quilòmetres amb el nucli de Montant (1.300 m), des d'on es podia baixar cap a la vall de la Vansa i cap als Hostalets de Tost (580 m) i la Seu d'Urgell¹²⁸. La construcció dels ponts del congost de Trespunts va permetre que el pas entre la Seu d'Urgell i Organyà es realitzés pel fons de la vall del Segre, sense la necessitat d'utilitzar la collada d'Ares (1.473 m)¹²⁹. La tradició oral n'atribueix el

va donar a conèixer el 1984 a *Studia Monastica* bona part de la documentació provinent d'aquesta comunitat al seu article «El monestir de Sant Andreu de Trespunts (Segles IX-XVI)» (Baraut 1984: 129-179). Maria Lluïsa Cases va recordar la memòria d'aquesta comunitat a l'article «Sant Andreu de Trespunts» del volum de l'Alt Urgell i Andorra de *Catalunya Romànica* (Cases 1992: 67). Marcel Ribera va editar el 2002 un petit article de divulgació sobre aquest monestir a la revista local *Celsona* (Ribera 2002: 36). Finalment, Ramon Ordeig ha integrat part de la documentació d'aquest monestir al *Diplomatari del monestir de Ripoll* (Ordeig 2016). El treball de Ramon Ordeig dona una visió contextualitzada d'aquest monestir dins dels dominis de Ripoll, tot i la migrada documentació que ens ha pervingut.

126 [...] *Otras escrituras dicen: «quod est situm inter arcta nimium loca, quae vocantur Pontonis»: otras «entrepontos» de donde vino el nombre vulgar de Trespunts que los naturales dan al sitio donde estuvo esta casa, cuyas ruinas existen y son todavía llamadas lo monestir, a distancia de tres leguas de esta ciudad, Segre abajo, en el confluente de un arroyo que baja de Lavanza [...]* (Villanueva 1850: 16).

127 Tradicionalment el conjunt del congost rep el nom de Trespunts. La meitat sud és la pròpiament coneguda com en Trespunts i la del nord es coneix com els Pontarrons.

128 Des de Montant el camí embrancava cap a la vall de la Vansa o cap a la de Tost, situada al nord del congost de Trespunts. El trajecte per enllaçar amb Castellar de Tost sortia d'un brançal que passava pel cap del Solà (1.240 m), arribava a Sant Germé (1.311 m), baixava cap a Castellar de Tost (827 m) i els Hostalets de Tost (580 m), a tocar del Segre i de Sant Climent de Codinet.

129 Desconeixem en quin moment es va construir el pont de la Torre i els altres dos del sistema de Trespunts. Anteriorment, el trajecte havia de salvar la collada d'Ares (1.473 m) des del Vilar de Cabó (700 m), baixar després cap a Noves (680 m) i continuar per un camí pel marge dret del Segre fins a Castellciutat (750 m).

foment de la seva construcció al bisbe d'Urgell Ermengol (Obiols 2016: 137-138)¹³⁰, tot i que l'esment més antic del sistema viari és de l'any 1004, en motiu de la donació del monestir de Codinet al de Sant Andreu, el qual se situava «*infra congusto qui nominatur Interpontones, in locum qui fatur Sintilias*» (Baraut 1982, doc. 43).

El sistema viari de Trespunts tenia també un ús pecuari com a camí ramader de fons de la vall que enllaçava el Pirineu amb la terra plana (Martí 1916: 17-18, Costa 1987: 63-64, Miralles 2005: 130, Pujal 2015: 73-85)¹³¹.

Resum històric

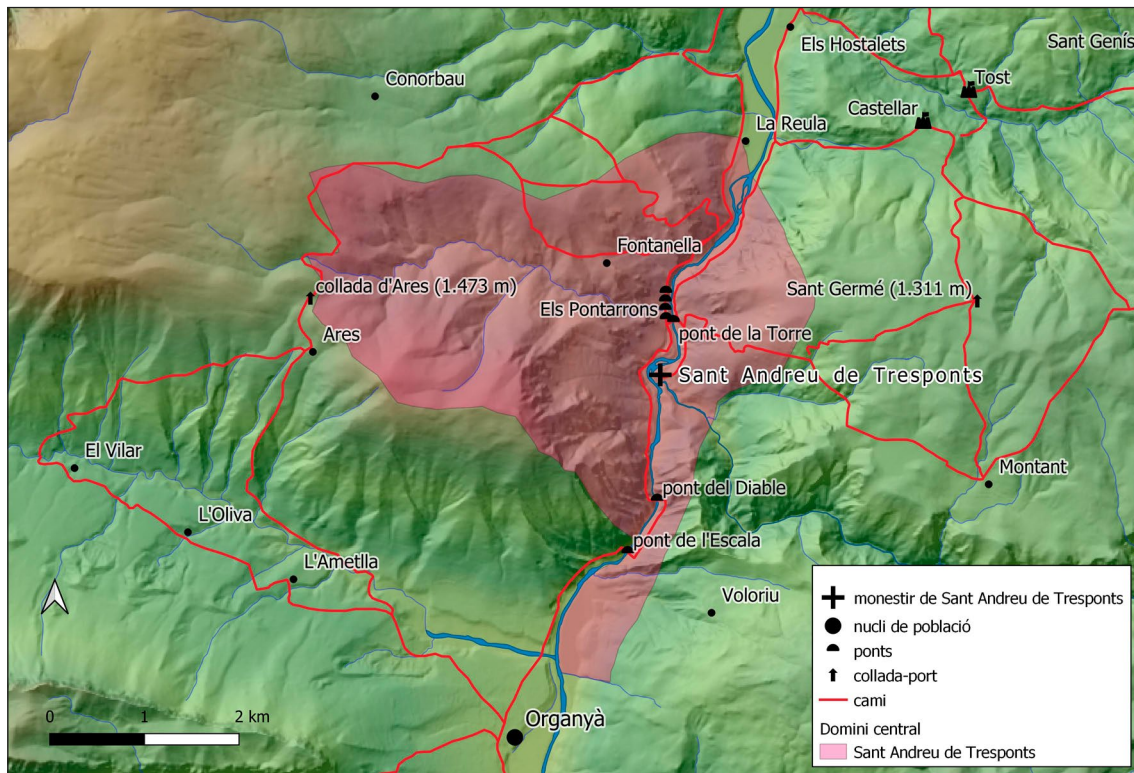
La primera menció d'aquest monestir és de l'any 839, quan el bisbe Sisebut va llegar-li en el seu testament un «*librum expositum beati agustini contra hereses quinque*». En aquesta ocasió, la comunitat monàstica rep el nom de «*Sancti Acisli Sentilici*» (Baraut 1984, doc. 2). El monestir, concretament el seu abat, de nom Guisamon, va perdre el 849 un judici contra un arxiprest anomenat Froilà, per unes esglésies dedicades a Santa Eulàlia i Sant Joan, que aquest havia construït al terme de Cornellana, a la vall de la Vansa (*Lavaciense*). El judici va tenir lloc davant d'un conjunt de clergues i seglars en qualitat de jutges encapçalats pel bisbe Beat (Baraut 1984, doc. 3)¹³². Pel que sembla, la resolució d'aquest plet no deuria acabar aquí, atès que l'any

130 Aquesta tradició ja es troba documentada el 1331, quan el papa avinyonès Joan XXII va presentar a Roger Bernat II de Castellbò les queixes contra ell del bisbe d'Urgell per la destrucció d'un pont construït 300 anys abans pel bisbe Ermengol. Concretament el papa comunicava al vescomte de la destrucció del pont i la construcció de la torre per controlar el pas. Amb l'enderrocament, el vescomte de Castellbò s'assegurava que de baixada només es pogués passar per l'itinerari dels Pontarrons, que transcorria pels seus dominis. L'altre, el principal, que restava tallat, passava pels dominis del capítol i del bisbe d'Urgell (Marquès 2012, doc. 46).

Lluís Obiols documenta l'existència del camí que enllaçava Organyà i la ribera de l'Urgellet pel congost de Trespunts. Aquesta via pujava en direcció nord pel marge dret del riu Segre, on el travessava pel pont de l'Escala, i continuava pel marge esquerre per un camí excavat a la roca amb murs de fonamentació de carreus regulars, fins que creuava de nou el Segre pel pont del Diable, que tenia dues arcades sobreposades. El camí continuava pel marge dret del riu i passava per l'Hostal Nou (566 m). En aquest indret en sortia un brancal que enllaçava fins a la casa de la Reula (573 m) i Noves pel solà de la Piula. El seu itinerari passava un centenar de metres per damunt del riu. Un brancal d'aquest camí comunicava amb la casa de Fontanella (978 m) i la serra de Prada, on es troba la collada d'Ares. El camí del Segre continuava des de l'Hostal Nou fins al pont de la Torre. En aquest indret sortien riu amunt dos camins paral·lels: un continuava pel marge dret i sortejava aquest sector del congost pel camí dels Pontarrons, que conduïa fins a la Reula i Noves. En aquest lloc el camí salvava l'estret per un sistema de murs de contenció de carreus regulars i pontarrons situats longitudinalment, que han donat nom a aquest sector del congost. Obiols destaca la possible antiguitat d'aquesta via, que passa per indrets com la partida de l'Estinyà, el Castellot de Noves, la partida de l'Ensenyà, la partida l'Estrada de la Parròquia, la partida de Martre a Adrall, el pas pel santuari de la Mare de Déu Trobada, Castellciutat i Sant Esteve del Pont. L'altre camí, que va ser el principal per anar a la Seu d'Urgell fins a la construcció de la carretera pel mateix traçat, travessava el riu pel pont de la Torre, i passava pel marge esquerre pels Hostalets de Tost, el Pla de Sant Tirs i Arfa (Obiols 2016: 129-179). Per a la tradició constructiva del bisbe Ermengol recomanem (Bertran 2010, Marquès 2011). Per a la tradició antiga del camí del marge dret del Segre, recomanem (Farràs, Villaró 2000, Farràs 2001). Altres recerques sobre la xarxa viària antiga que travessa aquesta regió (Padró 1976, Padró 1984, Pons 1986).

131 Un camí ramader secundari s'enfilava a l'altra banda de Segre cap a la serra de Prada, on el comte Roger Bernat II de Foix, en la seva facultat de vescomte de Castellbò, va donar el 1233 als habitants del terme del priorat de Trespunts, Fontanella i la Reula el dret de pasturar a l'esmentada serra [...] *atque concedimus omnibus hominibus et mulieribus monasterii sancti Andree Interpontones, villa Fontanella et de la Reula, quod de rivo de Novis infra quod habeant dicti homines et mulieres pascengaria adempria per totam montaneam et nemoris de Conorbau, d'Ares et per totum usquequo in camino Piulat, cum eorum animalibus tam grossa quam minuta, diebus et noctibus, tallare, parracare, et assistant in eundo et redeundo, lignis scindere, erbas colligere et secum defferentes [...]* (Baraut 1984, doc. 14).

132 El capbreu de Fòrnols i de Cornellana (1597-1676) menciona l'església de Santa Eulàlia en els límits del terme (ACU, *Capbreu de Fòrnols i de Cornellana*, U11006, Signatura antiga 403) (transcripció 2, annex 1).

Mapa 7. Situació del monestir de Sant Andreu de Trespunts. Domini central i xarxa viària segons la cartografia i bibliografia consultades. Autor: Climent Miró i Tuset.

1016, l'abat de Sant Andreu de Trespunts va vendre al bisbe Ermengol la referida església de Santa Eulàlia (Baraut 1984, doc. 7).

El referit abat Guisamon va rebre el 867 una donació per manament d'un difunt, anomenat Adalpert. Els seus marmessors, Astrasi, Miró i Osila van lliurar a «*Sentilias monesterio*» una vinya situada al «*pago nempetano*», la vall de Cabó, concretament a la vila d'Ametlla. La donació es feia en nom de l'ànima del difunt a «*Sancto Andre*», l'abat i tots els germans de la comunitat (Baraut 1984, doc. 4). Força temps després, l'any 950, i també a la referida vall «*Nempetana*», els esposos Sesegot i Oreca van donar dues terres situades a la vila de Cabó, «*Kapudece*» (Baraut 1984, doc. 5).

Com bé hem comentat en línies anteriors, el monestir de Sant Climent de Codinet va quedar unit l'any 1004 al de Sant Andreu de Trespunts. Això va succeir quan el comte Ermengol I va tornar de la visita a Roma amb el bisbe Sal·la (Baraut 1982, doc. 43). Anys després, el 1025, el monjo Galindo va donar al monestir de Sant Andreu, «*apostoli Sentelles*», el seu alou als confins del terme del castell de la Salsa (Baraut 1984, doc. 8).

L'any 1078, en plena campanya de reforma de les comunitats monàstiques, el comte Ermengol IV va donar el monestir de Sant Llorenç de Morunys al de Sant Andreu, «*quod est situm inter arta nimium que vocantur Pontonis*». Aquest acte, que va tenir

lloc davant de bona part de l'elit senyorial i religiosa del comtat, excloïa unes dominicatures que prèviament havia donat a Santa Cecília d'Elins (Baraut 1984, doc. 9). Poc després, l'any 1079, el referit comte va unir a Santa Maria de Ripoll els referits monestirs. En aquest acte es tornava a fer esment a l'exclusió de les dominicatures que el comte havia donat en anterioritat al monestir d'Elins (Baraut 1984, doc. 10).

A partir d'aquest moment, el monestir de Sant Andreu serà fins a la seva extinció un priorat de Santa Maria de Ripoll. Ja fora del nostre àmbit cronològic, recordem la donació de l'any 1233 del comte de Foix, Roger Bernat II, que com a vescomte de Castellbò, va concedir uns drets de pastura a la muntanya d'Ares o serra de Prada als homes i dones del monestir, Fontanella i la Reula (Baraut 1984, doc. 14)¹³³. Ja al segle XVI, quan el monjo Miquel Amalric de Ripoll va visitar el priorat de Trespunts, hi constata l'estat d'abandó (Baraut 1984, doc. 17).

Orígens i aspectes destacables

La documentació no és gens indicativa sobre els orígens del monestir de Sant Andreu de Trespunts. Com hem pogut llegir, el testament del bisbe Sisebut esmenta el 839 l'advocació de Sant Iscle de Centelles. Aquest és l'únic document en què sortirà aquest sant com patró del monestir (Baraut 1984, doc. 2). A la resta de documents on se cita el nom de la comunitat sortirà Sant Andreu. Alguns autors sostenien que el canvi d'advocació es va produir en un moment del segle IX com a conseqüència d'un canvi de la comunitat, atès que van confondre la fundació del Sant Andreu de la Quera amb una hipotètica renovació del monestir de Centelles (Baraut 1994-1995, doc. 6, Riu 1961: 429, Cases 2002: 36). En l'actualitat, no hi ha lloc pel dubte i se sosté que el nou patronatge del monestir no va significar un relleu dels monjos que hi residien (Costa 2019: 229).

Molt possiblement es tractaria d'un monestir fundat en una època anterior a l'arribada dels carolingis. Una recerca arqueològica a l'interior de les dependències o a l'entorn del mur sud de l'edifici actual en podria determinar la fundació (fitxa 10, annex 3). La seva primigènia vinculació amb les esglésies i els alous de Sant Joan i Santa Eulàlia de Cornellana podrien indicar que els seus interessos es dirigien cap a aquella vall veïna, on la comunicació era possible a través de Montant (Baraut 1984, docs. 3 i 7). Com hem pogut comprovar, el topònim Centelles, *Sentilias*, és força anterior al de Trespunts, atès que el trobem esmentat en diferents documents, com el 839 al testament del bisbe Sisebut, el 867 a la donació de la vinya a l'Ametlla, i el 993, al testament del comte Borrell II (Baraut 1984, docs. 2 i 4, Baraut 1980, doc. 232).

El monestir podria ser anterior a la construcció del pont de la Torre i possiblement a la resta de ponts del congost. De fet, la referència del nom de l'indret on se situava el

133 Desconeixem si aquests drets de pastura afectaven també els religiosos del priorat.

monestir era Centelles, com ho remarca el text d'una donació de l'any 950: «*domum Sancte Andre apostoli qui est fundatus in Sentilias monasterio*» (Baraut 1984, doc. 5). En aquella època, el monestir possiblement es trobaria aïllat de la primigènia via que travessava el congost, atès que passaria per l'altre marge del riu. Aquesta comunicació respecte el camí de la vall només permetria un enllaç amb la Seu d'Urgell a través del camí de Montant, des d'on es podia anar cap a la ribera de l'Urgellet i cap a la vall de la Vansa. La posterior construcció del pont de la Torre va permetre que el monestir es vinculés al camí i la referència ja comencés a canviar. Ho podem comprovar amb la unió del monestir de Sant Climent de Codinet l'any 1004, quan es localitza Sant Andreu «*infra congusto qui nominatur Interpontones, in locum qui fatur Sintilias*» (Baraut 1982, doc. 43). A partir d'aquell moment, Sant Andreu de Trespunts surt relacionat als ponts, perquè un d'ells, el de la Torre, probablement l'uniria amb la via del congost.

El topònim Centelles surt documentat al costat de l'advocació del monestir el 1025 a la donació del monjo Galindo de l'alou del Serinyana i el 1037 en el testament del sagristà Seniofred (Baraut 1984, doc. 8, Baraut 1982b, doc. 502). La referència dels ponts reapareix el 1078 a la unió a Sant Llorenç de Morunys i el 1079 a la unió a Santa Maria de Ripoll (Baraut 1984, docs. 9 i 10). El darrer cop que es troba documentat el topònim Centelles és l'any 1094 al testament de Ramon de Taús, amb la deixa de dues unces, «*ad Sancti Andree cenobii de Cintillas*» (Marquès, Ordeig 2015-2018, doc. 190, Miret 1916, doc. 151).

4.1.5. Sant Climent de Codinet

El monestir de Sant Climent de Codinet s'ubicava a l'actual municipi de Ribera d'Urgellet¹³⁴. No existeixen paraments del monestir que en puguin indicar la localització exacta. La documentació indicaria que probablement es trobaria sota de l'actual casa de cal Canyeta i de la nau industrial, o en un indret molt proper amb el riu Segre com a límit (Baraut 1982, docs. 1, 2, 3 i 4). La construcció de l'església i les dependències de la comunitat va tenir lloc en una *insula* o superfície plana vora un riu, que es correspon amb l'àrea de conreu situada a occident de la carretera comarcal C-14 i a orient del riu Segre¹³⁵. Jaime Villanueva encara destacava a principi del XIX

134 (UTM 365322-4683780). Aquesta localització només és orientativa del lloc on probablement es trobaria el monestir de Sant Climent de Codinet. Cebrià Baraut va publicar el 1982 a *Studia Monastica* l'edició de la documentació de Sant Climent de Codinet, que majoritàriament es conserva a l'Arxiu Capitular d'Urgell (Baraut 1982). El mateix autor va afegir el 1984 un segon apèndix a l'article del monestir de Trespunts amb dos documents de Sant Climent que es conserven a la Biblioteca de Catalunya i que en el moment de l'edició de l'article sobre aquest monestir no van localitzar (Baraut 1984). Maria Lluïsa Cases va escriure l'article de Sant Climent de Codinet al volum de l'Alt Urgell i Andorra de *Catalunya Romànica*. En no haver-se conservat paraments de l'església i de les dependències monàstiques no es va escriure un article monogràfic sobre el referit cenobi (Cases 1992c).

135 Ramon Martí destaca que les *insulae* són superfícies planeres a la vora d'un riu, en terrenys al·luvials susceptibles de ser inundats. Es trobaven també en el curs mitjà i alt dels rius pirinencs, com correspondria a la relació de Codinet amb el Segre, en un eixamplament de la conca. La seva superfície dependria de factors diversos, com el cabal i amplada del riu, així com del pendent dels seus marges (Martí 1988: 114-115).

l'existència de paraments de l'església i de dependències. Les restes dels monestir se situaven prop del Segre, en un lloc obert i de fàcil localització per als habitants de la contrada¹³⁶.

El probable emplaçament de Sant Climent de Codinet se situa al fons de la vall del riu Segre, a la base d'un ribàs i a l'extrem d'un camp de conreu que es troba a una altitud de 596 metres, com hem comentat, molt possiblement sota de l'actual casa i de la nau, al costat de la carretera C-14. El monestir probablement es trobaria a una distància d'uns 42 metres del riu Segre i prop de la desembocadura del torrent de Codinet (mapa 8). En un indret contigu a l'esmentat torrent es troba la font de Sant Pere. El monestir s'emplaçava a 4 quilòmetres al nord del congost de Trespunts, al marge esquerra, concretament del lloc conegut com l'Apallador, davant dels Pontarrons, que es troben a l'altra banda del Segre. La xarxa de camins ha quedat condicionada històricament per l'existència del sistema de congostos de Trespunts. Per davant del monestir passava el camí ral de la Seu d'Urgell a Organyà. Des de prop dels Hostalets sortia el camí que anava cap a Montant de Tost¹³⁷.

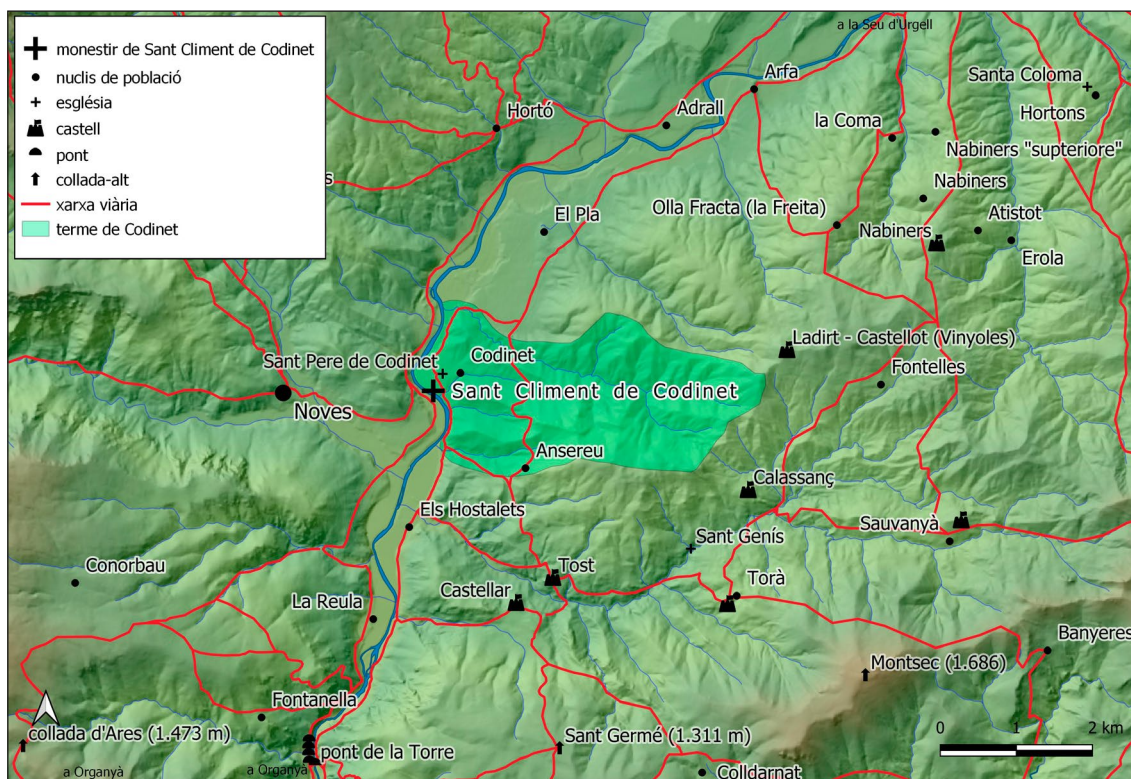
La documentació de Sant Climent de Codinet destaca que el monestir es va fundar en una *insula* del riu Segre on hi havia també un canyissar. Com hem comentat, aquest emplaçament es correspondria avui amb el de la casa anomenada cal Canyeta i la nau industrial on hi va haver una serradora i als anys 70 del segle XX la fàbrica de tractament d'alumini TRANSA. La casa i la nau es van construir a l'àrea més propera a la del vessant del ribàs on passa actualment la carretera. L'antic camí ral passava per la part superior del ribàs on se situava també l'església de Sant Pere de Codinet (Cases 1992d: 67).

La documentació recalca que la compra del 815 del prevere Sentefred al clerge Bunó comprenia una tercera part dels béns que aquest tenia a la vila Codinet i el terç del canyar que posseïa al riu Segre, «*et in ipso cannare qui est in ribo Sequere*» (Baraut 1982, doc. 1). Poc temps després, el 829, els preveres Ilperic i Vilera donen al prevere Sentefred diversos béns i a la *insula* de Codinet, concretament l'església i la comunitat que Ilperic va construir «*ubi ipsa eglisea et ipsa domum que ego Ilpericus tradidi Deo*» (Baraut 1982, doc. 2). El 837, Ariscle, Ranild i Eles venen al prevere Sentefred una porció del que tenien a Codinet i la meitat del canyar que tenien a Segre, que hem de suposar que era l'altra meitat que mancava a Sentefred per posseir «*cum ipso cannare medio qui est in Sequere rio, qui est in Cotineto*» (Baraut 1982, doc. 3). El prevere Sentefred i tres monjos donen a la casa de Sant Climent de Codinet, situada a la *insula* del Segre, la seva porció d'*insula* amb un molí i dos noguers [...] *ad domum Sancti Clementi qui est infra fines de Cotineto in insula prope flumen Secore et insuper damus ipsa insula qui est de ipsa eglisea superius nominata una cum ipso mulino et duos arbores nocarios* [...] (Baraut 1982, doc. 4).

136 [...] *La nuestra estaba situada en la villa de Cotineto, poco mas de una legua hácia el mediodia de esta ciudad de Urgel, á la orilla del rio Segre [...] (Villanueva 1850: 12). [...] Por último hallarás la demarcacion topográfica de este monasterio, muy clara para los que conocen este terreno. Todavía queda allí una iglesita arruinada con vestigios de edificios, donde me acuerdo haber almorzado muy a mi placer, por ser el parage harto agradable y despejado [...] (Villanueva 1850: 15-16).*

137 La documentació ressalta l'existència d'una xarxa viària històrica molt propera al monestir que molt possiblement concordava amb la que estava en funcionament en el moment de la construcció de la carretera a finals del segle XIX. La construcció de la majoria de pistes forestals durant la segona meitat del segle XX va provocar que quasi la totalitat dels camins històrics de la contrada deixessin de ser utilitzats. Els mots *strata*, *strata publica* i *via* es repeteixen en les afrontacions de la documentació de Sant Climent de Codinet i la majoria indicarien una proximitat amb l'emplaçament del cenobi (Baraut 1982, docs. 10, 14, 34, 35 i 41). Sense anar més lluny, en una permuta de l'any 859 d'una terra al costat del monestir de Sant Climent s'indica l'afrontació «*in extrata que pergit ad domus Sancti Clementi*» (Baraut 1982, doc. 8). L'expressió «*via qui pergit ubique*» es repeteix en tres documents diferents, dos referits al lloc de Codinet i un referit a Sant Tirs (Baraut 1982, docs. 24, 25 i 37). La percepció de l'antigor d'una via de comunicació surt ressaltada el 979 amb l'esment de «*via antiqua*» en una afrontació propera a Codinet (Baraut 1982, doc. 40).

El camí ral que es dirigia a Organyà (559 m) des de la Seu d'Urgell (690 m) passava per Codinet. Abans de la construcció dels ponts del congost, la via probablement anava per l'altra banda del riu Segre, el marge dret. En aquest cas, abans de l'edificació del sistema de viaductes, el camí del marge esquerre, el més proper a Codinet, enfilaria cap al sud per Montant de Tost (1.300 m) tot l'itinerari que hem indicat a la descripció de Sant Andreu de Trespunts. Des de Montant el camí podria baixar cap a la vall de Vansa i vorejar la del Segre a través del coll d'Ares (1.650 m) i l'Alzina d'Alinyà (1.336 m). Aquest coll d'Ares (UTM 372397-4673622) no s'ha de confondre amb la collada d'Ares (UTM 359880-4679126) que uneix Organyà i el vilar de Cabó amb la Reula i Noves. Un altre camí s'embranchava del principal cap a Tost (787 m) i un altre deuria unir-se al que sortia del Pla de Sant Tirs en direcció a aquesta població a través de la Bastida (853 m). Aquesta xarxa viària també deuria tenir algun ús pecuari encara que no ho hem trobat documentat en la bibliografia.

Mapa 8. Situació del monestir Climent de Codinet.
Terme de Codinet i xarxa viària. Autor: Climent Miró i Tuset.

Resum històric

La història comença el 815 amb la compra d'una porció d'alou situat a prop del Segre, per part del prevere Sentefred a un clergue anomenat Bunó (Baraut 1982, doc. 1). Uns anys més tard, el 829, dos preveres, anomenats Ilperic i Wiliera, van donar a Sentefred una sèrie de possessions que tenien a Codinet, així com una església i una casa (*domum*) —el monestir— que posseïen en una *insula* prop del riu Segre (Baraut 1982, doc. 2). El monestir de Sant Climent de Codinet va rebre en els anys successius una sèrie de donacions i vendes que van engrossir el seu domini, com és el cas de la venda de l'any 837 d'una porció de terra al mateix lloc de Codinet, o el d'una donació dels propis clergues a la comunitat l'any 840, també a Codinet (Baraut 1982, docs. 3 i 4). Aquestes petites donacions van consolidar el domini de la comunitat en el terme de Codinet i la seva presència en llocs propers, com Ares, Elins, Montant, Sant Tirs i Noves (Baraut 1982, docs. 5-16). Els abats Andreu, Eliseu, Vintila i Ermenfred van tenir cura de la direcció del cenobi des de la seva erecció fins a principis del segle X.

El prevere Gaudí va realitzar el 926 una interessant donació de parcel·les de vinya a Montmagastre i Rialb, una contrada relativament allunyada de Codinet (Baraut 1982, doc. 18). Tot i la veracitat del document, el control comtal en aquella àrea, sobretot a l'estratègic punt de Montmagastre, no es va consolidar fins a mitjan del

segle XI, en època d'Arnau Mir de Tost (Fité, González 2010: 45). Segons la documentació, el monestir va continuar amb l'eixamplament del domini amb la recepció de donacions parcel·làries (Baraut 1982, docs. 25, 26 i 27).

La història del cenobi acaba quan el Ermengol I va unir-lo l'any 1004 al de Sant Andreu de Trespunts (Baraut 1982, doc. 43). El comte va prendre la decisió com a conseqüència dels consells que li va donar el papa Silvestre quan va fer el viatge a Roma amb el bisbe Sal·la. Ermengol I va expressar al pontífex que molts dels seus monestirs s'havien desviat de la vida monàstica a causa de la pobresa. El papa li va dir que els monjos que se'n consideressin tornessin a viure conforme a la Regla de Sant Benet. El comte va intentar infructuosament durant dos anys que la comunitat de Codinet tornés a la vida regular. Segons indica el document de la unió, anys abans el monestir va perdre i vendre la majoria de les possessions, motiu pel qual l'abat no podia reprendre la vida monàstica (Baraut 1982: 156-157).

Orígens i aspectes destacables

L'establiment del monestir de Sant Climent de Codinet va seguir el patró visigot de la figura d'un clergue que per iniciativa personal fundava un monestir. En aquest cas hi trobem un prevere, anomenat Sentefred, que compra el 815 a un altre clergue anomenat Bunó, la porció d'alou, concretament una tercera part, i mig canyar prop del riu Segre (Baraut 1982, doc. 1). Com hem vist anteriorment, dos altres preveres, anomenats Ilperic i Wiliera, van donar el 829 a l'anomenat Sentefred un conjunt de terres, vinyes, arbres i horts en diversos indrets no especificats i la *insula* de Codinet, on es trobava l'església i la casa que Ilperic havia construït. Sentefred, que vivia amb els germans (*fratibus*) a Codinet, rep per part dels donants la condició de *presule* i «*seniore nostro*». Tant Ilperic com Wiliera van prometre residir a la *insula* de Codinet amb Sentefred i els germans conjuntament seguint la regla, «*cum iustitia et sanctitate ibidem seruire obtant et secundum Regulam et monasticam vitam ducere*» (Baraut 1982, doc. 2). Pocs anys després, el 837, Sentefred va adquirir una altra tercera part de Codinet i l'altra meitat del canyar al riu Segre (Baraut 1982, doc. 3).

Un altre document clau per entendre els orígens de Sant Climent de Codinet com a comunitat és quan Sentefred, conjuntament amb un clergue anomenat *Genesisius*, un monjo anomenat *Tendulus* i un home anomenat Teodosi, va donar el 840 a la casa de Sant Climent una porció de terreny, un molí i un noguers situats a la referida *insula*. Aquesta document esmenta els membres de la comunitat monacal, que n'és la beneficiària, formada per Wiliera, *Sisemiri*, *Fridiscli*, *Engulini*, *Loponi*, *Endiscli*, *Brandilani*, *Loderaci* i *Arrecani*. El text de la donació indica que la comunitat i els seus successors, amb els seus abats, visquin de manera regular com a un monestir segons la regla¹³⁸.

138 [...] *Hec omnia nominata damus pro redentionem eternam [...] ad ipsa domum Sancti Clementi et fratres qui ibidem sunt Wiliera presbiter, Sisemiri presbiteri, Fridiscli monaci, Engulini monaci, Loponi monaci, Endiscli monaci, Brandilani monaci, Lodecari monaci, Arrecani monaci de ipsa eglesia vel ipsi fratres qui ibidem sunt vel adveniendi sunt una cum abbatibus suis qui monastice vel*

Com podem comprovar, el prevere Wiliera surt com a un dels beneficiaris i encapçala la llista de membres de la comunitat que prometen viure regularment. Han passat 11 anys de la donació del 829, la corresponent a l'església i la casa d'Ilperic i Wiliera, en la qual aquests prometien viure segons la regla.

El monjo Teodul, un dels que havia acompanyat Sentefred en la donació de l'any 840, dona el 846 una terra al monestir de Sant Climent. En aquest document hi surt referenciat per primera vegada un abat. Es tracta d'Andreu, que encapçala la llista de religiosos del monestir, concretament els preveres *Sisemiro* i *Joan*, i els monjos *Fredisclò*, *Bradilani* i *Teodesindo*. Com podem comprovar, alguns dels religiosos que hi surten són els de la donació de l'any 840. Aquest és el cas del prevere *Sisemiro* i els monjos *Fridiscli* i *Brandilani*¹³⁹.

L'any 853, l'abat Andreu i el prevere Sesemir encapçalen la comunitat en la venda que els van fer *Quastremirus* i Clàudia¹⁴⁰. El 857, un monjo anomenat *Genesius*, que probablement podria ser el clergue *Genesius* que acompanya Wiliera a la donació del 840, dona un camp al terme de Codinet al monestir de Sant Climent. En aquest document la comunitat surt encapçalada pel seu abat Andreu¹⁴¹. En una permuta del 859 la comunitat està encapçalada per l'abat Eliseu i diferents religiosos, entre els quals en destaquen dos de la donació del 840, *Fregiscli* (*Fridiscli*) i *Bradilane* (*Brandilani*)¹⁴². En una altra donació, l'any 865, se succeiran els noms de l'abat Eliseu, el preposit *Desidero*, el prevere Joan, que surt a la donació del 846, el prevere *Trasobado*, el prevere *Furrozeni*, que podem relacionar amb el monjo *Ferrocinto* de la permuta del 859, el monjo *Brandilani*, que surt a les donacions del 840 i 846, i a la permuta del 859, el monjo *Agarici*, que trobem a la permuta del 859, i un altre monjo anomenat *Sisebut*¹⁴³.

Amb la distribució dels noms dels actors de la documentació referida podem comprovar que hi surten dos grups de religiosos que en cap ocasió intercanviarien membres.

regulariter vixerint aut vibere voluerint ad opus monasterii ipsa ecclesia vel quantum ad ipsa ecclesia pertinet una cum abbatibus quos boluerint ipsi fratres vel quis ad ipsa ecclesia deinde vibere voluerint vel secundum tramite regule abeant, teneant et possideant et in perpetuum vindicent adque deffendant cum ipsi abbates vel fratres et successores eorum, et traditionem facimus una cum ipsa dote [...] (Baraut 1982, doc. 4). El text surt a l'apèndix II de (Baraut 1984).

139 [...] *Ego Teodulus monachus, cogitans exitum mortis quod ex prebaricatione parentum [...]* [...] *et refrigerium anime me vobis fratribus et monachis, idest Andreas abbate, Sisemiro presbitero, Ioanne presbitero, Fredisclò monaci, Bradilani monaci, Teodesindo monaci [...]* (Baraut 1982, doc. 5).

140 [...] *Ego Qastremirus et Claudia bobis emtoribus nostris Andre abbate, Sesemiro presbitero et ceteros monacos qui in ipso monasterio sunt Coteneto [...]* (Baraut 1982, doc. 6).

141 [...] *Ego Genesius monachus [en blanc] ut propter Dei amorem et refrigerium eternum [en blanc] monastica observantia dono et trado ad domum sancti Clementi, que est fundata in Codineto, sibe ad abbate Andre sibe et fratres qui sunt in ipso monasterio residentes vel ceteri alii advenientes [...]* (Baraut 1982, doc. 7).

142 [...] *Ego Gardilo bobis emtoribus meis Eleseo abbati, Fregisclò, Bradilane, Agarico et Ferrocinto et aliorum ceterorum monachorum [...]* (Baraut 1982, doc. 8).

143 [...] *Ego Proculus, qui sum manummisor de patri meo Tractimiro qui obiit a seculo, vobis domno abbati Eliseo ad domum sancti Clementi in monasterio Cotineto sibe monachibus que ibidem sunt, idest Desiderio preposito, Ioanne presbitero, Trasobado presbitero, Furrozeni presbitero, Bradilani monaci, Agarici monaci, Sisebuti monachi sibe et alios ceteros fratres qui ibidem sunt [...]* (Baraut 1982, doc. 9)

Un estaria encapçalat per Sentefred, que en cap moment surt com a abat, en el qual també hi trobaríem Teodul i Genís. En l'altre hi trobem Wiliera i el grup de religiosos beneficiaris de la donació del 840 (taula 2, annex 2).

En la donació del 846, sis anys després de la donació del 840, on es recalca de nou la necessitat de viure segons la regla, la comunitat ja està presidida per un abat, de nom Andreu. A partir d'aquest moment no es recorda més la necessitat de treballar amb la regla de Sant Benet, atès que semblaria que ja s'hauria implantat.

Sense necessitat de fer una afirmació rotunda, amb l'estudi comparatiu dels noms, semblaria que la comunitat de Codinet estaria formada per dos grups de religiosos: un encapçalat pel prevere Sentefred, que lideraria la comunitat i que maldaria perquè s'hi implantés la regla de Sant Benet i una correcta vida monàstica i l'altre, l'encapçalat per Wiliera i els seus col·laboradors, que poc a poc s'integraren en la vida religiosa regular de tall carolingi.

Xavier Costa destaca que Sant Climent de Codinet no sorgeix del pacte entre el fundador i la comunitat, com és el cas dels seus paral·lels pallaresos. La cessió de l'obra i dels béns es va fer quan ja existia la comunitat. Segons explica, l'objectiu no seria que el fundador fos reconegut com a abat en un primer moment sinó que es tractava que el monestir es consolidés en el temps més enllà de la seva mort (Costa 2017: 333). De fet, les donacions liderades per Sentefred i el seu grup de clergues anirien en aquest sentit i s'acabaren materialitzant amb l'elecció de l'abat Andreu entre els anys 840 i 846.

Com a conclusió, la característica de la fundació de Sant Climent de Codinet es correspondria a la iniciativa d'uns clergues particulars que viurien en una petita comunitat que comptava amb cert nombre de religiosos entre els quals n'hi hauria un que la liderava, encara que no consti mai com a abat. Així, la pròpia dinàmica constructiva de Sant Climent respondria a la voluntat d'un clergue particular, usual en la tradició visigoda. En aquest cas es tractaria de dos preveres, Ilperic i Wiliera, que la donaren a Sentefred, també prevere, a qui consideraven el líder de la comunitat, «*seniore nostro*» (Baraut 1982, doc. 2).

El monestir de Sant Climent se situava a escassos metres del nucli de població de Codinet, que possiblement ja tindria l'església de Sant Pere, encara que no surt referenciada fins el 887, en la donació d'un clergue, de nom Bonesind, al referit monestir (fitxa 11, annex 3)¹⁴⁴. La donació d'Ilperic i Wiliera recalca el 829 la necessitat de treballar a la casa de la *insula* de nova construcció amb la regla (Baraut 1982, doc.

144 [...] *Et est ipsa binea, quod conparabi de bos et ipsos monacos, qui in frontat de superiore parte in bia qui discurrit de sancto Petro et pergit ad colinuas et in duas partes in villa Coteneto in ipso campo Secalario [...]* (Baraut 1982, doc. 10).

Una altra església propera és la de Sant Julià, que surt vinculada l'any 902 a la de Sant Pere de Codinet compartint el terme. [...] *in apendicio Sancti Iulani vel de Sancto Petro [...]* (Baraut 1982, doc. 14). L'església de Sant Julià es localitzaria en un lloc no determinat entre la població del Pla de Sant Tirs i Codinet. Ho coneixem per un llegat testamentari d'un home anomenat Mancó a la Santa Maria d'Urgell consistent en una terra que es trobava al terme de Sant Tirs: [...] *Et affrontat ipsa terra, qui est in ipso*

2). No pot ser cap altra que la de Sant Benet, atès que era d'observança obligatòria des de l'any 817 (Marsicanus 1668, ap. 5-8, Boretius 1883: 343-349). Com hem comentat, la donació del 840 a la comunitat per part del grup de clergues encapçalats per *Sentefred* recorda de nou la necessitat de viure segons la regla i elegir un abat. La tendència dels monjos no deuria ser aquesta, per aquest motiu es recalca a la donació. Dubtem que la regla que no se cita faci referència a una de visigoda, atès que Codinet es troba relativament a prop de la Seu d'Urgell, cap del bisbat que s'havia convertit en un centre de l'ortodòxia catòlica després de l'Assemblea d'Aquisgrà del 798 (Miró 2019-2020).

4.1.6. Sant Llorenç de Morunys

El monestir de Sant Llorenç de Morunys s'ubicava a l'actual municipi de Sant Llorenç de Morunys¹⁴⁵. L'església, el claustre i altres edificis annexos es correspondrien amb les antigues dependències monacals (Riu, Adell, 1984: 271). El monestir s'emplaça al centre del nucli urbà a una altitud de 922 metres, damunt d'una plana situada en una vessant propera al fons de la vall de Lord (mapa 9). El monestir es troba a una distància de 719 metres del riu Cardener, en l'actualitat embassat per la presa de la Llosa del Cavall. Les antigues dependències es troben a 369 metres de la rasa de la Fàbrica, situada al nord, i a 425 del torrent de les Salines, situat al sud. Prop de Sant Llorenç es troben nombroses fonts, aquest és el cas de la font de Sant Llorenç, la del Torrent del Pou, la dels Capellans, la de Bellavista, la de la Perassala i la del Monegal. El monestir es troba al bell mig de la vall just al punt on conflueixen el Cardener, que ve del nord, i l'Aigua de Valls, que ve de l'est i del massís del Pedraforca. Cap al sud, on avui trobem l'actual embassament de la Llosa del Cavall, un estret tancava la vall a una distància de 3,7 quilòmetres.

Aquesta posició central dins de la vall permetia que una sèrie de vies, algunes de llarg itinerari, hi convergissin, com les que enllaçaven el la Seu d'Urgell amb Solsona i Cardona¹⁴⁶. La majoria d'aquests itineraris coincidien amb el camí saliner que enlla-

campo subtus Vila nova, desuper in terra Rarico et fratres suos, et de subtus in ipsa comela de Ballerico, et de III latus in terra de Crispigano et Maria, et de III latus in istrata qui discurrit ad sancto Iuliano [...] (Baraut 1979, doc. 162).

145 (UTM 383572-4666000). La revista *Urgellia* va publicar el 1981 el diplomatari d'aquest monestir, que va editar Manuel Riu (Riu 1984). Un any després, el 1982, Riu completa aquesta recerca amb un article que analitza el monestir en els seus dos primers segles d'existència (Riu 1982). L'esmentat Manuel Riu i Joan-Albert Adell van escriure l'article monogràfic de Sant Llorenç de Morunys per al volum del Solsonès de la col·lecció *Catalunya Romànica* (Riu, Adell 1984). L'article de Ramon Ordeig «Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pilós i a la seva obra repobladora» dedica el seu espai a Sant Llorenç amb una suggeridora hipòtesi sobre els seus orígens (Ordeig 2001).

146 Un camí enllaçava direcció nord Sant Llorenç amb el coll de Port (1.650 m), situat a 9,46 quilòmetres, a la capçalera de la vall del riu Cardener. Des d'aquí aquesta via de comunicació entrava a la vall de la Vansa i Tuixent i anava cap a la Seu d'Urgell (690 m) pel coll de Creus (1.437 m). Des del coll de Port sortia un altre camí direcció sud de 9,75 quilòmetres de distància que enllaçava amb el coll de Jou (1.461 m). Aquesta via continuava des d'aquest indret en direcció sud cap a Solsona (664 m), situada a 11 quilòmetres de distància, a través de Lladurs (900 m). Un altre camí sortia de Sant Llorenç en direcció sud, cap a Santa Eulàlia de Posada (824 m), pujava fins al coll de Guilanyà (1.198 m) o el coll d'Arques (1.241 m), passava per Sant Pere de la Cort i es dirigia cap a Cardona per Besora (840), Navés (611) i Sorba (488).

çava Cardona amb la Seu d'Urgell i la Cerdanya per la vall de Lord (Guàrdia 2015, de Castellet 2014b, de Castellet 2018, Obiols *et al.* 2008, Obiols 2009, Obiols, Guàrdia 2016, Pasques 2010). La proximitat de les pastures d'alta muntanya de la vall de Lord va permetre l'existència de camins ramaders¹⁴⁷.

Resum històric

El capbreu de les esglésies de la vall de Lord, datat entre el 943 i el 978, ressenya els clergues i les parròquies de la vall de Lord, que foren constituïdes en època del comte Guifré el Pilós. Els clergues Argeric i Bo es van fer càrrec consecutivament de la parròquia de Castelltort durant l'episcopat de Nantigís (899-914). Quan Bo va deixar de ser el prevere d'aquella parròquia va esdevenir abat de Sant Llorenç de Morunys. En aquesta llista també hi surt un altre clergue, de nom *Sciendisclus*, que durant de l'episcopat de Radulf (914-942), també va administrar aquella parròquia i després també va ocupar el càrrec d'abat de Sant Llorenç¹⁴⁸. Aquest document es va redactar en temps de l'episcopat de Guisad II, que coincideix en bona part amb l'època de Borrell II (949-993) com a mandatari del comtat d'Urgell. En concret, el referit comte va donar el 971 a Sant Llorenç la dominicatura que posseïa a la Cort, conjuntament amb la seva cel·la de Sant Pere (Riu 1981, doc. 1).

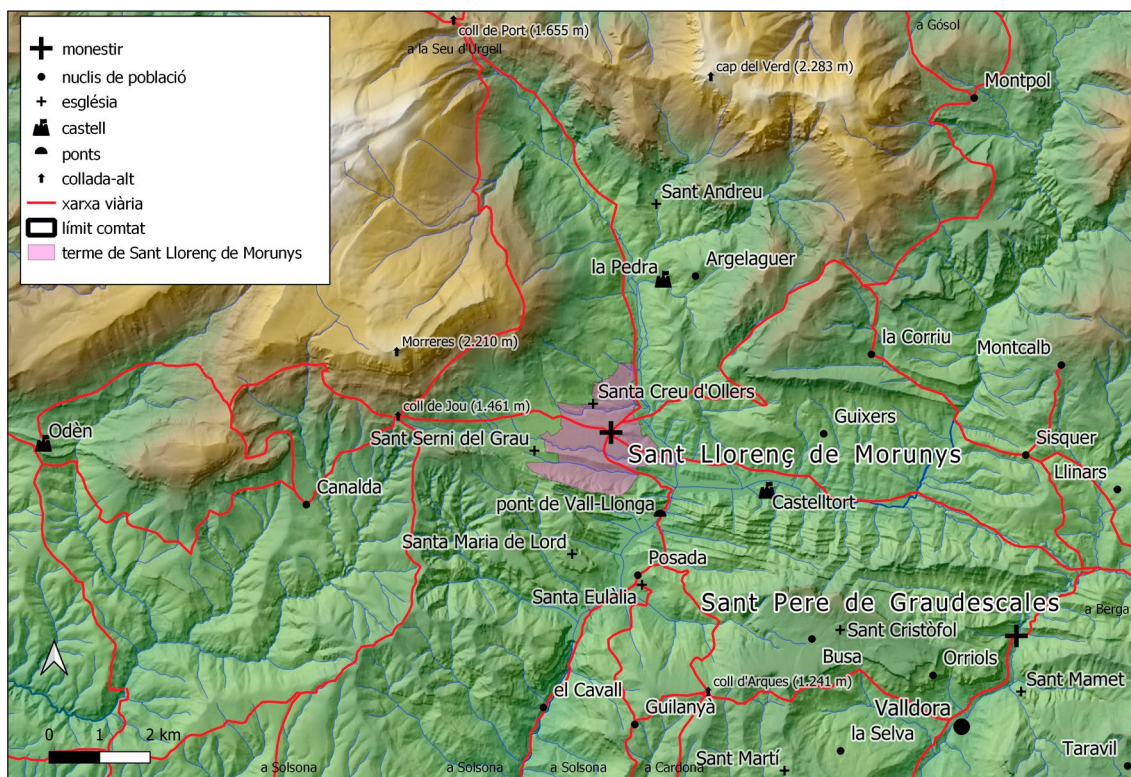
En una donació de l'any 918 relativa a un camp en una partida de la Seu anomenada l'Olla, relativament propera al Segre, s'esmenta l'afrontació «*terra sancti Laurentii vel de suos monachos*». Els límits tradicionals d'aquesta partida de la Seu d'Urgell concorden amb la del Torell, veïna també del riu Segre on Santa Llorenç hi tenia unes possessions¹⁴⁹.

Ermengol I va vendre el 989 a un levita anomenat Cixilà tota la muntanya de Lord amb l'església de Santa Maria (Riu 1981, doc. 2). Una donació del referit comte, que completaria l'anterior, és la de la parròquia de Posada amb totes les seves esglésies, l'any 997 (Riu 1981, doc. 4). Uns anys més tard, el 1019, el bisbe Ermengol, amb l'acord de la comtessa Ermessenda de Barcelona, que administrava el comtat durant

147 La vall de Lord configura un espai amb pastures d'alta muntanya a la serra del Port del Comte, amb el Pedró dels Quatre Batlles (2.386 m) com a pic de més altitud. Aquest massís i la serra del Verd (2.282 m) separen la vall de Lord de la de Tuixent i la Vansa. L'existència d'una àrea de pastura ha determinat que fins a finals del segle XX hi hagin hagut camins ramaders. Una cabanera comunicava el Port del Comte i el coll de Port amb el Penedès a través del coll de Jou (Miralles 2005: 127-131). Altres rutes de curt recorregut sortien de Sant Llorenç de Morunys, tot aprofitant els camins existents i s'atansaven cap a les pastures d'alta muntanya (Martí 1916).

148 [...] *Et ipsa parochia de Castro torto, sic tenuit Tedemundus Nigrus in servicio Exluane episcopo; et postea sic tenuit Gotisclus sacer, qui fuit mortuus in servicio Godenci episcopo in Artesa; et postea sic tenuit Argericus sacer de villa Stamarize in servicio Exluane episcopo et Nantigiso presuli; et postea sic tenuit Bonus sacer, qui postea fuit abba de Sancto Laurentio, in servitio de Nantigiso presuli; et postea sic tenuit Ramio sacer et archipresbiter in servitio Nantigiso episcopo vel Radulfo presuli [...]* [...] *Et illa parochia de illo Cincto sic tenuit Borrellus sacer in servitio de Nantigigiso (sic) episcopo vel Radulfo presuli; et postea Sciendisclus, qui fuit abba de Sancto Laurentio, in servitio Radulfo episcopo [...]* (Baraut 1986-1987, doc. 11).

149 [...] *Qui afrontant ipsas vineas de l parte in Staore, et ipsos campos qui sunt ad ipsa Olla, qui afrontant de una l parte in Staore, et ipsos campos qui sunt ad ipsa Olla, qui afrontant de l parte in via qui pergit ubique et de alia parte in flumem Segore et de Ill in terra sancti Laurentii vel de suos monachos [...]* (Baraut 1979, doc. 77).

Mapa 9. Situació del monestir de Sant Llorenç de Morunys.
Terme i xarxa viària. Autor: Climent Miró i Tuset.

la minoria d'edat d'Ermengol II, i del seu fill, el comte Berenguer, va donar Sant Llorenç de Morunys a l'abat Ponç de Tavèrnoles per a què hi introduís la Regla de Sant Benet. Aquest acte va tenir lloc just després de la defunció de l'abat Lobató de Sant Llorenç (Riu 1981, doc. 6). Les deixes comtals es van concentrar sobretot amb donacions properes al monestir, dins de la vall, com és el cas de la Mola del Lord i l'església de Sant Serni del Grau¹⁵⁰.

Els comtes Ermengol IV i Llúcia van impulsar la Reforma Gregoriana, que a Urgell va emprendre el legat Amat d'Oloron, enviat pel papa Gregori VII. En el cas de

150 És possible que aquestes dues donacions continguin una errada en la datació que ha provocat que no es pugui atribuir certament a un comte o a un altre. Manuel Riu atribueix el 1081 la donació de Sant Serni del Grau de l'any 1064 als comtes Ermengol III i Adalera (Riu 1981, doc. 8). Aquest comte estigué maridat amb Adelaida de Besalú, que havia mort el 1055 (de Fluvià 1989: 121). En el cas que el comte referit, en comptes d'Ermengol III es tractés d'Ermengol IV, que es va casar en segones núpcies amb Adelaida de Provença, hauria de ser a partir del 1083, quan la comtessa Llúcia desapareix de la documentació que hem consultat (Marquès 2002-2005, doc. 53) i apareix Adelaida com a comtessa (Baraut 1984-1985, doc. 984). Tot i que el document número 53 presenta alguna errada en la datació perquè és del 24-9-1083 i el número 984 és del 23 de juny del referit any. La segona donació és la de la Mola de Lord i l'església de Sant Maria, datada el 1068, que Manuel Riu atribueix a Ermengol IV i a la comtessa Adelaida (Riu 1981, doc. 9). En aquest cas ens trobem amb la mateixa problemàtica, com hem escrit, Adelaida fou muller d'Ermengol IV més endavant en el temps. En el cas que el comte es tractés d'Ermengol III ens trobaríem amb què la seva esposa Adelaida ja era morta el 1055.

Manuel Riu atribueix aquesta comtessa Adelaida a una primera muller d'Ermengol IV abans de Llúcia i de l'altra Adelaida (Riu 1982: 179). Una extracció dels esments de les comtesses Llúcia, Ledgarda i Adelaida de diferents articles de la revista *Urgellia* mostren una comtessa Adelaida a un document datat entre els anys 1072 i 1075, que tracta del jurament de fidelitat del comte al bisbe Guillem Guifré (Baraut 1983, doc. 897).

Sant Llorenç de Morunys, el comte Ermengol IV, amb el vist i plau del bisbe Bernat Guillem i dels principals mandataris del comtat, entre els quals hi havia el vescomte Miró II, Guitard Isarn, Arnau Dacó i Ramon Gombau, van donar al monestir de Sant Andreu de Trespunts «*ecclesiam illam Sancti Laurenti*», amb totes les seves terres i dominatures, esglésies, delmes i primícies, excepte unes que el comte va donar al monestir de Santa Cecília d'Elins. En aquella època Sant Llorenç de Morunys no comptava amb una comunitat, atès que només rebia el tracte d'església, «*ecclesiam que olim fuerat monasterium*». El comte ho donava perquè la comunitat de Sant Andreu de Trespunts visqués segons la Regla de Sant Benet (Riu 1982: 180, Riu 1981, doc. 9). Aquesta donació no deuria permetre que la comunitat de Sant Andreu de Trespunts pogués ser reformada, atès que Ermengol IV i Llúcia van unir-lo el 1079 a Santa Maria de Ripoll. La donació també contemplava Sant Llorenç de Morunys i exclouia aquelles dominatures que el comte en la donació anterior va reservar per a Santa Cecília d'Elins, que eren les *Amurrias*, l'església de la Santa Creu i el mas de Torell (Baraut 1984, doc. 10)¹⁵¹. Mentre que la unió de Sant Andreu amb Ripoll va prosperar, la de Sant Llorenç de Morunys no va fructificar¹⁵². Les donacions comtals no es van aturar, l'any 1084, els comtes Ermengol IV i Adelaida van donar a Sant Llorenç, considerat un *monasterio*, l'església de Santa Creu d'Ollers (Riu 1981, doc. 10).

Ja fora del nostre àmbit cronològic, el posterior document del diplomata es correspon a l'establiment d'un capmàs de l'any 1190, pràcticament 100 anys després de la data límit de la nostra cronologia (Riu 1981, doc. 11). Sis anys més tard, trobem documentada la presència de l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles, amb els seus monjos i els clergues de Sant Llorenç de Morunys en la cessió en emfiteusi d'unes terres a la parròquia de la Pedra (Riu 1981: 192 i doc. 12).

El priorat de Sant Llorenç va haver de compartir a partir del segle XII part de l'espai de la vall de Lord amb una altra senyoria eclesiàstica, l'Orde del Temple. El priorat es va enfortir durant el segle XIII bàsicament amb la recuperació de possessions usurpades i nous establiments emfitèutics. A finals d'aquest segle, l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles i el prior de Sant Llorenç de Morunys van concedir al vescomte de Cardona el permís per edificar una població als aous propers al priorat: l'actual vila de Sant Llorenç de Morunys (Riu, Adell 1984: 270, Riu 1981, doc. 27).

Orígens i aspectes destacables

El monestir es va erigir al lloc on hi havia la vila *Novezana* o de Noves, que possiblement tenia un origen que ens remetria a l'època romana (Riu 1982: 158, Riu 1999b:

151 En referència a aquesta donació, veure l'apartat (4.3.1) dedicat al monistrol de la Santa Creu.

152 No s'ha conservat cap altre document que vinculí el monestir de Sant Llorenç de Morunys amb el de Santa Maria de Ripoll.

89)¹⁵³. Manuel Riu va excavar el 1970 el subsol de la sagristia de l'altar major del temple actual. Els treballs van mostrar una primera església bastida els segles IX-X de planta basilical i de tres naus. La del mig presentava una capçalera trapezial i les laterals de planta de ferradura (Riu 1971: 455-513, Riu 1982: 158-160).

Com hem vist, el primer document referit a Sant Llorenç de Morunys que hem esmentat és el capbreu de les parròquies de la vall de Lord, escrit entre el 943 i el 947, que ens indica la llista de preveres que van tenir cura de les parròquies constituïdes en temps del comte Guifré (870-897) i dels bisbes Galderic (872-883/4), Esclua (885-892), Nantigís (899-914) i Radulf (914-942). Els dos clergues que hi surten que esdevindran abats de Sant Llorenç són Bo i *Sciendisclus*. Com hem comprovat anteriorment, Bo abans havia estat el sacerdot de Castelltort en època del bisbe Nantigís, després d'un altre capellà anomenat Argeric (Baraut 1986-1987, doc. 126). Com a molt tard, el seu abadiat hauria començat cap al 914.

La fundació de Sant Llorenç es vincula a l'acció del comte Guifré endegada a la vall del Lord. La situació geogràfica de Sant Llorenç, en una cruïlla de camins al mig de la vall, podria haver tingut la funció de dirigir com a cel·la de dependència comtal els establiments poblacionals i la seva religiositat (Ordeig 2001: 95). Una altra possibilitat, sense perdre aquesta funció estratègica des d'un punt de vista geogràfic, seria la de la seva relació amb la primerenca xarxa parroquial veïna, motiu pel qual es planteja que la comunitat primitiva era canonical i no monàstica (Costa 2019: 233)¹⁵⁴.

En efecte, el capbreu de les esglésies de la vall de Lord vincularia estretament aquesta comunitat de clergues al bisbe, de la qual dos en van ser abats (Ordeig 2001: 96). Aquesta comunitat, monàstica o no, que conformava el centre religiós de referència de la vall de Lord, s'hauria d'inscriure en una sèrie de comunitats de clergues de dependència episcopal que administraven la religiositat d'un territori, que sovint es feien anomenar monestir i estaven encapçalades per un abat. Cal destacar que aquestes comunitats rurals sovint no tenien clarificat el seu paper de monestir o de canònica (García 1974: 30-32). Com hem pogut llegir, la benedictinització va arribar el 1019, quan havia mort l'abat Lobató, i la comtessa Ermessenda va posar Sant Llorenç sota de la protecció de l'abat Ponç de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Riu 1981, doc. 6).

La vinculació de Sant Llorenç de Morunys al comte Guifré determina que es tractava també d'una comunitat que va ser tinguda en compte en l'administració comtal de la vall de Lord. Un exemple, el trobem en l'existència del conegut capbreu i un altre amb la creació d'una zona de franqueses (Riu 1999b: 878), que foren ampliades per

153 [...] No és pas que, —tret de pocs testimonis documentals, d'algunes monedes romanes i d'una bonica mà de marbre blanc procedent d'una escultura femenina (que podria ésser una deessa pagana) [...] (Riu 1982: 158, Riu 1999b: 889).

154 Xavier Costa cita Arcadi García Sanz (García 1974: 32).

Ermengol III i ratificades el 1068 per Ermengol IV¹⁵⁵. Aquestes franqueses anaren acompanyades de diferents donacions d'origen comtal, com és el cas l'any 971 de la dominicatura i la cel·la de Sant Pere de la Cort, per part del comte Borrell. Com hem destacat anteriorment, quan el comte Ermengol IV va unir 1078 el monestir de Sant Llorenç, amb tot el seu domini, al de Sant Andreu de Trespunts, hi va exceptuar unes dominicatures que havia donat prèviament al de Santa Cecília d'Elins (Baraut 1984, doc. 9). Aquestes dominicatures tornen a esmentar-se quan el referit comte va donar el 1079 Sant Andreu de Trespunts i Sant Llorenç de Morunys a Ripoll. En concret, la donació d'aquestes dominicatures per part del comte al monestir d'Elins va tenir lloc el mateix any 1078 (Marquès 2002-2005, doc. 81). En concret, part integrant de la dominicatura de Torell surt en una afrontació propera a la partida de l'Olla de la Seu d'Urgell l'any 918 (Baraut 1979, doc. 77).

4.1.7. Sant Sadurní de Tavèrnoles

El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles s'ubicava a l'actual municipi de les Valls del Valira¹⁵⁶. De l'església abacial del monestir, que és l'actual parroquial, només en

155 [...] *nec ullus comes ausus sit mittere censum* [espai en blanc] *homines de Valle de Lordo et de eius termini, nisi talem qualem habuerunt in tempore patris mei Ermengaudi comes condam, nec in vicari* [espai en blanc] *nec in distringendo nec in oprimendo neque in dampnis illius inferendo, sed omnes securi et quieti consistent et sint* [espai en blanc] *et de filiis meis et de filiis filiorum meorum et posteritates eorum; et qualem sibi expecierint seniore ex fidelibus meis qui eos regant sub me, ipsum habeant seniore; sacerdotes vero ex parentibus eorum quibus ipsi elegerint in ecclesiis qui ibidem digne serviant Deo ipsos habeant, decanos enim quos ipsi comitat in el primer capítol, com l'endegada per Pere Pujol i Tubau (ACU, Fons Pujol, manuscrit 1, Notes històriques del bisbat d'Urgell. El monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles son diplomatar, per mossèn Pere Pujol). Jaume Pasqual va copiar el segle XVIII documents del Cartulari de Tavèrnoles (BNC, manuscrit 729, *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta*, vol IX). Joaquim Areny de Plandolit va realitzar una altra còpia a finals del segle XIX (Arxiu de Montserrat, caps de Tavèrnoles). Josefina Soler García va estudiar i transcriure el cartulari en una recerca publicada el 1961, que incloïa també mapes dels dominis del monestir (Soler 1961). En aquella època, Josep Nogués preparava paral·lelament l'edició del seu llibre *Els benedictins de Tavèrnoles*, una divulgació sobre la història del monestir que s'havia gestat anys abans (Nogués 1973). Aquesta obra, fruit d'una edició pròpia, fou durant molts anys l'única referència sobre la història del monestir per al gran públic. La sortida dels tallers gràfics coincidia amb la finalització de la restauració de l'antiga església abacial, dirigida per l'arquitecte Francisco Pons-Sorolla (Pons-Sorolla 1971). Maria Rosa Cerdà Gasch va realitzar el 1973 la tesi de llicenciatura, dirigida per Manuel Riu, *Orígenes y desarrollo del dominio del monasterio de San Sadurní de Tavèrnoles en los siglos IX, X, XI* (Cerdà 1973), i va escriure el 1983 l'article «Génesis y desarrollo del dominio territorial del monasterio de Sant Sadurní de Tavèrnoles en los siglos IX, X y XI» (Cerdà 1983). La localització d'aquesta inèdita tesi de llicenciatura ha estat dificultosa i roman sense poder ser consultada sense permís de l'autora, que no hem pogut contactar fins a finals de juliol del 2022. Malauradament, Maria Rosa Cerdà tampoc conserva cap exemplar de l'esmentada tesi de llicenciatura. En l'article, que sintetitza la tesi, Cerdà dona una visió cronològica de l'expansió territorial dels dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles, ressalta la importància de l'agricultura, i valora diferents hipòtesis sobre els orígens del cenobi. Cal destacar que Cerdà utilitza de base del seu anàlisi la publicació de Josefina Soler (Cerdà 1983). El pare Cebrià Baraut va encetar el 1968 la publicació de les seves recerques sobre la història d'aquest monestir a la revista *Studia Monastica* amb l'article «El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i les seves possessions a Andorra» (Baraut 1968). Aquest article fou la base del segon volum del *Cartulari de la Vall d'Andorra*, publicat l'any 1990 (Baraut 1990). Un altre article de Baraut centrat en un dels dominis de Tavèrnoles és el publicat el 1976 a *Studia Monastica* sobre l'església de Sant Miquel de Ponts, que esdevingué una possessió d'aquest monestir (Baraut 1976). Sense deixar aquesta revista, Baraut encara hi va publicar el 1980 un altre article dedicat a Sant Sadurní, que de certa manera va representar el preludi de l'edició del diplomatar (Baraut 1980b). La primera part del diplomatar, la que fa referència al període comprès entre els segle IX i XIII, va ser publicat al número 12 de*

156 (UTM 373081-4693429). El Monestir és conegut popular i històricament amb el nom de «Sant Serni» o «Sant Cerni». En aquesta recerca hem optat per utilitzar «Sant Sadurní», tot i que en altres havíem utilitzat indistintament les dues altres accepcions. Els habitants d'Anserall pronuncien «Tavèrnoles» amb la penúltima síl·laba tònica en comptes de l'avantpenúltima. El Cartulari de Tavèrnoles ha comportat històricament una sèrie de recerques amb transcripcions i registos documentals inèdits, que hem comentat en el primer capítol, com l'endegada per Pere Pujol i Tubau (ACU, Fons Pujol, manuscrit 1, *Notes històriques del bisbat d'Urgell. El monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles son diplomatar, per mossèn Pere Pujol*). Jaume Pasqual va copiar el segle XVIII documents del *Cartulari de Tavèrnoles* (BNC, manuscrit 729, *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta*, vol IX). Joaquim Areny de Plandolit va realitzar una altra còpia a finals del segle XIX (Arxiu de Montserrat, caps de Tavèrnoles). Josefina Soler García va estudiar i transcriure el cartulari en una recerca publicada el 1961, que incloïa també mapes dels dominis del monestir (Soler 1961). En aquella època, Josep Nogués preparava paral·lelament l'edició del seu llibre *Els benedictins de Tavèrnoles*, una divulgació sobre la història del monestir que s'havia gestat anys abans (Nogués 1973). Aquesta obra, fruit d'una edició pròpia, fou durant molts anys l'única referència sobre la història del monestir per al gran públic. La sortida dels tallers gràfics coincidia amb la finalització de la restauració de l'antiga església abacial, dirigida per l'arquitecte Francisco Pons-Sorolla (Pons-Sorolla 1971). Maria Rosa Cerdà Gasch va realitzar el 1973 la tesi de llicenciatura, dirigida per Manuel Riu, *Orígenes y desarrollo del dominio del monasterio de San Sadurní de Tavèrnoles en los siglos IX, X, XI* (Cerdà 1973), i va escriure el 1983 l'article «Génesis y desarrollo del dominio territorial del monasterio de Sant Sadurní de Tavèrnoles en los siglos IX, X y XI» (Cerdà 1983). La localització d'aquesta inèdita tesi de llicenciatura ha estat dificultosa i roman sense poder ser consultada sense permís de l'autora, que no hem pogut contactar fins a finals de juliol del 2022. Malauradament, Maria Rosa Cerdà tampoc conserva cap exemplar de l'esmentada tesi de llicenciatura. En l'article, que sintetitza la tesi, Cerdà dona una visió cronològica de l'expansió territorial dels dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles, ressalta la importància de l'agricultura, i valora diferents hipòtesis sobre els orígens del cenobi. Cal destacar que Cerdà utilitza de base del seu anàlisi la publicació de Josefina Soler (Cerdà 1983). El pare Cebrià Baraut va encetar el 1968 la publicació de les seves recerques sobre la història d'aquest monestir a la revista *Studia Monastica* amb l'article «El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i les seves possessions a Andorra» (Baraut 1968). Aquest article fou la base del segon volum del *Cartulari de la Vall d'Andorra*, publicat l'any 1990 (Baraut 1990). Un altre article de Baraut centrat en un dels dominis de Tavèrnoles és el publicat el 1976 a *Studia Monastica* sobre l'església de Sant Miquel de Ponts, que esdevingué una possessió d'aquest monestir (Baraut 1976). Sense deixar aquesta revista, Baraut encara hi va publicar el 1980 un altre article dedicat a Sant Sadurní, que de certa manera va representar el preludi de l'edició del diplomatar (Baraut 1980b). La primera part del diplomatar, la que fa referència al període comprès entre els segle IX i XIII, va ser publicat al número 12 de

resta la capçalera. Algunes dependències es correspondrien amb paraments de cases veïnes (Riu, Adell 1992: 121-127). El monestir presentava en els seus darrers anys un aspecte ruïnós que els visitadors de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconenca van poder documentar en diferents anys dels segles XV i XVI (Baraut 1998-2001: 319-325)¹⁵⁷. Villanueva va situar-lo a mitja llegua de la Seu d'Urgell però no en va descriure l'estat dels paraments¹⁵⁸.

Sant Sadurní de Tavèrnoles s'emplaça damunt d'un ribàs al fons de la vall del Valira a 736 metres d'altitud (mapa 10). El monestir es troba a una distància de 26 metres del riu Valira. El barranc d'Anserall es troba a uns 180 metres al sud del monestir. Un camí passava davant del monestir i es dirigia pel marge dret del riu Valira en direcció sud en un trajecte de 2,93 quilòmetres fins a l'antiga vila de Sant Esteve (715 m) i *Civitate* o Castellciutat (750 m) (Baraut 1994-1995, doc. 11)¹⁵⁹. En direcció nord,

la revista *Urgellia* (Baraut 1994-1995). El número 13 de la revista *Urgellia* publicava el 1998-2001 la part restant de la documentació, en un article que engloba el període comprès entre els segles XIV i XVI (Baraut 1998-2001).

Manuel Riu va escriure la part històrica de l'article de Sant Sadurní de Tavèrnoles publicat al volum de *Catalunya Romànica* corresponent a l'Alt Urgell i a Andorra (Baraut 1980b). Joan-Albert Adell va completar el monogràfic amb la part dedicada a l'arquitectura (Riu, Adell, 1992). Josep Maria Nogués va ampliar el 2011 el llibre que va editar el 1973 el seu pare (Nogués 2011).

157 Visita 1441 [...] *ad ecclesiam eiusdem monasterii intravimus, nullo lumine invento, altaria quasi discoperta et qui etiam in parte facta panissa, et in maiori parte discoperta ad reservande poltres; claustra vero in parte in terra postrata et discoperta et plena stercora he de fends, et facta sunt habitacula dels porchs et de aliis jumentis; et capitulum receptaculum de la erba sive dictum feni, quod dolendum referimus, in maximum opprobium et scandalum totius nostre ac sacre religionis [...]* (Baraut 1998-2001, doc. 326); visita 1479 [...] *Item visitavit lo campanar dicte ecclesie, in quo reperit unam campanam. Indiget reparatione ex quo minatur ruinam. Item visitavit ciminterium quod reperit clausum. Item visitavit claustrum dicti monasterii quod reperit bene, in cuius claustro supra videlicet in quandam parte sive angulo ipsius reperit iam factam unam salam et cameram clausam [...]* (Baraut 1998-2001, doc. 340); visita 1497 [...] *Et quod ecclesia in parte illa que est cohoperta satis bene conservatur, claustrum vero, capitulum et alia domus comunes et particulares omnes minantur ruynam et indigent reparationem [...]* (Baraut 1998-200, doc. 358); visita 1534 [...] *In capitulo vero nunc celebratur divinum officium, ex eo quia propter terretremula et bandalitates tectum dicti monasterii cecidit in terra et ruinam, sed dictus reverendus dominus abbas et ministrator quotidie tenet magistros lapidarios et lignifabros ad redifficandum, resartiendum et reparandum dictum monasterium, quos dixit non dimittere quosque dictum monasterium fuerit omnino coopertum, in quo divina officia possint celebrari [...]* (Baraut 1998-2001, doc. 380); visita 1560 [...] *sed potius stabulum intuentibus videantur, tectum preterea residui ecclesie nunc superstantis aquas pluviales non excutere, et sic ecclesia hiemis presipue tempore divina officia celebrare non posse, claustrum vero, refectorium, dormitorium et aliam oficina diruta, domos autem abbatiales de proximo nil succurrantur ruinam minaturas [...]* (Baraut 1998-2001, doc. 384); visita 1569 [...] *insuper altaria ecclesie, edificia, claustrum et alias monasterii officinas, que omnia grandi indigent reparatione [...]* [...] *mandamus dicto priori ut pavimentum et solarium ecclesie et gradus altaris reficiat quam situs poterit, ne columba aut alie aves in ecclesia stercora emittere possint [...]* (Baraut 1998-2001, doc. 387); visita 1584 [...] *et altare maius dicte ecclesie fontesque bapismales eiusdem et omnia alia dicte ecclesie, que omnia invenimus magna reparatione digna. Et postea visitamus domus abbatie et monachorum dicti monasterii, quas invenimus, videlicet, domos abbatie que minantur ruhinam multis in partibus illarum et indiget reparatione. Ecclesiam vero invenimus ab ses bastides aptades per ha fer les voltes grasses y claus son comensades en dita ecclesia, algunes de les quals trobàrem ésser caygudes en terra, per quant poch abans fórem arribats se heren enderrocades, com vehèrem les pedres y lo restant en terra y trobàrem los mestres anujats del dit enderroch [...]* [...] *Item interrogati dixerunt que de bandolers del setembre propassat enssà no n-i han estats, perquè vingueren vint y sinch bandolers del setembre qui-ls trobaren descuydats y foren senyors del monestir y poch après se alsà lo sometent de la Seu y fugiren [...]* (Baraut 1998-2001, doc. 392).

158 [...] *Llámoles de Tabernoles por no apartarne del uso comun. Las escritura que hablan de él no expresan ese dictado, y solo le llaman S. Saturnini. En la Iglesia de San Vicente de Besalu vi y copié la inscripcion sepulcral de uno que trasladó á aquella villa el cuerpo de un San Vicente M. desde este monasterio, y allí falleció en 1415; en cuya lápida se intitula esta casa San Saturnino de TABERNOLES. Apellido que alguno tendrá por preferible al de Tabernoles, atendida su situacion á media legua de esta ciudad de Urgel entre N. y O., junto al rio que sale del valle de Andorra, llamado hoy Valira, y en el siglo IX y siguientes Valeria. Gran parte de las escrituras de este monasterio, suprimido por Clemente VIII en 1592, existent hoy dia en el seminario episcopal de esta ciudad, dotado con las rendas de aquella casa. Todas las que he registrado á mi satisfaccion con anuencia de su rector el doctor D. Josef Canut [...]* (Villanueva 1850: 2-3).

159 Davant de Sant Esteve hi trobem documentat al segle XI un pont que enllaçava amb el terme de la Seu d'Urgell, per aquest motiu l'indret serà conegut com a Sant Esteve del Pont. El topònim «*Transponte Vetere*», documentat el 935 a una donació a Santa Maria d'Urgell, podria fer referència a una estructura de pont antiga ubicada en aquest indret (Baraut 1979, doc. 96).

connectava, amb la vall de Sant Joan i la d'Andorra per Ponts, l'actual Farga de Moles¹⁶⁰. Un altre camí transcorria pel marge esquerre del Valira des d'Andorra fins a la Seu d'Urgell, on podia enllaçar amb la riba dreta pel pont de Santa Llúcia¹⁶¹. Les vies pecuàries tradicionals, que seguien aquest doble sistema de camins pel fons de la vall del Valira, tenien diferents brancals que passaven per sectors de la vessant de la vall i de carena direcció a Castelliutat i la terra baixa (Pujal 2015)¹⁶².

Resum històric

La primera cita del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles es correspon a l'any 803. Es tracta de la donació per part de Leidrat, que actuava com a administrador del

A Castelliutat, el camí passava cap al sud travessant la Trobada, Adrall, el molí de la Parròquia, fins arribar a Noves de Segre i Organyà per la collada d'Ares o els Pontarrons (Obiols 2016: 129-179).

Veure la descripció d'aquest itinerari a l'apartat de Sant Andreu de Trespunts (4.1.4).

160 Aquest camí, que passava davant del monestir, es dirigia en direcció nord també pel marge dret del Valira en un trajecte de 6 quilòmetres fins a l'antic nucli de Ponts (830 m), a l'altra banda de riu de l'actual Farga de Moles, on en plena edat mitja s'hi edificà la Bastida homònima (895 m) (Baraut 1976, Baraut 1977). Just abans d'aquell indret sortia un camí cap a Sant Joan Fumat (1.002 m), Ars (1.373 m), Asnurri (1.180 m), Ministrells (1.380 m) i Civís (1.500 m). Des d'aquesta darrera població, la via enllaçava pel coll d'Ares (1.873 m), —que no hem de confondre amb la collada homònima de prop d'Organyà—, amb la vall de la Ribalera i pel coll de Laquell (2.163 m) amb Ós de Civís (1.500 m), on es podia anar cap a la Vall Ferrera pel port de Cabús (2.290 m).

El topònim de Ponts, documentat al segle X, ens remet a un possible pont o passera que deuria enllaçar amb l'altra riba per on el camí ral continuava pel marge esquerre del Valira direcció nord cap a Sant Julià de Lòria (900 m) i la vall central d'Andorra, on es trobava la cel·la de Sant Jaume d'Engordany (1.109 m) (Baraut 1978, doc. 29, Baraut 1980, docs. 219, 293, Baraut 1994-1995, docs. 15 i 32).

Alguns documents analitzats destaquen l'existència d'una *strata publica*, un camí de certa importància a la vall del Valira, que possiblement es correspondria amb aquesta via que baixava pel marge dret d'aquest riu i passava davant del monestir (Baraut 1994-1995, docs. 7, 70, 94, 104 i 105).

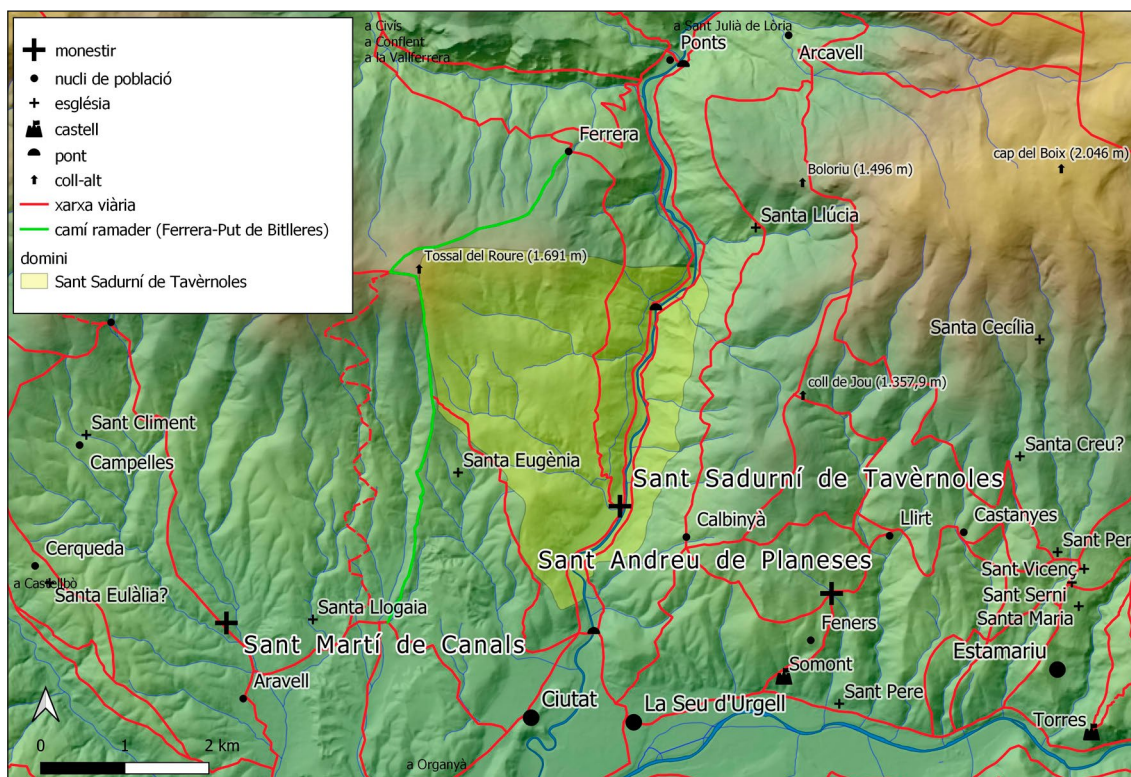
161 Un altre camí que trobem documentat és el que des de la vall central d'Andorra per Sant Julià es dirigia cap a la Seu d'Urgell passant per l'actual Farga de Moles pel marge esquerre del riu Valira. El pont de Santa Llúcia, que surt documentat el segle XVI, enllaçava aquest camí amb el del marge dret del riu pocs quilòmetres més al nord del monestir. Albert Pujal esmenta que al 1587 el grau que passava vora el pont de Santa Llúcia estava «enderrocant i espatllat» i que calia reparar-lo (Pujal 2015: 65). Tot i que tampoc l'hem trobat documentada, no hem de descartar l'existència de la palanca d'Anserall en plena època medieval.

162 Els andorrans denominaven en època moderna els camins rals que sortien de l'actual Farga de Moles cap al sud amb una referència geogràfica de situació: camí de *sa*, el del marge esquerre, i camí *dellà*, el del dret, que també rebia el nom de «per avall», atès que era el que feien servir molts ramats transhumants andorrans per anar a passar l'hivern a la plana (Pujal 2015: 63 i 65).

Des de Ponts sortia un trencall de la cabanera que es dirigia cap al sud-oest passant per Sant Joan Fumat cap a la muntanya del Cogoll pel coll de Bescànsia (1.660 metres), carenava per les comes de Burbre (1.700 m) i el ras de Conques (2.070 m), on trobava la gran cabanera que comunicava el Pirineu amb la plana per la carena divisòria de la ribera del Noguera Pallaresa i del Segre. Tot aquest carener formava una àrea de pastura d'alta muntanya. Una altra branca sortia també de l'antic nucli de Ponts i enllaçava cap al sud amb les Cabanelles (892 m) i Ferrera dels Llops (1.200 m), on anava cap a la collada de la Torre (1.091 m) a través de la carena. Des del grau de Santa Llúcia, pujava una altra branca des de la via del fons de la Vall cap a l'esmentada collada de la Torre pels poblets d'Estelareny (1.037 m) i Morters (1.031 m). Els camins que es trobaven a la collada de la Torre baixaven per la carena fins a *Puntabillers*, l'actual Put de Billeres (898 m), un indret que es troba a la partida dels Set Inferns o Caracaus de Vallpeguera, al nord de Benavarre (800 m), a l'antic terme municipal de Castelliutat. El Put de Billeres havia estat, fins a l'establiment obligatori de la duana de bestiar a la Seu, una cruïlla de camins ramaders (Pujal 2015: 57-58).

L'establiment de la duana per a bestiar a la Seu d'Urgell, possiblement durant el segle XIX, queda reflectida a la bibliografia i va modificar profundament aquesta xarxa transhumant transfrontera. [...] *Antes se utilizaba una que empezaba en el termino de Aravell. Nota: en la actualidad como quiera que han de ir todos a la Aduana por ser este termino colindante con Andorra recorren la carretera construida desde Seo de Urgel a Andorra [...]* (Martí 1916: 4); [...] Abans, a la Farga de Moles es deixava la Valira a l'esquerra, però a causa de les noves normes duaneres calgué modificar el recorregut per passar per la capital de l'Alt Urgell [...] (Costa 1987: 63).

Una altra branca sortia d'Anserall des del camí ral i es dirigia al Put de Billeres. Des d'aquest indret, un altre pas ramader sortia cap al sud direcció Bellestar (782 m) i Aravell (764 m), on trobava el camí ral que feia funcions de cabanera a l'alçada de la Trobada (688 m). Una altra branca sortia des del Put de Billeres i enllaçava per la Llenguadera (823 m) amb el camí ral, també a l'alçada de la Trobada (Pujal 2015: 57-58).

Mapa 10. Situació del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Domini central, xarxa viària i tram de camí ramader de recorregut carener. Autor: Climent Miró i Tuset.

bisbat després de la crisi adopcionista, de l'església de Sant Sadurní de Llanera, situada a la marca, a la «*solitudine Ardevolense*» (Baraut 1994-1995, doc. 1). El precepte d'immunitat de l'emperador Lluís el Pietós del 835 vinculava el monestir amb Sant Salvador de Vedella (Baraut 1994-1995, doc. 5). En aquests primers segles d'existència del monestir se succeeixen una sèrie de documents considerats falsos que majoritàriament s'han conservat al Cartulari de Tavèrnoles¹⁶³. Aquests documents relacionen el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles amb deixes ubicades a la vall del Valira, com és el cas del vil·lar de Tolse i el Pui d'Olivesa. Aquests falsos també esmenten les donacions de la cel·les de Sant Esteve d'Umfred i de Sant Andreu de la Quera.

Els bisbes d'Urgell i de Ribagorça, Nantigís i Adolf, van donar el 914 a Sant Sadurní de Tavèrnoles una sèrie de petits cenobis abandonats, que se situarien en diferents

163 Ramon Ordeig considera falsos els següents documents que contempla la nostra recerca: la butlla del papa Lleó III, anys 803-806 (Baraut 1994-1995, doc. 3); la donació de l'església de Sant Sadurní de Llanera per part de Leidrat de Lió, l'any 805 (Baraut 1994-1995, doc. 1); el precepte de Carlemany, dels anys 800-814 (Baraut 1994-1995, doc. 2); la donació de Sant Esteve d'Umfred per part del comte Frèdol de Cerdanya, l'any 815 (Baraut 1994-1995, doc. 8); la donació de Tolse per part del comte Miró, l'any 867 (Baraut 1994-1995, doc. 7); la donació d'Abresem per part del prevere Hels, l'any 896 (Baraut 1994-1995, doc. 28); la donació de l'església de Sant Vicenç d'Isona per part del comte Borrell II, l'any 973 (Baraut 1994-1995, doc. 23); i la donació de les esglésies de Sant Sadurní de Llordà, Santa Maria d'Isona i Sant Vicenç d'Isona per part de Borrell II, l'any 973 (Baraut 1994-1995, doc. 24) (Ordeig 2020: 88-91).

La nostra intenció no és la de determinar la naturalesa verídica d'un document. Per aquest motiu no considerem del tot com a falsos alguns continguts dels documents indicats en aquesta llista.

llocs del bisbat, com és el cas de Sant Vicenç dels Torrents i Sant Martí dels Canals, a la vall de Castellbò (Miró 2019, Baraut 1994-1995, doc. 10).

El comte Borrell II va donar el 970 al monestir els vilars de Morters, «*situs in pendentiis de Sancto Saturnino*», Molnell, Anserall, Tavèrnoles i el Quer, així com també la dominicatura d'Estelareny i el mas de Cortingles (Baraut 1994-1995, doc. 21). Pocs anys després, el 973, el referit comte va continuar el patronatge a Tavèrnoles amb la donació, considerada falsa, de l'església de Sant Vicenç d'Isona, «*qui fuit destructa ad sarazenis, qui deserta fuit per annos multos*» (Baraut 1994-1995, doc. 23). Aquell any surt referenciada una altra donació comtal, també considerada apòcrifa, que és interessant pel vincle de les diferents esglésies d'Isona, «*que est destructa a ssarracenis*», amb Sant Sadurní de Tavèrnoles. Es tracta de la referida església de Sant Vicenç, que aquest document especifica que havia estat un monestir, Sant Sadurní de Llordà i Santa Maria d'Isona (Baraut 1994-1995, doc. 24).

El successor de Borrell II, Ermengol I, va continuar amb la política de patronatge del seu progenitor. Ho podem comprovar quan va donar el 1004 l'església de Sant Miquel de Ponts al monestir (Baraut 1976: 367-377, Baraut 1994-1995, doc. 32)¹⁶⁴. La protecció del comte es pot comprovar també en la donació del 1007 de la meitat dels censos i tots els drets d'alberga de la vall d'Andorra (Baraut 1994-1995, doc. 34). Aquell any, Ermengol I també va donar al monestir la dominicatura de Ponts i els alous de Juncet i la Móra, situats prop d'Oliana (Baraut 1994-1995, doc. 36). Els anys 1009 i 1010, va continuar amb les deixes que el seu pare havia endegat al terme del castell de Llordà, on es trobava Isona, amb la donació de la vila de Llorís i alous comtals (Baraut 1994-1995, docs. 38 i 39). En aquella època se celebrà el judici que desembocà el 1012 en la permuta d'uns alous a la Cerdanya situats a Das, Onega i al mas d'Ovella. Aquest procés, que es va fer en presència del bisbe Ermengol, és prou representatiu dels interessos de Sant Sadurní al comtat de Cerdanya (Baraut 1994-1995, doc. 41).

El bisbe Ermengol d'Urgell, amb l'acord de la comtessa Ermessenda de Barcelona, va donar el 1019 el monestir de Sant Llorenç de Morunys a l'abat Ponç perquè hi restablís la vida comunitària i hi introduís la regla de Sant Benet (Riu 1981, doc. 6). Ermessenda, que actuaria com a tutora d'Ermengol II, va donar el 1020 a Tavèrnoles un alou que es trobava a *Laguna Furt*, entre els termes de Sant Feliu de Castellciutat i de Santa Eugènia de la Torre (Baraut 1994-1995, doc. 45).

L'abat Ponç de Tavèrnoles, coetani del bisbe Ermengol, tingué una gran projecció davant del rei Sanç III de Navarra, que també era comte de Ribagorça. Podem comprovar aquest lligam quan el monarca va donar el 1023 la vila de Lasquarri amb tot

164 Altres documents de Ponts que hem analitzat en aquesta recerca són (Baraut 1994-1995, docs. 15 i 36).

el seu terme a Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 47)¹⁶⁵. El monestir va rebre el 1039 el llegat testamentari del comte Ermengol II, consistent en l'església i parròquia de Santa Eugènia de la Torre, veïna del domini central del monestir, conjuntament amb totes les seves sufragànies (Baraut 1994-1995, doc. 58)¹⁶⁶. Teòricament un any més tard, el 1040, els bisbes d'Urgell i de Ribagorça consagren l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, un dels documents referents de la història d'aquesta comunitat (Baraut 1994-1995, doc. 59).

Arnau Dacó, senyor de la Ribalera, i la seva muller Ermeniarda, van donar el 1045 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles un alou que es trobava dins del terme del castell de Serret. Aquesta donació va permetre al monestir disposar d'un domini dins de la vall de la Ribalera, ja dins del Pallars, en una zona veïna amb el terme de la parròquia de Sant Vicenç dels Torrents, que depenia de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 65).

L'abat Guillem i la comunitat van vendre el 1048 l'alou que tenien a Cornellana, situat prop de la població de Bellestar, que comprenia l'església de Santa Llogaia amb totes les seves pertinences. Aquesta venda tenia lloc en un indret veí de la parròquia de Santa Eugènia de la Torre. Després de la mort dels fills dels compradors l'alou havia de retornar al monestir (Baraut 1994-1995, doc. 66)¹⁶⁷.

El cavaller Roger va donar el 1066 un alou a Sant Sadurní al castell de Ribelles (Baraut 1994-1995, doc. 75). Un any més tard el monestir va rebre una altra deïxa al mateix terme i indret de la vall del Llobregós (Baraut 1994-1995, doc. 77). En aquesta mateixa vall, però uns quilòmetres més a l'est, Sant Sadurní de Tavèrnoles va rebre el 1071 la petita comunitat dels Sants Celdoni i Ermenter de Cellers (Baraut 1994-1995, doc. 79).

Els senyors de Meià van intentar que el monestir de Santa Maria de Meià es regís per la regla de Sant Benet. Per aquest motiu el van lliurar el 1080 a Tavèrnoles perquè hi introduís l'esmentada observança, atès que l'abat que hi havia no la volia seguir. Dos anys més tard, l'abat de Meià continuava amb la seva obstinació de rebutjar la regla de Sant Benet. Aquesta manca de col·laboració va provocar que Tavèrnoles es

165 Altres vinculacions documentals de l'abat Ponç amb el rei Sanç les trobem a (Baraut 1994-1995, docs. 48-50). El rei Sanç III tenia per mestre l'abat Ponç de Tavèrnoles, al qual li va arribar a confiar el bisbat d'Oviedo. L'abat també deuria acompanyar la germana del rei, Urraca de Pamplona, fins a Lleó per a desposar-se amb el rei Alfons V (Ordeig 2012: 264, Riu 1986: 431-433). L'abadiat de Ponç a Tavèrnoles va coincidir amb l'ardiacionat i l'episcopat del bisbe Ermengol fins que cap al 1020 es va desplaçar a la cort de Sanç com a conseller. La restauració que va fer de la seu de Palència deuria coincidir amb el pelegrinatge del bisbe Ermengol a Sant Jaume de Galícia. Possiblement hauria estat duta a Palència alguna relíquia de Sant Antoni de Pàmies, que es feia servir al bisbat d'Urgell en aquella època i que probablement provenia de Pàmies (Ordeig 2012: 274).

166 Aquesta església va ser consagrada el 913 pel bisbe Nantigís (Baraut 1994-1995, doc. 8). La comtessa Constança, vídua d'Ermengol II, va reclamar els delmes de la parròquia de Iel (Bellestar), que considerava del seu domini. El comte Sunifred II la va llegar a Santa Eugènia de la Torre en el moment de la seva consagració l'any 913. La comtessa va reconèixer el 1040, en un judici davant dels bisbes Eribau d'Urgell i Arnulf de Ribagorça, que la parròquia de Iel pertanyia a la de Santa Eugènia de la Torre (Baraut 1994-1995, doc. 62). Baraut troba la data del document controvertida, l'original es correspondria el 29 de maig del 1041, quan el bisbe Eribau ja havia mort (Baraut 1994-1995: 62).

167 L'església de Santa Llogaia surt referenciada els anys 1268 i 1274 quan el bisbe Abril va reclamar la jurisdicció eclesiàstica de les esglésies que depenien del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, docs. 265 i 266).

desentengués de la dependència que havia de tenir-li el monestir de Meià (Baraut 1994-1995, docs. 86 i 91)¹⁶⁸.

El comte Ermengol IV va donar el 1091 la torre de Bellcaire al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles perquè els monjos hi construïssin una església dedicada a Sant Sadurní (Baraut 1994-1995, doc. 98). Bellcaire es trobava al Mascançà, una àrea administrada pel comte d'Urgell de feia poc temps. El referit mandatari va donar el mateix any a Tavèrnoles una parcel·la, un *locum*, a Gerb perquè l'abat hi construís una altra església, també dedicada a Sant Sadurní (Baraut 1994-1995, doc. 99). Aquestes deixes es trobaven en indrets propers a la ciutat musulmana de Balaguer, la qual pretenia conquerir el comte, presumiblement seguint una estratègia que consistia en l'ocupació i la repoblació dels indrets més propers. Ermengol IV va morir el 1092 a Gerb sense haver conquerit Balaguer, possiblement perquè arribà a un acord amb les autoritats musulmanes.

El seu fill, Ermengol V, es va trobar amb l'onada invasora dels almoràvits i amb el rebuig de les autoritats de Lleida de continuar pagant les pàries. La negativa lleidatana va provocar una reacció comtal que va consistir en uns repartiments de possessions urbanes i rústiques a Balaguer, quan aquesta ciutat encara no havia estat conquerida. D'aquesta manera, el mandatari urgellenc podia aconseguir recursos econòmics i fidelitats per dur a terme la campanya d'ocupació d'aquell nucli urbà andalusí. Ho podem comprovar amb la donació de l'heretat d'un home de certa reputació, anomenat Avinamoni, a Tavèrnoles, amb la condició que el monestir convertís la mesquita que hi havia en aquell lloc del nucli urbà en una església dedicada a Sant Sadurní (Baraut 1994-1995, doc. 100)¹⁶⁹. Ermengol V va conquerir Balaguer, encara que per poc temps, entre el 27 de desembre del 1100 i el sis de gener del 1101 (Bertran 2007: 167-169).

Els comtes Ermengol V i Maria van reforçar el 1099 el vincle de patronatge amb Sant Sadurní de Tavèrnoles amb la donació de les esglésies comtals de Sant Feliu de Ciutat, Sant Vicenç d'Enclar, Sant Climent de Nargó, Sant Esteve d'Olius, Sant Sadurní de Ponts, Santa Maria d'Alàs i Sant Sadurní de *Loreliano*. Els comtes les lliuraven a canvi que ells i els seus successors tinguessin al palau de Ciutat un prevere i un sotsdiaca del monestir i que sempre que el comte sortís en combat, «*ad hostem*», o cap a Roma, el monestir li hauria de proporcionar dos clergues, un amb cavalleria pròpia i l'altre amb una cavalleria proporcionada pel comte (Baraut 1994-1995, doc. 110).

El papa Urbà II va emetre el 1099 una butlla que confirmava els falsos privilegis concedits a Sant Sadurní pels emperadors Carlemany i pel papa Lleó. El pontífex va

168 Veure l'apartat de Santa Maria de Meià d'aquest capítol (4.1.3).

169 El comte ho donava a l'abat a compte d'un frontal d'altar d'argent, «*in quo sunt XVIII libras argenti cocti et purissimo ad libram Montepesulani*» (Duran-Porta 2018: 688, Baraut 1994-1995, doc. 100).

declarar el monestir exempt de tota dominació laica o eclesiàstica i el subjectava a la santa seu (Baraut 1994-1995, doc. 109)¹⁷⁰.

Ja fora del nostre àmbit cronològic, la irrupció dels almoràvits es va afegir a la reacció islàmica a la conquesta comtal de Balaguer. Ermengol V va morir el 1102 a la batalla de Mollerussa, circumstància que deuria ser aprofitada per les hosts andalusines per recuperar Balaguer i desarticlar l'administració urgellenca del Mascançà. La reacció comtal no va trigar i fou liderada pels avis materns del petit Ermengol VI, el nobles castellans Pedro Ansúrez i Elo, que abandonaren la seva terra amb el propòsit de prendre possessió dels dominis del seu net, administrar-los i culminar la conquesta de Balaguer (Bertran 2007: 170-171). El monestir de Sant Sadurní va col·laborar el 1105 en la conquesta definitiva d'aquella ciutat amb l'estipendi de 150 sous d'argent puríssim, que va donar a canvi d'uns horts (Baraut 1994-1995, doc. 113, Bertran 2007: 171).

Durant el segle XII, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles continuà rebent donacions i va eixamplar els seus dominis a la muntanya i terra baixa del comtat d'Urgell. El monestir va continuar també administrant els que tenia fora de l'àmbit del comtat (Baraut 1994-1995: 24). La santa seu va atorgar el segle XII un total de tres butlles al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles: la del papa Calixt II, el 1119, la del papa Honorii II, el 1127, i la del papa Adrià IV, el 1156 (Baraut 1994-1995, docs. 126, 132 i 155).

El monestir va entrar al segle XIII en una progressiva decadència que el va portar a vendre propietats. En aquest segle es van fer patents els problemes jurisdiccionals amb el bisbe Abril, que volia sotmetre l'abadia a l'autoritat episcopal (Baraut 1994-1995: 28).

Orígens i aspectes destacables

És coneguda la vinculació dels orígens del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles a l'època visigoda. Ramon d'Abadal afirma que Sant Sadurní de Tavèrnoles és l'únic cas clar de pervivència monàstica visigoda al sector oriental del bisbat carolingi (d'Abadal 1969b: 371). Riu destaca que el bisbe Feliu en va ser monjo, possiblement abat, i que des d'aquest cenobi introduí l'adopcionisme (Riu, Adell 1992: 114). Cebrià Baraut esmenta que el monestir es deuria erigir en un moment del segle VIII i que es té constància que existia a principi del segle IX. Destaca que els tres documents més antics vinculats al monestir no n'esmenten la fundació (Baraut 1994-1995: 8-10). El primer document, de l'any 803, es correspon a la donació, per part de Leidrat de Lió al monestir, de l'església de Sant Sadurní, edificada pel monjo Sidoni a la marca,

170 Aquesta butlla fa referència a tres documents que s'han considerat falsos: el privilegi atorgat per Carlemany (Baraut 1994-1995, doc. 2), la butlla del papa Lleó (Baraut 1994-1995, doc. 3) i l'acta de consagració del monestir (Baraut 1994-1995, doc. 59). Les darreres aportacions sobre els documents falsos de Tavèrnoles d'època carolíngia les recull Ramon Ordeig al volum dels comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga de *Catalunya Carolíngia* (Ordeig 2020: 88-91). Joan Durant-Porta indica que l'acta de consagració es tractaria d'una falsificació de la segona meitat del XII en un context de disputa entre el bisbat i el monestir (Duran-Porta: 669-693).

a la «*solitudine ardevolense*» (Baraut 1994-1995, doc. 1). El segon es correspon al fals precepte de Carlemany, atorgat el 800-814 a Sant Sadurní de Tavèrnoles, que era «*in Hispania positum, in comitatu Urgellitano, de fisco nostro copiose ditatum trado ac subiicio sancte Romane ecclesie sub iure et potestate beati Petri principis apostolorum*» (Baraut 1994-1995, doc. 2). El darrer document, el tercer, es correspon a la falsa butlla del papa Lleó III del 803-813, que confirma les seves possessions, com la de l'edificada església de Sant Salvador de la Vedella (Baraut 1994-1995, doc. 3).

Baraut recalca també que el quart document més antic de Tavèrnoles, la donació del 815 per part d'un comte Frèdol de Cerdanya de la cel·la de Sant Esteve d'Umfred, «*in confinio Ceritanie*», destaca explícitament l'antigor de l'esmentat monestir, «*qui ab antiquo est fundatus in pago urgellitano*» (Baraut 1994-1995: 8-10 i doc. 4).

Pel que fa referència al document número 1, Baraut troba creïble la coincidència de noms que surten amb alguns de la *Confessio Dei* que va escriure el bisbe Feliu als seus fidels exhortant-los a abandonar l'adopcionisme. Baraut considera és un document confós i creu que podria haver estat manipulat, tot i que no el considera fals, atès que mostra un aspecte molt poc conegut de la situació creada a Sant Sadurní de Tavèrnoles com a conseqüència de la crisi adopcionista (Baraut 1994-1995: 8-10). El document original no s'ha conservat i aquest text és una transcripció al Cartulari de Tavèrnoles, redactat el segle XIII.

De tractar-se d'un fals podria tenir l'origen en algun acte que volgués vincular el monestir de Tavèrnoles amb l'església de Sant Sadurní de Llanera, documentada a l'acta de consagració de l'església abacial, teòricament del 1040 (Baraut 1994-1995, doc. 59). Aquest temple també surt referenciat el 1171 en una convenença entre l'abat Bertran amb uns castllans sobre els danys que aquests hi havien causat (Baraut 1994-1995, doc. 170). La datació d'aquest document no concorda amb l'abadiat de Bertran, atès que en aquell temps ho era Guillem. Bertran surt documentat a partir del 1179. Es podria tractar d'una errada de transcripció, atès que el document que ens ha pervingut és una còpia dels segles XIII-XIV (Baraut 1994-1995: 64). L'església torna a sortir referenciada el 1259, 1266-1267 i 1268 en procés judicial del monestir i el bisbe Abril sobre la subjecció de les esglésies dependents de Tavèrnoles a la jurisdicció episcopal (Baraut 1994-1995, docs. 252, 260 i 265)¹⁷¹.

En el cas que el document de la donació de l'església de Sant Sadurní de Llanera es tractés d'un fals, el redactor havia de disposar d'una còpia de la *Confessio* custodiada

171 Aquesta coincidència en el segle XIII ens podria indicar la possibilitat que la redacció del cartulari estaria relacionada amb les pretensions episcopals sobre el monestir de Tavèrnoles. El copista hi podria haver integrat documents modificats per demostrar el vincle antic de certs dominis amb el monestir, també podria existir la possibilitat que la seva redacció comportés que alguns documents originals haguessin estat modificats pel redactor. Igualment, hem de tenir en compte que els cartularis tenien una funció jurídica i fiscal, atès que recollien bona part dels textos de pergamins que configuraven els dominis d'un monestir. Finalment, un cartulari podia integrar també documents que els originals estiguessin en mal estat de conservació. El motiu de la redacció del cartulari no és el nostre objectiu, motiu pel qual no incidirem en aquest aspecte que requeriria una altra línia d'investigació.

a l'arxiu del monestir, possiblement des d'una època reculada¹⁷². Si la còpia de la *Confessio* es trobava al monestir podria ser perquè el monestir ja existia en l'època de la seva redacció i divulgació.

Voldríem destacar dos altres aspectes que mostra el document i que considerem verídics. El primer és que l'església de Sant Sadurní de Llanera se situava a la marca del comtat d'Urgell, concretament a la «*solitudine ardevolense*». Aquest territori quedaria al sud del que possiblement va conquerir a partir del 798 el comte Borrell d'Osona. L'administració carolíngia sobre la vall del Cardener i del Llobregat va recular el 826 com a conseqüència de la revolta indígena antifranca capitanejada per Aissó i Guillemó, fill del comte Berà de Barcelona (d'Abadal 1958: 73-78)¹⁷³. En segon lloc recalquem la possible presència de comunitats eremítiques en àrees veïnes a Sant Sadurní de Llanera en una època anterior a la primera meitat del segle X (Enric, Sales 2015: 26, Enrich, Enrich 1999: 41-44, Enrich, Enrich, Sales 2000: 260-281). A jutjar pel topònim, molt possiblement la veïna comunitat de Sant Celdoni i Sant Ermenter de Cellers podria tenir també els seus orígens en un nucli de cel·les eremítiques (Casas, Ollich 1981: 176).

Nosaltres no podem decantar-nos en afirmar que aquest document es tracti d'un fals. Com bé hem comentat, el seu redactor disposava de documentació vinculada a la crisi adopcionista, coneixia el protagonisme de Leidrat de Lió en l'administració del bisbat i tenia referències de l'existència de comunitats a l'extrem meridional del territori. Per aquest motiu refermem els arguments de Baraut que podia tractar-se d'un document verídic però manipulat.

Continuem, Cebrià Baraut destaca que el documents número 2 i 3 són falsificacions molt antigues que surten documentades en l'acta de consagració de l'església del monestir, hipotèticament del 1040 o de la segona meitat del XII i en la butlla del papa Urbà II, de l'any 1099 (Baraut 1994-1995, docs. 59 i 109)¹⁷⁴. L'esment del diploma de Carlemany a la butlla del papa Urbà II podria indicar que n'hagués existit un

172 No trobem prou conclouent que l'escriptor conegués els documents que «es guardaven a l'església d'Urgell» per redactar aquest document (Ordeig 2020: 88-89). En el cas de ser un fals, el més lògic seria que els documents que van servir de base per a la redacció, com la còpia de la *Confessio*, es trobessin a l'arxiu de Tavèrnoles.

173 Aissó rep la consideració de «pròcer» per d'Abadal, que el veu com a un home de confiança dels familiars de Berà. Explica que Aissó es va escapar del palau d'Aquisgrà on romania retingut per aparèixer a Osona «amb aires de rebel·lió». Rebé l'ajut de Guillemó, el fill de Berà, i va encapçalat una revolta que va comptar amb amplis sectors del territori que estarien descontents amb el poder carolíngi. La reacció franca va conduir a Aissó a demanar ajut a Còrdova. L'emir envià un exèrcit que va arribar el maig del 827 a Saragossa i el 10 d'octubre era davant de Girona. Les comarques de l'interior que foren atacades per l'expedició quedaren fora del control de l'administració carolíngia. La revolta va ser sufocada per Bernat de Septimània (d'Abadal 1969: 311-317). Vergés creu que la rebel·lió no deuria afectar directament el territori d'Urgell, però pensa que va incidir negativament en els territoris que separaven l'interior del litoral (Vergés 2017: 83). D'Abadal creu que Osona no deuria quedar despoblada perquè fou presa de l'algarada que s'encaminà cap a la Cerdanya el 842 (d'Abadal 1969: 315-317). Salrach va posar en dubte que aquest territori s'hagués despoblat i considera que els documents de l'època exageraven la situació (Salrach 2000: 44). Vergés es mostra cautelós amb els possibles moviments de població cap al nord de després de la revolta (Vergés 2017: 160). Sobre la revolta d'Aissó recomanem l'estudi que efectua Josep Maria Salrach (Salrach 1978: 73-90). Sobre aquest espai territorial indiquem la recerca de doctorat de Jordi Gibert (Gibert 2011).

174 Joan Duran-Porta indica que l'acta és una falsificació de la segona meitat del segle XII (Duran-Porta 2018).

de verídic (d'Abadal 1955: 246). La butlla de Lleó III es correspondria també a un document fals de tradició antiga, atès que també surt esmentat a la butlla d'Urbà II (Baraut 1994-1995: 59)¹⁷⁵.

El document número 4, el que recalca l'antiguitat, també es tracta d'un fals, atès que no es té constància de cap comte Frèdol de Cerdanya. Semblaria ser que l'escrivent va copiar alguns fragments del precepte que el comte Frèdol de Tolosa va concedir cap als anys 848-849 al monestir de Vilanova de Lavaix (Ordeig 2020: 89)¹⁷⁶. Per contra, la descripció geogràfica dels límits del domini de la cel·la i dels drets de pastura és molt detallada amb topònims que encara avui existeixen (Baraut 1994-1995: 60). Aquest document, al contrari que els números 2 i el 3, es troba recollit al Cartulari de Tavèrnoles, del segle XIII, i seria una còpia del possible original. Sense l'objectiu de posar en dubte la falsificació, ens agradaria destacar a la signatura del comte l'expressió «*sedente me in civitate mea Livia*», com a lloc de residència i categorització de l'indret.

El comte fa la donació amb el consens del bisbe Possedoni, «*consenso et adiutorio domni Possedoni episcopi*», que també surt com a signant del document i sobre el qual no hi hauria cap dubte que en aquests anys era el bisbe titular de la diòcesi. Possedoni va ser bisbe d'Urgell entre els anys 814 i el 823 (Baraut *et al.* 1998-2001: 35).

També voldríem fer esment a la situació de la cel·la, a la via que comunica la plana cerdana amb la vall de Ribes (*Valle Petraria*), que a principi del segle IX, era una de les principals vies de comunicació amb Osona, en aquells anys integrada al domini carolingi (fitxa 1, annex 3)¹⁷⁷.

Carme Subiranas va dirigir el 2005 l'excavació d'urgència d'una tomba i una prospecció per inventariar els paraments que es conserven de la cel·la d'Umfred. La tipologia de la tomba respondria a una cronologia entre els segles IX i XI. L'existència d'un parament amb *opus spicatum* també es podria relacionar amb aquesta cronologia. Les restes òssies es corresponen a un individu adult femení (Subiranas 2005)¹⁷⁸. Es podria tractar d'una persona vinculada amb la comunitat de pobladors de la cel·la edificada pel comte de Cerdanya en aquell moment primigeni o una de les persones que l'habitaven el 1079, quan el comte Guillem de Cerdanya va renunciar als drets que pretenia o podia tenir en els dominis cerdans del monestir de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995,

175 Sobre els falsos de Sant Sadurní de Tavèrnoles veure també (Ordeig 2020: 88-91).

176 Ordeig indica que el fals es va redactar en motiu de la celebració del judici entre el comte de Cerdanya i Sant Sadurní de Tavèrnoles sobre les pretensions que aquest tenia sobre les possessions cerdanes del monestir que va acabar amb la concòrdia signada el 1079 (Ordeig 2020: 89). El text integrava aspectes prou destacables com la primera dependència comtal de la cel·la, la denominació de Llivia com a ciutat, o l'antigor de Sant Sadurní de Tavèrnoles. La coincidència de contingut del text amb el precepte que el comte Frèdol de Tolosa va concedir cap al 848 o 849 a Lavaix recalcaria la falsificació del document. Molt possiblement per a l'elaboració del fals, que no ho és de contingut, l'escrivà falsificador o el copista del segle XIII disposaria d'altra documentació que no s'ha conservat que recalcaria la fundació comtal, la precisió geogràfica, l'existència de la ciutat de Llivia i l'antigor del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

177 (UTM 411362-4690115).

178 La tomba es correspon a la tipologia de cista o caixa construïda amb grans lloses. La memòria de l'excavació la compara amb paral·lels propers excavats que es daten entre els segles V i X (Subiranas 2005: 30).

doc. 85). La dependència comtal de les cel·les queda reflectida en la seva missió com a nuclis de fixació de poblament i administració territorial (Ordeig 2001: 89-119).

Sense pretendre posar en dubte que aquest document es tracta d'un fals, hauríem de tenir present que a part del nom del comte, que no lliga, es tracta d'una còpia del segle XIII i no s'ha conservat el document original. També hem de tenir en compte que la datació concorda amb l'episcopat de Possedoni, que surt esmentat al text, i que els paraments d'Umfred i la tipologia de la tomba es correspondrien amb una cronologia d'entre els segles IX i XI.

Així, els arguments de Baraut per afirmar l'antigor de Sant Sadurní de Tavèrnoles semblarien tenir fonament, encara que no disposem de documentació original i almenys tres dels documents que hem analitzat són falsos. Les fonts documentals originals que van servir per a la seva redacció serien contemporànies de les datacions preteses i els marcs històrics semblarien certs.

Si ens cenyim només a la documentació que la seva veracitat no suposa dubte, la menció més antiga que es pot vincular al monestir és de l'any 833, quan l'abat Calort va redactar l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Lillet. Cal tenir present, que en aquest document Calort no hi surt esmentat com a abat de Sant Sadurní (Baraut 1978, doc. 1). La següent cita es correspon al precepte de Lluís el Pietós donat a prec de l'abat Calort, «*abba monasterii Sancti Saturnini*» (Baraut 1994-1995, doc. 5). L'any 839, el monestir de Sant Sadurní és un dels beneficiaris del testament del bisbe Sisebut, amb la deixa de l'«*expositum obtimum beati Ambrosii in Luca*» (Baraut 1984, doc. 2). El primer pergami original, no una còpia, que es conserva relacionat amb el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és de l'any 916. Es tracta de la donació d'una vinya a la partida de Vallpeguera, al terme de Castellciutat (Baraut 1994-1995, doc. 11).

La referència d'un antic abat anomenat Possedoni a l'acta de consagració de l'església abacial, teòricament de l'any 1040, va suggerir que Cebrià Baraut l'identifiqués com al primer abat del monestir restaurat (Baraut 1999: 23-25). Aquest clergue podria provenir de la cort reial aquitana pel fet que hagués recollit directament un precepte de Lluís el Piadós quan era rei d'Aquitània (d'Abadal 1926-1950: 281). Així, Ordeig el considera el fundador del monestir de Tavèrnoles, atès que probablement hauria imposat el nom del sant màrtir tolosà i hauria aportat les corresponents relíquies per a la consagració de la primera església (Ordeig 2020: 75).

Continuant amb els orígens del monestir, Manuel Riu recalca la situació de les dependències prop del camí que conduïa de Ciutat (o Castellciutat) a França per Andorra a través del costat dret de la Valira i el fet que s'hagués erigit en època visigòtica en unes *tabernulae* o fonda antiga (Riu, Adell: 1992: 114). Ens agradaria afegir dos aspectes geogràfics referits a la situació que podrien guardar alguna relació amb la seva erecció: el primer és el del seu emplaçament al nord del terme de Ciutat i de

Sant Esteve, amb una remarca geogràfica d'afrontació que es correspon amb una església dedicada a Sant Nazari (Baraut 1994-1995, docs. 21, 81 i 95). El monestir no es trobava dins del terme de Ciutat, on molt possiblement residia el comte; i tampoc s'emplaçava dins del terme de la seu episcopal. Se situava relativament a prop però fora d'aquests termes. El segon aspecte que destaquem és el de la seva situació en el darrer tram de la vall del Valira abans d'obrir-se a la ribera de l'Urgellet. El camí riberenc que comunicava França amb Ciutat passava per Tavèrnoles. Els andorrans, els habitants de la Vall de Sant Joan, Ars, Civís i Arcavell havien de passar per aquell indret si es dirigien cap a Ciutat, sempre que no agafessin un itinerari montà.

La recerca arqueològica a Tavèrnoles s'ha limitat al seguiment d'unes obres d'impermeabilització de la base del sector occidental de l'església que va determinar que els fonaments de l'absis es corresponien al segle XI. En aquesta campanya no es van localitzar paraments que indiquessin una cronologia anterior (Augé 2013-2014). Aquesta cronologia concorda amb la que proposen altres autors (Riu, Adell 1992: 121-127). Aquestes datacions no són gaire encoratjadores per determinar una fundació reculada en el temps, però sí que ho són per vincular-les amb l'acta de consagració, que podria tenir com a font un document original del 1040, atès que la base dels paraments és del segle XI¹⁷⁹. Futures recerques arqueològiques podrien mostrar més informació sobre l'origen d'aquest monestir.

Com a conclusió, ens podríem trobar davant de tres possibilitats fundacionals: La primera es tractaria d'un monestir construït en època visigòtica en unes *tabernulae*, com planteja Riu; la segona es tractaria d'un monestir construït a partir del segle VIII, com planteja Baraut; i la tercera es tractaria d'una fundació carolíngia, com planteja Ordeig. Només la recerca arqueològica podrà determinar noves dades sobre el moment de la seva fundació.

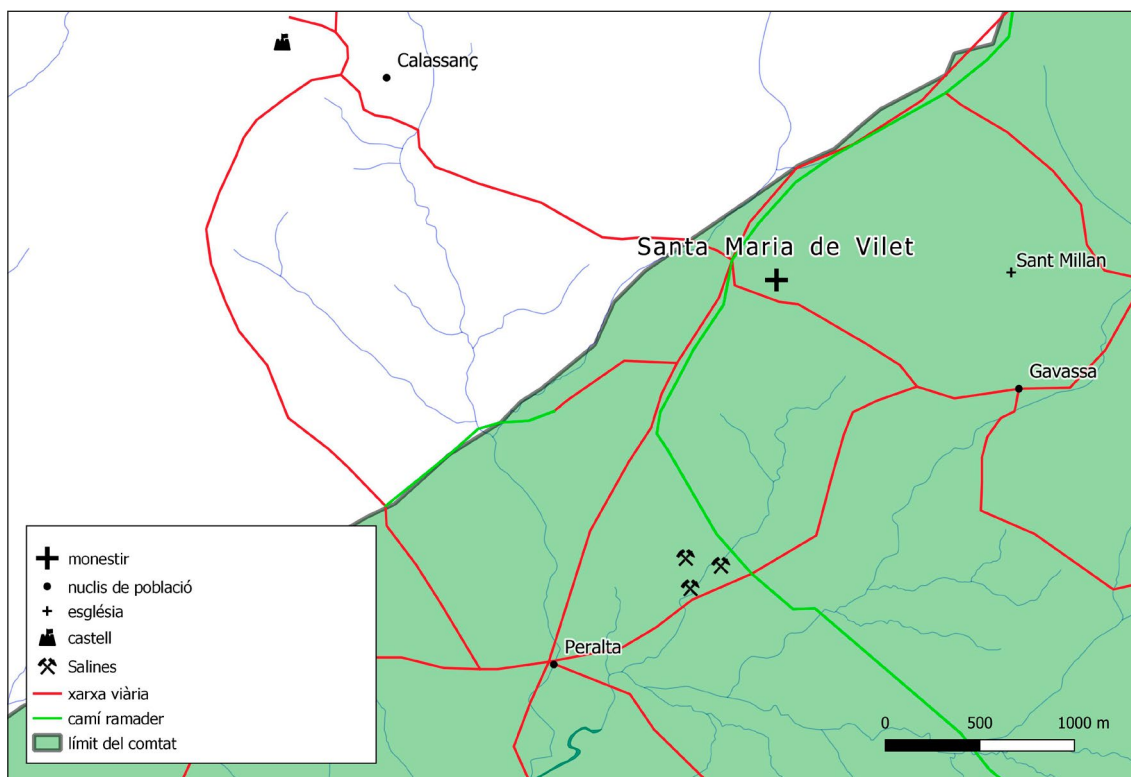
4.2. Monestirs sense sèries documentals pròpies

4.2.1. Santa Maria de Vilet

L'antic monestir i priorat de Santa Maria de Vilet, que es troba a l'actual terme municipal de Peralta i Calassanç, és avui una ermita reconstruïda a principi del segle XX, que conserva diferents peces de l'antiga, que restà rònega després de les desamortitzacions del segle XIX¹⁸⁰.

179 Joan Duran-Porta data l'acta en el context del la segona meitat del segle XII (Duran-Porta 2019: 669-693). Es podria donar la possibilitat que hagués existit el document d'una acta verídica que hauria coincidit amb la construcció de l'església durant el segle XI.

180 (UTM 284702-4654317). El temple conservaria part del transsepte original en el qual s'hi han afegit carreus i capitells procedents de l'enderroc del temple provocat pel seu abandó. La data de reconstrucció dels paraments, segons remarca una data de la porta de l'actual temple: 1912.

Mapa 11. Situació del monestir de Santa Maria de Vilet. Xarxa viària i trams de camí ramader de recorregut carener. Climent Miró i Tuset.

L'ermita s'emplaça en un petit planell del vessant del turó a 680 metres d'altitud (mapa 11). El curs d'aigua més proper és un petit barranc de corrent estacional, afluent del riu Sosa, que es troba a 100 metres de distància. En la seva part superior hi trobem la partida anomenada la *Pichina*, en la qual hi ha fenassos amb afloraments d'aigua, que es canalitza cap a una bassa situada a escassos metres de l'església. Aquest monestir s'ha de vincular amb la cabanera que enllaça direcció nord-sud el Pirineu ribagorçà i la plana, bàsicament pel carener divisor de la ribera del Noguera Ribagorçana i l'Isàbena¹⁸¹.

Resum històric

Una algarada va destruir l'església de Santa Maria de Siurana, nom amb el qual es coneixia Vilet. Poc després, l'any 1077, un cavaller anomenat Roland la va reedificar

Francisco Castellón Cortada inclou en les seves recerques sobre el monestir de Santa Maria d'Alaó diferents apartats dedicats a Santa Maria de Vilet (Castillón 1976 i 2015). El seu article «El priorato de Santa María de Vilet y sus intentos independentistas del monasterio de Alaón» és clau per entendre la història d'aquest petit monestir (Castillón 1978-1979). Per entendre i poder contextualitzar la situació de Peralta de la Sal, Gavassa i Calassanç són molt útils els articles de Josep Poch Gallart (Poch 1975, Poch 1977).

181 Un camí ramader secundari, la vereda de Gavassa, passa a escassos 200 metres a l'est del monestir. La seva posició també concorda amb la xarxa de camins que tenien com a epicentre Peralta i les seves salines, situades aquestes darreres a 1.500 metres al sud del monestir.

i lliurar al monjo-bisbe de Saragossa, Julià (Castillón 1978-1979: 104, Castillón 1976). Aquest la va donar al monjo de Sant Victorià, Bernat Adelm, introductor de la reforma monàstica a Alaó (Castillón 1978-1979: 103, Serrano 1912: 30-31). El 1125, Roland de Gavassa va prendre l'hàbit de monjo en el referit monestir a mà de l'abat Ponç d'Alaó (Castillón 1978-1979: 104).

Roland de Purroi va reedificar l'església de Vilet i la va donar el 1153 a l'abat Ponç d'Alaó i al seu monestir (Corral 1984, doc. 315). El monestir de Vilet disposava de bones rendes que provocaren en època moderna que el priorat fos cobejat per clergues seculars (Castillón 1978-1979: 103). Les desamortitzacions i exclaustracions van acabar amb la història del mil·lenari monestir d'Alaó i, de retruc, del seu priorat de Vilet (Castillón 1978-1979: 101).

Orígens i aspectes destacables

L'expansió del comtat d'Urgell cap a occident no va permetre que el monestir de Santa Maria de Vilet (o de Siurana) s'integrés a la seva pròpia xarxa monacal, centrada pels monestirs que patronejava Ermengol IV i el de Santa Maria de Ripoll. La donació de l'any 1077 és pràcticament coetània de l'arribada d'Ermengol IV (Poch 1977: 232). Aquest comte va donar el 1079 una sèrie de béns i drets, sobretot al Mascançà, al monestir de Santa Maria de Ripoll perquè edificués el monestir de Santa Maria de Gualter. Aquesta donació comprenia esglésies i masos al castell de Gavassa (Bach 1986-1987, doc. 2), població propera a Vilet¹⁸².

Es creu que Santa Maria de Vilet és d'origen visigot (Castillón 1978: 102), originalment es trobaria a la rònega ermita de Sant *Millan* (Sant Emilià), situada al capdamunt d'un turó (806 m) a poc més de 950 metres al nord-est.

En la primera notícia documental, la donació del 1077, Julià, el bisbe de Saragossa podria tractar-se d'un monjo díscol de Santa Maria d'Alaó que per discrepàncies amb la comunitat s'hauria traslladat a viure en aquell indret de la Llitera. Aquestes discrepàncies s'haurien originat com a conseqüència de la reforma del monestir d'Alaó. Julià va acabar lliurant l'església de Vilet a Bernat, que fou l'introductor de la reforma cluniacena a Alaó (Castillón 295-296). Es creu que Julià era un monjo benedictí que va ser consagrat bisbe per a regir la seu de Saragossa quan aquesta hagués estat conquerida (Castillón 1978-1979: 103).

No disposem de prou indicis per assegurar quina és l'evolució del cenobi des de la seva probable edificació en època visigòtica fins a la seva restauració l'any 1077. La investigació arqueològica podria oferir quina és la planta de l'edifici i de les possibles dependències que l'envoltarien. La recerca arqueològica hauria d'ajudar a determinar l'origen de Sant Millan i la seva hipotètica relació amb una comunitat monàstica.

182 Per a l'expansió feudal a la Llitera recomanem (Viruete 2006).

4.2.2. Sant Andreu de Planeses

El monestir de Sant Andreu de Planeses s'ubica al municipi de les Valls dels Valira¹⁸³. L'església i les dependències de la comunitat van ser transformades en una casa de pagès que ha conservat el nom de l'advocació de la comunitat. Es relaciona un parament de l'edifici amb el possible basament d'un absis (Sansalvador, Peidró 1998: 95-96)¹⁸⁴.

Sant Andreu de Planeses s'emplaça a la vessant de la muntanya solana de la vall del Segre, a l'est de la Seu d'Urgell, a una altitud de 1.033 metres. En concret, es troba a una distància de 10 metres del torrent de les collades (mapa 12).

Tot i que algunes de les seves possessions se situaven al fons de la vall, l'antic monestir es troba relativament lluny del camí ral que comunicava la Seu d'Urgell amb la Cerdanya que seguia el mateix traçat de l'actual carretera N-260, en el traçat de la qual trobem documentada l'«*strata publica qui inde discurrit*» (Baraut 1983, doc. 732)¹⁸⁵. Pel monestir hi passaven una sèrie de camins, que no tenien la consideració de l'*strata* dels fons de la vall, que comunicaven amb Llirt, Estamariu i Santa Cecília de Pallerols, i possiblement també amb Arcavell a través dels colls d'Arques (1.395 m) i de Jou (1.357 m) (Baraut 1982, doc. 95). En concret, el monestir no es trobaria al costat del camí principal però si en una cruïlla de camins muntanyencs que es dirigien cap a la Seu d'Urgell¹⁸⁶.

Resum històric

La primera menció d'aquest monestir es correspon a l'any 935, concretament en la donació d'una terra efectuada per una dona anomenada Guinedella a la catedral de Santa Maria d'Urgell. La terra que es trobava al puig *Eguinus*, a «*ipsas Planas*», afronta amb una «*vineam Sancti Andree vel Sancti Laurentii*». Aquest document esmenta en una altra afrontació, corresponent a un bosc proper a la vila de Pallerols,

183 (UTM 375596-4692274). Maria Lluïsa Cases va escriure l'article d'aquest monestir a l'apartat d'esglésies del volum de *Catalunya Romànica* de l'Alt Urgell i Andorra. En aquest escrit estableix la possibilitat que el monestir es tractaria de l'actual casa de pagès (Cases 1992b: 70). Josep Sansalvador i Josep Peidró van incloure aquest monestir en el seu llibre *El romànic poc conegut de l'Alt Urgell* (Sansalvador, Peidró 1998).

184 Els autors comenten també que la tradició oral explicada pels habitants de l'indret és que la casa es coneix com «el convent» (Sansalvador, Peidró 1998: 95-96). Josep Sansalvador i Josep Peidró van relacionar la casa de Sant Andreu amb el monestir de Sant Andreu de Planeses en localitzar aquest parament i per l'esment de la casa amb el nom del «convent» pels habitants de les rodalies. Maria Lluïsa Cases estableix el 1992 la possibilitat que l'emplaçament del monestir s'identificaria amb la casa de pagès de Sant Andreu (Cases 1992b: 70). Jordi Bolòs i Víctor Hurtado van assenyalar la ubicació exacta a l'*Atlas del comtat d'Urgell* (Bolòs, Hurtado 2006: 112-113).

185 En una donació del 1061 a la vila de Pallerols, que era propera a Sant Andreu, hi surt referenciat «*ll petias de terras in ipsa strata qui pergit ubique*» (Baraut 1979, doc. 169).

186 Cap camí ramader principal passa per les immediacions de Sant Andreu de Planeses, tot i que tradicionalment es troba en una àrea somontana o de piemont de la solana de ribera de la Seu d'Urgell. Aquesta muntanya puja fins al límit amb Andorra. Al trencant del terme d'Arcavell hi existeix l'àrea de pastures de Voloriu (1.500 m), la collada d'Arcavell (1.995 m), el cap del Boix (2.047 m) i la collada de Pimes (2.138 m). Molt possiblement els camins que comuniquen amb Arcavell i la seva muntanya tinguessin també un caràcter ramader en una transtermitància.

que no hem localitzat, però que es trobaria en una àrea pròxima al monestir, la «*via qui vadit de Pallerols ad Sancto Andrea vel ad ipsa serra de planezes*». Una altra afrontació d'aquest document, es correspon a una coromina situada a la partida de l'Olla, que limita amb una terra «*Sancti Laurentium*» (Baraut 1979, doc. 95). En aquest document Sant Andreu no rep cap qualificació indicativa que es pogués tractar d'un monestir.

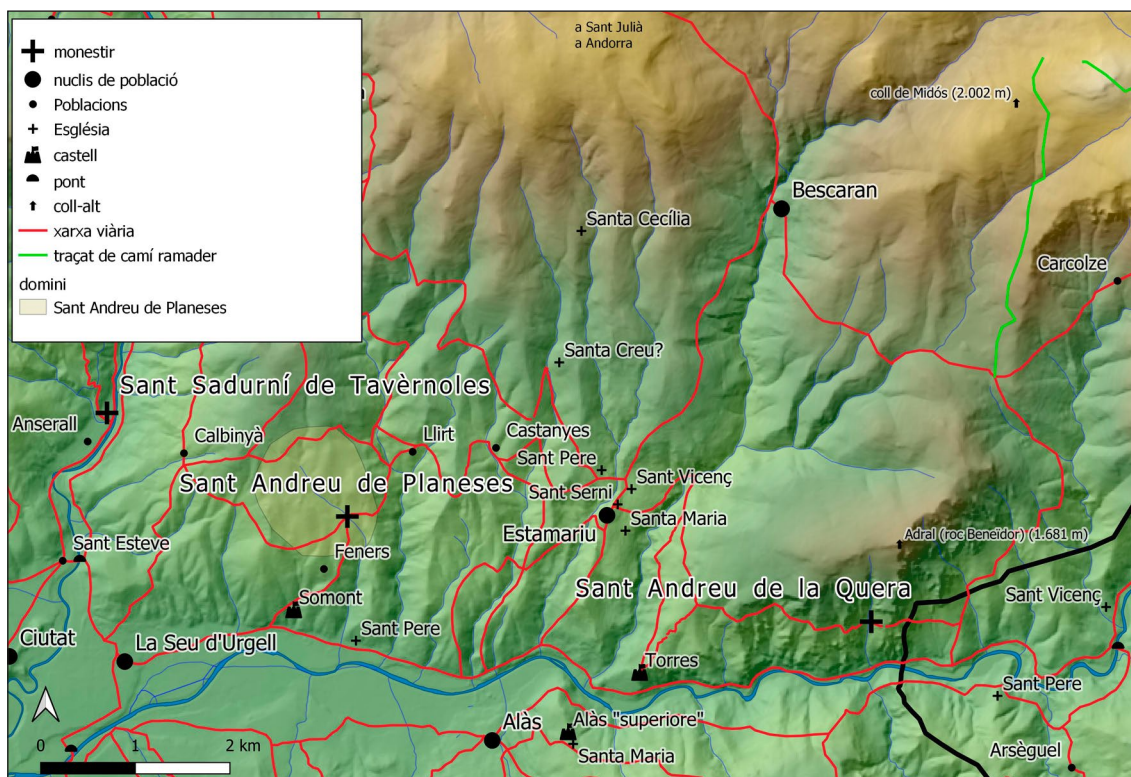
En un document anterior, de l'any 918, que es correspon a la donació de la referida Guinedella, com a marmessora del seu marit, Guadamir, s'esmenten uns camps situats a «*ipsa Olla*» que afronten amb una terra de «*Sancti Laurenti vel de suos monachos*» (Baraut 1979, doc. 77). La denominació de Sant Andreu i de Sant Llorenç podria fer pensar que el monestir hauria tingut una doble advocació. Xavier Costa es planteja que es podrien tractar de dues comunitats diferenciades (Costa 2019: 237). Tret de l'afrontació de les vinyes del puig *Eguinus*, en la qual hi trobem les dues advocacions, a la resta surten separades. La de Sant Llorenç surt vinculada amb les possessions de l'Olla, que en el cas de la coromina de la donació de l'any 935 afronta també «*in semitarium qui pergit ad Torel*» (Baraut 1979, doc. 95). La partida de l'Olla, que encara es coneix avui, se situa a l'altre marge del riu Segre, a la vessant obaga de la ribera.

Com podem comprovar, el document marca en l'afrontació el camí que va cap al Torell, que és una partida veïna de l'Olla, en la qual el monestir de Sant Llorenç de Morunys hi tenia unes dominatures que el comte Ermengol IV va donar a Santa Cecília d'Elins quan va unir aquest monestir de la vall de Lord amb els de Sant Andreu de Trespunts i Santa Maria de Ripoll (Baraut 1984, docs. 9 i 10, Marquès 2002-2005, doc. 48)¹⁸⁷. El Sant Llorenç d'aquesta documentació es refereix al monestir homònim de la vall de Lord. La vinya de Sant Andreu i Sant Llorenç que es trobaria a les immediacions a les Planes podria indicar una afrontació en la qual hi havia vinyes de les dues comunitats.

El segle X, Sant Andreu rep la qualificació de cenobi en dues donacions: la primera, el 944, en la donació d'un molins, situats prop del riu Valira, que afronten amb uns altres de Sant Andreu, tot i que no s'especifica que es refereixi al de Planeses; i en l'altra, de l'any 976, hi surt una terra de «*Sancto Andreeo zenobio*» en una afrontació de l'església de Sant Pere de Miseria (o Misella), que identifiquem amb la de Sant Pere de Somont (Baraut 1979, docs. 106 i 169, Cases, Anglada 1992b: 136).

Sant Andreu surt esmentat el 1007 com a «*cenobio sancti Andree in Planezes*» en l'afrontació d'una donació del bisbe Sal·la i com a «*sancto Andreea cenobio in Planezas*» al testament del comte Ermengol I (Baraut 1980, doc. 296 i doc. 300). Com a «*Sancti Andree zenobii*» surt probablement també mencionat l'any 1061,

187 (ACU, Fons monestirs, Santa Cecília d'Elins, 50).

Mapa 12. Situació del monestir de Sant Andreu de Planeses. Domini central, xarxa viària i trams de camí ramader de recorregut carener. Autor: Climent Miró i Tuset.

concretament com a beneficiari d'una deïxa testamentària que contemplava una plantació de vinya propera a l'indret on s'emplaçava la comunitat (Baraut 1983, doc. 734)¹⁸⁸. Aquell any també surt esmentat amb l'apel·latiu de cenobi en una afrontació, concretament en la venda d'un alou al veí terme de Santa Cecília de Pallerols. En concret, en diferents afrontacions de les parcel·les veïnes al monestir hi trobem «*terra Sancti Andree cenobii*» i «*Sancti Andree prelibato cenobio*» (Baraut 1983, doc. 732).

El darrer cop que surt esmentada aquesta comunitat és l'any 1090, també en l'afrontació d'una altra donació, consistent en un alou a *Iltatica*, un indret proper al monestir. En aquesta ocasió, hi surt referenciada l'expressió «*in serra de antea Sancti Andree cenobii*» (Baraut 1984-1985, doc. 1074). Finalment, en un capbreu relatiu a Sant Climent de Codinet, escrit entre els segles XI i XII, hi trobem escrit «*quando*

188 [...] *et ipsa planta que abet in vinea Sancti Andree post obitum muliere sua remaneat ad Sancti Andree zenobii, et ipsa que abet de Sancta Cecilia iussit dare ad Anna sorore sua [...] [...] Et ipsa vexella iussit dare a muliere sua, et post obitum suum ipsa tonna maiore cum ipso cubo maiore a Sancti Andree remaneat [...]* (Baraut 1983, doc. 734). No estem segurs que el beneficiari es tracti de Sant Andreu de Planeses. La majoria de les deïxes del testament fan referència al Castelló, de la Parròquia d'Ortó, proper a santa Cecília d'Elins. Una partida anomenada Oliva que apareix al testament és propera al nucli de la Parròquia d'Ortó. Sant Andreu de Planeses no sembla tenir cap possessió en aquesta àrea que el pugui vincular al document. L'església parroquial de la Parròquia d'Ortó és Sant Andreu. Podria tractar-se de Sant Andreu de Planeses o de Sant Andreu de Trespons.

perrexit dominus abbas Sancti Andree Planicias sic despensavit Guillelmus ad ipsa mula semodio I» (Baraut 1982, doc. 49).

Orígens i aspectes destacables

La poca documentació relacionada amb Sant Andreu es limita a les afrontacions territorials i parcel·làries i a quatre documents testamentaris (Baraut 1979, docs. 95, 106 i 169, Baraut 1980, docs. 286, 294 i 296, Baraut 1983, doc. 732 i 865, Baraut 1984-1985, docs. 1058 i 1074, Marquès 2002-2005, doc. 39). Com hem pogut comprovar, la documentació ressaltava el mot cenobi i cap vegada el mot monestir. Tot i que a l'alta edat mitjana aquests dos termes tenien el mateix significat, durant el segle V no remetien al mateix concepte i als segles VI i VII es confonien (Costa 2019: 148-155).

Els testaments dels comtes Borrell II i Ermengol I esmenten la majoria dels monestirs com a cenobis. Molt probablement, es tractaven en major part de comunitats benedictines, tot i que probablement n'havia alguna de canonical. De fet, el testament de Borrell II no indica força esglésies que eren monestirs amb el mot *cenobi*. Aquest és el cas de Sant Andreu de Planeses, Sant Climent de Codinet i Sant Pere de Graudescales (Baraut 1980, doc. 232). En canvi, el testament d'Ermengol I opta per esmentar tots els monestirs del comtat d'Urgell beneficiats de les lligues com a cenobis (Sant Llorenç de Morunys, Santa Cecília d'Elins, Sant Andreu de Centelles, Sant Sadurní de Tavèrnoles i Sant Andreu de Planeses) (Baraut 1980, doc. 300).

La comunitat de Planeses molt probablement es podria tractar d'un petit monestir benedictí, atesa l'atenció que hi tingueren els comtes Borrell II i Ermengol en els seus testaments. Descartem que es pogués tractar d'una comunitat de clergues canònics que rebés la denominació de monestir per un motiu: Sant Andreu de Planeses es trobava a escassos quilòmetres de la Seu d'Urgell. Una comunitat de clergues que tingués possibles funcions pastorals probablement no tindria raó d'ésser en una àrea tan propera al nucli episcopal. El més possible és que es tractés d'un petit cenobi benedictí fundat en època del bisbe Possedoni o que es tractés d'un monestir anterior reformat¹⁸⁹.

L'entorn del monestir de Sant Andreu de les Planeses amagava una realitat que podria vincular-se amb la seva erecció o restauració. Es tracta de l'existència d'un monistrol de Santa Creu de Pallerols, situat en un indret indeterminat prop de l'església de Santa Cecília, localitzada al nord d'Estamariu¹⁹⁰.

Un sacerdot anomenat Guillem va donar el 1064 a la catedral d'Urgell unes vinyes, que tenia a la part inferior del terme d'Estamariu, que pel costat oest afrontaven amb

189 Vegeu l'apartat (4.2.6) dedicat a Sant Vicenç dels Torrents o l'legiu (Miró 2019).

190 [...] *Et abent affrontaciones hec omnia de I parte in prato Edallo, de II in Angasurti sive in ipsa vilela ubi est ecclesia sita Sancte Cecilie sive in Monostrol, ubi est ecclesia sancte Crucis et pervenit usque ad crepidinem monte Itlatice, de III vel de IIII in ipso rivo de Lezirt sive in ipsa via qui pergit ad villarunculum Itlatice* [...] (Baraut 1979, doc. 95). Veure l'apartat (4.3.1) referit a Santa Creu de Pallerols.

«*vero torrente qui per Monasteriols discurrit*»¹⁹¹. Aquest torrent es podria referir al de les Carbonades i al de la Sensada. En la seva acotació superior hi trobem els paraments de l'església de Santa Cecília d'Estamariu (c. 1580 m), que ens podria indicar l'indret on es trobaria Pallerols. També es podria tractar del torrent de les Arenes, a l'est del que hem indicat, més proper a Estamariu i que en la part superior del seu curs hi té també els paraments de l'església de Santa Cecília.

Un altre document que indica l'existència d'un monistrol és el capbreu dels béns que la vescomtessa Sança, muller de Guillem, va donar a l'Església d'Urgell. Una de les afrontacions de les possessions que tenia aquesta noble a Estamariu és «*in rivo que discurrit per ipsum Monasterium*» (Baraut 1981, doc. 356). Aquest riu podria tractar-se del torrent de l'altre document o un curs d'aigua relacionat amb un altre monestir.

Volem destacar també que dins de l'actual terme d'Estamariu es trobava el petit monestir de Sant Andreu de la Quera, que en la consagració de l'església de Santa Sadurní de Tavèrnoles rep la consideració de cel·la. Aquest cenobi, que es trobava a l'extrem est del comtat, més enllà de Torres, tancaria una contrada que a l'oest tindria com a límit el monestir de Sant Andreu de les Planeses. En l'interior d'aquest territori, que se situaria a la solana de la vall, hi trobaríem aquests monistrols i possiblement aquest altre *Monasterium*¹⁹².

També volem destacar l'existència d'un alt nombre d'esglésies medievals en el terme d'Estamariu. Aquest és el cas de Sant Vicenç, Sant Pere, Sant Sadurní i Santa Maria, que compartirien espai amb la de Santa Cecília i la Santa Creu. A l'oest hi trobem l'església de Sant Esteve de l'actual despoblat de Llirt i Sant Pere de Somont, conegut també com a Sant Pere de Misella (Gascón 2015b, Baraut 1979, doc. 169, annex 1).

Desconeixem quina és la naturalesa d'aquest possible o possibles monistrols, que es trobarien en el terme d'Estamariu, més concretament a la meitat oest del municipi. Si prenem les indicacions de Lluís Nicolau d'Olwer sobre aquest tipus de comunitats, els monistrols es podrien tractar d'antics monestirs aixecats en una època anterior a la carolíngia (Nicolau 1932: 18-19). Aquestes comunitats s'haurien d'integrar en la tradició monàstica tardoantiga (Martí 2011: 95). A l'occident les muntanyes van tenir la mateixa funció que el desert a l'orient en la fundació de monestirs. La presència d'aquestes possibles comunitats al solà de la ribera de l'Urgellet o de la Seu d'Urgell podria equiparar-se amb altres d'aquest territori i probablement amb el jaciment de

191 [...] *in apendicio de Sancti Stephani de Elasso Sanctique Vicencii Stamariz, in locis que nuncupant vineas Paradisi et vineas ex Planis et Rulli et Ferredi atque in aliis locis per ipsam Riberam. Et abent afrontaciones de parte orientis in Turris castro, de meridie in Sigeris alveo, de occiduo vero in torrente qui per Monasteriols discurrit, de parte autem circi in Stamariz intra villa [...]* (Baraut 1983, doc. 761).

192 Vegeu l'apartat (4.2.3) corresponent a Sant Andreu de la Quera.

Santa Cecília dels Altimiris, situat a Sant Esteve de la Sarga (Sancho, Sales, Alegría 2018: 226, 231-232).

L'existència de Sant Andreu de Planeses podria guardar alguna relació amb aquestes possibles comunitats situades al mateix solà i a pocs quilòmetres. Sant Andreu podria haver tingut un paper clau en algun intent de benedictinització d'aquestes comunitats. La seva fundació o reforma podria tenir com a objectiu el control d'aquests monistrols que es trobaven al terme d'Estamariu.

La proximitat de la Seu d'Urgell i de Sant Sadurní de Tavèrnoles trenca amb la hipòtesi que en aquest indret hi poguessin perviure comunitats de tradició antiga, atès que l'obligatorietat de la Regla de Sant Benet per a les comunitats monacals, a partir del 817, en una zona de la vall, com aquesta solana del Segre, hauria estat més rigorosa que en àrees més allunyades del comtat i del bisbat. Molt probablement, aquests monistrols ja estarien reformats en l'època en què apareixen documentats.

Una campanya de prospecció arqueològica de l'àrea que separa Sant Andreu de Planeses i Estamariu podria aportar noves dades sobre la localització d'aquests monistrols. En aquest sentit, també seria necessària una intervenció futura en els probables paraments romànics del monestir de Sant Andreu de Planeses per poder determinar la data de la seva construcció.

4.2.3. Sant Andreu de la Quera

Sant Andreu de la Quera s'ubica al municipi d'Estamariu¹⁹³. Es conserven els paraments de l'església, un habitatge i corrals. La casa s'anomenava com a la Quera Vella en al·lusió a la Nova, que s'identifica amb el restaurant que es troba a peu de la carretera que enllaça la Seu d'Urgell amb Puigcerdà (Pladevall 1968: 318-319). Aquesta església tradicionalment ha estat confosa en articles amb la de Sant Vicenç de Pinsent, que hauríem de situar prop del mas homònim, ja dins del comtat de Cerdanya¹⁹⁴.

193 (UTM 381195-4691060).

194 Any 964, el mas, l'hospici i l'església de Sant Vicenç de Pinsent foren donats al monestir de Sant Llorenç Prop Bagà pels comtes de Cerdanya [...] *convenerunt omnes viri religiosi inter Orgellitanense et Cerritania, in loco vocitato Pino Sancto [...] [...] et tanti padres ibi adunati, quod non abebat in illo terminio ospicium unde ad sinodum nec ad ullum consilium stare possit. Responderunt domni et incliti comiti: Nos, ego Seniofredo comiti et Olibane comite damus Domino Deo et Sancte Laurencio et domno Seniofredo abas et ceteri fratres omni tempore in ipso monasterio perpetim mansuri alaudem nostrum et ospicium quod abemus in isto termino, id est ipso manso cum ipsa ecclesia Sancti Vicenti, id sunt, kasas, kasales, ortis, ortalibus, terras, vineas, arboris pomiferis vel inpomiferis, silvis et defensas, garricis, aquis aquarum cum molinis et exaquatario et capudaquis et piscatoris, palumbarios, balneos, vietibus et reitibus, petris et aquis, omnia quicquid nec nominari potest [...] [...] quos illi et nos debemus abere de isto Pino Sancto usque grado de Arestot, et de illa serra sicut aqua vertit de ipsa serra de Arcegal usque in castro Carcolde, omnes nostros directos damus et tradimus in potestate Sancte Laurencii in perpetuum [...] (Baraut 1986-1987: 124-125, doc. 10).*

Any 983, el bisbe Sal-la va consagrar l'església del monestir de Sant Llorenç Prop Bagà. A la dotalia hi trobem [...] *Et in Baridano ecclesiam Sancti Vicentii et casas et terras et vineas et molendino [...] (Baraut 1978, doc. 39).*

Pere Pujol va identificar el 1929 Sant Vicenç de Pinsent amb la Quera Vella (Pujol 1929: 201-210, Riera 1984: 441-461). També va escriure «El mot *Pinsent* és encara vivent en la topografia del país, en el propi indret que fa actualment la partió dels termes d'Arsèguel i Castellnou de Carcolze» (Pujol 1929: 201-210, Riera 1984: 441-461). Maties Delcor acceptava que hi hagués un monestir, però identificava l'indret de Pinsent amb la Quera Vella (Delcor 1979).

Sant Andreu de la Quera s'emplaça a la vessant nord de la vall del Segre a una altitud de 1.025 metres. El conjunt es troba a una distància de 500 metres en línia recta del riu Segre, situat a una altitud de 787 metres (mapa 13). Al costat dels paraments de l'església hi surt una deu que la documentació esmenta com a «*fonte Lactavice*» (Baraut 1994-1995, doc. 6). Tot el conjunt format pels paraments de l'església, corrals i un habitatge s'ubica sota d'una balma. La vall del Segre s'estreix en aquest indret, tot i que no arriba a ser un congost com el de Trespunts. La contrada es coneix a la Seu d'Urgell amb el nom de les Cabanotes i a la Cerdanya amb el nom del Forat de la Seu. El seu pas no és difícil però contrasta amb l'amplada de la vall a la Cerdanya i a l'Urgellet. Aquest tram de vall i el Baridà formen una mateixa unitat orogràfica i paisatgística, amb unes escarpades vessants solanes i unes obagues ombrívols.

El camí que enllaça l'Urgellet i la Cerdanya passava per l'indret conegut com a la Quera (Nova), prop del riu Segre. Sant Andreu es trobava en una posició més alta i allunyada d'aquesta via¹⁹⁵. El roc del Beneïdor (1.681 m), que domina la vessant, es troba en un indret apte per la pastura, connecta directament amb el terme de Bescaran i els seus pastius d'alta muntanya.

Resum històric

El monestir de Sant Andreu de la Quera surt esmentat per primera vegada el 27 de febrer del 855 en una donació d'un prevere, anomenat Benet o Bennat (*Vennenatus*), al seu germà, «*fratre meo*», Digne. En concret, Benet li va donar l'església de Sant Andreu perquè l'administrés i regís els germans «*fratres presentes*» que hi vivien (Baraut 1994-1995, doc. 6)¹⁹⁶. El prevere Levoni va donar el 930 a la casa de Sant Andreu, «*domum Sancti Andre apostoli*» una vinya al territori del Baridà, «*territorio Bariense*», situada a Arsèguel, a la partida de Preixana (Baraut 1994-1995, doc. 14). Uns anys abans, el 924, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va rebre una deïxa, «*infra territorio borgellitano*», per part d'un prevere anomenat David, al llocs de *Sorre* (Sorri), *Scire*, i Preixana. En aquest darrer lloc, el donatiu consistia en una vinya que afrontava amb una altra de Sant Andreu de la Quera (Baraut 1994-1995, doc. 13). L'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, datada el 1040, indica «*deinde cella Sancti Andree apostoli de ipsa Chira*» (Baraut 1994-1995, doc. 59).

La identificació de Sant Vicenç de Pinsent amb la Quera Vella la trobem a un seguit d'autors, entre els quals destaquem (Riu 1961: 352-354, Pladevall 1968: 318-319, Cases, Adell 1992b: 201-202, Zaragoza 1997: 175).

Jordi Bolòs i Montserrat Pagès dubtaren el 1986 que la Quera Vella es correspongués a Sant Vicenç de Pinsent (Bolòs, Pagès, 1986). Josep Sansalvador i Eliseu Peidró van desvincular el 1998 els dos indrets i identificaren Sant Vicenç de Pinsent amb el mas homònim i Sant Andreu amb la Quera Vella (Sansalvador, Peidró 1986: 45). Cebrí Baraut també va descartar el 1998 l'errònia identificació (Baraut 1998). També va editar la poca documentació d'aquest petit monestir al *Diplomatari de Sant Sadurní de Tavèrnoles* (Baraut 1994-1995).

195 Un camí que no perd alçada comunica direcció oest Sant Andreu amb uns cortals (1.162 m) a través dels espadats de la solana de la vall. Des d'aquest punt surten dos brancals, un cap a Torres d'Alàs (912 m) i un altre cap a Estamariu (1.087 m).

196 Segons Baraut, la datació de l'acte es podria identificar també al rei Carles el Simple, any 912, en comptes del rei Carles el Calb (Baraut 1994-1995: 60).

Orígens i aspectes destacables

La donació del prevere Benet o Bennat a Digne està signada l'any 15 del rei Carles. El document es pot correspondre al referit any del regnat de Carles el Calb (855) o també amb l'indicat any del regnat de Carles el Simple (912). De ser verídica la datació del 855, Sant Andreu de la Quera es podria identificar amb el cenobi de Sant Andreu que els bisbes d'Urgell i Ribagorça, conjuntament amb el comte Sunifred II, van donar el 914 a Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 9). En aquest supòsit, el monestir s'hauria erigit com a conseqüència del precepte de Lluís el Pietós de l'any 814, que tenia una clàusula especial de concessió d'erms en terres fiscals al bisbe Possedoni per a la construcció de monestirs. L'edificació d'aquest tipus de monestirs s'adscribia a l'obra política dels carolingis al bisbat, implantada com a conseqüència de la crisi adopcionista (Miró 2019: 2-4).

Xavier Costa indica que documentalment Sant Andreu de la Quera no semblaria estar subjecte el segle X a cap autoritat superior (Costa 2019: 240). En efecte, els tres documents que hem esmentat, anteriors a l'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (1040), no mostren cap vincle de Sant Andreu de la Quera amb aquest monestir, motiu pel qual hauríem de replantejar-nos la vinculació dels dos cenobis a partir de l'any 914 i, conseqüentment, l'hauríem de retardar més d'un segle. En aquesta supòsit, la donació de l'any 924 del prevere David a Sant Sadurní de Tavèrnoles ens indicaria que el monestir de la Valira ja tenia l'objectiu d'establir un domini en aquella àrea limítrof amb la Cerdanya, concretament amb el seu *territorio Bariense*.

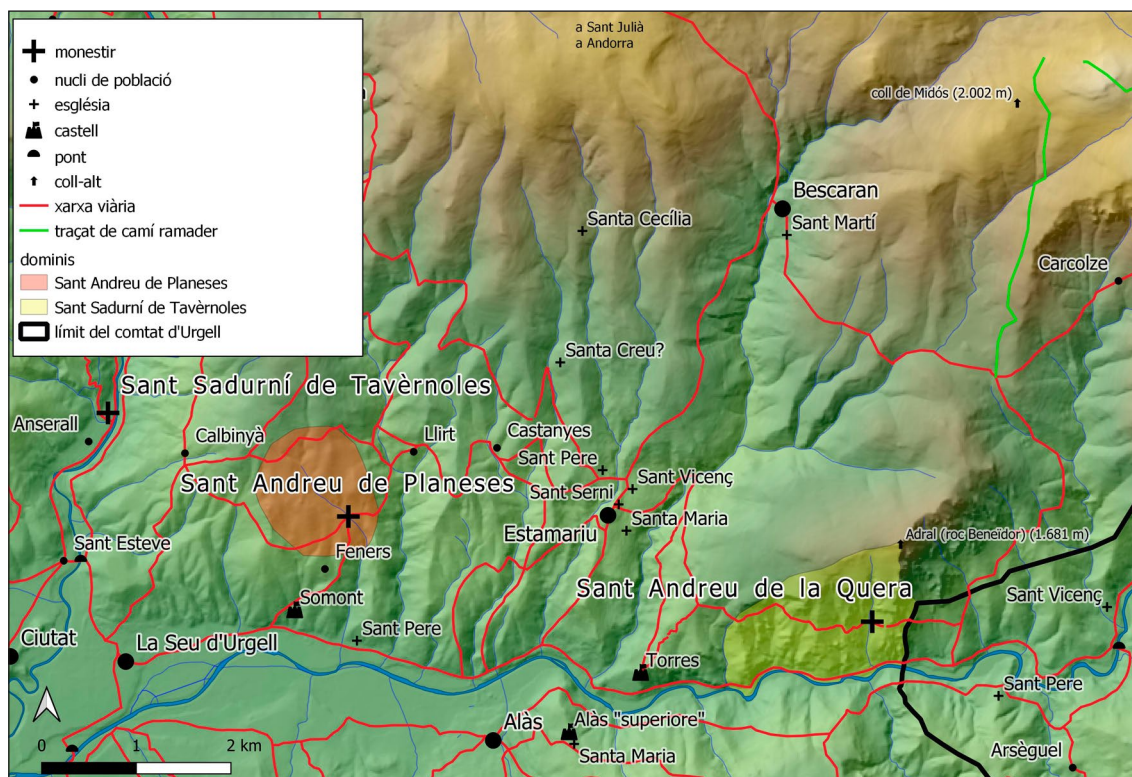
Sant Andreu de la Quera conformaria el límit oriental de l'àrea de monestirs i monistrols que se situava en la vessant de la solana del Segre i que començaria a Sant Andreu de Planeses¹⁹⁷. Justament a l'est de Sant Andreu se situava l'església de Sant Vicenç de Pinsent, que creiem que es podria localitzar a l'indret, o en una àrea propera, de l'actual mas de Sant Vicenç o als banys termals homònims, construïts al camí ral de la Cerdanya¹⁹⁸.

Sant Andreu de la Quera i els monistrols del terme d'Estamariu no s'escaparien del control de les autoritats religioses, atesa l'obligatorietat de la regla de Sant Benet a partir del 815 i la seva proximitat amb la Seu d'Urgell. Com hem explicat en l'apartat dedicat a Sant Andreu de Planeses, aquestes comunitats, que possiblement ja estarien reformades, anirien minvant la seva presència amb els anys, desapareixent o integrant-se en el domini d'un monestir benedictí¹⁹⁹.

197 Veure l'apartat (4.2.2) dedicat a Sant Andreu de Planeses.

198 (UTM 383605-4691275).

199 Veure apartat (4.2.2) dedicat a Sant Andreu de Planeses.

Mapa 13. Situació del monestir de Sant Andreu de la Quera. Domini central, xarxa viària i trams de camí ramader de recorregut carener. Autor: Climent Miró i Tuset.

Com hem indicat, el cenobi de Sant Andreu de la Quera surt esmentat el 1040 com a cel·la a l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 59). De fet, aquesta dotació es considera una falsificació de la segona meitat del segle XII, redactada en un moment de conflicte amb el bisbat d'Urgell per les pretensions episcopals en la jurisdicció del monestir de Tavèrnoles (Duran-Porta: 669-693). Com també hem explicat, nosaltres partim de la hipòtesi que el seu redactat deuria ser la còpia d'un original anterior, atès que l'església es va construir el segle XI²⁰⁰. Així, el 1040 seria la data més propera que marcaria la vinculació de Sant Andreu de la Quera al de Tavèrnoles.

Xavier Costa creu possible l'annexió a Tavèrnoles a inicis del segle XI, en el marc de la reforma monàstica impulsada pel comte Ermengol I el 1004, amb la unió de Sant Climent de Codinet a Sant Andreu de Trespunts. Costa és prudent, atès que no es pot demostrar aquesta hipòtesi amb els pocs documents que s'han conservat (Costa 2019: 237). Justament la manca de documentació no ajuda gens a establir en quin moment Sant Andreu de la Quera va passar a dependre de Tavèrnoles. Pel que fa als orígens només la recerca arqueològica podria clarificar la fundació d'aquesta comunitat.

200 Veure apartat (4.1.7) dedicat a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

4.2.4. Sants Celdoni i Ermenter de Cellers

Sant Celdoni i Sant Ermenter de Cellers s'ubica al municipi de Torà de Riubregós²⁰¹. L'església d'aquest monestir va tenir el caràcter de santuari a partir del segle XV. La seva rectoria va ser construïda a finals del segle XVIII (Pladevall, Adell 1987: 143). Sant Celdoni i Sant Ermenter se situa a una altitud de 570 metres al fons de d'una vall, anomenada en època medieval «*in valle que dicunt Tolletana*», travessada per la riera de Cellers (Baraut 1994-1995, doc. 56). L'església es troba a una distància total de 50 metres de l'esmentat curs d'aigua. Sant Celdoni s'emplaça enmig d'una vall travessada per dos camins careners de direcció sud-est, que tenien també un ús ramader (mapa 14)²⁰².

Resum històric

El primer esment de l'església de Sant Celdoni el trobem el 986 en la donació del castell de Figuerola per part d'un home, anomenat Vidal, a la catedral de Santa Maria d'Urgell. Vidal, que deuria ser un cavaller o un petit noble local, l'havia obtingut per compra al comte Borrell II. El castell es trobava al comtat d'Urgell, al «*finis de Ardeval*». En les seves afrontacions s'hi esmenta el «*domum sancti Celedonii*» i la «*serra de Sellerus*» (Baraut 1980, doc. 207). Anys més tard, el 1038, Borrell, que era el senyor de Cellers, conjuntament amb la seva muller Adelaida i els seus fills Gerald, que era ardiaca, i Guifré, va donar l'església de Sant Martí a un monjo anomenat Guillem, un germà seu, anomenat Galí, i un altre monjo anomenat Sunifred. La donació, a part de l'esmentada església, comprenia unes «*ecclesias ermas*», que els beneficiats rebien amb la condició que havien de ser administrades pels «*monachis et presbiteris ecclesie Sancti Celleoni et Sancti Salvatoris et Sancte Marie*» (Baraut 1994-1995, doc. 56). L'any 1071, Ramon, que era net de Borrell i fill de Gerald, va donar l'església de Sant Celdoni, amb totes les seves pertinències, al monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 79).

Ja fora de la cronologia, l'església de Sant Celdoni surt esmentada el 1259 i el 1266-1267 (sentència papal) en els documents del plet del bisbat i el monestir de Tavèrnoles concernents a la subjecció de les esglésies del referit monestir (Baraut 1994-1995, docs. 252 i 260). Sant Celdoni disposava el 1342 d'un rector que va fer signar una

201 (UTM 374415-4630369). Antoni Pladevall va escriure l'article sobre Sant Celdoni i Sant Ermenter de Cellers al volum de *Catalunya Romànica* de la comarca del Solsonès, mentre que Joan-Albert Adell va escriure el d'arquitectura (Pladevall, Adell 1987). Montserrat Casas i Imma Ollich realitzaren una recerca documental i arqueològica sobre la història d'aquest monestir, la qual van publicar el 1981 a la revista *Acta historica et archaeologica Mediaevalia* (Casas, Ollich 1981). Cebrià Baraut va editar a la revista *Urgellia* la documentació d'aquest monestir dins de l'article del «Diplomatari de Sant Sadurn de Tavèrnoles» (Baraut 1994-1995).

202 El primer passa per la carena nord, concretament per la serra de Claret (688 m) i continua per la referida carena per la de Pinós (931 m) i Sant Pere de Matamargó (642 m) i Cardona (568 m). El segon sortiria de Torà (437 m) i passaria per la carena sud, per la serra de Cellers (c 630 m) fins a Pinós, on embrancaria amb l'altre camí. Una altra via passaria pel centre de la vall des de Torà i aniria cap a Sant Celdoni, on més amunt s'ajuntaria amb el camí carener del sud. Aquestes vies tenien també un ús pecuari com a camins ramaders que enllaçaven el Pirineu amb la Depressió Central i el Penedès (Martí 1916, Miralles 2005: 127-128).

1994-1995: 41)²⁰³. El topònim Cellers ens remet a la possible existència d'un antic nucli de cel·les eremítiques (Casas, Ollich: 176). En la regió de la Catalunya central, on hi trobem Sant Celdoni, hi abunden eremitoris rupestres que indicarien l'existència d'una tradició eremítica des d'època tardoantiga (Enrich, Enrich, Sales 2000: 260-281). En tractar-se d'un lloc perifèric de l'administració carolíngia, és possible que persistís aquesta tradició quan el monjo Sidoni va erigir l'església de Sant Sadurní de Llanera (Baraut 1994-1995, doc. 1).

L'arribada de les relíquies dels sants Celdoni i Ermenter podria estar relacionada amb la transformació de les probables cel·les i eremitoris en el monestir de Sant Celdoni (Casas, Ollich 1981: 176). Els orígens d'aquest culte els trobem a partir del segle V, quan molts monestirs progressivament es van vincular amb la veneració de les restes de sants. Molts cenobis es van erigir en antigues basíliques vinculades a relíquies i molts altres, que van atraure relíquies de sants, van promocionar la construcció d'una basílica (Costa 2019: 94). La veneració dels sants deuria propiciar la fundació del petit monestir, que al segle XI deuria passar a formar part dels béns de Borrell i de la seva família (d'Abadal 1969: 383, Casas, Ollich 1986 177).

L'afrontació d'una «*domum sancti Celedonii*» en la donació de l'any 986 del castell de Figuerola no és indicativa que en aquell moment hi existís una comunitat monàstica (Costa 2019: 239). En canvi, l'any 1038, la donació de l'església de Sant Martí ens mostra la residència d'uns monjos i preveres. Tanmateix, hi ha qui els vincula amb una tradició hereva del eremitisme local i no amb un monestir benedictí (Pladevall, Adell 1987: 142). De fet, les «*ecclesias ermas qui sunt in valle que dicunt Tolletana*» de la donació podrien relacionar-se amb aquesta possible tradició religiosa (Baraut 1994-1995, doc. 56).

Els monjos i preveres de la donació deuria ser els residents a les esglésies de Sant Celdoni, Sant Salvador i Santa Maria. Per aquest motiu, és força probable que en aquests temples hi pogués haver una possible comunitat que havia de tenir cura de les ànimes de la contrada (García 1974: 30-36, Casas, Ollich 1981: 177). Existeixen dubtes sobre la continuïtat de la comunitat esmentada, atès que en la donació a Tavèrnoles de l'any 1071 no s'indica que Sant Celdoni es tractés d'un monestir (Pladevall, Adell 1987: 142). El lligam d'aquesta església al monestir de Sant Sadurní va propiciar la fundació d'una nova comunitat dependent de Tavèrnoles.

El paper de Borrell i la seva família respondria al d'altres patronatges monacals encapsalats per membres de la petita noblesa. Aquest seria el cas dels Meià amb el monestir

203 Prop de Llanera hi trobem la torre de Vallferosa. Les proves de carboni 14 d'unes fustes que es conserven al seu interior la daten entre els segles VIII i IX. Desconeixem d'on va sorgir la iniciativa constructiva de l'edifici, podria tractar-se de les comunitats locals o de les antigues elits hispanovisigodes convertides a l'islam. La relació de la torre amb el control del camí i possiblement amb una ruta transhumant sembla més que probable (Menchon 2015: 264-294, Menchon 2019: 409-427). Molt probablement, hi va haver una continuïtat poblacional entre la tardoantiguitat i l'edat mitjana (de Castellet 2014b).

de Santa Maria, en el qual diferents membres d'aquesta família hi van tenir càrrecs de responsabilitat com a prelats²⁰⁴. Podem relacionar-ho també amb les esglésies particulars de la Ribagorça, situades en una latitud similar, administrades per membres de la família fundadora (Tomás 2016: 88-91). El probable fracàs de l'empresa pastoral endegada als monjos i clergues de Sant Celdoni de Cellers va quedar confirmat en la donació del 1071, per part dels senyors del lloc, al monestir de Sant Sadurní de Tàvernoles, que com estem comprovant en aquesta recerca, va tenir un paper clau en la benedictinització de les comunitats monàstiques del comtat d'Urgell.

4.2.5. Sant Pere de Graudescales

El monestir de Sant Pere de Graudescales s'ubica al municipi de Navés²⁰⁵. L'església és l'únic que avui en resta. A principi del segle XX encara restava dempeus el mas que es va construir al segle XVI a tocar de l'esmentat temple. La nau es va ensorrar el 1680 i, com a conseqüència, les seves dimensions es van reduir (Guixé 1999: 18-19).

Sant Pere de Graudescales s'emplaça al fons de la vall a una altitud de 825 metres. L'antic monestir es troba a una distància de 41 metres de l'Aigua d'Ora (mapa 15). Dos altres cursos fluvials, d'aportació estacional d'aigua, desemboquen a les proximitats de l'església. Es tracta de la rasa del Grau d'Escalles i la de Comascales. El monestir es troba al mig d'una vall dominada pels cingles de la serra de Busa (1.526 m), Valielles (1.119 m) i el serrat de la Qüestió (1.385 m). La vall queda tancada pel nord a escassos metres de Sant Pere per l'estret de Valielles. El nom del monestir guarda relació directa amb el grau del camí que es dirigeix cap a l'est, a la serra de Busa. Una sèrie de graus travessen alguns cingles i comuniquen els vessants de la vall amb els altiplans de Busa i Valielles. Aquest seria el cas del grau de Sant Pere, el grau d'Orriols i el grau de les Collades. Un camí d'uns 25 quilòmetres travessava l'indret de nord a Sud des del molí de Bancells (870 m) fins a Cardona (568 m), el qual també tenia usos pecuaris i de transport de sal²⁰⁶.

204 Veure apartat (4.1.3) dedicat a Santa Maria de Meià.

205 (UTM 391620-4661946). José Ignacio Padilla va publicar el 1080 la seva recerca sobre l'economia del monestir de Sant Pere de Graudescales (Padilla 1980). Aquest article explica a través de la recerca documental i arqueològica l'ús dels recursos, la ramaderia i la pesca, per part d'aquesta comunitat. Prèviament, Antonio Guerrero va publicar el 1971 a la revista *Ilerda* de la Diputació de Lleida un article dedicat a aquest monestir (Guerrero 1971). Antoni Pladevall, Joan-Albert Adell i Jordi Bolòs van publicar el 1987 l'article monogràfic de Sant Pere de Graudescales al volum del Solsonès de la col·lecció *Catalunya Romànica* (Pladevall, Adell, Bolòs 1987). L'ajuntament de Navés va publicar el 1999 el llibre de Jordi Guixé *Sant Pere de Graudescales. Un monestir medieval*, que ofereix una visió cronològica de la seva història amb apreciables aportacions sobre l'evolució dels seus paraments (Guixé 1999).

206 El camí passava per la Vall d'Ora (785 m), sota de Navés (613 m), Santa Maria de Sorba (489 m) i Cardona. Més amunt del molí de Bancells el camí es creuava amb el que provenia de Sant Llorenç de Morunys i anava cap a Berga. Justament en aquest indret de més amunt del molí de Bancells, el camí seguia en direcció nord cap als rasos de Peguera (c. 1.800 m), Peguera (1.701 m) i la serra d'Encija (2.297 m) per Castellar del Riu (1.233 m). El camí que es dirigia cap a Cardona podia ser també una branca del camí de la Sal o Cardoner que venia de la cara nord de la serra del Cadí. Molt possiblement existia una transtermitància amb pastures situades en indrets més alts de la vall.

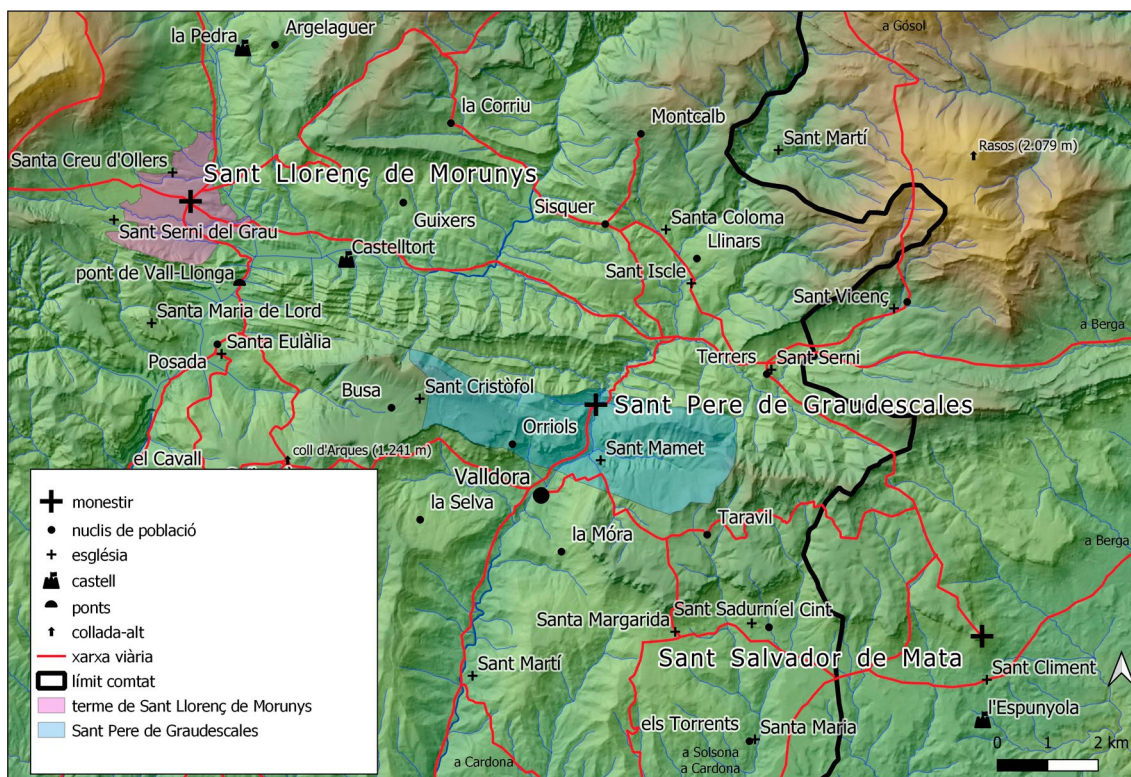
Resum històric

La història documental de Sant Pere de Graudescales comença l'any 912, quan el sacerdot Magnulf, que havia edificat feia poc l'església de Sant Pere, va donar-la al bisbe Nantigís, per a remei de la seva ànima, conjuntament amb les cases, corts, molins, vinyes i terres que posseïa en la contrada adjacent i a les viles d'Arcosa i Ventaiola. Magnulf donava l'església al bisbe perquè la consagrés amb la condició que ell la pogués regir mentre visqués i, que després de la seva mort, ho fes el seu nebot, anomenat també Magnulf, i mort aquest, passés a qualsevol membre de la seva família que pogués administrar-la material i espiritualment. Així doncs, el bisbe Nantigís la va consagrar i també va ordenar als que hi visquessin «*ut regulariter secundum patris nostri Benedicti statuta Deo servi ibi vivere potuerint, ut sit monasterium et locus monachorum*» (Baraut 1978, doc. 23).

Temps després, l'any 960, el sacerdot Francemir es va dirigir a la «*civitate Sidona in Orgello*» per demanar al comte Borrell II i al bisbe Guisad II que s'erigís un monestir de dependència episcopal a l'església de Sant Pere de Graudescales, que havia estat construïda feia anys al «*pagus Lordense*» com a canònica i consagrada pel bisbe Nantigís²⁰⁷. El comte i el bisbe van acceptar la demanda del sacerdot Francemir i li van dir que podria ser-ne l'abat. Francemir va rebutjar l'oferta de ser-ne el cap espiritual, atès que només desitjava ser-ne un monjo. Els dos mandataris assentiren les paraules de Francemir i li donaren permís perquè escollís l'abat que hauria de dirigir «*secundum regulam beati Benedicti*» aquella comunitat. Un temps després de Tots Sants, Francemir va anar cap a la Seu d'Urgell, «*in Sede Vico*», on se celebrava un sínode, a dir al bisbe Guisad II que havia triat com a abat del futur monestir el prevere Bel·ló, que era canonge del «*pago Lordense*». Immediatament, el bisbe i els clergues que participaven al sínode el van elegir i proclamar com a abat. A continuació, el bisbe va donar a Sant Pere l'església de Sant Mamet, situada en una roca, amb tot el que en depenia i els delmes que en podien sorgir. Francemir va donar al nou monestir les *mansiones* que tenia a *Eurrize*, l'església de Santa Eulàlia amb el seu alou, la casa que tenia a Tentellatge, llibres, diversos utensilis i una considerable cabana de bestiar. El prevere Bel·ló, proclamat abat del futur monestir, va donar al nou monestir el seu cavall i bestiar (Baraut 1978, doc. 34).

207 Existeix cert consens en vincular aquesta *civitate* amb Isona (Villanueva 1850: 227-231, Riu 1999: 888, Ordeig 2020: 449), encara que no de manera concloent. Voldríem afegir unes indicacions a l'existència d'aquesta *civitate*: La falsa butlla del papa Lleó, que com a molt tard fou redactada abans de la butlla del papa Urbà II (19-4-1099) (Ordeig 2020: 88), esmenta que el monestir de Tavèrnoles es trobava prop d'un nucli urbà anomenat *Sidoria*, «*quod circa amnem Valeria in Urgello, quod est prope urbem, quam antiquitus dicebant Sidoria*» (Baraut 1994-1995, doc. 3). En una donació del 1009 o 1011 a Santa Maria de la Seu al terme de Castellciutat, hi surten les afrontacions «*lpsum hec omnium quod dictum est afrontat de l parte in Civitate Fracta et de alia in flumen Segor et de III in Sidera et de IIII vero parte in Hielle*» (Baraut 1980, doc. 308).

No és el nostre objectiu proposar cap possible localització per a l'esmentada *civitate* o *urbem* que en temps antics s'anomenava *Sidoria*. L'afrontació de *Sidera*, com a un dels límits de la donació a Castellciutat, podria guardar certa relació amb *Sidona* o *Sidoria*. El topònim de *Sidera* i els noms de la urbs no surten en cap altre més document. Cal destacar que *Sidona* o *Sidoria* només surt esmentada en dos documents que fan referència a la regió del sud de la serra del Cadí, concretament a les actuals comarques del Berguedà i del Solsonès.

Mapa 15. Situació del monestir de Sant Pere de Graudescales.
Domini central i xarxa viària. Autor: Climent Miró i Tuset.

El comte Borrell II va donar l'any 982 l'alou de la Corriu al «*domum Sancti Petri apostoli qui est fundatus in valle Lordense in locum que vocabulum Scalas cenovii*» (Baraut 1980, doc. 192). La butlla del papa Silvestre de l'any 1001 esmenta entre les possessions de l'Església d'Urgell el «*monasterium sancti Petri in Scalas cum omnibus suis pertinentibus*» (Baraut 1980, doc. 271).

Fora de l'àmbit cronològic d'aquesta recerca, a finals del segle XII, una revolta, protagonitzada per Bernat des Vilar i el seu pare, va afectar el monestir (Pladevall, Adell, Bolòs 1987: 178). Els *hòmens* de Sant Pere presentaren la seva queixa al bisbe perquè «fo, la casa de Sant Pere, trencada e robada e cremada» (Brossa 1983: 337).

Orígens i aspectes destacables

La fundació del monestir de Sant Pere de Graudescales s'ha de relacionar amb l'existència d'una comunitat de canonges, que s'avindria amb la que hi podria haver hagut a Sant Llorenç de Morunys²⁰⁸. Els clergues que residien a Sant Pere de Graudescales, com els que ho feien a Sant Llorenç de Morunys, tenien la missió d'administrar les parròquies de Lord espiritual i materialment (García 1974: 31-32).

208 Veure l'apartat de Sant Llorenç de Morunys d'aquest capítol (4.1.6).

Molt possiblement, les dues comunitats de clergues podrien tenir una vinculació en estar, encara que en diferents indrets geogràfics, a la vall o *pagus* de Lord. Magnulf representa la figura del clergue fundador de l'església, que com hem comprovat, la va erigir amb certa voluntat de patronatge, però comptant des del principi amb la dependència cap a la diòcesi i la seva catedral. Magnulf, el seu nebot Magnulf, i possiblement Francemir, respondrien també a la tradició d'esglésies familiars (Tomás 2016: 88-91). El bisbe Nantigís, que consagrà el temple, tingué clar que hi havia d'haver un monestir benedictí (Baraut 1978, doc. 23).

La fundació de Sant Pere de Graudescales tindria com a model la veïna comunitat de Sant Llorenç de Morunys, que com hem indicat, hauria estat relacionada amb la política administrativa del comte Guifré a la vall de Lord (Ordeig 2001: 95-96). En aquest cas, la construcció de l'església per part de Magnulf, esdevindria força temps després de l'època de Guifré el Pilós, però la seva possible missió seria la mateixa.

Aquesta comunitat, amb la construcció de l'església per part del patró Magnulf, restava lligada a la seva família, però hi havia el compromís que en un temps s'hi erigís un monestir benedictí, com els que Borrell II estava protegint en d'altres llocs del comtat, com és el cas de Santa Cecília d'Elins, amb la «donació» la jurisdicció del terme de Pallerols, per citar un exemple (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18). Els textos de l'acta de consagració i de l'erecció del monestir remarquen la voluntat de continuar aquesta dependència episcopal, com seria costum amb la comunitat de Sant Llorenç. La vinculació al monaquisme benedictí podria ser indicatiu de la influència del comte, que és el que està a la ciutat de *Sidona* amb el bisbe, quan Francemir demana que es consagri l'església.

Les excavacions arqueològiques no van poder determinar quins paraments de l'edificació central del monestir podien ser datats el segle X. També van mostrar una ampliació del recinte i l'edificació d'una nova església (Padilla 1980: 202)²⁰⁹. Aquesta estructura primigènia es relaciona amb els masos dels segles IX al X (Padilla 1980: 207). Els habitatges de poblament dispers estudiats per Jordi Bolòs mostren una estructura horitzontal sense pis superior, amb una diferenciació entre els espais pecuaris i els de la llar (Bolòs 1996: 33).

Molt possiblement la via de comunicació que enllaçaria una branca del camí de Cardona cap al nord del comtat i la Cerdanya podria ser un motiu afegit per a l'edificació del cenobi en aquest indret, on també hi passava un camí ramader.

4.2.6. Sant Vicenç dels Torrents

Sant Vicenç dels Torrents s'ubica al municipi de Montferrer i Castellbò²¹⁰. L'església i les dependències van formar una parròquia de jurisdicció monacal, que entre els

209 La casa de Sant Pere hauria seguit el model de una construcció rectangular d'una planta amb un compartiment per habitatge i un altre per al bestiar. Les excavacions van mostrar «un potente muro (de casi 15 metros) orientado norte a sur, cuyo grosor oscilaba de 0,90 a 1 metro y con una técnica atribuible al siglo X» (Padilla 1980: 202).

210 (UTM 364359-4694467).

segles XVI i XVII va canviar la seva ubicació original pel poble de Sendes (Miró 2019: 1-19). En l'actualitat, hi trobem les restes de l'església romànica, el campanar d'espadanya, uns paraments que semblarien d'època moderna i el basament d'una torre que domina l'indret (fitxa 7, annex 3).

Sant Vicenç s'ubica a la part inferior d'una vessant a una altitud de 917,9 metres (mapa 16). El conjunt es troba a una distància de 25 metres del riu de Sendes, molt a prop de la seva confluència amb el riu de Solanell. Aquest cursos fluvials es poden considerar torrencials. Sant Vicenç dels Torrents no es troba en un indret on hi passin vies de certa importància. De les seves immediacions, surt un camí que comunica amb el veí poble de Sendes (1.266 m). Una altra via, de caràcter carener, que passava prop de Sant Vicenç, comunica Castellbò (848 m) amb Solanell (1.234 m). Ambdós camins tenien també un ús pecuari en una transtermitància que comunicava amb les àrees de pastura de Burbre (1.700 m) i del ras de Conques (2.070 m), on hi ha la cabanera carenera que comunica els Pirineus amb la plana per la divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa (Pujal 2015: 55-58)²¹¹.

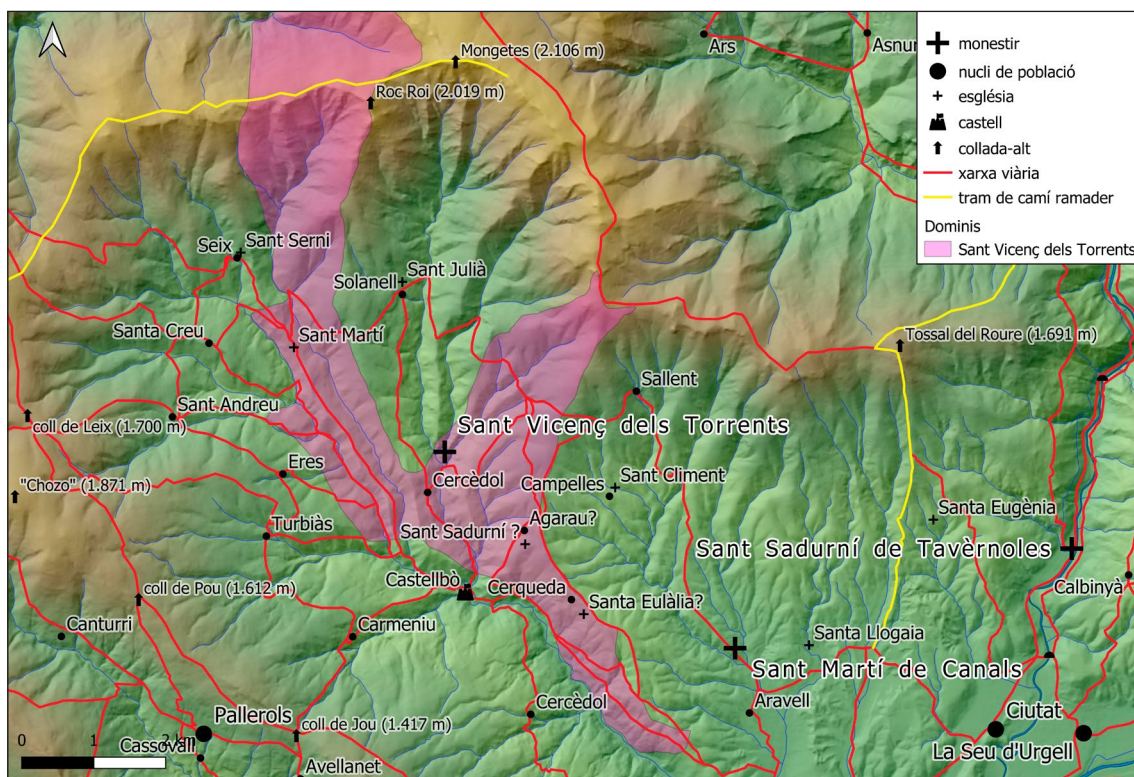
Sant Vicenç dels Torrents és un dels cenobis de la donació de l'any 914, per part dels bisbes Nantigís d'Urgell, Adolf de Ribagorça i el comte Sunifred II, al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Aquests monestirs tradicionalment s'han situat a la vall de Castellbò (Baraut 1994-1995: 14). En el marge del text del document més antic conservat d'aquesta donació, que es tracta d'una transcripció al Cartulari de Tavèrnoles, hi trobem en lletra del segle XVI:

[...] Nota. Cun la present carta se mostre com foren donades al monestir de Sent Serni les exclésies següens: primo Sent Vicent dels Torrens ab ses parròquies, així com son Sent Martí d'Albet, Sent [...] Sent Jacobo, Sent Andreu [...] (Ordeig 2020: 253-254).

El document indica que els bisbes i el comte donen a Tavèrnoles el monestir de Sant Vicenç dels Torrents, amb les seves parròquies de Sant Martí d'Albet i Sant Sadurní d'Agarau, i també els de Sant Martí, amb els seus vilars de Sendes i *Bescaron*, Sant Esteve, Sant Jaume i Sant Andreu. Aquests monestirs, que rebien la consideració de «*zenobitarum locca*», en el moment de la donació estaven abandonats o desorganitzats (Baraut 1994-1995, doc. 9).

En època del bisbe Possedoni es fundaren una sèrie de petits monestirs, alguns d'efímers, que constituïen una porció del territori administrat per l'autoritat carolíngia i renovaren el monaquisme de tradició visigoda. Aquestes comunitats havien d'observar la Regla de Sant Benet, obligatòria amb la promulgació de la *Capitulare monasticum* al Concili d'Aquisgrà del 817 (Boretius 1883: 343-349, Baraut 1994-1995:

211 Una via que també tenia un ús ramader travessava la serra del Morral des del sud. Aquesta via era una branca del camí de la Seu d'Urgell a Castellbò, que passava per la meitat de la vessant de la muntanya. Aquest camí, que tenia un trencant cap a Castellbò (848 m), prop de l'indret conegut avui com a la Torre dels Moros (1.083 m), enllaça amb el que pujava fins a Sendes (1.266 m), la coma de Burbre (1.700 m) i el ras de Conques (2.070 m) (Villaró 1992: 230-231).

Mapa 16. Situació del monestirs de Sant Vicenç dels Torrents i de Sant Martí de Canals. Terme de l'antiga parròquia dels Torrents, xarxa viària i camins ramaders principals. Autor: Climent Miró i Tuset.

14-15, Baraut 2000: 181). Aquestes fundacions estaven lligades a un conjunt de preceptes que les autoritats carolíngies van donar al bisbat d'Urgell, concretament a un de Lluís el Pietós, de l'any 814. Aquest precepte en confirmava un d'anterior en l'atribució al bisbat d'Urgell de les parròquies del seu *pagus* i dels de Berga, Cerdanya, Pallars, Àneu, Cardós, Tírvia, Gistau i Ribagorça. Aquest precepte contenia una clàusula especial que concedia a Possedoni erms en terres fiscals per a la construcció de monestirs i per a congregar-hi monjos (d'Abadal 1926-1950: 279-288). Aquests preceptes s'inserien en l'acció política duta a terme per les autoritats carolíngies a la regió després de la crisi adopcionista (Miró 2019: 2).

Els petits monestirs abandonats a principis del segle X foren construïts possiblement a expenses del precepte de Lluís el Pietós en terres fiscals i ermes. L'Església d'Urgell tenia el permís del monarca per a la construcció dels referits monestirs. La pròpia donació del 914 que els bisbes feren, conjuntament amb el comte Sunifred II, a Sant Sadurní de Tavèrnoles, és una demostració de la potestat que havia tingut l'Església per a la construcció d'aquests cenobis (Miró 2019: 2-3).

Xavier Costa dubta de confirmar el naixement d'aquests monestirs com a conseqüència del precepte i el seu origen episcopal (Costa 2019: 232). Arcadi García els

inclou en les comunitats canòniques de clergat «diocesà i parroquial que feia vida comunitària» (García 1974: 30-31). Tot i que ens hem decantat per la hipòtesi del seu origen episcopal (Miró 2019), no descartem que en puguin tenir un de més remot, possiblement en època visigòtica, o que es tractessin d'algunes d'aquestes comunitats de clergues de dependència episcopal.

Si podem dubtar del seu origen, no podem negar, com bé indica el text, que «*olim fuerant regulariter constituta*». Pel que concerneix a la seva tasca pastoral en l'administració de parròquies, no podem obviar l'estructuració del veí monaquisme benedictí al Pallars i la Ribagorça com a element clau l'organització parroquial (Miró 2012: 15 i 39, d'Abadal 1955: 205 i 242). Una futura recerca arqueològica hauria de treure a la llum noves dades sobre els orígens de Sant Vicenç dels Torrents i la seva funció religiosa com a monestir i parròquia,.

El monestir de Sant Vicenç dels Torrents portava adscrites les parròquies de Sant Martí d'Albet i de Sant Sadurní d'Agarau. La parròquia de Sant Martí fa referència a la centrada per l'actual església de Sant Martí d'Albet (1.180 m), la del nucli de població esmentat com a vila d'*Albezeda*²¹². És probable que l'Albet d'aquella època no estigués ubicat prop de l'església, atès que a finals del segle XVII existia una partida a Albet anomenada la *Vila Vella*²¹³. La construcció del castell d'Albet al segle XII podria haver aglutinat la població al seu entorn, en l'indret actual, proper a l'església de Sant Martí (Miró 2019: 4-5)²¹⁴. Desconeixem la ubicació exacta de l'església de Sant Sadurní *Aganensi* o d'Agarau, que identifiquem amb els mas rònec d'Agarau que surt als capbreus de Castellbò del 1493-1494 i del 1519²¹⁵. No podem precisar el lloc exacte de la seva situació en un indret de la serra del Morral, que es coneix en plena edat mitjana i a finals del segle XVII amb el nom de *Ronfla* (Miró 2019: 5-9)²¹⁶.

212 (UTM 362170-4696175). L'església de Sant Martí se situa a la part inferior del nucli d'Albet en un punt desconfigurat per la construcció de la carretera que va provocar els anys 50 del segle XX l'enderrocament de diferents cases (Anjoan i Oliver Vell, entre d'altres). Sant Martí és una advocació de tradició gàl·lica (Bolòs, Hurtado 2006: 52-53).

213 [...] a sol ponent ab lo camp dit de la vila vella del Monsarrat de Albet y lo camp de les quadres del Pere Joan Canturri y Roy de Albet a migdia ab lo camí real que a Castellbò de son costat ab lo camp de la vila vella [...] (ADU, Sendes, Llibre notarial, UI 297).

214 El castell d'Albet surt entre els béns que el comte Ermengol VII, com a alt senyor jurisdiccional del comtat, donà al bisbe Bernat. Aquesta donació se situa en la dinàmica de violència feudal entre els bisbes d'Urgell i els vescomtes de Castellbò. Les possessions castrals que surten en aquesta donació formaven part del domini vescomtal. Possiblement el castell d'Albet s'hauria erigit en una època poc anterior, d'implantació del feudalisme i d'ordenament del territori, per part del vescomte de Castellbò (Baraut 1990-1991: 56, doc. 1541).

215 [...] lo loch de Castelnou (Castellnou dels masos o Castellnovet). Ítem lo loch de Eres (Eres). Ítem lo mas de Leguna Sobirana (la Llaguna de sota del nucli de Sant Andreu), lo qual té l'hereu d'en Pinyol de Castellbò. Ítem lo mas de Leguna Josana (com l'anterior), lo qual té mossèn Salvador Tragó. Ítem lo loch de Romidrols (Aristot de Dalt), lo qual té Joan d'Aristot. Ítem lo mas dels Torrents (Les Iglésies). Ítem lo mas de Sonils (cortal de Sobils) lo qual vague de deguó no·l posseex. Ítem lo mas de Guaran. Ítem lo mas de Santa Lúcia (Santa Llàcia d'Aravell), lo qual posseex en Duró Girvella de Castellbò, és dels franchals. Ítem lo mas de Santa Eulària lo qual posseex Joan Mestre de Castellbò, és dels franchals. Ítem lo mas de Solans, lo qual té mossèn Pere Tragó de Castellbò, notari predit, és dels franchals [...]. Després el text enumera els següents masos habitats: Aristot (Aristot de Baix), *Alguants* (Algons), *Sarcedol* (Mas d'en Pere) «àlias lo mas den Pere», Iscle (Mardiscla), Roca Sobirà (Mas d'en Roca o cal Roca), i Canals o Roca Josà (Mas d'en Roqueta o Mas d'en Roca Jussà) (ACA, *Capbreu del Vescomtat de Castellbò* (1493-1494), Vària 50, Cancelleria) (Baraut 1982c: 131).

216 *Ronfla* surt esmentada com a serra en l'acta de consagració de Santa Eugènia de la Torre de l'any 914: [...] *Et habent affrontaciones predicta ecclesia et parrochia in ipso vilar que vocant Morters (Morters) et de alia in villa de Hereduz (Montferrer) et*

4.2.7. Sant Martí dels Canals

Sant Martí dels Canals s'ubica al municipi de Montferrer i Castellbò²¹⁷. Aquesta església va ser integrada a les dependències del mas d'en Roqueta, antic mas de Canals Jussà, durant el transcurs d'unes obres. Es tractava d'una capella de fabricació moderna que n'havia substituït una d'anterior. El mas d'en Roqueta s'emplaça al fons de la vall a una altitud de 750 metres (mapa 16). El riu més proper és el d'Aravell que es troba a una distància de 42 metres. Prop de la casa hi ha un camí carener que comunica amb la coma de Burbre (1.700 m). Aquesta via podria tenir també un ús pecuari, atès que enllaçava amb el ras de Conques (2.070 m), per on passa la gran via ramadera que enllaça els Pirineus amb la plana.

Identifiquem aquesta capella de Sant Martí amb el segon monestir de la donació de l'any 914 dels bisbes d'Urgell i Ribagorça, Nantigís i Adolf, conjuntament amb el comte Sunifred II, a Sant Sadurní de Tavèrnoles, «*Sancto Martino cum villulis suis ad eum pertinentibus id est Semitas (Sendes) et Bescaron*» (Baraut 1994-1995, doc. 9). L'acta de consagració de l'església de Sant Sadurní de Tavèrnoles cita l'església de Sant Martí dels Canals amb els seus delmes, primícies i oblacions (Baraut 1994-1995, doc. 59). En els capbreus de Castellbò hi surt esmentat el mas de Canals o d'en Roca Jussà, que es correspon amb l'actual mas d'en Roqueta (Miró 2019, Baraut 1982c: 131).

4.2.8. Sant Pere de l'Obac

Sant Pere de l'Obac o del Bac s'identifica amb uns paraments que es troben prop de la població de Vilanova de Meià, al terme municipal homònim (mapa 6)²¹⁸. Les restes es troben dins d'una finca erma amb arbres joves en una partida anomenada de Sant Pere (fitxa 13, annex 3). En concret, es localitza al fons de la vall de Meià en un ribàs situat a 600 metres d'altitud. El curs d'aigua més proper és el barranc de Sant Pere,

de Ill in serra de Romfla sive in villa que vocant Agnanes, de Illl vero parte in ipsa Cernadola [...] (Baraut 1994-1995, doc. 8). La vila *Agnanes* s'identificaria amb Agarau.

Uns particulars donaren el 1105 a la catedral de Santa Maria d'Urgell un alou situat a la vall de Castellbò, a Santa Eulàlia, al lloc anomenat *Ronfla*. Aquest alou termenejava així: [...] *a parte orientis in villa Campelles* (Campelles o Sant Climent de la Torre) *et de meridie in via de Cercheda* (Cerqueda), *que pergitum ad Kastrum Leonem* (Castellbò), *et de occiduo in viliarunculo Sovilis* (vilar de Sobils), *de parte vero circi in monte Cucullo* (solà comprès entre Burbre i el tossal del Roure) [...] (Baraut 1988-1989, doc. 1221). Hem pogut identificar Cerqueda i Santa Eulàlia amb la casa de pagès aïllada anomenada avui cal Gabriel. Aquesta casa era coneguda al segle XVIII també com a masia Gramunt. En un registre eucarístic iniciat el 1691 a la parròquia de Santa Maria de Castellbò hi hem trobat: [...] lo mas den Runfla y Garamunt: Joana Garamunt - morta; Joan Tor i Joana Maria, conjugues - morta, Cecília Garamunt, Antonia Garamunt [...] (ADU, Castellbò, *Llibre sacramental 1680-1710*, UI 279, 78 r.) El registre comença a la pàgina 72 recto amb el títol: *Llibre haon se asenten los que reben la comunio en la Iglésia Collegiada de Santa Maria de Castellbò*.

Com podem comprovar, Cerqueda es correspon a un nucli de població que estava administrat per una església, anomenada de Santa Eulàlia. Una de les afrontacions es correspon a Sobils, que aleshores era un vilar i no un mas, i una altra a la vila de Campelles (Sant Climent de la Torre).

217 (UTM 368493-4691778). Veure l'apartat (4.2.6) referit a Sant Vicenç dels Torrents.

218 (UTM 335312-4649839). Albert Benet i Anton Maria Vilarrúbias van escriure l'article corresponent a Sant Pere de l'Obac al volum de la comarca de la Noguera de *Catalunya Romànica* (Vilarrúbias, Clarà 1994). Ramon Bernaus va defensar el 2019 la seva tesi de doctorat sobre el priorat en època moderna (Bernaus 2019).

del qual dista 115 metres. Sant Pere es troba lleugerament apartat de les vies de comunicació més importants que travessen la coma de Meià, que són el camí direcció nord-sud que unia Baldomar (340 m) amb el castell de Meià (922 m) i la serra del Montsec de Meià; i l'altre camí, de direcció est-oest, perpendicular a l'anterior, que enllaçava Santa Maria de Meià i tota la contrada de Meià pel coll d'Orenga amb les poblacions de la riba de la Noguera Pallaresa. Cal incidir en la seva proximitat amb el camí ramader de la carena del Montsec i els seus brancals (Pujal, 2015: 94-95).

Resum històric

El primer esment de Sant Pere de l'Obac el trobem el 1080 en el testament de Garsenda, muller de Guillem, senyor de Meià. La noble va donar a Elisarda, abadessa de Sant Pere, una coromina en un camp anomenat el Colomer, uns molins i unes vinyes a la Clua (Meià, doc. 24, annex 1). El segon esment el trobem l'any 1244, quan l'aleshores senyor de Meià, Jaume de Cervera, va donar al monestir de Santa Maria de Meià l'església de Sant Pere, que ja no era monestir, amb totes les seves terres, aous, delmes, primícies, censos i altres drets (Roig 1668: 94). Algunes afrontacions de finques ressenyades en el capbreu del priorat de Santa Maria de Meià, redactat l'any 1627, identifiquen els paraments de Sant Pere de l'Obac amb el monestir de Sant Pere (Bernaus 2019: 361)²¹⁹.

Orígens i aspectes destacables

Els pergamins provinents de l'antic arxiu del priorat de Santa Maria de Meià que es conserven a la Biblioteca de Catalunya no documenten l'existència d'aquest monestir. Els dos registos del monestir de Sant Pere, que hem recollit de l'obra de Roig i Jalpí, són dels pocs testimonis que ens han pervingut d'aquesta petita comunitat. Aquest erudit indica al seu llibre l'existència de la referida església en una relació de temples oberts al culte que depenien del priorat de Santa Maria. En aquella època, els paraments de les dependències monacals encara es mantenien dempeus i l'arxiu del priorat, pel que explica, contenia alguns documents provinents d'aquest desconegut monestir²²⁰.

Aquesta comunitat benedictina, de la qual en tenim molt poca informació, estava vinculada als senyors de Meià. La deixa testamentària de Garsenda a l'abadessa Elisarda ens indicaria aquesta relació i també l'adscripció del monestir al monaquisme

219 Bernaus cita les afrontacions que fan referència al monestir de Sant Pere: [...] Joannes Gassol, agricola eiusdem Villanovae de Meia [...] Primo denuncia i manifiesta i capbreva que té i posseeix un tros de terra vinya ab alguns olivers i altres arbres fruiters plantada en lo terme de la present vila a la partida del Riu de Sant Pere, tinguda de alguns sis jornals poch més o menos. Afronta a sol ixent ab les coromines de Joan Bertran i del pubill Feixes, migdia ab terres de Hierònim Terrer i ab l'església de Sant Pere, olim monestir de monges de Sant Pere, ço és ab la sicla que va la aigua al Molí de la Vila, i a tramuntana ab lo pubill Canter i ab terres de Miquel Segon. Per la qual peça de terra diu lo denunciand fa lo delme de tot fruits al Senyor Prior i Priorat de Santa Maria de Meià [...] (ACA, Diversos, Meià, vol. 110: 4).

220 [...] 39. *San Pedro Apostol. Antiguamente era Monasterio de Monjas de San Benito, segun parece de los edificios, y de algunos instrumentos que se conservan en el Archivo de Meyà. Sus rentas fueron aplicadas a la Mensa Prioral [...]* (Roig 1668: 110).

benedictí. La coincidència en la data amb els documents que relacionen el monestir de Santa Maria amb un fallit procés de benedictinització, per part de la família dels Meià i el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, ens podria indicar que existia una voluntat de reforma d'aquestes comunitats (Baraut 1994-1995, docs. 86 i 91).

4.3. Monestirs no localitzats

4.3.1. Santa Creu de Pallerols

Desconeixem la ubicació exacta del monistrol de la santa Creu en el sector llevantí de la solana de la ribera de la Seu d'Urgell. Com bé hem indicat als apartats de Sant Llorenç de Morunys i de Sant Andreu de Planeses d'aquest capítol, aquesta comunitat es trobava a la no localitzada vila o vilella de Pallerols, probablement prop de Santa Cecília d'Estamariu (Baraut 1979, doc. 95, Baraut 1983, doc. 732)²²¹.

El monistrol de la Santa Creu es correspon a un dels monistrols recollits per la documentació que hem analitzat situats en aquest indret solà proper a la Seu d'Urgell camí de la Cerdanya (Baraut 1981, doc. 356, Baraut 1983, doc. 761) (mapes 12 i 13)²²².

La primera menció, de l'any 952, es correspon a la donació d'un alou a Santa Maria d'Urgell, en la qual, en la descripció dels límits hi surt el *Monostrol* on es trobava l'església de la Santa Creu (Baraut 1979, doc. 95). Aquest monistrol era de ben segur un dels que surten referenciats l'any 1064 en una afrontació, «*de occiduo in vero torrente qui per Monasteriols discurrit*», de la donació d'un sacerdot, anomenat Guillem, a la canònica de Santa Maria d'Urgell l'any 1064 (Baraut 1983, doc. 761).

Aquest monistrol de l'església de la Santa Creu, fou sostret com a dominicatura dels dominis de Sant Llorenç de Morunys i donat, el 16 d'agost de l'any 1078, pel comte Ermengol IV al monestir de Santa Cecília d'Elins, conjuntament amb les dominicatures de *Murrias*, situada a Montmagastre, i el mas de Torell de la Seu d'Urgell. El comte va donar aquestes dominicatures comtals al monestir de la vall d'Elins, que ja comptava amb la comunitat monàstica reformada amb monges provinents de Sant Pere de les Puelles de Barcelona (Marquès 2002-2005, doc. 48)²²³. Un dia després, el

221 Veure l'apartat (4.1.6), referit a Sant Llorenç de Morunys, i el (4.2.2), referit a Sant Andreu de Planeses.

222 Veure apartat (4.2.2), referit a Sant Andreu de Planeses.

223 El document número 48, corresponent a la donació del comte Ermengol de tres dominicatures, l'any 1078, no es va transcriure a la revista *Urgellia* perquè al pergami hi manca la meitat esquerra i la transcripció del text no seria continuada i coherent (Marquès 2002-2005, doc. 48).

Hem consultat i transcrit el document, que és una còpia del pergami original, signat el 16 de març del 1306. La transcripció de l'original es fa per ordre del consolat de la Ciutat d'Urgell. El pergami és de 240 x 199 mm. No s'ha conservat la meitat esquerra. El document conté un total de 25 línies escrites en lletra gòtica cursiva. Hem transcrit un paràgraf que guarda relació amb la identificació de les dominicatures donades. Concretament hem transcrit les línies 8, 9, 10 i 11 d'aquest document: [...] *Murrias que consistit juxta terminos de castro Momagastri et de Rialbo Superiori seu Superiori et [manca mitja línia] Torel que est juxta*

17 d'agost, la posterior annexió comtal de Sant Llorenç de Morunys al monestir de Sant Andreu de Trespunts especificava que en quedaven excloses «*illis dominicaturis quibus iam dedi Sancte Cecilie per scripturam donacionis*» (Baraut 1984, doc. 9). Quan un any després, el 1079, el referit comte va unir Sant Andreu de Trespunts i Sant Llorenç de Morunys a Ripoll, va tornar a especificar que en quedaven excloses les dominicatures cedides a Santa Cecília d'Elins: «*id est Amurrias et ecclesiam Sancte Crucis et mansum Torel cum omnibus pertinenciis*» (Baraut 1984, doc. 10).

Força temps després, un capbreu del segle XIII o XIV dels béns del monestir de Santa Cecília d'Elins a la ribera de la Seu d'Urgell recordava «*Item lo honor de Sancte Cruce de Ministrol de Estamarid*» (Marquès 2006-2007, doc. 132).

Com bé hem comentat a l'apartat del monestir de Sant Andreu de Planeses d'aquest capítol, aquests monistrols podien haver estat probablement benedictinitzats a través del referit veí monestir²²⁴. Desconeixem quan el comte va vincular el monistrol de la Santa Creu a Sant Llorenç de Morunys. Una aproximació ens la pot donar la presència, l'any 935, d'una vinya de Sant Llorenç i de Sant Andreu, «*vineam Sancti Andree vel Sancti Laurenti*», al solà de la ribera de la Seu d'Urgell, prop del monestir de Planeses. La vinculació de la vinya amb Sant Llorenç podria ser indicativa d'una possible relació amb el monestir de la vall de Lord, que ja tindria cert control sobre el monistrol de la Santa Creu, que també surt mencionat en aquest document (Baraut 1979, doc. 95). Cal recordar que la presència de dominis de Sant Llorenç de Morunys a la ribera de la Seu d'Urgell, concretament a la partida de l'Olla, propera a Torell, està documentada en l'afrontació de l'any 918: «*terra sancti Laurenti vel de suos monachos*» (Baraut 1979, doc. 77). També hi podria haver la possibilitat que la vinya fos compartida per Sant Llorenç i per Sant Andreu, i que el monistrol de la Santa Creu hauria restat vinculat posteriorment a Sant Llorenç de Morunys.

4.3.2. Sant Esteve

La donació dels monestirs abandonats de l'any 914 duta a terme pels bisbes d'Urgell i de Ribagorça i el comte d'Urgell, en contemplava un que tenia l'advocació de Sant Esteve, amb els seus delmes i primícies (Baraut 1994-1995, doc. 9)²²⁵.

Sant Esteve es podria relacionar probablement amb l'església de Sant Esteve d'Umfred, situat a la Cerdanya, a la vall de la Molina, i esmentat en un document fals, datat del 815 (Miró 2019: 3, Baraut 1994-1995, doc. 4)²²⁶. Existia una església amb la

Sedem alme Dei genitricis Marie. Et ipsa dominicatura de Sancta Cruce de [manca mitja línia] dominicatura ex prima orientis parte in Gardia Stamaricii ex secunda parte occidentale de Leideo (sic) ex [manca mitja línia] [m]anso de eliatge (sic) ex quarta vero parte a septentrione in superiore prato que dicitur in coma olla vel in monte [...] (ACU, Fons monestirs, Santa Cecília d'Elins, 50).

224 Veure apartat (4.2.2), referit a Sant Andreu de les Planeses.

225 Veure l'apartat (4.2.6), dedicat a Sant Vicenç dels Torrents.

226 Veure l'apartat (4.1.7), referit a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

mateixa advocació al veïnat de Cercèdol, proper de Vilamitjana, a la vall de Castellbò²²⁷. Aquest Cercèdol, que no hem de confondre amb el mas homònim, un domini de Tavèrnoles també situat a la referida vall, surt com a una de les possessions del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles a l'acta de consagració de l'església abacial (Miró 2019: 8, Baraut 1994-1995, doc. 59). La coincidència de l'advocació de l'església amb la del cenobi homònim de la donació de l'any 914 i la vinculació de l'indret amb l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles assenyalarien que es tractaria del no localitzat monestir de Sant Esteve.

Alguns arguments en contra d'aquesta identificació els trobarem en l'acta de consagració de l'església de Santa Eugènia de la Torre (912-913), situada a la muntanya de *Cogol*, entre els Torrents i Sant Sadurní de Tavèrnoles. La dotalia especifica que el nou temple havia de rebre del comte Sunifred II els delmes dels vilars de l'esmentada muntanya, entre els quals s'hi trobava el de Cercèdol²²⁸. Tots els nuclis que apareixen en aquest document coincideixen amb els de l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles (1040) (Baraut 1994-1995, doc. 59). L'any 1039, en la donació testamentària de l'església de Santa Eugènia al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, no hi trobem referenciats aquests llocs explícitament. L'expressió «*cum ecclesiis subiectis et cum ciminteriis earum*» ens podria indicar que el llegat testamentari comprenia també tota la llista de vilars amb les seves possibles respectives esglésies (Baraut 1994-1995, doc. 58).

L'acta de consagració de Santa Eugènia pràcticament coincideix cronològicament amb la donació dels monestirs abandonats endegada pels bisbes de Ribagorça i del comte d'Urgell (914). Seria improbable que, un any després d'haver donat a Santa Eugènia els delmes de Cercèdol, esmentés que el lloc estava desorganitzat i el donés a Tavèrnoles. L'esment de Cercèdol en dues llistes molts similars a les consagracions de Santa Eugènia de la Torre (912-913) i a la de Sant Sadurní de Tavèrnoles (1040) no ajudaria la hipòtesi que aquest lloc es tractés del Sant Esteve de la donació del 914. Un altre element que no facilitaria la identificació amb el monestir de Sant Esteve és l'exclusió de Cercèdol dels límits descrits en la dotalia de Santa Eugènia, atès que el petit nucli de Cercèdol se situa en un lloc extrem de l'est de la vall de Castellbò²²⁹.

Un altre document que ens planteja encara més dubtes en la identificació de Sant Esteve de Cercèdol amb el Sant Esteve de la donació de l'any 914, és el de la donació

227 Trobem documentada l'any 1060 aquesta església en les afrontacions d'un alou situat a Vilamitjana que uns particulars van donar a la Santa Maria d'Urgell [...] *Et habent afrontaciones ipsum hec omnium de l part in Rivedones et de alia in torent de Vinnoles, de III part in ipsas Agudas, et de III vero part in torent qui pergit prope Sancto Stefano* [...] (Baraut 1983, doc. 722). L'església de Sant Esteve torna sortir en una afrontació idèntica d'una altra donació a Vilamitjana (Baraut 1983, doc. 869).

228 (UTM 371125-4693779). [...] *ipsa Torre, Savigna, Capmaior, Vilela i Arabago, Aristot i Cercedol i Abiglers i Hiel i Zevert i Hedra, Envergera i Enval Puïol* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 8).

229 [...] *Et habent affrontaciones predicta ecclesia et parrochia in ipso vilar que vocant Morters (Morters) et de alia in villa de Hereduz (Montferrer) et de III in serra de Romfla sive in villa que vocant Agnanes, de IIII vero parte in ipsa Cernadola* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 8).

d'un alou en aquest nucli de població a la catedral d'Urgell. La transacció, endegada el 1103 per un particular, de nom Tedball, incloïa l'església de Sant Esteve, «*cum suo sacrario*», cases, casals, terres i vinyes. Aquest alou li havia pervingut per «*successionem parentorum meorum seu per quascumque voces*» (Baraut 1988-1989, doc. 1202). En aquest acte, que es feia uns 63 anys després de la consagració de l'església abacial de Tavèrnoles, no hi surt cap referència a aquest cenobi.

4.4. Possibles monestirs

4.4.1. Santa Eufèmia

Santa Eufèmia s'identifica amb uns paraments que es troben a l'extrem nord de la població de Sant Oïisme a l'actual municipi de Camarasa²³⁰. L'església es va enrunar i part dels seus murs es van aprofitar per a la construcció d'una casa. En l'actualitat la casa és enderrocada i només són perceptibles els paraments de l'antic temple (Benet 1994: 61-62) (fitxa 3, annex 3).

Es localitza a 395 metres d'alçada en un vessant carener de l'Alterra (serra), un contrafort d'uns 600 metres d'altitud del sud del Montsec de Meià (mapa 6). El curs d'aigua més proper és el riu Noguera Pallaresa, que es trobaria a 195 metres de distància. En l'actualitat, la riba esquerra del pantà de Camarasa es troba a 92 metres de distància. Santa Eufèmia s'ubica a 6 quilòmetres al sud del congost de Terradets i a 13 quilòmetres al nord del congost de Camarasa, on la Noguera Pallaresa desemboca al Segre i avui hi trobem la presa de l'embassament. En aquesta darrera distància, el riu transcorria per una sèrie d'estrets i congostos situats a 3 quilòmetres al sud de Sant Oïisme. Santa Eufèmia es trobava en un indret privilegiat en la xarxa de camins que unien el Pallars Jussà amb la Depressió Central i amb la Coma de Meià²³¹. El seu emplaçament també era de certa centralitat en les rutes transhumants de llarga distància²³².

230 (UTM 321471-4651897). Albert Benet escriu l'article corresponent a Santa Eufèmia al volum de la comarca de la Noguera de *Catalunya Romànica* (Benet 1994). La recerca de doctorat de Ramon Bernaus, *El priorat de Santa Maria de Meià durant l'Antic Règim*, tot i que no fa referència a l'àmbit cronològic de la nostra recerca, indica la possessió de Santa Eufèmia dins dels dominis de la referida institució monàstica (Bernaus 2019).

231 Santa Eufèmia es trobava en una cruïlla de camins de ferradura que comunicaven amb els nuclis propers situats al sud de Fontllonga (650 m) i Figuerola de Meià (760 m). Un altre camí, que passava pel vessant i la carena de l'Alterra en direcció est-oest comunicava amb Perauba (750 m) i Santa Maria de Meià (690 m) pel coll d'Orenga (906 m). En les immediacions d'aquest lloc es trobaven els castells de Rocaspana (959 m), Orenga (1.063 m), Castelló (886 m) i la Torre de Vallfarines (855 m). Un altre camí comunicava amb el Pallars per Terradets, on hi havia un sistema de ponts i camins adossats a la roca, similar al de Tresponts al riu Segre, i que permetia el pas cap a l'altre marge i la comunicació amb la vila d'Àger (635 m).

232 Sant Oïisme constitueix una àrea de pastura d'hivern en el transit transhumant estacional del Pirineu i la plana. Pel coll d'Orenga, el camí ramader deuria aprofitar part del camí de ferradura, que provinent de la cabanera carenera, comunicava amb el Pirineu passant pel Montsec de Meià. Aquesta via pecuària pel coll d'Orenga també travessava el riu Noguera Pallaresa en dos punts: el pont de Montclús, que enllaçava amb la contrada de Santa Linya i Vilanova de la Sal; i el pont de Sant Oïisme, que comunicava amb Àger i la cabanera del Montsec d'Ares (Pujal, 2015: 94-95).

Resum històric

Santa Eufèmia apareix documentalment com a església el 1063, quan els esposos Enard i Maria i un home anomenat Bremon donen al monestir de Santa Maria de Meià i a l'església de Sant Miquel de Fontllonga tots els delmes que percebien al terme de Fontllonga. En una de les afrontacions assenyalades hi surt l'església de Santa Eufèmia (Benet 1994: 61-62)²³³. Santa Eufèmia es documenta novament el 1095, en una donació d'esglésies que va efectuar Ermengol, ardiaca de la catedral de Barcelona i fill del senyor de Meià, Guitard, al monestir de Santa Maria de Meià (Meià, doc. 33, annex 1). El manuscrit *Llibre General del Priorat de Meià*, redactat en part pel prior Josep de Jalpí i Julià a partir del 1637, en recalca l'existència i indica que havia estat un monestir benedictí femení (Bernaus, 2019: 33)²³⁴.

L'obra del pare mínim Joan Gaspar Roig i Jalpí sobre la història del priorat de Santa Maria de Meià destaca, en un apartat dedicat a l'enumeració i descripció de les esglésies dependents d'aquesta organització religiosa, que Santa Eufèmia havia estat en una època passada, que no determina, un monestir femení de l'orde de Sant Benet. Roig i Jalpí ho referma pels vestigis conservats del temple i per una sèrie de documents, «muy antiguos», que es conservaven a l'arxiu del priorat de Meià (Roig 1668: 109)²³⁵.

Orígens i aspectes destacables

Les dues cites de l'església de Santa Eufèmia com a monestir semblen testimoniar aquesta afirmació. Aquest probable cenobi no s'esmenta en cap dels documents consultats, provinents de l'antic arxiu del priorat de Santa Maria i conservats a la Biblioteca de Catalunya. Els registres documentals, que va escriure Roig i Jalpí, tampoc ho indiquen. Aquest erudit tampoc va registrar tots els pergamins que es conservaven a l'arxiu Meià. En el seu llibre explica que hi havia comptat més de 300 escriptures i que només en va registrar un total de 32 (Roig 1668: 109, Bernaus 2019: 105). A desgrat de la recerca històrica, la majoria dels documents que esmenta com a «muy antiguos» tampoc es van conservar.

Albert Benet indica que Roig i Jalpí deuria confondre una hipotètica comunitat femenina que vivia a l'església, en la qual les seves integrants hi residien com a ermitanes, amb un inexistent monestir benedictí femení (Benet, 1994: 62). Tanmateix, tampoc podem demostrar la presència d'aquesta comunitat, que de ser certa la seva existència, no va deixar cap rastre documental, tret dels que esmenten Josep de Jalpí

233 [...] *Et affrontant ipsos alaludes de parte orientis in terminis de la Mazana, de meridie et de occiduo in flumine Nogaria, de parte aquilonis [Esborrat] in terminis de Sancta Euphemia sive in terminis de Figerola [...]* (Meià, doc. 6, annex 1).

234 Cita (ACA, Diversos Meià, vol. 50, *Llibre general del Priorat de Meià* (1637): 4-6).

235 [...] *Santa Euphemia, en dicho termino de San Hismia. Hubo en aquel puesto antiguamente un Monasterio de Monjas de San Benito, según oy se conoce por los vestigios, y consta de algunos instrumentos muy antiguos en el Archivo Prioral de Meyà [...]* (Roig 1668: 109).

i Julià i Joan Gaspar Roig i Jalpí. La pèrdua de documentació original no facilita que puguem contrastar les afirmacions d'ambdós erudits. Tampoc disposem de prou arguments que ens ajudin a corroborar l'afirmació que havia estat una comunitat benedictina femenina.

La situació de l'església en el turó i la vessant, al costat del riu, en una cruïlla de camins que comunicaven amb Meià, Àger i el Pallars Jussà, la proximitat de dues àrees de congostos (el de Terradets i el de Camarasa), amb un sistema de ponts similar al que hi havia al riu Segre amb Tresponts, el pas d'un important camí ramader que enllaçava el Pirineu amb la plana, són motius que podrien ajudar a recolzar l'existència d'una petita comunitat monàstica, encara que no de manera prou contundent, atesa la manca de documentació que ho pugui demostrar definitivament. La recerca arqueològica podria ajudar a determinar-ne o no l'existència.

4.4.2. Santa Maria de Palau de Rialb

Santa Maria de Palau s'ubica al municipi de la Baronia de Rialb²³⁶. L'església de planta basilical té el basament d'una torre adossada al mur nord (Bach, Puigferrat, Adell: 281-283, Bach 2005: 137-139). El temple s'emplaça a una altitud de 693 metres en un pla del vessant meridional del coll de Comiols (mapa 17). El curs d'aigua més proper és el barranc de Torreblanca, que es troba a una distància de 321 metres de l'església.

Santa Maria de Palau es troba al camí carener que comunica Gualter (362 m) amb el coll de Comiols (1.100 m) i la Conca Dellà. Un brancal d'aquest camí comunica amb el castell de Montmagastre (763 m). Les vies careneres que puguen cap a la serra de Comiols tenien també un ús pecuari. A la carena divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera hi passava la cabanera que comunicava els Pirineus amb el pla (Miró 2012: 131-132)²³⁷.

Resum històric

Garsenda, muller de Guillem de Meià, va donar el 1077 al monestir de Santa Maria de Meià un castell anomenat Arquera, situat a Rialb. Aquella donació també comprenia l'església de Santa Maria de Palau, «con todos sus monges», «la qual Iglesia era monasterio» (Meià, doc. 20, annex 1).

Juan Gaspar Roig i Jalpí cita en la seva obra que l'església de Santa Maria de Palau havia estat «un monasterio de templarios» que s'havia extingit quan els d'aquesta

236 (UTM 348179-4652864). Antoni Bach, Carles Puigferrat i Joan-Albert Adell van redactar l'article monogràfic de Santa Maria de Palau per al volum de la Noguera de la col·lecció *Catalunya Romànica* (Bach, Puigferrat, Adell 1984).

237 El terme també era travessat per un altre camí ramader de vessant que provenia de Peramola i Sant Martí del Puig i que anava cap a la coma de Meià (Pujal 2015: 89).

ordre militar fou dissolta (Roig 1668: 112). Aquesta cita, sense cap base històrica, no l'hem de tenir en compte com a verdadera (Bach, Puigferrat, Adell 1994).

Orígens i aspectes destacables

La donació de Garsenda del 1077 s'ha conservat gràcies a la transcripció que va realitzar Juan Gaspar Roig durant la seva estada al priorat de Santa Maria de Meià. La inserció en el text que l'església de Palau, «con todos sus monges» i «la qual Iglesia era monasterio», podria haver estat una invenció d'aquest autor, que agafaria volada amb el comentari que realitza en unes línies posteriors, dient que havia estat un monestir de templers.

Referent a Santa Maria de Palau ens agradaria destacar una sèrie d'aspectes que hauríem de tenir en compte en futures recerques. Es remarca que els palau eren indrets administratius rurals que deuriem tenir una importància econòmica, possiblement de caràcter tributari, des d'abans de l'arribada de l'administració carolíngia. Molts se situaven prop de vies de comunicació, com és el cas del Palau de Rialb, a tocar del camí carener que comunicava la ribera del Segre amb les serres de Comiols i de Benavent. Fins i tot, alguns monestirs en tenien dins dels seus dominis i possessions (Bolòs 2011: 74). Hi ha qui situa el seu origen a l'arribada de l'administració andalusina (Martí 2011: 17-19).

Un altre aspecte que voldríem tenir en compte en el cas d'aquesta església és la de la seva situació al sud de la carena de les serres de Comiols i de Benavent, la continuació oriental del Montsec de Meià. En aquesta contrada hi trobem Santa Maria de Meià, Santa Eufèmia, Sant Pere de l'Obac i Sant Cristòfol de Salinoves.

4.4.3. Sant Cristòfol de Salinoves

Sant Cristòfol de Salinoves s'ubica al municipi de la Baronia de Rialb²³⁸. En l'actualitat l'església s'anomena Sant Jaume de Sant Cristòfol i l'indret històricament també com a Sant Cristòfol de la Donzell. L'església centra avui un petit nucli de tres cases, de les quals només una és habitada temporalment (Bach 2005: 150) (fitxa 2, annex 3).

Sant Cristòfol s'emplaça a la vessant sud de la serra de Benavent, sobre la vall del Rialb, a una altitud de (719,5 m). El monestir es troba a una distància de 262 metres del barranc de Perera, de curs d'aigua estacional (mapa 17). Només el barranc de Maçaners,

238 (UTM 346794-4655922). Manuel Riu va publicar el 1964 un article a *Analectia Montserratensis* que identificava l'església de Sant Cristòfol de Salinoves amb un monestir lligat a Santa Cecília d'Elins (Riu 1964). Antoni Bach, Joan-Albert Adell i Maria Lluïsa Cases van escriure l'article monogràfic sobre aquesta església al volum de la col·lecció *Catalunya Romànica* de la comarca de la Noguera (Bach, Adell, Cases 1994). Antoni Bach va escriure per aquesta col·lecció diferents articles dedicats a l'església del castell de Salinoves i la de Sant Pere de la Donzell (Bach, Adell, 1994b i Bach, Puigferrat, Adell 1994). D'aquest autor ressaltem també la monografia històrica sobre la Baronia de Rialb (Bach 2005). Benigne Marquès va editar a la revista *Urgellia* el corpus documental, sobretot de pergamins, del monestir de Santa Cecília d'Elins, en el qual estava integrat Sant Cristòfol de Salinoves (Marquès 2002-2005, Marquès 2006-2007).

situat a 668 metres de distància, aporta un cabal d'aigua regular. La donació del comte Sunifred II de l'any 937 indica en els límits de les afrontacions un seguit de fonts, com la de Toló, que estaria situada prop de la carena de Comiols, la Coberta, *Trasgunosa, ipsam fontem, i fonte de Magnot* (Marquès 2004-2005, doc. 4).

Sant Cristòfol de Salinoves es troba en el camí carener que comunicava el fons de la vall del Segre amb Comiols i la serra de Benavent. Altres vies careneres travessaven el terme des del fons de la vall del riu Rialb i el riu Segre fins a la serra de Comiols²³⁹. A les serres de Benavent i de Comiols hi havia el camí carener que enllaçava amb el nord del comtat. Tot aquest territori a la documentació de Santa Cecília d'Elins rep el nom de *Sub montanione*, el piemont o somontà del comtat d'Urgell, integrat per Guifré el Pilós i administrat posteriorment pel seu fill Sunifred II (Miró 2012: 76-85, Marquès 2002-2005, docs. 4, 7 i 10). Molts d'aquests camins careners tenien funcions pecuàries i enllaçaven amb la cabanera de la divisòria del Segre i la Noguera Pallaresa, que unia els Pirineus amb la plana (Miró 2012: 131-132)²⁴⁰.

Resum històric

El primer esment documental de Sant Cristòfol de Salinoves el trobem quan el comte Sunifred II va donar el 937 a Santa Cecília d'Elins, situada sota de la villa de Pallerols, «*a celle nova*», i a la *domum* de Sant Cristòfol de Salinoves, fundada sota del castell de Salinoves, les parròquies que tenia al *Sub montanione*, a Salinoves, Paracolls i l'«*Speluncha de Olivane*». La donació, que va tenir lloc a favor de l'ànima del pare del comte, incloïa força possessions situades a banda i banda de la serra de Comiols, drets sobre l'aigua i la pastura, i la jurisdicció senyorial, «*camp seniorivo*», de tot el terme d'aquestes parròquies (Marquès 2002-2005, doc. 4)²⁴¹.

El bisbe Guisad II va consagrar el 949 l'església de Sant Cristòfol de Salinoves, «*qui fuit antiquitus constructa et propter infestationem paganorum fuit destructa*». Els abats Gulfi i Melandre, que la van restaurar amb els germans, «*cum fratribus*», del cenobi de Santa Cecília d'Elins, van demanar al bisbe que la consagrés. Els abats dotaren l'església amb un seguit de possessions als llocs de Sant Cristòfol, el castell de Salinoves, Gramenet, Llordà, Isona i Covet. Els abats i els frares de la comunitat, que havien obtingut tots aquests béns per compra o *apressio*, ho van donar a

239 La controvertida donació de Sunifred II indica en els límits de les dues parròquies que reben Santa Cecília i Sant Cristòfol alguns d'aquests camins, la majoria de caràcter carener. [...] *et per ipsa via que pergit ad ipsa Speluncha de provincia* [...] [...] *per ipsa via qui pergit in caput Gondilina et per ipsa via que pergit ad ipso rivo de Traginsels* [...] [...] *et per ipso Colello ad ipsas vies* [...] [...] *et per ipsa font Pignata et per ipsa via qui pergit ad ipso rivo de Peracols* [...] [...] *et per ipsa via qui pergit ad rivo de traginsels* [...] [...] *et per ipsa via qui pergit ad ipsa mate dez Tor et per via ipsa que pergit ad ipsa* (espai en blanc) [...] [...] *ipsos cortils VI feixia prope ipsa via qui pergit ad grado de Becfred* [...] [...] *et per ipsa strada que pergit ad ipsa Petriz* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 4).

240 El terme també era travessat per un altre camí ramader que provenia de Peramola i Sant Martí del Puig i anava cap a la coma de Meià (Pujal 2015: 89). La garriga de Paracolls havia conformat durant l'edat moderna i fins a mitjan del segle XX una àrea de pastura de bestiar baciú (Pujal 2015: 94). Molts ramats restaven a les garrigues als mesos del pic de l'hivern i cap al març baixaven al pla (Codina 2005: 166).

241 En referència al castell de Salinoves veure (Puigferrat, Bolòs, Roca 1994).

l'església de Sant Cristòfol i al cenobi de Santa Cecília, en remei de l'ànima del comte Sunifred II i dels seus pares. En el moment de la consagració, el bisbe, va dotar l'església com a parròquia amb el castell de Salinoves, l'Espluga d'Olivà i Paracolls, i la va lligar a la catedral de Santa Maria d'Urgell a través del cens episcopal (Marquès 2002-2005, doc. 8).

Força anys després, el 1045, el levita Ramon, que volia anar de pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia, va dictar un interessant testament amb deixes a diverses institucions religioses, entre les quals hi trobem Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol de Salinoves. Ramon va llegar a Santa Cecília el cens del pa i del vi, i els porcs que tenia en el terme comprès entre Montmagastre (*Mamagastre*) i l'Espuella (*Spulzella*). El levita va llegar a Sant Cristòfol de Salinoves el referit cens del pa i del vi que tenia en el terme comprès entre Llordà i «*ipsa petra de Vicenti*» (Baraut 1982b, doc. 588).

L'any 1076, va tenir lloc al castell de Llordà un judici en presència dels comtes d'Urgell, Ermengol IV i Llúcia, el bisbe Bernat Guillem, el vescomte Miró i altres dignataris del comtat, per uns alous del monestir de Santa Cecília d'Elins que tenien Bernat Adalbert i els seus germans Berenguer i Ramon. Els comtes van determinar que els referits alous havien de tornar a Santa Cecília d'Elins. Un cop retornats, els comtes i l'abat Arnau van infeudar els alous a un home anomenat Ermengod i als antics possessors, amb la condició que només reconeguessin, com a únic senyor i batlle, l'abat de Santa Cecília d'Elins. Concretament, els comtes i l'abat infeudaren a Ermengod l'alou de la Donzell, amb la parròquia de l'Espuella (*Espulcela*) o Paracolls i la seva església (Sant Esteve), l'alou de Sex i els que es trobaven dins del terme de Montmagastre. Els comtes i l'abat van infeudar a Bernat Adalbert el castell de Rua amb les coromines situades en aquell terme; i al referit Bernat conjuntament amb els seus germans, l'església de Gramanet amb els seus alous (Marquès 2002-2005, doc. 46).

Els comtes Ermengol IV i Llúcia tingueren en consideració els consells del legat papal Amat d'Oloron i renovaren el 1078 la vida monàstica de Santa Cecília, amb el canvi de la comunitat de monjos benedictins per la de monges provinents del monestir de Sant Pere de les Puelles de Barcelona (Marquès 2002-2005, doc. 47). Poc després, el 28 de desembre del 1080, per petició dels comtes i l'abadessa, el bisbe Bernat va consagrar l'església del monestir de Santa Cecília. Entre les possessions referenciades a la dotalia hi trobem les esglésies de Sant Pere de Biscarri, Santa Maria de Gramanet, Sant Cristòfol de Salinoves, Sant Esteve de Paracolls i Santa Llúcia de Salinoves (Marquès 2002-2005, doc. 50).

L'any 1084, davant del senyor de Taravau, Ramon Gerall, l'abadessa Ledgarda va signar un conveni amb Ponç Ramon sobre els drets del castell de Paracolls, que possiblement podria guardar alguna relació amb l'infeudació dels comtes i l'abat amb Ermengod, atès que l'església de Sant Esteve de l'Espuella es trobava en aquell terme.

Ponç Ramon prometé no fer cap mal a Santa Cecília i Sant Cristòfol, motiu pel qual també es comprometia a donar cada any una porció de la collita de forment per a la lluminària de Sant Cristòfol de Salinoves i un aniversari per als clergues de Sant Cristòfol i de Santa Cecília. L'abadessa de Santa Cecília es va comprometre donar a Ponç Ramon una part del delme de forment, ordi i civada i que els clergues de Sant Cristòfol oficiessin les vespres i les matines per l'ànima del referit Ponç i dels seus pares (Marquès 2002-2005, doc. 55)²⁴².

Orígens i aspectes destacables

Tot i que, la primera referència documental de Sant Cristòfol és de l'any 937, bona part del territori conegut com a *Sub montanione*, va ser integrat al comtat d'Urgell pel comte Guifré. Aquest document, que és el de la donació de les parròquies per part del comte Sunifred II, indica que l'església de Sant Cristòfol, «*qui est fundatus subtus castro Salinovas*» (Marquès 2002-2005, doc. 4).

L'autenticitat d'aquest document ha estat motiu de debat entre diferents historiadors. Per exemple, Manuel Riu, el considerava verídic però que «està plegat d'errors de transcripció», com el nom del pare del comte Sunifred, que en comptes de Guifré, en el document és esmentat com a Sunifred. L'origen d'aquestes errades provindria de quan el notari Pere Portella va transcriure el segle XVI una còpia de l'original, que es trobava a l'arxiu de la col·legiata de Santa Maria de Castellbò. Aquesta còpia és el document que va consultar i transcriure el segle XVIII el pare Jaume Pasqual (Ordeig 2020: 777)²⁴³. Riu també va trobar sospitosos els esments d'usatges en aquella època reculada, «*ad ipsos usaticos que facere debeam ego predictus comes ad iam dictas ecclesias*» (Riu 1964: 177, Marquès 2002-2005, doc. 4). També recalca que l'origen de les parròquies, que li van pervenir al comte, «*in solucionis eius ecclesie romanorum*», podria ser al concili de Troyes de l'any 878, presidit pel papa Joan VIII (Riu 1964: 178). Els bisbes catalans que hi van anar deurien influir al rei Lluís el Tartamut i els seus consellers en el repartiment dels càrrecs que havia tingut el duc Bernat de Gòtia (d'Abadal 1969: 319, d'Abadal 1958: 155-168)²⁴⁴.

Pel que concerneix a l'expressió «*sive de ecclesie sedis Terragonum*», Riu la relaciona amb l'episodi del bisbe intrús Esclua, que pretenia «reviure en la seva persona les

242 Ramon Gerall surt esmentat el 1085 a la convenença entre Arnau Dacó i el seu fill Guillem Arnau, quan el primer volia dedicar la seva vellesa al servei de Déu (Baraut 1984-1985, doc. 1017). Ramon Gerall surt vinculat el 1095 amb un mas a Taravau, que dona a l'església del Sant Sepulcre de la Seu d'Urgell (Baraut 1984-1985, doc. 1095).

243 No hem trobat indicats el pergami de la donació del comte Sunifred i tampoc la còpia del segle XVI en la regesta dels pergamins de l'arxiu de la col·legiata de Santa Maria de Castellbò que trobem al *Llibre dels drets, propietats y prerogatives de la Colegiata de Castellbo* (ADU, Castellbò, *Llevador i comptes; Drets i prerogatives*, 1708-1829, UI 292) (transcripció 6, annex 1).

244 Oliver Vergés argumenta que la possible investidura de Guifré al concili de Troyes «és una suposició fundada. Segons els Annals de Saint-Bertin, els antics honors de Bernat foren distribuïts entre uns quants magnats, algun dels quals secretament» (Vergés 2017: 80). Trobarem la cita dels Annals de Sant Bertí a (Dehaisnes 1871: 272).

prerrogatives de la metròpoli de Tarragona» després d'haver expulsat el bisbe Ingobert. El bisbe Esclua, actuant com a metropolità hauria concedit drets parroquials a Guifré, els quals possiblement també haurien tingut lloc a Rialb. Sunifred II deuria continuar amb aquestes concessions atribuïdes per Esclua quan va substituir al seu pare al davant del comtat d'Urgell (Riu 1964: 178-179). Contràriament, Ramon Ordeig no considera el bisbe Esclua com a un intrús i sosté la hipòtesi que fou només bisbe al comtat de Cerdanya (Ordeig 2020: 46-47). En una línia similar, Gaspar Feliu i Josep Maria Salrach defensen la possibilitat que Ingobert, possiblement malalt, va fer consagrar Esclua com a bisbe, que actuà com a tal fins l'any 890, quan Ingobert s'hauria recuperat i ja tornaria a constar com a bisbe. Per a ambdós autors, el fet que Esclua efectués una deïxa testamentària a la catedral d'Urgell no seria indicatiu que es tractés d'un usurpador (Feliu, Salrach 2020: 11)²⁴⁵.

Ramon Ordeig considera la donació del 937 una falsificació per les errades de transcripció indicades per Manuel Riu i l'ús de topònims i mots que creu anacrònics, com és el cas de «*mata dez Tor*» i dels «*campmansos*» (capmasos). També troba inusual la descripció detallada de les afrontacions del terme de la donació (Ordeig 2020: 93).

Molts d'aquests topònims considerats anacrònics per Ordeig els hem trobat en la cartografia actual, mentre que altres possiblement hauran desaparegut. Sense anar més lluny, «*mata dez Tor*» es correspon avui amb el topònim Mola d'Esto. Així, el terme que descriu el document engloba un territori que rodeja l'església de Salinoves des de la serra de Comiols fins al riu de Rialb²⁴⁶. Els capmasos, que també considera anacrònics, es correspondrien a un tipus d'explotacions que eren masos de certa entitat (Salrach 1998: 26)²⁴⁷. Com bé escriu, les descripcions detallades de les afrontacions no són usals en aquesta època, tot i que en el cas de Santa Cecília d'Elins les hem trobat en diferents documents, alguns dels quals considerats falsos²⁴⁸.

Els elements que podrien determinar que aquest document es tractaria d'un fals són aquestes primigènies mencions dels usatges que esmenta Riu que considerem

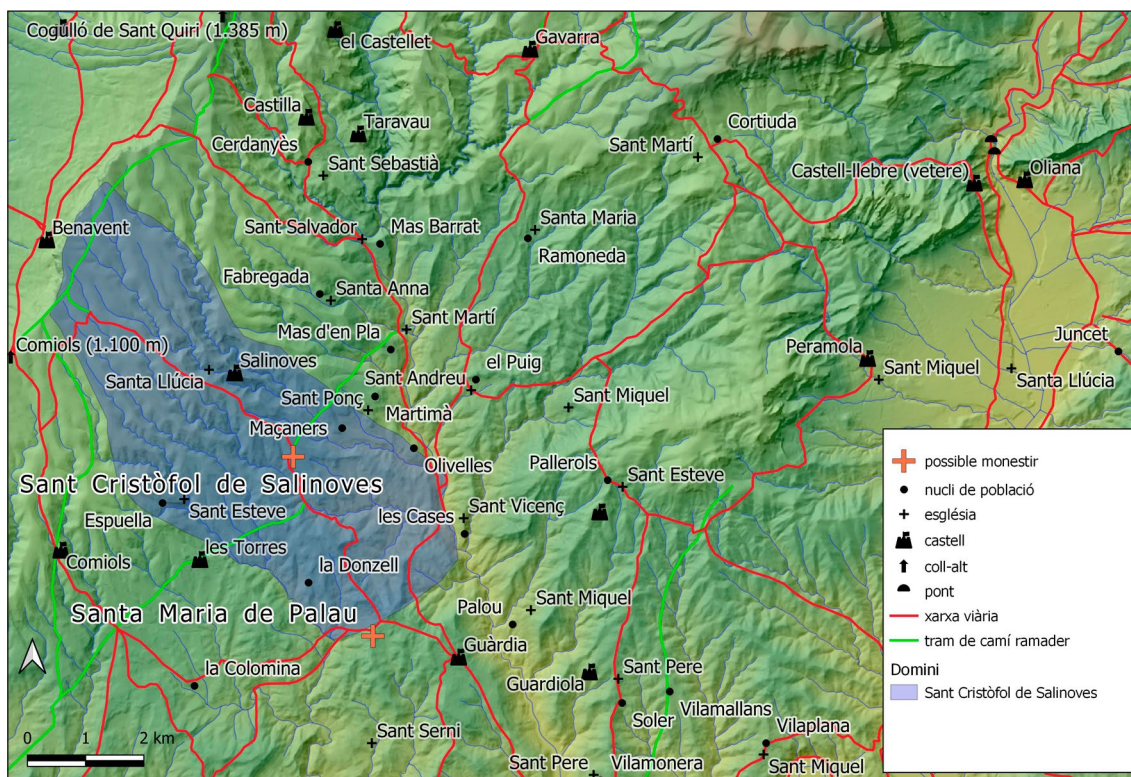
245 El bisbe Ingobert consagra el 890 l'església de Sant Climent d'Ardòvol (Baraut 1978, doc. 7). Egilà, prevere, germà i mar-messor del difunt bisbe Esclua, va donar el 924 a la catedral d'Urgell un alou situat a All i Ger, al comtat de Cerdanya (Baraut 1986-1987, doc. 6).

246 (UTM 343528-4656468).

247 En aquesta recerca hem localitzat diferents capmasos: l'any 937, «*terra qui est ad ipso cabomas*» (Baraut 1982, doc. 23), i l'any 1067 «*cum suo capudmanso*» (Marquès 2002-2005, doc. 41).

248 Un és de l'any 971 i es correspon a la donació de Cortiuda per part del comte Borrell, document mostrat al judici de Sant Pere de Ponts on el consideraren com a no autèntic (Marquès 2002-2005, doc. 20); uns altres, del 1003 i 1009, fan referència a la donació dels comtes Ermengol I i Tedberga de la muntanya de Castelló a Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, docs. 25 i 29); i un altre, el 1083, a la restitució del vescomte Ramon II a Santa Cecília d'Elins, amb la descripció del terme de la muntanya de Castelló amb molt detall (Marquès 2002-2005, doc. 53).

A tall d'exemple també trobem l'any 973 una detallada descripció del terme del castell de Llordà en un document del monestir de Tavèrnoles considerat fals, que es correspon a una donació del comte Borrell II (Baraut 1994-1995, doc. 24). L'annexió del monestir de Codinet a Tavèrnoles, de l'any 1004, per part del comte Ermengol I també conté una descripció acurada de terme (Baraut 1982: 190-191, doc. 43).

Mapa 17. Situació de Sant Cristòfol de Salinoves i de Santa Maria de Palau. Domini de Sant Cristòfol de Salinoves, xarxa viària i trams de camí ramader. Autor: Climent Miró i Tuset.

sospitoses en l'època de la donació. La coincidència de certs elements de contingut amb els de l'acta de consagració també són sospitosos. Ens referim a la donació de les parròquies per part del bisbe, en la consagració de l'església de Salinoves, quan aquestes, teòricament ja eren de Santa Cecília i de Sant Cristòfol des de la donació del comte Sunifred II.

El paper del comte Sunifred i del seu pare surt esmentat en l'acta de consagració de Sant Cristòfol de Salinoves no sembla contrariar el de la possible falsificació de la donació del referit comte. Aquest també és el cas de les possessions que hi havia a la Conca Dellà, algunes documentades el segle X (Marquès 2002-2005: 39, docs. 7, 9, 10 i 11).

En el cas que ens trobéssim davant d'un document fals, possiblement la menció dels recursos d'aigua i sobretot els de pastura que s'esmenten hi podrien tenir quelcom a veure, atès que Paracolls i Salinoves conformen una gran àrea de garrigues situada enmig de la xarxa de comunicació pecuària que enllaça el Pirineu amb la plana. La possible menció d'aquests drets podria relacionar-se amb una eventual falsificació, que nosaltres, en aquest cas, no tenim les suficients proves per afirmar o negar.

Els orígens de Sant Cristòfol de Salinoves semblen recular en el temps, amb tota probabilitat, més aviat de l'època de Guifré I. Per començar, si ens referim a l'advocació,

comprovarem que és antiga, com també ho són la de Sant Esteve, a Paracolls, i de Santa Llúcia i Sant Antoni, al castell de Salinoves (Bolòs, Hurtado 2006: 54). Cal remarcar que el patronatge d'una església no constata una existència pretèrita, només cal que ens fixem amb Santa Cecília d'Elins, de nova construcció, «*a celle nova*», tot i que es tracta d'una advocació antiga (Marquès 2002-2005, doc. 1).

La demostració de l'antiguitat de Sant Cristòfol la trobem amb la seva acta de consagració, del 22 de juny del 949, uns anys més tard que la controvertida donació de Sunifred II. El document indica que l'església va ser construïda en temps antics i que va ser destruïda pels pagans: «*qui fuit antiquitus constituta et propter infestationem paganorum destructa*» (Marquès 2002-2005, doc. 8). Probablement, aquesta construcció en temps antics podria remetre a una època anterior a la de l'ocupació de Guifré I.

La causa de la destrucció podia haver estat una algarada musulmana o la incursió d'hongaresos del 942, estudiada per Albert Benet i Clarà. Segons aquest investigador, els pagans (*paganorum*) eren els hongaresos que des de Lleida van fer incursions cap a Osca, Cerdanya i un indret anomenat *Wadina*, que identifica amb la Guàrdia de Rialb, lloc de pas obligat per anar a Sant Cristòfol, que en aquell moment constituïa un dels punts extrems de la marca d'Urgell (Benet 1982: 572).

Pel que concerneix a la seva naturalesa, de si es tracta o no d'un monestir, si prenem la controvertida donació del comte Sunifred de l'any 937 com a vàlida, comprovarem que sembla que no faci una distinció jeràrquica entre els dos temples: «*ad domum Sancte Cecilie vel ad Sancti Christofori et a Gulfino abbate et Melandro abbate et monachis illorum*» (Marquès 2002-2005, doc. 4). El doble tractament en igualtat de les dues cases es reforça amb el fet que alguns cops apareix al monestir un doble abadiat, com el 911 amb els abats Adalbert i Ènnec, i entre el 1004 i el 1012, amb Ènnec i Joan (Marquès 2002-2005: 25). Benigne Marquès, que creu singular aquesta situació, diu desconèixer el grau de corresponsabilitat dels dos abats i quines eren les atribucions de l'un i de l'altre. Pensa que «potser eren un primer i un segon abat o tal volta exercien la jurisdicció compartida i conjunta d'una altra manera» en un i altre lloc (Marquès 2002-2005: 25).

L'esment de Sant Cristòfol de Salinoves com a *domum* («*et ad domum Sancti Christofori*») acostaria també la possibilitat que es tractés d'un monestir (Riu 1964: 178). L'element en contra d'aquesta hipòtesi és que el mot *domus* no ens ha d'indicar necessàriament que l'església pugui acollir una comunitat monàstica (Costa 2019: 157 i 367).

Un altre argument contrari de què es tractés d'una comunitat monàstica és que en el moment de la seva consagració, el 949, els abats Gulfí i Melandre, que la van restaurar, només li donen el tractament d'església (Marquès 2002-2005, doc. 8). La contradicció d'aquest document amb la donació del 937, considerada falsa per Ramon

Ordeig, és un dels elements que inclina Xavier Costa a no considerar Sant Cristòfol com a un monestir (Costa 2019: 367-368).

Ens agradaria destacar una sèrie d'elements que podrien plantejar algun argument a favor de la possibilitat que Sant Cristòfol es tractés d'un monestir o que hostatgés algun tipus de comunitat. Comencem amb el testament del levita Ramon del 1045, que va dictar abans de partir en pelegrinatge cap a Sant Jaume de Galícia. El text distingeix les deixes que realitza a Santa Cecília d'Elins i a Sant Cristòfol de Salinoves. Sense anar més lluny, a Santa Cecília li dona els cens del pa, vi i els porcs que tenia entre Montmagastre i l'Espuella (Paracolls) i a Sant Cristòfol el del pa i vi en un territori comprès entre Llordà i «*ipsa petra de Vicenti*» (Baraut 1982b, doc. 588).

Continuem en el judici de Llordà del 1076, en el qual es tornen a esmentar les dues cases com a una dualitat: «*et post obitum illorum remaneat solidum et quietum ad cenobium Sancte Cecilie et Sancti Xpristofori*» (Marquès 2002-2005, doc. 46). En aquest document sembla que Santa Cecília i Sant Cristòfol integren una sola entitat, formada per dos nuclis: el cenobi de Santa Cecília i Sant Cristòfol de Salinoves.

Uns anys després, el conveni de l'any 1084, que van signar l'abadessa Ledgarda amb Ponç Ramon, va estipular que aquest havia de donar cada any una porció de la collita de forment a Sant Cristòfol de Salinoves i un aniversari per als clergues de Sant Cristòfol i de Santa Cecília, «*ad ipsos clericos Sancti Xpristofori sive Sancte Cecilie*». D'altra banda, l'abadessa es va comprometre en donar-li diferents tipus dels delmes de les collites i que els clergues de Sant Cristòfol oficiessin les vespres i les matines per l'ànima del referit Ponç i dels seus pares (Marquès 2002-2005, doc. 55).

I finalment, Jaume Pasqual, que va consultar l'arxiu de la col·legiata de Castellbò, va trobar inserit en una còpia del segle XVI de la donació del comte Sunifred, un capbreu de l'any 1090 que distingia la cera que s'havia de lliurar anualment de manera alterna a Santa Cecília d'Elins i a Sant Cristòfol de Salinoves (Marquès 2002-2005: 31-32)²⁴⁹.

Aquesta distinció en les mencions documentals de Sant Cristòfol de Salinoves i el monestir de Santa Cecília d'Elins podria inclinar-nos a admetre que en aquesta església hi podria haver una comunitat de clergues. Aquests religiosos deuriem compaginar la seva vida espiritual amb l'administració pastoral de les esglésies de la contrada i la dels béns que posseïen conjuntament, o no, amb Santa Cecília d'Elins.

Aquest grup de clergues deuriem distingir-se més quan al monestir de Santa Cecília d'Elins es va realitzar el canvi de la comunitat masculina per la femenina provinent de Sant Pere de les Puelles. La implantació de les monges deuria comportar que part

249 [...] *Anno XXX regi Philipo, sic fecit memoriam ipsa abbatissa Ledgardis et Luciana comitissa de ipsis usatichos Sancto Christoforo [...] [...] et si non habet pern, parellio uno de gallinis et una libra de cera unum annum a Sancta Cecilia et alium a Sancto Christoforo per ipso horto meo [...] (BNC, manuscrit 729, Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta, III).*

dels monjos haguessin d'abandonar el monestir i uns altres restar-hi com a clergues per a administrar els sagraments i oficiar l'eucaristia.

Molt possiblement els monjos que van abandonar la vall d'Elins es deurién traslladar al *Sub montanione*, on hi trobem l'església de Sant Cristòfol de Salinoves, en la qual ja hi hauria una comunitat de clergues. Els monjos provinents de Santa Cecília es deurién distribuir també per diferents esglésies de certa importància d'aquella contrada. A tall d'exemple, l'any 1083, un home que es deia Gausfred va lliurar el seu cos i les seves possessions a l'església de Sant Pere de Biscarri, sota el domini i l'obediència de l'abat de Santa Cecília d'Elins, «*faciendum et obediendum voluntatem domnus abba Sancte Cecilie*». El document de la donació, que també cita una comunitat de monjos, es va signar en presència de l'abadessa Ledgarda del referit monestir de Santa Cecília²⁵⁰. Quan Gausfred va realitzar la donació només havien passat cinc anys del canvi de comunitat a Santa Cecília d'Elins. Aquest document inclina Benigne Marquès a plantejar-se la hipòtesi que la comunitat cessada deuria traslladar-se a aquella església de la Conca Dellà (Marquès 2002-2005: 12).

Com podem comprovar, Sant Cristòfol de Salinoves no era una simple església situada al *Sub montanione*, la seva importància o distinció ens podria convidar a pensar que es tractaria d'una cel·la o d'una església que albergaria una comunitat de clergues, sense que puguem determinar rotundament si es tractava d'un monestir benedictí. Així, la seva condició d'antiga podria incloure la possibilitat que es tractés d'un antic monestir d'origen visigot que hagués passat a dependre de Santa Cecília amb l'arribada dels comtes d'Urgell a la zona (Riu 1964: 182)²⁵¹.

La seva situació en la vessant meridional de la serra de Benavent o de Comiols la podria relacionar també amb l'establiment de comunitats monacals al segle VI en diferents indrets de la serra del Montsec. Cal recordar que aquesta serra és la continuació oriental del Montsec de Meià. La seva localització en un dels brancals del camí que comunicava la ribera del Segre amb la Conca Dellà ens podria també inclinar que hi tingués una relació.

Possiblement, Sant Cristòfol va subsistir com una mena de cel·la, o entitat administrativa del monestir principal. D'aquesta manera podia administrar tots els dominis del *Sub montanione*, fins que va esdevenir una església més de les possessions de Santa Cecília. Els treballs arqueològics haurien d'aportar més dades sobre l'antiguitat d'aquesta església o monestir.

250 [...] *Per hanc scripturam donationis mee dono namque et trado corpus meum in dominio et potestatem ad predicto altare Sancti Petri apostoli faciendum et obediendum voluntatem domnus abba Sancte Cecilie, sicut constituit patronus nostre sancte Benedicte, ut omnes monachi estent in iussione illorum abbatum ad serviendum domino Deo et sacro altario [...] [...] Gausfredi qui hanc cartam scribere manu firmavi et testes firmare feci et in presencia Ledgardis abbatissa et Reimundi monachi et Isarni Mironi et Guilelmi Reimundi ante altare Sancti Petri apostoli [...]* (Marquès 2002-2005: 88-89, doc. 51).

251 Manuel Riu també esmenta la possibilitat que es tractés d'un monestir fundat el segle IX.

4.4.4. Sant Vicenç d'Isona

Sant Vicenç d'Isona s'emplaçava prop de l'actual font i sota de la plaça homònima de l'est de la població d'Isona²⁵². Aquest temple, que va canviar l'advocació per la del Roser, va ser enderrocat en el moment de la construcció de l'actual carretera a principi del segle XX (mapa 18). L'església encara conservava la primigènia dedicació l'any 1575, quan el visitador episcopal va ordenar que se li restituïssin les campanes, que prèviament havien estat col·locades al campanar de la parroquial²⁵³.

El primer esment són dues donacions de l'any 973 del comte Borrell II a Sant Sadurní de Tavèrnoles, que es consideren apòcrifes, però que part del seu contingut sembla prou verídic com per ser tractades en aquesta recerca (Ordeig 2020: 90-91). En el primer document, Sant Vicenç surt referenciada com a «*ipsa ecclesiam que vocant Sancto Vicentio*», que va ser destruïda pels sarraïns i que durant anys va restar abandonada, «*qui deserta fuit per annos multos*» (Baraut 1994-1995, doc. 23). En el segon document, l'església surt referenciada com a un antic monestir situat al cap de la vila d'Isona prop de la font de Clara, «*in capite iam dicte ville iusta fontem que dicunt Clara*». En aquest altre document, la ciutat d'Isona surt referenciada com a «*que est destructa*» (Baraut 1994-1995, doc. 24)²⁵⁴. Una altra referència geogràfica prou indicativa de la proximitat amb el nucli urbà és la seva afrontació amb «*illa Portela*», que considerem un accés a la vila murada (Baraut 1994-1995, doc. 23). El capbreu del segle XII de les possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la Conca Dellà enumera l'existència d'un honor que «*est ad Sanctum Vincentium pernam de meliori porco*» (Baraut 1994-1995, doc. 290).

252 (UTM 338363-4664758).

253 [...] Més manam als cònsols que de assí a Pasqua benahesquen lo calzer zenc per a benahir [...] [...] y que tornen la campana a Sant Vicents dins de termini [...] (ADU, Visita 1575, Registres de Cúria, núm. 32, pàg. 248). Un any després el 1576, el visitador ordenava [...] Més manam a dits cònsols que de así a Santa Maria de setembre, primer vinent, tornen la campana a la església de Sant Visent y que dins dit termini ayen adobats los osties on falten uns de nous [...] (ADU, Visita 1575, Registres de Cúria, núm. 32, pàg. 398). Uns segles més tard, en la visita de l'any 1758 ja no hi apareix l'església de Sant Vicenç. En el seu lloc hi trobem la del Roser: [...] *Hay dos capellanías en esta parroquia, la una baxo la invocación de la virgen del Rosario, fundada en la capilla baxo la misma invocación. Es de patronato laical, su patrono Don Carlos de Moner de Isona, la obtiene el referido Francisco Ponsa. Fue presentado por dicho patrono hace dos años. Es esta capellanía ad nutum de patrono. Tiene de renta 24 ll. Celebra estas misas rezadas a 6 sueldos en dicha capilla. La otra baxo la invocación también del Rosario fundada en la parroquial de Montardit en el altar de la misma invocación. Es de patronato laical. Su patrono el mismo Moner, es también capellanía ad nutum, la obtiene el mismo reverendo Ponsa hace dos años. Fue presentado por su patrono, tiene de renta 24 ll por ellas misas rezadas a 6 sueldos [...]* [...] *Capillas: Hay una de la virgen del Rosario, decente, no tiene ornamentos, pero si todo lo demás necesario para el sacrificio se dice misa algunas veces [...]* (ADU, Registres de Cúria, núm. 112, pàgs. 276 i 277).

254 En un document hi surt com a terme el castell d'Abella i en l'altre el de Llordà. La donació del primer document fa referència a l'església de Sant Vicenç i la del segon a les de Sant Sadurní del castell de Llordà, Santa Maria d'Isona i Sant Vicenç. El document número 24 vincula l'església de Sant Sadurní de Llordà a Tavèrnoles. Aquesta església va dependre de la Catedral d'Urgell i el castell va ser infeudat a Arnau Mir de Tost, que hi erigí una canònica. Aquesta acció va comportar un conflicte entre l'Església d'Urgell i Arnau Mir de Tost. Els clergues de Sant Sadurní de Llordà, que volien dependre de la catedral, van traslladar el 1092 la comunitat a Covet (Cases, Adell: 375-378 i Benito, Adell: 368-375). Possiblement, la relació que tingué aquest monestir amb Sant Sadurní de Llordà va ser efímera. També hi podria haver la possibilitat que aquesta església mai hagués estat vinculada a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

4.5. Cel·les

4.5.1. Santa Maria d'Isona

L'església de Santa Maria d'Isona s'ubica a la població d'Isona, municipi d'Isona i Conca Dellà²⁵⁵. El temple, que és el parroquial, va ser destruït durant la Guerra Civil (1936-1939) en el transcurs dels enfrontaments que es dugueren a terme entre l'abril del 1938 i principis de l'any 1939²⁵⁶.

Santa Maria d'Isona s'emplaça a una altitud de 693 metres al bell mig de la població homònima que havia estat una ciutat romana. L'església es troba a una distància de 445 metres del barranc de la Pedrera (mapa 18). En la documentació estudiada hi hem trobat documentats l'any 1010 «*ipsos aquales de Ysona*», «*aquales de Enego*», i *fonte* (Baraut 1994-1995, doc. 39). En un controvertit document, la donació de Borrell II a Tavèrnoles de l'any 973, hi trobem referenciat «*iusta fontem qui dicunt Clara*» per indicar la localització de l'església de Sant Vicenç (Baraut 1994-1995, doc. 24).

El seu entorn comptava amb una xarxa de comunicacions que amb la documentació medieval es pot comprovar la referència de *strata* i «*strata publica*». Aquests camins enllaçaven amb el coll de Comiols, amb l'Alt Urgell pel coll de la Faidella, i amb la Conca de Tremp (Baraut 1994-1995, doc. 39). Isona es troba en una cruïlla de diferents brançals de la cabanera que enllaça els Pirineus i la plana per la carena divisòria de les riberes del Noguera Pallaresa i del Segre.

Resum històric

El comte Borrell II va donar el 973 a Sant Sadurní de Tavèrnoles les esglésies fundades en temps antics, «*qui ab antiquo tempore erant fundatas*» als extrems de la marca, al lloc anomenat castell de Llordà i a la ciutat d'Isona, que «*est destructa per sarracenis*». Concretament, el comte va donar a Tavèrnoles l'església de Santa Maria d'Isona, Sant Sadurní de Llordà i Sant Vicenç, que va ser un monestir (Baraut 1994-1995, doc. 24). Poc temps després, el comte d'Urgell va donar el 993 a Tavèrnoles uns horts que es trobaven a la vila d'Isona, al davant de les fonts, en un indret anomenat *Tudus* (Baraut 1994-1995, doc. 29). Les donacions comtals a Sant Sadurní van continuar en aquesta contrada en temps d'Ermengol I, amb el lliurament, el 1010, dels alous comtals situats en els termes de Llordà, Abella i Benavent (Baraut 1994-1995, doc. 39).

255 (UTM 338319-4664652). Maria Lluïsa Cases va escriure el petit article de Santa Maria d'Isona al volum de *Catalunya Romànica* dedicat als Pallars (Cases 1993: 72). Aquest volum es va editar uns anys abans de la publicació de la documentació de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la revista *Urgellia* per part de Cebrià Baraut (Baraut 1994-1995 i 1998-2001). Per aquest motiu, les referències que trobarem amb la seva dependència a aquest monestir no són destacables.

256 (AHN, Causa General, 1467, Expediente 14).

cel·la de Sant Sadurní de Tavèrnoles que administrava tots els dominis que tenia a la Conca Dellà. El conveni que van signar el 1080 amb el capellà de Sant Sadurní de Llordà l'hem de contextualitzar en el seguit de reformes que va endegar Ermengol IV en consonància al que coneixem com a Reforma Gregoriana.

Ermengol Bernat personificava de certa manera el poder comtal i l'estratègia d'expansió de Sant Sadurní de Llordà cap a Isona. La mort d'Arnau Mir de Tost el 1071 va significar que els castell i l'església de Llordà passessin a formar part del patrimoni comtal. El comte d'Urgell actuava en convenença amb els canonges de Santa Maria d'Urgell, en perjudici dels drets que hi tenia la filla d'Arnau Mir i el seu gendre, el comte Ramon V de Pallars Jussà. El bisbe Bernat Guillem va consagrar el 1085 l'església del castell de Llordà davant de la presència del comte Ermengol IV i Arnau Dacó. El bisbe la consagra també davant de la presència del capellà Ermengol Bernat «*et clericos cunctos*», que en aquell moment administraven també l'església de Santa Maria d'Isona, que era una cel·la de Sant Sadurní de Tavèrnoles. La canònica de Sant Pere d'Àger va reclamar Sant Sadurní de Llordà a Ermengol V d'Urgell i Arnau Ramon, net d'Arnau Mir de Tost, atès que aquest la va llegar en testament a aquesta comunitat religiosa. El papa va dictaminar que la tornessin a Àger. Com, a conseqüència, els canonges que hi residien es traslladaren a Covet, que era una possessió del capítol de la catedral d'Urgell (Cases, Adell 1993: 375-376).

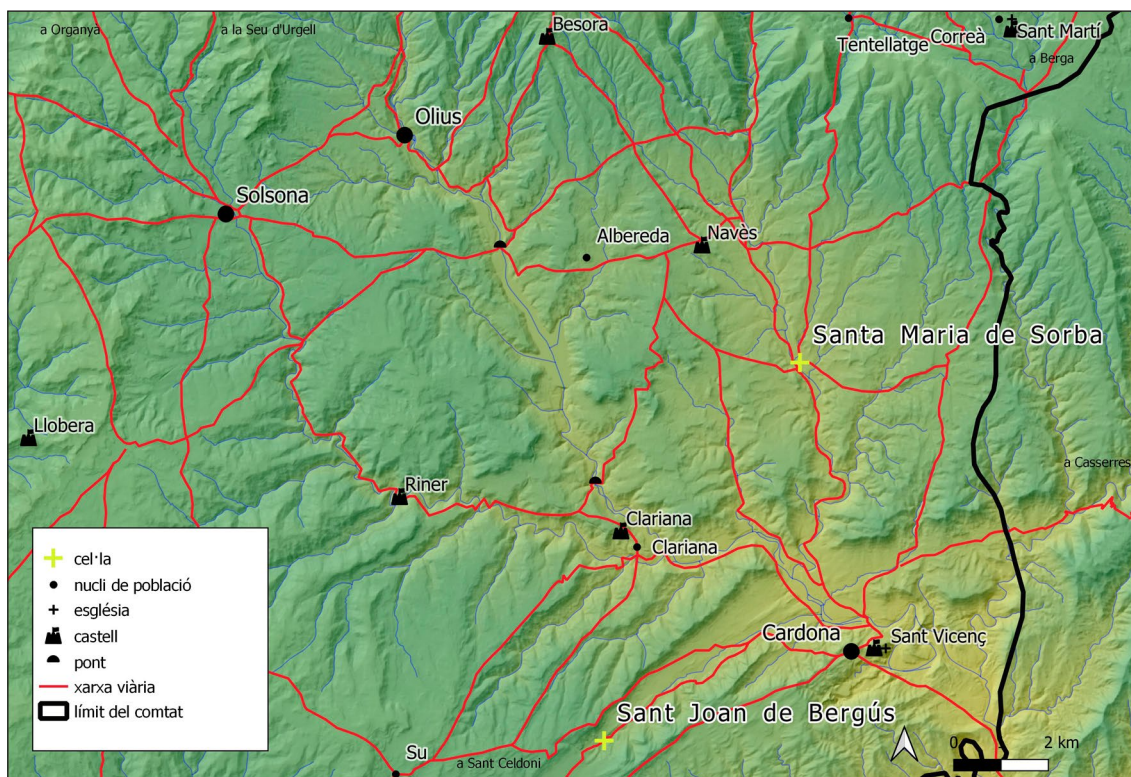
Les pretensions dels comtes i del bisbe sorgides després de la mort d'Arnau Mir de Tost podrien ser el motiu de la redacció de les possibles falses donacions del comte Borrell II en la contrada de Llordà (Cases, Adell 1993: 375). Els clergues de Sant Sadurní de Llordà, que eren proclius a una vinculació amb el bisbe i la catedral, van fer-se càrrec de la cel·la de Santa Maria d'Isona, que romania vinculada a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

4.5.2. Santa Maria de Sorba

Santa Maria de Sorba s'ubica al municipi de Montmajor²⁵⁸. L'església, que és de factura moderna, engloba paraments del segle VI i del IX al XII (Riu 1985: 331-335). El temple s'emplaça al fons de la vall, a una altitud de 491 metres, i una distància de 87 metres de l'Aigua d'Ora (mapa 19).

El camí que travessava la vall des de Graudescales a Cardona passa per Sorba. Des d'aquest indret surt un camí carener que enllaça amb el coll d'Arques i Sant Llorenç de Morunys. Aquest camí coincideix amb l'antic camí de la sal que unia les mines

258 (UTM 389422-4647140). L'edició del diplomatarí del monestir de Ripoll per part de Ramon Ordeig ha permès mostrar els pocs esments d'aquesta església de forma contextualitzada conjuntament amb la de la resta de possessions d'aquest monestir (Ordeig 2015 i 2016). Aquest autor vincula aquesta església a una cel·la comtal de l'època de Guifré el Pilós a l'article «Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pilós i a la seva obra repobladora» (Ordeig 2001). Manuel Riu va publicar l'article monogràfic de Santa Maria de Sorba al volum dedicat a la comarca del Berguedà de la col·lecció *Catalunya Romànica* (Riu 1985). Aquest article divulga també la recerca arqueològica que va realitzar amb el seu equip (Riu 1981b, Riu 1982c, Riu, Vives, Padilla 1983).

Mapa 19. Situació de Santa Maria de Sorba i de Sant Joan de Bergús. Autor: Climent Miró i Tuset.

de Cardona amb la Seu d'Urgell i la Cerdanya (Guàrdia 2015, de Castellet 2014b, de Castellet 2018, Obiols et al. 2008, Obiols 2009, Obiols, Guàrdia 2016, Pasques 2010). Des de Sorba sortia també un camí que enllaçava amb el que unia Solsona i Berga per Navès i Avià. Aquestes vies deuriem tenir també un ús pecuari.

Resum històric

Ramon Ordeig vincula l'església de Santa Maria de Sorba amb una cel·la monacal que tindria el seu origen en temps del comte Guifré el Pilós, quan va administrar la vall de Lord i l'entorn del castell de Cardona. L'església de Santa Maria de *Suburbano* surt esmentada el 888 en la versió interpolada de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll per part del bisbe Gotmar de Vic del 888 i la falsa del mateix any (Ordeig 2001: 102-103, Ordeig 2015, doc. 11b).

En el precepte del rei Lotari del 982 hi surt només la referència de l'alou, sense l'esment de l'església (Ordeig 2015, doc. 275). El comte Ermengol I va donar el 994 i el 1001 el seu alou comtal de Sorba a Santa Maria de Ripoll (Ordeig 2015, docs. 295 i 362). El papa Sergi IV va confirmar el 1011 en una butlla les possessions de Ripoll, entre les quals es trobaven els «*alodes de Sordano cum ecclesiis et suis terminibus*» (Ordeig 2016, doc. 322). El comte Ermengol IV va donar el 1068 al monestir de Ripoll el que cobraven d'impost d'hospedatge o *receptum* a Sorba (Ordeig 2016, doc. 602).

Orígens i aspectes destacables

El topònim *Suburbano* indicaria que es trobaria *Sub Urbe*, en relació al nucli ibèric i romà establert al turó de Sant Miquel, a l'altra banda de l'Aigua d'Ora (Ordeig 2001: 102). La fase constructiva més antiga de l'església es correspondria a una construcció del segle VI de planta quadrada i l'interior de planta circular. En el seu subsol es va localitzar una sepultura sota d'un paviment d'*opus signium*. Damunt de la tomba hi havia un lòcul típic de les sepultures de *martyria* tapat amb una tègula. La sepultura s'estenia al peu d'un edicle massís, que deuria haver estat coronat en una fase posterior per una ara de pedra calcària (segles IX-X) amb un reconditori al mig, que conserva un tap d'argamassa amb la inscripció: «*Eubaldis Reliquiarium Martyris Xristi. Amen*», que s'atribueix a Sant Eudald. Aquesta inscripció no sembla anterior al darrer terç del segle XI. Un atri obert possiblement de tres arcades coronava el martyrium. El culte al sant va comportar a finals del segle VI la construcció d'un cementiri a l'entorn més immediat a l'atri, i al segle VII, l'erecció d'una església (Riu 1985: 332-333, Riu 1981b).

Una intervenció arqueològica en extensió realitzada el 1994 va aportar noves dades sobre l'origen de l'església i del martyrium. Molt possiblement, la construcció de l'església es va fer damunt de l'estructura anterior d'una vil·la romana. Existeix la hipòtesi que l'enderroc de l'estructura absidal en el moment de la construcció de l'església del segle XVIII deuria comportar la construcció de l'estructura de planta circular. Manuel Riu va refutar-la atenent que al segle XII es va construir un campanar romànic al damunt d'aquesta estructura (Riu 1999e: 28-31).

La presència d'aquests monuments en època tardoantiga guardarien relació amb el poder dels propietaris dels *fundi* (Gibert 2011: 52). Voldríem remarcar que, en aquesta època, les *villae* van entrar en decadència amb desaparicions d'explotacions i transformació del seu espai (Sancho 2019). En aquest context, segons Jordina Sales, el martyrium mostraria l'existència d'un culte cristià en un entorn rural allunyat d'una entitat urbana (Sales 2012: 192). Les diferents campanyes de recerca arqueològica a Sant Miquel de Sorba constaten unes cronologies compreses entre els segles III aC - IaC (Asensio *et al.* 2014: 104-110), força anteriors a les del martyrium. El dipòsit del Museu Diocesà de Solsona conserva fragments de ceràmica descontextualitzats provinents de les excavacions dirigides a principi de segle XX per Serra i Vilaró. La seva cronologia engloba des de ceràmica àtica del segle IV aC fins a *sigillata* d'època imperial (segles I-II dC) (Asensio *et al.* 2012: 79), també força anteriors al martyrium. En aquest sentit, es referma la constatació de Sales que el martyrium de Sorba, en ser construït en un entorn rural, difereix d'altres construccions d'aquest tipus associades a necròpolis suburbanes (Sales 2012: 193).

La vil·la, el martyrium i la primera església se situaven en un punt clau en la comunicació de la Depressió Central Catalana i el Pirineu. Sorba també s'emplaça pràcticament a mig camí de Solsona i Berga. La seva situació en el camí encara deuria

ser cabdal quan Guifré el Pilós hi establiria la cel·la que va lliurar a Santa Maria de Ripoll, en el moment d'administrar i fixar població a la vall de Lord i Cardona. En aquest sentit, el comte Ermengol IV d'Urgell hi recaptava el 1068 el *receptum*, l'import d'hospedatge, que el lliurà a Ripoll (Ordeig 2016, doc. 602). Cal també tenir en compte la situació estratègica de Sorba com a enllaç del monestir de Ripoll amb els seus dominis més occidentals, situats a les valls del Segre i del Cinca.

4.5.3. Sant Jaume d'Engordany

San Jaume d'Engordany s'ubica a la parròquia andorrana d'Escaldes-Engordany²⁵⁹. Els paraments de l'església de factura romànica dels segles X-XI es troben en l'actualitat integrades dins de l'església actual, que es va construir a finals del segle XX.

Sant Jaume d'Engordany s'emplaça a 1.109 metres d'altitud en un petit promontori, anomenat roc de Sant Jaume, situat a la vessant solana de la serra de Padern, a la vall central d'Andorra (mapa 20). El curs d'aigua més proper és el riu Valira del Nord, del qual dista uns 400 metres. Engordany se situa a pocs quilòmetres de l'estretament de la vall i del congost anomenat de la Grella, que forma el riu Valira del Nord en direcció a la Massana. El Valira d'Orient forma un altre estret a la partida d'Ensucaranes, prop de la sortida d'Escaldes (1.052 m) direcció cap a Encamp (1.042 m).

Sant Jaume es trobava pràcticament a la cruïlla de la xarxa de camins d'Andorra, provinents del nord dels Pirineus, la Cerdanya la Seu d'Urgell²⁶⁰. Els camins que travessaven Andorra conformaven també una via de transport pecuària cap a les pastures dels estatges alpins²⁶¹.

259 (UTM 380013-4707865). L'article publicat al volum de l'Alt Urgell i Andorra de *Catalunya Romànica* recalca sobretot la descripció de les diferents fases constructives de l'església com a resultat de la campanya arqueològica del 1989 (Vigué *et al.* 1992). La monografia *Engordany, la vida al solà* destaca el 1993 la recerca arqueològica a l'església de Santa Jaume i al cementiri d'Antuix. Aquesta obra col·lectiva conté també un apartat sobre els orígens i la història econòmica de l'església de Sant Jaume i del nucli d'Engordany (Bosch 1993b). Cebrià Baraut tracta Sant Jaume d'Engordany en l'obra que recull la seva recerca i edició documental, com és el cas de la segona part del primer volum del *Cartulari de la Vall d'Andorra*, que centra les primers pàgines en un estudi monogràfic sobre els dominis de Sant Sadurn de Tavèrnoles a Andorra (Baraut 1990). Baraut integra aquesta recerca a l'edició de la documentació provinent d'aquest monestir a la revista *Urgellia* (Baraut 1994-1995).

260 Un camí direcció nord, que travessava Andorra des de la Seu d'Urgell (690 m), seguint el curs de la Valira, a la vall central es partia en dues branques: una es dirigia cap al nord-est, travessava les fonts termals d'Escaldes, pujava fins al coll de Caldes per sortejar el petit estret de la partida d'Ensucaranes, per enllaçar amb Encamp (1.242 m) i Canillo (1.534 m). Un altre camí es dirigia en direcció nord pel congost de la Grella cap a la Massana (1.250 m) i Ordino (1.295 m) per travessar cap al Sabartès (comtat de Foix) pels ports de Siguer (2.395 m) o el del Rat (2.539 m) (Bolòs, Hurtado: 2006: 38-39). Una altra via comunicava la vall central amb el comtat de Cerdanya a través de la vall del Madriu per diferents ports, els més coneguts dels quals són els de Perafita (2.574 m) i el de Vallcivera (2.522 m). Aquest darrer port permetia l'enllaç amb la vall cerdana de la Llosa i també amb la vall de Querol per Campcardós, després d'haver collat la Portella Blanca (2.520 m). Aquest camí que porta cap a la Cerdanya i que segueix la Vall del Madriu salva un desnivell de prop de 600 metres en 3.200 metres des d'Escaldes fins a Ràmio (618 m).

261 A part de les vies de comunicació referenciades a la nota anterior caldria esmentar també l'existència d'un camí d'ús ramader de transtermitància que comunicaria Engordany amb el cap de la serra de Padern (1.857 m) i la carena divisòria dels dos rius Valira, amb un trajecte que travessaria el bony de les Neres (2.200 m) i el coll d'Ordino (1.977 m), on en l'actualitat hi trobem molt a prop les bordes de Mereig (1.825 m) i les de Montaup (1.850 m). Engordany es trobava dins de la parròquia d'Andorra, el terme de la qual s'estenia per bona part de la vall del Madriu i per Perafita, on hi ha una extensa àrea de pastures alpines (Orengo 2010, Miras *et al.* 2015, Palet, Orengo 2019).

Resum històric

La primera menció de Santa Jaume d'Engordany és del 1040 a l'acta de consagració de l'església abacial de Sant Sadurní de Tavèrnoles, en la qual hi surt esmentada com a «*ipsa cellam de Sancti Iacobi de Engordany*» (Baraut 1994-1995, doc. 59)²⁶². Encara que no faci referència explícita a l'església, un altre document força anterior, del 949, relatiu a la donació d'una vinya al lloc d'Engordany, indica una afrontació amb una vinya propietat de Sant Sadurní, que entendríem que és el monestir de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 16)²⁶³. Sant Jaume d'Engordany no surt referenciada en cap altre document de la nostra cronologia. En canvi, entre els segles XII i XIII hi surt esmentada en un total de cinc ocasions (Baraut 1994-1995, docs. 124, 125, 194, 238 i 261).

Orígens i aspectes destacables

La donació del 914 dels bisbes d'Urgell i de Ribagorça a Sant Sadurní de Tavèrnoles d'uns monestirs situats tradicionalment a la vall de Castellbò n'indica un que s'anomena de Sant Jaume. Aquest monestir de Sant Jaume es podria relacionar amb Engordany (Miró 2019: 4, Baraut 1994-1995, doc. 9)²⁶⁴. Tot i la relació, l'església de Sant Jaume no presenta cap fase constructiva anterior a la donació a Sant Sadurní de Tavèrnoles de l'any 914 (Bosch 1993: 58). A priori, aquesta absència d'estructures la podria desvincular de l'església de la referida donació, tot i que encara es defensa la identificació de Sant Jaume d'Engordany amb el monestir homònim (Bosch 1993: 53-55).

A uns 50 metres al nord de l'església es va localitzar i excavar una necròpoli que deuria estar en funcionament entre els segles IX i principis del X. Aquest cementiri, situat a l'adjacent partida de l'Antuix, estaria vinculat amb la comunitat d'Engordany i amb l'església de Sant Jaume. Es creu que la necròpolis i el temple deuria haver format una unitat cultural-funerària, encara que es trobin a 50 metres de distància (Bosch 1993: 53)²⁶⁵. De fet, el cementiri seria anterior a la construcció de l'església. L'erecció del temple hauria tingut lloc poc abans o en l'època de la donació de la vinya del 949, on surt com a afrontació una vinya de Sant Sadurní (Bosch 1993: 54).

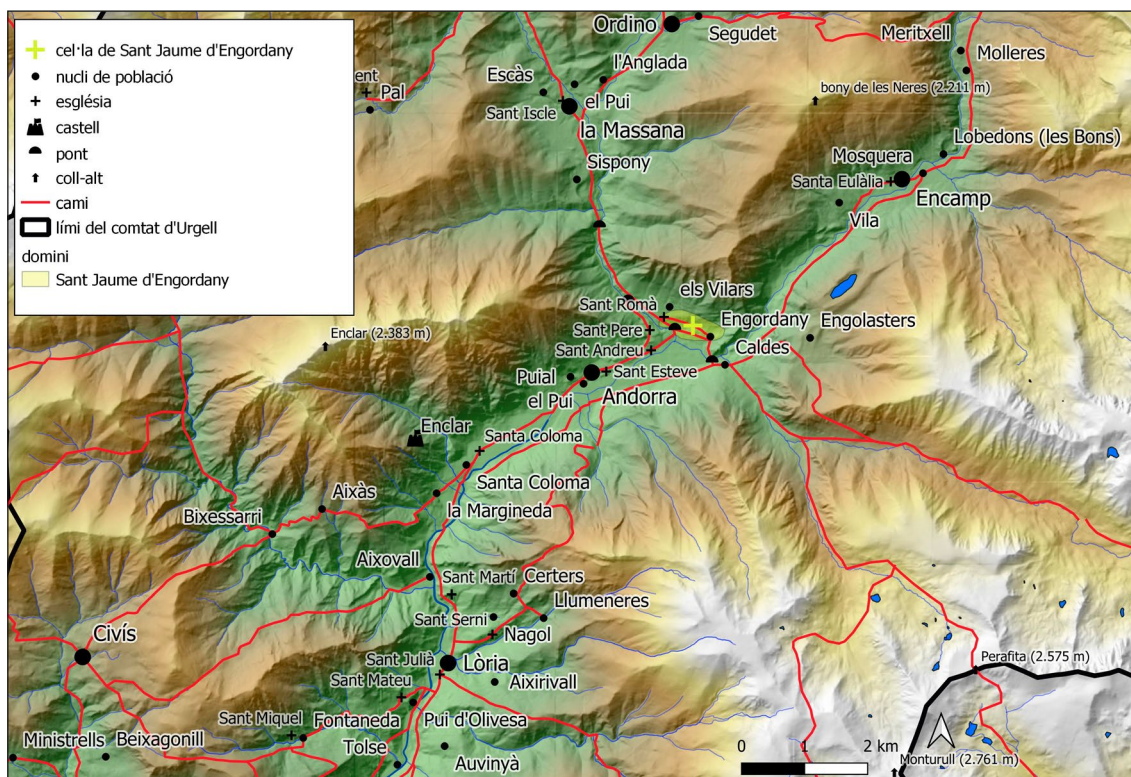
Es proposa que l'existència d'una comunitat monàstica es relacionaria amb la tradició d'un lloc de culte o de reunió al roc de Sant Jaume. També se suposa que la no

262 L'acta es tractaria d'una falsificació de mitjan del segle XII (Duran-Porta 2018: 669-693). Molt possiblement haurien copiat el contingut d'un original.

263 El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles posseïa diferents tipus de parcel·les a Engordany. Un exemple d'aquestes possessions el trobem el 1234, quan l'abat Ramon i la congregació de monjos de Sant Sadurní de Tavèrnoles va donar als esposos Joan Sança i Maria un conjunt de cases, una cortina, terres i vinyes majoritàriament a Engordany i a Escaldes a canvi d'un cens anual, el reconeixement com a senyor de l'abat de Sant Sadurní i que els beneficiaris de la donació fossin enterrats al monestir (Baraut 1994-1995, doc. 238).

264 Veure l'apartat (4.2.6), referit al monestir de Sant Vicenç dels Torrents.

265 Josep Maria Bosch ho relaciona amb el treball d'Eduard Riu (Riu 1991). Veure també (Llovera 1992).

Mapa 20. Situació del monestir de Sant Jaume a la vall central d'Andorra.

Autor: Climent Miró i Tuset.

presència en l'excavació d'estructures relacionades amb l'església o el petit monestir coetani o anterior al 914 podria ser perquè eren de poca consistència i no s'han conservat. L'indret on trobem l'església en el moment de construir-la era un petit turó rocós. El motiu de l'elecció d'aquest emplaçament per a l'erecció del temple es podria relacionar amb la possible existència del lloc de culte, les antigues estructures monàstiques i el cementiri de l'Antuix (Bosch 1993: 54 i 58-59)²⁶⁶.

En aquest sentit, tot i que no ho podem identificar amb el roc de Sant Jaume, la donació de la vinya de l'any 949 indica entre les afrontacions una *roicha* (Baraut 1994-1995, doc. 16). També es suggereix la primitiva funció de l'indret com els rocs culturals amb noms de sants del Baix Berguedà, sorgits en el procés de cristianització d'aquella comarca (Bosch 1995, Riu Eduard 1981)²⁶⁷.

266 Segons Josep Maria Bosch, entre el cementiri i l'església existia una petita depressió. Aquest relleu es va modificar com a conseqüència d'una important acció antròpica d'aportació de terra que es documenta amb la presència de feixes i referències documentals dels segles XVI i XVIII. Quan es va construir l'església, el roc de Sant Jaume era un promontori rocós. L'església es va fonamentar directament damunt de la part est de la roca natural, que era la més plana. No van caldre arquetes de fonamentació. Al sector nord-est del roc de Sant Jaume es troben traces negatives d'arrencament de pedra. L'explotació d'aquesta petita pedrera adjacent es deuria mantenir fins a les obres barroques d'ampliació de l'església (Bosch 1993: 58-59).

267 Eduard Riu relaciona l'existència d'aquests rocs amb els processos de cristianització. En la seva recerca ho planteja amb els exemples dels rocs de Sant Joan de Montdarn, Sant Narcís de Viver i de Sant Urbici de Serrateix. En el cas de Montdarn hi vincula la fornícula que existeix. El dia Sant Joan encara hi fan el 1979 una ofrena floral (Riu Eduard 1981).

Josep Maria Bosch proposa que l'espai d'enterrament hauria estat clau per a l'establiment del monestir i després de l'església de Sant Jaume en aquell indret (Bosch 1993: 53-55). Segons es remarca, la construcció de l'església hauria tingut lloc en una època poc posterior a la donació del 914. Sant Sadurní de Tavèrnoles hauria rebut aquest monestir del bisbe per iniciar-ne una reconversió que possibilitaria benedictinització de la comunitat. Un símptoma dels resultats d'aquesta campanya hauria estat la construcció de l'església (Bosch 1993: 57-59). També planteja que el monestir de Sant Jaume tindria els orígens en la iniciativa d'un bisbe o d'un particular i que en una època posterior va fracassar, motiu pel qual l'any 914 va ser donat pels bisbes d'Urgell i de Ribagorça a Sant Sadurní de Tavèrnoles, que l'hauria benedictinitzat transformant-lo en una cel·la (Bosch 1993: 57-59).

Amb molta probabilitat, l'erecció del monestir hauria tingut lloc en època del bisbe Possedoni com a conseqüència d'un precepte de Lluís el Pietós de l'any 814, que en confirmava un d'anterior en l'atribució al bisbat d'Urgell de les parròquies del seu *pagus* i dels de Berga, Cerdanya, Pallars, Àneu, Cardós, Tírvia, Gistau i Ribagorça. Aquest precepte contenia una clàusula especial que concedia a Possedoni erms en terres fiscals per a la construcció de monestirs (Miró 2019: 2)²⁶⁸.

D'identificar-se Sant Jaume d'Engordany amb el monestir de Sant Jaume indicat a la donació del 914, hauria estat fundat un segle abans com a comunitat benedictina sota el patronatge de l'Església d'Urgell seguint el precepte de Lluís el Pietós (Miró 2019: 3). Aquests monestirs es trobaven el 914 en un estat d'abandó o de manca de control i calia reformar-los instaurant-hi de nou la regla de Sant Benet (Baraut 1994-1995, doc. 9). No disposem de prou arguments per afirmar que Sant Jaume d'Engordany sigui el monestir indicat a la donació, tot i que la proposta de Josep Maria Bosch i la que vam realitzar anteriorment ens hi atansarien encara que no de manera concloent (Bosch 1993, Miró 2019)²⁶⁹.

La referència de la cel·la de Sant Jaume d'Engordany en l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles del 1040 seria per a Bosch una altra característica de la benedictinització de la comunitat monacal anterior (Bosch 1993: 57-59)²⁷⁰. Mentre que no podem assegurar que Sant Jaume d'Engordany sigui el monestir indicat a la donació del 914, en aquest cas sí que podem afirmar que Sant Jaume es tractava d'una cel·la que tindria funcions administratives a part de les més purament religioses. L'acta de

268 Veure l'apartat (4.2.6), dedicat a Sant Vicenç dels Torrents.

269 Xavier Costa indica que el document de la donació no ofereix cap referència estricta de que es tracti d'aquesta església (Costa 2019: 240). Josep Maria Bosch, referint-se a l'excavació de l'Antuix i la seva possible vinculació amb l'església de Sant Jaume d'Engordany, escriu «No disposem de dades suficients per conèixer els diferents moments d'utilització d'aquesta zona com a lloc d'enterrament. Per altra part, la manca d'una excavació en extensió i la poca informació que ens proporciona la seqüència estratigràfica ens limiten també aquesta anàlisi» (Bosch 1993: 53).

270 Segons Josep Maria Bosch: «Una *cella* s'ha de considerar una dependència cenobítica on pot residir un o diversos monjos d'una comunitat més gran. La seva funció principal és controlar l'administració de les propietats monàstiques de la zona» (Bosch 1993: 57-59). Cebrià Baraut creu que l'esment de Sant Jaume d'Engordany com a cel·la en l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles indicaria que es tractava d'una fundació d'origen monacal (Baraut 1994-1995: 34-35).

consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que és un fals, contempla un seguit de cel·les dependents del monestir que estan distribuïdes en diferents dominis territorials d'aquest monestir²⁷¹. Ja fora de la cronologia de la nostra recerca, però en un període immediatament posterior, Cebrià Baraut contempla la pervivència de la cel·la durant el segle XII. Baraut proposa que la seva administració estava encomanada a mitjan del segle XII a un donat del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995: 34-35)²⁷².

4.5.4. Sant Joan de Bergús

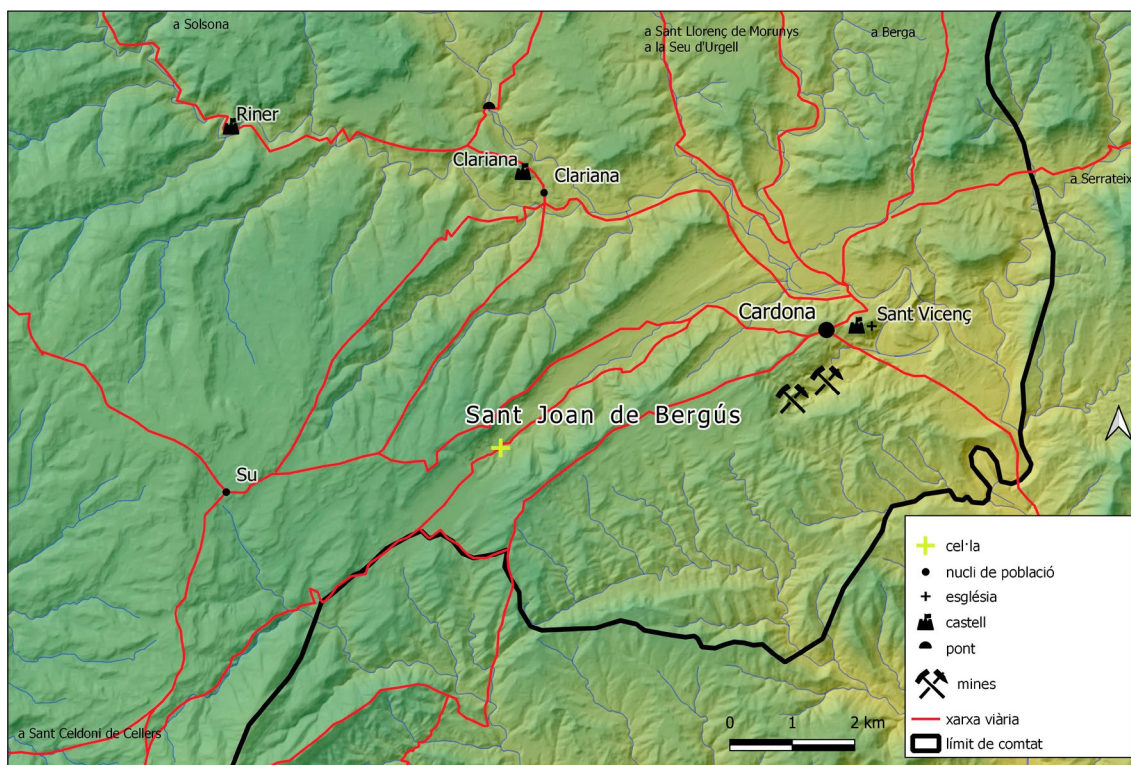
Sant Joan de Bergús s'ubica al municipi de Cardona²⁷³. L'església, que és l'actual parroquial del nucli de Bergús, conserva pocs paraments d'època romànica, atès que la majoria es corresponen a la remodelació del segle XVIII (Junyent, Mazcuñán 1984: 173-174).

Sant Joan de Bergús, que s'emplaça al fons d'una vall a una altitud de 638 metres, es troba a una distància de 230 metres del torrent de Coma, de cabal estacional, i que desemboca al Cardener (mapa 21). Una sèrie de fonts es localitzen en indrets propers. Aquest és el cas de la font de Bergús i la dels Emprius. Bergús es troba a uns 6,5 quilòmetres de Cardona. Un camí direcció nord-est amb la major part del trajecte en la carena de serrats prové de Cellers (570 m) i el santuari de Pinós (904 m), passa pel mig de la vall de Bergús i enllaça amb Cardona. Els dos careners d'aquesta vall són travessats per dos camins en direcció nord-est que enllacen Su i Cardona per les solanes d'Ambràs i del Jovellar (c 650 m); i pel Santuari de Pinós, Matamargó (630 m) i la carena de Sant Quintí (638 m). Aquests camins careners coincidarien amb el camí ramader que enllaçaria amb la Cerdanya des de Pinós, passant per Cardona i Montmajor i Berga. Una cabanera enllaça el Penedès amb la Cerdanya per la serra

271 L'acta de consagració de l'església de Sant Sadurní de Tavèrnoles esmenta les cel·les de Sant Andreu de la Quera, Sant Esteve de Nargó («*cum ipsa cella*»), Sant Esteve d'Umfred, Sant Pere de Ger i Sant Jaume d'Engordany (Baraut 1994-1995, doc. 59). Un altre document datat del 1080, la convenença entre el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i el capellà de l'església del castell de Llordà, designat pel comte Ermengol IV, concedeix a aquest clergue l'església de Santa Maria d'Isona amb la condició que hi faci fer la litúrgia per un clergue durant l'any i que reconegui la seva pertinença a Sant Sadurní de Tavèrnoles. El document esmenta que l'església de Santa Maria d'Isona és una cel·la de Sant Sadurní de Tavèrnoles, «*que est cella Sancti Saturnini in potestatem ipsius abbatis omniumque suorum monachorum se evacuavit*» (Baraut 1994-1995, doc. 87).

272 El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va concedir entre el 1117 i el 1151 un alou que tenien a Engordany, sota de la via pública que anava cap a l'església de Sant Jaume. Morató donava a canvi el seu cos al monestir i la quarta part dels esplets que sortissin de l'alou. El monestir es reservava l'ús de les cases que eren al costat de l'església. L'existència d'aquestes cases podria ser determinant per vincular-les com a dependències de la cel·la i amb una possible funció d'hostatgeria per als monjos i clergues de Sant Sadurní en els seus desplaçaments: [...] *Et in ipsas mansiones qui sunt iuxta ecclesiam Sancti Iacobi abeant potestatem habitatores Sancti Saturnini mittere panem et vinum et omnia que voluerint. Post obitum de te Morato remeneat totum hoc, quod superius conscriptum est, solidum et quietum ad Sanctum Saturninum, cum omni melioracione que ibi feceris. Et ego Morato dono corpus meum in vita et in morte domino Deo et Sancto Saturnino cenobio, et post obitum meum relinquo ad Sanctum Saturninum terciam partem de meo mobile et de meo alode que mihi advenit de parentorum sive de patre vel de matre, de terri et vineis, casas, casalibus, ortis, ortalibus, arboribus diversis generis, cultum vel incultum, omnia et in omnibus que pertinet ad me Morato de parentorum, que abvero ad diem obitus mei, sic relinquo terciam partem post obitum meum ad Sanctum Saturninum, sicut superius resonat. Et ego Benedictus abbas dono at te Morato partem et societatem in monasterio Sancti Saturnini, sicut unum de fratribus qui ibi morantur est manifestum.* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 124).

273 (UTM 384791-4638786).

Mapa 21. Situació de Sant Joan de Bergús. Xarxa viària, proximitat amb Cardona i les mines d'extracció de sal. Autor: Climent Miró i Tuset.

de Pinós (Miralles 2005: 129-130). La proximitat amb Cardona i les seves mines de sal podia confegir a molts d'aquests camins la denominació de *kardonense* o de *via salinaria* (Galera 1996).

El rei Carles el Simple confirmava el 899 un precepte al monestir de Sant Joan de les Abadeses. El document reial esmentava la cel·la de Sant Joan «*in Cardona*» (Ordeig 2001: 114-115, d'Abadal 1926-1950: 215-217). Sant Joan de Bergús també surt referenciat el 906 en el decret sinodal del concili de Barcelona (Costa 2019: 223, Ordeig 1999: 114-116). La cel·la deuria ser construïda entre el 880, quan Guifré el Pilós deuria atorgar la carta de població a Cardona i abans del precepte del rei Carles el Simple (Font 1969, Font 1986). La primera persona en assenyalar que la cel·la del precepte es tractava de Sant Joan de Bergús va ser Joan Serra i Vilaró (Serra 1966: 32-35, Ordeig 2001: 115, Costa 2019: 233). Aquesta cel·la va perdre molt aviat la seva funció administrativa i a finals del segle X apareix esmentada com a església, «*in ipsa villa*» (Costa 2019: 233)²⁷⁴.

274 Any 981, «*Et est in fines Cardona, ubi vocant Bergusi, ad Sancto Iohanne, in ipsa villa*» (Rodríguez 2016, doc. 11); any 990, «*et de occiduo in ipsa Loreda, et de parte septentrionalis vel ad latere affrontat in ipsa ecclesia Sancti Iohannis, que vocant Begurci*» (Bolós 2006, doc. 32); any 1147, «*excepto alaudio beati Iohannis de Berguç, quod dimisit eiusdem beato Iohanni*» (Rodríguez 2016, doc. 378); any 1214, «*Sancti Ihoanni de Bergutio LXXXV solidos*» (Rodríguez 2016, doc. 455); i any 1225, «*Sancto Iohanni de Bergucio viginti solidos*» (Rodríguez 2016, doc. 470).

Aquesta cel·la tradicionalment s'ha vinculat erròniament amb l'església de Sant Joan de Montdarn, situada a la comarca del Berguedà. També s'havia identificat durant anys amb la cel·la del precepte del 899 i del concili de Barcelona del 906. Una versió interpolada, probablement del segle XI, de l'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Joan de les Abadesses datada del 887, destaca una deixa del Guifré el Pilós que consistia en una església, anomenada de Santa Joan, situada «*in comitatu Bergitano*» (Ordeig 1993-1994, doc. 9B). Aquesta indicació va provocar que s'identifiqués amb la del precepte i el concili (Riu 1961: 447-448, Junyent 1976: 29, Junyent, Mazcuñán 1984: 173-174, Serra, Junyent, Mazcuñán 1985: 525-526, Zaragoza 1997: 50). Ramon Ordeig, Jordi Gibert i Xavier Costa l'identifiquen amb Sant Joan de Bergús (Costa 2019: 372-373, Ordeig 2001: 114-115, Gibert 2011: 325-326).

4.5.5. Sant Miquel d'Esdús

L'església de Sant Miquel d'Esdús s'integra avui una casa isolada, coneguda amb el nom de Mas de Sant Miquel, que es troba a l'actual terme municipal d'Alàs-Cerc²⁷⁵. L'església s'emplaça en un pla de la vessant obaga de la ribera de l'Urgellet a 950 metres d'altitud (mapa 22). El curs d'aigua més proper és el torrent de Sant Miquel, que desemboca al riu Segre després d'haver passat per un costat del nucli d'Alàs. Un antic camí de ferradura carener comunicava Sant Miquel amb Alàs, situat al nord i a menys altura (766 m), i amb Artedó, situat al sud i a un punt més elevat (1.137 m)²⁷⁶. Un camí ramader carener recorre la vessant on es troba Sant Miquel fins a la població de Lletó (1.500 m) i la cara nord de la Serra del Cadí²⁷⁷.

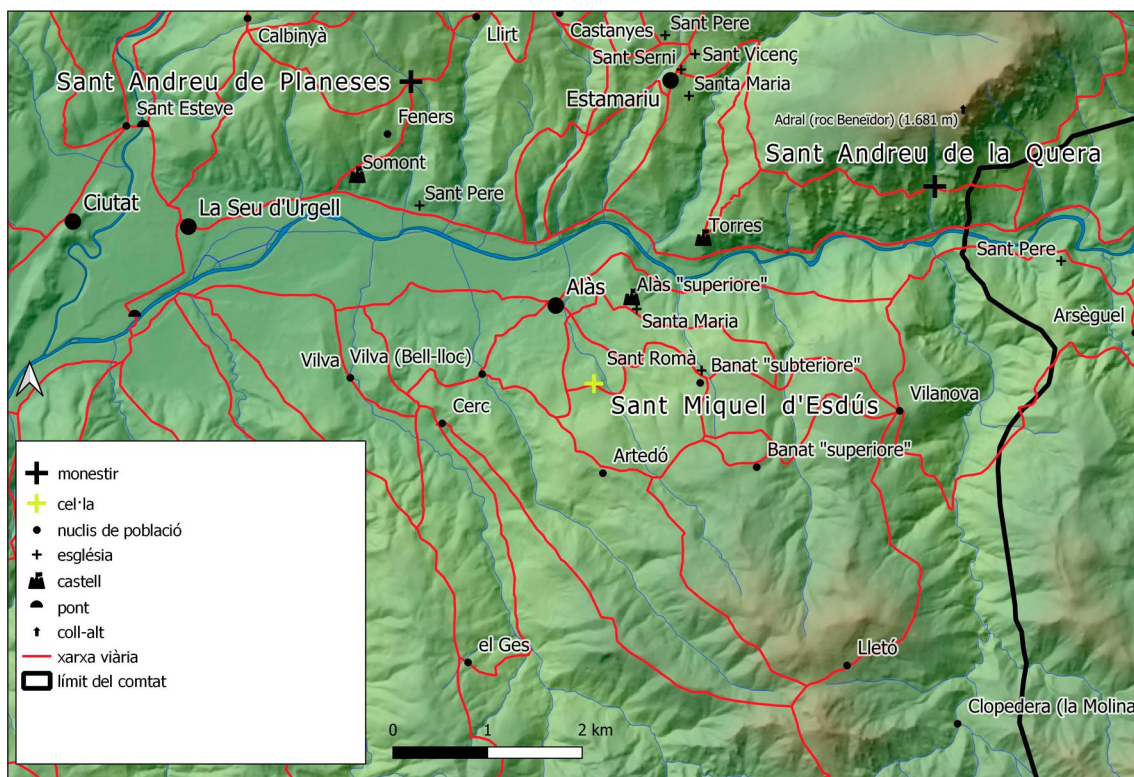
Resum històric

La vila d'Esdús depenia eclesiàsticament de l'església de Sant Miquel. L'erecció del temple es correspondria a una fundació particular per part d'un prevere, si donem per verídic el contingut d'una falsificació datada del 901 (Ordeig 2001: 100, Ordeig 2020, doc. XV). El temple surt esmentat el 1017 com una afrontació en la venda d'una vinya en un indret anomenat *Salitello* al terme de Sant Esteve d'Alàs. Aquesta

275 (UTM 377525-4689004). L'únic estudi monogràfic sobre aquesta església és de Maria Lluïsa Cases i de Manuel Anglada al volum de l'Alt Urgell i Andorra de *Catalunya Romànica* (Cases, Anglada 1992). Ramon Ordeig publica el 2001 a *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* un article sobre cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pilós que tracta els orígens d'aquesta església i la seva dependència amb el monestir de Santa Maria de Ripoll com a cel·la monàstica (Ordeig 2001). La publicació del *Diplomatari del Monestir de Ripoll* per part de Ramon Ordeig mostra la presència d'Esdús dins dels dominis d'aquesta comunitat (Ordeig 2015).

276 Un altre camí de ferradura, de caràcter transversal de direcció oest-est, que es mantenia sempre a la mateixa alçada, comunicava Sant Miquel amb els nuclis de població dispersa de Banat Superior (1.284 m), Banat Inferior (1.111 m) i Vilanova (1.237 m).

277 Dos vies recorrien transversalment la serra del Cadí a diferent alçada: el Cardoner, que provenia dels salins de Cardona des de la vall de Tuixent i anava cap a la Cerdanya; i el Ramader, situat a més alçada, que distribuïa els ramats per les àrees de pastura que es trobaven en aquesta vessant de la serra del Cadí (La majoria d'aquests itineraris coincidien amb el camí saliner que enllaçava Cardona amb la Seu d'Urgell i la Cerdanya per la vall de Lord (Guàrdia 2015, de Castellet 2014b, de Castellet 2018, Obiols et al. 2008, Obiols 2009, Obiols, Guàrdia 2016, Pasques 2010).

Mapa 22. Situació de Sant Miquel d'Esdús i relació amb la xarxa viària.

Autor: Climent Miró i Tuset.

presència es repeteix en les afrontacions d'altres vendes corresponents als anys 1037, 1049, 1051, 1065, 1070 i 1085 (Cases, Anglada 1992: 112-113, Baraut 1981, doc. 357, Baraut 1982b, docs. 498, 608 i 624, Baraut 1983, docs. 640, 641, 708, 775 i 830, Baraut 1984-1985, doc. 1010).

La vila d'Esdús era un domini del comte Sunifred I, el qual va engrandir-ne la possessió els anys 877 i 881, amb l'adquisició de terres (Ordeig 2001: 100-101, Ordeig 2015, doc. 4 i 7, d'Abadal 1989: 182-183). El comtes Guifré, que ho va heretar del seu pare, i Guinedella van donar el 890 l'església i el que tenien a la vila al monestir de Santa Maria de Ripoll (Ordeig 2015, doc. 13). La falsificació del 901 indica de nou la donació comtal a Santa Maria de Ripoll, amb l'esment que l'església va ser fundada per un prevere anomenat Montà (Ordeig, 2001: 100, Ordeig 2015, doc. 29). Aquest document és interessant per dos motius: cita els diferents habitants d'Esdús com a donadors dels seus béns als comtes i descriu l'afrontació del terme de la referida vila (Ordeig 2015, doc. 29). La donació del 890 que fan els comtes és sobre el que posseeixen a la vila i no sobre la totalitat dels seus béns i la seva jurisdicció.

Sant Miquel d'Esdús va entrar el 890 als dominis de Santa Maria de Ripoll, segons Ordeig com a una cel·la, tot i que no apareix al precepte del 939, encara que sí a la butlla del 951 i al precepte del 982 (Ordeig 2001: 101, Ordeig 2015, 98, 158 i 271).

Aquesta donació no va contemplar bona part de les propietats aloeres i d'espais del terme, si atenem diferents cites documentals posteriors (Baraut 1979, doc. 160, Baraut 1981, doc. 362, Baraut 1983, doc. 796, Baraut 1984-1985, docs. 1025, 1068 i 1077).

Orígens i aspectes destacables

Segons Ramon Ordeig Sant Miquel d'Esdús es correspondria a una cel·la monàstica dependent de l'abadia de Santa Maria de Ripoll. La vinculació de la vila d'Esdús i l'església de Sant Miquel a la família comtal no planteja cap dubte. La falsificació de l'any 901 indica que l'església va ser fundada per un prevere anomenat Montà.

L'atomització de la propietat semblaria indicar que Ripoll tenia una jurisdicció sobre l'església, el seu alou i les seves rendes, però cap a la resta de propietats, que romanrien en diferents mans. Voldríem destacar la seva posició en la xarxa de camins que es dirigien cap a la serra del Cadí com a element destacable.

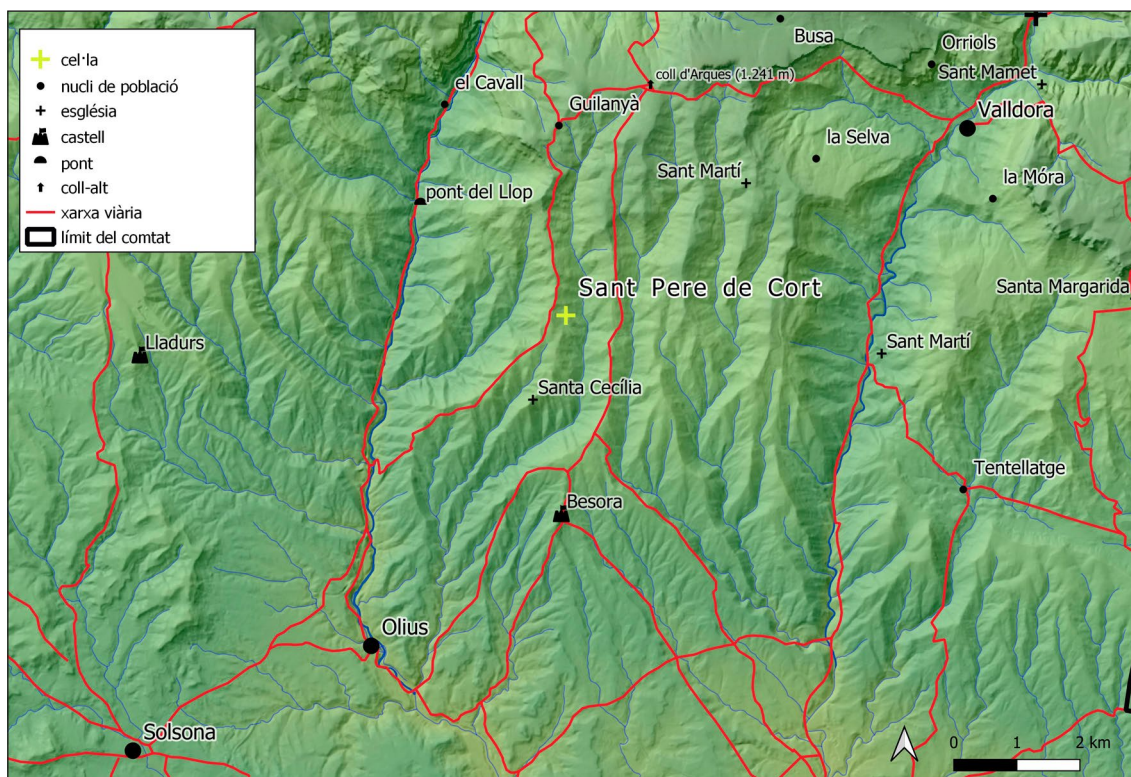
4.5.6. Sant Pere de la Cort

Sant Pere de la Cort s'identifica amb una església que hauria d'estar prop de la Cort de Parcerissa (Camps 1987: 60)²⁷⁸. Es troba a l'actual terme municipal de Navès, a la comarca del Solsonès. No hem de confondre aquesta església amb la propera de Sant Pere de Parcerissa, de factura molt posterior (Bach 1988: 183, Costa 2018: 235). Manuel Riu la va identificar amb Sant Pere de Ventolrà (Riu 1961: 163). El lloc suggerit lliga millor amb la descripció de les afrontacions de la donació del comte Borrell II, única font conservada, on s'hi han trobat unes restes materials que hi podrien correspondre (Camps 1987).

Si l'emplaçament de l'església es trobés a tocar dels paraments de la Cort de Parcerissa es localitzaria en un pla en una vessant de muntanya a 987 metres d'altitud al nord de la carena de Santa Cecília i al sud del serrat dels Sarrions, que transcorren direcció nord-sud paral·lels al curs del riu Cardener (mapa 23). El curs d'aigua més proper és la rasa de Ventolrà, que es troba a 108 metres de la casa de la Cort, i desemboca al riu Cardener. A l'indret hi trobem algunes surgències d'aigua properes. La més important és la font dels Matacans, que es troba a 740 metres de distància de

278 (UTM: 384156-4657173). Joan Camps esmenta en un article que s'ha creat una confusió amb la de Sant Pere de Parcerissa. Les dades sobre la descripció del territori que presenta la documentació defineixen l'indret. En el moment de la publicació de l'article, 1987, no es conservaven paraments de l'església. La seva existència estava testimoniada per habitants de l'indret a la dècada dels vuitanta del segle XX (Camps 1987: 60).

Joan Camps va escriure l'article de Sant Pere de la Cort al volum del Solsonès i de la Vall d'Aran de *Catalunya Romànica* (Camps 1987: 60). Ramon Ordeig va publicar el 2001 a *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* un article sobre cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pilós que tracta els orígens d'aquesta església com a cel·la comtal (Ordeig 2001). Claustre Rafart i Albert Benet i Clarà van preparar l'article de Sant de Ventolrà del referit volum (Rafart, Benet 1987 192-193). Manuel Riu va integrar Sant Pere de la Cort en les seves recerques sobre Sant Llorenç de Morunys publicades a la revista *Urgellia* (Riu 1981, Riu 1982).

Mapa 23. Situació de la cel·la de Sant Pere de la Cort i la seva relació amb la xarxa viària. Autor: Climent Miró i Tuset.

la casa. Un antic camí de ferradura carener travessa la contrada direcció N-S des de Sant Llorenç de Morunys (922 m) i les Cases de Posada (823 m) amb una branca que passava per Revell (1.126 m) i una altra pel coll d'Arques (1.241 m) fins a Solsona (664 m) i Cardona (568 m)²⁷⁹. Com en el cas de Sant Llorenç de Morunys, aquest itinerari coincidia amb el camí saliner que enllaçava Cardona amb la Seu d'Urgell i la Cerdanya per la vall de Lord (Guàrdia 2015, de Castellet 2014b, de Castellet 2018, Obiols et al. 2008, Obiols 2009, Obiols, Guàrdia 2016, Pasques 2010).

Resum històric

El comte Borrell II va donar el 971 al cenobi de Sant Llorenç la seva dominicatura de Cort i la seva cel·la de Sant Pere en franc alou amb tots els drets que hi tenia XI (Riu 1981, doc. 1). Ambdues surten esmentades en la relació dels béns i drets del monestir de Sant Llorenç de Morunys escrit cap a mitjan del segle del segle XI (Riu 1981, doc. 7).

279 Aquest camí transcorria paral·lel al que seguia per l'estret del Cavall al riu Cardener, possiblement d'obertura posterior en el temps. Aquest camí carener deuria tenir també una funcionalitat pecuària. El seu trajecte el feia també compatible pel transport de la sal de Cardona a la Cerdanya, una branca de l'anomenat Camí Cardoner que travessava la Vall de Lord des de Cardona fins al coll de Port. D'aquest punt passava a la vall de Tuixent i la Vansa i travessava a la cara nord de la Serra del Cadí (Riu 1999b: 875-898).

L'església i la dominicatura no surten esmentades a l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles (1040), una falsificació que s'hauria redactat a mitjan del segle XII (Duran-Porta: 669-693). La seva pervivència no deuria passar més enllà del canvi del mil·leni (Costa 2019: 236). Possiblement la incorporació provisional de Sant Llorenç de Morunys a l'òrbita de Sant Sadurní de Tavèrnoles el 1019 com a conseqüència de la seva benedictinització hi podria guardar alguna relació (Riu 1981, doc. 6).

Orígens i aspectes destacables

La seva fundació tindria a veure amb la política de control territorial endegada per Guifré el Pilós en el moment que va organitzar la Vall de Lord (Costa 2018: 236, Riu 1999b). De fet, Guifré es va destacar per la fundació de cel·les monàstiques comtals als territoris que administrava de nou (Ordeig 2001: 89-119). Aquestes comunitats monacals i administratives de dependència comtal passaren a formar part de monestirs. Aquest és el cas de Sant Pere de la Cort amb Sant Llorenç de Morunys l'any 971.

4.6. Cel·les no localitzades

4.6.1. Sant Esteve de Nargó

Desconeixem on es localitzava l'església de Sant Esteve de Nargó²⁸⁰. Amb tota probabilitat se situaria dins de l'actual terme municipal de Coll de Nargó. Aquest temple surt referenciat com a una cel·la a l'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, teòricament del 1040: «*Deinde ipsam ecclesiam de Sancto Stephano de Nargo, simul cum ipsa cella et cum ipsa villa de ipsa Sena*» (Baraut 1994-1995, doc. 59). L'església de Sant Esteve surt documentada el 1049 en l'establiment d'un mas a un familiar dels Caboet, Arnau Ramon, que era un clergue. Aquest pacte comprenia també la possessió de Maçana i que Sant Sadurní de Tavèrnoles tingués el dret d'hostatjar un nombre determinat d'homes en el transcurs dels seus desplaçaments, mentre Ramon visqués, «*si transitum abent in marcha aut de marcha in montana ibi abeant domos ad manendum et palea et ligna*» (Baraut 1994-1995, doc. 67). Aquest dret evidenciaria que Sant Esteve estava en un lloc de pas camí de la terra baixa. El monestir va recuperar el 1069 l'exploració que administrava aquest membre dels Caboet. Aquest curt lligam de Sant Sadurní de Tavèrnoles amb aquesta família de la noblesa muntanyenca va permetre momentàniament el control del pas cap a la plana. L'existència de vies de comunicació de certa rellevància les trobem documentades com a «*strata publica*» (Baraut 1994-1995, docs. 103 i 107).

280 Maria Lluïsa Cases va escriure l'article d'aquesta església a *Catalunya Romànica* (Cases 1992e).

Dues de les vies que comunicaven el sud i el nord del comtat convergien a Nargó (567 m). La primera és la que a través d'un traçat carener en direcció nord comunicava Gualter (362 m) amb Nargó, pel Puig (644m), Gavarra (1.141 m), Isot (1.059 m), pla de Tolustre (1.140 m), Serradarques (1.024 m) i Aubàs (891 m). La segona és la que pujava pel riu Segre des d'Oliana (470 m) a través del pont homònim fins a Nargó. Des de Coll de Nargó el camí seguia en direcció nord per Organyà i el pas de Trespunts. Coll de Nargó es trobava en la via ramadera que feia servir el fons de la vall del Segre. Des d'aquest indret sortien diferents enllaços cap als camins ramaders muntanyencs (Pujal 2015: 85-76). Fins i tot la ruta que comunicava la Baronia de Rialb amb Nargó podria haver tingut una funció pecuària.

Desconeixem altres dades que vinculin Sant Esteve de Nargó amb l'existència d'una cel·la, que com podem comprovar tenia una doble funció: l'administració de les explotacions aloeres que tenia Sant Sadurní de Tavèrnoles en aquesta àrea i un control del pas cap a la plana des de la muntanya. En aquest lloc és on els clergues de Sant Sadurní podien hostatjar-se en els seus desplaçaments. Cal remarcar un altre punt que destaca l'interès de Sant Sadurní de Tavèrnoles en aquest indret. El trobem en la donació de diferents esglésies de dependència castral que va realitzar el comte Ermengol V, entre les quals hi havia la de Sant Climent de Coll de Nargó (Baraut 1994-1995, doc. 110). La gestió d'aquesta església parroquial va potenciar aquesta cel·la o domini de Tavèrnoles.

4.7. Conclusions

Els monestirs del comtat d'Urgell del període estudiat s'emplacen pràcticament per tot el territori, tret de l'extrem sud, en el qual el domini de l'administració comtal era molt feble a finals del segle XI (Veure mapa 1 i taula 2, annex 2). Sobretot es concentren en tres àrees: la ribera de l'Urgellet, la vall del Cardener i en una contrada que comprendria els primers contraforts del Prepirineu (serres del Montsec i de Comiols).

La documentació ens ha permès també poder classificar les comunitats monàstiques per la seva ubicació. Molts monestirs s'emplacen al fons de les valls, prop de rius de cert cabal, com pot ser el cas de Sant Sadurní de Tavèrnoles, Santa Cecília d'Elins, Sant Climent de Codinet, Santa Maria de Gualter i Santa Maria de Sorba. Altres, situats també prop de rius, s'emplacen a l'entorn o dins de congostos, com pot ser l'exemple de Sant Andreu de Trespunts, Sant Pere de Graudescales o Santa Eufèmia.

Uns altres se situen en valls secundàries i en vessants de muntanyes, com succeeix a Sant Vicenç dels Torrents, Sant Vicenç de Planeses, Sant Martí dels Canals, o Sant Miquel d'Esdús, per citar alguns exemples. En pràcticament totes les comunitats existeix una vinculació amb els recursos hidrològics, siguin rius, torrents i fonts.

Alguns monestirs se situen prop d'amplis espais agrícoles, amb una clara vocació administrativa, que complementaria la purament religiosa, com és el cas de Sant Llorenç de Morunys, Santa Maria de Gualter, i sobretot Santa Maria de Meià i Sant Pere de la Cort, així com les cel·les situades a Nargó i a Isona.

La vinculació dels cenobis amb les vies de comunicació pràcticament queda reflectida en la major part de les comunitats. Els casos més paradigmàtics semblarien ser Sant Sadurní de Tavèrnoles, amb les *Tavernulae* proposades per Manuel Riu, Sant Llorenç de Morunys, ubicat damunt d'un jaciment anterior, Santa Maria de Gualter, Sant Climent de Codinet, i Santa Maria de Sorba, en el camí que comunicava Berga i Solsona; tot i que no hem d'oblidar el paper que podien tenir monestirs situats en àrees muntanyenques, com Sant Cristòfol de Salinoves, Santa Maria de Palau, Sant Pere de la Cort i Sant Jaume d'Engordany, per citar només alguns exemples. L'establiment dels cenobis en un lloc determinat i la seva relació amb els grans itineraris també queda demostrat en el cas de les vies ramaderes, que s'analitza en un capítol concret.

Pel que concerneix a l'època fundacional, desconeixem documentalment quins monestirs es van fundar en època tardoantiga i visigoda. Com hem pogut veure, sempre i quan futures recerques arqueològiques no demostrin el contrari, existeix la possibilitat que alguns guardessin alguna relació amb l'establiment de comunitats en llocs rurals i apartats dels nuclis de població de certa centralitat. L'exemple de Santa Cecília dels Altimiris podria extrapolar-se als altres cenobis que hem trobat en època plenament medieval a la serralada del Montsec. En aquest grup també hi podrien entrar molts dels monestirs i monistrols situats a l'entorn de la Seu d'Urgell, sobretot els de la solana de la vall fins al seu límit amb la Cerdanya. La tradició eremítica podria trobar-se en l'origen d'algunes comunitats, com podria ser el cas de Sant Celdoni de Cellers, ubicat en una àrea on aquesta pràctica hi era molt present.

La tradició indicaria que el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles es va fundar en època visigoda, tot i que, com hem pogut veure, la poca recerca arqueològica realitzada no ho demostra. La documentació mostra les fundacions, en diferents dates del segle IX, dels monestirs de Santa Cecília d'Elins i de Sant Climent de Codinet. Justament en aquesta època, com a conseqüència de la crisi adopcionista, hi trobem tota una sèrie de monestirs que possiblement es podrien haver fundat com a conseqüència d'un precepte de Lluís el Pietós al bisbe Possedoni. Aquest seria l'exemple dels cenobis de Sant Vicenç dels Torrents i de Sant Martí dels Canals, a la vall de Castellbò, com també ho seria el de la Quera, i fins i tot alguns dels monistrols, sempre i quant l'arqueologia no demostrï el contrari. El culte a les relíquies queda ratificat en la cel·la de Santa Maria de Sorba amb Sant Eudald, construïda damunt d'uns paraments anteriors, i a Sant Celdoni i Sant Ermenter de Cellers, on la seva presència probablement hi aglutinà l'eremitisme precedent.

Alguns monestirs, com Sant Llorenç de Morunys i Sant Pere de Graudescales, tindrien el seu origen en unes comunitats de clergues, similars a les de moltes canòn-

ques, que s'haurien transformat en cenobis benedictins. Aquestes comunitats haurien combinat la seva activitat purament espiritual amb una de pastoral en les àrees on estaven ubicats, com podria ser el possible exemple de Sant Cristòfol de Salinoves. Les canòniques van tenir un paper clau en el comtat d'Urgell, com hem pogut veure a l'àrea propera a Ponts, amb Montmagastre, prop d'on a finals del segle XI s'hi va fundar el priorat de Santa Maria de Gualter, a instàncies del comte Ermengol IV. A finals del segle XI, la resistència de Santa Maria de Meià a integrar-se al monaquisme benedictí podria guardar alguna relació amb l'existència d'una tradició monàstica o paramonàstica precedent.

Pel que concerneix a la iniciativa fundacional, en la mesura que la documentació ho ha permès, ens trobem en la majoria dels casos amb la presència d'un clergue, que lidera un grup de religiosos, que edifiquen el monestir i l'elegeixen com a abat. Aquest seria l'exemple de Santa Cecília d'Elins i també el de la comunitat de Sant Pere de Graudescales. Altres, com Sant Climent de Codinet, sorgeixen del pacte entre uns clergues fundadors i uns altres, residents en l'indret proper al monestir, en una època immediata a la intervenció carolíngia al territori després de la crisi adopcionista.

Com hem pogut comprovar, el paper dels comtes, com a patrons ha quedat palès en els monestirs de Sant Sadurní de Tavèrnoles, Santa Cecília d'Elins, Sant Andreu de Trespunts, Sant Climent de Codinet i Santa Maria de Gualter, amb totes les seves respectives cel·les. El bisbe d'Urgell tingué un paper clau en la transformació de les comunitats de Sant Llorenç de Morunys i de Sant Pere de Graudescales en monestirs benedictins, el segon d'obediència episcopal. Aquest patronatge el trobem també en els senyors de Cellers i de Meià en els seus respectius monestirs. Cal recordar, en la seva relació amb la Regla de Sant Benet, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que esdevingué el model de monestir benedictí a seguir, com es demostra amb les unions, algunes efímeres, de Sant Llorenç de Morunys i Santa Maria de Meià. Aquest paper el tindrà també el reformat monestir de Santa Maria de Ripoll durant el govern d'Ermengol IV.

5. COMUNITATS MONÀSTIQUES I DOMINIS TERRITORIALS

En aquest capítol descrivim quins són els dominis dels monestirs que hem analitzat en aquesta recerca. Hi enumerem els dominis centrals, els situem en el seu marc geogràfic, els descrivim, i en els casos que sigui possible, tractem el seu origen. També descrivim els dominis dispersos de cada monestir, començant pels que es trobem més propers al domini central i continuant amb els més llunyans.

5.1. Tres conceptes a tenir en compte: domini central, dominis dispersos propers i dominis dispersos allunyats

Jordi Bolòs estableix que el domini central és el «creat en el moment de la fundació del monestir o constituït més endavant». El domini central estaria contraposat als dominis dispersos, «més o menys agrupats, i de vegades, situats força lluny de l'abadia» (Bolòs 2011: 76). Manuel Riu creu que «sempre convindrà conèixer les circumstàncies polítiques, socials i familiars del fundador o dels fundadors per tal de situar-los en l'ambient històric d'on sorgiren» (Riu 1972: 29).

De fet, el domini central es pot reduir a aquell territori «sobre el qual l'abat tenia l'alta jurisdicció» (Bolòs 1999: 71). Aquesta reducció no és possible d'aplicar-la a tots els casos que hem analitzat, atesa la manca de documentació que referenciï a aquesta característica. Sovint, el domini central també pot coincidir amb el domini fiscal, «segurament de tradició molt antiga a l'època carolíngia» (Bolòs 1999: 72).

En alguns casos comprovarem que aquest primigeni domini fiscal s'expandeix amb l'atorgament de la jurisdicció sobre el territori circumcidant. Així, molts dels cenobis que s'aixecaven en aquests dominis centrals van constituir també un lloc central dins del territori on se situen (Bolòs 1999: 68).

Bolòs argumenta que la distribució dels dominis guarda relació amb l'economia del monestir. També es planteja quina és la possessió central del monestir, el seu domini central, i com és aquest alou nuclear, el seu origen, els drets dels monjos sobre els homes, i quina producció hi podia haver. Bolòs també cerca una causa que pugui justificar l'emplaçament de les diferents possessions d'un monestir en un territori circumdant o en llocs més allunyats. En el cas dels dominis dispersos, remarca que cal conèixer també la seva producció principal (Bolòs 1999-2000: 128-129).

Així, els plantejaments de Bolòs es relacionen parcialment amb les recerques dels dominis múltiples anglesos. Es tractaria d'àmplies extensions territorials formades per petites unitats encapçalades per un centre on hi havia la casa senyorial, de la qual en depenien una sèrie d'explotacions o dominis secundaris amb produccions especialitzades. Tot citant Aline Durand, Bolòs vincula la relació dels dominis centrals amb els dispersos, amb exemples dels monestirs llenguadocians, com el monestir d'Aniana, amb la distribució d'àrees dedicades a l'explotació ramadera, situades a força quilòmetres del domini central (Bolòs 1999-2000: 130, Durand 2003: 363-366).

Les recerques de Bolòs sobre els dominis del monacat reben també la influència dels treballs de James Bond i Mick Aston sobre els monestirs anglesos. Per exemple, James Bond destaca en la recerca del diferents dominis i la seva especialització econòmica o agrícola (Aston 2009, Bond 2004).

En aquest capítol seguim l'esquema proposat per Jordi Bolòs a «Dominis monàstics i organització del territori de l'edat mitjana» (Bolòs 1999-2000). Així doncs, establim com a domini central l'alou fiscal on s'erigeix el monestir, també ho pot ser l'àrea centrada per les construccions del cenobi i on hi té bona part de la jurisdicció. Com a domini dispers definim totes les possessions del monestir que es trobem fora d'aquesta àrea o domini central.

Pel que concerneix al domini dispers, creiem que pot dividir-se en dues categories que afegim a la de domini central proposada per Jordi Bolòs. Concretament, les àrees del domini dispers properes al central, que conformen una continuïtat territorial amb aquest, es poden distingir de les més allunyades. Aquestes zones podien ser administrades directament des del monestir, sense la necessitat de fundar cap cel·la o que els clergues d'una església de dependència monàstica en tinguessin cura. La conformació d'aquesta continuïtat territorial possiblement es podia deure a una estratègia del monestir de mantenir un bloc de possessions conjunt. Per aquest motiu, en alguns casos hem volgut separar els dominis dispersos amb el grup dels propers (que tenen continuïtat territorial) i els més allunyats.

5.2. Estructuració de les descripcions dels dominis

La documentació ens permet una descripció dels dominis de la majoria de monestirs. Els dominis d'algunes comunitats, que van passar a dependre d'altres cenobis, han estat integrades en la descripció dels dominis principals. Aquest és l'exemple de Sant Andreu de la Quera, Sant Celdoni de Cellers, Sant Vicenç dels Torrents, Sant Martí dels Canals i Sant Cristòfol de Salinoves, integrats a l'apartat de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Tot i la vinculació, la descripció del monestir de Sant Llorenç de Morunys no s'ha integrat en la de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que es va fer efectiva després

del període de finalització del període cronològic (800-1100)²⁸¹. També hem seguit el mateix criteri amb Santa Maria de Gualter, que neix com a un priorat de Santa Maria de Ripoll, però que tindria com a propis els dominis que va rebre des d'abans de la seva construcció²⁸². La descripció dels dominis de les cel·les s'ha integrat també dins de la dels monestirs de les quals formaven part, tot i que no hem analitzat les dependents del monestir de Santa Maria de Ripoll i de Sant Joan de les Abadesses: Sant Joan de Bergús, Santa Maria de Sorba i Sant Miquel d'Esdús.

En cada monestir comencem primer amb la descripció del domini central, tot assenyalant en quin espai geogràfic es troba, en quin pau, vall o territori es localitza. Sempre que ha estat possible, indiquem l'alou central del monestir. A continuació descrivim el límit del domini central del monestir, el territori on hi podia tenir el domini jurisdiccional o fiscal, o simplement la majoria de les seves possessions. Aquesta descripció comporta també la localització toponímica, que serveix per situar en la cartografia aquest espai territorial. La representació d'aquest domini, és, en la mesura que sigui possible, fidel a la descripció de les afrontacions. En el supòsit que no disposem de cap descripció que sigui prou convincent o no en tinguem cap, utilitzem cartografia històrica, capbreus o simplement dibuixem l'àrea del domini amb un polígon que agrupi el màxim de possessions possibles ubicades prop del monestir.

Un cop hem descrit el domini central del monestir, comencem amb la descripció del seu domini dispers, primer els dominis dispersos propers, que conformem un continu territorial amb el domini central, i continuem amb els dominis dispersos més allunyats.

En cada domini dispers comencem, sempre que sigui necessari, amb la descripció de la situació geogràfica del domini dispers. Després descrivim la possible unitat que gestiona aquell domini: una cel·la, una església, una casa o un castell, per exemple; i l'inici de la vinculació amb el monestir.

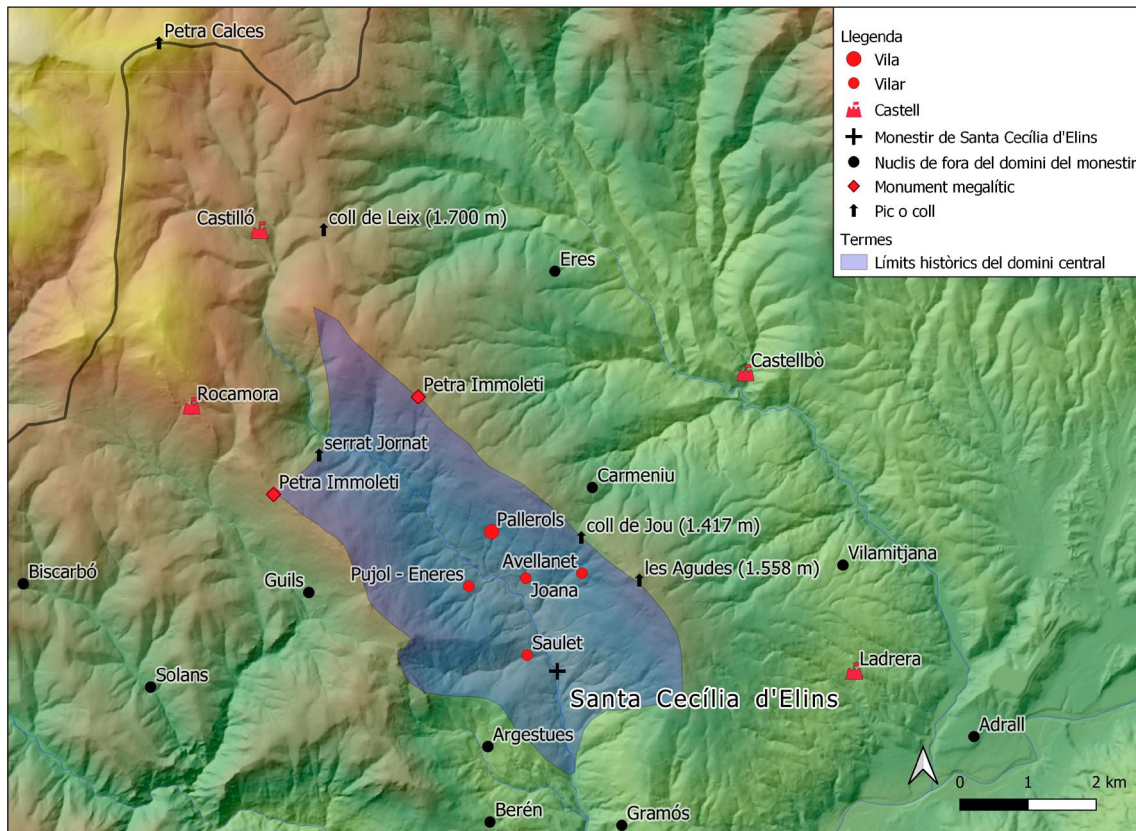
5.3. Santa Cecília d'Elins. El monestir de la val d'Elins

5.3.1. El domini central: Pallerols, Avellanet i Cassovall

El monestir de Santa Cecília d'Elins se situa al bell mig de la vall homònima, actualment coneguda com a vall de Pallerols. Aquest territori estenia els seus límits des de la capçalera, dominada per Castilló i la seva muntanya, fins a Noves de Segre. Durant els segles IX i X, el centre de la vall era el nucli d'Elins i el seu castell (Miró 2012: 59-63). En aquesta vall, a part d'Elins, hi havia els nuclis d'hàbitat semi-dispersos de les viles de

281 Veure l'apartat (4.1.6), referit al monestir de Sant Llorenç de Morunys.

282 Veure l'apartat (4.1.2), referit al monestir de Santa Maria de Gualter.

Mapa 24. Domini central del monestir de Santa Cecília d'Elins amb indicacions dels principals nuclis de població (viles i vilars). Autor: Climent Miró i Tuset.

Pallerols, Gramós, Berén i Argestues, i els vilars d'Avellanet, Joana, Saulet (*Coniuncta*), Ortones, Cassovall i Canturri (Marquès 2002-2005, docs. 2, 13, 16, 17, 18, 31, 42 i 50)²⁸³. Cal destacar Castelló, que tot i ser fora del domini central, era una altra de les estructures de control i defensa de la contrada (Marquès 2002-2005, docs. 13, 25 i 29).

El primigeni domini central del monestir deuria comprendre els «*cum finibus et adjacentiis*» que surten esmentats al precepte que Carloman va signar el 881, a prec de

283 Avellanet rep també la condició de vilella, «*quod pertinet ad Pallerolus*» (Marquès 2002-2005, doc. 13) i «*qui pertinet ad ipsa villa Pallerolus*» (Marquès 2002-2005, doc. 16). Bolòs i Hurtado situen *Coniuncta* a Conjuvell, damunt de Berén, prop de la divisòria amb la vall d'Aguilar, a la carena sud de la vall d'Elins (Bolòs, Hurtado 2006: 31). Apareix com a *villa* als documents del 957 (Marquès 2002-2005, docs. 16 i 17). L'any 961, surt documentat com a *villare* (Marquès 2002-2005, doc. 18). *Coniuncta* tenia una partida de vinyes anomenada *Suviles*, la qual limitava amb «*ipsos nocheros sive in ipso vingero subtus ipsa vilella Ihoannace*». Al damunt de *Coniuncta* hi havia una era amb un puio (Marquès 2002-2005, doc. 14).

Una conversa, anomenada Ermeuncia, i una altra dona, de nom Adanaïella, van donar el 976 a Santa Cecília una vinya al lloc anomenat *Suiles*, a «*ipsa coma*»; i a *Coniuncta*, al lloc anomenat Pera, la tercera part d'una terra. Les afrontacions eren «*de l parte in ipso rivo, et de alia in terra de Godila, et de Ill in ipso torrente*» (Marquès 2002-2005, doc. 21).

A l'est de Saulet, hem localitzat la partida de la costa de la Coma (UTM 361448-4688894). Aquesta població, que es troba a 931 metres d'altitud, s'emplaça elevada respecte la confluència del riu Cavo o de Pallerols amb el barranc de Saulet: «*ipso rivo*» i el *torrente* (Marquès 2002-2005, doc. 21). *Zevoleto* (Saulet) surt esmentat per primer cop el 1014 (Marquès 2002-2005, doc. 32). Molt possiblement, Saulet guardi alguna relació amb *Coniuncta*.

Hortones es tractaria d'un Hortó proper al monestir i no al nucli de Sant Andreu d'Hortó, vinculat a l'actual Parròquia d'Hortó. La situació de la Parròquia d'Hortó es troba molt enfora dels límits geogràfics de la vall i de l'afrontació del terme de Pallerols (domini central) indicada per la *villa Guaramonse* (Marquès 2002-2005, docs 16 i 17).

l'abat Edifred, que amb els seus monjos havia construït el monestir (Marquès 2002-2005, doc. 1). Com a conseqüència, la seva construcció va provocar que el castell perdés progressivament la centralitat respecte tota la vall i que la guanyés el monestir. La centralització de Santa Cecília guarda relació amb l'estructuració i la consolidació del domini central entre els anys 955 i 961. Aquest domini integrava originàriament la vila de Pallerols, el vil·lar d'Avellanet, la vila de *Coniuncta*, *Ortones*, i el vil·lar de Joana (*Ihoannace*) (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18).

Les afrontacions del terme de Pallerols comprenien l'any 955 els següents límits, els quals acabaren conformant el domini central del monestir de Santa Cecília d'Elins:

[...] *Et abet afrontaciones ipsa villa Palierolus de I parte in villa Guaramonse et de alia in locum que dicitur Lovo, in ipso collo, et de III in petra Imoleti, et de IIII vero parte in chollo de Elesxo, que dicitur [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 13).

El document de la venda dels pobles de Pallerols, *Coniuncta* i Hortó, per part dels veïns al comte Borrell II, datat de l'any 957, destaca aquestes afrontacions extremes del terme:

[...] *Et abet afrontaciones hec omnia de villa Guaramonse usque ad ipsas Petras Calces, et de ipsas Acutas usque ad Gernatae [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 16)²⁸⁴.

Aquests límits s'avindrien amb l'antic terme municipal de Pallerols del Cantó, conjuntament amb el nucli d'Avellanet, que al segle XVI va passar a formar part del terme de la vall de Castellbò²⁸⁵. La vila de *Guaramonse* s'identifica amb a l'actual població de Gramós, situada a la solana de la vall; i «*Lovo, in ipso collo*», amb el coll de Jou, emplaçat justament damunt d'Avellanet, a la divisòria natural amb la vall de Castellbò (mapa 24) (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18)²⁸⁶.

«*Petra Imoleti*» podria identificar-se a dos llocs ben diferents dins de la mateixa vall: el més probable és el d'un monument megalític situat a la carena septentrional, el dolmen de coll de Jou o el de coll de Pou (Marquès 2002-2005, doc. 13)²⁸⁷. Aquest topònim també podria fer referència al menhir de Sant Magí, situat a la carena de la vessant meridional, limítrof amb el terme de Guils (Bolòs, Hurtado 2006: 31)²⁸⁸.

«*Chollo de Elesxo*» es correspon amb el coll de Leix, situat a la vessant septentrional de la vall. Aquest coll és un punt d'unió amb la vall de Castellbò²⁸⁹. «*Petras Calces*» se

284 El document de la donació del terme, per part dels veïns al monestir de Santa Cecília, datat del 957; i el de la donació del comte Borrell II al referit monestir, datat del 961, contenen els mateixos límits (Marquès 2002-2005, docs. 17 i 18).

285 (ACA, Reial Patrimoni, *Capbreu del vescomtat de Castellbò* (1493. Transcripció del 1604), 221).

286 (UTM 362304-4690667).

287 (UTM 363407-4690702) i (UTM 359896-4692645).
Per al dolmen de coll de Jou (Carreras et al. 2010: 251-253).

288 (UTM 357831-4691269).

289 (UTM 358479-4695212).

situaria en un indret indeterminat de la capçalera de la vall d'Elins, proper a l'actual Serra Seca.

Acutas fa referència a la muntanya de les Agudes, situada en la vessant septentrional de la vall, en el carener divisor amb la vall de Castellbò²⁹⁰. *Gernate* es correspondria a l'actual serrat Jornat, situat a la vessant meridional de la vall (mapa 24)²⁹¹.

L'any 1080, la dotació de l'església del monestir de Santa Cecília d'Elins indica les esglésies que formaven part del domini central d'aquesta abadia: Sant Pere de Cassovall, amb els seus alous, delmes i primícies, l'església de Sant Cugat, la de Sant Julià, la de Sant Esteve i la de Sant Vicenç de Canturri (Marquès 2002-2005, doc. 18). El parcel·lari del domini central estava format pels espais que conrearia la comunitat situats al seu immediat entorn, el conegut com a alou central, i petites parcel·les situades molt a prop, a tocar, com al Pujol (*Envives* o *Eneres*) i Cassovall (Marquès 2002-2005, docs. 5, 31 i 50) (fitxa 5, annex 3).

5.3.2. La muntanya de Castelló, un domini dispers molt proper

La muntanya de Castelló, que conforma la capçalera de la vall d'Elins, estructura un domini dispers proper molt vinculat al central. De certa manera en constituïria la seva part superior. La primera vinculació amb Santa Cecília la trobem el 955 en la donació del comte Borrell II, que a més de la vila de Pallerols i el vilar d'Avellanet, incloïa també la referida muntanya (Marquès 2002-2005, doc. 13).

La muntanya de Castelló apareix documentada novament l'any 1003 en el document de la donació duta a terme pel comte Ermengol I, considerat fals l'any 1024 al judici de Sant Pere de Ponts (Marquès 2002-2005, doc. 33). En aquesta donació es descriuen molt detalladament els límits de la referida muntanya:

[...] *Et habet affrontaciones ipsum hec omnia quod superius dictum est, de I parte in Chozo, et de alia in Elexe, in ipsa via que pergit ad ipso Pando et sive per ipsa serra de Perascalces sive in ipsa trerra de ipsa parrochia sive in ipsa silva de ipso pradello sive ad ipso collo de Genero, sive ad Cabanella sive ad ipso campo monacale sive in ipsa Cabannada [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 25).

En la donació de l'esmentada muntanya, també considerada falsa, duta a terme pel comte Ermengol I i la comtessa Guilla l'any 1009, hi trobem el següents límits:

[...] *Et abet afrontaciones ipsut hec omnia, quod superius dictum est, de I parte de Petra Imolati per ipsa via, qui pergit ad ipso collo de Elexe, et de ipsa via, qui pergit ad ipso Pando sive in ipsa serra de Petras Calces, sive in ipsa terra de ipsa Pia, sive in ipsa silva de ipso Pradello, sive ad ipso collo de Genero, sive ad ipsa Chabanella, sive in Gernate ad ipso campo monacale, sive in ipsa Cabannata [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 29).

290 (UTM 363199-4689970).

291 (UTM 358492-4691814).

El límit torna a sortir referenciat l'any 1083, quan el vescomte Ramon II va restituir als comtes Ermengol IV i Llúcia els dominis de Santa Cecília d'Elins que retenia. El document descriu les afrontacions del terme, que es correspondria a Castelló i a Pallerols:

[...] *Termini namque exvacuata incipiunt a petra Immolati per antiquam viam que pergit ad collum Elex, et ascendit per ipsam viam que pergit ad ipsum Pandum sive ad ipsa serra de Petractalce sive in ipsa terra de ipsa Pia sive in ipsa silva de Pradel, et descendit ad ipsum collum de Genero, et pervadit ad ipsa Cabanela, et iniungit se in Gernato, et conectit se in ipso campo Monagal in petra in qua est fixura terminis, et tenet rectum tramitem usque ad aliam petram quam dicunt Cobertradam, in quan est alia fixura subtus ipsa Cabanda, et pervadit usque ad ecclesiam Sancti Cucufatis recte, et descendit per ipsa serra usque in fluvium rivi Cavi [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 53).

Per a identificar els topònims d'aquesta àrea, la més alta de la vall, hem utilitzat les referències toponímiques en la cartografia actual i l'*Spill Manifest de totes les coses del Vescomdat de Castellbó* (Baraut 1982c). L'*Spill* no descriu els límits de la vall de Santa Cecília, esmentada així al segle XVI, atès que no era un domini dels vescomtes de Castellbò, però sí una sèrie de termes que hi estaven integrats: Biscarbó i Guils.

L'afrontació de Biscarbó descrita a l'*Spill* ressegueix un territori que surt de les immediacions del poble i s'encaixa més amunt del port del Cantó en sentit nord, curiosament seguint el traçat de la cabanera que condueix cap a Andorra passant per la Culla i el coll de la Basseta. Diu així:

[...] E partint del dit tusalet de la Guardiola devalla al cantó apellat de Laguarda²⁹², e aquí afronta ab lo terme de Robió qui és del Ille. Duch de Cardona e vezcomte de Villamur, e partint del cantó passa al carlar de Montaner²⁹³ e pren per lo prat de Vezcarbó e puia al tussalet del Coll de Montaner²⁹⁴ e passe a Serra Secha, e puys va entrò en puïol Spes, et totes les affrontacions són ab lo dit terme de Robió [...] (Baraut 1982c: 23).

El terme de Guils del Cantó, descrit a l'*Spill*, també termeneja amb la part alta de la vall d'Elins, Castelló i la seva muntanya, concretament amb el seu sector meridional, direcció oest-est:

[...] Los hòmens dels dits llocs de Eguils e Vilarúbia, mitjansant jurament han fet relació segons han hoït dir antigament, que los termens de dita ballia affronten e van a la part de solixent allà on diuhen al picó de Sant Jaume²⁹⁵, e partint d'aquí pase amont a la rocha que és sobre font Serboy e d'aquí partint va a font Cabrera; e d'aquí va a la font dels Fous e d'aquí passe per lo planell de les Rudes a sòl del Prat de Sant Magí²⁹⁶, e lo planell roman hon diuhen

292 Actual port del Cantó (UTM 354802-4692367).

293 Àrea de Prat Muntaner (UTM 355439-4693738).

294 Àrea de Prat Muntaner (UTM 355439-4693738).

295 Actual roc Picó, també conegut com a creu de Guils (UTM 359880-4689108).

296 Sant Magí és avui una serra i un despoblat. L'*Spill* descriu que «Lo lloc de Sant Mahí és derruhit y desabitat, e no és memoria de hòmens l'agen vist poblat; vaga e tot és boscatges» (Baraut 1982c: 26). Es va localitzar el juny del 2002 quan era a punt de desaparèixer tapat de terra i brossa (Carreras et al. 2010: 255-257).

al Coll de la Carabassa, e puys a la Torrella de Collginer e ix al cap de la solana d'en Pol, e d'equí passe al sol de la plana d'en Monner²⁹⁷ e puys après enllà amont en passe a puïol Spes; et totes les dites affrontacions són ab lo terme de la vall de Santa Cecília. E partint del puïol Spes passen a cap de Peres Cals, e aquí affronta ab lo terme de Robió [...] (Baraut 1982c: 25).

«*Petra imolati*» (*immolati*) estaria situada a la serralada que fa de divisòria entre la vall de Santa Cecília i la de Castellbò (mapa 25)²⁹⁸. Com hem comentat anteriorment, prop de la carena, i al llarg d'un recorregut comprès entre el pic de les Agudes i el coll de Leix, hi trobem una sèrie de monuments megalítics, com els dòlmens del coll de Jou i del coll de Pou²⁹⁹. Més avall de la carena, i dins de la vall de Castellbò, hi ha el de Turbiàs³⁰⁰, el del cap del bosc del Gascó³⁰¹ i el de Cercèdol (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53)³⁰².

Atesos els esments, *Chozo* o *Quozo* es correspon a una muntanya, de certa alçada o referència dins de la vall, l'actual tossal de Castelló (1.871 m), situada prop de la «*coma Fulgenti*», de la qual és un dels seus límits (Marquès 2002-2005, docs. 13, 14, 25 i 26)³⁰³. S'ha de remarcar que quan la documentació indica *montem*, referit a Castelló, no es refereix al tossal homònim, sinó a tota la contrada de la capçalera de la vall.

Com hem comprovat, *Elexe*, «*chollo Elesxo*», «*collo de Elexe*» i «*collum Elex*», es correspon amb l'actual coll de Leix (Marquès 2002-2005, docs. 13, 25, 29 i 53). Aquest coll era un indret clau en la comunicació d'aquest sector, atès que en aquell indret hi passava un camí, «*in ipsa via*», referenciat també com a «*antiquam viam*» (Marquès 2002-2005, docs. 13 i 53).

Pando o *Pandum*, pel seu esment a la documentació, després del coll de Leix, es podria identificar amb una àrea propera a la Culla (1.921 m), que enllaça amb Sant Joan de l'Erm i la Ribalera, una vall tributària del Noguera Pallaresa (mapa 25). La documentació indica l'existència d'una via que de Leix anava a *Pando* resseguint la carena de la muntanya (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53).

«*Petra Calces*», com hem esmentat, és una serra situada a les immediacions de l'actual serra Seca, a la part alta o capçalera de la vall. Altres estudis la situen a la

297 Àrea de Prat Muntaner (UTM 355439-4693738).

298 Per a identificar els topònims de la part alta de la vall, Castelló, seguim el recorregut de les descripcions del terme de les donacions del comte Ermengol I dels anys 1003 i 1009, i de la restitució del vescomte Ramon II de l'any 1083. Aquestes descripcions comencen per la carena septentrional en direcció oest, abracen la capçalera, direcció sud, i continuen per la carena meridional, direcció est (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53). La gran majoria de topònims anteriors al 993 han estat localitzats per Jordi Bolòs i Jordi Hurtado a *l'Atlas del comtat d'Urgell* (Bolòs, Hurtado 2006).

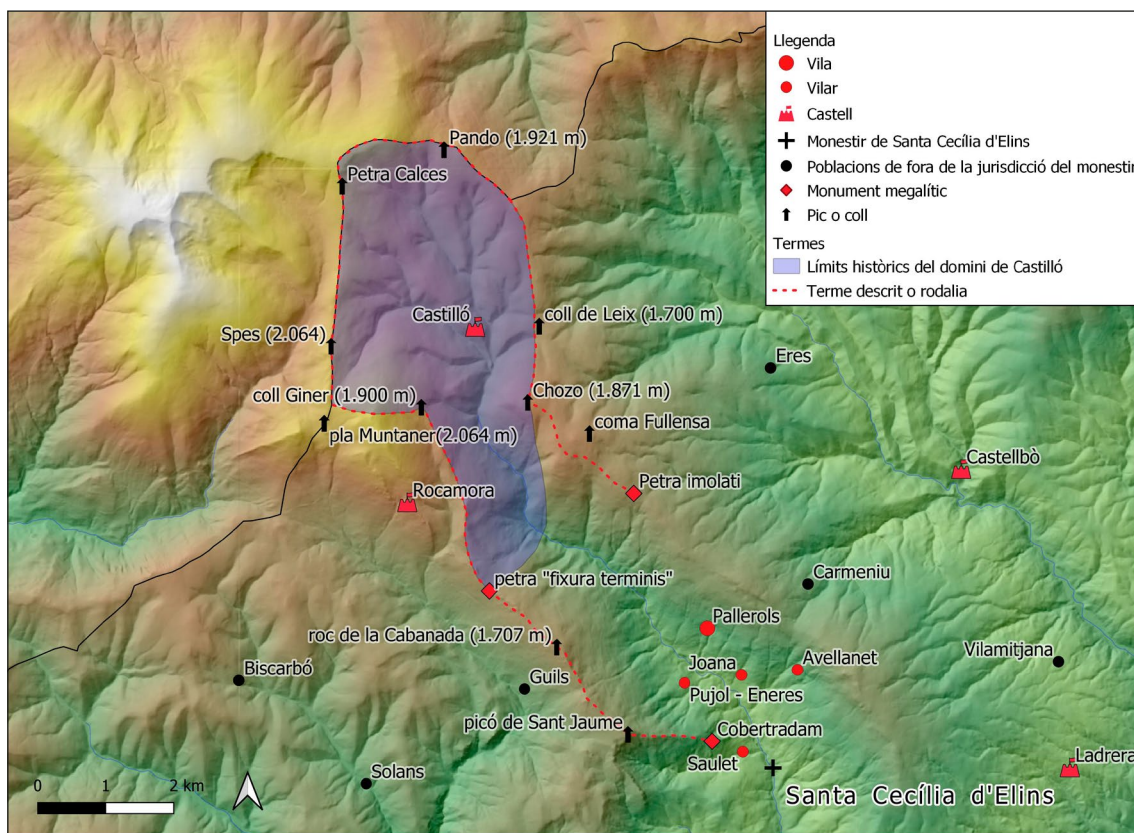
299 Coll de Jou (UTM 363245-4689911) i Coll de Pou (UTM 359896-4692645).

300 (UTM 362201-4693778).

301 (UTM 360532-4693924).

302 (UTM 365199-4690901). Bolòs i Hurtado situen aquest topònim a la zona compresa entre Coma Fullensa i el Coll de Jou, a la carena meridional de la vall (Bolòs, Hurtado 2006: 31).

303 Identifiquem aquest topònim amb coma Fullensa, situada al límit de la valls de Castellbò i de Santa Cecília (UTM 369615-4693367).

Mapa 25. Domini de la muntanya de Castelló amb l'itinerari de la descripció del seu terme, referències geogràfiques i monuments megalítics. Autor: Climent Miró i Tuset.

divisòria septentrional de la vall d'Elins (Bolòs, Hurtado 2006: 31), però com que les descripcions termenals segueixen un itinerari, la seva situació seria en l'indret que proposem.

«*Terra de ipsa Pia*» es podria identificar, per la semblança del topònim, amb el *puiol Spes* que surt esmentat a l'*Spill* (Marquès 2002-2005, doc. 29, Baraut 1982c: 25)³⁰⁴. Continuem, «*silva de ipso Pradello*», «*ipso pradello*», i «*ipsa silva de Pradel*», ens indicaria l'existència d'un espai de pastura, com prat Muntaner, la plana d'en *Monner* de l'*Spill* (Marquès 2002-2005, docs. 23, 29 i 53, Baraut 1982c: 25). Prop d'aquell indret encara avui hi existeix una àrea boscosa de certa antiguitat, una *silva*³⁰⁵. Aquest pradell se situaria també a la divisió carenada de la vall d'Elins amb la de Guils³⁰⁶.

304 La descripció del terme de Guils a l'*Spill* comença pel picó de Sant Jaume, que identifiquem amb l'actual roc Picó (UTM 359880-4689108). El recorregut segueix en direcció oest per la divisòria de les dues valls, concretament per la carena meridional de la vall d'Elins, i arriba a la *Plana d'en Moner*, que identifiquem amb l'àrea propera a prat Muntaner (UTM 355391-4693739). D'aquí, el partió de terme va fins a «*puiol Spes*», des d'on passarà al cap de la serra de *Peres Cals*. Molt a prop hi trobem l'indret de Pussatrapa, que podem identificar remotament amb el «*puiol Spes*» (UTM 355136-4694721) (Baraut 1982c: 25).

305 (UTM 355917-4693858).

306 Prat Muntaner constitueix en l'actualitat uns rasos que dominen el port del Cantó i tota la contrada de la capçalera de la vall d'Elins i de la vall pallaresa de Siarb.

Un altre topònim que hem pogut localitzar a la cartografia actual és coll Giner, «*ipso collo de Genero*» i «*collum de Genero*», referenciat a l'*Spill* amb el nom de Torrella de Collginer, possiblement relacionat amb una construcció militar (Marquès 2004-2005, docs. 25 i 53, Baraut 1982c: 25)³⁰⁷.

«*Gernate ad ipso campo monachale*» es podria identificar a un camp propietat del cenobi de Santa Cecília, emplaçat en aquella àrea, propera a la serra de Sant Magí. El serrat Jornat, que identifiquem amb *Gernate* i *Gernato*, es troba en les immediacions (Marquès 2002-2005, docs. 29 i 53)³⁰⁸. Seguint l'itinerari, trobem *cabannada*, que identifiquem amb el roc de la Cabanada, el contrafort més oriental de la serra de Sant Magí (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53)³⁰⁹.

El document de la restitució del vescomte Ramon II als comtes Ermengol IV i Llúcia esmenta que el límit procedent del serrat Jornat es troba al camp Monacal amb «*in petra in qua est fixura terminis*». Aquesta pedra es correspon amb el menhir de Sant Magí (fitxa 15, annex 3)³¹⁰. D'aquest lloc, l'afrontació del terme segueix «*usque ad aliam petram quam dicunt Cobertradam in quan est alia fixura subtus ipsa Cabanada*». Aquesta pedra anomenada de Corbertrada es podria identificar amb el dolmen de Saulet³¹¹, situat fora del límit de la rodalia d'aquest terme, o amb una de les grans pedres situades en aquesta carena, com pot ser el roc de la Cabanada, del qual hem parlat més amunt. No hem localitzat l'església de Sant Cugat, que deuria situar-se en la mateixa carena, en un lloc situat entre el roc de la Cabanada i el riu de Pallerols o *Cavo* (Marquès 2002-2005, doc. 53, Carreras *et al.* 2010: 259-260).

El castell del Castelló o «*castrum de Castelione*» centrava el territori de la capçalera de la vall i controlava el pas cap al Pallars (Marquès 2002-2005, doc. 50) (fitxa 9, annex 3). El castell, tot i la relació amb Santa Cecília, estaria vinculat al poder comtal i administrat per alguna família de la petita noblesa, atès que l'any 1085 s'hi duïen a terme unes obres de reparació o d'ampliació (Marquès 2002-2005, doc. 56).

En aquell territori es trobava l'església de Sant Miquel, que podria estar ubicada al turó de Sant Miquel (1.825 m) o a la coma homònima (1.750 m)³¹². Aquesta església, que tenia el seu propi alou, se situaria a una alçada que avui trobaríem considerable, però que s'equipararia amb la de jaciments propers, com el castell de Rocamora o el de la Santa Creu³¹³.

307 (UTM 356802-4693925).

308 (UTM 358492-4691814).

309 (UTM 358826-4690399).

310 (UTM 357831-4691269).

311 (UTM 361117-4689024). Agraïm les apreciacions de Jordi Casamajó per la identificació l'any 2011 d'aquest monument megalític.

312 Turó de Sant Miquel. En aquest indret no hi hem localitzat cap parament que pogués indicar alguna relació amb l'esmentada església (UTM 357273-4694186). Coma de Sant Miquel (UTM 356901-4697121).

313 El castell de Rocamora (1.855 m) (UTM 356618-4692524) i de la Santa Creu de Llagunes (1.600 m) (UTM 352092-4692885), situada al Pallars, són només uns exemples d'hàbitats en alçada (Villaró 1992c: 41, Roig, Roig, Pladevall 1993: 296-298). En

5.3.3. Un altre domini dispers proper. El castell d'Elins

Un altre dels dominis que conformen una part de les possessions més properes al domini central del monestir de Santa Cecília a la vall és la de l'antic nucli d'Elins, que estava dominat pel castell homònim i l'església de Sant Esteve. En concret, es dividia en tres parts, que a la documentació surten esmentats com a «*iuvellum superiorem*», on hi havia l'església de Sant Esteve i el castell, el «*iubello mediano*» i «*Helinsi Subteriore*» (mapa 26) (Miró 2012: 59)³¹⁴. El castell surt documentat el 952 en una de les afrontacions d'una donació al monestir de Santa Cecília duta a terme per la comtessa Adelaida, vídua de Sunifred II³¹⁵. Els seus parament es poden identificar damunt d'un esperó rocós al nord-oest de l'actual casa de Castellins (fitxa 16, annex 3)³¹⁶.

La documentació no indica gaires modificacions dels límits del terme del Castell d'Elins. La primera descripció és correspon amb la venda, per part del comte Ermengol I, l'any 1005, del cens del castell al cavaller Guitard:

[...] *Et affrontat ista hec omnia supra scripta de parte orientis in rivo, qui discurrit, et de meridie in torrentem de Santa Maria, et de occiduo in terminum Tavarzita, et de parte vero circe in ipso collo de Fuas [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 27).

La segona descripció, es correspon a la donació efectuada l'any 1006 pel referit Guitard al monestir:

[...] *et abet afrontaciones hec omnia supra scripta, de parte orientis in ipso rivo qui discurrit, et de meridie in terminum de Novas, et de occiduo in terminum de Tavarceda, et de parte vero circi in ipso collo de Fuas [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 28).

El torrent de Santa Maria és encara un topònim que existeix en les immediacions de l'actual casa de Castellins³¹⁷. El «*terminum de Novas*» s'identifica sense cap mena de

aquesta contrada també hi trobem el poble de Rubió (1.686 m), el Carlar de Montaner (2.118 m) (UTM 355043-4693558) (Villaró 1993: 44) i Sant Magí (1.682 m). Uns altres exemples els trobem en els no localitzats vilar de *Tridigueres* i la vila de *Elxe*, que se situarien a l'obaga de la vall de Castellbò, a les immediacions del coll de Leix. El comte Ermengol II va vendre el 1030 el vilar de *Tridigueres* al vescomte Guillem. Aquest vilar se situava al *territorio* de Castellbò (*Castro Leoní*), al terme de Santa Creu. Afrontava a sol ixent amb «*ipsa Laguna de Sancto Saturnino*», la Llaguna que pertanyia a Sant Sadurní de Tavèrnoles; pel migdia amb els termenals de la vila d'Eres; a sol ponent amb la vila de *Elxe*. Pel nord afrontava amb la serra de «*cute Navarz et ascendit per ipso de Ortone longo usque ad ipsos terminos de iam dicta villa Eres*» (Baraut 1981, doc. 429). Per a la Llaguna de Sant Sadurní, veure document de la donació del comte Ermengol II a Sant Sadurní de Tavèrnoles, data de l'any 1033 (Baraut 1994-1995, doc. 52).

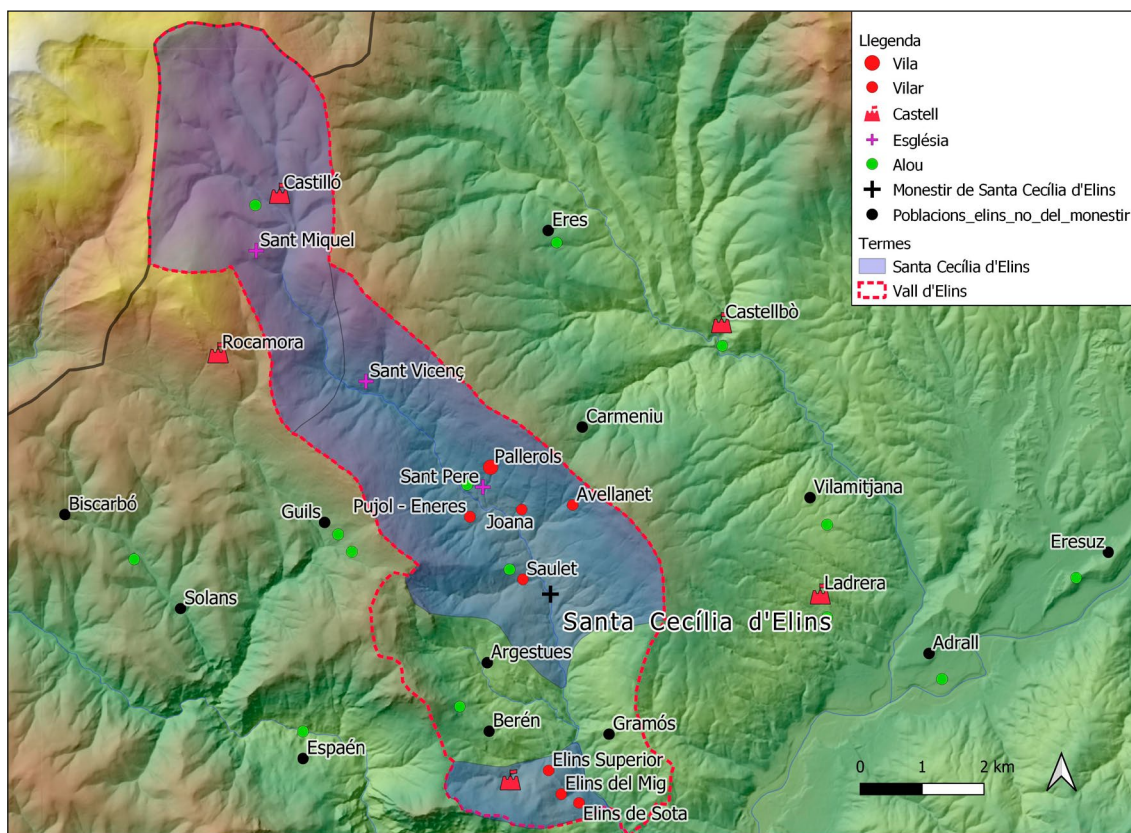
314 Any 839. Un home anomenat Aconci ven al bisbe Sisebut unes cases, horts i vinyes a Elins [...] *ad sanctum Stephanum ad iuvellum superiorem, casas, curtem, torcularia cum omnia exia sua et regressia, ortos duos cum arbores pomiferas et impomiferas. De ipsos vero ortos unus est ante ipsa porta de ipsas domos quas vindo, alter vero ad iuvellum superiorem, secus via qui discurrit ad castro Illinsi, et vineas Il una ad Helinsi subteriore secus via qui discurrit ad Novas [...]* (Baraut 1979, doc. 9).

Any 878. Sibala, Lebita, Adila i Ulibila venen a Astoald i Sesenanda una porció de terra situada a Elins [...] *in territorio Elinsitano, in locum ubi dicitur subtus castro Elinsi, subtus ipso iubello mediano. Et infrontat ipsa terra de una parte in torrente, et de alia parte de subtus infrontat in terra lontani et de terciam parte desuper infrontat in strata publica [...]* (Baraut 1979, doc. 29).

315 [...] *de l parte in flumen Segor, et de alia parte in Sannano, et de Illi in castro Elinse et de Illi in valle Lubridia [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 11).

316 Al nord-oest de l'actual casa de Castellins (UTM 362406-4685245) es troba el serrat de la Mata (UTM 362131-4685576) amb un petit carener rocós situat en una altitud compresa entre els 914 i els 952 metres. Damunt de diferents esperons rocosos hi hem localitzat unes estructures de pedra que es correspondrien a l'antic castell (fitxa 16, annex 3).

317 (UTM 362371-4685404). No hem localitzat cap església amb aquesta advocació.

Mapa 26. Dominis del monestir de Santa Cecília a la vall d'Elins: domini central, muntanya de Castelló i castell d'Elins. Autor: Climent Miró i Tuset.

difficultat amb el límit de la veïna població, que situariem encara més al sud del límit marcat pel torrent de Santa Maria. *Tavarceda* no ha estat localitzada però se situaria a l'oest del terme, possiblement a la corona de l'esmentada muntanya. El coll de *Fuas* podria ser identificat amb l'actual coll de Santalís (Marquès 2002-2005, docs. 27 i 28)³¹⁸.

Aquest castell era d'origen comtal, atès que el comte Ermengol I, quan ven el 1005 el «*censum et funcione*» al cavaller Guitard, esmenta que li pervé dels seus pares, «*ad-venit ad me Ermengaude per genitores meos*» (Marquès 2002-2005, doc. 27). Com bé hem comentat, Guitard el va donar el 1006 al monestir de Santa Cecília d'Elins. Aquell mateix dia va aprofitar per fer testament i confirmar aquella donació al monestir. El cavaller va morir l'any 1010 en l'expedició comtal a Còrdova juntament amb el comte Ermengol I (Marquès 2002-2005, doc. 28 i 29)³¹⁹.

318 (UTM 360277-4685968).

319 El *Llibre de drets de Santa Maria de Castellbò* conté un inventari inèdit de l'arxiu de la referida col·legiata, que es va fundar amb les rendes del monestir de Santa Cecília. Aquesta arxiu guardava el fons documental procedent del referit monestir. L'inventari remarca que el 28 de setembre del 1006 Guitard va vendre el castell i també el va donar en testament. També indica que el 12 de les calendes de setembre de l'any 14 de regnat de Robert II (31-09-1009) es va llegir el testament sacramental del referit cavaller (ADU, Castellbò, *Llevador i comptes; Drets i prerrogatives, 1708-1829*, UI 292) (transcripció 6, annex 1). Les datacions del

Com hem comentat, la vinculació del castell d'Elins al monestir de Santa Cecília va provocar que perdés centralitat respecte de l'entorn de la vall i que la guanyés el cenobi. En cert període de temps, comprès entre la intervenció del comte Borrell II i la donació del castell al monestir, la vall podria haver conjuminat l'existència de dos llocs centrals. Amb les donacions comtals, el monestir no només tindria la centralitat religiosa, sinó que també veuria amplificada la jurisdiccional a bona part del territori (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18).

Tanmateix, el nucli de població més important de la contrada no va establir-se mai al monestir, com tampoc a cap dels nuclis de població propers. Només Castellbò, vila situada a la veïna vall homònima, que esdevingué capital vescomtal, va aglutinar una funció comercial i de serveis, sobretot en època baixmedieval (Miró 2014).

Així, en època feudal, el castell d'Elins no va consolidar-se com a un nucli central i en símbol del poder senyorial. Com a conseqüència, els tres veïnats van desaparèixer i en el seu lloc es va establir el mas actual (Marquès 2006-2007, docs. 141 i 144).

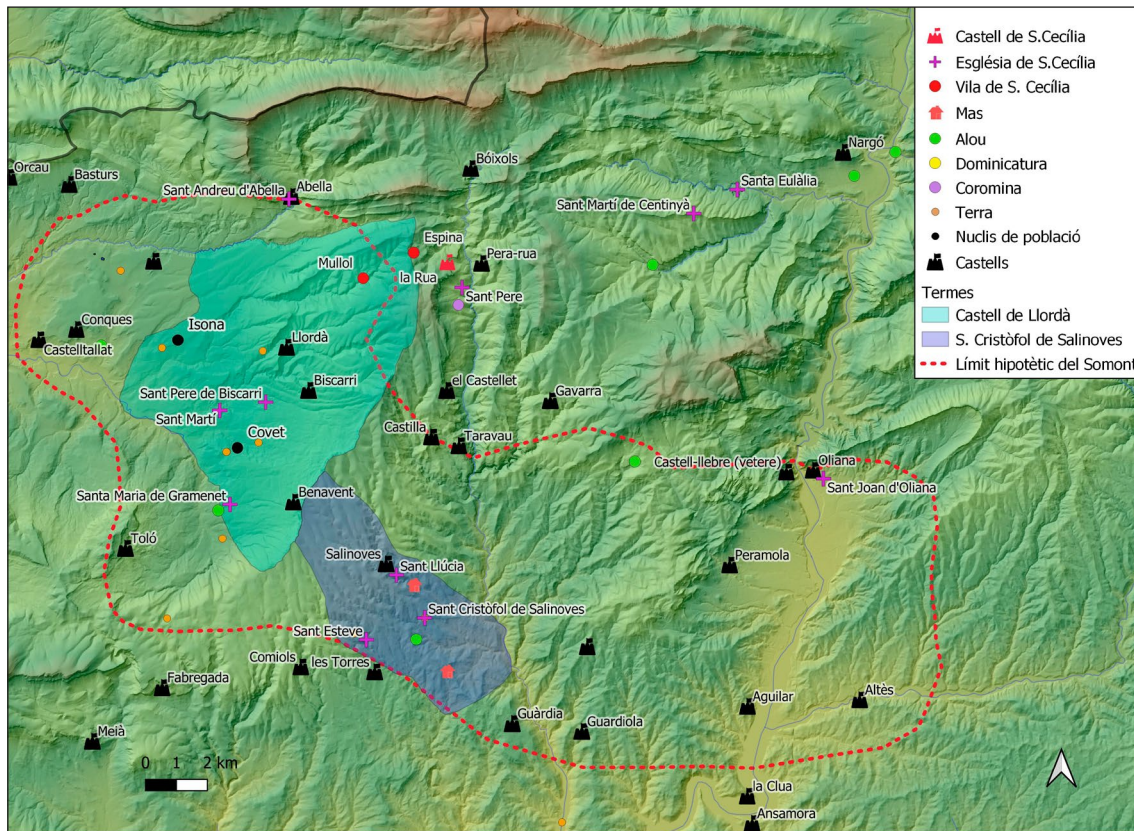
A part dels tres termes estrictes de Pallerols (central), Castelló i el castell d'Elins, el monestir disposava d'una sèrie de possessions parcel·làries disperses que es distribuïen en diferents llocs de la vall d'Elins i els seus contorns més immediats. Es tractava sobretot d'espais de conreu que se situaven a Argestes, Berén, Gramós i al solà de Moronta (Marquès 2002-2005, docs. 2, 3, 6, 19, 21, 38, 42, 43, 44, 45, 50). Aquesta tipologia de possessions properes també s'estenien a les veïnes poblacions de Guils, Vilarrubla, España i a la vall de Castellbò (Marquès 2002-2005, docs. 15, 22, 32, 35, 36, 43, 44 i 50, Baraut 1980, doc. 264, Baraut 1984-1985, doc. 992). El monestir també posseïa dominis agrícoles al Castelló de *Ladrera*, vinculat geogràficament als entorns de la Parròquia d'Hortó, Perafita, Adrall i sobretot a Noves de Segre, on hi tenien l'església de Sant Pere (Marquès 2002-2005, docs. 37, 40 i 50, Baraut 1979, doc. 168, Baraut 1981, doc. 433, Baraut 1983, doc. 745)³²⁰.

5.3.4. El *Sub montanione*

Amb el nom de *Sub montanione* designem tots els dominis del monestir de Santa Cecília que se situaven a les actuals Baronia de Rialb i Conca Dellà, una gran àrea que deuria el seu nom a aquesta referència cap a una muntanya (mapa 27). A diferència de la resta de documentació relacionada amb aquesta contrada, la denominació de *Sub*

Llibre dels drets no coincideixen exactament amb les dels documents editats per Benigne Marquès i amb els pergamins originals i les seves còpies (Marquès 2002-2005, docs. 28 i 29). La data de l'any del testament sacramental tampoc coincideix amb el de la seva mort (1010).

320 No hem pogut localitzar l'església de Sant Pere de Noves. Un document de l'any 1247 ens indica que el mas de Sant Pere de Noves es troba «*sub chastrum de Novis*», «*Ambis Aquis*» (Marquès 2006-2007, doc. 111) i un del 1251 ens indica que es troba «*inter Ambas Aquas*» (Marquès 2006-2007, 113). Prenent com a aigües els cursos dels rius de Pallerols i de la Guàrdia, l'indret de la referida església i mas es deuria correspondre en un lloc no gaire allunyat de les actuals cases de cal Teixidor i cal Cebrà (UTM 363520-4683653).

Mapa 27. El Sub montanione (somont o piemont) del comtat d'Urgell. Àrea aproximada de la seva extensió amb els termes del Castell de Llordà i de les parròquies que depenien de Sant Cristòfol de Salinoves. Autor: Climent Miró i Tuset.

montanione surt majoritàriament en documents vinculats al monestir de Santa Cecília d'Elins. La documentació procedent del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, amb força dominis a la Conca Dellà, no esmenta aquest apel·latiu i només indica la referència geogràfica dels castells termenats i el seu lligam al comtat³²¹.

Com bé indica el seu nom, *Sub montanione* es refereix al territori que està situat sota de la muntanya, possiblement en clara vinculació als contraforts del Prepirineu, sobretot els exteriors. Mentre que a altres regions aquesta denominació ha romàs, com al Somontà de l'Aragó o al Piemont d'Itàlia, en el comtat d'Urgell no va perdurar. Molt probablement no deuria ser un apel·latiu corrent, atès que, com hem comentat, majoritàriament només s'ha conservat a la documentació provinent del monestir d'Elins.

Concretament, com a *Sub montanione* coneixem tota una àrea del comtat d'Urgell indefinida i establerta en un sector de la seva part meridional. Ens referim a una contrada que a grans trets podem delimitar per l'actual Conca Dellà, la Baronia

321 Veure l'apartat (5.11.6), referit a Isona i la Conca Dellà.

de Rialb, la ribera d'Oliana i la part meridional de la Ribera Salada, tot un «sota la muntanya» que tenia la serra de Comiols i el roc de Benavent com a espina dorsal (mapa 27).

La primera menció d'un territori que se situa sota d'una muntanya la trobem en el precepte de Carloman del 881. Aquest document remarca que el monarca concedia tres esglésies al nou monestir de Santa Cecília d'Elins: dues, Sant Julià i Sant Gervàs, situades «*in Montisione*»; i una altra, Santa Eulàlia, a «*sub Montinione*» (Marquès 2002-2005, doc. 1). Molt possiblement aquesta vinculació al damunt i a sota d'una muntanya no faci referència a la contrada que tractem en aquest apartat³²².

La primera menció del *Sub montanione* que estem referenciant és la controvertida donació efectuada pel comte Sunifred II, l'any 937, a Santa Cecília d'Elins i a Sant Cristòfol de Salinoves, de les parròquies del castell de Salinoves i de Paracolls. Es tractava d'unes esglésies situades a «*sub montanione et territorio de Salinovas sive Paracols ad ipsa Speluncha de Olivane*» (Marquès 2002-2005, doc. 4).

Una segona menció la trobem l'any 949, en la donació que els vescomtes d'Urgell, Simplicí i Quintilla, consistent en una església, anomenada de Sant Pere, amb altres pertinences, al «*pao sub montanione in campo Apilia*», prop del castell de Biscarri (Marquès 2002-2005, doc. 4). Poc temps després, l'any 951, apareix la denominació «*pauo submontanione*» en una donació al terme del castell de Toló (Marquès 2002-2005, doc. 10). Un altre esment, del 1027, «*territorio Sub[montanionen]*», es vincula amb Sant Gervàs (Girvés), a l'actual Baronia de Rialb (Marquès 2002-2005, doc. 34).

322 Aquest document ens remarca l'existència de dues àrees ben diferenciades, una de muntanya i una altra de sota muntanya. Les esglésies que estan situades a *Montisione* es trobarien en una àrea elevada, possiblement a la mateixa vall d'Elins.

Sant Julià surt probablement esmentat el 1009 com a *domum* al testament sacramental del cavaller Guitard. Es tracta d'una església de Sant Julià situada a Solsona, a una vila anomenada Baia (Marquès 2002-2005, doc. 30). El 1014, el prevere Lodemir va donar a Santa Cecília uns alous, amb els quals hi havia «*ipso domo Sancti Iulani cum suis edificiis aut suo alaude similiter*». Lodemir era marmessor del testament de Guitard i possiblement aquest Sant Julià sigui el mateix que el del testament, tot i que en cap moment s'indica el lloc on està situat (Marquès 2002-2005, doc. 32).

A l'acta de consagració de l'església del monestir de Santa Cecília d'Elins hi surt esmentada una «*ecclesiam Sancti Iulani*» entre les dotacions. L'acta la descriu entre uns temples que se situen a la vall d'Elins: Sant Cugat i Sant Esteve. En cap altre més document hem trobat la localització de Baia i d'una església de Sant Julià a Solsona. Podria ser que Sant Julià se situés a la vall d'Elins, atès l'esment d'una església emplaçada a la vall amb aquest nom a la dotació. De ser així, es tractaria d'un «*Sancti Iulani*» emplaçat a la muntanya, com el del precepte.

Les úniques esglésies documentades amb el nom de Sant Gervàs (Girvés) que es trobarien dins dels dominis del monestir són una situada a Rialb, a *Sub montanione* (Marquès 2002-2005, doc. 34), i una altra a *Stagna*, dins del terme de Llobera (Marquès 2002-2005, doc. 50). La primera té un emplaçament que no la identifica amb la que surt al precepte, ja que es troba a sota de la muntanya. La segona surt esmentada a l'acta de consagració de Santa Cecília, del 1080, i la seva ubicació es correspondria a prop de Solsona, lluny de la muntanya.

Finalment, podem identificar com a Santa Eulàlia una església de l'àrea de Nargó, i que surt esmentada a l'acta de consagració de l'església del monestir, «*et ecclesiam Sancte Eulalie in valle Nargonis*» (Marquès 2002-2005, doc. 50). Per la seva situació, aquest temple es trobaria a sota de la muntanya.

De fet, d'entre les restitucions a l'Església d'Urgell que el monestir de Santa Cecília va haver de fer el 1024, a expenses del judici de Sant Pere de Ponts, hi trobem «*atque Caputaizo sive Nargone et Cuvilare cum Montanione*» (Marquès 2002-2005, doc. 33). Aquest *Montanione*, per la seva situació, podria referir-se al poble de Montanissell, ja que la resta de poblacions descrites que hem pogut identificar es trobarien emplaçades al seu entorn.

Un altre sota muntanya el trobem amb Somont, situat a la ribera de la Seu d'Urgell. A l'acta de consagració de Santa Cecília hi surt la dotació de l'església de «*Sancti Iulani Samonte*» (Marquès 2002-2005, doc. 50), possiblement situada als peus de la solana, a sota de la muntanya, en un indret no determinat sota del castell homònim (veure l'apartat 5.3.5).

Finalment, una darrera menció, com a *Submontanione*, l'única no vinculada al monestir d'Elins, concerneix a la donació d'un alou a Altés, actual municipi de Bassella (Baraut 1979, doc. 156).

Així doncs, el *Sub montanione* es tractava d'un pau (*pagus*), dominat per termes castrals, com era habitual a tot el sector meridional del comtat. Els de més referència eren els de Taravau, Llordà, Abella, Conques, Toló i Rialb, que compartien el territori amb uns altres de secundaris, que eren els de Comiols, Salinoves, Biscarri, Benavent, Rua i Pera-Rua (Bolòs, Hurtado 2006: 98-99).

L'eix que vertebrava aquest territori era el format per la serra de Comiols i la de Benavent, que en època medieval rebien el nom de *Lacremas* i «*Rocha de Benavento*». Altres límits eren el riu d'Abella i *Stagna*, que podem associar a alguna formació lacustre, possiblement els estanys de Basturs (Marquès 2002-2005, doc. 7 i 9). A partir d'aquest eix podem dividir el *Sub montanione* en dues grans zones centralitzades per les esglésies de Sant Pere de Biscarri i de Sant Cristòfol de Salinoves.

L'església de Sant Pere de Biscarri centralitzava les possessions de Santa Cecília d'Elins al sector de la Conca Dellà (Marquès 2002-2005, docs. 7 i 51) (mapa 27). Un document de l'any 1083, referent a un donat del monestir, anomenat Gausfred, que va lliurar les seves pertinences a aquesta església i conseqüentment va prometre fidelitat a l'abat, cita també la presència de l'abadessa de Santa Cecília i d'una comunitat de monjos³²³. Com hem comprovat en el capítol precedent, aquest acte va tenir lloc després del canvi de la comunitat masculina per la femenina procedent de Sant Pere de les Puelles (Barcelona). La presència de l'abat i els monjos podria relacionar-se amb un trasllat de la comunitat cessada cap a aquesta església (Marquès 2002-2005: 12). La vinculació d'aquesta església amb Santa Cecília prové, de força anys abans, de l'any 949, concretament d'una donació dels vescomtes Simplici i Quintilla (Marquès 2002-2005, doc. 7).

El monestir de Santa Cecília posseïa també en aquest sector del piemont les esglésies de Sant Martí del camp de Llordà, Sant Andreu d'Abella i Santa Maria de Gramenet (Marquès 2002-2005, docs. 46 i 50). Altres possessions del monestir de Santa Cecília en aquesta contrada englobaven també la vila d'Espina, situada en alçada, prop de la carena divisòria de les aigües del Noguera Pallaresa i del Segre (Marquès 2002-2005, doc. 50)³²⁴, per on passa la tradicional via pecuària que comunica la plana amb el Pirineu. En aquest sector posseïa també alous i força espais agrícoles

323 [...] *Per hanc scripturam donationis mee dono namque et trado corpus meum in dominio et potestatem ad predicto altare Sancti Petri apostoli faciendum et obediendum voluntatem domnus abba Sancte Cecilie, sicut constituit patronus nostre sancte Benedicte, ut omnes monachi stent in iussione illorum abbatum ad serviendum domino Deo et sacro altario [...] [...] Gauzfredi qui hanc cartam scribere rogavi et propria manu firmavi et testes firmare feci, et in presencia Ledgardis abbatissa et Reimundi monachi et Isarni Mironi et Guilelmi Reimundi ante altare Sancti Petri apostoli stabilitatem et fidem rectam promisi [...] (Marquès 2002-2005, doc. 51).*

324 (UTM 346356-4667622).

a Biscarri, Canals, Conques, Covet i Gramenet (Marquès 2002-2005, docs. 8, 9, 11, 24, 46, 50 i 51).

Sant Cristòfol de Salinoves centrava els dominis del *Sub montanione* situats al sud-est de les serres de Comiols i de Benavent. La controvertida donació del comte Sunifred II, de l'any 937, que hem tractat en l'apartat de Salinoves del capítol precedent, és el document més antic relacionat amb aquest temple, del qual depenien les parròquies de Paracolls, Salinoves i l'«*Speluncha de Olivane*», amb les esglésies de Sant Esteve de Paracolls («*ipsa speluncella*») i les de Santa Llúcia i Sant Antoni del castell de Salinoves (Marquès 2002-2005, docs. 4 i 8)³²⁵.

Sant Cristòfol posseïa en aquest sector del piemont capmasos, cases, graners i espais agrícoles distribuïts en diferents indrets propers, com el castell de Salinoves o prop de l'església de Sant Girvés (Marquès 2002-2005, docs. 4, 8 i 34).

Molt a prop d'aquesta àrea, al nord-est, es troba Cortiuda, una possessió de Santa Cecília, provinent d'una controvertida donació comtal de l'any 971, discutida al judici de Sant Pere de Ponts del 1024, i que consistia en l'església de Sant Martí i la seva parròquia, amb el seves corresponents terres i vinyes (Marquès 2002-2005, docs. 20 i 33)³²⁶. Prop de Cortiuda, l'església de Sant Joan d'Oliana conformava un domini del monestir situat a la ribera del Segre, just al sud dels congostos del riu Segre molt proper a l'alou que tenien al «*Valle Anni*», la Valldan (mapa 27) (Marquès 2002-2005, doc. 50).

5.3.5. Altres dominis: nord del comtat, Coll de Nargó i el Mascançà

En el sector nord del comtat, a la ribera de la Seu d'Urgell, el monestir estructurava a finals del segle XI un domini centrat per la dominicatura de Torell i el monistrol de la Santa Creu, provinents de Sant Llorenç de Morunys per una donació del comte Ermengol IV. Aquest domini englobava l'església de Sant Julià de Somont, emplaçada sota del castell de homònim, així com un seguit de possessions disperses situades als termes d'Alàs i Artedó (Marquès 2002-2005, docs. 48, 50, 59 i 60). Més al nord, prop d'Andorra, el monestir posseïa un alou a Civís, provinent d'una donació de l'any 952 de la comtessa Adelaida (Marquès 2002-2005, doc. 11).

Més cap al sud, al nord dels congostos del Coscollet, el Grau d'Oliana i dels Espluvins, Santa Cecília tenia un domini força consolidat al terme de Coll de Nargó, «*in valle Nargonis*», que estava centrat per les esglésies de Santa Eulàlia, Sant Martí de Centinyà,

325 Les esglésies de Sant Esteve de «*ipsa speluncella*» i Santa Llúcia del Castell de Salinoves surten referenciades a l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins (1080) (Marquès 2002-2005: 81-84, doc. 50). Veure l'apartat (4.4.3), referit a Sant Cristòfol de Salinoves.

326 D'aquesta possessió, després del judici, només en conservaria l'alou, esmentat a l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005: 81-84, doc. 50).

Mapa 28. Distribució dels dominis de Santa Cecília d'Elins (ss. IX-XI).
Autor: Climent Miró i Tuset.

que identifiquem amb Sant Martí de la Plana i Sant Miquel de *Miliano*, que identifiquem amb Sant Miquel de les Masies (Marquès 2002-2005, doc. 50) (mapes 27 i 28)³²⁷.

Al sud del comtat, al Mascançà, hi abundava un paisatge dominat per les alqueries, les almúnies i les torres andalusines centrades per la medina de Balaguer que s'integraren en l'espai comtal a finals del segle XI (Brufal 2013. 200-206)³²⁸. A mesura que el territori urgellenc es va expandir, Santa Cecília va obtenir-hi diferents possessions, algunes d'origen comtal, com el castell de *Lauranum*, identificat amb el Tarròs, i dominis agrícoles a Agramunt, Iborra, així com a Santa Linya, al sud del Montsec (Marquès 2002-2005, docs. 49 i 50) (mapa 28). El monestir de la vall d'Elins posseïa possiblement també al Mascançà un alou a Flix, a la ribera del Sió, si atenem que una afrontació relativa a una Santa Cecília es correspongués al monestir d'Elins (Baraut

327 Referent a Centinyà veure (Marquès 2006-2007, docs. 96 i 121). Referent a *Miliano*, també existeix la solana del Milà, situada a l'oest de la vall de Sallent, prop de la seva capçalera (UTM 351387-4670380).

328 El Mascançà, que es correspon amb l'actual pla d'Urgell, se situava sota de la serra d'Almenara. El travessaven una sèrie de rierols, com el Corb i l'Ondara, que tenien un curs est a oest, a grans trets, i que naixien en la mateixa Depressió Central Catalana. Prop dels seus curs s'hi emplaçaven conreus de regadiu, que n'aprofitaven i retenien l'aigua. En aquella regió de secà hi havia àrees de pastura i humides, com l'estany d'Ivars i d'Utxafava (Brufal 2013: 219-225). El paisatge, que estava dominat per les alqueries, almúnies i torres (Brufal 2013: 200-206), poc a poc es transformarà en un altre dominat per castells terminals com els d'Almenara (Eritja 2001), subdividits en quadres (Fernàndez 2002).

1994-1995, doc. 115). Finalment, altres possessions aloeres es distribuïen a Guissona i Concabella (Marquès 2002-2005, doc. 58).

Les possessions en aquest bast domini, tret de les del Tarròs, no semblarien configurar una gran concentració, tot i la seva grandària, presumiblement força més gran que les del domini central i dels dispersos més propers. La del Tarròs, la més meridional, podria funcionar amb certa autonomia, atès que la comunitat de monges de Santa Cecília ja la va donar en feu el 1084 al cavaller Bernat Ponç (Marquès 2002-2005, doc. 54).

Ja fora dels límits del comtat d'Urgell, el monestir de Santa Cecília d'Elins posseïa diferents alous al pau de Talló, a la Cerdanya i un altre a Girona. Al comtat de Pallars posseïa l'església de Sant Genís, a la vall de Siarb, relativament no gaire allunyada del domini central del monestir, a l'est de la població de Malmercat (Marquès 2002-2005, doc. 50).

5.4. Santa Maria de Gualter. Una fundació a l'Urgell Mitjà

El monestir de Gualter s'emplaçava a la meitat sud del comtat, relativament proper a Sant Cristòfol de Salinoves i Santa Maria de Palau, dins del terme del castell de Ponts (Bolòs, Hurtado 2006: 98-99). En concret, es trobava situat en el territori que la documentació de Santa Cecília d'Elins anomena com a *Sub montanione*, configurat en termes castrals, com el de Ponts, que presidia tot aquest sector (Bolòs, Hurtado 2006: 98-99 i 102-103).

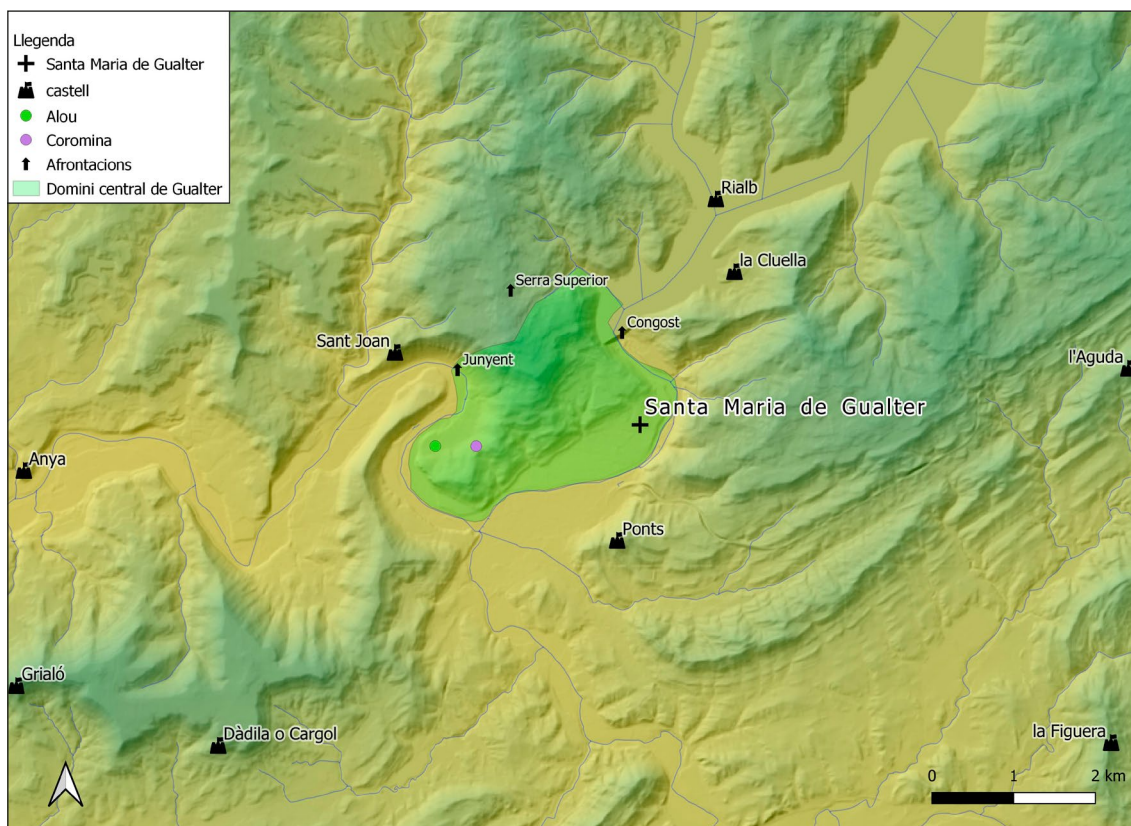
La delimitació del domini central del monestir es correspondria amb la d'un alou de Santa Maria de Ripoll que retenien uns homes de Ponts i que, el 1032, el comte Ermengol III va obligar a tornar al referit monestir. El text de l'*Speculo* de les rendes i jurisdiccions de l'esmentat monestir esmenta la següent afrontació de terme:

[...] Y afronta lo dit alou de una part ab lo mig riu de Segre e ve per lo mig riu de Jungent e munta fins a la sumitat de la Serra superior així com les aigües giren hi tiren la volta de les sglésias, e va per la dita Serra e així devalla per lo Congost sobre Galter, on en lo mig riu Segra [...] (Bach 1986-1987, doc. 1).

Quan el priorat de Santa Maria de Gualter ja estava construït, el matrimoni format per Guillem Bernat i Guilla va vendre el 1086 un alou que tenien en aquell lloc, amb el següent terme, que coincideix molt amb el de l'*Speculo*:

[...] *Et afrontad predictos alodes de parte orientis in ipso Congost, et de meridie in flumine Segre, et de occiduo in Gungent, et de circi in Serra Superior, sicut aqua discurrit ad ipsas ecclesias* [...] (Bach 1986-1984, doc. 7).

El congost que indiquen ambdues descripcions es referiria a l'estret, que ben bé no era un congost en el sentit estricte, que avui resta colgat sota de les aigües del pantà de

Mapa 29. Domini central del monestir de Santa Maria de Gualter.
 Autor: Climent Miró i Tuset.

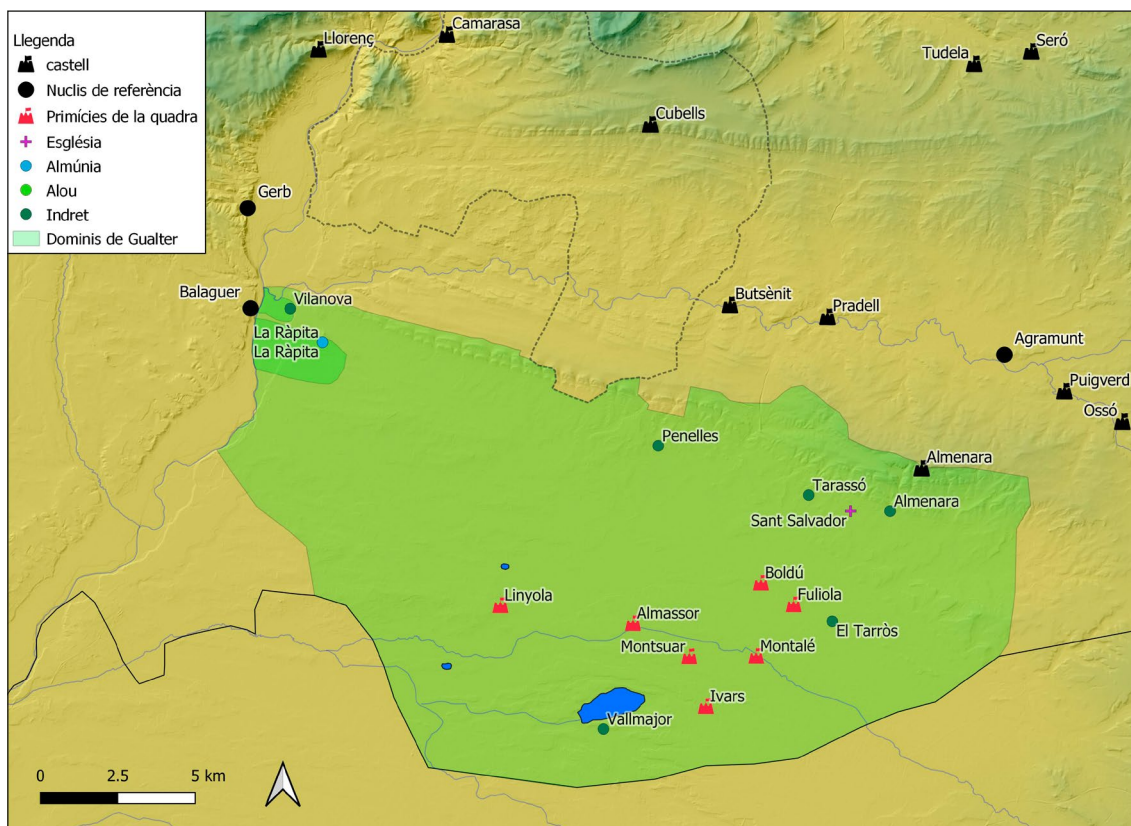
Rialb. El límit del riu Segre no desperta cap dubte i es mantindria fins a un junyent, que no hem identificat i que es podria correspondre a part de l'actual límit occidental de la Baronia de Rialb amb l'antic terme de Torreblanca, actualment de Ponts (mapa 29). El terme passaria per la serra de Gualter, en un indret on hi havia unes esglésies que no hem localitzat.

En concret, el monestir disposava en aquest terme de diferents possessions parcel·làries, el seu alou central, que compartiria l'espai amb les d'altres propietaris (Bach 1986-1987, docs. 1 i 3).

El monestir de Santa Maria de Gualter, tenia una sèrie de dominis i drets al Mascançà des d'abans de la seva fundació, alguns dels quals provenien de donacions a Santa Maria de Ripoll³²⁹. Una bona descripció dels límits territorials del Mascançà de finals del segle XI la trobem en la donació del comte Ermengol IV de l'any 1079 (mapa 30):

[...] sicut ipsa serra Almenara pergit per vallem de Caladrel et Finestres et de monte Rot et usque Sancta Meram et usque ad flumem Sicoris [...] (Bach 1986-1987, doc. 2).

329 Per a informació del Mascançà, veure també l'apartat (5.3.5).

Mapa 30. Extensió del Mascançà a finals del segle XI amb possessions i drets de Santa Maria de Gualter (esglésies, almúnies, alous i primícies de quadres). Autor: Climent Miró i Tuset.

[...] *scilicet ab Almenaro usque ad flumen Sicoris et usque ad terminum Barchinona* [...] (Bach 1986-1987, doc. 2).

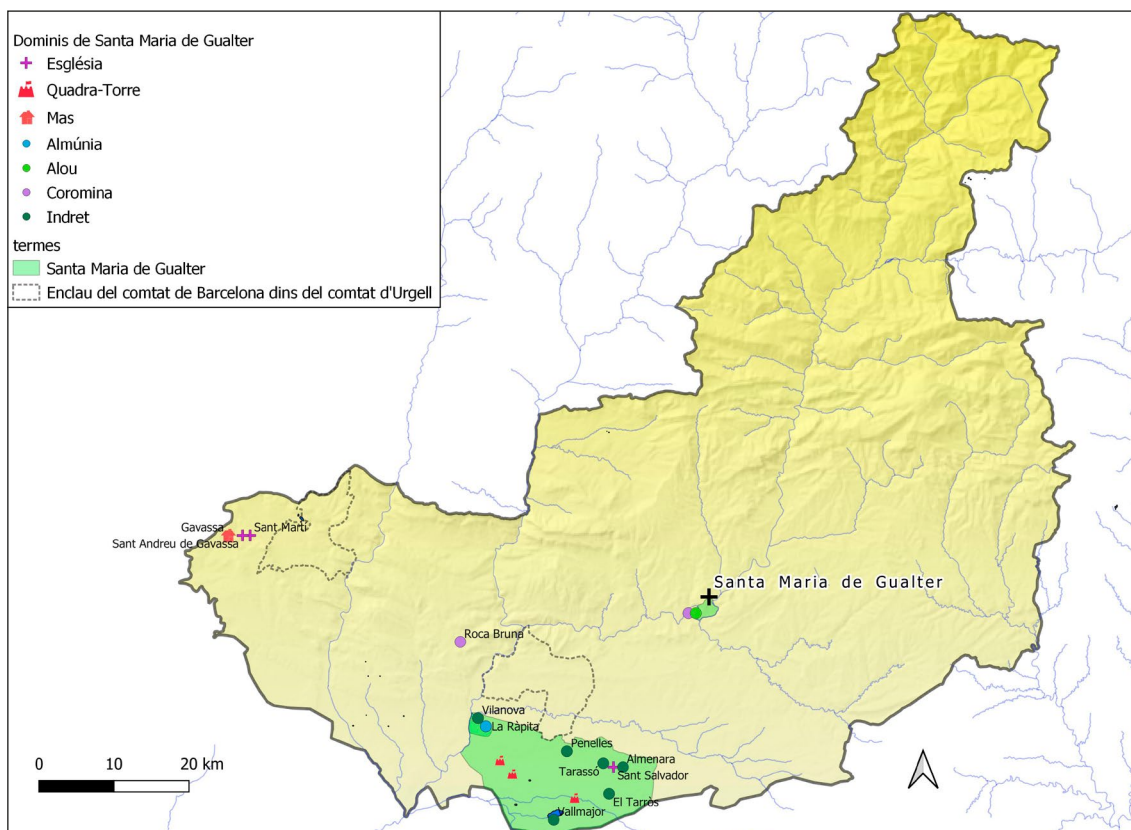
Alguns dels topònims esmentats en aquesta afrontació de terme són perfectament identificables. La primera descripció segueix un itinerari d'est cap a l'oest per la serra d'Almenara direcció al riu Segre tot passant per l'Aladrell (*Caladrel*) i Rocafinestres³³⁰. La segona esmenta el terme inclòs entre Almenara, el Segre, i el comtat de Barcelona.

Com hem comentat en el capítol anterior, la fundació del priorat de Gualter s'ha de vincular a la insistència del comte Ermengol IV i a un moment en què, el beneficiari, el monestir de Santa Maria de Ripoll, va tenir un interès per edificar-lo, que de certa manera concorda amb les donacions del referit comte i amb les donacions aloeres que va rebre a l'Aragó, per part del seu monarca³³¹.

La insistència del comte amb donacions al Mascançà va permetre que el nou priorat disposés d'un seguit de possessions i rendes situades en aquell territori administrat de

330 Aladrell (UTM 334086-4624859) i Rocafinestres (UTM 332391-4626289).

331 Veure l'apartat (4.1.2), referit a Santa Maria de Gualter. Un exemple de la insistència del comte és el donatiu de 1.000 auris a Santa Maria de Ripoll perquè edificqués el priorat de Santa Maria de Gualter (Bach 1986-1987, doc. 5).

Mapa 31. Dominis del priorat de Santa Maria de Gualter fins a l'any 1100.
 Autor: Climent Miró i Tuset.

nou pels comtes³³². Hi trobem també l'església de Sant Salvador d'Almenara, que de certa manera es va constituir en la primera que havien de tenir en aquella contrada, atès que altres possiblement no s'havien construït, «*cum omnibus ecclesiis que devotione fidelium in omni termino de Mascaca sunt construende*» (Bach 1986-1987, doc. 2). Una altra donació del mateix comte, l'any 1091, consistia en unes dominatures i un espai davant de la ciutat andalusina de Balaguer per construir un monestir (Bach 1986-1987, doc. 9). L'erecció d'aquest nou cenobi no va reeixir, atesa la reacció almoràvit que hi va haver coincidint amb la mort del comte Ermengol V. La seva construcció podria haver donat a Ripoll-Gualter un domini centrat per un nou priorat, just a tocar de la futura capital comtal. Un seguit d'almúnies prop de la Ràpita i terres a Gerb completaven les possessions de Gualter en aquesta contrada (Bach 1986-1987, docs. 8 i 9).

Santa Maria de Gualter també tingué la possessió de les esglésies que es trobaven al castell de Gavassa, als límits del comtat, la de Sant Martí i la de Sant Andreu, que es localitzava fora de la vila, amb els seus alous, conjuntament amb quatre explotacions

332 La primera donació és de l'any 1079 (Bach 1986-1987, doc. 2) i la segona, que coincideix en molts indrets amb la primera, és de l'any 1083 (Bach 1986-1987, doc. 5). Moltes de les quadres que s'indiquen a la primera donació, a la segona surten vinculades a un cavaller, que en deuria tenir la possessió.

de masos (mapa 31). Aquest indret es localitzava en una posició de certa importància, atesa la proximitat amb les salines de Peralta (Bach 1986-1987, doc. 2).

5.5. Santa Maria de Meià. Una comunitat lligada als senyors de Meià

El territori dels Meià integrava el terme castral de Meià, amb el castell de tipologia d'*oppidum*, situat al nord de Vilanova de Meià (Bolòs, Benet 1994: 456) (fitxa 3, annex 3), que comprenia tota una sèrie de castells, com els d'Orenga, Figuerola, Castelló, la Clua i Ariet, que eren quadres o divisions del principal, administrades per cavallers de confiança feudataris dels Meià³³³.

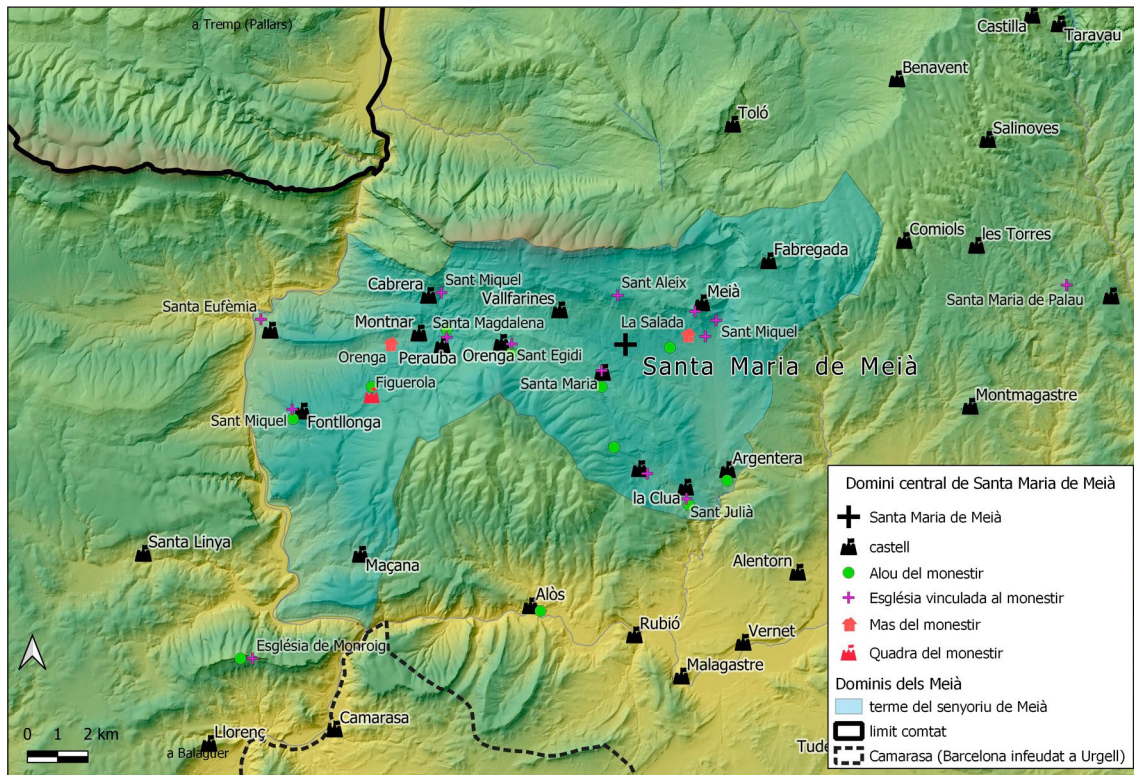
El domini central de Santa Maria de Meià en l'època d'aquesta recerca és de mal definir perquè no disposem de prou documentació que el delimiti geogràficament. El monestir disposava de possessions prop de l'església i de la casa de la comunitat, que es trobava «*in campo mediano*» (Meià, doc. 3, annex 1). Entendríem per aquesta denominació tota la coma de Meià, que s'estén al sud del castell homònim. La distribució dels diferents espais agrícoles del cenobi tenia lloc en indrets propers com el Puig Cativer i la plana de Fontelles (Meià, docs. 11, 16 i 17, annex 1).

Com hem comentat al capítol precedent, els senyors de Meià van beneficiar el monestir de Santa Maria amb la donació de les esglésies que se situaven dins de les seves possessions, com succeí l'any 1095, amb la donació d'Ermengol, que fou ardiaca de Barcelona. Es tractava de les esglésies de Meià, Ariet, Castelló, Orenga, Perauba, Fontllonga, Montroig, Santa Eufèmia, Cabrera i Santa Maria de Palau (Meià, doc. 33, annex 1) (mapa 32).

El monestir també tenia diversos espais agrícoles i alous a Argentera, Castelló, Figuerola, Fontllonga, Orenga, Paneres, Perauba, Sant Esteve i la Clua (Meià, docs. 5, 7, 8, 9, 12, 19, 23, 24, 25, 28, 31 i 32, annex 1). Un altres espais agrícoles se situaven a la no localitzada «*villa Uxoles*», que es deuria emplaçar dins del terme castral de Meià, com també les situades «*in locum quod vocant Ciutadilla*» (Meià, doc. 18, annex 1).

El domini dispers més proper al monestir el configuraven les possessions de terres i de vinyes a Alòs, a tocar del Segre, i l'alou de Montroig, a la riba dreta del Noguera Pallaresa, al nord de Camarasa (Meià, docs. 12 i 14, annex 1). Més cap al nord, cap

333 Jaume Fernández esquematitza la divisió de castell en quadres (Fernández 2002). Un article de referència sobre les quadres va ser escrit per Josep Maria Pons per a la Fundació Noguera (Pons 1989). En el cas de Meià trobem ressenyada explícitament la quadra de Figuerola per part de Guitard Guillem de Meià al monestir (Roig 1668: 89). Un exemple d'aquesta noblesa cavalleresca el trobem amb: Company i la seva esposa Guilla, pares de Roland, que tenien possessions i drets a la coma de Torres, Perauba, Figuerola, el coll d'Orenga i el castell de Vallfarines (Meià, doc. 3, annex 1); Ricard Oliba i la seva muller, Oria, amb possessions a Fontllonga (Meià, doc. 8, annex 1); Enard i Maria al mateix indret (Meià, doc. 6, annex 1); i Ermengol i Guilla al castell d'Orenga (Meià, doc. 7, annex 1).

Mapa 32. Domini central del monestir de Santa Maria de Meià (integrat al senyoriu dels Meià) (s. XI). Autor: Climent Miró i Tuset.

a Rialb, posseïa el castell d'Arquera, que provenia d'una donació de l'any 1077 de Garsenda, muller de Guillem de Meià, que incloïa també l'església de Santa Maria de Palau (Meià, doc. 20, annex 1)³³⁴.

Els dominis dispersos pròpiament dits, els més allunyats, comprenien poques possessions, aquest és el cas de l'alou situat a Cubells; i la terra i els molins que tenien a Casserres, un domini del comtat de Barcelona a la ribera de la Noguera Ribagorçana (Meià, docs. 15, 21 i 23, annex 1).

5.6. Sant Andreu de Planeses. Un petit domini a la solana del Segre

L'escassa documentació referent a aquesta comunitat monacal localitza les seves possessions, formades bàsicament per espais de terres i de vinyes, a la solana de la vall de la Seu d'Urgell, en una àrea limitada al sud per l'església de Sant Pere de Somont o de la vila Misella, i al nord per un turó, indicat com a puig *Eguino*, el nucli no localitzat

334 Referent a la hipotètica naturalesa monacal de Santa Maria de Palau, veure l'apartat (4.4.2).

de Pallerols i un lloc, que donaria nom al monestir, anomenat les Planes, situat possiblement a l'indret de les Collades (Baraut 1979, docs. 95, Baraut 1983, docs. 732 i 865, Baraut 1984-1985, doc. 1058)³³⁵.

Aquest parcel·lari, situat en aquest indret solà de la vall, que limitava amb les possessions d'altres persones i institucions, com la catedral, tendia a concentrar-se a l'entorn de les dependències del monestir (Baraut 1979, docs. 95 i 169, Baraut 1983, docs. 732 i 865, Baraut 1984-1985, doc. 1058).

La migradesa documental d'aquesta comunitat mostra dues possessions excèntriques respecte la ubicació del monestir: una es tracta d'una vinya, situada a la partida de Marsera, entre Adrall i Vilamitjana; i l'altra, provinent d'una deixa testamentària, era una vinya plantada, que s'emplaçava prop de l'actual població de la parròquia d'Hortó, a la partida de l'Oliva (Baraut 1980, doc. 294, Baraut 1983, doc. 734).

5.7. Sant Andreu de Trespunts. L'església de Santa Eugènia i els alous d'Oliana

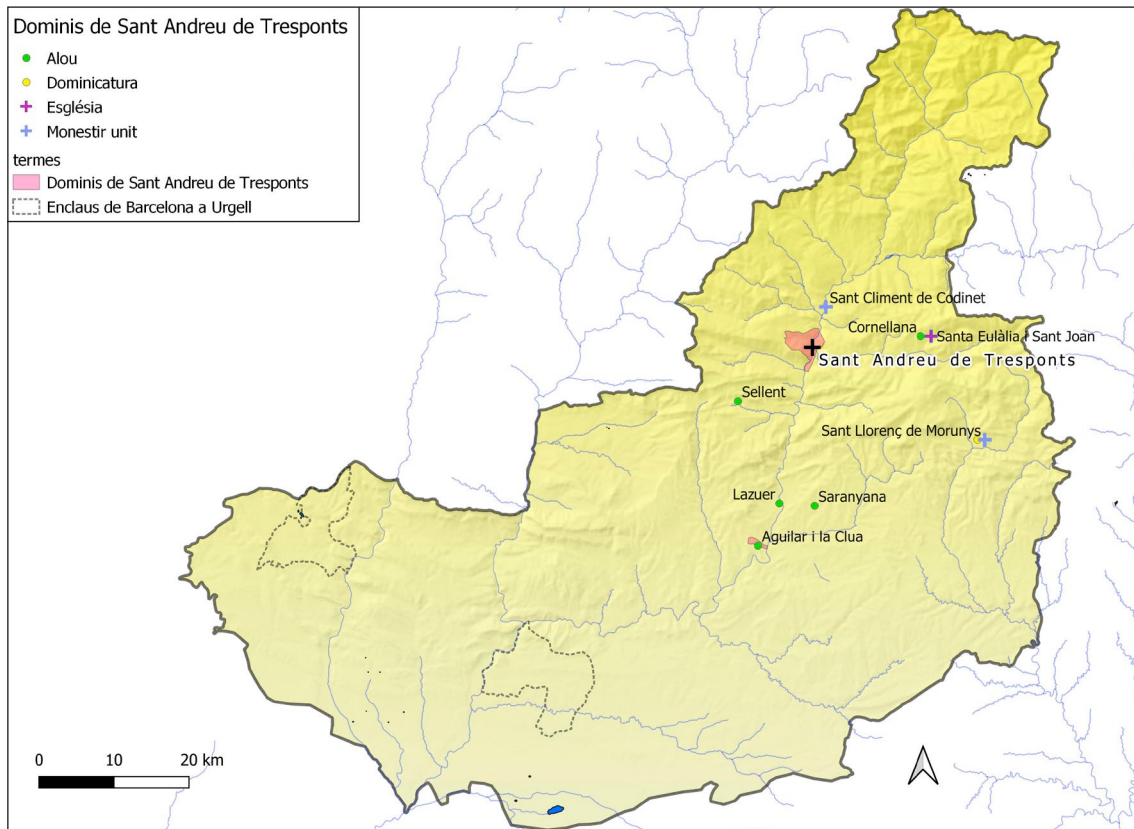
Encara que no disposem de documentació que ens indiqui l'extensió, a l'entorn del monestir de Sant Andreu de Trespunts hi havia el seu alou, que deuria consistir en espais de conreu de cereal, vinya i horta.

Malauradament, no ens ha pervingut cap document que descrigui la rodalia del domini central del monestir. Molt possiblement el seu límit deuria coincidir força amb el terme del priorat de Trespunts, que en època moderna formava una jurisdicció, d'origen medieval, depenent de Santa Maria de Ripoll, i que va ser integrat parcialment al terme de Fígols d'Organyà al segle XIX (mapa 33) (Burgueño, Gras 2014: 98).

D'entre les poques possessions que ens ha mostrat la documentació, destaquem les esglésies de Santa Eulàlia i Sant Joan, amb els seus alous, situades a Cornellana, a la veïna vall de la Vansa, que trobem documentades el 849 en el judici presidit pel bisbe Beat, el qual va reconèixer que no eren propietat del monestir sinó d'un arxiprest anomenat Froilà (Baraut 1984, doc. 3). Tanmateix, Santa Eulàlia va retornar a Sant Andreu de Trespunts, atès que l'any 1016, l'abat la va vendre al bisbe Ermengol (Baraut 1984, doc. 7).

Dues possessions de vinya a la vall de Cabó, un alou, situat entre Aguilar i Bassella, esmentat en un document fals, datat de l'any 785, i uns altres alous situats també prop d'Oliana, en concret a *Lazouez* i als termes de Salsa i Serinyana, constitueixen el restant exigü conjunt de dominis d'aquest monestir (Baraut 1984, docs. 1, 4, 5 i 8, Espunyes 2021: 43-49).

335 (UTM 374898-4692657).

Mapa 33. Distribució dels dominis del monestir de Sant Andreu de Trespunts (ss. IX-XI). Autor: Climent Miró i Tuset.

Cal recordar, però, la possessió d'uns molins situats a Castellciutat, al lloc anomenat *Salas*, que trobem documentats l'any 944 en l'afrontació d'una casa i un molí que el bisbe Guisad II va donar a la catedral d'Urgell (Baraut 1979, doc. 106). Aquests molins van ser origen l'any 1168 d'un conveni entre el prior del monestir, Guillem de Llers, i el preposit de la canònica de Santa Maria d'Urgell (Baraut 1984, doc. 11).

No hem d'oblidar, que entre els dominis Sant Andreu de Trespunts, hi havia els de Sant Climent de Codinet, rebuts del comte Ermengol I l'any 1004 (Baraut 1982, doc. 32). La majoria d'aquestes possessions se situaven pocs quilòmetres al nord del congost de Trespunts, dins de la ribera de l'Urgellet o de la Seu d'Urgell.

5.8. Sant Climent de Codinet. Un domini centrat a la vila de Codinet

El monestir de Sant Climent de Codinet se situava dins del terme de la vila de Codinet, a la ribera del Segre, vinculat l'any 815 dins del terme del castell de Tost i el 853

al pau (*pagus*) homònim (Baraut 1982, docs. 1 i 6). En aquest territori hi havia també les esglésies de Sant Pere i Sant Julià (Baraut 1982, doc. 14)³³⁶.

Com bé hem explicat, la construcció del monestir va tenir lloc en una *insula* a tocar del riu Segre, situada a la vila de Codinet. Les adquisicions de les porcions de la referida *insula* i de diferents parcel·les de terra i de vinya van permetre que els monjos de la comunitat de Sant Climent poguessin constituir l'alou a l'entorn del monestir.

Creiem que el domini central del monestir de Sant Climent de Codinet no va constituir cap terme jurisdiccional propi i sempre l'hauria compartit amb el de la vila i l'església de Sant Pere. Quan el comte Ermengol I va donar el 1004 el monestir de Sant Climent de Codinet al de Trespunts s'especifica el terme de l'església de Sant Climent, que deuria concordar amb el de l'església de Sant Pere i amb el de la vila de Codinet:

[...] *hoc est, de parte orientis afrontat in ipsa Roca Alba de Anseredo super ipsa Sisca vel in ipso Castellone, et de parte occidentis habet afrontationem in flumine subtus se discurrente, qui nominatus dicitur Segre, et de Meridie afrontat in ipsa serra que dicunt in Vilanova vel in ipso puio de Centullo et descendit in ipso Gradu de Quolinules, et de parte circi afrontat in ipsa Guardia et descendit in ipso Gissero [...]* (Baraut 1982, doc. 43).

Al sud-est de Codinet existeix avui la font d'Ensereu³³⁷, que identifiquem amb *Anseredo*, a l'entorn de la qual hi podria haver la «*Roca Alba*». L'afrontació específica que es troba «*super ipsa Sisca*», partida que hem identificat a la cartografia³³⁸, damunt de la qual hi ha un indret anomenat roc del Pui³³⁹, que podria tractar-se de l'esmentada «*Roca Alba*» (mapa 34). El castelló que indica el text podria referir-se al castellot de Vinyoles, situat al nord-est de Codinet, el qual en la documentació de l'època surt esmentat com a *Ladirt* (Bolòs, Hurtado 2006: 32)³⁴⁰. El riu Segre no presenta cap dubte de localització i se situa a l'oest del terme. Cal tenir en compte que el redactor del document va confondre el migdia amb el nord, motiu pel qual la serra de Vilanova i *Quolinules*, que identifiquem amb Culinoves, es troben en aquella posició (Bolòs, Hurtado 2006: 32)³⁴¹. Al sud hi hem de situar una *Guardia*, que no hem localitzat, i

336 En una afrontació d'una terra que compra el monestir al «*finis Sancti Clementi, in locum qui dicitur Isola de Baldemiro*» hi surt una terra de Sant Vicenç (Baraut 1982, doc. 21). Es podria tractar una possessió d'una església que desconeixem o de Sant Vicenç de Montferrer.

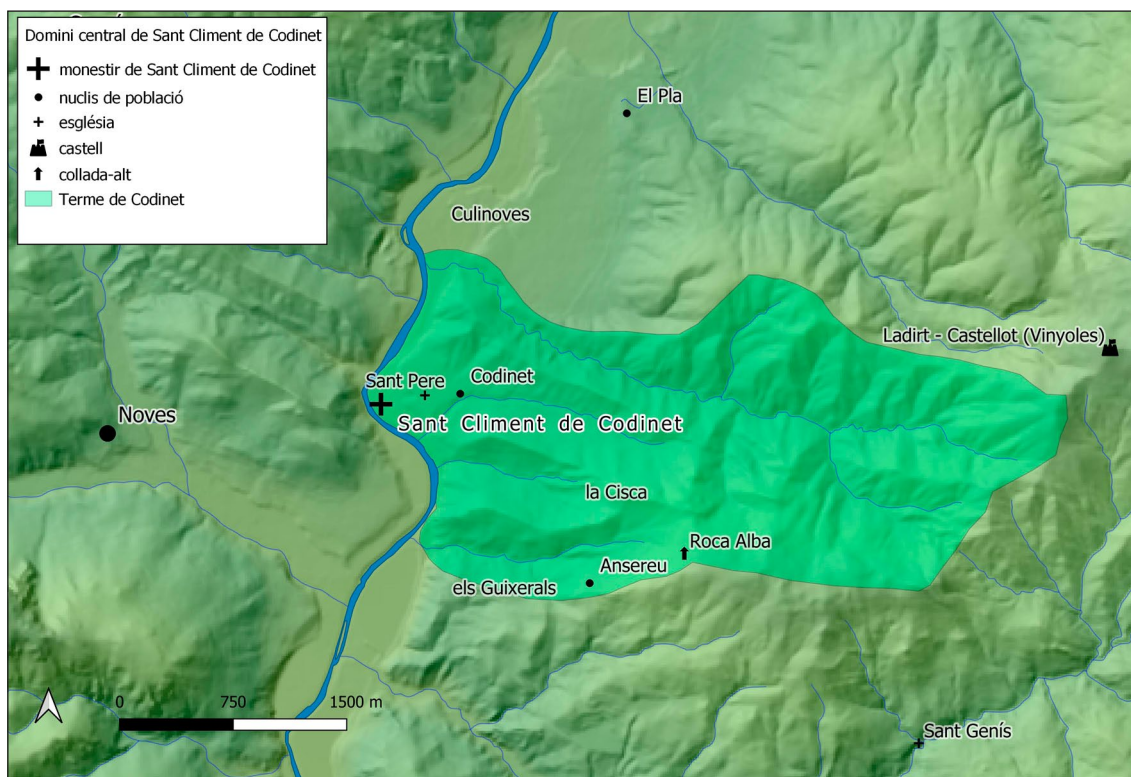
337 (UTM 366473-4682779).

338 (UTM 366412-4683311).

339 (UTM 366565-4683203).

340 (UTM 369886-4684358). Albert Vilaró, que identifica *Ladirt* amb el castell de Briançó, ressenya en un acurat article els seus paraments (Villaró 1992b: 300). La rodalia del capbreu de Tost, en el seu límit amb Codinet, esmenta la Cisca i el Castelló. (ACU, *Capbreu de Tost* (1605), UI 1027, Signatura antiga 428) (transcripció 5, annex 1).

341 (UTM 365484-4685162). La serra de Vilanova es refereix al nucli de Vilanova, que estaria situat a l'entorn del Pla de Sant Tirs.

Mapa 34. Domini del monestir de Sant Climent, l'església de Sant Pere i la vila de Codinet (ss. IX-XI). Autor: Climent Miró i Tuset.

un «*ipso Gissero*», un jaciment de guix, abundant a la contrada, que es podria identificar amb la partida dels Guixerals³⁴².

La majoria de les possessions de Codinet del domini central se situaven bàsicament a l'entorn del monestir (Baraut 1982, docs. 2, 3, 5-8, 10, 14, 16, 17, 20, 23-27, 31, 32, 35 i 41). Aquesta concentració de possessions contrastava amb les més perifèriques del terme, com eren les situades a la Cisca i a la partida anomenada les Comes (Baraut 1982, docs. 8, 11 i 12). En un radi més apartat, però encara dins del terme hi havia altres espais de conreu, com a *Ledirt*, *Regines* i la vila *Reswilles* (Baraut 1982, docs. 5, 22 i 34).

El monestir de Sant Climent de Codinet comptava amb poques possessions fora del domini central (mapa 35). La majoria es trobaven relativament properes als límits del terme de Codinet, concretament al Pla de Sant Tirs, a la partida de Vallmajor (Baraut 1982, docs. 31, 37, 38 i 39)³⁴³. Una altra petita concentració d'espais agrícoles se situava a l'entorn de la vila de Noves i la part inferior de la vall d'Elins (Baraut 1982, docs. 9, 15 i 42).

342 (UTM 366590-4682606). El monestir va comprar el 898 unes parts de terra a la Cisca. Una de les afrontacions és «*ipsa sera, qui dicitur Gortia*» (Baraut 1982, doc. 11).

343 (UTM 367565-4686214).

d'una xarxa d'esglésies i parroquial que estructurava les diferents viles i vilars que hi havia. Cal tenir present que l'església de Santa Maria de Lord tenia un paper de certa importància a la referida vall (Riu 1999b: 878-879).

L'alou central, el que envoltava les cases del monestir, constava de parcel·les agrícoles que els monjos deurién conrear directament. En la documentació hi trobem una afrontació corresponent a una «*terra Sancti Laurentii*» propera a Vilamantells, a tocar del trencant del terme del monestir (Riu 1981, doc. 5).

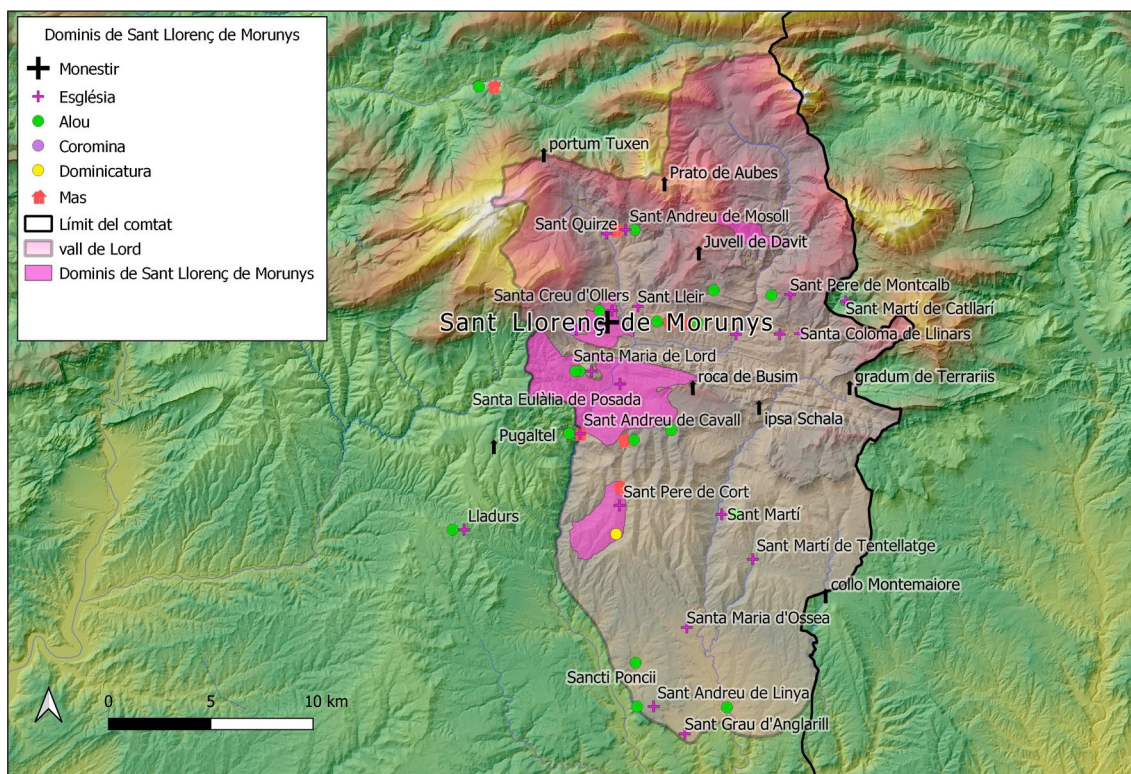
Aquest alou, «*in circuito de ipso monasterio*», que estaria constituït de dues parel·lades (*parelladas*) amb moltes vinyes, surt esmentat en la relació de béns del monestir, que Manuel Riu data del segle XI (Riu 1982: 167, Riu 1981, doc. 7). Just al nord del terme de Sant Llorenç se situa l'església de la Santa Creu d'Ollers, que el comte Ermengol IV va donar el 1084 al monestir. Una de les afrontacions del terme d'aquesta església, concretament la del migdia, és «*alodio Sancti Laurentii*», que identifiquem amb l'alou que envoltava el monestir (Riu 1981, doc. 10).

No hem trobat cap document que ens indiqui quin era el domini central del monestir de Sant Llorenç de Morunys. És possible que el seu terme integrés a grans trets l'actual del municipi (mapa 36)³⁴⁵. Un acte que va tenir lloc el 1297 ens ho podria indicar vagament, es tracta de la concessió a Ramon Folc de Cardona, per part de l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles i el prior de Sant Llorenç de Morunys, de la facultat d'erigir una vila a les terres i honors del priorat. La cessió establia que el vescomte de Cardona podia poblar-la i aixecar-hi una torre de vigilància que la defensés, mentre que el priorat de Morunys es reservava el domini directe de la jurisdicció senyorial sobre els seus béns alodials (Riu 1981, doc. 27). Aquest atorgament molt possiblement comprendria el terme de l'actual municipi, encara que no s'indiqui en el text.

Mentre que pel terme de Sant Llorenç no hem trobat cap menció a la rodalia, no succeeix el mateix amb els límits de la vall de Lord. En tenim una mostra, l'any 1068, en la donació a Sant Llorenç del santuari de Santa Maria de Lord i de diferents drets a l'esmentada vall per part dels comtes Ermengol IV i Adelaida:

[...] *a parte orientis in rivo de Clusa et descendit per succingulos et pervadit usque ad gradum de Terra[rriis] et convectit se in collo de Montemaiore, et pervadit usque siluam seminatum; a meridie autem afrontat in ecclesia Sancti Poncii et ascendit usque ad Kanelas; ab occiduo autem in Pugaltel et ascendit usque ad pontem de Gravolet et pervadit usque ad serram de Cordas; et a parte septentrionali afrontat in portum de Tuxen et ascendit usque ad collum de Prato de Albes et circumiit ac descendit in Juwell de Davit [...]* (Riu 1981, doc. 9).

345 Hem consultat els següents capbreus de l'Arxiu Diocesà de Solsona i no hem trobat cap descripció del terme de Sant Llorenç de Morunys: (ADS, capbreu número 36) any 1483, (ADS, capbreu número 37) any 1503, (ADS capbreu número 38) any 1585, (ADS, capbreu número 39) any 1598, (ADS, capbreu número 40), anys 1696-1701), (ADS, capbreu número 41) any 1749, (ADS, capbreu número 42) any 1724, (ADS, capbreu número 43) any 1758, (ADS, capbreu número 44) anys 1774-1783 i (ADS, capbreu número 45) anys 1774-1786.

Mapa 36. Domini central i dominis de Sant Llorenç de Morunys a la vall de Lord (ss. X-XI). Es pot comprovar l'estructuració de les possessions a través d'esglésies. Autor: Climent Miró i Tuset.

El grau de *Terrariis*, es relaciona amb un pas situat al límit est de Sant Serni de Terriers³⁴⁶, i el «*collo de Montemaioire*» amb un altre al límit del terme de Montmajor³⁴⁷, ja dins del comtat de Berga (mapa 36). En l'afrontació meridional, hi ha l'església de Sant Ponç, avui situada sota de les aigües del pantà homònim. En el límit oest, es vincula el topònim *Pugaltel* amb la pujada del Tell, situada al nord de Lladurs³⁴⁸. Finalment, en el límit nord, s'identifica el «*portum Tuxen*» amb el coll de Port³⁴⁹, «*Prato de Albes*» amb el prat d'Aubes³⁵⁰, i el «*Juwell de Davit*» amb la Creu dels Jovells (Riu 1981, doc. 9)³⁵¹

La majoria de les possessions del monestir de Sant Llorenç de Morunys es concentraven al sector septentrional de la vall de Lord, concretament el comprès entre Cavall, on trobem la presa de l'actual pantà, i el coll de Port. Així, Sant Llorenç hi

346 (UTM 349982-4662538).

347 (UTM 395193-4651285).

348 (UTM 378032-4659908).

349 (UTM 380395-4674101).

350 (UTM 386485-4672662).

351 (UTM 388046-4669311).

tenia un seguit d'esglésies i de parròquies amb els seus respectius alous i drets sobre la feligresia (mapa 36). Alguns d'aquests temples se situaven prop del domini central del monestir, com és el cas de Sant Serni del Grau, la Santa Creu d'Ollers i Sant Lleir; altres, com Santa Eulàlia de Posada i el santuari de Lord es troben uns quilòmetres al sud del terme de Sant Llorenç; uns altres, com Sant Quirze i Sant Andreu de Mosoll, s'aixequen al nord de la vall, i uns darrers, com Santa Maria de Valls, Sant Pere de Montcalb, Sant Esteve de Sisquer i Santa Coloma de Llinars, a l'est (Riu 1981, docs. 3, 4, 7, 9 i 10, Baraut 1994-1995, doc. 59)³⁵². La magnitud d'esglésies que en depenien són un clar reflex de la tasca pastoral sobre la vall que tenia aquesta comunitat.

Les possessions aloeres i els espais agraris de terra i vinya de Sant Llorenç en aquest sector de la vall de Lord es distribuïen a Vila-Saló, a tocar del límit sud de Sant Llorenç, Mosoll, Montcalb la Corriu, «*Villa Nebulos*», que s'identifica amb cal Vila de Vilamantells, Argelaguers, les Insoles³⁵³, i «*monte luporum*» (Riu 1982: 167-168, Riu 1981, doc. 7).

Sant Llorenç de Morunys explotava també diferents molins i tenia drets sobre els que hi havia a tota la vall de Lord (Riu 19581, docs. 3 i 7). Cal tenir en compte que el comte Ermengol IV va concedir l'any 1068 al monestir diferents drets a la vall sobre molins, moles, recloses, recs, peixeres, pasquers, boscos i garrics (Riu 1981, doc. 9).

Els dominis de Sant Llorenç del sector meridional de la vall de Lord se situaven bàsicament al sud del coll d'Arques i de Parcerissa. En aquesta àrea de muntanya baixa hi estava localitzada la cel·la de Sant Pere de la Cort, que deuria tenir també cura de l'administració de les possessions més properes, les compreses entre Parcerissa i el riu Cardener al seu pas per Olius.

Els orígens de la vinculació de Sant Pere de la Cort a Sant Llorenç de Morunys són força remots en la història del monestir, concretament d'una donació del comte Borrell II de l'any 971, que també incloïa drets de pastura i herba per tota la vall de Lord i els delmes, les primícies i altres tributs que sorgissin de l'esmentada cel·la (Riu 1981, doc. 1)³⁵⁴. Força a prop, el monestir tenia un mas dominical i diferents espais de conreu a Ordrigues i Guilanyà (Riu 1981, doc. 7).

A l'oest d'aquest sector, tocant al riu Cardener, Sant Llorenç de Morunys posseïa l'església de Sant Andreu de Cavall, amb una «*mansione dominica*», el seu alou i vinyes. A l'est, prop de l'Aigua d'Ora, tenien el domini d'una altra església, la de Sant Martí d'Ora, amb un alou, vinyes i dos molins (mapa 36). A l'extrem est d'aquest

352 El document de la donació de l'església de Santa Coloma de Llinars per part dels marmessors del testament d'un home anomenat Guifré es considera un fals, datat de l'any 992 (Riu 1981, doc. 3). La inclusió d'aquesta església en la relació del *Llibre del priorat* de Sant Llorenç de Morunys seria prou indicativa de la seva pertinença a l'esmentat monestir (Ordeig 2020: 93).

353 Manuel riu identifica les *insulas* amb unes cases anomenades les Insoles situades al nord de la Pedra (Riu 1982: 168).

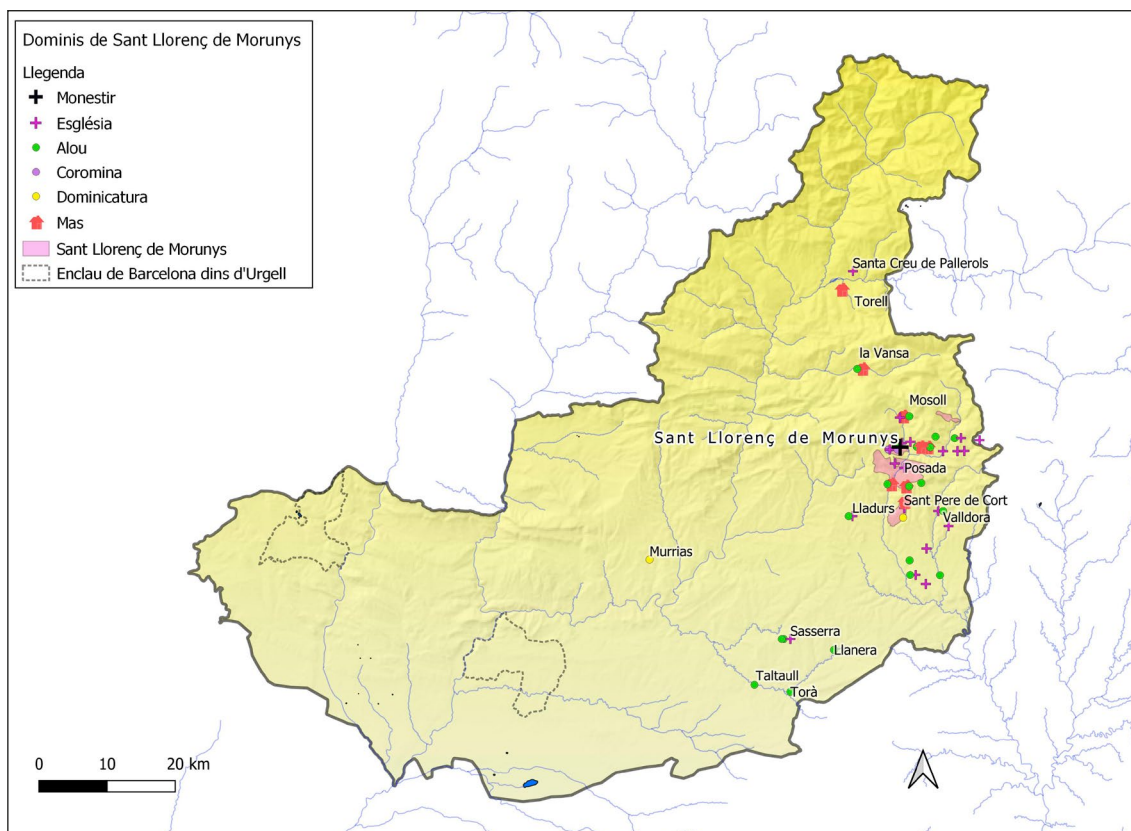
354 Veure apartat (4.5.6), referit a Sant Pere de la Cort.

sector, a Tentellatge, l'església de Sant Martí hi centrava un domini caracteritzat per vinyers (Riu 1981, doc. 7). Per finalitzar, la vila de Linya, amb la seva església i parròquia de Sant Andreu administrava un petit domini situat al sud d'aquesta zona (Riu 1981, doc. 7).

5.9.2. Altres dominis: Torà, Llena, l'Alt Urgell i Montmagastre

Els dominis dispersos més allunyats del monestir se situaven en quatre sectors diferents: Torà-Llanera, Llena, l'Alt Urgell i Montmagastre. El primer estava centralitzat en l'església i la parròquia de Sant Pere de Sasserra, amb possessions agrícoles a Llanera, Torà i Talteüll, molt a prop de Guissona (Riu 1981, doc. 7) (mapa 37). El segon el capitalitzava l'església de Sant Sadurn de Llena, amb la seva parròquia (Riu 1981, doc. 7, Riu 1982: 171).

El tercer comprenia les possessions situades «*ultra ipso porto de Toxen*», més enllà del coll de Port; a la vall de la Vansa, on Sant Llorenç hi tenia uns masos dominicals; i a la Seu d'Urgell, amb la dominicatura de Torell, els seus masos dominicals i diferents

Mapa 37. Distribució dels dominis de Sant Llorenç de Morunys al comtat d'Urgell (ss. X-XI), centrats majoritàriament a la vall de Lord amb possessions al nord del comtat, a l'entorn de Torà i a Montmagastre. Autor: Climent Miró i Tuset.

espais agrícoles (Riu 1981, doc. 7). En concret, la dominicatura de Torell s'identifica amb l'afrontació «*terra sancti Laurenti vel de suos monachos*» situada a la partida de l'Olla d'una donació que van fer l'any 918 els marmessors d'un difunt a la Catedral d'Urgell (Baraut 1979, doc. 77). Com podem comprovar, es tracta d'una possessió força antiga que també representa una de les primeres aparicions documentals del monestir de Sant Llorenç de Morunys. L'any 1078, la vinculació provisional d'aquest monestir a Sant Andreu de Trespunts i Ripoll va comportar que el comte Ermenegol lligués la dominicatura del Torell i el monistrol de la Santa Creu a Santa Cecília d'Elins (Baraut 1984, doc. 7, Marquès 2002-2005, doc. 48)³⁵⁵.

El darrer sector comprenia la dominicatura de *Murrias*, situada als termes de Montmagastre i Rialb, lliurada a Santa Cecília pel comte Ermengol IV conjuntament amb Torell i la Santa Creu (Baraut 1984, doc. 10, Marquès 2002-2005, doc. 48). Aquesta possessió es podria vincular, encara que remotament amb els «*ipsos homines rixizones*» de Monmagastre que surten a la relació dels drets del monestir del segle XI (Riu 1981, doc 7).

5.10. Sant Pere de Graudescales. Un domini a l'Aigua Dora

El monestir de Sant Pere de Graudescales tenia el seu domini central encaixonat en cingles i proper a l'estret de Valielles. L'any 912, en l'acta de consagració de l'església s'indiquen les afrontacions de la contrada on es van fer les donacions del que seria el seu domini central:

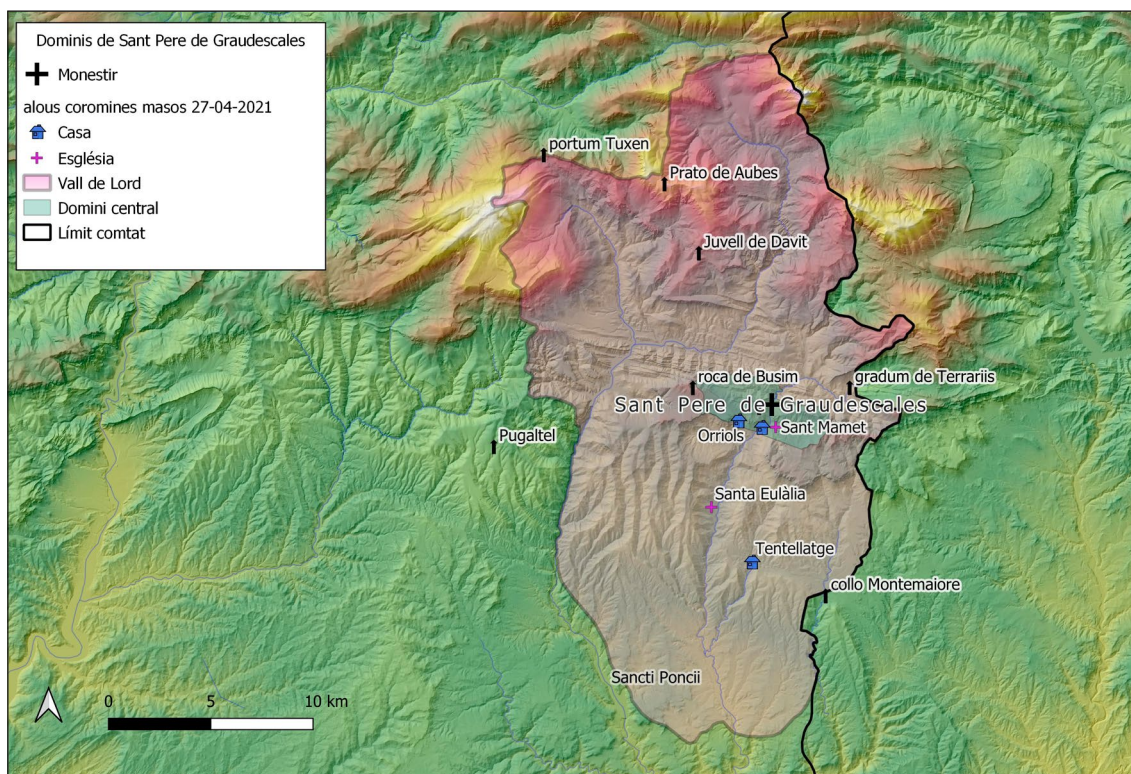
[...] *quantumcumque visus sum abere vel possidere de ipsa roca de Busim usque in ipsa serra Garifredo et de ipsa Schala usque in rivo Amalasindo* [...] (Baraut 1978, doc. 23).

Hem pogut identificar la «*roca de Busim*» amb la serra de Busa i «*ipsa Schala*» amb el grau d'Escales, situat a l'oest del monestir (mapa 38)³⁵⁶. L'alou de la comunitat s'estenia als entorns de la casa i de l'església, en una obertura natural de la muntanya enmig dels penya-segats.

Sense formar un contínuum territorial, el monestir de Sant Pere de Graudescales tenia petites possessions distribuïdes Aigua d'Ora avall, concretament al sector central de la vall. En aquesta àrea hi posseïa les esglésies de Santa Eulàlia i de sant Mamet («*qui est in ipsa rocha*»), Ventiola, la vila d'Arcossa, cases a Orriols i a Tentellatge, i diferents espais de conreu de cereal i de vinya (Baraut 1978, docs. 23 i 34). Finalment, al sector central de l'Aigua de Valls, el monestir de Sant Pere de Graudescales,

355 Veure l'apartat (4.3.1), referit al monistrol de la Santa Creu.

356 (UTM 390994-4661789).

Mapa 38. Domini central de Sant Pere de Graudescales (s. X). Els pocs dominis del monestir s'estenien seguint el curs de l'Aigua d'Ora. Autor: Climent Miró i Tuset

posseïa l'alou de la Corriu, que provenia d'una donació del comte Borrell II de l'any 982 (Baraut 1980, doc. 192).

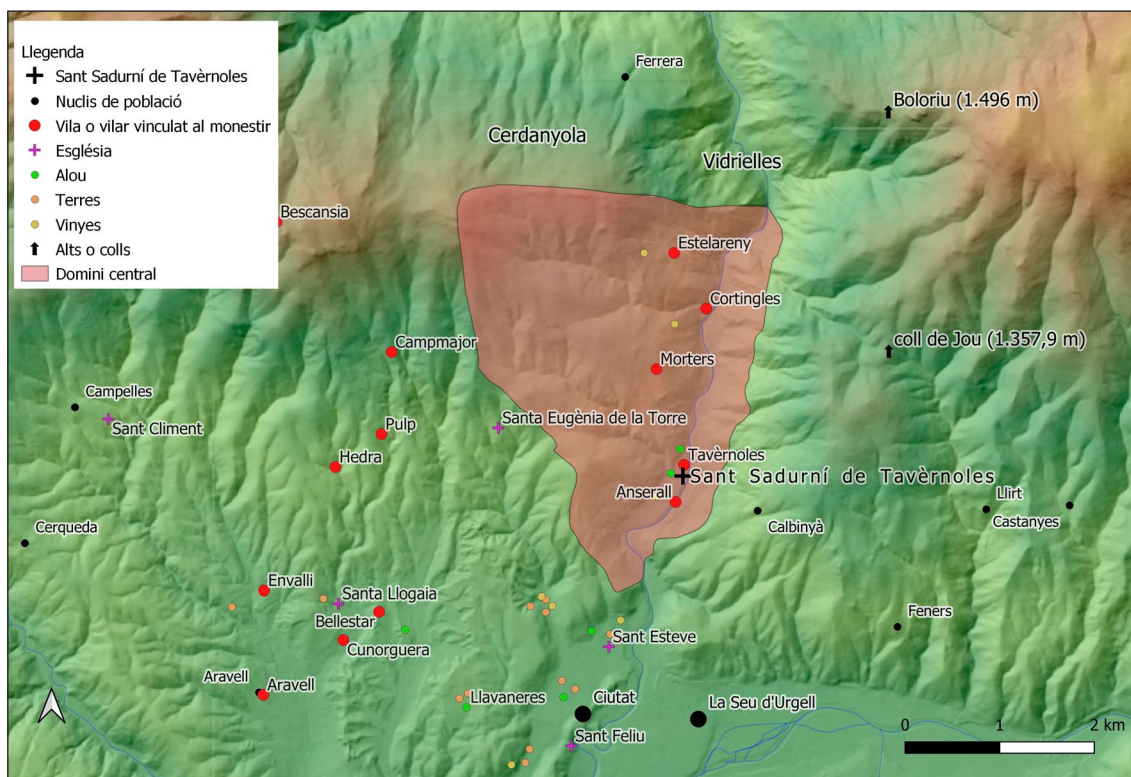
5.11. Sant Sadurní de Tavèrnoles. El monestir de la Valira

5.11.1. El domini central: Anserall, Morters i Estelareny

El monestir de Tavèrnoles se situa a la vall del Valira, al curs baix del riu i a escassos dos quilòmetres de la Seu d'Urgell i de Castellciutat. L'alou que rodejava el monestir deuria estar estructurat per poques parcel·les que envoltarien les dependències, que compartien un espai molt proper a les poblacions de Tavèrnoles, Anserall i Morters.

El domini central de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que surt descrit l'any 970 en la donació del comte d'Urgell, Borrell II, acabà constituint el que amb els anys va ser el terme municipal d'Anserall, amb l'afegit d'una porció territorial al marge esquerre del riu Valira (mapa 39)³⁵⁷. Les afrontacions de la donació especifiquen els següents límits:

357 (ADU, Seminari, *Llibre de actes de 1692 Seminari de Urgell*, UI656). *Llibre de actes de la Casa del Seminari de la Ciutat de Urgell ahont conté los Censals, Stabliments, Concordias, Ordinations per lo bon Govern de dita casa fet per orde del Reverent Jacint-*

Mapa 39. Domini central de Sant Sadurní de Tavèrnoles, amb representació dels nuclis de població vinculats i els espais agrícoles. Autor: Climent Miró i Tuset

[...] *Et affrontant hec omnia iam dicta a parte orientis in ipso monte de Cela et in rocha Palomina et in collo Iovis, et de meridie in casa de Sancti Nazarii de occiduo in ipso prat de Stergania et in Cerdaniola de circui in ipsa serra de Bega supra Vitriera, et ipso rivo de Eos et de Arts [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 21).

La muntanya de *Cela*, que no hem localitzat, podria remetre'ns l'existència d'alguna cel·la cenobítica. Malauradament, tampoc hem trobat la roca *Palomina*, però sí el coll de Jou, que hem de situar al nord de Calbinyà (mapa 39)³⁵⁸. La no localitzada església de Sant Nazari, que és l'afrontació meridional, s'hauria de situar en algun indret de l'actual límit municipal del terme de les Valls del Valira amb el de la Seu d'Urgell, o de l'antic terme d'Anserall amb el de Castellciutat (Baraut 1994-1995, docs. 81 i 95). *Stergania* i Cerdanyola, que se situarien al nord de la muntanya del Cogoll, marcaven part de l'afrontació oest del domini (Baraut 1994-1995, docs. 8, 58 i 62)³⁵⁹.

ho Locaya en Santa Theologia Doctor, rector de dit Semenary ahont los Rectors de aquella trobaran tota la llum del que te en dita Casa. El llibre comença amb aquest títol: *Ordinacions per al bon govern del seminari regit en la Seu de Urgell.* Escrit des de final del segle XVII, recull còpies de protocols notariais relatius a plets de caràcter territorial, com els que van tenir amb la Baronia de Calbinyà pels límits del terme d'Anserall i el de la jurisdicció del mas de Tolse que va acabar en una sentència arbitral (Miró 2019b). A principi de segle XVII el terme d'Anserall limitava a l'est amb el riu Valira. El marge esquerre de l'esmentat curs fluvial era terme de la Baronia de Calbinyà.

358 (UTM 375257-4694587).

359 (UTM 369737-4697702).

Tanmateix, desconeixem quina és la serra de *Bega*, la qual podria fer referència al sector de la muntanya del Cogoll o de Burbre, que limita amb les Vidrielles³⁶⁰.

La donació del comte Borrell II incloïa el vilar de Morters, «*situs in pendentis de Sancto Saturnino*» amb tots els seus *vilarunculis*, que eren Molnell i el Quer, que no hem localitzat, Anserall, la dominicatura d'Estelareny, el mas de Cortingles, i el *vilarunculo* de Tavèrnoles. També comprenia tot el terme, amb les seves parcel·les de conreu i de pastura, «*totum ab integrum, francum et liberum*», amb els delmes, les primícies, el cens i el jornal (Bolòs 1999-2000: 159-160)³⁶¹. Aquest acte guardaria certa similitud amb l'endegat pel mateix comte l'any 961 amb Santa Cecília d'Elins i les poblacions de Pallerols i Avellanet (Marquès 2002-2005, doc. 18).

5.11.2. La vall Castellbò, el Cogull i Castellciutat

Convé recalcar que els dominis dispersos més propers formarien part d'un contínuum territorial centrat pel domini central. Així, podem dividir aquestes possessions en dos grups: les que es localitzaven al sud i oest del domini central (Castellciutat, Castellbò i solà de la muntanya del Cogull) i les que situaven al nord (tota la vall de la Valira cap al nord fins a Engordany).

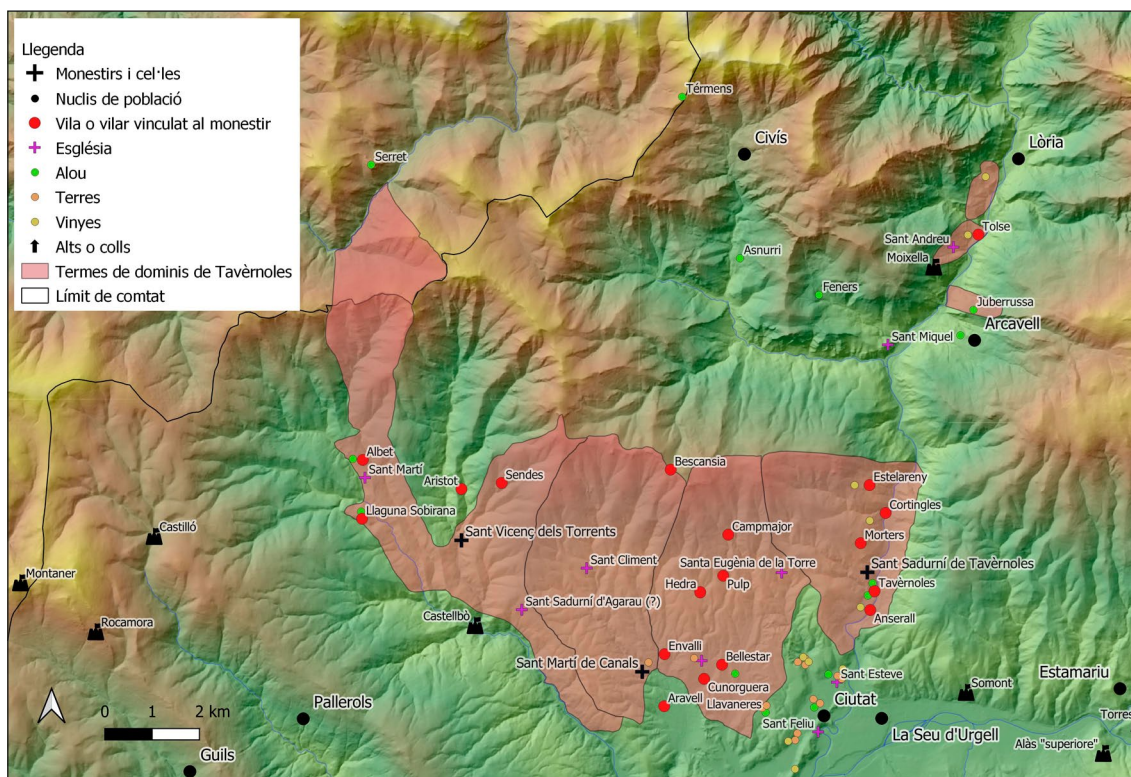
En el primer sector hi trobem un seguit de dominis formats bàsicament per esglésies i parròquies. Un dels més antics, de l'any 914, és el dels petits monestirs de Sant Vicenç dels Torrents i Sant Martí de Canals, amb les respectives esglésies de Sant Martí d'Albet i Sant Sadurní d'Agarau, i els nuclis d'Albet, Sendes i Bescànsia (Baraut 1994-1995, docs. 9 i 59) (mapa 40). El constituït per l'església de Santa Susanna, amb les viles de Llaguna Sobirana i Jussana, es va integrar als dominis de Tavèrnoles l'any 1033 (Baraut 1994-1995, docs. 52 i 59). Tot el conjunt d'aquestes esglésies va acabar integrant una única parròquia, la de Sant Vicenç del Torrents, que en època moderna va acabar depenent del seminari de la Seu d'Urgell (Miró 2019)³⁶².

L'església de Santa Eugènia de la Torre, situada a l'est del solà del Cogull, consagrada el 913-914 pel bisbe Nantigís, va passar a formar part dels dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles el 1039, com a deixa testamentària del comte Ermengol II. En depenien les esglésies de Sant Esteve, Sant Pere i Sant Feliu, que podríem situar a Bellestar i Aravell. També en depenien els delmes de «*ipso monte iam dicto Cogol*», de la Torre,

360 (UTM 373441-4696504).

361 [...] *cum exiis et regressiis eorum, simul cum pascuis, garricis, aquis aquarumve ductibus, arboribus glandiferis, pomiferis et impomiferis, terris, vineis cultis et incultis, cum omnia superposita earum, et cum omnia que faciunt vel facere debent* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 21).

362 L'església parroquial de Sant Vicenç es va traslladar al poble de Sendes entre els segles XVI i XVII. L'església de Sant Climent de Campelles o de la Torre, consagrada el 857, es va integrar a la parroquial de Sant Vicenç poc després del trasllat a Sendes (Baraut 1978, doc. 4, Miró 2019)

Mapa 40. Domini central de Sant Sadurní de Tavèrnoles amb els termes parroquials que en van passar a dependre, així com amb les possessions de Castellciutat. També es veuen les possessions del sud d'Andorra. Autor: Climent Miró i Tuset.

Savigna, Campmajor, Vilella, Aravago, Aristot, Cercèdol, Abiglers, Hiel (Bellestar), Zevert, Hedra, Envegera, Enval i Puiol (Baraut 1994-1995, docs. 8 i 59).

A l'est d'aquest primer sector hi havia Castellciutat, amb la propera església de Sant Esteve del Pont, situada al nord d'aquesta població. Aquesta església centrava una petita vila situada en l'indret on hi havia el pont que comunicava amb la Seu d'Urgell. Un altre temple, Sant Feliu, l'església castral del palau de Ciutat, va passar a dependre de Sant Sadurní de Tavèrnoles el 1099 conjuntament amb altres esglésies de dependència comtal (Baraut 1994-1995, docs. 59 i 110). En concret, les possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Castellciutat consistien en alous i parcel·les de conreu situades a les partides de Laguna Furt³⁶³, Perauba³⁶⁴, *Exentegosa*, Sacaleva³⁶⁵, Celves³⁶⁶, Burbet³⁶⁷, terres de Gutimó, o en altres del terme de Sant Esteve del Pont (Baraut 1994-1995, docs. 45, 51, 54, 70, 81, 94, 95 i 105).

363 Situada a l'entorn de Benavarre. La podríem identificar amb Lllavaneres (UTM 370750-4690726).

364 (UTM 371807-4690937).

365 (UTM 371558-4690509).

366 (UTM 371329-4689531).

367 (UTM 371627-4689864). [...] Ítem a Burbet una terra d'en P Ramon té la Guillem Cellerer, afronta ab Gabriel Maçana e ab si mateix e ab Joan Alassa e via pública [...] (Baraut 1982c: 66).

Tota aquest sector formava una continuïtat territorial situada en el solà del Cogull i bona part del de la vall de Castellbò. Aquest domini també s'estenia cap a l'oest, ja dins de la Ribalera, en terres pallareses, amb l'alou que Arnau Dacó i la seva muller, Ermeniarda, van donar el 1045 a Sant Sadurní (Baraut 1994-1995, doc. 65).

5.11.3. Sant Miquel de Ponts i la vall d'Andorra (Tolse i Engordany)

Aquestes possessions configuraven el segon sector dels dominis dispersos propers. Al nord del terme o domini central de Sant Sadurní de Tavèrnoles, hi havia la vila de Ponts, amb la seva església de Sant Miquel, que se situava prop de l'actual Farga de Moles, sota de l'indret del castell homònim, conegut al segle XIV com la Bastida d'en Donat, perquè Donat d'Aguilar la va comprar el 1289 al comte Roger Bernat III de Foix (Baraut 1976, Baraut 1977) (mapa 40). L'església de Sant Miquel de Ponts s'emplaçava probablement a la roca, «*in ipsa rocha super villam Pontis*», no gaire lluny de la torre que surt referenciada en un dels seus límits (Baraut 1976). Aquest domini va passar a formar part de les possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles l'any 1004, a través d'una donació dels comtes Ermengol I Gedberga (Baraut 1994-1995, doc. 32).

Al nord de Ponts comença el territori històric de la vall d'Andorra, l'orografia de la qual en aquest sector difereix de la d'Andorra la Vella o vall central, situada més a septentrió de la serra de la Creu (2.134 m), l'Asparró (1.668 m) i el serrat de l'Obac (1.373 m). En aquesta contrada, el riu Valira s'obre pas per un estret entre la muntanya de Rocafort i Sant Martí de Nagol (1.100 m), en un indret conegut en la documentació medieval com a grau d'Aixovall (Baraut 1994-1995, doc. 7)³⁶⁸.

Cap al sud, la parròquia de Sant Julià resta oberta sense que existeixi una gran barrera orogràfica que la pugui separar dels veïns territoris d'Arcavell i Ponts. L'indret de Vidrielles, al sud de Ponts, i prop de l'actual borda Coll, se situa en un estret de la vall i marca el límit nord del domini central de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Aquest encongiment de la vall no és ni de bon tros similar al que es troba al nord de l'actual població de Sant Julià de Lòria i que es correspondria amb l'esmentat grau d'Aixovall de la documentació (Bolòs, Hurtado 2006: 28-29, Baraut 1994-1995, doc. 7).

El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles concentrava al sector sud d'aquesta parròquia un seguit de possessions de certa superfície, que per proximitat i orografia de la vall, vincularem més amb el domini central que amb la cel·la de Sant Jaume d'Engordany, situada més al nord (mapes 40 i 41). En aquesta àrea, el domini més important

368 El territori lauredià (de Sant Julià de Lòria) continua encaixat cap al nord fins a trobar la vall del riu d'Ós a Aixovall i direcció Andorra seguiria per l'estret o portella anomenada d'Aixovall. Jacinto Bonales recalca que «una portella és el pas estret d'un riu entre dues muntanyes, especialment si en una o totes dues muntanyes, en la confluència hi ha graus» (Bonales 2013: 106-107). Aquesta portella es correspon amb l'estret situat al nord d'Aixovall, al lloc conegut com a Prat de la Teresa, on actualment hi trobem unes naus industrials dedicades a la venda i reparació d'automòbils. En aquell indret hi existeix encara la partida de les Portes i la creu de les Portes (Bonales 2013: 107).

del monestir el conformava el vilar de Tolse i la seva església de Sant Andreu. Un document fals, datat de l'any 867, atribueix aquest vilar a Tavèrnoles «*ad proprium alodium et dominium*» (Miró 2019b, Baraut 1994-1995, doc. 7). El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles tenia en aquesta contrada, teòricament des del 986, la possessió de dos alous: un al vilar d'Abresem, actual Pui d'Olivesa, amb l'església de Sant Mateu, i un altre al vilar de Juberrí Jussà (Baraut 1994-1995, docs. 28 i 33). Segons es remarca, els vilars situats al sud de la parròquia de Sant Julià de Lòria, que havien tingut una vinculació amb la família comtal, tenien uns límits molt definits (Bonales 2013: 111).

Continuem, la vall central d'Andorra és la que constitueix tradicionalment la històrica parròquia d'Andorra (mapa 41)³⁶⁹. La presidia el castell d'Enclar, un centre de control territorial vinculat al poder comtal³⁷⁰. En aquella època, la parròquia estava constituïda per una sèrie de nuclis de poblament semi-dispers: Santa Coloma, Andorra, Engordany, els Vilars, Engolasters i les Caldes (Escaldes).

La cel·la de Sant Jaume d'Engordany, situada al sector nord del territori de la parròquia, administrava les possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la vall central i possiblement també totes les que el referit monestir tenia a la resta d'Andorra, tret de les de Sant Julià de Lòria³⁷¹. Convé ressaltar que el domini de Tavèrnoles a Engordany consistia en la possessió de diferents parcel·les de conreu, sobretot de vinya (Baraut 1994-1995, 16 i 31). Altres propietats del monestir se situaven en diferents indrets de la parròquia, com la Trapa, que no hem localitzat (Baraut 1994-1995, docs. 46, 74 i 84).

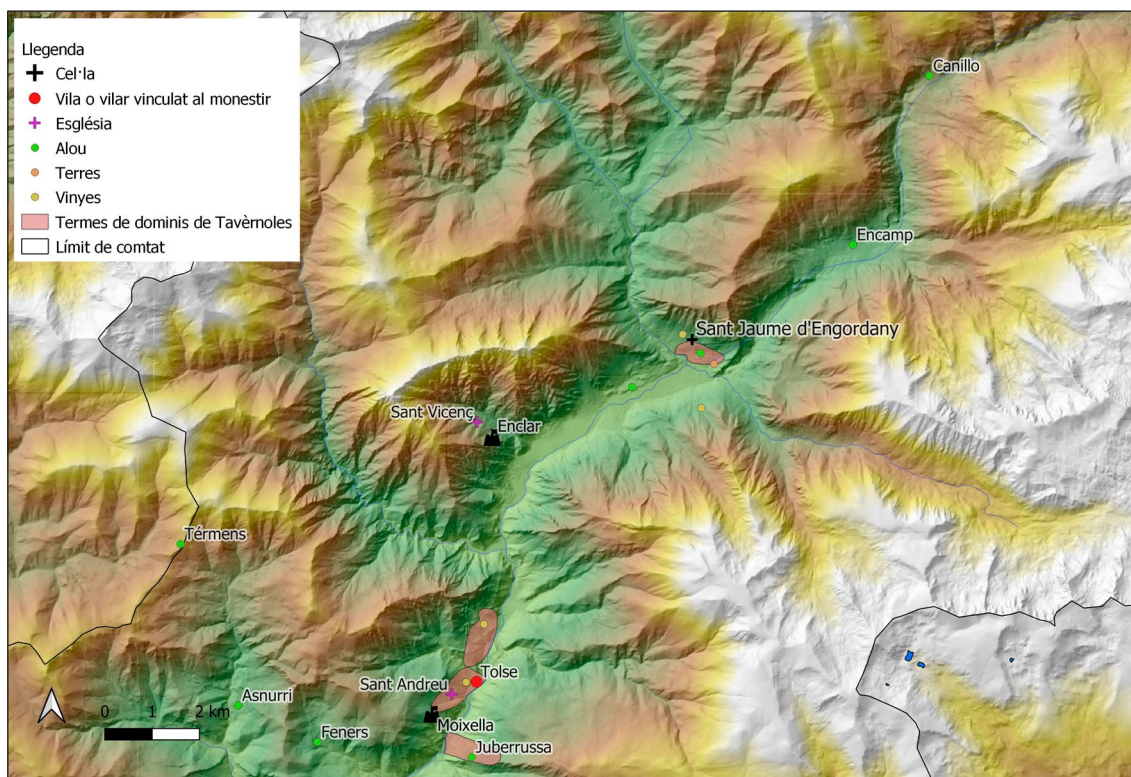
Quan el bisbe Guisad II va consagrar el 952 l'església de Sant Feliu de Ciutat, el comte Borrell II la va dotar amb l'església de Sant Vicenç d'Enclar i amb diferents drets i possessions que tenia a Andorra (Baraut 1994-1995, doc. 17)³⁷². Convé recordar que l'any 1099, la referida església d'Enclar, conjuntament amb la de Sant Feliu de Ciutat, van passar a formar part dels dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles en una donació del comte Ermengol V, que comprenia també altres esglésies de la seva propietat, la majoria de les quals vinculades a castells. Aquesta cessió va comportar que, conjuntament amb l'església de Sant Feliu de Ciutat, s'integressin al domini del monestir bona part de les deixes esmentades a la dotàlia de l'any 952, «*cum tota hereditate*

369 La parròquia d'Andorra englobava en època moderna els quarts d'Andorra la Vella i d'Escaldes-Engordany (Cavero 2004, Cavero 2005).

370 El castell d'Enclar era un antic *castrum* construït a la meitat del segle IV com a una claustra, convertit en un veritable punt de control territorial en època altmedieval (Yañez 2005: 87). El castell va estar lligat al poder hispanovisigot i molt possiblement va perviure en les seves funcions durant el segle VII. En el trànsit dels segles VII i VIII és quan es va reorganitzar l'espai del castell i es va construir l'església de Sant Vicenç. El castell possiblement representava el control extern de la vall (Fortó, Codina 2010).

371 Veure l'apartat (4.5.3), referit a Sant Jaume d'Engordany.

372 [...] *Ideoque iam dictus comes cedo ad domum Sancti Felicis predicti et Sancti Martini, ad consecracionis diem, omnes meas decimas dominicales de Civitate predicta et de vall Andorrense et de villa de Bescheran, tam de laborancia quam de obliis; et d' ipso alaude dominicale de Adralle et de Arasuze, sicut constitutum fuit a diebus avii vel avunculi mei. Insuper ibidem trado in valle andorra castrum Sancti Vicencii cum ipsa ecclesia, cum omnibus rebus ad se pertinentibus et terris, vineis, et omnem meum alaudem quem habeo in Chaniglaui et quantum alaudem habeo in Encampo; et ipsas meos mansos dominicales, quos habeo in Envezinio vel in ipsas Comas, et ipsas decimas dominicales de Asnurri [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 17).

Mapa 41. Dominis del monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles a la vall d'Andorra. Es destaquen les possessions aloeres del sud i la cel·la de Sant Jaume d'Engordany. Autor: Climent Miró i Tuset.

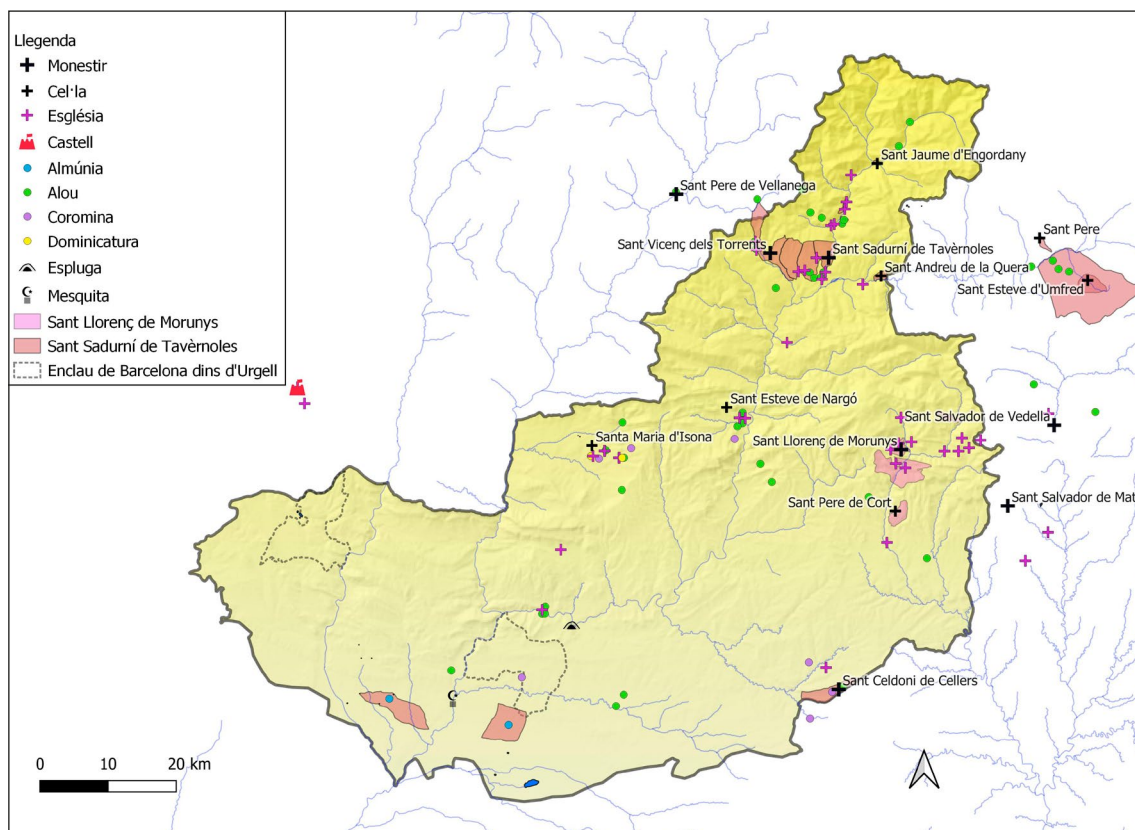
et decimaria quod hodie habent» (Baraut 1994-1995, doc. 110). Per aquest motiu, la cel·la d'Engordany deuria administrar també els alous dominicals d'Encamp i de Canillo, que estaven vinculats a Sant Feliu de Ciutat des del moment de la seva consagració l'any 952.

Encara que només ho podem plantejar com una suposició més que com una hipòtesi, probablement des d'aquesta cel·la es recaptarien tots els delmes vinculats a aquella consagració (Baraut 1994-1995, doc. 17). L'atorgament de la meitat dels censos i dels drets d'alberga que corresponien a la vall d'Andorra per part d'Ermengol I mostraria la importància que tenia aquest monestir en l'administració territorial del comtat, i concretament, de la referida vall (Baraut 1994-1995, doc. 34)³⁷³.

5.11.4. Sant Andreu de la Quera. Als confins amb el comtat de Cerdanya

La cel·la de Sant Andreu de la Quera administrava una petita porció de territorial integrada bàsicament a l'estret conegut com a les Cabanotes o Forat de la Seu, aigües

373 [...] *id est census de valle Annorrense ipsa medietate ab omni integritate et ipsas meas paratas ad integrum totas* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 34). El monestir no va consolidar la recaptació dels censos i ho va acabar perdent (Viader 2003: 85 i 90-93).

Mapa 42. Distribució dels dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles (ss. IX-XI).

Autor: Climent Miró i Tuset.

amunt del Segre de la Seu d'Urgell direcció cap al Baridà i la Cerdanya (mapa 42). Aquesta cel·la, esmentada com a tal el 1040, en la consagració de l'església abacial de Sant Sadurní de Tavèrnoles, se situava als confins del comtat en el seu límit amb la Cerdanya al Baridà (Baraut 1994-1995, doc. 59).

La cel·la de Sant Andreu té els seus orígens en la petita comunitat monàstica homònima, esmentada el 855, la qual en el seu domini central tenia una conjunt de parcel·les de conreu de terres i vinyes, entre d'altres, que molt possiblement els monjos de la comunitat deurien explotar directament³⁷⁴. Sant Andreu tenia també una sèrie de parcel·les de vinyes a Preixana, dins del veí terme d'Arsèguel, ja dins del Baridà i del comtat de Cerdanya (transcripció 5, annex 1). A la contrada de Sorri, entre Bescaran i Carcolze hi tenia una camp al lloc de la Moixella, i peces de terra a *Scire* i *Matamala*, que no hem localitzat però que no deurien ser molt llunyanes d'aquests indrets (Baraut 1994-1995, docs. 13 i 14).

374 [...] *Ego Venenatus neminitus presbiter in locum de ipsa fonte cuius vocabulum nomine Lactavice edificavi in eo domum in honore [en blanc] apostili, domos, cum exiis, vel regresiis, vineas, ortos, arbores pomiferos vel impomiferos, terras cultas, tam cultum quam et incultum, garricis, silvis [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 6). Veure apartat (4.2.3), dedicat a Sant Andreu de la Quera.

5.11.5. Sant Esteve de Nargó. Entre la muntanya i la plana

Nargó o Coll de Nargó se situava en una àrea estratègica, des d'un punt de vista comunicatiu entre el nord i el sud del comtat, o entre la muntanya i la terra baixa (mapa 42). La no localitzada església de Sant Esteve, esmentada com a cel·la en l'acta de consagració de l'església abacial de Sant Sadurní de Tavèrnoles, teòricament de l'any 1040, deuria ser el centre de control administratiu de totes les possessions que tenia el referit monestir en aquesta zona del comtat (Baraut 1994-1995, doc. 59).

Aquest domini incloïa diversos alous, a part del propi de l'església de Sant Esteve, com el de la Maçana, que a mitjan del segle XI, concretament el 1049, van ser infeudats a Isarn de Cabó³⁷⁵. Poc temps després, el 1069, el monestir es va fer enrere i va recuperar el domini després del pagament de 20 unces d'or (Baraut 1994-1995, doc. 78).

El monestir tenia en aquest terme espais agrícoles a la partida de Llancers, així com els alous de la Ribera i de la Serra, ambdós provinents de donacions de l'any 1099 (Baraut 1994-1995, docs. 103, 106 i 107). No hem d'oblidar un altre alou a la Ribera, que el comte Ermengol V i la seva muller Maria van vendre també aquell any a Sant Sadurní pel preu d'una mula o de 40 unces d'or. Aquesta transacció va tenir lloc molt possiblement en el marc de la conquesta de Balaguer, endegada per aquest comte, i per la política de Tavèrnoles d'engrossir més aquest domini territorial³⁷⁶.

Finalment, la donació de diferents esglésies de dependència comtal l'any 1099 per part del comte Ermengol V a Sant Sadurní de Tavèrnoles comprenia també la de Sant Climent, que va passar a formar part del domini del monestir, conjuntament amb el seu alou i els respectius delmes (Baraut 1994-1995, doc. 110).

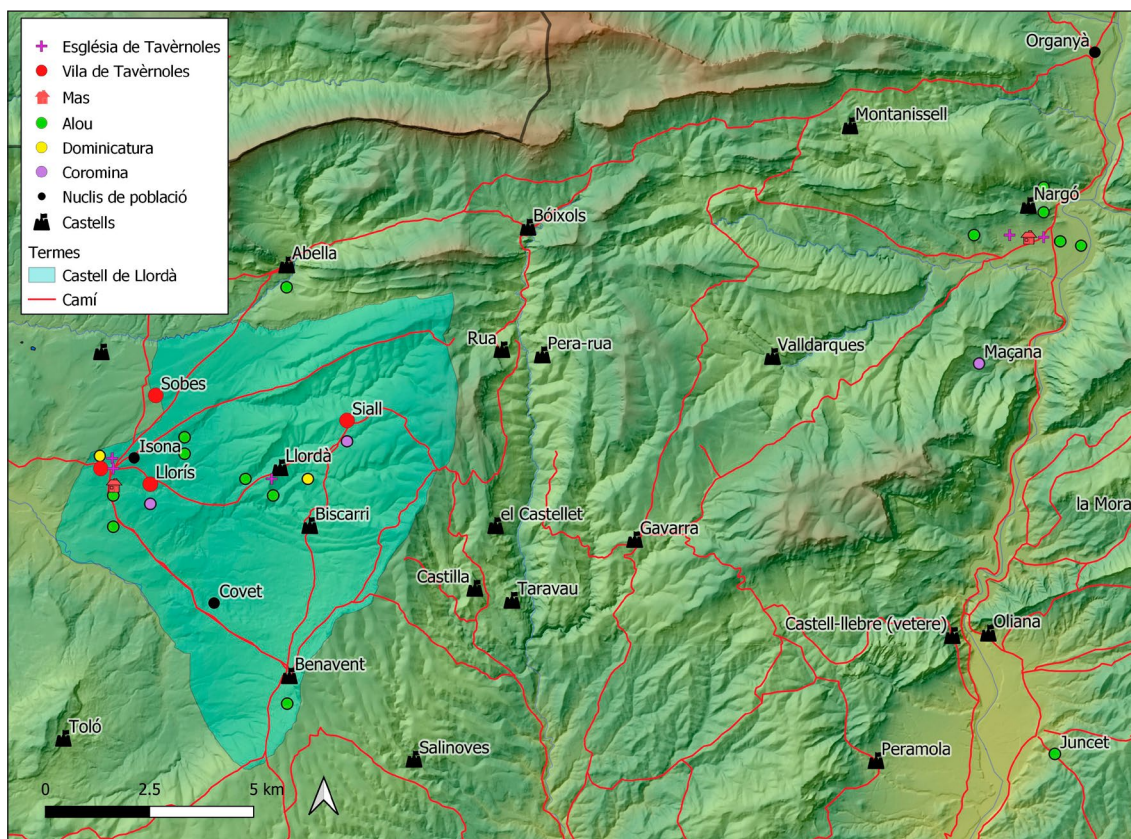
5.11.6. Isona i Conca Dellà. Una possessió en un indret antic

La subcomarca o contrada de la Conca Dellà es coneix també a la documentació de Santa Cecília d'Elins com a *Sub montanione*, referit a la part del comtat que s'ubicava al piemont dels Pirineus. En la documentació de Sant Sadurní de Tavèrnoles no hem trobat cap esment d'aquest territori amb la referida denominació (mapa 43)³⁷⁷. En aquesta subcomarca destaca l'antiga ciutat d'Isona, que als segles X i XI, rebia la denominació de vila (Baraut 1994-1995, docs. 29 i 39). Tanmateix, en aquella època

375 En concret, el monestir va signar el 1049 una convenença amb l'ardiaca Ramon de Cabó sobre el feu que tenia Isarn de Cabó a la Maçana. Amb el pacte, el noble rebia també l'administració de l'església de Sant Esteve i del seu alou, així com la recaptació dels delmes i de les primícies. A canvi, el noble ho tenia en feu de Tavèrnoles i es comprometia a donar allotjament anual a set cavallers, per l'espai d'un dia i una nit, i que també allotgés els religiosos de Tavèrnoles en els seus viatges cap a la marca, «*si transitum abent in marcha aut de marcha in montana*» (Baraut 1994-1995, doc. 67).

376 Aquest alou provenia al comte del seu pare, Ermengol IV, a través de Guillem, fill d'Olibà Franc. [...] *Advenit autem nobis supra dicta omnia per vocem genitoris mei, ego Ermengaudus comes, seu per vocem comitalem sive etiam per Guilelmum supra dictum filium Olibani predicti, qui fuit meus baiulus et non potuit mihi facere directum de damno quod fecit michi de ipsa baiulia, et idcirco venit in mea potestate cum ipso alaude supra scripto ad faciendam meam voluntatem* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 108).

377 Veure en l'apartat (5.3.4) d'aquest capítol el tractament del *Sub montanione*.

Mapa 43. Els dominis de la Conca Dellà i de Nargó del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (ss. X-XI). Autor: Climent Miró i Tuset.

havia perdut la centralitat en pro del castell de Llordà, que dominava la contrada des de la seva ubicació encimbellada en un contrafort de serra Mitjana, una de les denominacions que rep el carener muntanyós que divideix les conques del Segre i de la Noguera Pallaresa. Cal destacar les referències documentals a l'antic estatus d'Isona i de l'antigor de les viles de *Subixano* (Sobes) i Llorís³⁷⁸. Un cas similar el trobem amb el llogarret de Siall, que rep el 1010 el qualificatiu de «*alia villa herema*», probablement com a conseqüència d'un abandó motivat per alguna inseguretat o destrucció conseqüència d'una acció bèl·lica (Baraut 1994-1995, doc. 39)³⁷⁹. Aquests esments són prou indicatius del canvi estructural del tipus de poblament en aquesta àrea, amb l'abandó d'uns llocs, la pèrdua de categoria d'uns altres, com Isona, que esdevingué una vila quan havia estat una ciutat, i la presència de castells termenals situats a les carenes, que acabaren dominant el territori (Miró 2012: 84)³⁸⁰.

378 Joaquim de Moner va publicar el 1878 l'article «Memoria sobre la villa Lloris» a una publicació de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, una de les matrius del Centre Excursionista de Catalunya (de Moner 1878).

379 Dues algarades van atacar els anys 904 i 909 el Pallars. Per proximitat cronològica a la documentació, podem incloure-hi la del 967-968, que va ser liderada pel governador d'Osca, que podria haver atacat també la Conca Dellà (Suñé 2020: 179, Bolòs, Hurtado 2006: 20, Bramon 2000: 314-315).

380 Per a Llordà, veure (Benito, Adell 1993).

L'església de Santa Maria d'Isona, que surt esmentada com a cel·la l'any 1080, en el moment de la concessió de la batllia d'aquest lloc al capellà de Llordà, administrava totes les possessions del monestir a la Conca Dellà (Baraut 1994-1995, doc. 87)³⁸¹. Les possessions de Tavèrnoles comprenien també l'església i probable antic monestir de Sant Vicenç, «*qui fuit destructa ad sarazenis, qui deserta fuit per annos multos*», amb el seu alou. Així, la donació del 973 del comte Borrell II, considerada falsa, integrava l'església de Sant Sadurní de Llordà, que passà a formar part dels dominis d'Arnau Mir de Tost (Baraut 1994-1995, docs. 23 i 24)³⁸². Les possessions també incloïen la vila d'Isona, «*qui fuit civitas*», la vil·la antiga de Llorís, la de *Subixano* (Sobes), que estaria situada prop d'Abella i la «*villa herema de Cesallo*» (Siall) (Baraut 1994-1995, doc. 39).

Convé fer ressaltar que bona part de les pertinences del monestir eren alous d'origen comtal, com els llegats per Borrell II l'any 993 en el seu testament, i els provinents de les donacions d'Ermengol I (Baraut 1994-1995, docs. 30, 38 i 39). En aquest grup de possessions d'origen senyorial hi hem d'integrar les coromines que Arnau Mir de Tost va llegar a Tavèrnoles en el seu testament, l'any 1071, situades a a *Exarten i Casallg* (Baraut 1994-1995, doc. 80).

5.11.7. Alòs. A l'entorn de l'església de Sant Feliu

Alòs, que se situa a la riba del riu Segre al nord de Balaguer, va estar vinculat al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles a partir de l'any 1017, quan els comtes de Barcelona, Ramon Borrell i Ermessenda, van donar a la referida comunitat una espluga situada prop del riu Segre, davant del castell de Malagastre, perquè hi construís una església dedicada a Sant Salvador. Els comtes de Barcelona donaren l'espluga «*hoc quod nobis Deus dedit et liberari concessit a contubernia et a manibus paganorum*» perquè els monjos hi aixequessin l'esmentada església i repoblessin aquella contrada, «*ipsarum loca heremis solitudinis et faciant munificenciis et heremitates reducant ad culturam*». Els comtes els van donar també tots els delmes que poguessin adquirir en els termes dels castells d'Alòs, Rubió i Malagastre (Baraut 1994-1995, doc. 43).

381 El lliurament de la batllia d'Isona per part del monestir al capellà del castell de Llordà, Ermengol Bernat, s'ha de contextualitzar en: la Reforma Gregoriana, en una política del monestir de donar a tercers l'administració de dominis llunyans respecte el central, la feudalització del país, i la tensió que en aquell moment existia entre l'Església d'Urgell, els hereus d'Arnau Mir de Tost i la família comtal, que era el tradicional patró del monestir de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 87). Uns anys més tard, el 1088, el monestir signava un conveni sobre la tinença d'aquesta batllia amb Isarn Gilibert, el qual havia de retre homenatge a l'abat com a senyor, i aquest podia treballar els béns dominicals (*mansiones dominicas*) i les vinyes que el monestir hi tenia des de l'època de Borrell II [...] *Et ipse Isarnus cum sua mesnada abitet in ipsas mansiones dominicas Sancti Saturnini assidue et condirigat eas et cooperiat eas honorifice, et vineas Sancti Saturnini bene laboreat cum pane et vino Sancti Saturnini. Et ipsa baiuila supra scripta teneat Isarnus ad servicium Sancti Saturnini fideliter de ipso abbate et monachis eiusdem loci, et si homo comendatus de supra dicto abbate et faciat fidelitatem de suo corpore et de suis membris et de sua honore. Et donat ei predictus abbas casallagge quod Seniofredus tenebat in Loris, ipsa terra et ipsa vinea de rebost [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 96). En quant a la jurisdicció de Sant Sadurní de Llordà, veure (Cases, Adell 1996: 375-376).

382 En referència a la veracitat d'aquests documents, veure (4.1.7), dedicat a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

El document deixa entreveure una voluntat dels comtes de Barcelona, que actuarien com a tutors del jove Ermengol II d'Urgell, de fixar en aquesta zona una organització religiosa que actués sota el seu patronatge amb la voluntat d'administrar-lo.

Els monjos hi havien de promoure *perprisiones* a les terres que es consideraven ermes en aquell indret (Font 1969: 86). Així doncs, ens trobaríem davant d'una voluntat «colonitzadora» o organitzativa d'aquesta porció territorial que va entrar a formar part durant un temps dels dominis dels comtes de Barcelona, els quals deuriem tornar a ser administrats per les autoritats islàmiques en morir el comte Ramon Borrell, l'any 1018. Aquest territori va ser conquerit definitivament el 1019 per Ermengol II d'Urgell, Berenguer Ramon de Barcelona i per Arnau Mir de Tost, el qual hi va tenir un paper destacat (Fité 1994b: 31-32)³⁸³.

Així doncs, la possessió de l'espluga on es va construir més endavant el santuari del Salgar, encara surt documentada l'any 1040 a l'acta de consagració de l'església abacial de Tavèrnoles, «*deinde ipsa Spalunca simul cum ipsa ecclesia Sancti Salvatoris de Malagastro*» (Baraut 1994-1995, doc. 59). Aquesta possessió no deuria perdurar gaire temps més en els dominis de Tavèrnoles, motiu pel qual les possessions en aquesta contrada van ser administrades des de l'església de Sant Feliu d'Alòs, que en cap moment va rebre la consideració de cel·la (mapa 44). En ple procés de renovació gregoriana, l'abat de Tavèrnoles, Ramon, va signar el 1080 una convinença amb un sacerdot, anomenat Oriol, sobre l'administració de la referida església, en la qual el prevere es quedava amb l'esmentat temple i amb dues parts de les collites, «*tam de terris quam vineis*» i les oblacions (Baraut 1994-1995, doc. 88).

5.11.8. Sant Sadurní de Llanera i Sant Celdoni de Cellers. *La solitudine Ardevolense*

Sant Sadurní de Llanera i Sant Celdoni de Cellers es troben dins de la ribera del Llobregós, a la part meridional del Solsonès i septentrional de la Segarra, en una regió natural que surt esmentada el 803 amb el nom de «*solitudine Ardevolense*», quan Leidrat, administrador del bisbat d'Urgell, va donar a Tavèrnoles l'església de Sant Sadurní, que havia estat edificada pel discòl monjo Sidoni de Sant Sadurní de Tavèrnoles³⁸⁴, i l'any 1038 amb la denominació de «*valle qui dicunt Tolletana*», en la donació de l'església de Sant Martí a Sant Celdoni de Cellers, per part del senyor del lloc, Borrell (Baraut 1994-1995, docs. 1 i 56) (mapes 14 i 42). Tot aquest territori

383 Aquest document, que es conserva al Cartulari de Tavèrnoles, presenta una possible errada en la datació, que es correspon al 18 de juliol del 1018. El comte Ramon Borrell va morir el 25 de febrer del 1018. La donació no pot ser d'aquest any. Baraut indica que possiblement es correspon a l'any 1017 (Baraut 1994-1995: 61). El comte Ramon Borrell va morir el 25 de febrer del 1018 (de Fluvià 1989: 27).

384 Veure l'apartat (4.1.7), dedicat a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

estava dominat pels castells termenals de Cellers, Figuerola, Ardèvol, Fontanet i l'Aguda (Torà) (Bolòs, Hurtado 2006: 102-103).

L'any 1071, la donació de Sant Celdoni al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, endegada pels hereus de Borrell, els senyors de Cellers, incloïa també «*et alaudium quod in circuitu ecclesie*», que es correspondria amb l'alou central d'aquesta comunitat, que en aquell moment rebia el qualificatiu d'església. L'alou agrupava diferents espais de conreu i cases. Aquest petit monestir posseïa també tres coromines situades a Cellers, Ardèvol i Castellfollit de Riubregós. Així, Tavèrnoles recaptava també els delmes i primícies de Sant Celdoni de Cellers i de Sant Sadurní de Llanera (Baraut 1994-1995, docs. 59, 79 i 90).

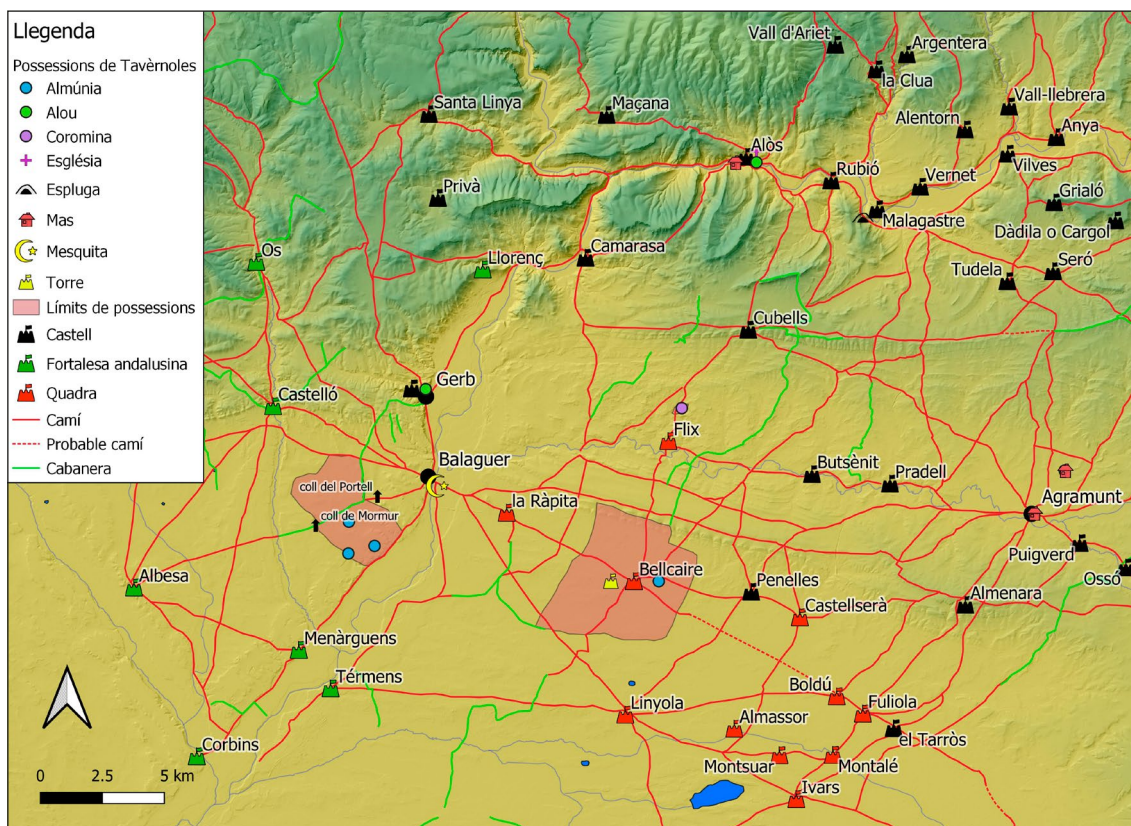
5.11.9. El Mascançà i Balaguer. L'extrem de la marca

La contrada més meridional del nostre àmbit d'estudi s'avé cronològicament amb els darrers anys del segle XI (mapa 44). En dues de les donacions aloeres de Ribelles, a la vall del Llobregós, s'ementa com a límit meridional «*in ipsa spona de Maschacan*» i «*ipsa spona de Macana*» (Baraut 1994-1995, docs. 75 i 93). Com hem explicat a l'apartat de Santa Maria de Gualter d'aquest capítol, el Mascançà integrava el territori més meridional del comtat, situat a la riba esquerra del riu Segre, en concret el comprès entre les ciutats de Balaguer i Tàrrega, població inclosa dins dels límits del comtat de Barcelona. Tot aquest territori i el situat al marge dret del Segre al sud de Balaguer conformava un paisatge agrícola perfectament integrat a la societat andalusina, amb l'existència d'explotacions d'almúnies i alqueries, que com hem comentat, s'anaren incorporant a l'espai comtal des de finals del segle XI (Brufal 2013, 200-206)³⁸⁵.

Els termes dels castells i sobretot de les quadres conformaren el nou espai amb la pervivència de part de la memòria toponímica dels pobladors andalusins. Les donacions d'Ermengol IV incorporaven territori que encara no formaria part del seu domini, com l'integrat dins de la ciutat de Balaguer o el de Bellcaire. La mort del comte l'any 1092 a la seva estratègica residència a Gerb impediria la pretesa conquesta de Balaguer. Després de la conquesta duta a terme per Ermengol V, l'administració de la contrada va quedar truncada amb la mort del mandatari, el 1102, i l'arribada dels almoràvits. Com bé sabem, encara que estiguem fora de l'àmbit cronològic de la nostra recerca, va ser Pedro Ansúrez, sogre d'Ermengol V, qui va liderar la conquesta definitiva de Balaguer (Bertran 2007: 165-169).

Les possessions donades per Ermengol IV i Ermengol V es podrien considerar com a efímeres, atesa la desorganització del Mascançà, amb la mort d'Ermengol V i l'arribada dels almoràvits. Aquest seria el cas de la torre de Bellcaire, conjuntament amb dues almúnies, que foren donades l'any 1091 per Ermengol IV a Tavèrnoles,

385 Veure l'apartat (5.4) d'aquest capítol, dedicat als dominis de Santa Maria de Gualter.

Mapa 44. Dominis de Sant Sadurn de Tavèrnoles a Alòs, Balaguer i el Mascançà (final del segle XI). Moltes d'aquestes possessions, com la mesquita de Balaguer i les almúnies properes es van donar abans de la conquesta comtal. Es pot veure la configuració de l'entorn de Balaguer, amb part del Mascançà sota domini comtal i part sota control andalusí, com també succeïa al sud de les Aspres (Llorenç, Castelló i Os). Autor: Climent Miró i Tuset.

amb l'objectiu que el monestir hi construís una església dedicada a Sant Sadurn i a Santa Maria³⁸⁶.

En aquestes possessions hi hem d'incloure l'heretat que el comte Ermengol V va donar el 1094 al monestir, procedent d'un membre de la societat andalusina balaguerina, anomenat Avinamoni, la qual comprenia una mesquita, que havia de ser transformada en una església dedicada a Sant Sadurní, uns horts i una almúnia situada al sud de Balaguer (Baraut 1994-1995, doc. 100)³⁸⁷.

386 [...] *Affrontat ipsam turrem a part orientis in ipsa serra de Sancta Mera, de meridie in ipsa almunia de Alfiz et de Fidela, de occiduo et de circi in ipsa Faneca et in ipso Pedricz et sic ascendit ex alia parte in iam dicta de Sancta Mera* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 98). Aquesta donació segueix el mateix esquema que el comte va realitzar amb Santa Maria de Ripoll perquè construís una església a la Vilanova de davant de Balaguer (Bach 1986-1987, doc. 9) i també amb el mateix monestir de Tavèrnoles amb Gerb, perquè hi construís una església dedicada també a Sant Sadurní (Baraut 1994-1995, doc 99).

387 El comte Ermengol IV va donar prèviament el 1091 la mesquita d'Avinamoni de Balaguer a la canònica de Santa Maria de Solsona perquè quan fos conquerida hi construís una església (Llorens 1996-1997, doc. 314). En no produir-se aquesta conquesta, possiblement s'arribà un pacte amb les autoritats musulmanes i Balaguer quedà tributària del comte Ermengol IV (Bertran 2007: 168), més endavant entrà en la planificació del seu fill, Ermengol V, que la donà a Tavèrnoles mentre durà el seu efímer domini balaguerí.

Encara que sortim del període cronològic, després de la conquesta de Pedro An-súrez, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va acumular diferents possessions i drets en aquella ciutat i el seu entorn geogràfic, com és el cas d'horts, cases, un molí i un alou a Balaguer, i un mas a Bell-lloc³⁸⁸.

5.11.10. Els dominis cerdans: Sant Pere de Ger, la бага i Sant Esteve d'Umfred

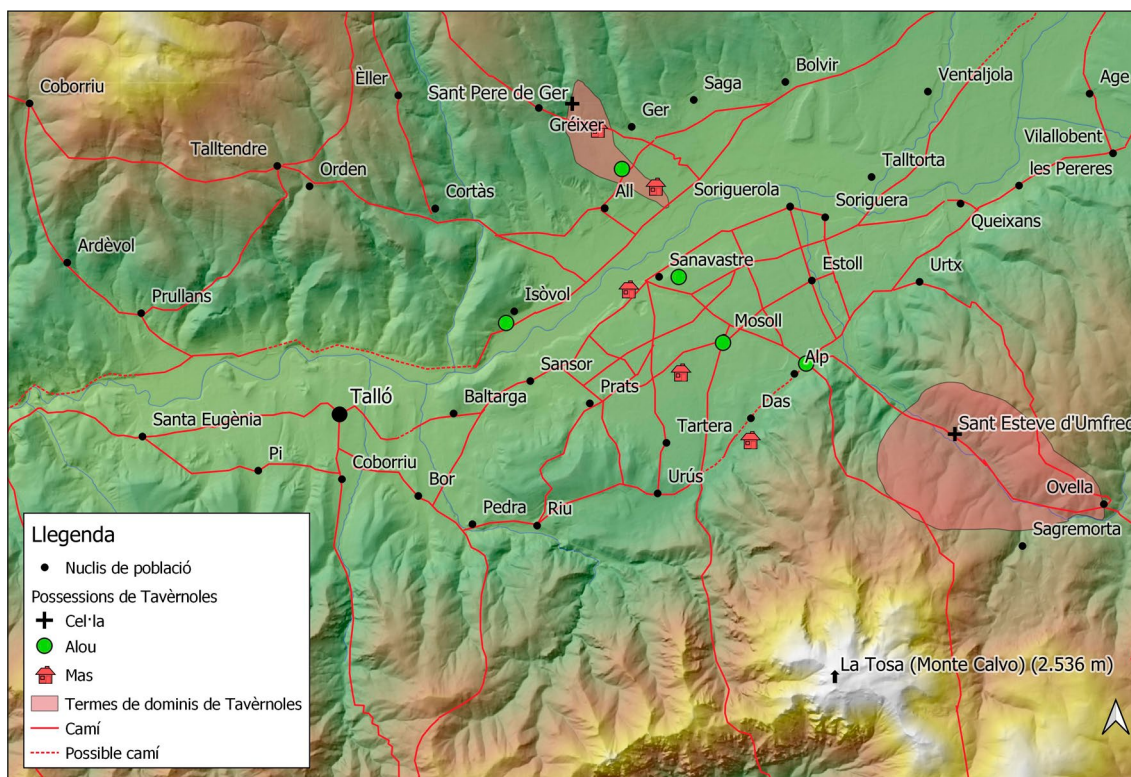
Els dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles de fora del comtat d'Urgell se situaven en quatre àrees ben definides: la Cerdanya, la vall del Llobregat (Berguedà), el Pallars i la Ribagorça. En el primer territori hi havia la cel·la de Sant Pere de Ger, les possessions de la бага (obaga) i la cel·la de Sant Esteve d'Umfred; a la vall del Llobregat, concretament a la comarca del Berguedà, hi havia el monestir de Sant Salvador de Vedella, el de Sant Salvador de Mata i Sant Pere de Casserres; al Pallars, concretament al Sobirà, el monestir de Sant Pere de Vellanega; i finalment, a la Ribagorça, Lasquarri, a la vall de l'Isàbena.

La cel·la de Sant Pere de Ger estava situada a la solana de la plana de la Cerdanya, a l'est del poble de Ger (mapa 45). La *domum* (casa) de Sant Pere ja estava fundada l'any 965, quan el prevere Dacó va donar-li una peça de terra al lloc anomenat «*ipsos Asperos*», que era veïna d'altres terres de la referida comunitat (Baraut 1994-1995, doc. 19)³⁸⁹. Aquesta església va entrar als dominis de Tavèrnoles l'any 978 per una donació del comte Borrell II (Baraut 1994-1995, doc. 26). La cel·la, que surt esmentada el 1040 com a «*et ipsa cella de Sancto Petro*» a la dotàlia de l'església de Tavèrnoles, administrava totes les possessions del monestir en aquest sector de la plana cerdana (Baraut 1994-1995, doc. 59). Un plet entre el monestir i el comte de Cerdanya, que va desembocar en la concòrdia que signaren l'any 1079, deixa entreveure que aquell any encara existia l'esmentada cel·la (Baraut 1994-1995, doc. 85).

La parcel·lació de l'espai agrari de Sant Pere tendia a concentrar-se al seu entorn i dins del terme homònim (Baraut 1994-1995, docs. 19, 22, 26, 27, 59 i 95). Cal ressaltar que el monestir va optar per explotar les terres agrícoles de Ger a través de masos, sobretot després de la restitució de l'any 1037, quan el prevere Seniofred i els seus fills van perdre el plet contra Tavèrnoles per les possessions de l'església de Sant Pere

388 Tot i que ja ens trobaríem en unes dates que sobrepassen les de la nostra recerca, la documentació provinent de Sant Sadurní de Tavèrnoles ens mostra diferents drets i possessions que tenia en la ciutat de Balaguer i els seus entorns: horts a Balaguer (Baraut 1994-1995, docs. 113, 114 i 180); cases a Balaguer (Baraut 1994-1995, doc. 179); molí a Balaguer (Baraut 1994-1995, doc. 191); alous a Balaguer (Baraut 1994-1995, doc. 199) i mas a Bell-lloc (Baraut 1994-1995, doc. 188).

389 Xavier Costa recalca que l'esment de Sant Pere de Ger com a *domum* no és prou significatiu per indicar que es tractés d'un monestir (Costa 2019: 385). Manuel Riu destacà que era una església on hi residien conjuntament un grup de clergues (Riu 1961: 271). Jordi Bolòs, que ha estudiat les centuriacions a la comarca de la Cerdanya, destaca que n'existeixen de diverses orientacions, com es pot comprovar dins del terme de Ger. Bolòs recalca que l'espai de Sant Pere de Ger conté una orientació pròpia cap al sud que limita amb el terme d'All. Bolòs creu que ha de tenir un origen remot, possiblement en el Baix Imperi romà (Bolòs 2014: 68-69).

Mapa 45. Dominis de Sant Sadurn de Tavèrnoles a la plana de la Cerdanya (ss. IX-XI), amb la situació de les cel·les de Sant Pere de Ger i de Sant Esteve d'Umfred i els alous i masos propers a Sanavastre. Autor: Climent Miró i Tuset.

de Ger i els seus alous (Baraut 1994-1995, doc. 55). Ho podem comprovar en l'acta de consagració de Sant Sadurn de Tavèrnoles, en la qual s'esmenten els masos de Ger, «*qui fuerunt de Dominatu et ipsos qui fuerunt de Dauro*» i «*simul cum ipso mas de Monclus*», el de Montmalús (Baraut 1994-1995, doc. 59)³⁹⁰.

Els dominis que posseïa el monestir a la baga (obaga) de la plana cerdana, al marge esquerre del Segre, se situaven bàsicament a Sanavastre i Das. L'origen de part de tot aquest domini el trobem l'any 1012, quan Ramon Ermemir de Salices la seva muller Gerberga van permutar uns alous que tenien als termes de les viles de Das, Alp, Mossoll i *Onega* per un alou que Sant Sadurn de Tavèrnoles tenia al mas d'Ovella, que es trobava a la vall de la Molina (Baraut 1994-1995, doc. 41). Guillem Ramon, que

390 El monestir va donar el 1090 en feu l'alou de Sant Pere a un home anomenat Pere de Pere, que havia de donar anualment a Tavèrnoles part dels esplets i un cens anual d'un porc (Baraut 1994-1995, doc. 97). El mas de Sant Pere de Ger consta el 1692 com una de les possessions del Seminari, que com bé recordem, fou erigit el 1592 amb les rendes del monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles. [...] Venda de una heretat situada al terme de Ger, terra de Cerdanya, feta per Barthomeu Bernat de Saneya a Joan Martí de Rigolisa de tot lo mas de Santa Coloma de Ger, ab lo qual conste que lo diverse (sic) domini és del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles [...] [...] vocatur mas de Sant Pere cum omnibus suis terris, pratis, plantis, benefis, casis, casalibus, ademprivis et aliis suis iuribus et pertinentis [...] (ACU, *Llibre d'actes del seminari* (c. 1692), U1656) *Llibre de actes de la Casa del Seminari de la Ciutat de Urgell ahont conté los Censals, Stabliments, Concordias, Ordinations per lo bon Govern de dita casa fet per orde del Reverent Jacintho Locaya en Santa Theologia Doctor, rector de dit Semenary ahont los Rectors de aquella trobaran tota la llum del que te en dita Casa*. Veure el capítol número 8 i l'apartat (6.10.6).

tenia un mas a Sanavastre, el va permutar el 1035 amb el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles per l'església de Sant Pere de Casserres (Baraut 1994-1995, doc. 53). Cal ressaltar, que aquestes pactes establien que a la mort dels permutants tot anava cap al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

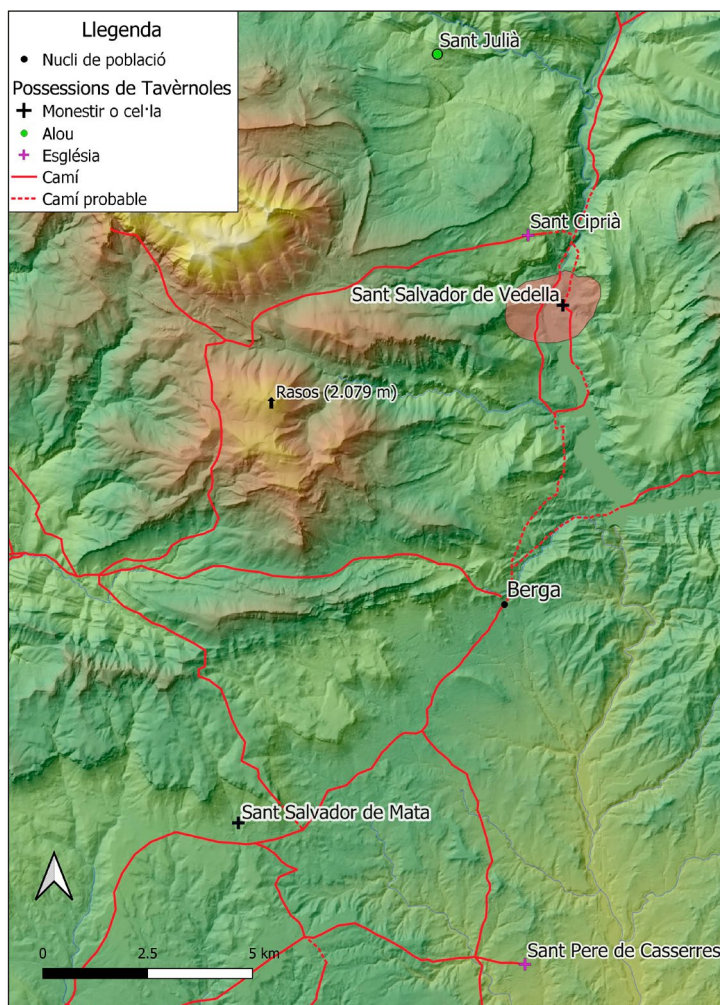
El conjunt d'aquestes possessions estava conformat per alous que contenien diverses parcel·lacions de conreu, sobretot cerealístic (Baraut 1994-1995, docs. 63 i 64). El monestir va optar per administrar-los a través de l'establiment de masos, el primer dels quals el trobem documentat el 1035 a Sanavastre (Baraut 1994-1995, doc. 53). Poc després, el 1040, a l'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles hi llegim que el monestir tenia també en aquest sector el mas *Darniela* (Baraut 1994-1995, doc. 59). L'alou de Das havia esdevingut possiblement una explotació de mas abans de l'any 1079, quan el comte de Cerdanya va signar la concòrdia amb l'abat Ramon de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 85).

La cel·la de Sant Esteve d'Umfred se situava a la vall de la Molina, «*in confinio Ceritanie*», en el camí cap a la vall de Ribes i l'àrea de pastures del pla d'Anyella. Aquesta cel·la surt vinculada a Sant Sadurní de Tavèrnoles en una època remota, l'any 815, si tenim com a verdadera aquesta data, del document fals que n'esmenta l'existència (Baraut 1994-1995, doc. 4). Aquest domini, que formaria un contínuum territorial amb el de Sanavastre i Das, va ser administrat també progressivament a través de l'establiment de masos, com el mas d'Ovella, que surt documentat l'any 1012 en la permuta que el monestir va signar amb Ramon Ermemir de Salices, i la mateixa cel·la de Sant Esteve, que s'estableix com a mas l'any 1167 (Baraut 1994-1995, docs. 41 i 166). Com podem comprovar, les possessions d'aquest sector es van caracteritzar de manera progressiva en una explotació de masos similar a la de la resta de dominis de la plana de la Cerdanya.

5.11.11. Els dominis del Llobregat: Sant Salvador de Vedella, Sant Pere de Casserres i Sant Salvador de Mata

El monestir de Sant Salvador de Vedella se situava en una petita elevació al fons de la vall de la Llobregat en l'actual pantà de la Baells, a l'antic pau de Berga (mapa 23)³⁹¹. L'emperador Lluís el Pietós va signar el 835 un precepte d'immunitat per a aquest monestir que va restar lligat a Tavèrnoles, tot conservant certa autonomia (Costa 2019: 243, Baraut 1994-1995, doc. 5). El domini comprenia, a part del monestir, l'església i el seu alou més proper, els vilars de Fígols i el de *Meliacarius*. Des d'aquest monestir també s'administrava la parròquia de Sant Ciprià, amb els seus delmes i primícies. Aquest domini també incloïa els vilars de *Magnad*, *Vileva*, *Folgoza* i *Villalonga*, així com també els alous de Lluçà i de Clusa (Baraut 1994-1995, docs. 5 i 59).

391 (UTM 406045-4669187).

Mapa 46. Localització dels dominis del Berguedà del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (ss. IX-XI). Autor: Climent Miró i Tuset.

Sant Pere de Casserres se situava al centre del Berguedà, en concret al sud de Berga molt a prop del nucli de Casserres³⁹². L'església ja restava vinculada l'any 1035 al monestir de Tavèrnoles i surt esmentada l'any 1040 com a parròquia a l'acta de la dotació de l'església del referit monestir, amb els seus delmes i primícies. Des d'aquí es deuria també administrar la parròquia de Sant Miquel de Fonogedell, i les esglésies de Santa Maria i de Sant Esteve. Les viles de Vilanova, Viladases, el Coll i el Puig depenien d'aquesta església que havia rebut la consideració de priorat (Baraut 1994-1995, docs. 53, 59 i 60).

L'església de Sant Salvador de Mata rep la consideració de *abatia* a la dotació de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 59). Atesa la seva proximitat, aquest domini conformaria cert lligam territorial amb el de Sant Pere de Casserres. El bisbe

392 (UTM 405140-4653470).

Nantigís la va consagrar el 13 de desembre del 899 i li va atorgar un terme força gran, d'uns 45 km², que amb els anys quedaria reduït per les intervencions dels comtes de Cerdanya en crear nous termes parroquials i castrals (Camprubí, Martí 2008, Baraut 1978, doc. 11). La vinculació a Tavèrnoles s'ha de relacionar amb l'esment de la dotàlia i amb el veïnatge de Sant Pere de Casserres.

5.11.12. Sant Pere de Vellanega. Un domini al comtat del Pallars

El monestir de Sant Pere de Vellanega se situava al comtat de Pallars. S'emplaçava a la riba dreta del riu Noguera Pallaresa, entre les poblacions de Sort i de Llavorsí (mapa 42). Aquest monestir, que se situava al fons de la vall³⁹³, va restar vinculat a un desconegut monestir de Sant Sadurní per part dels comtes de Pallars (Baraut 1994-1995, doc. 25)³⁹⁴. Segons la documentació conservada a Tavèrnoles, els comtes de Pallars, Artau i Constança, van donar el 1053 Vellanega al monestir de Santa Maria de Gerri de la Sal (Baraut 1994-1995, doc. 69). Finalment, segons un apòcrif, el monestir va restar vinculat el 1093 a Sant Sadurní de Tavèrnoles perquè els seus monjos hi restabliessin la vida comunitària (Baraut 1994-1995, doc. 102).

Aquest domini incloïa, a part de la casa monacal amb l'església de Sant Pere, l'alou de la referida comunitat, el castell de *Charay* amb la seva vila, i l'església Sant Romà, que a la documentació rep el qualificatiu de rocha, amb els respectius delmes i primícies, i l'antiga vila de *Cantauri*, anomenada Vallespir (*Valle Aspera*) (Baraut 1994-1995, docs. 111 i 121). Per proximitat geogràfica, aquest monestir i el seu domini restava relativament proper al de Serret, situat a la Ribalera, veí dels dominis de Tavèrnoles de la vall de Castellbò (Baraut 1994-1995, doc. 65).

5.11.13. Lasquarri. El lligam amb el rei Sanç

La vila de Lasquarri amb el seu terme va configurar un domini de Sant Sadurní de Tavèrnoles que té els seus orígens en dos personatges clau: l'abat Ponç de Tavèrnoles i el rei Sanç el Major d'Aragó i Navarra, i comte de Ribagorça (mapa 42). El monarca va donar el 1023 a Tavèrnoles l'esmentada vila, amb el castell i les seves esglésies (Baraut 1994-1995, doc. 47). El monestir va donar immediatament en feu la fortalesa al rei i l'any 1030 va fer el mateix amb el seu fill Garcia (Baraut 1994-1995, docs. 48, 49 i 120). Tavèrnoles explotava directament una part de la propietat aloera i de vinyes que hi tenia, així com també recaptava part dels delmes, els censos i les primícies.

393 S'identifica tradicionalment la seva localització amb les bordes de Vellanega (UTM 350495-4703164).

394 Xavier Costa no vincula aquesta donació a Sant Sadurní de Tavèrnoles, tal com creuen Ramon d'Abadal i Manuel Riu (d'Abadal 1955: 23 i Riu 1961: 38). Costa creu que, tot i que és una hipòtesi plausible, no concorda amb l'evolució posterior d'aquest monestir, que restarà com a autònom fins a la seva annexió al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Costa 2019: 221)

5.12. Conclusions

La distribució dels dominis dels monestirs dibuixen unes característiques que es van repetint en tots els casos, sobretot en els que han conservat més documentació, que són Sant Sadurní de Tavèrnoles i Santa Cecília d'Elins, els que hem pogut analitzar amb més detall.

Per començar, l'existència d'un alou propi del monestir, que s'ubicaria a l'entorn de les estructures monàstiques. Es tractaria d'un conjunt format bàsicament per espais de conreu que possiblement els clergues conreaven directament.

Com si d'un anell concèntric es tractés, en un nivell immediat hi trobaríem altres possessions, molt properes al monestir, que sobretot podem comprovar amb la documentació de Sant Climent de Codinet i de Santa Cecília d'Elins, formades per parcel·les de terra i de vinya, que compartirien espai amb les d'altres propietaris.

Després hi trobaríem el terme del monestir, el que anomenem com a domini central, que engloba les possessions que hem indicat anteriorment. En aquest terme, el monestir hi tindria certa jurisdicció, com podem comprovar amb la documentació de Santa Cecília d'Elins i de Sant Sadurní de Tavèrnoles. El domini central no queda reflectit a Sant Llorenç de Morunys, però s'hauria de vincular a l'extensió de l'actual terme municipal. En la resta de monestirs, tot i que no som prou coneixedors de la funció jurisdiccional d'aquest domini, podem dibuixar el terme a través de descripcions, com és el cas de Sant Climent de Codinet, Santa Maria de Gualter i Sant Pere de Graudescales. En el cas de Sant Andreu de Trespunts hem dibuixat el domini central a través del terme de l'antic priorat que amb l'establiment de l'estat liberal conformà part de l'actual municipi de Fígols. El monestir de Santa Maria de Meià possiblement en el període d'aquesta recerca no va constituir encara el terme del domini, tot i que les seves possessions s'integraven majoritàriament en els dominis dels senyor de Meià, patrons de l'esmentat cenobi.

En els exemples dels monestirs que contenen més documentació, Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles, comprovem de manera més palpable l'existència d'un domini dispers molt proper al central que forma un continu territorial. Santa Cecília d'Elins posseïa com a dominis propers més emblemàtics la muntanya de Castelló i el castell d'Elins, conjuntament amb possessions parcel·làries situades a la vall homònima. Els dominis de Castelló i del castell van constituir dues àrees jurisdiccionals assimilables al domini central estricta. Només Gramós, Berén i Argestues van ser dels pocs nuclis de població de la vall d'Elins que no estaven plenament integrats als dominis del monestir de Santa Cecília.

Pel que concerneix a Sant Sadurní de Tavèrnoles, aquest domini dispers proper al central va constituir un espai territorial de certa continuïtat que anava des de la vall de Castellbò a la vall central d'Andorra, passant per Castellciutat i bona part de la part meridional de la conca del riu Valira.

Aquest també seria el cas de Sant Llorenç de Morunys, amb menys documentació, amb les seves possessions situades al nord i al sud de la vall de Lord, a banda i banda del coll d'Ares i de Parcerissa.

En el cas de Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles podem comprovar l'existència d'un bast domini dispers que se situa per diferents indrets del comtat d'Urgell i també de fora, sobretot a Tavèrnoles.

Els dominis dispersos presenten unes característiques que voldríem ressenyar: l'existència d'una església, que a part de constituir-se com a centre religiós, també ho era des d'un punt de vista administratiu. Així mateix, a Tavèrnoles, alguns d'aquests dominis dispersos, estaven centrats per esglésies, algunes de les quals rebien el qualificatiu de cel·les, com Sant Esteve de Nargó, Santa Maria d'Isona, Sant Jaume d'Engordany, Sant Pere de Ger o Sant Esteve d'Umfred. També hi havia petits monestirs, com Sant Salvador de Vedella, Sant Salvador de Mata, Sant Pere de Vellanega i Sant Celdoni de Cellers.

En el cas de Santa Cecília d'Elins són ressenyables les esglésies amb funcions similars a les cel·les com Sant Pere de Biscarri, Sant Cristòfol de Salinoves, que podria ser un possible monestir, Santa Eulàlia de Nargó o Sant Joan d'Oliana, per citar alguns exemples.

Sant Llorenç de Morunys, tot i la seva vinculació, sobretot a partir del segle XII, amb Sant Sadurní de Tavèrnoles, segueix també el mateix esquema d'esglésies i cel·les, sobretot amb el cas de Sant Pere de la Cort.

SECCIÓ ANALÍTICA

6. ESPAIS AGRÍCOLES DE PRODUCCIÓ CEREALÍSTICA I VITÍCOLA

En aquest capítol analitzem la producció cerealística i vitícola dels monestirs a través de l'estudi del seu parcel·lari o espai de conreu distribuït pels diferents dominis. En concret hem treballat els dominis centrals i els més emblemàtics dels monestirs de Santa Cecília d'Elins, Santa Maria de Gualter, Sant Andreu de Planeses, Sant Andreu de Trespunts, Sant Climent de Codinet, Sant Llorenç de Morunys i Sant Sadurní de Tavèrnoles.

6.1. Tipologia de parcel·lari: les terres, les vinyes i les *insulae*

La documentació ens permet distingir l'existència de diferents tipologies d'espais dedicats al conreu o a una activitat agrícola. En les properes línies indicarem quins són i en què estan especialitzats aquests espais o indrets.

L'article «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana» de Jordi Bolòs, tot i ser editat el 1993-1994, constitueix un dels pilars bàsics per a la definició de les diferents tipologies de parcel·lari agrícola que trobem a Catalunya (Bolòs 1993-1994). El mateix autor complementa l'any 2004 aquest article als capítols pertinents de *Els orígens medievals del paisatge català* (Bolòs 2004). La majoria dels conceptes que destaca són els que hem utilitzat en aquest capítol.

Les terres

Aquesta denominació, que podem considerar genèrica, es correspondria amb la d'una terra conreada, tot i que també pot fer referència a la no conreada. De fet, en força documents trobem aquesta diferenciació entre el que està conreat i el que és erm (Bolòs 1993-1994: 145). En el cas de la nostra recerca ho hem trobat —en diferents variants— en l'expressió «*terras cultas et incultas*»³⁹⁵. Aquesta denominació es refereix en molts dels documents a totes les possessions d'un alou, en clara referència als espais conreats i als que no ho són.

395 Molt sovint la denominació «*cultum et incultum*» fa també referència a les vinyes, com és el cas d'alguns dels exemples que hem exposat a continuació. Ho trobem a (Baraut 1978, doc. 23, Baraut 1982, doc. 3, Baraut 1994-1995, docs. 6, 7, 21, 31, 41 i 64, Marquès 2002-2005, docs. 6 i 35).

Aquesta dicotomia ens pot conduir a la possible existència d'una terra o explotació antigament conreada, que ha estat abandonada, o a una possible forma jurídica que indicaria que la terra, la vinya o tot el que hi hagués dins d'un alou, conreat o no, estaria inclòs en l'acció referenciada al document. Com bé indica Bolòs, les superfícies conreades les trobem incloses en aquesta denominació (Bolòs 1993-1994: 145). El conreu de les terres era bàsicament cerealístic, concretament d'ordi, civada i sègol, aquest darrer sobretot als Pirineus. El blat, que surt referenciat com a *forment*, va prendre importància de manera progressiva com a conseqüència de la pressió senyorial (Bolòs 1993-1994: 162), que prioritzava aquest tipus de cereal per sobre dels altres considerats de menys qualitat³⁹⁶.

Una altra accepció que trobem vinculada amb terra és la de camp. Cal tenir en compte que el significat d'aquest terme va evolucionar. En un principi feia referència a un lloc pla, més o menys obert, no necessàriament llaurat en tota la seva superfície, que es dedicava al conreu dels cereals, fins arribar al que trobem avui, el d'una parcel·la de terreny dedicada al conreu del cereal. Un camp també podia ser dividit en diferents parcel·lacions de terra conreada per diferents pagesos (Bolòs 1993-1994: 146).

En la documentació podem trobar diferents tipologies de terra de conreu. Hi ha la feixa, que abans que prengués el significat actual, de bancal, feia referència a una peça de terra llarga i estreta que podia ser situada en un lloc pla. Les feixes, com a bancals, es poden relacionar amb l'ocupació massiva als Pirineus abans de l'any 1000 o a l'extensió de la superfície agrícola anterior a la crisi del segle XIV (Bolòs 1993-1994: 146).

Les sorts, que poden també referir-se a la vinya, molt possiblement estan relacionades amb el repartiment d'unes parcel·lacions de terres per sorteig. Aquesta tipologia de parcel·lació, tot i que la trobem al Pirineu, també serà usual a les terres conquerides i administrades de nou a la plana (Bolòs 1993-1994: 147-148).

Les parellades de terra, que també trobarem en els alous, sobretot es refereixen a la superfície que podrien conrear durant un dia un parell de bous. La seva vinculació amb terres incorporades a l'administració comtal, situades a la plana, podria indicar una mida de superfície concreta repartida entre els pobladors (Bolòs 2000: 198-199). Com a hipòtesi, la seva extensió podia equivaldre a 12 hectàrees (Bolòs 1993-1994: 149) o a 10 hectàrees en el cas de Lleida (Bolòs 2000: 198-199). En l'espai andalusí incorporat al món comtal aquest concepte podria ser indicatiu de la pròpia colonització feudal del territori. La presència de parellades remarcaria una reorganització de l'espai que simbolitzava un trencament amb el món andalusí. Bolòs indica que no trobem cap parellada associada a una unitat agrària vinculada amb un propietari andalusí (Bolòs 2004: 316)³⁹⁷. El filòleg Joan Coromines creu que difusió del concepte

396 Destaquem aquest article de Maria Soler sobre el paisatge altmedieval al comtat de Barcelona, en la qual indica que el blat era el tipus de cereal més apreciat (Soler 2016).

397 Remarca que es poden trobar vinculades a antigues torres (Bolòs 2004: 316).

podria provocar la sospita que gairebé es tractés d'un sinònim de terra campà (Bolòs 1993-1994: 149)³⁹⁸.

Les terres i altres tipologies de conreu tendien a agrupar-se en zones anomenades partides. En concret, els espais de conreu es concentraven en un indret amb trets comuns de caràcter morfològic i pel tipus de conreu (Bolòs 2004: 322). Les partides poden estar també vinculades a un antic establiment humà. En el cas de la Seu d'Urgell, existeixen avui unes partides que estan relacionades amb antics assentaments de població medieval que han desaparegut, és l'exemple de Nacoló i Sardina (Bolòs, Hurtado 2006: 30). Així, Jordi Bolòs destaca també que moltes es corresponen avui a antics nuclis de poblament (Bolòs 2004: 322).

Dins del terme de la Seu d'Urgell, molt a prop de les partides que hem esmentat, també en trobem una vinculada possiblement a una antiga estació d'època anterior a la medieval, Estaó (*Estazone*) (Bolòs, Hurtado 2006: 30). Molt a prop en trobem una altra, Segalers, relacionada amb una àrea de conreu cerealístic. No gaire lluny en trobem encara una altra, anomenada l'Olla o clot de l'Olla, vinculada amb la morfologia del terreny, que adopta una forma tancada.

L'aparició de les partides en molts casos és anterior a l'any 1000 i al segle X (Bolòs 2004: 322). Així mateix, la seva presència ja la trobem documentada en època carolíngia (Bolòs, Hurtado 2006: 27-43). Durand, referint-se al Lenguadoc, creu que sorgeixen de la necessitat de trobar ubicacions més exactes a partir dels anys 1020-1030 com a conseqüència de la reestructuració del parcel·lari i de la xarxa viària (Durand 1998: 174).

Les vinyes

La documentació és molt agraïda amb l'esment de vinyes, les quals pràcticament sempre surten diferenciades de les denominacions de terra, com a espai de conreu. A priori, les vinyes són indicatives d'uns conreus que trobem en costes i terrenys inclinats. Tot i que també es podien situar en feixes o directament en espais horitzontals, sobretot en llocs amb poca pluviometria³⁹⁹. Bona part de les parcel·les de vinya se situen i s'agrupen en espais anomenats vinyers o vinyals (Bolòs 2004: 325-326).

Les parcel·lacions de vinya podien haver estat dissenyades prèviament amb la intenció que s'hi realitzés aquest conreu. Aquesta planificació s'hauria realitzat amb l'objectiu que no s'emplacessin en un espai de conreu privilegiat. Aquesta és una de les conclusions que arriben Clara Arbués i Jaume Oliver en la seva recerca sobre la vinya a Sorre i Montardit, al Pallars Sobirà, i Músser, a la Cerdanya. Arbués i Oliver

398 (DECLC veure «parellada»).

399 En el cas de Sant Vicenç d'Enclar, l'explotació de vi en època tardoantiga s'estructura en petites feixes o bancals disposats al solà prop de les estructures castrals altmedievals. La producció es premsava directament en aquell indret i possiblement estaria vinculada a una vil·la situada a les immediacions de la Seu d'Urgell (Solé 1997, Bosch 1997b).

recalquen que l'organització d'aquests espais de conreu hauria tingut lloc abans de l'edat mitjana. Un dels indicis que tenen seria el de l'antigor dels topònims d'aquests vinyers. Paral·lelament a la presència d'aquests espais, n'existien uns altres que s'organitzaren a l'inici de l'època feudal a l'entorn d'un poble, normalment en un indret amb un topònim romànic. En aquest cas, les parcel·lacions de vinya s'emplaçarien en un lloc més centralitzat, en contraposició a la d'aquests vinyers més antics i perifèrics (Arbués, Oliver 1999).

Aquesta doble disposició ens va permetre comprovar l'existència de terres que canviaven el seu conreu de cereal pel de vinya, «*terras cumplantatas vineas*», que vam poder demostrar en la recerca de fi de màster sobre l'economia i el territori del monestir de Santa Cecília d'Elins (Miró 2012: 99). Com bé hem indicat, aquestes noves vinyes, al contrari de les dissenyades de forma expressa com a tal i que es trobarien en àrees més marginals, es podrien localitzar en indrets plans o no necessàriament situats en pendents.

Així, la pròpia transformació del territori per adaptar-lo a la vinya o la seva parcel·lació de nou després d'una romputa es demostra també amb l'existència de mallols o vinyes noves, plantades de poc.

Altres conreus es tancaven en closos o trillars amb l'objectiu de preservar-los dels animals salvatges i domèstics (Bolòs 1993-1994: 150). La trilla també es vincula al conreu en parra en comptes de cep (Bolòs 2004: 326). Els closos també poden estar relacionats amb els conreus d'arbres fruiters. En alguns casos trobem arbres als que s'enfilen parres de raïm (Bolòs 1993-1994: 152).

Les insulae

Les illes o *insulae* són espais de conreu, normalment de regadiu, situats prop del curs de rius i a no molta alçada respecte el curs d'aigua (Martí 1988: 112-114). Les illes, que no hem de confondre amb els espais de terra rodejats pel mar o un estany, sempre tenen relació amb un curs d'aigua (Coromines 1984: 835). L'illa o *insula* es vincula sobretot a un curs fluvial, que pot ser un torrent, i també amb el conreu de l'horta (Bolòs 1993-1994: 149-150).

Les illes eren espais de conreu «fràgils», atès que la seva estabilitat depenia de les crescudes dels cursos dels rius (Martí 1988: 116). En les illes hi podien haver assentaments de població, com és el cas del monestir de Codinet, que estava situat a la part més allunyada del riu i prospera amb el ribàs que marcaria el camí ral⁴⁰⁰.

Com a espais de conreu, com bé hem comentat, eren força indicats per a l'horta, atès que la superfície normalment era de regadiu. Els llinars i els canyars són espais

400 Veure apartat (4.1.5), referit a Sant Climent de Codinet.

habituals en les superfícies de moltes d'aquestes illes fluvials, com és el cas del canyar que indica la documentació de Sant Climent de Codinet (Baraut 1982, docs. 1 i 3). En moltes illes s'hi emplaçaven també molins fariners amb les seves conduccions d'aigua (Martí 1988: 116-118).

6.2. Hipòtesis de treball per a l'anàlisi documental dels espais agrícoles

La recerca sobre el monestir de Santa Cecília d'Elins que vam realitzar com a treball de fi de màster, va comportar que arribéssim a una sèrie de conclusions referents a l'explotació agrícola. En el capítol dedicat a l'agricultura vam exposar la situació de les parcel·les de terres i vinyes en el domini central i en el del piemont del referit monestir. Vam constatar l'agrupació parcel·lària en partides i vinyers. També vam poder comprovar, a través de les afrontacions, que les parcel·les de terra i de vinya tendien a afrontar amb parcel·les de la mateixa tipologia. Sense deixar les afrontacions, algunes parcel·les també limitaven amb altres possessions del referit cenobi (Miró 2012: 94-105). Pel que concerneix a la vinya també vam constatar l'existència d'uns vinyals fundats *ex novo* en un parcel·lari que a priori no havia estat dissenyat com a tal (Miró 2012: 94-108).

En aquesta recerca partim de la hipòtesi que la distribució de la tipologia del parcel·lari en el domini d'un monestir podria ser indicativa del tipus de producció que hi havia. Per exemple, un indret amb moltes terres ens indicaria que hi hauria una producció cerealística i un amb moltes vinyes ens mostraria que hi hauria una producció vitícola. Amb l'anàlisi documental, podem concloure que en un domini determinat es produiria cereal o raïm a través del tipus de parcel·les que hi trobem. Aquesta mateixa hipòtesi la podem traslladar amb la presència d'una tipologia de parcel·lari en una partida determinada.

Ho podem comprovar a través dels documents indicatius de transaccions corresponents a compres, vendes, donacions i testaments. Certa repetició o incidència documental de terres o vinyes en un indret determinat podria indicar-nos aquesta especialització. Aquesta mateixa documentació ens pot mostrar, a través de les afrontacions d'aquests parcel·laris, si es tracta d'una partida especialitzada en una tipologia de conreu o un altre. Molt possiblement, les parcel·les de terres rodejades de terres també serien indicatives que aquella partida se centraria en el cultiu cerealístic; i les afrontacions de vinyes ens mostrarien l'existència d'un vinyal o vinyer.

Un monestir podia especialitzar la seva producció agrícola en un lloc determinat si hi concentrava diverses possessions de terres o de vinyes. La documentació relativa a les compres, vendes, donacions i testaments ens permetrà comprovar-ho. Per exemple, un seguit d'adquisicions de vinya per part d'un monestir en un indret

concret ens podria indicar que aquesta comunitat estaria interessada en centrar-hi la producció vitícola. Aquest també seria l'exemple d'un cenobi que obtingués per compra o a través de donacions un seguit de terres de conreu en una partida determinada. Molt possiblement, aquesta comunitat voldria centrar-hi una explotació de conreu cerealístic. Les afrontacions parcel·làries poden també ser indicatives d'aquesta intenció productiva d'un cenobi en un determinat indret. La profusió de parcel·lari d'un monestir en diferents afrontacions podria traduir-se amb certa voluntat de concentració de parcel·les d'un determinat conreu possiblement relacionada amb la producció agrícola.

A part d'aquestes hipòtesis inicials, la documentació deixa entreveure també l'evolució del parcel·lari i de la producció. Ho vam poder comprovar amb el treball de fi de màster en el cas de les vinyes, amb la transformació d'espai de conreu cerealístic en vitícola, en clara consonància amb la conclusió de la recerca d'Arbués i Oliver (Arbués, Oliver 1999).

A continuació exposem els diferents tipus de parcel·lari de terres i vinyes de cada monestir. En concret, indiquem la distribució espacial d'aquest tipus de parcel·lari per a cada cenobi, tot procurant que la divisió tingui una lògica territorial: els dominis centrals i dispersos propers es presenten conjuntament.

6.3. Santa Cecília d'Elins

6.3.1. El conreu cerealístic a la vall d'Elins: el petit parcel·lari

Com bé hem indicat al capítol anterior, les parcel·lacions que conformaven l'alou central del monestir eren el «*cum finibus adiacentiis*» que surten referenciats al precepte que va signar el 881 Carloman a prec de l'abat Edifred, el constructor del monestir. El precepte incloïa «*et super ipsum monasterium terra fiscalem*», que deuria constituir el gruix d'aquest alou (Marquès 2002-2005, doc. 1). Una afrontació d'una casa situada al Pujol de sobre el monestir, venuda per uns particulars al referit cenobi l'any 943, mostra també l'existència d'aquest alou central (Marquès 2002-2005, doc. 5). Aquestes terres properes al cenobi deurien ser conreades directament pels integrants de la comunitat monàstica (taula 3, annex 2).

El parcel·lari de terres del domini central, el conformat per la vila de Pallerols, Avellanet, *Coniuncta* i Joana eren conreades pels membres d'aquestes comunitats muntanyenques. Com bé hem comentat en els capítols precedents, els documents relatius a la donació o venda de tot aquest terme, que acabà constituint el domini central del monestir, s'ha d'incloure en la política de control territorial del comte Borrell II (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18). El domini d'aquest territori deuria

comportar a partir del 955 per al monestir de Santa Cecília l'ingrés d'unes rendes, possiblement a través de censos, com es pot comprovar amb els capbreus posteriors. L'explotació de bona part de les terres d'aquest domini era indirecta per part del monestir, atès que les continuaven conreant els habitants de la vall. Ens trobaríem amb un control jurisdiccional i fiscal del territori, més que amb un conreu directe de les diferents parcel·les que el composaven, tot i que la documentació de les vendes i de les donacions no ho ressenyi.

En una data força reculada, el 910, el monestir va comprar un hort situat a la veïna població d'Argestues al matrimoni format per Eles i Bulgarella. Aquesta peça confrontava amb altres horts i amb terres de diferents veïns (Marquès 2002-2005, doc. 2). Pocs anys més tard, el monestir va comprar a una dona anomenada Bonilde una porció de terra, que provenia d'una compra que havia realitzat en el passat, situada a la partida de la Coma d'Argestues. De les tres afrontacions esmentades, dues es corresponen a parcel·les de terra, una de les quals era de Santa Cecília (Marquès 2002-2005, doc. 3). La presència d'una terra de Santa Cecília és demostrativa que el monestir estava concentrant part de la seva producció agrícola en aquella partida.

Les possessions en aquesta població no es van limitar només a aquestes terres, concretament l'any 1069, la comunitat d'Elins, encapçalada per l'abat Arnau i l'arxilevita Bernat, van vendre dues terres, conjuntament amb dues vinyes i una casa, situades als termes de Berén, España i Argestues. Just en aquesta població hi tenien una terra que es trobava a la partida de Prunyet, situada al sud d'aquest nucli i a l'est de Berén, on hi havia l'altra terra (Marquès 2002-2005, doc. 44).

En el cas de Berén, el monestir va rebre el 1073 la donació d'una terra a la partida de *Saduxa*. Els donadors, que ho feien per salvar la seva ànima, es comprometien a donar al monestir la meitat de la collita (Marquès 2002-2005, doc. 45). Aquesta donació és un clar exemple de l'expansió del domini de Santa Cecília a l'interior de la vall i també de l'explotació indirecta, a través de pagesos que ho feien a canvi del pagament d'un cens, en aquest cas la meitat de la collita.

Les terres conjuntament amb les vinyes que el monestir va rebre el 953 en un indret indeterminat de la vall, per part d'una dona anomenada Dadild, la terra que una dona anomenada Ermengoto va donar el 955 sobre de la vila de *Coniuncta*, la tercera part d'una terra situada a la partida de la Pera de *Coniuncta*, conjuntament amb una vinya a *Suiles*, que la conversa Ermenuncia i Adanaiella van donar el 976, podrien integrar-se en aquesta política del monestir de concentrar possessions dins de la vall d'Elins (Marquès 2002-2005, docs. 12, 14 i 21).

Aquest també seria l'exemple de la donació l'any 993 d'una terra situada a Coronas. Aquesta partida, que se situa al nord de Saulet, indret que molt possiblement podria guardar alguna relació amb *Coniuncta*, estava conformada per diferents parcel·les de terra, com bé demostren les afrontacions. Destaquem que un dels espais veïns ja era

del monestir, un més que probable indicatiu de la voluntat del cenobi de concentrar parcel·lari en aquesta partida⁴⁰¹.

És molt possible que en aquests casos que hem indicat, la comunitat conreés directament la terra, atesa la poca distància del monestir. La venda l'any 1012 d'un paller, una era, un hort i dues sorts de terra per part del de Santa Cecília, ens mostra l'existència d'aquesta possessió molt propera al monestir, que per la seva configuració en sorts podria també ser indicativa d'una distribució parcel·lària no gaire pretèrita⁴⁰².

Continuem sense abandonar l'entorn del monestir, concretament a Guils del Cantó, el cenobi hi posseïa la meitat d'una terra que se situava a la partida de terres del Saüc, que va rebre l'any 956 d'una vídua en sufragi de la seva ànima i la del seu marit. Aquesta peça de terra limitava amb altres terres de diferents propietaris i amb una parcel·la de terra del monestir⁴⁰³. Molt probablement Santa Cecília d'Elins eixamplava en aquest indret les seves possessions, seguint també una estratègia de concentració parcel·lària.

El testament de Guitard d'Elins contemplava l'any 1009 també l'alou que tenia a Guils i Saulet, constituït per diverses parcel·les de terres i de vinyes. Aquests alou va restar en poder o retingut per un dels marmessors del seu testament, Lodemir, que el va donar l'any 1014 al seu legítim propietari, el monestir de Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, docs. 30 i 32). Aquestes possessions a Guils i Saulet reforçaven el paper de concentració parcel·lària del monestir a la contrada.

No deixem el testament de Guitard d'Elins, atès que ens condueix a tractar la possessió del castell homònim. El comte Ermengol I va vendre el 1005 els cens i la funció del referit castell al cavaller Guitard. Aquesta venda completava la tinença del castell per part d'aquest cavaller, que esdevindria el senyor del terme, que incloïa els tres vilars que se situaven a les immediacions del castell (Marquès 2002-2005, doc. 27). Posteriorment, el 1006, Guitard va donar el castell amb totes les edificacions i explotacions al monestir de Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, doc. 28). Finalment, el seu testament sacramental corrobora el 1009 aquesta donació (Marquès 2002-2005, doc. 30).

La possessió del castell comportava el control jurisdiccional i fiscal de tot el seu terme. Pel que concerneix a l'explotació de les terres, aquesta deuria incloure la de

401 [...] *Et afrontat de l parte in terra de Livano que fuit, et de alia in vinea de Dacco, et de Ill in terra de Sancta Cecilia [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 23).

402 La venda contemplava dues sorts de terra amb els seus arbres. Els límits de la possessió de l'esmentada terra, l'era, el paller i l'hort que venien eren els següents [...] *Et abet afrontaciones hec omnia de l parte in ipso Moro et de alia in rivo et de Ill parte in ipsos Grados [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 31). Molt a prop de l'actual nucli de població de Cassovall es troba la partida dels Graus (UTM 361409-4690080) i una partida anomenada Rocamora, que eventualment el mot ens pot remetre a Moro (UTM 360746-4690476).

403 [...] *qui infrontat de l parte in terra Sancta Cecilia, et de alia in terra Oriolo vel suos eredes, et de Ill in terra Argirico [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 15). Hem localitzat la partida del Saüc al sud de l'actual població de Guils del Cantó (UTM 358781-4689307).

parcel·les que eren del propi senyor i les que explotarien els habitants del lloc i en pagarien un cens anual. En aquest cas, en l'apartat corresponent, destaquem la presència d'unes cases i unes *hostalitates* que podrien ser indicatives de la presència d'unes unitats d'explotació similars o equivalents als masos (Salrach 1998, Bolòs 1993-1994). La possessió feudal de l'esmentat castell va ser motiu d'un plet entre el monestir de Santa Cecília d'Elins i el vescomte Guillem de Castellbò que va ser resolt el 1029 a favor del cenobi (Marquès 2002-2005, doc. 35) (fitxa 16, annex 3).

El plet va comportar que el comte restituís també a Santa Cecília el cens d'unes terres situades a Vilamitjana, població de la vall de Castellbò força propera al límit amb la vall d'Elins. La possessió de terra Vilamitjana, que com hem comprovat per l'existència d'un cens, era conreada per pagesos, probablement prové d'una venda de l'any 991 del referit vescomte Guillem i la vescomtessa Sança (Marquès 2002-2005, doc. 22). Cal recordar que Guillem va ser el vescomte d'Urgell que va vincular la vall de Castellbò al domini propi de la família vescomtal (Vergés 2014).

Aquesta terra, que se situava a la Font, una partida del terme parroquial de Vilamitjana, afrontava amb altres parcel·les del mateix tipus⁴⁰⁴. Molt possiblement, la casa i la terra conformaven una explotació, que com era recurrent en aquella època, podrien guardar certa similitud a un mas, tot i que en la documentació no ressalta el pagament de cap cens, reclamat pels vescomtes el 1029.

Poc temps després de la donació dels vescomtes, l'any 999, el monestir rebia una terra en una deixa testamentària *infra* Vilamitjana, concretament a la partida de la Coma, que no hem localitzat (Baraut 1980, doc. 264). El 1030, un any després del plet, Santa Cecília va ampliar el seu domini de terres a Vilamitjana amb la donació que va rebre d'un matrimoni. Consistia en una terra situada «*subtus ortos*» que afrontava amb «*ipsos torrentes, qui discurrunt in tempus pluviarum, et de alia parte in terra de Sancta Columba*» (Marquès 2002-2005, doc. 36)⁴⁰⁵.

En aquesta àrea propera als límits de la vall d'Elins hi trobem la possessió formada per cases i una cortina amb el seu hort situada al Castelló de Ladrera i una terra amb un areny a Perafita, als termes de Sant Andreu d'Hortó (la Parròquia d'Hortó) i de Santa Maria d'Adrall, que el monestir va vendre el 1041. L'areny estava format per una terra que afrontava amb altres terres, pertanyents a les referides esglésies de Santa Maria i de Sant Andreu i amb una altra de Sant Sadurní, que podria ser el monestir de Tavèrnoles, que compartiria afrontació amb una *strata* (Marquès 2002-2005, doc. 37)⁴⁰⁶.

404 [...] *in locum que dicitur ad ipsa Fonte. Et abet afrontaciones ipsa casa et ipsa tera de l parte in torrente, et de alia in ipsa via, de III in tera de Argemiro, et de IIII in tera de Ranlo [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 22).

405 Al nord de la població hi trobem una partida limitada per dos torrents que s'anomena Santa Coloma, que es correspon amb l'emplaçament de l'església anterior a l'actual (UTM 366177-4689931).

406 La presència en un dels límits d'aquesta via de comunicació, que podria ser la que unia Castellciutat amb Organyà per Noves i la collada d'Ares, i d'un areny ens indicaria que aquesta terra se situava molt propera al marge dret del riu Segre.

La documentació ens mostra que el monestir posseïa al sector meridional de la vall d'Elins diferents parcel·les de terra des d'una època força reculada. Aquest és el cas d'unes terres i d'unes vinyes situades a Noves que limitaven amb el terme del castell d'Elins, que procedien d'una donació de l'any 952 de la comtessa Adelaida, muller de Sunifred II⁴⁰⁷. Un temps després, l'any 975, el bisbe Guisad II va comprar un alou situat a la vila de Noves, la propietat del qual constava de parcel·les situades en diferents indrets de la referida vila. Les afrontacions ens indiquen la presència de diverses terres i vinyes vinculades al monestir de Santa Cecília, que podrien estar relacionades amb les de la donació d'Adelaida i possiblement amb altres adquisicions no gaire llunyanes en el temps, que demostrarien la intenció del monestir de concentrar producció agrícola en aquest terme (Baraut 1979, doc. 168)⁴⁰⁸.

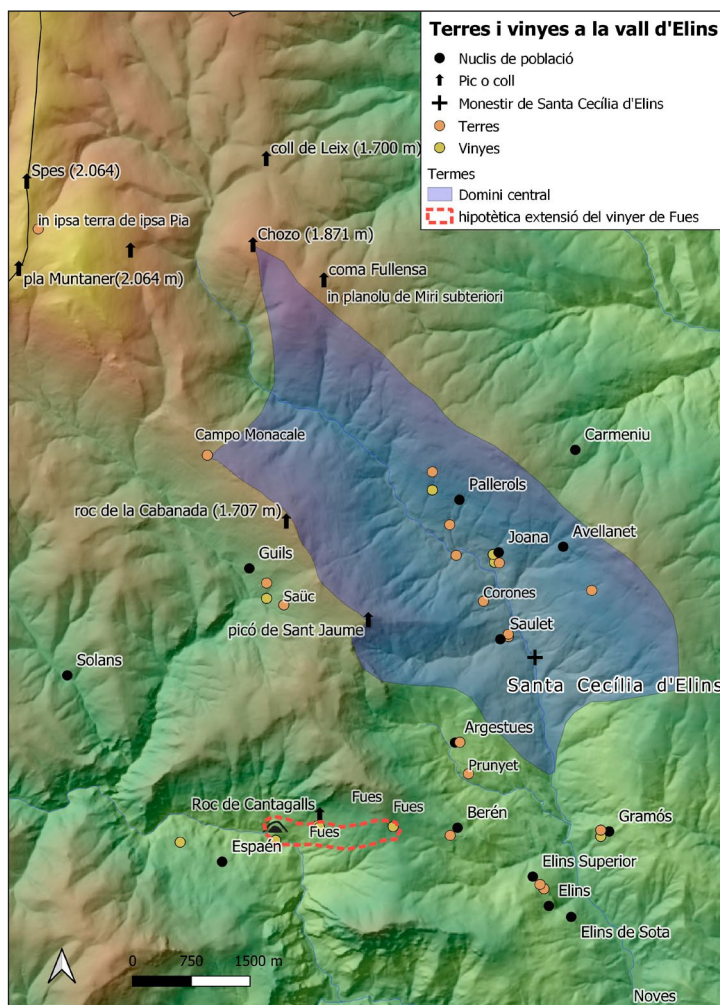
Com a conclusió del conreu cerealístic a la vall d'Elins, podem afirmar que la concentració parcel·lària de terres del monestir en diferents indrets de la vall inclosos o propers al domini central mostrarien la política de concentració de terres en aquestes poblacions i en partides concretes, com és el cas d'Argestues, a la Coma i Prunyet, i a Berén amb *Saduxa*. El monestir també concentraria diverses possessions de terra a *Coniuncta*, veïnes de les que posseïa a *Suils* i *Corones*. L'estructuració de les afrontacions d'aquestes terres és bàsicament amb altres terres, motiu que demostra, que tot i tractar-se d'un espai muntanyenc, els espais de conreu cerealístic restaven disposats en indrets o partides determinades. Els monjos del monestir deuen conrear directament les terres que se situaven a l'alou central i a l'entorn més immediat del monestir del domini central. La jurisdicció de Pallerols i els pobles que en depenien no va afectar l'explotació dels diferents parcel·laris que conreaven els diferents habitants, que possiblement deuen passar a pagar algun tribut al monestir.

6.3.2. Terres d'alçada a la muntanya de Castelló

Les afrontacions de la muntanya de Castelló, que es correspon a la capçalera de la vall d'Elins, mostren una sèrie de conreus situats a certa alçada que reben el qualificatiu de camp i de terra i que se situarien entre els 1.700 i els 1.800 metres d'altitud. Ens referim a «*campo monacale*», i «*terra ipsa parrochia*» dos límits del referit terme, situats a la carena sud de la vall, en un indret indeterminat proper a Sant Magí. L'expressió

407 [...] *Et abet affrontaciones de l parte in flumen Segor, et de alia parte in Sannano, et de Illcia in castro Elinse, et de Illl in valle Lubridia* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 11). Una permuta de l'any 1030 efectuada per uns particulars amb el bisbe Ermengol d'Urgell i els canonges de la catedral mostra entre les afrontacions d'una terra situada sota de la vila de Noves una terra de Santa Cecília (Baraut 1981, doc. 433).

408 El monestir de Santa Maria de la Grassa va vendre el 948 al bisbe Guisad II l'alou que tenia a Noves pel preu de 100 sous. Tenia les següents afrontacions: [...] *Et habet affrontaciones ipse alodes de parte orientis in flumine Segor, de meridie afrontat usque in cacumina moncium, et de occiduo afrontat in monte quo vocant Berenngo, de circi afrontat in villare Seniano* [...] (Baraut 1979, doc. 114). Uns anys més tard, el 953, el bisbe en va donar un, possiblement es tractava del mateix, a la catedral d'Urgell. Aquest alou tenia les següents afrontacions: [...] *Et affrontat hec omnia a parte orientis in flumen Segor et de occiduo in Kavallaria, et de meridie in Kaza, de circe vero parte in serra Sancto Ilario* [...] (Baraut 1979, doc. 125). Posteriorment, el 975, el jutge Miró va vendre el seu alou a Noves a Guisad II (Baraut 1979, doc. 168), el qual podria guardar alguna relació amb la permuta de l'any 995 del bisbe Sal·la amb l'abat Osbern de Sant Climent de Codinet (Baraut 1982, doc. 42).

Mapa 47. El domini central del monestir de Santa Cecília d'Elins amb els espais de terres i de vinyes. Hem assenyalat també la situació del vinyer de *Fues* o *Fuas*.
Font: Taula 3 i Taula 4. Autor: Climent Miró i Tuset.

«*cultum et heremum*» i la recaptació d'un delme es poden vincular també amb l'existència de terres de conreu (mapa 47) (Marquès 2002-2005, docs. 25 i 53).

En una afrontació del terme hi surt «*in ipsa terra de ipsa Pia*», que en el capítol precedent hem identificat amb el *pujol Spes* que surt al capbreu de Castellbò i amb l'indret de Pussatrapa, a la capçalera de la vall, a una altura propera als 2.000 metres d'altitud (Marquès 2002-2005, docs. 25 i 53).

L'existència d'aquesta terra podria relacionar-se amb una parcel·lació dedicada a la pastura en alçada, que veiem improbable, atès que els espais ramaders no rebien aquesta denominació. Ens agradaria relacionar aquesta terra amb l'existència d'una parcel·la de conreu que podria estar vinculada amb el jaciment de Montaner o amb un altre hàbitat d'alçada. També podria tenir certa vinculació amb el camí ramader

que tradicionalment enllaçava la plana amb el Pirineu a través de la carena divisòria del Segre i del Noguera Pallaresa.

En aquest sentit, volem destacar la presència de conreus i assentaments en àrees d'alçada en aquesta època vinculades a una expansió del conreu (Rendu 1987: 246, Rendu 2003: 430-435, Viader 2003b). Fins i tot, algun autor no descarta l'agricultura prop de l'estany de Burg (1.822 m) i ho relaciona amb el període anomenat Petit Òptim Climàtic (Pèlachs 2004: 303).

Sense anar més lluny, en el jaciment del Goleró, situat a la serra del Cadí, es destaca l'existència d'un sistema d'anivellament de terrasses de conreu a 1.900 metres d'altitud amb murs esglaonats i paral·lels, que la datació per material ceràmic a una paret interna la dataria del final de l'edat mitjana, ja fora de la nostra cronologia (Palet 2008: 20 i 85). De fet, les recerques paleoecològiques en àrees de mitja i baixa muntanya del Pirineu hi documenten l'extensió de conreus (Ejarque 2009: 290)⁴⁰⁹.

A la carena nord de la vall d'Elins, ja dins del terme de la vall de Castellbò, el monestir de Santa Cecília va comprar el 1004 unes terres situades a la muntanya de *Chozo*. Aquests espais agrícoles s'emplaçaven a l'entorn dels 1.700 metres d'altitud en un indret molt proper a la via carenada que enllaçava Vilamitjana amb el coll de Leix. Concretament, es tractava de dues sorts de terra que se situaven a la coma Fullensa i unes altres terres, «*alias terras*», que es trobaven en un indret veí, al planell de *Miri*, que surt en una de les afrontacions de les referides sorts. Entre aquests límits hi surten altres terres, una de les quals de Santa Cecília i veïna del camí carener⁴¹⁰.

En aquest cas ens trobaríem amb una partida de terres d'alçada que limitaria amb altres terres, una de les quals del monestir, un indicador de la seva estratègia parcel·laria en aquell indret. Com bé hem esmentat en el capítol precedent, són destacables les altituds dels possibles llocs d'hàbitat de Castelló, l'església de Sant Miquel possiblement estaria situada al turó (1.825 m) o a la coma (1.750 m) homònims. Molt a prop de la carena nord s'hi emplaçava *Tridigueres* i la vila de Leix, que deuria estar ubicada a les immediacions del coll homònim (1.700 m)⁴¹¹. Entre aquests hàbitats de relativa

409 Ana Ejarque cita les recerques de (Galop 1998) i (Pèlachs, Pérez-Obiol, Ninyerola, Nadal 2009).

410 [...] *Il sortes de terras quam abemus in comitatu Urgello in monte que dicitur Chozo ad ipsa comma Fulgenti et abet afrontaciones de l parte in terra de Sancta Cecilia et de alia in planolu Miri subteriori, et de Ill in via qui discurrit per ipso Chozo. Et ipsas alias terras que sunt in planolu de Miri afrontant de l parte in ipsa rocheta et de alia in terra de Ludemiro presbiter et fratres suos, et de Ill in via que discurrit per Chozo [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 26).

411 El comte Ermengol II va vendre el 1030 el vilaró de Tridigueres al vescomte Guillem. Aquest nucli i la vila de Leix se situaven a la vessant sud de la vall de Castellbò. Els límits de Tridigueres esmenten la Llaguna de Sant Sadurní, que podríem relacionar amb les Llaguna Sobirana i Jussana que el referit comte va vendre l'any 1033. Molt probablement la còpia del segle XII de la venda podria tenir alguna errada en la datació (Baraut 1994-1995, doc. 52). Les afrontacions també fan referència a la vila d'Eres, la vila de Leix, la serra de Leix, que possiblement faria referència a la carena on es troba el coll homònim i a una *strata* que enllaçaria Leix amb la vila d'Eres. [...] *vindo vobis ipso vilarunculo que vocant Tridigeras [...]* [...] *Et affrontat hec Omnia a parte orientis in ipsa Laguna de Sancto Saturnino, de meridie in ipsos termines de villa Eres, de occiduo in villa Elexe. De parte vero circi affrontat in ipsa serra de Cute Navariz et ascendit per ipso [...]* *Jo de Ortone longo usque ad ipsa strata de Elexe et descendit per iam strata de Elexe usque ad ipso termines de iam dicta villa Eres [...]* (Baraut 1981, doc. 429).

alçada hem de situar el carlar de Montaner (2.100 m), el castell de Rocamora (1.870 m), o l'indret del roc de la Cabanada (1.707 m)⁴¹².

Com a conclusió, la vinculació d'aquests assentaments amb l'agricultura podria ser més important del que creïem, havent-hi una clara convivència amb els espais ramaders i amb l'explotació d'altres recursos⁴¹³. La presència de dues sorts de terra a la coma Fullensa podria ser indicativa d'una parcel·lació i d'un sorteig relacionat amb aquesta colonització agrícola no gaire pretèrita a la seva compra, l'any 1004, per part del monestir de Santa Cecília d'Elins. En aquest sentit, la recerca arqueològica hauria de possibilitar la datació dels jaciments d'alçada que hem indicat.

6.3.3. Vinyers d'alçada i terres transformades en vinyes a la vall d'Elins

En el domini central de Santa Cecília hi trobem indicades vinyes a la vila de Pallerols, Avellanet, *Coniuncta* i Joana (c. 1.200 m). Com succeiria amb les terres, aquestes vinyes deuriem ser conreades pels membres d'aquestes comunitats muntanyenques que passaren a dependre jurisdiccionalment del monestir de Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 18).

La documentació ha estat també generosa en indicacions de vinyes pròpies del monestir dins del domini central, concretament a Saulet (*Coniuncta*). La primera es correspon a una donació d'un particular de l'any 955 que comprenia també diversos béns, entre els quals unes vinyes situades al vinyer de *Suiles* i unes altres emplaçades a un vinyer que hi havia sota del vilar de Joana, davant del monestir (Marquès 2002-2005, doc. 14). En el referit vinyer de *Suiles*, que es trobava a la partida no localitzada de la Coma, el monestir va rebre l'any 976 la donació d'una altra vinya. En aquest cas, les afrontacions ens indiquen el veïnatge d'altres vinyes pertanyents a particulars⁴¹⁴. En algun indret d'aquesta població hi hem d'ubicar les vinyes de l'alou de Saulet (950 m) i de Guils (c. 1.400 m), que els marmessors de Guitard d'Elins van retenir i van lliurar l'any 1014 a Santa Cecília d'Elins⁴¹⁵.

El monestir també tenia vinyes en un lloc indeterminat de la vall d'Elins, anomenat el solà de *Moronta*, una partida no localitzada que disposava d'un espai dedicat al conreu de la vinya, com podem comprovar amb les afrontacions de la donació d'una

412 Veure l'apartat (5.3.2), referit a la muntanya de Castelló. Carlar de Montaner (UTM 355038-4693568) (Villaró 1993). Castell de Rocamora (UTM 356627-4692521) (Villaró 1992c). Roc de la Cabanada (UTM 358812-4690411), que es troba prop de Sant Magí (fitxa 15, annex 3) (transcripció 4, annex 1).

413 Veure la fitxa de visita de camp número 9, que es correspon amb el cortical de Castelló. La troballa superficial d'abundant d'escòria de ferro al cortical de Castelló podria estar relacionada amb l'explotació dels recursos minerals a la zona, tot i que no es puguin relacionar amb la nostra cronologia.

414 [...] *Et habet afrontaciones ipsa vinea de l parte in vinea de Albarico, et de alia in vinea Ariovado, et de Ill in vinea Exemosa* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 21).

415 (Marquès 2002-2005, docs 30 i 32).

vinya per part d'un particular de nom Gallenici al monestir de Santa Cecília d'Elins. Entre les afrontacions dedicades al conreu de la vinya d'aquesta parcel·la trobem que limitava per dos costats amb «*vineas de Sancta Cecilia*»⁴¹⁶.

Un vinyer força indicat en la documentació es correspon amb *Sues* o *Fuas* (*Fues*), una de les afrontacions del castell d'Elins (Marquès 2002-2005, docs. 27 i 28). Aquesta partida de vinyers se situaria dins del terme de Berén, entre l'actual pla de Santalís (1.274 m) i Cantagalls (1.274 m), a la vessant de la vall⁴¹⁷. Avui existeix una partida anomenada Subils (1.050 m) localitzada al sud de Cantagalls (1.148 m), que es podria relacionar amb el referit vinyer⁴¹⁸.

La primera notícia del conreu vitícola en aquest sector la troben l'any 944, quan els esposos Avend i Dadila van donar al monestir d'Elins una vinya, un solar, i un soterrani amb una tona que es trobaven a Berén⁴¹⁹. La vinya s'emplaçava al vinyer de *Trasfuas*, al lloc anomenat «*Kallo Cantante*». De les quatre afrontacions, dues es corresponien amb vinyes de dos particulars⁴²⁰. Aquest vinyer probablement se situaria a l'àrea de ponent de *Sues* o *Fuas* (*Fues*), proper a l'actual població de Miravall, prop de la qual hi trobem el roc de Cantagalls (mapa 47)⁴²¹. El topònim de *Trasfuas*, que no trobarem esmentat cap vegada més en la documentació consultada, formaria un continu territorial de vinyer amb el veí de *Fuas* o *Sues*, que apareix documentat l'any 1067, una data força reculada, quan l'arxilevita Bernat i l'abat Arnau de Santa Cecília d'Elins van lliurar a un particular, anomenat Arnau, una vinya en aquell indret. La vinya limitava majoritàriament amb altres parcel·les del mateix tipus de conreu, una de les quals del referit monestir. Els beneficiaris de la donació l'havien de conrear i donar al monestir l'esplet dels tres primers anys. A la seva mort, havia de tornar al monestir. Les afrontacions d'aquesta donació són prou indicatives de les possessions de vinya del monestir en aquesta zona⁴²².

Poc temps després, el 10 de juny del 1069, l'abat i l'arxilevita, conjuntament amb tota congregació del monestir, van vendre una casa, terres i vinyes que se situaven als termes de Berén i Espaén. Una de les vinyes es localitzava al «*vineario de Suues ad ipso Gal Cantant*». Les afrontacions d'aquesta venda concorden amb el lliurament del

416 [...] *qui infronat de II partes in vineas Sancta Cecilia, de alias duas in vineas de Reinulfo* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 19).

417 (UTM 359533-4686398).

418 (UTM 358922-4686471).

419 David Guasch destaca la troballa de contrapesos de premses prop d'esglésies preromàniques i romàniques, com és el cas d'una descoberta prop de l'església de Sant Martí de Berén (Guasch 2001: 96).

La troballa va tenir lloc en una excursió organitzada conjuntament pel Grup Excursionista d'Oliana la primavera del 2000, en la qual l'autor d'aquesta recerca hi va assistir com a excursionista.

420 [...] *Et afrontat ipsa vinea de parte orientis in via, et de occiduo in vinea Centullo, et de parte circi similiter in via, et de meridie in vinea de Fruilane* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 6).

421 (UTM 359236-4686507).

422 [...] *Abet afrontaciones ipsa vinea de una part in vinea de Sancta Cecilia, de alia part in vinea de Senfret de Entrus, qui fuit, de III in vinea de Ugo Gilelm vel in ipsa via publica, de IIII in terra de Adalbert* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 42).

document de l'any 1067 que hem tractat en l'anterior paràgraf⁴²³. Probablement el beneficiari no va poder pagar el que es demanava a canvi del conreu de la vinya, dos auris o espècies equivalents i els esplets durant els tres primers anys. Només havien passat dos anys de l'atorgament anterior i possiblement el monestir hauria optat per la venda a uns altres particulars.

El castell d'Elins (863 m), situat a la mateixa carena muntanyenca que Berén, també tenia les seves parcel·les de vinya, que deuriem conrear els habitants del lloc a canvi d'un cens a Guitard d'Elins i més endavant al monestir de Santa Cecília. Cal recordar que un dels límits del castell era el de *Fues (Fuas)*, on hi havia el vinyer que hem tractat en línies anteriors (Marquès 2002-2005, docs. 27, 28 i 30). L'any 1029, la restitució del castell d'Elins, per part del vescomte Guillem, contemplava també unes vinyes situades als hortals, un indret que no hem pogut identificar, i unes altres situades a Vilamitjana, en una àrea veïna de la vall de Castellbò (Marquès 2002-2005, doc. 35). En concret, aquesta població disposava de diferents espais dedicats al conreu de la vinya, com el *Tozano*, un vinyer esmentat en una donació de l'any 1030 al monestir de Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, doc. 36).

Com hem comentat en l'apartat anterior, Santa Cecília va rebre el 952 una donació de terres i vinyes a Noves (677 m) per part de la comtessa Adelaida (Marquès 2004-2005, doc. 11). L'any 975, la venda d'un alou a Noves, per part de Miró al bisbe Guisad II, reflectia en les afrontacions algunes vinyes del monestir de Santa Cecília que podrien provenir de la donació de la comtessa i d'altres adquisicions del referit cenobi (Baraut 1979, doc. 168). En aquesta contrada, el monestir va rebre el 1063 la deixa testamentària d'una vinya situada a la partida d'Estinyà (*Aristinnano*) (mapa 47) (Baraut 1983, doc. 745).

La transformació d'espais per al conreu vitícola a la vall d'Elins és força destacable documentalment. En concret, en el sector meridional de la vall es documenten tres sorts de terra plantades de vinya que se situaven a Gramós, al lloc anomenat Ferrera, davant del terme del castell d'Elins, que el monestir va vendre el 1061 a un matrimoni. Les afrontacions de les referides peces ens indiquen que aquella partida estava integrada exclusivament per peces de terra.⁴²⁴ Així, ens trobaríem davant de l'inici d'un procés de transformació dels conreus de cereals en plantacions de vinya. D'altra

423 [...] *Abet afrontaciones ipsa vinea, de una part in vinea de Sancta Cecilia, de alia part in vinea de Senfred de Entrus, qui fuit, de III in vinea de Ugo Gilelm vel in ipsa via publica, de III in terra de Adalbert [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 44). Aquest document concorda en bona part amb un altre datat just un any abans que té els mateixos compradors i venedors (Marquès 2002-2005, doc. 43). El més nou podria rectificar l'anterior i integrar algunes altres possessions, com la vinya de Sues, i treure els molins.

424 [...] *Et affrontat ipsa petia de terra de III partes in terra de Guadaldo cum fratres suos, et de III parte in terra Sancta Maria. Et ipsa alia sorte affrontat de II partes in terra de Guadaldo, et de III parte in ipsa via. Et ipsa tercia sorte affrontat de I parte in via, et de alia parte de Miro, et de III parte de Sancti Martini [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 38).

El torrent de Santa Maria es troba davant de Gramós i constitueix un dels límits del terme d'Elins en la donació del cens de l'any 1005 (Marquès 2002-2005, doc. 27). No hem localitzat cap església propera amb aquesta advocació.

banda, la categorització de sort podria indicar-nos una ordenació i possible distribució dels espais en una època no gaire llunyana.

Aquestes terres no se situaven a molta distància d'una altra, emplaçada a Adrall, també vinculada al monestir, que també hauria canviat el tipus de conreu. En aquest cas es tractava d'una terra situada a la partida dels Mallolars, que dues germanes van donar el 1062 al monestir de Santa Cecília. Aquesta terra afrontava amb altres parcel·les de terra, que molt possiblement es trobaven en ple procés de transformació de conreu, atès que un mallolar és una vinya plantada de nou⁴²⁵.

Aquest també podria ser el cas d'una terra, indicada en una afrontació d'una vinya que el cenobi va lliurar el 1067 a un pagès perquè la conreés. Aquesta vinya i la terra se situaven al conegut vinyer de *Fues*, al roc de Cantagalls, damunt de Berén i al costat de l'actual població de Miravall (mapa 47). Tanmateix, la presència d'una terra en un vinyer no és singular, però en aquest cas ho són les condicions de la donació: el pagès havia d'edificar, *edificis*, la vinya, que equivaldria a plantar ceps o parres. La donació també contemplava que la totalitat de la collita dels tres primers anys de producció vitícola restés per al pagès i a partir d'aquí, una quarta part de la collita anés cap al monestir⁴²⁶.

Molt poc temps després, l'any 1068, el monestir va vendre una casa que se situava a Berén i una vinya que s'ubicava als termes de Sant Martí i de Santa Eulàlia d'Espaén. Aquesta indeterminació del terme on es trobava la vinya podria guardar relació amb un emplaçament en algun lloc extrem, possiblement a l'exterior dels límits geogràfics de la vall d'Elins, com és el cas del roc de Cantagalls, que geogràficament és fora per un quilòmetre de distància del carener divisorial meridional de la vall. En aquest cas, la vinya estava situada en un lloc encara més allunyat, anomenat *Spulga* o *Pugolsgi*, al fons de la vall, en un arenal prop del riu i d'uns molins, que també formaven part de la venda. Aquesta vinya s'emplaçava en un indret romput i conreat de feia poc, atès que la documentació recalca que els compradors havien de treballar «*ipsa planta qui est per fundis de ipsa vinea in ipso arenal*»⁴²⁷.

425 [...] *Et abet afrontaciones ipsa peccia de terra de una parte in terra de Guilelm Chintola, de alia de nos donatores, de terciã in terra de Adalgud, de quarta vero in terra de Godmar Mir [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 40).

426 [...] *Abet afrontaciones ipsa vinea de una part in vinea Santa Cecilia, de alia part in vinea de Senfret de Entrus, qui fuit, de III in vinea de Ugo Gilelm vel in ipsa via publica, de IIII in terra de Adalbert [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 42).

427 [...] *Et ipsa vinea qui est in ipsa Spulga, abet afrontaciones de I part in ipsa via, de alia in ipsa vinea de Trasver, qui iam fuit, et de III in ipso rivo cum ipsos molins, qui sunt in ipso arenal cum caput aquam [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 43). Cal Peraire (UTM 358702-4686237) és un casa en ruïnes que es troba al sud de Miravall a tocar del riu de Castellàs. Una pista, que comunica el nucli de Miravall amb la carretera LV5134, passa a pocs metres al nord dels paraments de la casa. Damunt de la casa i a l'altra banda de la pista es troba una balma amb paraments d'hàbitat (Villaró 1992d). La proximitat del riu i la coincidència del topònim *Spulga* amb l'existència d'una balma habitada podria indicar-nos que la vinya se situava prop de cal Peraire. Francesc Roger de Miravall tenia el 1645 un molí fariner «en terra d'Espaén, a la riba del riu d'Anyús» (ACA, Reial Patrimoni, Batllia General de Catalunya, 113, (1645), *Liber precariorum et sive novarum stabilitionum in vicecomitatis Castriboni*). Agraïxo a Lluís Obiols, arxiver de l'Ajuntament de la Seu d'Urgell, les referències documentals del molí que s'emplaçava prop d'aquest lloc al segle XVII. El solà on es troba cal Peraire es coneix com a solà de Nyus, tot i que aquest poble, vinculat amb Espaén, es troba a l'altra banda del riu de Castellàs, com també succeeix amb el referit Espaén. La cartografia històrica de l'Institut Geogràfic Nacional reflecteix que l'antic límit municipal de Noves de Segre, en el qual s'hi trobava Berén, traspassa el carener divisorial de la vall (Santalís i

Amb aquests canvis de conreu del cereal per la vinya ens trobaríem amb una clara consonància amb la proposta de l'existència de vinyes de nova construcció en indrets allunyats dels vinyers tradicionals (Arbués, Oliver 1999).

Com a conclusió del conreu de la vinya a la vall d'Elins, el monestir de Santa Cecília tenia distribuïdes les seves possessions de vinya més properes al monestir en espais dedicats a aquest conreu a *Coniuncta* (Saullet), la partida de la Coma, i el vinyer més proper, el que se situava sota de la roca Joana, davant mateix de les dependències monàstiques. A més, les afrontacions amb altres vinyes ens indiquen l'existència d'aquests espais especialitzats, alguns dels quals, com el solà de Moronta, que no hem pogut localitzar, es trobarien en un indret assolellat i molt possiblement en una vessant, en el qual el monestir ja hi tenia altres parcel·lacions. El vinyer de *Sues* o *Fues* a Berén és el més ben documentat dels que el monestir tenia a la vall d'Elins, concretament en un indret perifèric del terme de Berén, que hem de situar a la ribera veïna del riu de Castellàs, prop de la població de Miravall. Aquest vinyer formava part d'un gran espai discontinu que també comprenia el castell d'Elins i les vinyes de Santa Cecília emplaçades a diferents indrets de Noves de Segre. De fet, bona part de les possessions de vinya del monestir se situaven en la carena sud de la vall d'Elins, entre Noves i Saullet, passant pel castell d'Elins, *Fues* i Berén.

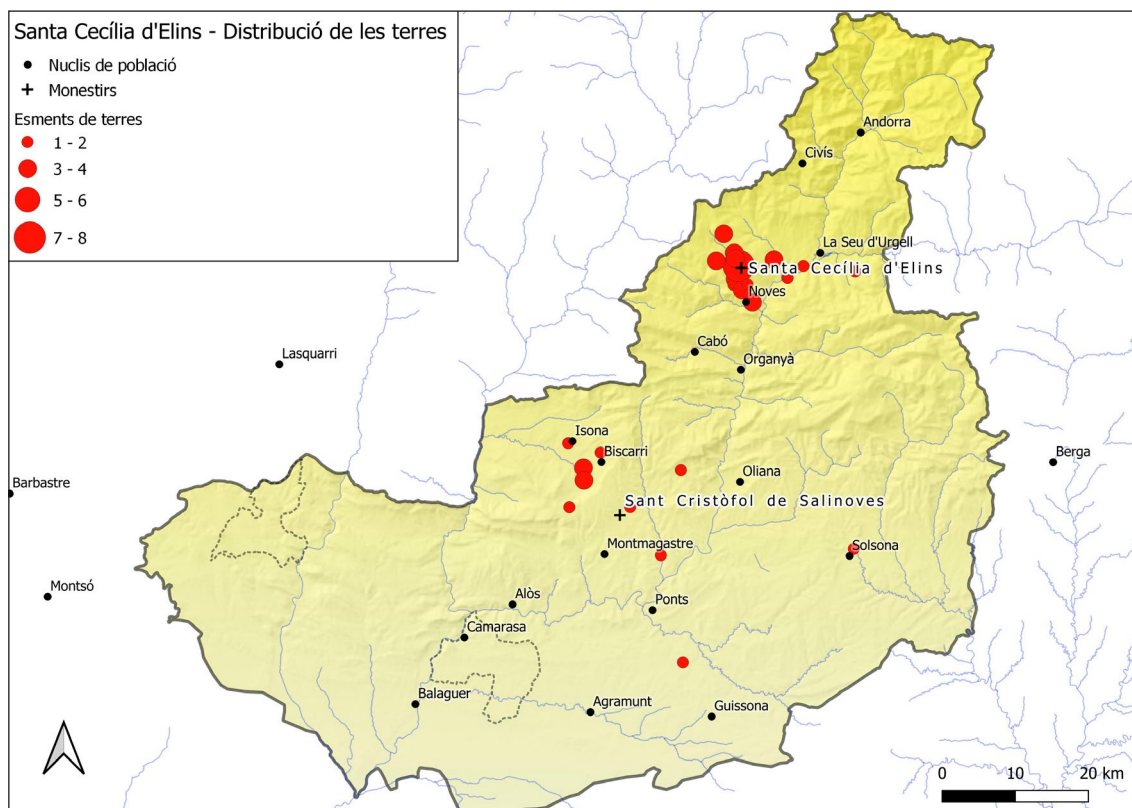
Amb «les terres transformades en vinyes» ens trobaríem davant de l'existència d'un parcel·lari que no va ser dissenyat en un primer moment per al conreu vitícola. La presència de la partida dels mallolars a Adrall i de les sorts de terra plantades de vinya a Gramós són un clar indicatiu que al segle XI un seguit de parcel·les van canviar el seu possible ús cerealístic per un altre de vinya. Aquest també seria el cas de la transformació dels espais perifèrics del vinyer de *Sues* o *Fuas* (*Fues*) amb la consegüent expansió de la vinya en indrets propers al riu, com l'arenal d'*Spulga* o *Pugolsgi*.

La documentació no precisa de quina manera el monestir explotava les vinyes. El conreu de les situades en àrees properes, com és el cas de les de *Coniuncta* (Saullet) i les de sota roca Joana podia haver estat directa pels propis membres de la comunitat monacal. Les més allunyades, com les de *Fuas* i Noves, possiblement haurien estat treballades per pagesos a canvi d'un cens o com a prestacions de treball del cenobi.

6.3.4. El conreu del cereal i de la vinya al *Sub montanione*

Les terres i vinyes situades al *Sub montanione* es distribuïen pels dos sectors d'aquest territori que conformava l'altre gran domini del monestir de Santa Cecília (mapes 48

plaça de Sant Quiri), i abraça Miravall sense arribar al riu de Castellàs. El límit passaria pel mig de la vessant de la muntanya on es troba l'actual poble de Miravall i el roc de Cantagalls. Aquesta vinya i bona part del béns de la venda formen part d'una venda similar efectuada just un any després (Marquès 2002-2005, doc. 44).

Mapa 48. Distribució de les terres del monestir de Santa Cecília d'Elins (ss. IX-XI).
Font: Taula 5. Autor: Climent Miró i Tuset.

i 49). Al capítol anterior vam vincular el control de cadascun d'aquests sectors a l'església de Sant Pere de Biscarri i a Sant Cristòfol de Salinoves, un possible monestir que tindria certa preeminència cap a l'altra església.

Per començar, destaquem la presència del topònim Camp d'Abella, el significat del qual traspassaria el d'una àrea plana, més o menys oberta, no necessàriament llaurada en tota la seva superfície, que es dedicava al conreu de cereals (Bolòs 1993-1994: 146). En aquest cas, el topònim, que estaria vinculat al castell d'Abella, englobaria una gran zona de l'actual Conca Dellà, en concret compresa entre el riu d'Abella i la serra de Benavent (Marquès 2002-2005, doc. 7).

El vescomte Simplicí i la vescomtessa Quintila van donar el 30 de maig del 949 l'església de Sant Pere de Biscarri al monestir de Santa Cecília d'Elins. Les terres i vinyes que hi estaven vinculades estarien dividides entre les que podrien conrear directament els clergues residents i les que conreaven els feligresos, i que possiblement estarien relacionades a les cases com a explotacions (Bolòs 1993-1994: 164, Marquès 2002-2005, doc. 7). Força temps després, l'any 1083, quan feia poc que s'havia canviat la comunitat masculina per la femenina provinent de Sant Pere de les Puelles, un home que va es va lliurar al monestir va realitzar una important donació aloera

a Sant Pere de Biscarri, entre les quals hi havia també parcel·les de terres i de vinyes (Marquès 2002-2005, doc. 51) (mapa 48).

Un cas similar el trobem amb l'església de Sant Cristòfol de Salinoves, consagrada el 22 de juny del 949, com podem provocar molt poc temps després de la donació de la de Sant Pere de Biscarri. Els abats Gulfí i Melandre i els monjos de Santa Cecília la van dotar amb unes cases situades prop de l'església i d'una torre, conjuntament amb dos graners, horts, terres, vinyes i una devesa. Com en el cas anterior, podríem trobar-nos amb unes terres i vinyes que conrearien els clergues de Salinoves i unes altres que ho farien els pagesos vinculats a les cases referides i altres del terme parroquial. Cal remarcar que aquestes terres i vinyes van integrar-se al domini d'Elins per «*scripturis comparationis sive et per nostris aprisionibus*», probablement en una època poc anterior a la dotalia i posterior a la destrucció duta a terme pels *paganorum*. La dotalia també contemplava unes cases, dos altres graners, dos horts, una esplugua, terres i vinyes situades al castell de Salinoves, d'altres terres situades a Gramenet i Canals, «*cultum et incultum*», i terres i vinyes a l'entorn de Llordà, Isona i Covet, que com els casos anteriors van ser aconseguides pels abats Gulfí i Melandre a través de compres i aprisions (Marquès 2002-2005, doc. 8)⁴²⁸.

Canals, que se situava al terme del castell de Toló, va veure augmentada l'any 951 la presència de terres del monestir de Santa Cecília gràcies a una donació. La parcel·la limitava amb altres terres, una de les quals del monestir d'Elins, que bé podria guardar alguna relació amb alguna de les parcel·les de la dotació de Sant Cristòfol de Salinoves de l'any 949 (Marquès 2002-2005, doc. 8).

Poc després, l'any 952, la donació de la comtessa Adelaida, vídua de Sunifred II, a Santa Cecília d'Elins contemplava també uns aous a Gramenet, que es trobava al terme de Covet, consistents en diferents cases amb les seves parcel·les de vinya i terres, entre d'altres, així com també el delme que en percebia (Marquès 2002-2005, doc. 11)⁴²⁹. Com podem comprovar, el monestir d'Elins va rebre en poc temps a Gramenet unes donacions, que contemplaven terres i vinyes.

L'abat Ènnec i el monjo Asnari de Santa Cecília d'Elins van vendre el 1002 una terra situada al riu d'Escobet que limitava «*de I parte in ipsa fonte quod exiit de ipsa saxa, et de alia parte in terra de Madexo, et de III parte in terra de Sancti Xristofori martiris Xpristi*». Molt possiblement aquesta terra de Sant Cristòfol de l'afrontació faci referència a una possessió de l'església de Salinoves, vinculada a Santa Cecília (Marquès 2002-2005, doc. 24)⁴³⁰.

428 En una afrontació d'una vinya del monestir de Tavèrnoles situada al terme del castell de Llordà, que el comte Ermengol I va donar el 1010 a l'abat Ponç d'aquest monestir hi surt «*vinea Sancta Cecilia*» (Baraut 1994-1995, doc. 39).

429 La indicació del delme podria indicar-nos que aquestes explotacions eren conreades directament per pagesos.

430 Escobet es va vincular inicialment amb una partida de Guils del Cantó (Marquès 2002-2005, doc. 24). Nosaltres creiem que la presència d'una terra de Sant Cristòfol podria ser indicativa que es tractaria d'un indret proper a Covet, on Santa Cecília tenia possessions vinculades a Sant Cristòfol de Salinoves. D'altra banda, la similitud dels topònims d'Escobet i Covet és més

Mapa 49. Distribució de les vinyes del monestir de Santa Cecília d'Elins (ss. IX-XI).
Font: Taula 6. Autor: Climent Miró i Tuset.

En l'altre sector del *Sub montanione*, a Sant Gervàs, situat a la ribera del Segre, destaquem una *porcionem*, entendríem una part d'alou, que dos clergues, anomenats Ildegís i Sengolf, van donar el 1027 al monestir de Santa Cecília per a la salvació de la seva ànima. Aquesta porció estava integrada per cases, casals, terres, vinyes i horts (Marquès 2002-2005, doc. 34).

Com a conclusió, les terres i les vinyes d'aquesta àrea estaven centrades bàsicament a l'entorn del que considerariem els dos centres religiosos i administratius que depenien de Santa Cecília d'Elins: Sant Pere de Biscarri i Sant Cristòfol de Salinoves. Les possessions es remunten a una època anterior a l'any 949 i provindrien bàsicament de compres i aprisions d'espais erms. De fet, el monestir de Santa Cecília d'Elins tindria certa tendència en concentrar parcel·les a Canals, Gramenet i Covet. Destaquem les terres de les Canals, que limitaven amb altres terres, una de les quals del monestir i el de la terra a Covet que limitava també amb altres terres, una de les quals de Sant Cristòfol de Salinoves. Els clergues explotarien aquestes terres directament, sobretot en el període inicial de la documentació, on es referencia la rompuda de terres ermes

que remarcable (Miró 2012: 110). Tampoc hem localitzat cap terra i cap advocació de Sant Cristòfol al terme de Guils del Cantó i a les àrees properes.

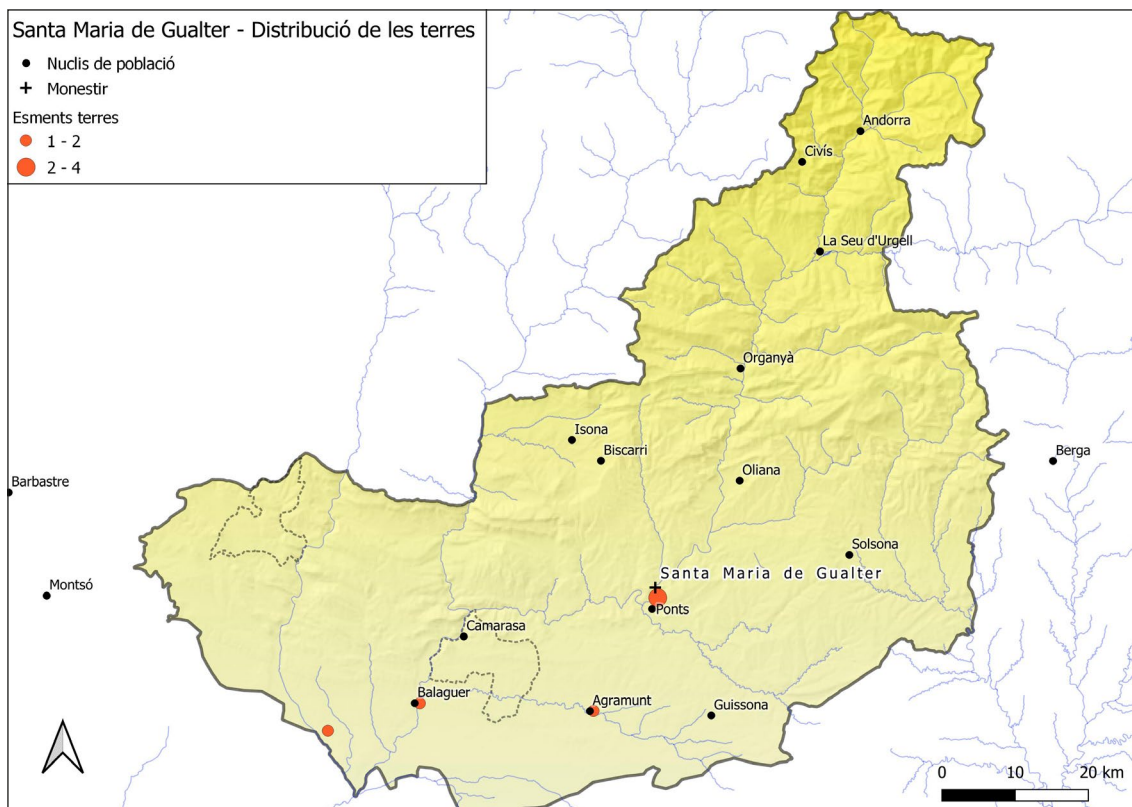
sota la direcció dels abats Gulfi i Melandre. L'explotació de la terra també deuria comptar amb el treball pagès, que com hem indicat, estaria vinculat a les diferents cases que dependrien del monestir. Caldria destacar també el treball que hi podrien tenir els donats, les persones que lliuraven el seu cos al monestir. Aquest podria ser el cas de l'home que va donar el 1083 l'alou a Biscarri i va lliurar el seu cos a la comunitat masculina de Santa Cecília d'Elins que residiria en aquell indret.

6.4. Santa Maria de Gualter

6.4.1. Un parcel·lari a l'entorn del riu Segre

La documentació de Santa Maria de Gualter no és nombrosa i ni generosa en els esments de terra i de vinya. Per aquest motiu en aquest apartat tractem conjuntament ambdues tipologies de parcel·lacions (taules 7 i 8, annex 2).

Molt possiblement les terres que configuraven l'alou central del monestir podrien haver estat conreades per clergues. La no existència de documentació que ho indiqui no permet que ho pugem assegurar (mapa 50).

Mapa 50. Distribució de les terres del monestir de Santa Maria de Gualter per grandària (s. XI). Font: Taula 5 i Taula 6. Autor: Climent Miró i Tuset.

El plet que va enfrontar l'any 1032 el monestir de Santa Maria de Ripoll amb uns homes de Ponts que havien ocupat l'alou on més endavant es va erigir el priorat de Santa Maria de Gualter referenciava l'existència d'un espai dedicats al conreu del cereal i de la vinya (Bach 1986-1987, doc. 1). Aquesta divisió també es reflectia a l'alou que un matrimoni va donar el 1086 al priorat de Gualter (Bach 1986-1987, doc. 7).

Aquestes parcel·les es devien distribuir en persones. A tall d'exemple, ho podem comprovar en un document de l'any 1074, l'anomenat *Speculo*, que indica l'existència d'una terra a Gualter situada «prop de l'ort que fonc del Guillem Effebee, que fonc iglésia» i de mitja vinya (Bach 1986-1987, doc. 3).

Com podem veure en aquests pocs esments documentals, el monestir de Santa Maria de Ripoll i després el priorat de Santa Maria van concentrar diferents possessions dins del terme de Gualter.

Com a conclusió, cal destacar que aquesta recerca engloba només el període de fundació i de constitució del monestir de Santa Maria de Gualter com a priorat de Santa Maria de Ripoll. Com hem comprovat en el capítol número 4, aquest monestir es va erigir gràcies a la insistència del comte Ermengol IV. L'alou i el domini central del monestir estava format per un conjunt de parcel·les de diferent tipologia, d'entre les quals destaquem les conreu cerealístic i vitícola.

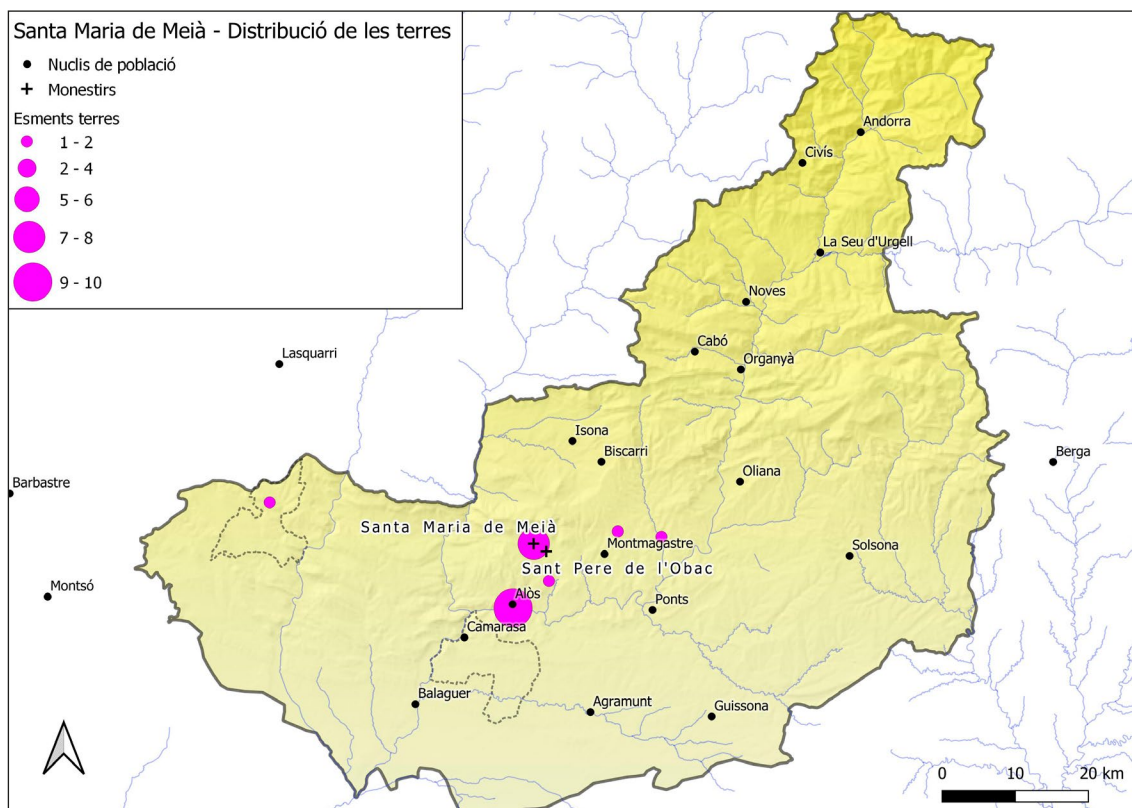
No podem determinar quin tipus d'explotació adoptarien les diferents parcel·les de terres i de vinyes del monestir, possiblement les més properes podrien ser conreades directament pels clergues o per pagesos a canvi d'un cens o prestacions.

6.5. Santa Maria de Meià

6.5.1. El conreu de cereal al sud del Montsec

El monestir de Santa Maria de Meià disposava també de l'alou que envoltava les diferents dependències monàstiques i l'església. Ho podem comprovar amb el document de la donació efímera de l'any 1080 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles per part del senyor de Meià, el qual indica l'existència de parcel·les dedicades al conreu cerealístic i a la vinya «*in circuitu ipsius loci*». Cal recordar que en aquella època, segons la documentació, el cenobi de Meià no explotava els seus dominis per culpa de les algarades dels andalusins, els «llops» i la mala administració de l'abat Pere, que no volia sotmetre's a la regla de Sant Benet (Baraut 1994-1995, doc. 86).

Aquestes terres i vinyes properes al monestir deuen ser conreades pels monjos de la comunitat directament. Un regist de Juan Gaspar Roig i Jalpí indica que l'any 1077 el monestir de Meià estava format per una comunitat de 85 monjos i «residentes» (Meià, doc. 20, annex 1). Aquesta quantitat, que podem considerar exagerada,

Mapa 51. Distribució de les terres del monestir de Santa Maria de Meià (s. XI).
Font: Taula 5. Autor: Climent Miró i Tuset.

contrasta amb la descripció de l'estat del monestir de la donació a Tavèrnoles. Tot i considerar la xifra desproporcionada, la presència dels monjos i sobretot dels esmenats «residents», que podrien ser donats, podria vincular-se amb la possibilitat d'una explotació directa d'aquest domini més proper.

Cal recordar que el monestir se situava dins dels dominis dels senyors de Meià, un territori que avui coneixem amb el nom de coma de Meià i que la documentació que hem analitzat esmenta com a camp de Meià (Meià, docs. 3, 5, 19 i 34, annex 1). Aquest topònim faria referència a una àrea d'extensió considerable, plana i oberta (Bolòs 1993-1994: 146). En aquest cas, ens trobaríem amb un territori obert i pla de certa magnitud, que contindria diferents poblacions, espais, parcel·lacions conreades i zones ermes.

Les parcel·lacions dedicades al conreu del cereal tendien a afrontar amb altres parcel·les de terra de diferents propietaris. Ho podem comprovar amb la terra que Altimir i la seva muller Ermessenda van donar el 1067 al monestir de Santa Maria de Meià. Es tractava d'una terra que els provenia d'herència dels seus pares i se situava «*in ipso plano in puio cativer*» (mapa 51 i taula 9, annex 2)⁴³¹.

431 [...] *Afrontat de oriente in terra de Guifredo Borrelli, de meridie similiter afrontat in terra de Bernard Oliba, de occiduo in terra de Bernado Oliba, de circi in terra de argeleva* [...] (Meià, doc. 11, annex 1).

Aquest també és el cas d'una altra terra a Meià, a la «*villa Uxoles*», que afrontava també amb altres parcel·lacions de terra, una de les quals del referit monestir de Santa Maria. Aquesta terra va ser permutada el 1073 a Guilabert Recesvind per dues terres que el monestir posseïa a l'indret conegut com a Ciutadella i al castell d'Alòs. L'any 1079, el monestir va rebre una altra terra en aquesta vila que no hem pogut localitzar (Meià, doc. 22, annex 1). Aquesta permuta i la donació obeirien possiblement als interessos del monestir de centralitzar part de les seves possessions de conreu de cereal en un indret determinat, en aquest cas la «*villa Uxoles*»⁴³².

El monestir va rebre l'any 1076 la donació d'una vinya i d'una terra amb un llinar al castell de Castelló. Aquesta terra, al contrari de la resta de terres que hem vist, es trobava en una partida en la qual no hi havia altres parcel·les de conreu cerealístic, en concret es localitzava en una indret on hi havia cases, una sèquia, i una vinya. Una de les afrontacions és una vall, que podria referir-se a la vall d'Ariet. Al sud del castell de Castelló hi localitzem avui les partides dels lleners dels Castelletes, lo llener i el llener de les Folles⁴³³.

L'alou que Roland va donar el 1049 a Santa Maria de Meià estava dividit en diferents espais de conreu, entre els quals hi havia el destinat al cereal (Meià, doc. 4, annex 1). Aquest també és el cas de l'alou a la Clua, que el monestir va rebre el 1059 a través d'una donació conjuntament amb unes vinyes. Entre les afrontacions que es ressenyen de les vinyes i de les terres trobem les de diferents terres de particulars (Meià, docs. 5, annex 1)⁴³⁴.

El monestir també concentrava possessió de terres prop del castell d'Alòs i de Foradada, com les que va percebre l'any 1069 de la donació d'un home anomenat Guillem Pere, que també en contemplava a la vila de Rafar, que no hem localitzat, prop d'Artesa de Segre (mapa 51) (Meià, doc. 13, annex 1)⁴³⁵.

Altres possessions de terres que especifica la documentació provinent de Meià són les situades «*debaxo del collado de Orenga y de Mont-sec hasta Gavarra*», que Bel·la va donar l'any 1096 (Roig 1668: 90, Meià, doc. 34, annex 1). Ja fora dels límits del comtat d'Urgell, el monestir va rebre del prevere Andreu, una terra prop de Casserres, un domini del comtat de Barcelona situat a l'actual província d'Osca (Meià, doc. 15, annex 1).

Molt probablement, aquestes terres més allunyades eren conreades per pagesos que habitaven els diferents termes castrals. Sense anar més lluny, el monestir va rebre l'any 1040 el cobrament del delme de la coma de Torres, Perauba, Figuerola i el coll

432 [...] *affrontat de parte oriente ipsa terra in [il·legible] terra de prescripta Sancta Maria de meridie in terra de Guitardo Guilelmi de occidui in terra de Ponc Sala de circi in terra de Remon Bouer [...] [...] in locum quod vocant ciutadella et alia terra in terminio de kastro alosensi [...] (Meià, doc. 18, annex 1). Molt possiblement la ciutadella que s'esmenta es tracta d'una estructura de caràcter militar comparable amb una ciutat d'origen visigot, que podria identificar-se amb el castell de Meià. Carles Gascón tracta en una recerca l'existència d'aquestes estructures militars i les vincula a les Clues (Gascón 2019).*

433 (UTM: 332081-4649666).

434 La mala conservació d'aquest document no permet una transcripció acurada del text.

435 La mala conservació del document n'impedeix efectuar la lectura a la majoria de les línies.

d'Orenga per part de Company i la seva muller Guilla, que en part havien comprat al senyor Guillem de Meià i parcialment havien romput (Meià, doc. 3, annex 1)⁴³⁶. El cobrament d'un delme ens indicaria la presència de pagesos que conreaven aquelles terres. Aquest també seria el cas del delme que Ricard Oliva i la seva esposa Orta van donar el 1063, els que Enard i Bremon van donar el 1063, i els censos del castell d'Arquera que Garsenda va donar el 1077 (Meià, docs. 6 i 20, annex 1).

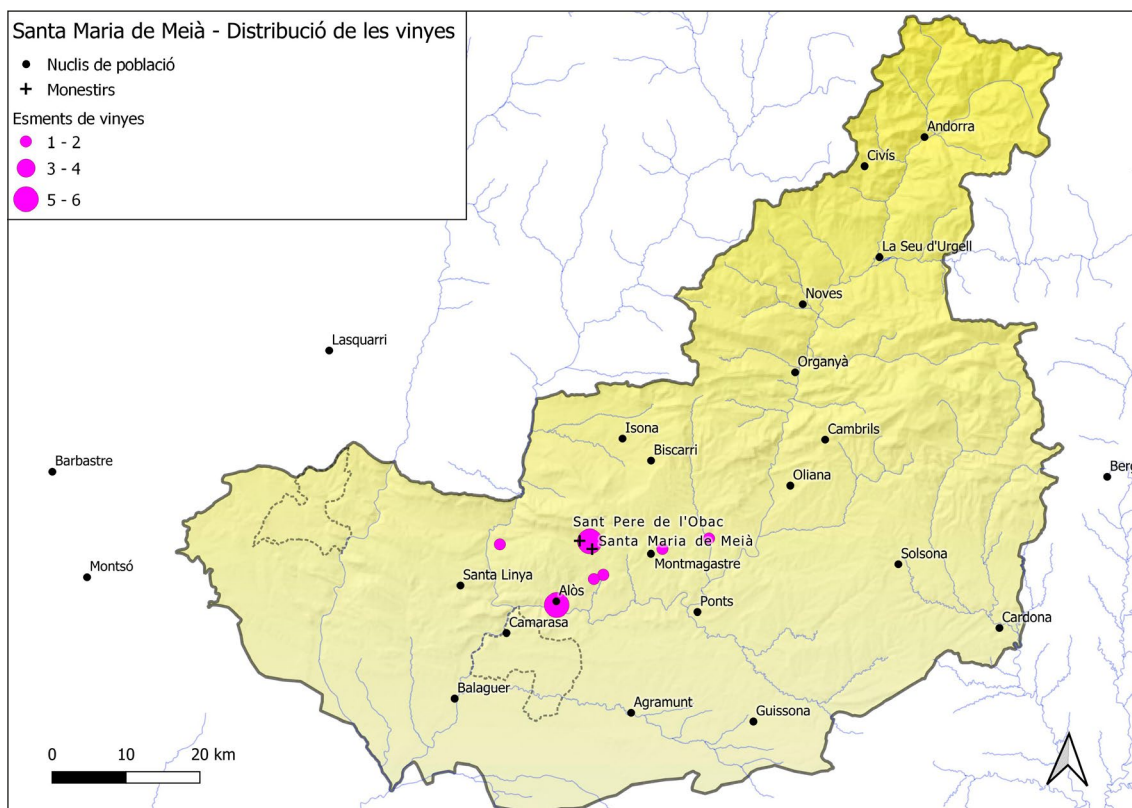
Com a conclusió, el monestir de Santa Maria de Meià concentrava espais de terra de conreu cerealístic a l'entorn immediat del cenobi, com és el cas del pla del «*puio cativer*». També en tenia en altres indrets propers, com la «*villa Uxoles*», la Ciutadella, Vallfarines, el castell de Castelló, la Clua, el castell d'Alòs, Foradada, Artesa i en un ampli territori comprès entre el Montsec de Meià i Gavarra. Com és habitual, les afrontacions indiquen el veïnatge de les parcel·les cerealístiques amb altres de la mateixa tipologia, com és el cas del «*puio cativer*», la «*villa Uxoles*», la Clua i la de les terres de la donació de l'any 1069 a Alòs, Foradada i Artesa. Les afrontacions de la terra amb el llinar de la donació del castell de Castelló difereixen del que és habitual. Aquesta singularitat l'hauríem de relacionar amb alguna activitat extractiva d'aquest recurs vegetal. Les terres que conformarien l'alou central i les més properes serien explotades pels monjos i els donats del monestir, possiblement d'una xifra més moderada que els 85 que proposava Juan Gaspar Roig en un regest. L'existència de documentació coetània contrasta amb el desolador panorama que descriu la donació de l'any 1080. Les terres més perifèriques podrien ser conreades pels pagesos que habitaven els diferents indrets del senyoriu i dels termes castrals veïns, possiblement a canvi d'un tribut.

6.5.2. Els vinyers als dominis de Meià

Com hem comentat en l'apartat anterior, destaquem l'existència de vinyes a l'entorn immediat del monestir, el que coneixeríem com el seu alou central. Les vinyes que es trobaven en aquesta àrea pròxima deuriem ser conreades pels membres de la comunitat monacal (mapa 52 i taula 10, annex 2).

El monestir de Santa Maria de Meià, encapçalat pel seu abat Pere, va comprar el 1064 a un home anomenat Ramon Guadamir una vinya situada a un lloc anomenat *insula*, que limitava amb una vinya de Santa Maria de Meià i diferents peces de terra. Aquesta vinya se situaria en un indret proper a un curs d'aigua, possiblement veí de conreus de regadiu i d'altres terres (Meià, doc. 10, annex 1). La compra de la vinya podria estar motivada per un interès del monestir de Santa Maria de Meià d'ampliar les seves possessions en aquest indret on ja hi tenia aquest tipus de conreu. No ens allunyem d'un curs d'aigua, l'any 1082, el monestir va rebre una vinya, situada prop

436 La mala conservació del document n'impedeix la lectura.

Mapa 52. Distribució de les vinyes del monestir de Santa Maria de Meià (s. XI).
Font: Taula 6. Autor: Climent Miró i Tuset.

del riu de Meià (Meià, doc. 26, annex 1). Molt possiblement, com en el cas de les terres, aquestes vinyes més pròximes al monestir podrien ser conreades directament pels clergues de Santa Maria de Meià.

Un regest de Juan Gaspar Roig ens indica la presència de parcel·lacions dedicades a la viticultura «*en el lugar llamado las Viñas*», situat a les immediacions del castell de Castelló. Una vinya emplaçada en aquest vinyer va ser donada l'any 1064 al monestir per una dona anomenada Aldaroda, vídua d'un home anomenat Guadamir (Meià, doc. 9, annex 1). L'any 1076, la donació d'Esteve Renard de la terra amb el llinar i d'unes vinyes al castell de Castelló podria estar relacionada amb un possible interès del monestir de Meià d'ampliar també les seves possessions de vinya en aquest indret. Desconeixem que aquestes se situessin en una partida anomenada *les vinyes*, com a la donació anterior, tot i que les seves afrontacions ens indiquen la presència de parcel·les dedicats al conreu vitícola⁴³⁷.

La donació de l'any 1059 contemplava, a més de l'alou, unes vinyes situades a la *Trocita* i a la Clua. Aquestes vinyes, tot i la dificultat de la lectura atès el mal estat de

437 [...] *Afrontat supra scripta vinea in oriente in vinea de Guitardo Guilelmi de meridie in vinea de Mir grass [borrós] Bernat [borrós] de occiduo in vinea de Gifred Ennego de circii in vinea q [borrós] [...] (Meià, doc. 19, annex 1).*

conservació del document, limitaven amb altres terres i vinyes⁴³⁸. No deixem aquesta àrea meridional dels dominis dels Meià, atès que el 1068, el llegat testamentari del prevere Eldomar al monestir contemplava una vinya situada a Argentera. Aquest testament també incloïa un alou i donacions a diverses persones, sobretot familiars, com el seu germà Guitard i la seva neboda, que van rebre respectivament una vinya a la partida de la Costa i un mallol (Meià, doc. 12, annex 1).

La Costa es podria correspondre, com en el seu nom indica, a una vessant de certa pendent que podria albergar diferents conreus de vinya. L'existència d'un mallol assenyalaria la presència d'una plantació de vinya nova, possiblement en una àrea que hauria transformat el conreu cerealístic pel vitícola.

Com podem comprovar, el monestir de Santa Maria posseïa tot aquest conjunt de vinyes en una àrea situada al sud de la coma de Meià que englobava el castell de Castelló, la Clua i Argentera. Aquestes vinyes se situaven en vinyers com el de la Costa i l'indret anomenat les vinyes. Les ortofotografies actuals i històriques de la cartografia digital permeten comprovar l'existència d'antics conreus en terrasses i als vessants de les elevacions properes que podrien identificar-se amb vinyers⁴³⁹.

Desplacem-nos més cap al sud, la donació de Guillem Pere de l'any 1069, que hem vist a l'apartat anterior, comprenia també diferents vinyes. Concretament una al «*valle Moreco*» i una altra «*ultra flumen Sigeris*», que hem de situar al marge esquerre de l'esmentat riu⁴⁴⁰. El mateix any, el monestir rebia una altra vinya a les immediacions d'Alòs, concretament a la partida d'*Elzina*, a través d'una donació realitzada per un home anomenat Ermeniscle (Meià, doc. 14, annex 1).

La donació de Garsenda de l'any 1077 contemplava també vinyes en indrets no especificats, «que tenia en todos los lugares», en àrees properes a Meià (Meià, doc. 20, annex 1). Finalment, la donació de Bel·la de l'any 1096 també englobava diferents parcel·lacions de vinyes que es trobaven en llocs no concrets entre el Montsec de Meià i Gavarra (Meià, doc. 34, annex 1).

Desconeixem la gestió del conreu de la vinya per part del monestir de Santa Maria de Meià. Deuria ser similar al de les terres, però atesa la distància, possiblement a través de pagesos a canvi d'un cens.

Com a conclusió, les vinyes més properes del monestir de Santa Maria de Meià s'estenien bàsicament en una àrea pròxima a cursos d'aigua, com una *insula* i una vinya prop del riu de Meià. Al castell de Castelló, on hi havia certa concentració de vinyes del monestir,

438 (Meià, doc. 5, annex 1). El mal estat de conservació del document impossibilita que puguem indicar concretament el nombre de parcel·les i les seves afrontacions.

439 (www.icgc.cat) Ortofoto 1946 i 1956.

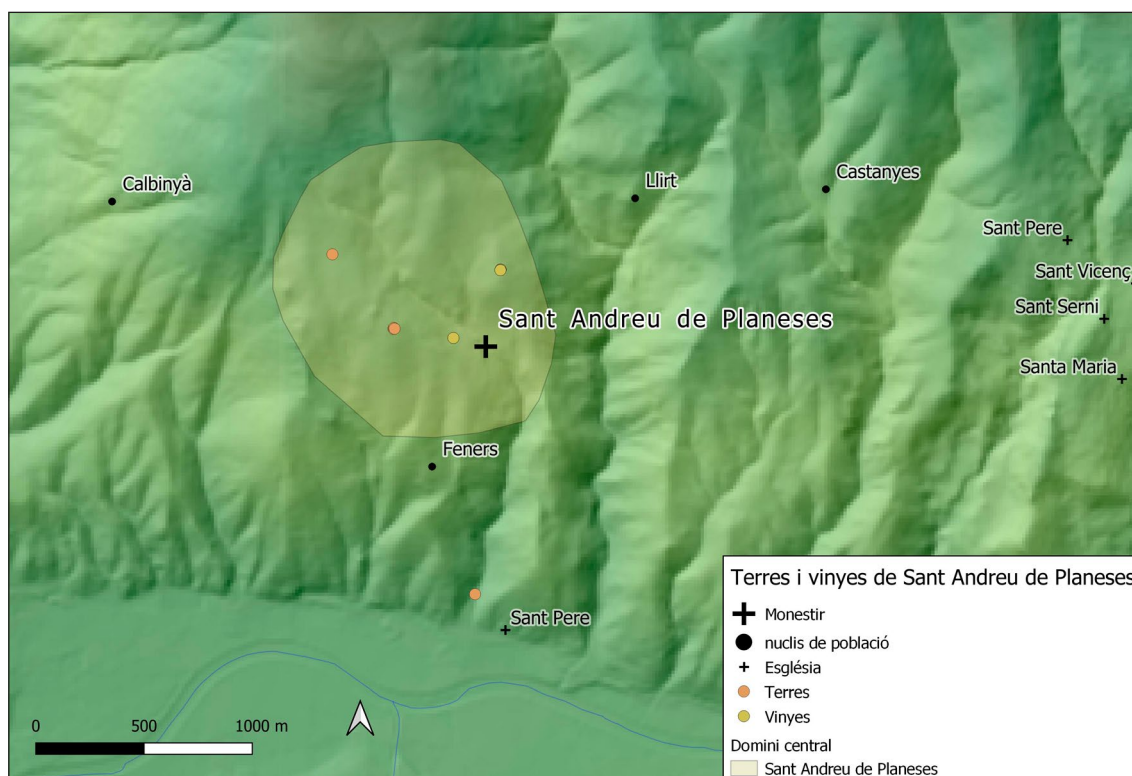
440 [...] *Una vinea est in valle de Moreco. Afrontat de oriente [borrós] de meridie in vinea Amati de occiduo in costa de circi in torrente qui [borrós] per tempus pluviarum. Alia vinea est ultra flumem Sigeris in ipsa nona afronta de oriente in vinea de Oriol de meridie in vinea Marcuci de occiduo in [borrós] de circi in vinea de Bels Machila [...]* (Meià, doc. 13, annex 1).

hi existia un vinyer. Les vinyes d'aquest castell, les d'Argentera i les de la Clua es concentraven en una àrea molt propera i delimitada al sud del monestir, on hi havia també un vinyer anomenat la Costa que podria identificar-se amb conreus esglaonats. Altres vinyers més allunyats eren els que s'ubicaven a l'*Elzina* i el «*valle Moreco*», propers a Alòs. El veïnatge d'algunes d'aquestes parcel·les amb peces de terra podria correspondre's a la possible transformació d'una àrea de conreu o un erm en una vinya. Aquest canvi el podem comprovar també amb la presència del mallol en un dels documents. Com en el cas de les terres, els religiosos i donats de la comunitat treballarien les vinyes més properes, mentre que la resta deuriem ser conreades per pagesos.

6.6. Sant Andreu de Planeses

6.6.1. Petits espais de conreu de la solana del Segre

La migrada documentació relativa a Sant Andreu de Planeses que coneixem ens pervé bàsicament d'afrontacions d'altres parcel·les (mapa 53). Com sabem, el monestir es trobava emplaçat a la vessant solana de la vall o ribera de l'Urgellet, molt a prop de

Mapa 53. Distribució de les terres i les vinyes del Monestir de Sant Andreu de Planeses (ss. X-XI). Font: Taula 11 i Taula 12. Autor: Climent Miró i Tuset.

la Seu d'Urgell. En les immediacions del cenobi existien diferents indrets especialitzats en el conreu del cereal i de la vinya.

El puig *Eguinus* i les Planes eren dos partides molt vinculades, atès que molt probablement el puig feia referència a tota la muntanya, en la qual s'hi trobava la partida de les Planes (Baraut 1979, doc. 95, Baraut 1983, doc. 865). En aquests indrets hi coexistien espais separats per al conreu del cereal i de la vinya. Així, trobem parcel·lars d'un i altre conreu indistintament als dos llocs.

Les afrontacions d'una venda de l'any 1074 ens indiquen l'existència d'una vinya de Sant Andreu que afrontava amb altres vinyes de diferents posseïdors. Aquesta vinya afrontava també amb un mallol, que havia plantat un pastor de la veïna població de Llirt anomenat Miró (Baraut 1983, doc. 865).

En les àrees perifèriques d'un i altre conreu trobem afrontacions de parcel·les de diferent tipologia. El veïnatge de les parcel·les de vinya amb les de cereal a les Planes es pot comprovar en les afrontacions d'una donació de tres peces de terra a la catedral d'Urgell, que va tenir lloc l'any 935. Aquestes terres dividides i parcel·lades afrontaven en dues parts amb vinyes dels monestirs de Sant Andreu de Planeses i de Sant Llorenç de Morunys, les darreres vinculades al proper monistrol de la Santa Creu (Baraut 1979, doc. 95). La venda d'una *peciola* de vinya a les Planes l'any 1089, per part d'un matrimoni, a la catedral de Santa Maria d'Urgell mostraria un exemple similar. En aquest cas, la petita peça de vinya afrontava amb altres vinyes de diferents posseïdors i amb una terra de Sant Andreu de Planeses⁴⁴¹.

Com bé hem comprovat en l'apartat dedicat a Sant Andreu de Planeses del capítol número 4, en aquesta vessant també s'hi emplaçava la vila de Pallerols, que no hem de confondre amb l'homònima de la vall d'Elins, i el monistrol de la Santa Creu, vinculat al monestir de Sant Llorenç de Morunys fins a la seva unió amb Santa Maria de Ripoll, quan va passar a dependre de Santa Cecília d'Elins (Baraut 1984, doc. 10, Marquès 2004-2005, doc. 48)⁴⁴². La documentació indica que tota aquesta zona estava parcel·lada amb vinyes i terres de diversos posseïdors, entre els quals hi havia el monestir de Planeses, com bé assenyala una donació de l'any 1061, que mostra diferents terres d'aquest cenobi en afrontacions en aquesta solana (Baraut 1983, doc. 732).

Just al peu d'aquest vessant es trobava la vila *Misella* i l'església de Sant Pere, que avui identifiquem amb Sant Pere de Somont. En la venda d'una vinya en aquest indret l'any 976 hi trobem documentada l'existència d'una altra terra del monestir de Sant Andreu de Planeses. Aquesta vinya afrontava amb el camí que enllaçava la Cerdanya amb la Seu d'Urgell i altres peces de terra (Baraut 1979, doc. 169).

441 [...] *Et afrontad l petiola de vinea de l parte in terra de Sancte Andree, de alia in vinea de sacricustus, de III in vinea de R. Pere vel de coniu sua, de III vero parte in ipso Cher qui ibidem est fundatum [...]* (Baraut 1984-1985, doc. 1058).

442 Veure apartat (4.2.2) referit al monestir de Sant Andreu de Planeses i l'apartat (4.3.1), referit al monistrol de la Santa Creu.

L'existència del veïnatge de terres i vinyes es podria vincular també a l'expansió del darrer conreu en detriment del primer, sobretot a les Planes i al puig *Eguinus*. La presència de plançons o *stirp* en aquesta vessant corroboraria l'any 935 aquest canvi de conreu. Les peces de terra que afronten amb vinyes a les Planes, que trobem documentades el referit any en el mateix document, podrien estar relacionades amb una divisió parcel·lària destinada a la transformació de l'espai per al cultiu de la vinya (Baraut 1979, doc. 95).

L'expansió del conreu de la vinya en aquesta partida deuria dilatar-se en el temps, atès que el pastor Miró de Llirt, que hem esmentat anteriorment, deuria plantar el seu mallol poc abans de l'any 1074 (Baraut 1983, doc. 865). Una vinya força més allunyada, que el monestir tenia a la partida de *Matzera*, situada entre les poblacions d'Adrall i de Vilamitjana, afrontava també amb plançons (Baraut 1980, doc. 294).

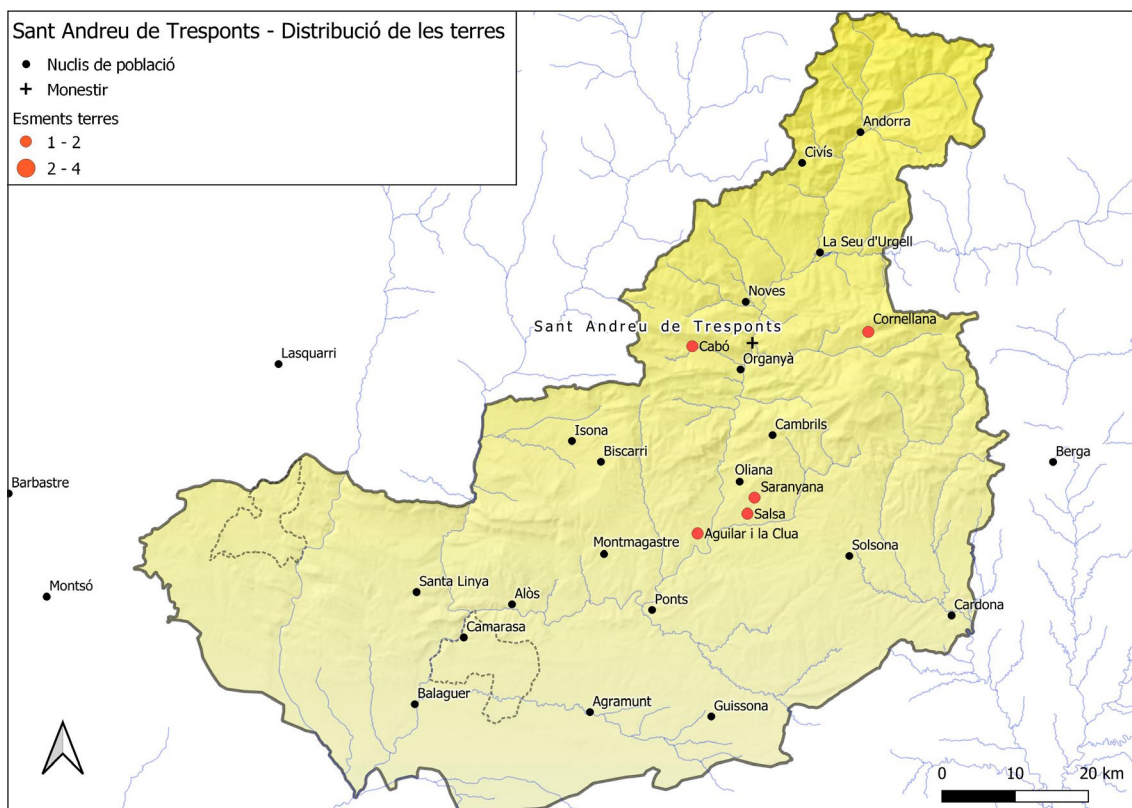
La documentació no mostra cap indicatiu de com podria ser el treball als diferents espais de conreu del monestir. Entendríem que els monjos conrearien directament les parcel·les de terra i de vinya que s'ubicaven al solà, prop del monestir. En canvi, les vinyes de *Matzera* podrien haver estat conreades per un pagès, atesa la llunyania.

Com a conclusió, les possessions de vinya i de terres destinades al conreu de Sant Andreu de Planeses es concentraven al vessant solà de la vall, on s'emplaçava el referit monestir. La documentació mostra una distribució dels espais de conreu de cereal i de vinya en zones diferenciades de les partides del puig *Eguinus* i de les Planes indistintament. El monestir també posseïa terres de conreu distribuïdes per diferents indrets del vessant i també a la seva base, on es trobava el nucli de vila Misella i l'església de Sant Pere. La documentació mostra també una possible transformació dels espais de conreu cerealístic pel de vinya a les partides de les Planes i del puig *Eguinus*. Ho hem comprovat amb l'existència de peces de terra situades entre parcel·les de vinya i l'existència de plançons i d'un mallol que conreava un pastor anomenat Miró. Com bé hem indicat, tot i la manca de documentació que ho referenciï, entendríem que els monjos conreaven els espais més propers al monestir i que la més llunyana, la vinya de *Matzera*, deuria ser conreada directament per pagesos.

6.7. Sant Andreu de Trespunts

6.7.1. El conreu del cereal i de la vinya als dominis de Trespunts

La documentació no indica com deuriem ser les terres de conreu que envoltaven el monestir de Sant Andreu de Trespunts. Els espais de conreu cerealístic destinat a l'alimentació dels religiosos de la comunitat es deuriem concentrar a l'entorn de les dependències del monestir. Molt possiblement els monjos deuriem tenir cura de l'explotació directa d'aquestes terres.

Mapa 54. Distribució de les terres del monestir de Sant Andreu de Trespunts (ss. IX-XI).
Font: Taula 5. Autor: Climent Miró i Tuset.

Les esglésies de Santa Eulàlia i de Sant Joan de Cornellana, situades a la propera vall de la Vansa, tenien el seus espais de terres i de vinyes (mapa 54). El document del judici de l'any 846 que enfrontà l'arxiprest Froilà i el monestir de Trespunts sobre la propietat d'aquestes esglésies indica que l'esmentat clergue «*terras et vineas quod ille traxit de eremo et plantavit et edificabit*» (Baraut 1984, doc. 3) (taules 13 i 14, annex 2). Com hem indicat al capítol precedent, tot i que Froilà va guanyar el judici, l'església de Santa Eulàlia de Cornellana va restar vinculada al monestir de Sant Andreu de Trespunts fins al moment de la seva venda, l'any 1016, al bisbe Ermengol d'Urgell (Baraut 1984, doc. 7)⁴⁴³.

El monestir disposava des del 867 d'una vinya a l'Ametlla de Cabó, que els pervenia de la donació dels marmessors d'un difunt. Aquesta vinya afrontava amb el riu per dos costats i amb una altra vinya (Baraut 1984, doc. 4). No deixem aquesta vall, atès que el monestir hi tenia des del 950 unes altres possessions, en concret a les partides de la Contrella i de Clarà, que no hem pogut localitzar. En la primera hi tenia una terra, que com és habitual, limitava amb altres parcel·les de terra. En canvi, la de

443 Veure l'apartat (4.14), referit a Sant Andreu de Trespunts.

Clarà, limitava per dos costats amb *istirpi*, que hem de vincular a plançons, possiblement de vinya⁴⁴⁴.

No hem d'oblidar les possessions del monestir de Sant Climent de Codinet, que va ser unit a Sant Andreu de Trespunts l'any 1004. L'abat Miró va vendre l'any 1031 una sort vinya amb els seus *arboribus* a Codinet a uns particulars. Aquesta parcel·la limitava amb altres vinyes i amb un mallol (Baraut 1982, doc. 46). Ens trobaríem davant d'una parcel·la de vinya integrada en un vinyer, que possiblement hauria estat sortejada de poc i que limitava amb una parcel·la de vinya nova.

Més cap al sud, el monestir posseïa l'alou de la Salsa i Saranyana amb les seves parcel·lacions o espais dedicats al conreu cerealístic i a la vinya (Baraut 1984, doc. 5). L'alou de la donació apòcrifa del comte Guifré amb els dos trossos de terra entre Aguilar i la Clua contemplarien les possessions del monestir en aquesta contrada propera a l'actual població d'Oliana (Baraut 1984, doc. 1).

Totes aquestes possessions que localitzem fora del domini central del monestir no deuriem ser conreades pels membres de la comunitat. La documentació no ens permet conèixer quina n'era la tipologia, tot i que molt probablement, com en altres casos, deuria anar càrrec de pagesos a canvi d'alguna tributació.

Com a conclusió, la poca documentació que ens ha pervingut mostra una distribució de les possessions de terra i de vinya a Cornellana, on hi havia l'església de Santa Eulàlia, la vall de Cabó, concretament a l'Ametlla i les partides de Clarà i l'Encontrella, i prop d'Oliana, concretament a la Salsa, Serinyana, la Clua i Aguilar. Les terres i les vinyes de la vall de Cabó se situaven en espais integrats per altres terres i vinyes. En el cas de la terra de l'Encontrella, les afrontacions amb plançons o estirps podrien indicar-nos la presència d'un canvi de conreu, possiblement de vinya. El conreu vitícola a l'Ametlla de Cabó presenta la característica de la seva situació, propera a un riu. Com en altres casos, tot i que la documentació no ho mostra, l'explotació dels conreus propers deuria ser directa i la dels més allunyats a través de pagesos.

6.8. Sant Climent de Codinet

6.8.1. Concentració d'un petit parcel·lari de terres a la *insula* i al camp Segaler

La documentació provinent del monestir de Sant Climent de Codinet permet que puguem conèixer a quins indrets o partides se situaven els diferents espais de conreu de cereal i de vinya. També indica també com fou el procés de constitució de l'alou

⁴⁴⁴ [...] *Ipsa una terram qui est ad ipsa Contrella, afronte de l parte in teram Datone qui fuit, de alia in teram Elperico, de III in terra Alfero. Et ipsa alia terram qui est in Clariano afronte de II partes in istirpi de III in teram de ipsa ecclesia [...]* (Baraut 1984, doc. 5).

central del monestir, bàsicament a través de compres i de donacions. Els monjos del monestir deurien conrear directament les parcel·les de terra i de vinya, sobretot atesa la poca distància que hi havia amb les dependències monàstiques.

L'any 829, la donació al prevere Sentefred per part dels preveres Ilperic i Viliera, fundadors del monestir, comprenia també terres i vinyes no especificades que es deurien situar en diferents indrets del terme de Codinet i de l'illa on s'alçava el referit monestir (Baraut 1982, doc. 2). Altres adquisicions, com la compra a Ariscle, Ranild i Eles de l'any 837, engrossiren les possessions de terres «*cultas et incultas*» que Sentefred acumulava en aquesta àrea immediata a les dependències monacals (Baraut 1982, doc. 3).

En aquesta àrea s'hi emplaçava una terra que el monjo Teodulf va donar el 846 al monestir de Codinet, que en aquell moment ja estava encapçalat per l'abat Andreu. Aquesta terra afrontava amb una altra terra, el riu Segre, un molí i la vila de Codinet. Aquesta donació comprenia també una terra situada a la no localitzada vall *Regines* que se situava «*subtus ipsa limite*» i la meitat d'una terra situada «*super Abillefra*» que el donant posseïa amb un frare anomenat Teodosi (Baraut 1982, doc. 5).

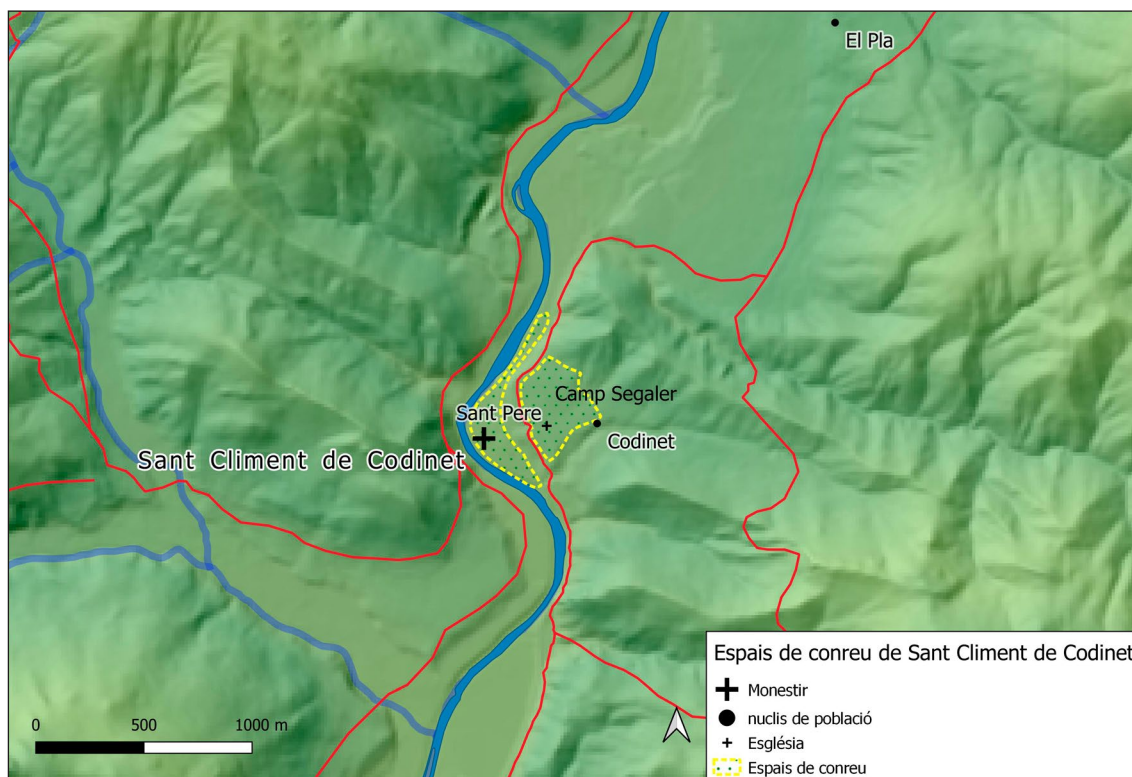
L'interès del monestir de concentrar diferents possessions de terra prop de les seves dependències el trobem amb la permuta que l'any 859 va realitzar la comunitat monacal amb un home anomenat Gardilo. L'intercanvi era d'una terra situada «*secus monasterio*» per una altra que el monestir tenia a les Comes. La terra de prop del monestir afrontava amb una altra terra del referit cenobi, fet que ens indicaria la concentració d'espais agrícoles de la comunitat monacal en aquest indret⁴⁴⁵. Tanmateix, el monestir de Sant Climent tindria diferents possessions a la partida de les Comes, atès que l'any 944 va realitzar una altra permuta del que hi tenia a canvi d'una sort de dues parts de terra i dues sorts de vinya que es trobaven a Codinet, les quals afrontaven majoritàriament amb parcel·les del mateix tipus de conreu i amb dominis del monestir⁴⁴⁶.

Durant tot el segle X, el monestir de Sant Climent de Codinet va continuar amb aquesta política de concentrar terres de conreu en la zona més propera a les seves dependències, a través de compres i de donacions. En concret, el cenobi va comprar el 928 a uns particulars unes terres situades en aquesta àrea de Codinet, que confrontaven amb altres terres del monestir i de diferents particulars (taula 15, annex 2)⁴⁴⁷. Uns anys més tard, el 937, el monestir va rebre una donació de dues terres també a Codinet provinents de la deixa testamentària d'un particular anomenat Radulf. Una d'aquestes terres se situava prop del riu Segre i l'altra, de la qual es donava una terce-

445 [...] *procambiaremus terra sicuti et facimus in terretorio Orgelletano in billa qui vocatur Cutineto, terra que es secus monasterio domum Sancti Clementi, qui in frontat de l parte de bos iam dictos et de alia parte in frontat ipsa terra in extrata que pergit ad domus Sancti Clementi [...] [...] et recepimus alia terra qui est locum que vocatur ad Comas [...] (Baraut 1982, doc. 8).*

446 [...] *Et afrontat ipsa vinea Belletrude et de filio suo sungero et de ll parte in vinea Sancti Clementi. Et ipsa alia sorte de vinea afrontat de l parte in vinea Gis... Sancti Clementi et de ll in via qui pergit ubique. Et ipsa una sorte de terra ad frontat de ll partes in terra Sancti Clementi et de alia in terra Wadamiro qui fuit et de ll in terra Datoni [...] (Baraut 1982, doc. 24).*

447 [...] *Qui coniungit ipsa una teram de l parte in terra Sancti Clementi et de alia in teram Wadamiro et de ll in torentem. Et alia teram coniungit de una parte in teram Wadamiro et de alia in teram Sancto Clementi et de ll in torentem [...] (Baraut 1982, doc. 20).*

Mapa 55. Espais de conreu de la *insula* i del camp Segaler.
Font: Taula 15 i Taula 16. Autor: Climent Miró i Tuset.

ra part, se situava en un indret anomenat el capmàs, possiblement vinculat amb una explotació agrícola del difunt, que afrontava amb una altra terra de Sant Climent de Codinet⁴⁴⁸. Uns anys més tard, el 945, el monestir va comprar a dues dones, mare i filla, de nom Riquilda i Dadilda, una peça de terra, situada també dins d'aquesta àrea propera, que afrontava en una part amb una altra terra del cenobi⁴⁴⁹. Lluny d'aturar-se, Sant Climent de Codinet va rebre aquell mateix any la donació d'una vinya, una terra i un llinar per part d'una família en sufragi de l'ànima del pare i espòs. Com és habitual en aquests documents, la terra i la vinya s'emplaçaven amb altres terres i vinyes respectivament, la majoria del monestir. El llinar, que limitava amb el riu Segre, afrontava també amb altres terres del monestir⁴⁵⁰.

En aquesta àrea també hi hem d'incloure la terra que el monjo Sunyer va donar el 950 al monestir de Codinet, la qual també limitava amb diferents vinyes del referit ceno-

448 [...] *Et in frontat ipsa una terra de I partem in flumen Sequere et de alia in ipsos gradus et de III in stirpe. Et ipsa alia terra in frontat de II partes in torrente et de III in terra Sancti Clementi [...]* (Baraut 1982, doc. 23).

449 [...] *Et ad frontat ipsa terra de I parte in terra de nos comparatores et de alia in torrentem et de III in via qui pergit ubique [...]* (Baraut 1982, doc. 25).

450 [...] *Et in frontat ipsa vinea de I parte in vinea Osenta vel filios suos et de alia in torrentem et de III in vinea Sancti Clementi. Et ipsa terra ad frontat de I parte in terra de nos donatores et de alia in torrentem et de III in terra Sancti Clementi. Et ipso linare ad frontat de I parte in flumen Segore et de alias duas partes in terra Sancti Clementi [...]* (Baraut 1982, doc. 26).

bi i amb una altra parcel·la de terra (Baraut 1982, doc. 32); i la feixa de terra que un home anomenat Auset va donar el 963, la qual limitava majoritàriament amb altres terres, una del referit monestir⁴⁵¹.

Molt a prop del monestir de Sant Climent se situava el camp Segaler, que identifiquem amb un espai de conreu situat a l'est del lloc on s'emplaçava el cenobi (Bolòs 1993-1994: 146) (mapa 55). Aquesta àrea plana i oberta contenia diverses parcel·lacions de conreus de diferent tipologia, en la qual el monestir hi tenia i hi concentrava diverses possessions, com la que va comprar el 853 a un matrimoni, consistent en una terra i una peça de terra, que es trobava prop d'una altra terra del monestir i limitava amb altres parcel·lacions similars en tots els seus costats⁴⁵². Encara que no l'esmenti amb el seu nom, la terra que Vadimir va donar el 982 a Sant Climent de Codinet que se situava «*in ipso campo subtus Sanctum Petrum*» podria identificar-se amb l'esmentat camp Segaler (Baraut 1982, doc.41).

Una altra partida, situada al sud-est del terme de Codinet, era la de la Cisca, un indret perifèric del terme, en el qual el monestir hi va comprar el 898 dues parts d'una terra (Baraut 1982, doc. 66). Una altra partida de Codinet era el Closell (*closello*), en la qual el monestir va rebre l'any 902 la donació d'una terra per part d'un home anomenat Gelderic. Com en altres casos, aquesta parcel·la afrontava majoritàriament amb altres partides de terra⁴⁵³. Aquest també era el cas d'una altra terra, contemplada també en la mateixa donació, que se situava a «*ipso Vedrano*» (Baraut 1982, doc. 14). El monestir va rebre el 979 una terra, per part d'un home, també anomenat Gelderic, situada en aquest indret, concretament al pla de *Posulas*, que no hem pogut identificar. Aquesta terra limitava també majoritàriament amb altres parcel·lacions del mateix tipus, motiu pel qual podem afirmar que aquesta partida molt probablement es tractava d'una àrea dedicada al conreu cerealístic⁴⁵⁴.

La illa (*insula*) de Valdemir deuria ser propera a la del monestir de Sant Climent de Codinet. El referit cenobi ja hi tenia una parcel·la de terra quan l'any 929 va comprar a uns particulars una terra per l'equivalent de cinc sous⁴⁵⁵.

451 [...] *Et afronta ipsa terra de l parte in terra de Sancto Clemente et de alia in via et de III in terra de Bradilane de frater suo [...]* (Baraut 1982, doc. 35).

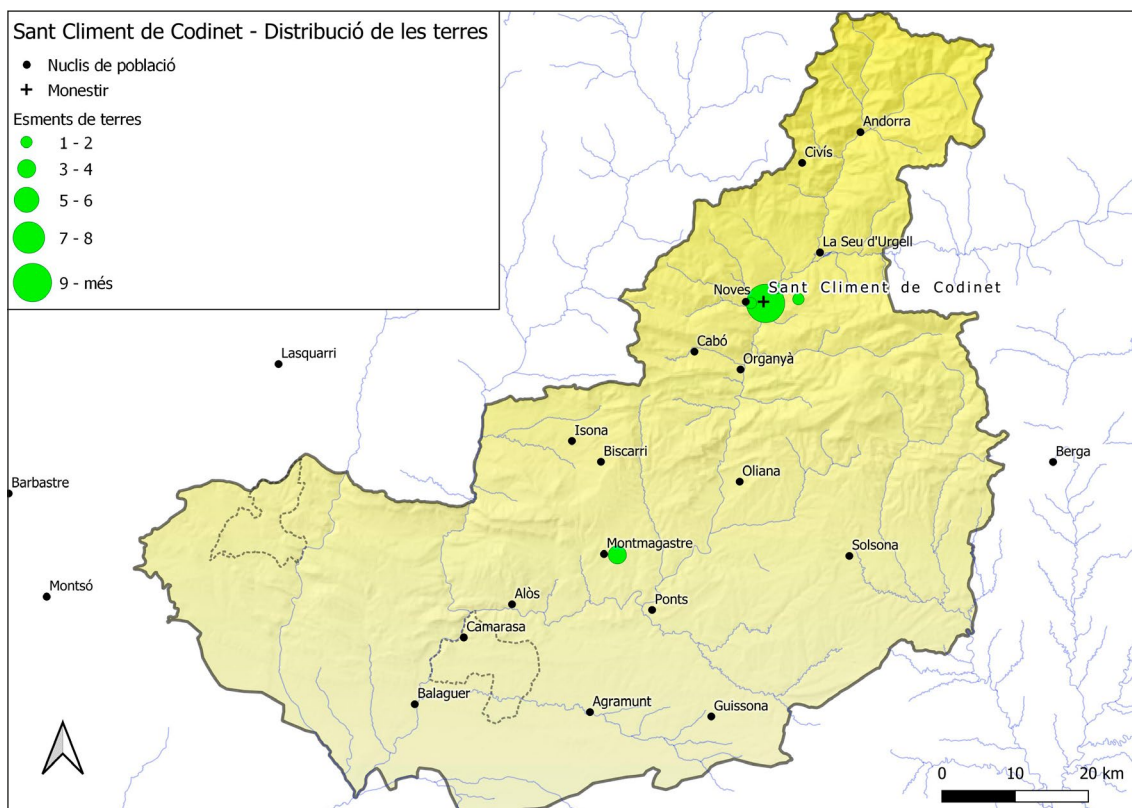
452 [...] *Vindimus vobis ipsut terram qualis portio nos expectat abere de parentum nostrorum in ibidem loco in ipsut terram, et bindimus bovis ipsa portionem de ipsam terram quem abemus ex comparationem de Ermenildem, et est ipsut terra iusta terram de vos et ipsos emtores et de alia parte infrontat ipsut terram in terra Usilani et de suos eredes et de superiore parte est prope terram Susemiro et de suos eredes [...]* (Baraut 1982, doc. 6).

453 [...] *Et afrontat ipsa terra qui est ad ipso closello de l parte in strata publica, de alia in terra Suniefredo, de III in limite, de IIII in terra de Rechilde vel suos eredes [...]* (Baraut 1982, doc. 14).

El mot *closello* ens podria indicar l'existència d'un espai tancat amb la intenció de protegir-hi el conreu.

454 [...] *Et afrontat de una parte in terra de Senderedo vel filii suis, de alia in terra Asnero, de tercia de Sancto Petro, de IIII in via antica [...]* (Baraut 1982, doc. 40). Destaquem la coincidència del nom dels dos donadors, tot i els 77 anys de diferència, així com de les afrontacions de Sant Pere i d'Asner.

455 [...] *Qui afrontat ipsa tera de l parte in terra Sancti Clementi et de alia in flumen Sequer et de III in terra Sancti Vicenti [...]* (Baraut 1982, doc. 21).

Mapa 56. Distribució de les terres del monestir de Sant Climent de Codinet.
Font: Taula 5. Autor: Climent Miró i Tuset.

Ja fora del domini central, que considerariem el terme de Codinet, el monestir de Sant Climent posseïa terres en àrees molt properes, com Sant Tirs, en concret a la partida de la Coromina, probablement vinculada a una antiga explotació senyorial, propera a la de Vallmajor (Campmajor), que confrontava amb altres terres de diferents propietaris. El monestir de Sant Climent de Codinet va rebre aquesta terra l'any 956 provinent d'una donació del marmessor d'un difunt per a remei de la seva ànima (Baraut 1982, doc. 34). El monestir va ampliar el 977 la seva presència a la Coromina amb la donació d'una peça de terra per part d'un particular, també per a remei de la seva ànima (mapa 56) (Baraut 1982, doc. 37).

No ens muguem de Sant Tirs, un home anomenat Vanco va donar l'any 978 a Sant Climent una sort de terra que es trobava al camp de sota de Vilanova, que com el de Segaler de prop de Codinet, es tractava d'un ample espai de conreu que hauria estat parcel·lat, possiblement com a conseqüència d'algun sorteig, atesa la denominació de sort de terra (Baraut 1982, doc. 39). La documentació també indica una possessió de terra a la serra de Ladirt, a l'est de Sant Tirs (Baraut 1982, doc. 34).

El monestir de Sant Climent posseïa també terres al marge dret del riu Segre, al terme de la vila de Noves. Ho coneixem gràcies a la permuta que el bisbe Sal·la va realitzar

l'any 995 amb el monestir de Codinet consistent en una terra de Santa Maria d'Urgell que es trobava «*prope ipsum cenobium*», tot i que en el terme de Noves, per una altra que el monestir tenia també en aquest terme en un indret on la catedral ja hi tenia altres terres. Molt probablement al monestir li interessaria la terra que la catedral tenia prop de les seves dependències i la catedral tindria cert interès en posseir la terra de Sant Climent situada enmig dels seus dominis de Noves de Segre⁴⁵⁶.

No gaire lluny del terme de Noves, a la vall d'Elins, el monestir de Sant Climent de Codinet posseïa la sisena part de quatre peces de terra que un home anomenat Pròcul va donar-li el 865 per a remei de la seva ànima (Baraut 1982, doc. 9).

Com a conclusió, molt probablement, atesa la migradesa econòmica del monestir, la majoria d'aquestes terres deurien ser conreades pels membres de la comunitat de Codinet. La concentració de les possessions, la majoria de les quals afronten amb altres terres, algunes integrades en camps, partides i illes riberenques, seria indicatiu d'una superfície limitada, que no podem determinar, però que en pocs casos s'avindria amb la d'unes grans explotacions. La documentació mostra la divisió en parcel·les de conreu de camps com el Segaler o el de sota de la Vilanova de Sant Tirs. Aquest també seria el cas de la coromina de sota de Vallmajor, que hauria esdevingut una àrea parcel·lada dedicada possiblement al conreu del cereal. La documentació de Sant Climent de Codinet mostra també la intencionalitat de la comunitat de concentrar els seus espais de conreu en àrees molt properes en contraposició d'altres, que tampoc hem de considerar llunyanes, com són les de les Comes, situades dins del terme de Codinet, i les de Noves, a l'altra banda del riu Segre, al marge dret.

6.8.2. Concentració de vinyes i canvi de conreu de terres

Com en el cas de les terres, els monjos del monestir deurien conrear directament els espais dedicats a la vinya situats a l'alou i domini central del cenobi. L'esment més antic d'una vinya a l'entorn immediat del monestir el trobem l'any 829 en la donació que els fundadors del monestir, els preveres Ilperic i Viliera, van fer al prevere Sente-fred. En concret, els dos clergues van donar els béns que posseïen en diferents indrets de la *insula* de Codinet, on havien construït el monestir (Baraut 1982, doc. 2). Una altra vinya que es trobava dins del terme de Codinet és la que Gelderic va donar el 902 al cenobi, la qual limitava bàsicament amb altres parcel·les del mateix conreu, propietat de diferents particulars, entre els quals hi havia un clergue, anomenat Galí (Baraut 1982, doc. 14). Cal insistir que el monestir de Sant Climent va acumular diferents parcel·les de vinya en una zona propera a les seves dependències, com la que va rebre en una donació l'any 924, i que es trobava en un vinyer, a jutjar per les afrontacions amb altres vinyes, dues de les quals del referit cenobi (mapa 55 i taula 16, annex 2)⁴⁵⁷.

456 [...] *Et infrontat ipsa terra de III pars in terra de Sancta Maria et de IIII part in flumen Segor* [...] (Baraut 1982, doc. 42).

457 [...] *Et congungit ipsa vinea de I parte in vinea de Antunigio vel de eredes suos, et de alias II parte in vineas de ipsa ecclesia Sancti Clementis* [...] (Baraut 1982, doc. 17)

La coincidència d'afrontacions de vinyes amb altres vinyes, algunes de les quals del monestir de Codinet, és recurrent en la documentació. Aquest és el cas d'una permuta de l'any 944 que hem indicat en l'apartat anterior, la de les dues sorts de vinyes i una sort de terra situades a Codinet per unes altres que el monestir tenia a la partida de les Comes (Baraut 1982, doc. 24)⁴⁵⁸.

En l'apartat precedent també hem indicat l'existència del camp Segaler, dividit en parcel·les de conreu cerealístic i que, com podem suposar, també havia estat seccionat en parcel·lacions de vinya. Ho comprovem amb la donació d'un «*quatro de binea*» en l'esmentat camp, que un clergue, anomenat Bonesint, va efectuar l'any 887⁴⁵⁹. El monestir va vendre temps abans aquesta vinya al religiós, possiblement com a conseqüència d'una possible necessitat econòmica o de la pròpia parcel·lació del camp (Baraut 1982, doc. 10).

El camp Segaler torna a sortir referenciat amb parcel·lacions de vinya l'any 908, quan els marmessors d'un prevere anomenat Sunifred van donar «*pecias duas*» de vinya al monestir. El contingut del text del document recalca que ens trobem davant d'un espai parcel·lat amb la referència de les peces, que podríem vincular a l'esment de *quatro*, que significaria una parcel·la quadriculada i separada de la resta⁴⁶⁰.

Una partida que existia dins del terme de Codinet, en una àrea propera al monestir, era la de *Cornegala*, que només hem trobat referenciada una vegada. Aquesta partida, que era veïna del riu Segre, integrava altres possessions del cenobi. La trobem esmentada l'any 945, quan un home anomenat Recosind, va donar a Sant Climent de Codinet una vinya en aquest indret⁴⁶¹.

Encara una altra partida que trobem indicada a la documentació dins del terme de Codinet és la de l'Obac, que no hem pogut localitzar, que com el seu nom indica, hauríem d'ubicar en una zona obaga. El prevere Enegó va vendre el 950 una vinya situada en aquesta partida, parcel·lada amb altres espais dedicats a la viticultura. El monestir tindria cert interès en concentrar vinyes en aquest indret, atès que tret d'una afrontació, que era un torrent, la resta eren amb altres vinyes, totes del cenobi (mapa 57). Aquesta venda, que hem de considerar una permuta, va ser pagada per part del monestir amb una altra vinya que es trobava al solà de Vallmajor (Campmajor)⁴⁶².

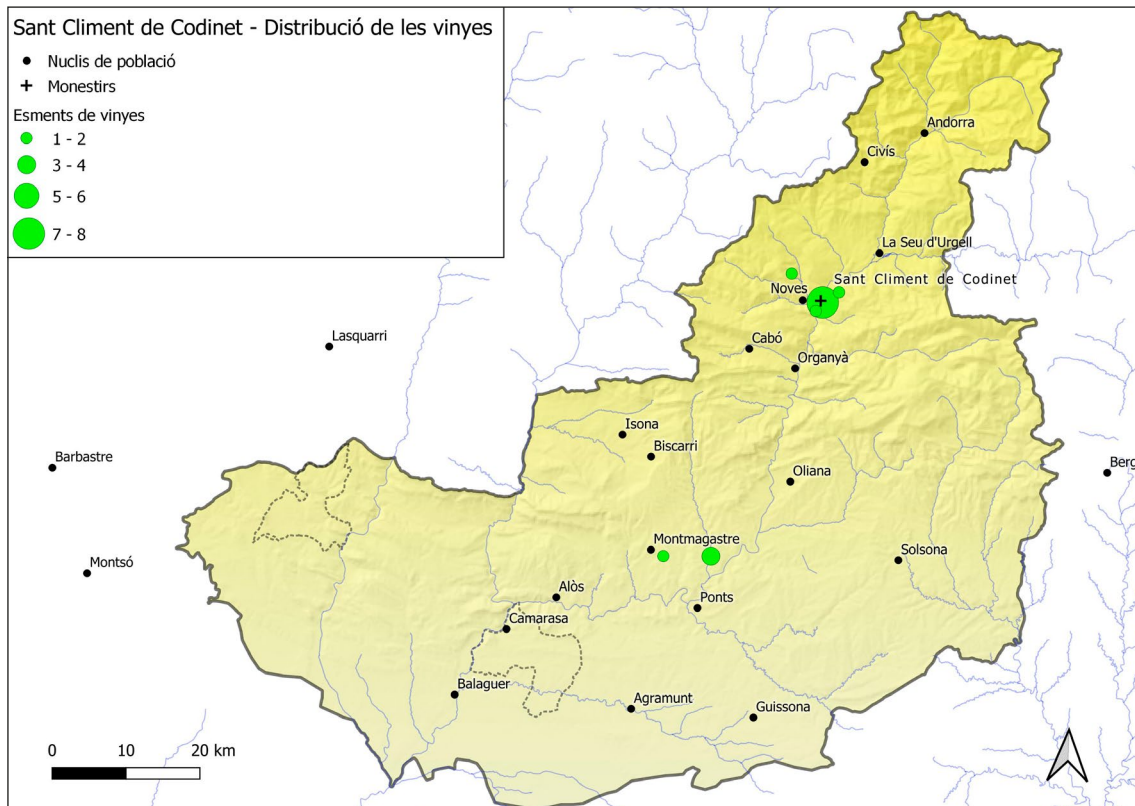
458 Força temps abans, l'any 899, el monestir de Sant Climent de Codinet va comprar per quatre argenços una vinya que es trobava a les Comes (Baraut 1982, doc. 12). Molt possiblement aquesta vinya podria haver format part de la permuta de vinyes i terres properes amb el monestir amb possessions que l'esmentada comunitat tenia a la partida de les Comes.

459 Quadro d'hort o de jardí: parcel·la quadrangular separada de les altres i destinada a cultivar-hi determinades plantes (DCVB veure «quadro»).

460 [...] *In ibidem loco donamus tibi vineas pecias duas propter remedium anime de Sentefredo presbitero qui est condam. Et infrontat ipsa una vinea de uno latus in vinea Seseuti, de alia in Elperco, de III in stirpe. Et ipsa alia vinea de uno latus infrontat in vinea Cerrola, de alia in Livano, de III latus infrontat in stirpe [...]* (Baraut 1982, doc. 16).

461 [...] *Et est ipsa vinea in Cornegala, et infrontat de l parte in flumen Secor et de alia in istirpe et de III de Sancto Clementi [...]* (Baraut 1982, doc. 27).

462 [...] *et afrontat ipsa vinea de subtus in torrente et de alias totas partes in vineas de Sancto Clemencio. Infra istas afrontaciones vido vobis ipsa vinea ab integrum, et recepi de vos precio vestra vinea l qui est in ipso solano de Vallemaiore [...]* (Baraut

Mapa 57. Distribució de les vinyes del monestir de Sant Andreu de Trespunts.
Font: Taula 6. Autor: Climent Miró i Tuset.

El monestir preferia concentrar el domini i la producció de vinya a l'entorn més immediat del monestir, que al solà de Vallmajor. Ho podem comprovar quan uns anys més tard, Sant Climent va rebre la donació d'una vinya en aquesta partida, les afrontacions de la qual no n'hi havia cap del referit monestir⁴⁶³.

Tot i que es trobava allunyada del domini central pròpiament dit, esmentem en aquest grup la sort de vinya situada a Argestues, a la vall d'Elins, que el prevere Guistirla va donar el 904 al monestir de Codinet. Aquesta vinya, en ésser una sort, podria provenir d'una parcel·lació territorial recent (Baraut 1982, doc. 15).

Com a conclusió, i en paral·lel amb el conreu cerealístic, comprovem que va existir una política o intenció per part de la comunitat monàstica de Codinet de concentrar la producció vitícola en l'àrea propera al monestir, especialitzada i parcel·lada, que compartien diferents propietaris. Així, la parcel·lació del camp Segaler, amb les peces de vinya i l'existència del *quatro* de vinya, seria prou indicativa d'una primigènia producció vitícola en un gran espai, que a priori estava reservat per al conreu cere-

1982, doc. 31). Aquesta vinya podria relacionar-se amb una altra vinya que el prevere Enegó va comprar el 947 a un home anomenat Esclua (Baraut 1982, doc. 30).

463 [...] et afrontat de l parte in terra de Suniario, de alia in vinea de Mungeldo et de Ill in vinea de Rade [...] (Baraut 1982, doc. 38).

alístic. La documentació ens permet trobar indicis de l'ordenació i la distribució de l'espai agrícola, amb la presència de les sorts de vinya i de terra a Codinet permutades l'any 944 per uns particulars amb el monestir. El solà de Vallmajor, situat al terme de Sant Tirs, també sembla conservar aquesta rastre de parcel·lació recent, amb la presència documental d'una altra sort de vinya.

Ens agradaria destacar que la documentació de Sant Climent de Codinet esmenta en diferents afrontacions el mot *stirpe*, que fa referència a plançons i brots i que podríem vincular amb la vinya o amb un altre tipus de plantació. El conreu de les vinyes, com en el cas de les terres, molt probablement seguiria el mateix esquema, i podria anar a càrrec dels propis clergues del monestir, encara que no en tinguem constància documental. La proximitat de les possessions podria relacionar-se amb una modalitat de conreu directa per part d'aquesta comunitat.

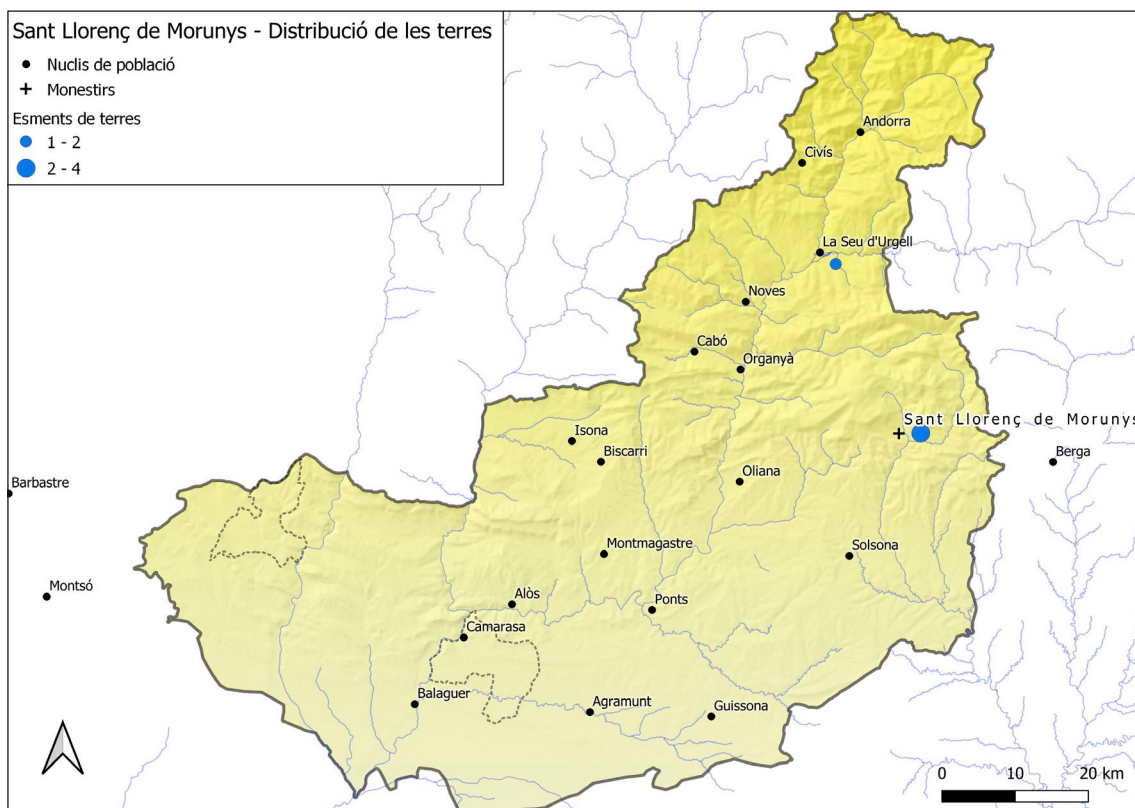
6.9. Sant Llorenç de Morunys

6.9.1. Cereal i vinya a la vall de Lord

Els entorns més immediats del monestir de Sant Llorenç de Morunys, el que seria el seu alou central, estarien conformats per un seguit d'espais dedicats al conreu cerealístic, com podem comprovar l'any 1001 en el límit de la veïna vila Nebulos (mapa 58) (Riu 1981, doc. 5). Aquest també seria el cas de la parellada d'alou que es trobava «*in circuitu de ipso monasterio*», la qual possiblement englobaria diferents parcel·lacions o espais per al conreu cerealístic i de vinya (Riu 1981, doc. 7) (taules 17 i 18, annex 2). Tot i que la documentació no ho indiqui, aquesta àrea més propera probablement deuria ser conreada directament pels clergues de la comunitat de Sant Llorenç.

Molts alous i coromines indicats en la relació dels béns i d'alguns drets del monestir de mitjan del segle XI es trobaven en indrets situats en la mateixa vall de Lord, com és el cas de Sant Serni del Grau, Mosoll, Guixers, Montcalb, la Corriu, Guilanyà, Ordrigues, Corts, Valldora, Cavall, Canet, Linya i Albereda. Aquests alous estaven majoritàriament vinculats a esglésies i també a explotacions de masos dominicals i *hostalitates* (Riu 1981, doc. 7).

La documentació, en concret la relació detallada dels béns del monestir de Morunys de la meitat del segle XI, tendeix a indicar els alous amb la denominació de parellada, referit a la superfície que podien conrear un parell de bous en un dia, que es podria correspondre a unes 12 hectàrees (Bolòs 1993-1994: 149, Bolòs 2000: 198-199). Aquest és el cas de les dues parellades de prop del monestir, la de *Sabrone*, les dues de Linya i les dues de la Serra. Aquesta relació distingeix les indicacions dels alous

Mapa 58. Distribució de les terres de Sant Llorenç de Morunys.

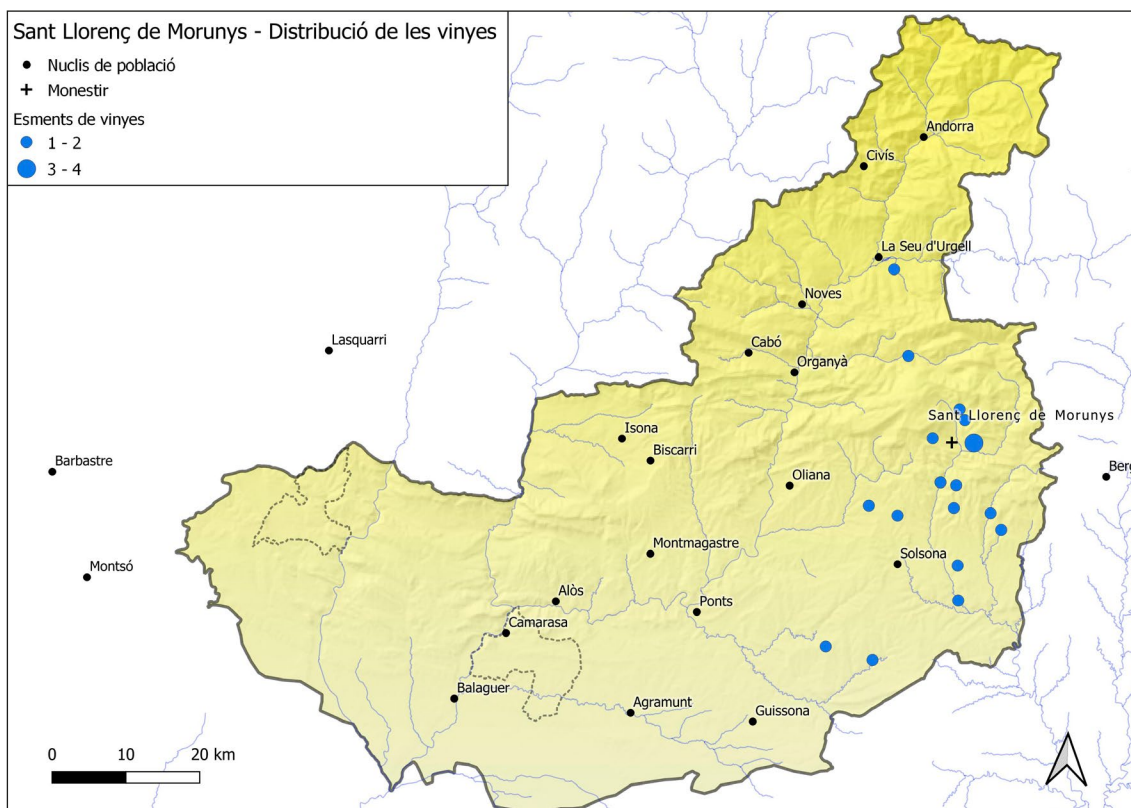
Font: Taula 5. Autor: Climent Miró i Tuset.

del de les vinyes, les quals apareixen en el text acompanyant els alous amb l'expressió «*cum plurimes vineas*» (Riu 1981, doc. 7) (taula 18, annex 2).

Caldria destacar la vinya que se situa a la *insula*, que es poden identificar amb les Insoles de Pedra, que pel topònim situem prop d'un curs d'aigua. Altres se situaven a Argelaguer, Mosoll, i sobretot al sector meridional del territori de Lord, com Guilanyà, Valldora, la Cort, Tentellatge, Cavall, Linya, Canet i Albereda. La documentació remarca que les vinyes de Canet, ja fora de la vall de Lord per l'extrem sud, s'emplaçaven on hi havia un total de tres molins. Les de Guilanyà, situades també en aquest sector meridional, rebien l'apel·latiu de «*vineas optimas*»; i a les de Linya, el text remarca «*plures vineas*», en una clara al·lusió a la seva quantitat, com succeïa també amb les d'Argelaguers, emplaçades al nord de Sant Llorenç (Riu 1981, doc. 7).

Cal ressenyar que molt bona part d'aquestes terres de conreu cerealístic i de vinya estaven vinculades a parròquies i esglésies, així com a masos dominicals i *hostalitates*, motiu pel qual la seva explotació era possiblement indirecta a través de pagesos (mapes 58 i 59).

Com a conclusió, no disposem de prou dades per determinar si les terres i vinyes del monestir se situaven en partides especialitzades. Tot i que no creiem que en la

Mapa 59. Distribució de les vinyes del monestir de Sant Llorenç de Morunys.
Font: Taula 6. Autor: Climent Miró i Tuset.

vall de Lord ens trobéssim davant d'una excepció, el més probable és que succeís el mateix que en altres indrets i es distribuïssin en espais determinats per al cereal i per a la vinya. Pel que concerneix a la vinya, disposem de les poques dades que ens ofereix la relació de béns del monestir, de la qual podem extreure que se situaven en el sector sud de la vall de Lord, on la producció podria ser més alta que al sector nord del territori, atesa la denominació de «vineas optimas» de Guilanyà. També destaquem l'existència de conreus de vinya en una *insula* i a Canet, en un indret on hi havia un total de tres molins. Les terres i vinyes més properes al monestir deuria ser conreades per la comunitat i les més allunyades per pagesos vinculats a les diferents explotacions que remarca el document de la relació.

6.9.2. El cereal i la vinya a Torà, Llena i l'Alt Urgell

La majoria de les referències de possessions de terres dels dominis més allunyats que se situarien al sud i a l'est del Solsonès, es troben a la relació de béns del monestir de mitjan del segle XI incloses dins d'alous. Aquest seria l'exemple dels de Llanera, Torà, Lladurs i Llena (mapes 58 i 59). En aquest darrer, el document especifica que cada any en podien sortir 15 modis de blat. Com en els casos anteriors, alguns

d'aquests alous surten referenciats amb la parellada, com el de Torà i les quatre del de Lladurs (Riu 1981, doc. 7). L'explotació cerealística d'aquests alous deuria ser indirecta, a través de pagesos que els conreaven. Pel que concerneix al de Lladurs, la documentació esmenta l'existència d'unes *hostalitates*⁴⁶⁴.

Com en les terres, el document de la relació de béns de mitjan del segle XI indica l'existència de conreus de vinya del monestir de Sant Llorenç de Morunys a Llanera i Sasserra, situats força al sud, en l'àrea d'influència de Sant Serni de Llanera i de Sant Celdoni de Cellers. En referència a Sant Pere de Sasserra, el document indica que d'aquelles vinyes en podria sortir una collita de cinc *tonnas* de vi, afirmació que ens remet a certa especialització en aquest conreu (Riu 1981, doc. 7). A l'est del Solsonès, el monestir de Sant Llorenç de Morunys tenia també vinyes a Lladurs i a Llena (*Inurrias*). En aquest cas, el document ens indica també la collita que podia sortir d'aquestes vinyes: cinc *tonnas* de vi dels dos llocs respectivament (Riu 1981, doc. 7).

No deixem la relació dels béns del monestir, atès que cal esmentar els alous situats al nord del comtat, entre els quals hi trobem els de Tuixent, Josa i Torell, aquest darrer situat prop de la Seu d'Urgell. La documentació específica que a Tuixent, que hi havia unes «*mansiones dominicas*» amb alou i una vinya, que era posseïda pel bisbe Guillem, que en el supòsit que fossin conreades «*ad dominico*», entendríem per pagesos directament, com a prestació d'un servei, se'n podrien obtenir vuit *tonnas* de vi, quantitat força important, si la comparem amb la de la resta de vinyes que també s'indiquen ressenyades en aquesta relació de béns (Riu 1981, doc. 7). La indicació del conreu «*ad dominico*», a càrrec del monestir, podria ser més fructífera. Aquest tipus d'explotació deuria anar a càrrec d'homes del monestir directament en comptes de pagesos a canvi d'un cens, o en el cas d'un mas dominical, podria tenir certa similitud, tot i que guardant les distàncies, amb la d'un mas carolingi bipartit, on hi hauria una part explotada pels pagesos tenedors a canvi d'un cens i una altra que aquests pagesos treballarien pel monestir⁴⁶⁵.

La relació indica que Torell eren dues dominicatures que constaven d'una parellada d'alou (Riu 1981, doc. 7). Aquesta possessió comprenia una sèrie de parcel·lacions de terres de conreu que trobem en diferents documents vinculats a la catedral d'Urgell, com la «*terra de sancti Laurenti vel de suos monachos*», documentada el 918 en una afrontació d'un camp de la veïna partida de l'Olla (Baraut 1979, doc. 77) (taula 17, annex 2). També seria l'exemple d'una afrontació d'una peça de terra, llegada l'any 1063 a la catedral d'Urgell. Aquesta parcel·la, que es trobava a la partida de Formiguera, situada a tocar de Torell, limitava en dues parts amb terres del monestir de Santa Maria de la Grassa i en una amb una terra de Sant Llorenç (Baraut 1983, doc. 745). Aquestes dues afrontacions mostren que les terres del monestir en aquest indret

464 Veure l'apartat (8.2.1).

465 Sobre els masos dominics, veure l'apartat 8.1.

limitaven amb altres terres dedicades al conreu cerealístic. En concret, en ser una dominicatura, molt probablement ens trobaríem en una possessió, vinculada a la noblesa, en concret amb els comtes d'Urgell, on hi havia un cultiu de caràcter cerealístic (Serra 2001: 416), que es complementava amb la producció vitícola, atès que el document de la relació de béns especifica que n'hi havia en molts llocs (Riu 1981, doc. 7). Com hem vist en capítols i apartats precedents, les dominicatures de Torell, que estaven vinculades als comtes d'Urgell, van passar a dependre de Santa Cecília d'Elins (Baraut 1984, doc. 10, Marquès 2002-2005, doc. 48)⁴⁶⁶. En la gestió d'aquest domini hi tindria un paper clau el monistrol de la Santa Creu, situat a pocs quilòmetres al nord.

Com a conclusió per aquest apartat dels dominis dispersos de Sant Llorenç de Morunys, la producció de cereal i de vinya en aquests dominis anava a càrrec de pagesos vinculats a les explotacions de masos dominicals i les *hostalitates* que hem trobat referenciats. Torell exemplificaria una explotació estretament vinculada a la família comtal, en la qual hi podia tenir un paper de certa importància el monistrol de la Santa Creu. Aquestes dominicatures estarien especialitzades en el conreu cerealístic, amb la presència de molta vinya, que s'estendria també fins a les veïnes partides de l'Olla i de Formiguera, on hi havia possessions del monestir llenguadocià de Santa Maria de la Grassa. Cal tenir en compte també la profusió de vinyers al sud del Solsonès, a la zona de Llanera i de Torà, i també a la contrada de Lladurs i Llena, amb la producció de cinc *tonnas*, i la de la vall de la Vansa, amb una producció de fins a vuit *tonnas*.

6.10. Sant Sadurní de Tavèrnoles

6.10.1. El conreu del cereal al sud del Valira: els entorns del monestir i Castellciutat

La documentació del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles no ha estat generosa amb la indicació d'espais o parcel·lari per als conreus de cereals i per a la viticultura al seu domini central. Molt possiblement el cenobi disposava de terres properes a les seves dependències, que conformarien l'alou central, les quals deurien ser conreades directament per membres de la comunitat o per serveis que hi feien els habitants del terme.

Els espais agrícoles del domini central surten referenciats quan, en remei de l'ànima del seu germà Miró, el comte Borrell II va donar el 970 al monestir de Tavèrnoles els vilars de Morters, «*situs in pendentibus de Sancto Saturnino*», amb els petits nuclis de població de Tavèrnoles *Mulnellus*, Anserall, la Quera, la dominicatura d'Estelareny i

⁴⁶⁶ Veure els apartats (4.1.6 i 4.3.1) referits al monestir de Sant Llorenç de Morunys i al monistrol de la Santa Creu respectivament.

el mas de Cortingles. La donació comtal «*totum ab integrum, francum et liberum*», amb els delmes, les primícies, els censos i els *iornals* (treballs) que els habitants del terme havien de fer al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. En concret, els habitants del terme havien de treballar nou jornals o dies a l'any a les vinyes, dos dies en la collita, entendriem de cereal o de vinya, i dos més a l'era del monestir (Baraut 1994-1995, doc. 21).

Els treballs a les vinyes del monestir podrien ser indicatius de l'existència de vinyers propis del cenobi, que conreaven també els pagesos, com a part de les seves prestacions anuals. Els treballs a l'era i la collita podrien relacionar-se també amb l'existència d'un parcel·lari propi per al conreu dels cereals. En concret, les feines agrícoles que requerien més capital humà per al conreu cerealístic són la sega i els treballs de batre a les eres⁴⁶⁷. Així, la propera dominicatura d'Estelareny deuria integrar al monestir certa superfície probablement especialitzada en conreu cerealístic, que en un inici podien cultivar directament homes del cenobi o pagesos en funció dels serveis que havien de prestar a la comunitat.

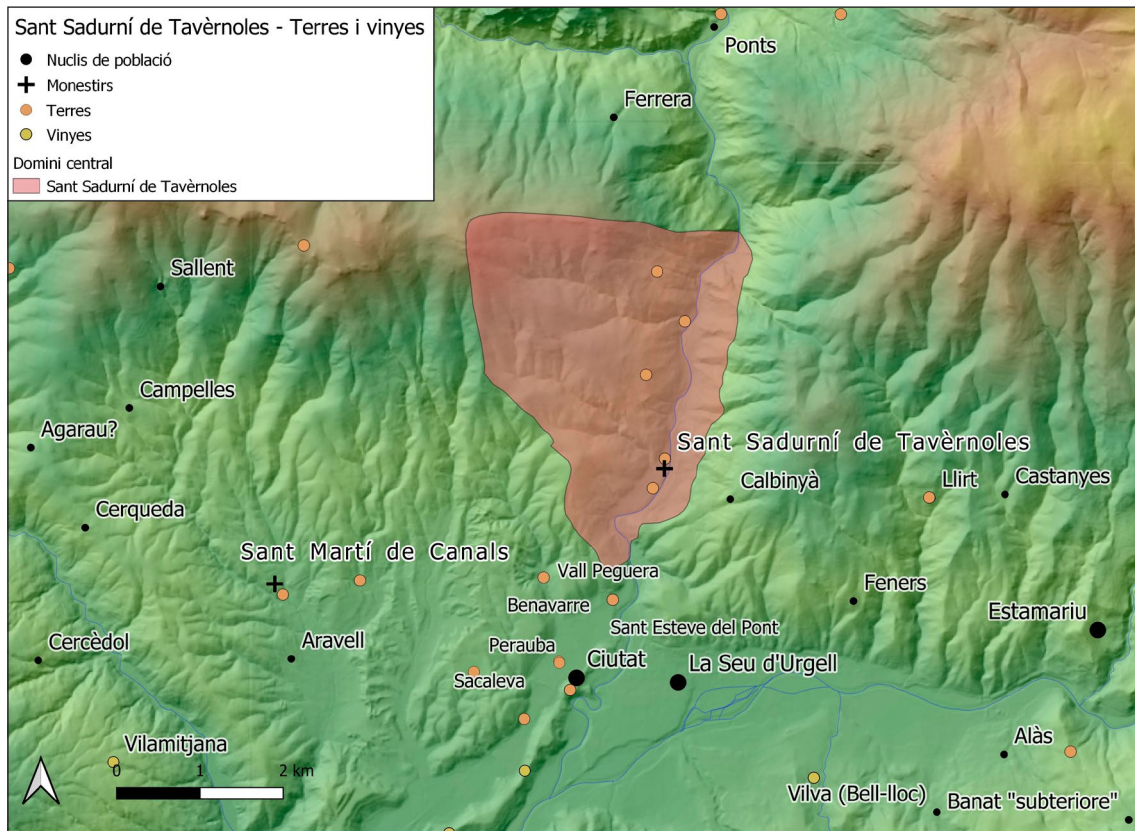
Una donació mútua entre dos esposos, que contemplava un alou situat dins del terme de Sant Sadurní de Tavèrnoles, és l'únic exemple que hem trobat que mostra l'existència d'un alou dins d'aquest terme, que probablement, encara que no ho indiqui la documentació, podria estar dividit en diferents espais de conreu (Baraut 1994-1995, doc. 74).

L'absència de documentació relacionada amb el domini central del monestir contrasta amb la del veí terme de Castellciutat, on també hi havia la vila de Sant Esteve del Pont amb la seva església (mapa 60 i taula 19, annex 2). La relativa abundància de textos que s'hi refereixen permeten dibuixar com era la producció agrícola d'aquell indret.

En concret, les possessions de Tavèrnoles en aquella àrea es concentraven a la plana situada entre el nord del castell i els primers contraforts de la muntanya del Cogoll. La presència de dominis d'aquest cenobi deuria remuntar-se a una època anterior al primer esment que trobem, l'any 914, quan els fills i marmessors d'una dona anomenada Gutrilla van donar al monestir una peça de terra situada a la partida de Perauba, al bell mig de la plana de darrere del castell de Ciutat. D'aquest document, més que destacar que es tracta d'una *pecia*, un tros, de terra, remarcuem el fet que es trobava rodejada en tres costats amb «*terras Sancti Saturnini*» (Baraut 1994-1995, doc. 10).

Una de les afrontacions de la peça de terra era una via que anava cap a Vall Peguera, una altra partida, realment una vall, com indica el seu nom, que neix als contraforts inferiors de la muntanya del Cogoll i que té un recorregut d'uns 800 metres de longitud

467 Els homes del terme del monestir van reconèixer el 1266 a l'abat l'obligació que tenien de treballar dos jornals per batre el blat del cenobi (Baraut 1994-1995, doc. 316). Al nord del nucli d'Anserall i al sud del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles es localitza avui un indret anomenat les Eretes (UTM 372945-4693367).

Mapa 60. Distribució de les terres i de les vinyes al domini central i a l'àrea de Castellciutat. S'hi indiquen les partides localitzades. Font: Taula 19 i Taula 20. Autor: Climent Miró i Tuset.

fins a Perauba. En aquesta partida hi havia una vinya, que surt documentada el 916 en una donació a Sant Sadurn de Tavernoles, que limitava amb una terra del referit monestir i una altra del comte Sunifred II (Baraut 1994-1995, doc. 11). Aquesta possessió comtal podria identificar-se amb una peça de terra, situada al pla de Perauba, que el comte Ermengol II va donar el 1032 al monestir de Sant Sadurn de Tavernoles. Les afrontacions d'aquest espai són demostratives de la concentració de terres de conreu cerealístic i de la presència del monestir de Tavernoles, atès que eren amb terres del referit cenobi i una altra amb l'alou de l'església de Sant Feliu de Ciutat⁴⁶⁸, temple que passà a formar part dels dominis de Sant Sadurn l'any 1099, conjuntament amb altres esglésies comtals. La vinculació de Sant Feliu al monestir va comportar també el delme i tota l'heretat, que comprenia terres i vinyes, entre les quals hi hauria l'alou referenciat en la donació del 1032 (Baraut 1994-1995, docs. 51 i 110).

La presència d'aquests espais agrícoles del monestir en les afrontacions seria indicativa d'una concentració parcel·laria prèvia en aquell indret, que deuria tenir lloc en un

468 L'alou de Sant Feliu de Ciutat de l'afrontació es podria referir a l'alou que el prevere Sunifred va donar a la referida església en el moment de la seva consagració, l'any 952. [...] *et in ipso plano de Civitate dono ipsum alodem quem comutavi de Simplitie et emi de Sendredo* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 17).

moment indeterminat del passat, probablement durant el segle IX, i que hauríem de relacionar amb l'explotació cerealística en uns espais totalment plans i ben comunicats amb el monestir, a través del camí que l'unia amb Castellciutat.

La vila Sant Esteve se situava a l'extrem oriental d'aquesta plana del nord de Castellciutat. Com hem comentat al capítol número 4, la seva relació amb un pont que permetia creuar el riu Valira era cabdal, atès que aquesta infraestructura unia Castellciutat i Tavèrnoles amb la Seu d'Urgell⁴⁶⁹. L'any 1035, el monestir hi va rebre la donació d'una peça de terra per part d'un home anomenat Oliba, la qual s'emplaçava a les *Comas Gutimon*, i limitava amb altres espais dedicats al conreu de cereal (Baraut 1994-1995, doc. 54).

Les possessions de terres de Sant Sadurní a Sant Esteve del Pont se situaven també a la partida de *Laguna Furt*. En concret, en la venda d'una terra del monestir de l'any 1054 trobem parcel·les de terra del referit cenobi en dues de les afrontacions (Baraut 1994-1995, doc. 70). Aquesta partida deuria tenir una certa extensió i deuria englobar una porció de territori més muntanyenc, atès que l'any 1020 en una donació d'un alou en aquell indret, per part de la comtessa Ermessenda de Barcelona, s'indica que es trobava «*infra terminos*» de Santa Eugènia de la Torre i de Sant Feliu de Ciutat (Baraut 1994-1995, doc. 45). En aquest document no hi surt cap afrontació del monestir, com sí succeeix a la venda del 1054. És possible que el monestir hagués iniciat la seva expansió agrícola cap a *Laguna Furt* amb l'alou percebut de la comtessa de Barcelona. Finalment, el monestir completava l'any 1088 les seves possessions de terres a Sant Esteve de Pont amb una donació d'un home anomenat Arnau Isarn (Baraut 1994-1995, doc. 95).

Si Sant Esteve del Pont es trobava a l'extrem oriental de la plana de Castellciutat, la partida de Sacaleva es troba encara avui a l'altre extrem, en concret el comprès entre l'oest i el sud-oest. El monestir hi va rebre l'any 1094 una deixa testamentària d'un particular, anomenat Mir Geribert, de quatre peces de terra, que també comprenia vinyes situades a la mateixa partida, Burbet i *Cel·ves*. Aquestes quatre peces limitaven amb altres terres de diferents persones i amb la «*strata publica*» que comunicava amb Adrall per la Trobada. Aquest llegat tenia lloc en un indret especialitzat en el conreu de la vinya i del cereal, on el monestir de Tavèrnoles no hi hauria tingut gaires interessos econòmics, atesa la manca de citacions de possessions⁴⁷⁰. La limitació de les terres amb altres terres i les vinyes amb altres vinyes podria indicar-nos que molt probablement aquesta partida deuria tenir distribuïda la producció agrícola en àrees separades i especialitzades.

469 Veure l'apartat (4.1.7), referit a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

470 [...] *Et affrontat ipsas vineas qui sunt in Secheleva, id sunt pecias tres, de duas partes in vineas de Gerall et de III in Guitardo, qui fuit plantatore, et de III in ipso box. Similiter ipsas III pecias de terra qui sunt in Secheleva, affrontant de I parte in strata publica et de alia in terra de Ermengards et de III in Gerall Pere et de III vero parte in terra de Poncio Bonus [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 104).

L'exploració de totes aquestes terres deuria fer-se directament a través de pagesos que treballaven pel monestir o que hi prestaven serveis. No hem trobat cap document coetani que ens indiqui com s'explotaven aquestes, tot i que probablement també hi podria haver la possibilitat que, atesa la proximitat, les cultivessin membres de la comunitat.

Com a conclusió, tot i que disposem de poques dades de la composició de l'alou i el domini central, molt possiblement el monestir disposaria d'espais propis dedicats al conreu cerealístic, com podria ser el cas dels que deuria contenir la dominicatura d'Estelareny. En canvi, la documentació relativa a Castellciutat i Sant Esteve del Pont ofereix més dades que mostren l'existència d'espais de conreu cerealístic a la plana o depressió situada al nord de l'actual i població de Castellciutat i les primeres vessants de la muntanya, concretament a les partides de Perauba, Vall Peguera, *Comas Gutimon*, *Laguna Furt* i Sacaleva, en les quals la documentació ens mostra afrontacions amb altres terres o espais de conreu cerealístic. A diferència de les terres situades a Perauba, Vallpeguera i *Laguna Furt*, a Sant Esteve del Pont i a Sacaleva no observem una concentració de terres del monestir. Les preferències del cenobi en el conreu de cereals tenien lloc al centre de la plana de Castellciutat, on hi havia també terres comtals i l'alou de Sant Feliu. Les donacions a Sant Esteve i Sacaleva van oferir a Tavèrnoles unes noves terres de conreu situades en els extrems de la plana, en uns espais on fins aquell moment no hi tindrien espais de conreu cerealístic. Destaquem l'ordenació de l'espai de Sacaleva, amb la divisió de la partida en àrees de terres i en vinyers. Com hem comentat anteriorment, aquestes terres, algunes vinculades possiblement al monestir des del segle IX, configuraven un gran espai de conreu cerealístic, situat majoritàriament en un lloc pla i fèrtil, molt proper i ben comunicat amb el monestir.

Finalment, la documentació ens indica que els habitants del terme del monestir havien de destinar uns dies anuals als conreus de les vinyes, la collita, que entendríem també de cereal, i de treball a l'era del monestir. En el sector de Castellciutat i Sant Esteve del Pont, tot i que cap document ens indica el tipus de treball que s'hi duia a terme, atesa la proximitat amb el monestir, hi deuria haver una explotació similar.

6.10.2. Els vinyers del domini central i de Castellciutat

En el cas de la vinya, i seguint l'exemple de les parcel·les dedicades al conreu cerealístic, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles disposava de vinyers situats dins del seu alou central, que com les parcel·les de cereal, deuriem ser conreades directament per membres de la comunitat o pels habitants del terme que hi feien serveis per al monestir.

Com hem indicat en l'apartat anterior, els espais agrícoles del domini central, que surten referenciats en la donació del comte Borrell II de l'any 970, inclouen també les àrees reservades al conreu de la vinya. El treball de nou jornals a les vinyes del monestir, que havien de realitzar anualment els habitants del terme, seria una demostració de l'explotació vitícola del cenobi situada dins del seu domini central (Baraut 1994-1995, doc. 21).

Com succeeix amb les terres, la documentació referida al veí terme de Ciutat o Castellciutat és força més abundant que la del domini central amb l'esment de vinyes (mapa 60 i taula 20, annex 2). La primera cita d'una vinya de Tavèrnoles en aquesta vila la trobarem l'any 916, quan un matrimoni en va donar una al monestir, situada a Vallpeguera, que limitava amb una terra que ja era del cenobi, una altra terra del comte Sunifred II i amb dues vinyes de particulars, una d'un home anomenat Sunyer i l'altra d'un home anomenat Erifons (Baraut 1994-1995, doc. 11).

Desconeixem la situació exacta de «*ipso bago*», on hi havia una vinya que surt vinculada a l'església de Sant Feliu de Ciutat, en el moment de la seva consagració l'any 952 (Baraut 1994-1995, doc. 17). Molt probablement s'emplaçava a les immediacions de Castellciutat, en una àrea obaga, situada en un dels pendents dels actuals castell, la ciutadella o la torre de Solsona.

En una zona indeterminada de Sant Esteve del Pont, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles hi posseïa també un espai dedicat a l'explotació de la vinya. La primera cita és de l'any 1012, quan un levita, anomenat Eldoví, va llegar en el seu testament un alou, situat a Sant Esteve, a la catedral d'Urgell. El contingut d'aquesta deixa especifica que la vinya del referit alou havia de ser per al monestir de Sant Sadurní (Baraut 1981, doc. 323). En aquest indret hi tenia una parcel·la de vinya de certa consideració, atès que surt documentada el 1036 com a «*vinea maiore*» en un llegat testamentari d'un altre levita, anomenat Adalbert (Baraut 1982b, doc. 495). L'any 1088, el monestir va rebre en aquest indret una donació aloera que consistia en diferents parcel·les o espais de terra i de vinya, que limitaven amb una vinya de certa magnitud d'un particular anomenat Albela, que compartia afrontacions amb l'església de Sant Nazari, la partida de Vall Peguera i la Mola Guadamira, que identifiquem amb un indret proper a l'actual torre de Solsona (Baraut 1994-1995, doc. 95)⁴⁷¹.

Existia prop de Sant Esteve una partida anomenada *Exentegosa*, que no hem localitzat, en la qual hi havia una vinya del monestir, que va ser venuda l'any 1054 a un matrimoni amb la condició que havia de ser retornada després de la mort dels compradors. Aquesta vinya confrontava per dos costats amb l'*strata* i per un amb una vinya que era de la catedral d'Urgell (Baraut 1994-1995, doc. 70). No deixem aquesta partida, atès que l'any 1094, el monestir tenia drets sobre una vinya que un matrimoni va vendre a un particular, el qual havia de donar 1/4 de la collita anual a Tavèrnoles. En concret, aquesta vinya havia estat plantada de nou pels venedors en un espai descrit com a «*una petia de terra qui est complantata vinea*». Tot i tractar-se d'una nova plantació, les seves afrontacions ja eren de parcel·les que rebien la denominació de vinya, una de les quals, de Sant Sadurní de Tavèrnoles⁴⁷².

471 (UTM 373334-4691071).

472 [...] *et abet affrontaciones prephata vinea a parte orientis in vinea de Pontio Dorca et de occiduo in vinea de Vives sive in vinea de Iozbert Rodballid, de parte vero meridie in strata publica, a parte vero circi in vinea Sancti Saturnini. Quantum infra istas affron-*

L'any 1094, la deixa testamentària de Mir Geribert, que hem esmentat en l'apartat anterior, comprenia també diferents parcel·les de vinya, en concret tres peces a Sacaleva, que afrontaven amb altres parcel·lars dedicats al mateix conreu, un dels quals estructurat o plantat de feia poc per un home anomenat Guitard, difunt en el moment de la deixa. Aquestes peces es trobaven en una partida, Sacaleva, que compartia espais diferenciats de conreu de cereal i de viticultura. En concret, el vinyer integrava una àrea determinada, ateses les afrontacions amb altres parcel·lacions de vinya, com la plantació de l'esmentat Guitard, que hem de vincular a un canvi del conreu o a la renovació de ceps vells per altres de nous. Unes altres vinyes, concretament cinc peces, es trobaven a la partida de Celves, que hem identificat amb el petit coll que es troba en el carener de la muntanya que uneix Castellciutat i Montferrer, límit actual dels dos termes municipals. Aquestes vinyes es trobaven a la part inferior del coll, a tocar del riu Valira, i limitaven amb una possessió del comte. Un darrer lot, dues altres peces d'aquesta deixa, es trobava a la partida de Burbet, propera també al riu Valira, que limitava també amb vinyes del comte i amb una parcel·la de terra. La presència de possessions del comte en les afrontacions de les vinyes de Celves i Burbet podria ser indicativa de l'existència d'una explotació vitícola comtal, que contrastava amb aquesta divisió en peces. Aquests vinyers se situarien en una àrea compresa entre el vessant de la muntanya i el riu Valira, on hi existien també parcel·lars destinats al conreu de cereals. Probablement ens trobaríem, sobretot en la part inferior de la vessant del turó, amb un canvi de conreu de cereal pel de vinya⁴⁷³.

El monestir va posseir també amb tota seguretat dues vinyes a Montferrer, provinents de deixes a Sant Feliu de Ciutat durant la seva consagració, l'any 952, les quals deuriem quedar vinculades a Tavèrnoles després de la donació del comte Ermengol V de l'any 1099 (Baraut 1994-1995, doc. 17 i 110). També voldríem destacar la pertinença d'una vinya a Adrall, documentada en una donació de l'any 1009, la qual se situava en un indret anomenat «*Marunno de Fromito*», un topònim que ens remet a *maruny*, un tipus de vinya plantada (Baraut 1980, doc. 309, Riu 1982: 160)⁴⁷⁴.

Com hem indicat en l'apartat anterior amb les terres, l'explotació de la vinya a Castellciutat i als seus entorns deuria ser similar a la del cereal, probablement a través de pagesos que treballaven pel monestir o hi prestarien serveis.

Com a conclusió d'aquest apartat, tot i la migradesa d'esments documentals, el monestir disposava dels seus espais de vinya en l'alou central, demostrats amb la prestació de treball que hi havien de realitzar els habitants del terme. Les vinyes de

taciones includunt sic vindimus tibi prescripta ab integrum, et de fructu quod inde exieri t quartam partem date per unumquemque annum ad cenobio Sancti Saturnini [...] (Baraut 1994-1995, doc. 105).

473 [...] Et affrontant ipsas vineas qui sunt in Secheleva, id sunt pecias tres, de duas partes in vineas de Gerall et de III in Guitardo, qui fuit plantatore, et de III in ipso box [...] [...] Et ipsas alias vineas qui sunt in Celves sunt pecias V et affrontant de I parte in Valeria et de alia in quasta et de alias in ipso comite. Ipsas alias vineas qui sunt in Burbhet sunt pecias II, et affrontat de I part in Valeria et de alia in ipsa quasta et de III et de III in terra de Ermengards vel in ipsas vineas de ipso comite [...] (Baraut 1994-1995, doc. 104).

474 Joan Coromines el vincula amb un lloc pedregós (OC veure «maruny» o «moruny»).

Castellciutat es concentraven a Sant Esteve del Pont i a les partides de Vall Peguera, l'Obac, i sobretot a Sacaleva, Celves i Burbet. Voldríem destacar la presència el 1036 d'una vinya major a Sant Esteve del Pont, la transformació de terres en vinyes a Exentegosa i d'una vinya que fou d'un plantador, anomenat Guitard, en l'afrontació d'una vinya a Sacaleva. La indicació de peces de vinya en aquesta partida, i les properes de Burbet i Celves, podria referir-se a una parcel·lació prèvia de l'espai, que contrastaria amb una vinya —sencera— del comte, en aquell indret. Com hem indicat, les vinyes de l'alou central i del domini central deurien ser conreades directament pels monjos o pels habitants del terme, sobretot a partir del 970, com a serveis a la vinya del monestir. Aquest també podria ser l'exemple de les properes vinyes situades a Castellciutat.

6.10.3. L'agricultura als dominis de Ponts i de la vall d'Andorra

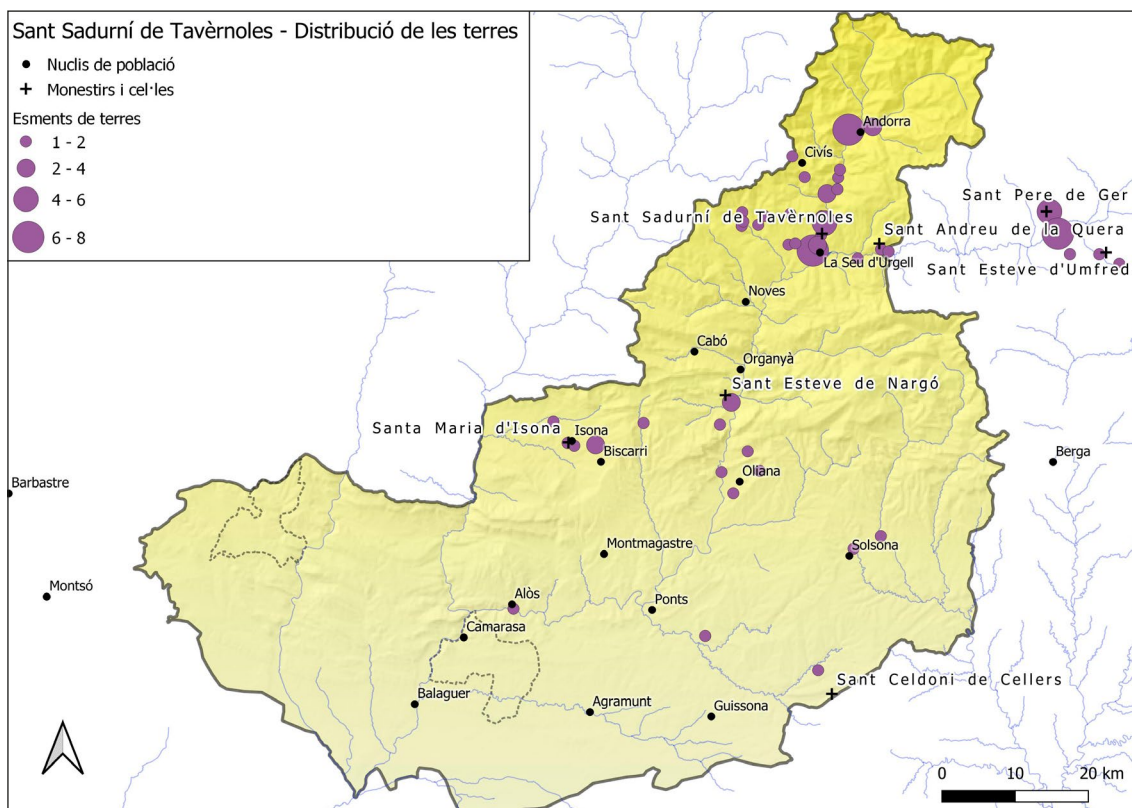
Les possessions de la vall de la Valira situades al nord del domini central disposaven també dels seus espais dedicats al conreu del cereal. Aquest és el cas de Sant Miquel de Ponts, que havia augmentat el 945 el seu alou amb una donació d'una terra per part d'un particular, la qual limitava en dues parts amb una «*terra comedale*», d'una més que possible vinculació comtal (Baraut 1994-1995, doc. 15). Aquest també era el cas de l'alou d'origen comtal de Beixagonill, actual cal Trullà d'Asnurri, que surt referenciat a la documentació de Tavèrnoles en una venda entre particulars que especifica l'existència de diferents espais, entre els quals «*terras cultas vel incultas*» (Baraut 1994-1995, doc. 57)⁴⁷⁵. En aquesta àrea hi hem d'emplaçar l'alou situat al castell de Térmenes, anomenat la Pedra, emplaçat al nord d'Asnurri, que el matrimoni format per Isarn i Gerberga van donar l'any 1041 al monestir de Sant Sadurní⁴⁷⁶.

En el capítol anterior hem destacat que els dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra, a jutjar per la geografia i la proximitat amb les dependències del monestir, es podien dividir en dos sectors: el del sud de la parròquia de Sant Julià de Lòria, centrat pel vilar de Tolse, i el de la vall central, que tenia com a punt administratiu de referència la cel·la de Sant Jaume d'Engordany.

Els tres grans alous de Sant Sadurní de Tavèrnoles al sud de la parròquia de Lòria —Tolse, Abresem i Juberrussa— disposaven dels seus espais dedicats al conreu del cereal i de la vinya (Baraut 1994-1995, docs. 7 i 28). Cal destacar la importància de Tolse, que un cop transformat en mas, l'any 1215, les seves rendes i fruits continuaven

475 La inclusió d'aquest alou a la documentació de Sant Sadurní de Tavèrnoles, en concret al cartulari, estaria relacionada amb una posterior vinculació al monestir.

476 [...] *a parte orientis in ipso collo Camporua et vadit per ipsa via qui pergit ad ipso castro, et de meridie afrontat in ipso castro et vadit per ipsa serra et descendit usque ipso Guadel, de tercia vero parte afrontat in ipso Guadel, de quarta vero parte afrontat in Rivo Matrice et ascendit per ipsa Serra qui es prope ipsa Corna et prevenit in collo de Camporua iam dicto [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 61). El castell es podria emplaçar al turó anomenat bony de la Torredella (UTM 368131-4702590), al bony del Covil (UTM 367969-4702155) o en algun indret de la serra del Solà (UTM 368725-4701635). *Camporua* s'identifica amb la partida de Campa Redon, situada a l'est dels referits bonys. El coll de *Camporua* podria ser un coll situat al nord del bony de Torredella.

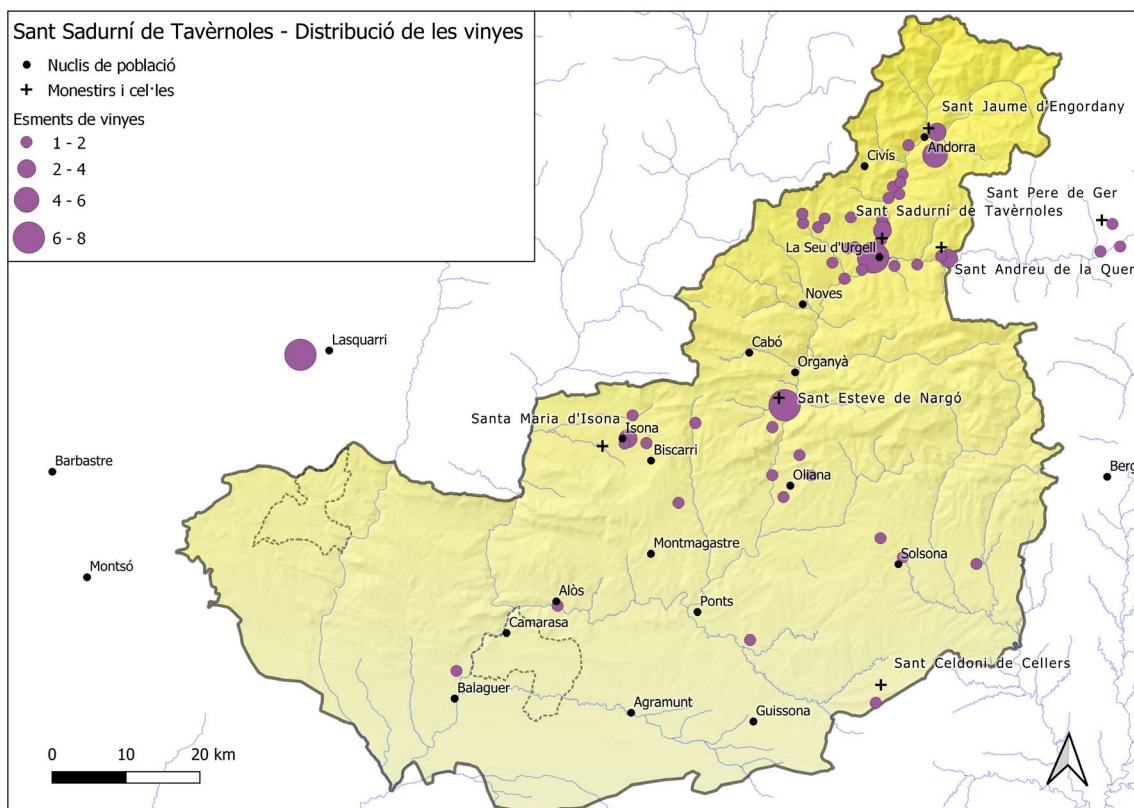
Mapa 61. Distribució de les terres del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.
Font: Taula 5. Autor: Climent Miró i Tuset.

ligats a la rebosteria del monestir (Baraut 1994-1995, doc. 237). La situació en una mateixa vall i a pocs quilòmetres deurien ser alguns dels condicionants d'aquesta relació de Tolse amb l'alimentació de la comunitat de Tavèrnoles.

Pel que concerneix a la vinya, en el cas concret d'Abresem, l'actual Pui d'Olivesa, el monestir hi va dur a terme certa concentració d'espais dedicats a aquest conreu, atès que l'any 1006, en va permutar una que posseïa a la Moixella per una que tenia un prevere, anomenat Vilavons, al referit lloc (Baraut 1994-1995, doc. 33).

Com bé sabem, la cel·la d'Engordany administraria a la vall central d'Andorra totes les possessions del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (mapes 61 i 62). En aquest sector, la presència de vinya del monestir a Engordany es remunta documentalment a l'any 949, quan un home, anomenat Abicelles, en va donar una a Tavèrnoles, en remei de la seva ànima i la de la seva mare. En aquell moment, el cenobi ja disposava d'espais dedicats a aquest conreu a Engordany, atès que una de les afrontacions de l'esmentada vinya n'era una altra del monestir⁴⁷⁷.

477 [...] *Et afronta ipsa vinea de I parte in vinea Asterolde, et de alia parte in vinea Trasovario, et de III parte in roicha, et de IIII parte in vinea Sancti Saturnini [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 16).

Mapa 62. Distribució de les vinyes del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.
Font: Taula 6. Autor: Climent Miró i Tuset.

La presència de vinya i també de parcel·les de terra la trobem en l'alou d'Engordany, que un home anomenat Valeri, va donar l'any 1000 a Sant Sadurní de Tavèrnoles. Com en bona part dels alous, la documentació mostra la presència d'un parcel·lari especialitzat en producció cerealística i vitícola, així com l'existència d'espais dedicats a l'horticultura i infraestructures agràries, com eres i pallers. Aquest document és interessant perquè el donant va excloure de l'alou de la donació quatre peces de terra i tres de vinya, perquè se'n va reservar l'usdefruit. S'ha de remarcar que la seva presència d'aquests espais és una demostració de l'existència d'un parcel·lari a Engordany força dividit i fragmentat (Viader 2003: 93)⁴⁷⁸.

Un altre bon exemple de la presència d'aquest mosaic parcel·lari, ja no a Engordany, sinó en un altre indret de la vall central, el trobem l'any 1022 en la donació d'un alou a la Trapa, per part d'un home anomenat Segofred, on hi surten referenciades diferents peces i sorts de terra i de vinya. La seva existència indica una profusa divisió de l'espai agrícola en diferents indrets i partides de la vall central que conviu amb alous

478 Els límits de la donació es corresponen amb els de la muntanya de Padern, en el solà del qual hi trobem Engordany. [...] *et hec Omnia quod superius resonat et affrontat de l parte in ipso rivo de Monter Nero et alia parte [espai en blanc] et de III parte in Chero Albo et de IIII in ipso Iovo [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 31). Per a les afrontacions veure també (Bolòs, Hurtado 1987: 23). Recomanem la lectura del monogràfic sobre la vinya a Andorra (Martzluff, Mas 1992).

o *heretats* i *mansiones*, que alhora agruparien moltes d'aquestes parcel·les⁴⁷⁹. Així, podem concloure que la resta d'alous que havia rebut el monestir de Tavèrnoles a la vall central presentarien una distribució del parcel·lari agrícola similar (Baraut 1994-1995, docs. 74 i 84).

Com hem pogut veure, la documentació poc abundant relativa a Andorra, que podem incloure en la cronologia (800-1100), mostra a la vall central l'existència d'un parcel·lari especialitzat en la producció de cereal i vitícola en indrets veïns (Baraut 1988, docs. 7 i 9). Així mateix, l'existència de força sorts i peces de terra en aquest sector d'Andorra podria mostrar-nos una fragmentació de la propietat, que s'acorda completament amb l'administració del domini de Sant Jaume d'Engordany en petites explotacions (Viader 2003: 93, Ward 2017).

Mentre que el sector meridional podria haver estat conreat per homes del monestir, atesa la proximitat, o per pagesos a canvi del pagament d'un cens anual, en el septentrional, hi podria haver hagut una explotació per part dels clergues de la cel·la i per pagesos que pagarien un cens anual al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

6.10.4. El conreu del cereal en un territori antic: la Conca Dellà

Al capítol número 5 hem comprovat que la documentació primigènia del domini de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Isona i la Conca Dellà mostra un canvi en l'estructura del poblament, amb l'existència d'uns castells termenats que dominaven el territori que antigament havia centralitzat l'antiga ciutat d'Isona. L'existència de la «*villa herema*» de Siall, situada a la carena divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa, i la persistència de l'antigor de les viles de Llorís i Sobes, vinculades a Sant Sadurní de Tavèrnoles, serien indicatius d'aquests canvis en l'estructura del poblament (mapa 61 i taula 19, annex 2) (Baraut 1994-1995, doc. 39).

El testament de Borrell II esmenta el 993 els alous de Llordà, i les terres i vinyes que havien de ser llegades a Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 39). Aquesta indicació seria prou significativa de la diferenciació de les parcel·les que hi podien haver dins d'un alou i de les que probablement no hi estarien vinculades, que surten referenciades com a terres i vinyes per separat.

Poc temps després, l'any 1009, el comte Ermengol I va donar la «*vila antiqua*» de Llorís a Sant Sadurní de Tavèrnoles per a remei de la seva ànima i de la del seu pare Borrell II. Les afrontacions del seu terme indiquen un riu, un torrent, l'«*strata publica*»

479 [...] *Exceptus quod dono ad domum sancti Romani III sorticellas de terras iusta eiusdem ecclesia; et ad Sancto Stephano I sorte de terra in locum que dicitur Fatoa; et ad Seniore femina ipsa sua hereditate quod de illa comparavi, et sunt vineas; et ad Chixinole nutrice mea mansione I cum exio et regressio et superposito, et I sorte de terra ad illa Caniliga et pro orto et I sorte de vinea in illa plana; ad Vitale I petia de terra in illa plana Monte Maiore; ad Molesto I mansione et era I et I sorte de terra ad illo prato [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 46).

i una terra propietat d'un home anomenat *Fredulfo*⁴⁸⁰. Aquesta vila va ser donada pel referit comte Ermengol I un anys mes tard, el 1010, integrada en un lot que contemplava els alous comtals que es trobaven al terme del castell de Llordà: la vila que «*fuit civitas antiqua*» d'Isona, la «*villa antiqua*» anomenada Sobes, la «*villa erema*» de Siall, dues *insulae* a Gavets, una terra a Covet, una altra als *aquales* d'Isona, l'hort comtal, i diferents vinyes⁴⁸¹.

Com hem comprovat en altres casos, les afrontacions d'aquesta donació no presenten cap excepció: les terres confronten bàsicament amb terres i les *insulae* amb cursos d'aigua i terres, que podrien ser de regadiu. Però ens agradaria remarcar uns aspectes prou distintius, relatius als límits dels nuclis urbans i hàbitats ressenyats en aquests documents: les viles antigues de Llorís i Sobes, la vila erma de Siall, i la vila que va ser ciutat d'Isona tendeixen a afrontar amb algun accident geogràfic, com sol ser habitual, però també amb terres o vinyes. Pel que concerneix a aquest límits amb espais de conreu, una de les afrontacions de Llorís és una terra, quatre de les afrontacions de Sobes són vinyes, dues de la vila erma de Siall són terres, i tres de les d'Isona també són terres (Baraut 1994-1995, doc. 39). Ens els límits de l'alou de l'església de Sant Vicenç d'Isona, que inclouria el temple i les dependències de la comunitat monàstica que hi havia residit, també hi havia terres⁴⁸².

La presència d'una *strata* i dos torrents en les afrontacions de Llorís podrien identificar-se amb el traçat del camí ral cap a Llordà, al nord, el barranc de Colomera al sud i la llau homònima a l'est. La presència d'un *muro* a Isona podria relacionar-se amb

480 [...] *Et abet afrontaciones de l parte in rio de ipsa Trozia, et de alia parte in torrente, et de III parte de Fredulfo terra, et de IIII, vero parte in strata publica [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 38).

481 [...] *Et sunt afrontaciones de ipsa villa antiqua qui vocant Loris de una parte in torrente de ipsa Trodida, et de alia parte in strata publica, et de tercia parte in terra de Fredulfo, et de quarta vero parte in torrente. Dono autem quantum inter istas afrontaciones includunt ab integrum. Et afrontat ipsa villa antiqua que nuncupant Subixano de una parte in vinea de Abbo presbitero, et de alia parte in vinea de Redento, et de tercia parte in vinea de Enegone et alia de Chisanno, et de quarta autem parte in vinea de Fredulfo. Et ipsa insula de Gaveto afrontat de una parte in strata, et de alia in terra de Nefridia, et de tercia parte in aquale de Enego vel suos heredes, de quarta autem parte in Spogna. Et alia insula, qui ibidem est prope, de una parte afronte en Gaveto, et de alia parte in terra de Quintila, et de tercia parte in terra de Gelemiro, et de quarta vero parte in terra de Regale. Et alia terra de Cooteto de duas partes in terra afrontat de Ermofredo, et de tercia parte in terra de Ermomiro, de quarta vero parte in ripa. Et ipsa terra ad ipso mosolio que dicunt Galliano de una parte afrontat in terra de Riculfo, et de alia in terra de Abbo presbitero, et de tercia parte in terra de Bellone, de quarta autem parte in terra de Altimiro. Et alia villa herema de Cesallo et afrontat de una parte in terra Igilano, et de alia in terra de Atila qui fuit, et de tercia parte in roca, et de quarta vero parte in via. Et alia villa qui fuit civitas antiqua nomine Ysona afrontat de una parte in muro, et de alia parte in terra Gallinno, et de tercia parte in terra Chisado qui fuit, de quarta autem parte in terra Altimiro. Et ipsa terra qui est ad ipsos aquales de Ysona afrontat de una parte in terra de Odegario, et de alia parte in terra Wischafredo, et de tercia parte in terra de Sancio, de quarta vero parte in terra de Bardina. Et ipso orto comitale afrontat de una parte in torrente, et de alia in orto de Alarigo, et de tercia parte in via, de quarta vero parte in orto de Radulfo. Et ipsos ferreinales cum olivarios afrontant de una parte in torrente, de alia in terra de Blanchero, et de tercia in strata, de quarta autem parte in terra de Olibano qui fuit. Et ipsa vinea de ipso Sexo afrontat de una parte in ripa, et de alia parte in vinea de Sancta Cecilia, et de tercia parte in strata, de quarta vero parte in ripa vel in terra de Eles. Et alia vinea que dicunt ad Maruiales afrontat de una parte ad ipsas grossas petras, et de alia parte in spona terra Belarone vel in ipsa ripa, et tercia parte in vinea Trasmundo vel suos heredes, de quarta autem parte in fonte [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 39).

482 Les donacions del comte Borrell II de Sant Vicenç d'Isona es consideren falses. En parlem als apartats (4.1.7 i 4.4.4), referits a Sant Sadurní de Tavèrnoles i a Sant Vicenç d'Isona. Un d'aquests documents indica que les afrontacions de «*ipsa ecclesia cum ipsum alaudem*» eren per dos costats amb terres de particulars, per un costat amb un mallol o vinya plantada de dos particulars i per un quart costat amb una *Portela*. [...] *Et abet afrontaciones affrontaciones ipsa ecclesia cum ipsum alaudem de l parte in terra de Galitone vel suos filios, et de alia in illa Portela, et de III in terra Daulfo vel suos heredes, de IIII vero parte in ipso maliolo Screugo vel Gamione [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 23).

un antic parament de la muralla romana o tardoantiga. En la donació d'un hort situat a Isona, per part del comte Borrell, a Tavèrnoles l'any 993, un document de veracitat discutida, s'esmenta entre els límits «*ipsa pariete de ipso muro*», que podríem vincular també a un parament de l'antiga muralla (Baraut 1994-1995, doc. 29). La *portela* que trobem com a límit de l'església de Sant Vicenç, que segons la documentació és trobava al capdamunt d'Isona prop d'una font, podria referir-se a una portella o porta petita de l'antic traçat de la muralla d'aquella ciutat que existís en aquella època (Baraut 1994-1995, doc. 23)⁴⁸³.

Així, el mur de l'afrontació d'Isona marcaria el límit de l'àrea urbana de la vila o de l'entorn més immediat. La presència d'aquesta afrontació contrasta amb la de tres terres, una per cada costat restant, que també es correspondrien a uns límits precisos, vinculats a uns propietaris. Cal destacar que aquestes afrontacions no indiquen un terme ampli, com el del castell de Llordà⁴⁸⁴, sinó que delimiten un indret precís que es trobava en un entorn ordenat per espais de conreu que el rodejaven. Com podem veure, la vila d'Isona no estava envoltada per un espai agrícola de molts propietaris, sinó que limitava per cada costat amb una terra pertanyent només a una persona. Aquesta situació també era la de l'alou de Sant Vicenç, que limitava amb parcel·lars de conreu i amb una portella, que com hem indicat podria ser una obertura de l'antiga muralla de la ciutat. Aquí ens trobem amb unes afrontacions amb diferents tipologies de conreu, en concret dues terres de dos propietaris i per un mallol que pertanyia a dues altres persones. En el cas de Llorís, la delimitació dels cursos de l'aigua per dos costats i de l'*strata* per un altre coexisteixen amb una quarta afrontació que es correspon amb una terra.

La integració de la Conca Dellà a l'administració comtal va comportar l'adaptació de les formes de paisatge romans (Bolòs, Hurtado 2006: 76-77). Ho trobem exemplificar amb la presència documental de la xarxa viària i de les antigues viles. Tot i que desconeixem del cert quina és la naturalesa d'aquestes parcel·lacions agrícoles de certa magnitud que envolten una vila, com és el cas de l'antiga ciutat d'Isona, podria indicar-nos la possibilitat que es tractarien d'antics parcel·lars conservats i reutilitzats en època comtal⁴⁸⁵. També podrien tractar-se de noves parcel·lacions, que parcialment haurien tingut en compte les que hi havia anteriorment, i que no haurien respectat els límits corresponents als termes de l'antiga ciutat d'Isona, atès que aquests són molt propers al perímetre urbà, si tenim en compte l'esment de la muralla.

483 Veure l'apartat (4.4.4), referit a Sant Vicenç d'Isona.

484 [...] *Ponimus terminus ad ipsas ecclesias iam dictas que incoamus a parte orientis in sumitate de ipsa roca que vocant Drob et sic vadit per ipsa serra usque in ipso collo de Tolo et sic descendit per ipsam aquam que discurrit ante Tolo et pervadit usque in Petra Fita et ascendit per ipsum rivum de Abilia usque in collum de Abilia et usque in collum de Spina [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 24).

485 Es creu que tot l'espai de la Conca Dellà s'organitza per dos sistemes de parcel·lació: el coherent i l'ortogonal. El primer, hipotèticament preromà, és el majoritari, atès que ha conservat la seva funció: eixos de comunicació que enllacen els nuclis de població. L'ortogonal sembla més perifèric en relació al coherent i se situa on aquest no arriba, raó per la qual el trobem de manera discontinua (Reyes et al. 1998). Caldria relacionar el parcel·lari que hem descrit amb els dos sistemes proposats.

En aquesta àrea destaquem també l'existència de terres situades en indrets més perifèrics, allunyats de la plana, com la de la donació d'un home, anomenat Ramon, que va realitzar l'any 1082 al monestir de Sant Sadurní, la qual consistia en una oliverar situat a la vileta de Castelló, sota mateix del castell de Llordà⁴⁸⁶.

Unes altres terres, que podem considerar perifèriques són les situades en *insulae*, properes corrents d'aigua i a *aquale* (aiguals o aiguamoll)⁴⁸⁷. Aquest és el cas de la *insula* que es trobava a la partida de Gavets, al sud d'Isona, que afrontava amb l'«*aquale Ennego vel suos heredes*» (Baraut 1994-1995, doc. 39). Els límits d'una terra, «*alode meo*», situada al terme del castell de Conques, que el comte Ermengol I va donar l'any 1008 a un home de la seva confiança, anomenat Belló, mostren l'existència d'una àrea de regadiu, destinada a un prat, rodejada de diferents parcel·les de terra. Concretament, el document esmenta «*ipso aquale qui excurrit per ipso prato*» (Baraut 1994-1995, doc. 37)⁴⁸⁸. Molt possiblement el factor que estigués prop d'un corrent d'aigua podria ser un actiu per a la seva transformació en un conreu de regadiu o d'horta.

Una altra *insula*, que es trobava prop de la de Gavets, limitava en tres de les seves parts amb terres de conreu i en una amb la referida partida, de la qual deuria sortir l'aigua de regadiu indispensable per al conreu d'una *insula* (Baraut 1994-1995, doc. 39). Com podem comprovar, els aiguals (*aquales*) configuraven a Isona tota una partida de terres de conreu, que contrastaven, amb les de les terres situades en indrets plans més i propers a la vila.

Pel que concerneix al tipus de treball, els monjos i clergues vinculats a Sant Sadurní de Tavèrnoles deuien conrear directament en un inici les possessions incloses a l'alou de Sant Vicenç i possiblement les que es trobaven a Isona. Les propietats aloueres que s'anaren integrant en aquest domini deuien estar conreades per pagesos a canvi d'un cens o d'unes prestacions. L'existència d'una cel·la a Isona no va impedir que el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles optés per una administració d'aquest domini a través de terceres persones, com succeí amb la tinença de la batllia, que la van donar el 1088 a Isarn Gilabert. El pacte incloïa el conreu de terres i vinyes i l'oferiment d'hostalatge a l'abat a Llorís, que deuria ser una de les explotacions més importants del domini (Baraut 1994-1995, doc. 96). Uns anys abans, el 1080, el capellà de l'església del castell de Llordà tenia cura de l'església de Santa Maria d'Isona a condició que reconegués el vincle amb el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 87).

486 [...] *Ego Raimundus magnum mihi et satis [...] [...] propterea concedo atque trado ad domum Sancti Saturnini cenobio arbor uno, qui est oliveto, et est in comitatu Urgelli infra terminos de Lorda, ad villa Castello ad ipso torrente. Et abet affrontaciones predicto arbore in arboribus et terre fratris mei, de alia in terra de Compain, de Ill in orto de Bernardo Olegod. Quantum infra isti termini circumheunt vel ambiunt et quantum ibi abeo et habere debuero, sic dono ego prephatus iam dicto arbore cum umbraculo suis ramis et sedio ubi sunt radicibus suis, totum integrum sine reservacione [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 89).

487 (DECLC veure «aigual»).

488 El monestir va comprar a Belló aquesta terra l'any 1011 (Baraut 1994-1995, doc. 40).

Com a conclusió, podem afirmar que en aquesta àrea hi destaquem la presència d'unes afrontacions de terra que envolten els termes o límits de l'antiga ciutat d'Isona i de les viles ermes i antigues de Llorís i Sobes. Aquests límits contrasten amb els del castell de Llordà per la seva molt menor superfície, atès que, per exemple, semblarien envoltar el perímetre urbà d'Isona. Molt probablement es tractaria d'una divisió anterior a l'època comtal. També hi podria haver la possibilitat que la distribució del territori per part dels comtes d'Urgell hagués respectat les antigues parcel·lacions. Destaquem també l'existència d'unes terres perifèriques situades en espais propers a corrents d'aigua, ens referim a *insules*, situades bàsicament al sud d'Isona, a la partida de Gavets. Els *aquales* que ressenya la documentació en les afrontacions constituïen tota una partida de conreu de regadiu que hem de vincular a l'abundant aigua. Monjos i clergues vinculats al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles deurien constituir el primer grup de conreadors de les possessions, sobretot l'alou de Sant Vicenç. Paulatinament, pagesos a canvi del pagament d'un cens o a través de serveis deurien conrear els espais d'aquest domini.

6.10.5. Isona: Explotacions vitícoles d'origen comtal

En aquest domini hi trobem les vinyes referenciades l'any 993 en el testament del comte Borrell II (mapa 62 i taula 20, annex 2). L'any 1010, la donació del comte Ermengol I dels alous comtals integrava també vinyes, com la situada al Seix, que limitava amb una vinya de Santa Cecília d'Elins; i com l'emplaçada als *Maruiales*, que identifiquem amb la partida dels Maülls. Aquesta vinya només afrontava per un costat amb una altra vinya, propietat d'un particular anomenat Trasmundo. La resta d'afrontacions d'ambdues vinyes són majoritàriament amb accidents geogràfics o amb peces de terra (Baraut 1994-1995, docs. 30 i 39).

Aquestes afrontacions ressenyarien l'existència d'uns espais situats en àrees perifèriques, que afrontaven amb unes *ripa* i una espona, prop d'un curs d'aigua, molt possiblement estacional o esporàdic. Un altre límit és «*grossas petras*», referint-se possiblement a una formació geològica o a una concentració rocosa en un indret determinat. La documentació no constata que aquestes vinyes es trobessin al centre d'un vinyer. També podria donar-se el cas que aquestes vinyes fossin de nova plantació i que se situessin en una partida on aquest conreu no era el majoritari (Baraut 1994-1995, doc. 39).

Aquestes vinyes perifèriques contrasten amb la de la vila de *Subixano*, que identifiquem amb Sobes, que afrontava en cada costat amb altres vinyes. Aquest tipus d'afrontació es correspon al d'una antiga vila que estava rodejada per grans afrontacions de caràcter agrícola, en aquest cas vinyes, com succeïa amb les terres que rodejaven Isona, que hem tractat en l'apartat precedent (Baraut 1994-1995, doc. 39).

Cal tenir en compte que l'extensió del conreu de la vinya a la Conca Dellà estava clarament relacionada amb una primigènia gestió comtal d'aquestes espais, atesa la

presència documental d'aquests grans mandataris. L'explotació d'aquestes vinyes per part del monestir de Sant Sadurní seguia el mateix esquema de les terres que es trobaven en aquesta àrea, a través de pagesos. La documentació mostra el 1059 l'existència d'unes plantacions de vinya nova a Llorís, que un particular, anomenat Arnau, va donar al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Aquestes plantacions les havia fet el seu pare i limitaven per totes bandes amb terres i vinyes del monestir (Baraut 1994-1995, doc. 72). Aquesta plantació es trobava a la coromina de Llorís, vinculada a Tavèrnoles (Baraut 1994-995, doc. 39). Desconeixem si el seu pare va conrear aquesta vinya en un moment previ a la donació d'Ermengol I o amb el beneplàcit del monestir, en un moment posterior. Un altre exemple del tipus d'explotació de la vinya el constitueix el conegut conveni signat l'any 1088 entre l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles i Isarn Gilibert sobre la tinença de la batllia d'Isona. Aquest pacte estipulava que Isarn havia de viure a les «*mansiones dominicas*» i que les «*vineas Sancti Saturnini bene laborete cum pane et vino Sancti Saturnini*» (Baraut 1994-1995, doc. 96).

Aquests exemples semblen assenyalar que l'explotació vitícola d'aquest domini podria ser de certa importància, atesa la preocupació del monestir per a la seva conservació. L'existència de la coromina de Llorís i l'esment de les «*mansiones dominicas*» ha de vincular-se a una explotació, d'origen comtal, que estava especialitzada en un conreu determinat, en aquest cas el de la vinya. L'existència d'aquest tipus d'explotacions s'avé amb la d'un pagès que hi feia plantacions, com les del pare d'Arnau a Llorís (Serra 2001: 384-416).

Desconeixem quina era la importància d'aquesta producció agrícola en el conjunt de possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles i si el que es podria collir o recaptar indirectament de la seva explotació es destinava al celler del monestir, força allunyat en quilòmetres d'aquest domini. Tampoc disposem de documentació que ens indiqui quina era la qualitat d'aquest vi comparat amb el que es podria produir en latituds més septentrionals, com Castellciutat i Tavèrnoles.

Com a conclusió, les vinyes d'aquest domini s'ubicaven en diferents sectors de la contrada com Llorís, Seix, els Maülls i Sobes. Es destacable l'emplaçament de vinyes en àrees perifèriques, com les de Maülls, que sobretot limitaven amb accidents geogràfics propers a cursos d'aigua. En contrast, existien altres vinyes, com les de l'antiga vila de Sobes, que estaven situades en llocs plenament especialitzats en aquests tipus de conreu. L'origen del conreu de la vinya en aquest domini s'ha de vincular amb la gestió econòmica dels comtes, veritables promotors de la viticultura, que hauria incidit també en els espais propers a erms i a cursos d'aigua. La presència de vinya nova a la coromina de Llorís, amb plantacions dutes a terme per un particular mostra l'existència d'aquesta especificitat de conreu en la referida explotació.

6.10.6. Els dominis cerdans: producció i especialització cerealística

Tot i que se situen fora dels límits del comtat d'Urgell, convé destacar la presència documental de terres en la documentació dels dominis cerdans de Sant Sadurní de

Tavèrnoles (mapa 61 i taula 19, annex 2). Dins de la plana de la Cerdanya, l'espai central de conreu que configura avui bona part de la comarca que coneixem amb aquest nom, hi havia la cel·la de Sant Pere de Ger, que a l'any 965 va rebre una donació d'una peça de terra per part d'un prevere anomenat Dacó. Aquesta terra, que se situava en una partida anomenada els Aspres, limitava amb una terra d'un home anomenat Arguimir i amb dues altres terres que eren de l'esmentada cel·la (Baraut 1994-1995, doc. 19). Com podem comprovar, els Aspres era una partida dedicada al conreu cerealístic, atesa la profusió de terres, i també era un indret on Sant Pere hi tenia certa concentració de parcel·les, probablement com a conseqüència una producció agrícola basada possiblement amb el conreu del cereal.

L'any 972, la cel·la va ampliar el seu domini a l'entorn, amb una donació testamentària d'una altra terra, situada al pla de Peres, «*ipsas Paretas*» (Baraut 1994-1995, doc. 22). Quan el comte Borrell II va donar el 978 l'església de Sant Pere de Ger al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, ho va realitzar conjuntament amb l'explotació d'un mas, que comprenia les parcel·lacions de terres, vinyes, prats i les àrees destinades als boscos i pastures (Baraut 1994-1995, doc. 26). Poc temps després, l'any 982, un particular, anomenat Eldegrodo, va donar a Sant Pere de Ger —Ja integrada a Tavèrnoles— una peça de terra al torrent d'Amula, que identifiquem amb el torrent de Montmalús, proper a sant Pere i al mas homònim. El referit torrent englobava una partida, atès que les afrontacions de la peça són amb altres parcel·les del mateix tipus (Baraut 1994-1995, doc. 27).

Un document que ens permet conèixer quina era l'extensió i composició d'aquest domini és l'acta de consagració de l'església del monestir de Tavèrnoles, datada del 1040. La dotàlia descriu una possessió una mica més complexa, amb l'existència de la referida cel·la i d'un total de quatre o cinc masos, com a mínim: un que va ser d'un home anomenat *Dominatu*, uns altres d'un altre home anomenat *Dauro* i el de *Monclus*, que identifiquem amb Montmalús. Cal recordar que aquestes explotacions disposaven de les seves parcel·lacions destinades als conreus dels cereals i de la vinya (Baraut 1994-1995, doc. 49).

Aquest nombre gens menyspreable d'explotacions al sector solà de la plana semblava emmirallar-se amb el del sector de la boga (obaga), just a l'altre costat del riu Segre, en concret al seu marge dret. En aquest sector de la vall hem d'esmentar les possessions de terra situades als termes de la viles de Das, Alp, Mosoll i *Ondega*. Les trobem referenciades per primer cop l'any 1012 dins d'uns alous en una permuta que van fer uns particulars, Ramon Ermemir de Salices i la seva muller Gerberga, amb l'abat Ponç de Tavèrnoles. Aquesta permuta va tenir lloc com a conseqüència d'un judici en presència del bisbe Ermengol. El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va rebre els alous esmentats i va lliurar a Ramon Ermemir de Salices i a la seva muller un altre alou en aquests termes i el mas d'Ovella, situat a la vall de la Molina, que havien de retornar al monestir després de la mort de Miró, fill dels permutants (Baraut 1994-1995, doc. 41).

L'estructura d'aquestes propietats aloeres deuria ser similar a la de l'alou de Sanavastre que els marmessors de Guillem de Torricella van lliurar al monestir de Tavèrnoles l'any 1040. Les parcel·lacions de terra se situaven en partides especialitzades en el conreu cerealístic, atès que bàsicament surten rodejades d'altres terres. Aquest es el cas d'una feixa i una terra situades a la partida del pont, unes terres a la Coma Subirana, una terra al Puig, una terra a *Vopligeres*, dues terres a *Escubil*, una altra prop del riu Valira i a la casa homònima, una terra al vinyal, un camp a un altre vinyal, dues terres a les feixes i una terra situada entre dos boscos⁴⁸⁹. Aquest lliurament guarda relació amb una permuta de l'esmentat Guillem Ramon que va tenir lloc l'any 1035 sobre aquest alou i l'església de Sant Pere de Casserres (Baraut 1994-1995, doc. 53).

El document de la donació dels marmessors de Guillem de Torricella mostra una parcel·lació de l'alou, que està integrat en un terme, en el qual comparteix possessions amb d'altres institucions religioses, amb pagesos i clergues a títol particular. Aquest és el cas de terres del cenobi de Sant Llorenç, que hem identificat amb Sant Llorenç prop Bagà (Bolòs 1983, Bolòs 1983b, Bolòs, Pagès 1986), la catedral de Santa Maria d'Urgell, i unes terres de Sant Miquel que podrien fer referència al monestir de Sant Miquel de Cuixà, que tenia força possessions a la Cerdanya⁴⁹⁰. Sant Miquel també podria tractar-se de l'església homònima de Soriguerola, situada a l'est de Sanavastre, ja fora del seu terme.

489 [...] *Prima petia de terra ad ipso pont affrontat de III parts in vias, de III^a in terra de Guadamir. Et ipsa feixa qui se tenet cum ipsa terra de ipso pont affrontat de I part in terra de Ermenard et de II in terra de Sesoll, de III in terra de Berenger. Et ipsa alia terra de ipsa coma sutirana affrontat de I part in terra de Miro presbitero cum suos heredes et de alia in terra de Almarig Berard, de III sive de IIII in terra de Sesollo. De ipsa alia terra de coma subirana affrontat de I part in via, de alia in terra de Seniofredo et de III in terra de Miro presbiter, de IIII in terra de Sancto Laurenz cenobio. Et ipsa alia terra de puio affrontat de I part in terra filio Galin et de alia in via francisca, de III in terra de Lubsanz, de IIII in terra de Blanchet. Et alia ipsa terra de Volpligeres affrontat de I parte in terra de Seniofret Mir et de alia in terra de Miro presbitero cum suos heredes, de III in terra de Guillem Guillem, de IIII in Valeria. Et ipsa alia terra que est prope ipsa de Miro presbitero affrontat de I parte in terra de Duran Sendret, de alia in terra de Miro, de III in via, de IIII in terra de Guifret Mir. Et ipsa closa de prad Amalrig affrontat in terra de Sancto Michaeli et de alia in via, de III in terra de fillis Bellus. Et ipsa alia terra de Escubil affrontat de II partes in terra de Bernard Seniofret, de III in terra de Sesol. Et ipsa alia terra de Escubil affrontat de II partes in terra de Ermenard, de III in terra de Miro presbitero de IIII in terra de Duran Sendred. Et ipsa michadela qui est prope flumen Valeria affrontat in Valerie et de alia de Seniofredo, de tercia in terra de Guadamir. Et ipsa terra de ipso vinal affrontat de II parts in terra de Sancto Michaeli, et de III in terra de Feu, de IIII de Seniofred qui fuit. Et ipsa alia closela affrontat de I parte in Valeria et de alia in terra de Seniofredo, de IIII in terra de Ermenard. Et ipso campo de alio vial affrontat in via, de alia in terra de Sancta Maria, de IIII in terra de Sancta Columba, de IIII in terra de Duran Sendred. Et ipsa terra de terra ad ipses feixes affrontat de I part in terra de Sesoll, de alia parte in terra de Seniofred Mir, de III in terra de Dat, de IIII in terra Sancte Marie Vico. Et ipsa alia terra de ipses feixes affrontat de I parte in terra de Duran, de alia in terra de Sancta Maria, de III in terra de Sancta Columba, de IIII in terra de Seniofred. Et ipsa alia terra inter ambas matas affrontat de II partes in terra Sancti Michaelis, de alia in via, de III in ipso prad. Et ipsa chasa cum ipso orto affrontat de I parte in orto de Raimundo comite, de alia in era de Miro presbitero, vel suo orto. Et ipsos molinos cum ipso prad et cum suo capud aquis affrontat in via, de alia in villa de Sanavastre et de III et de IIII in flumine Segre. Ipsum I alaudem supra scriptum recepit Guilelmus abbas iam dictus de potestate Adalez matres (sic) Guilelmi condam et de Ugo et de Guilelmo Raisendo, qui erant manumissores de iam dicto Guilelmo, ad propium alaudem Sancti Saturnini cenobii [...] (Baraut 1994-1995, doc. 60).*

490 El comte Sunifred II de Cerdanya va llegar l'1 d'octubre del 966 en el seu testament a Sant Miquel de Cuixà part de l'alou que tenia a Urús (Ordeig 2020, doc. 562, Ponsich 2006, doc. 443, Sobrequès et al. 2009, doc. 374). El 29 de novembre, els seus marmessors van donar al referit monestir l'alou d'Urús (Ordeig 2020, doc. 567, Ponsich 2006, doc. 445). Uns mesos més tard, el 968, el papa Joan XIII va confirmar la immunitat de Sant Miquel de Cuixà. Aquest document conté un inventari dels dominis d'aquest cenobi, entre els quals hi ha Urús (Ordeig 2020, doc. 579, Ponsich 2006, doc. 454). Una mostra de les possessions de Sant Miquel de Cuixà en aquest sector de la Cerdanya, encara que sigui d'una època força posterior, és el capbreu d'Urús i Riu de Pedra (1620). En concret, entre altres possessions hi ha «sinch masos en un units situats los dos en lo lloch del vilar de Urús, señoria de la dita abadia en la terra de Cerdanya, bisbat d'Urgell» (ACCE, Baronia del monestir de Sant Miquel de Cuixà a Cerdanya, *Capbreu d'Urús i Riu de Pedra a favor de l'abat de Cuixà* (1620), CU332).

Entre les possessions no se'n troba cap de Sant Sadurní de Tavèrnoles, possiblement perquè en aquell moment encara no en tenia, atès que posteriorment, l'any 1108, en trobem en les afrontacions d'unes peces de terra que el capellà de Sanavastre, Bernat Arnau, va donar al monestir. En concret surten a la partida de *Vopligeres* i d'una coma de Sant Sadurní, que podria fer referència a la coma Sobirana, on el cenobi ja hi tenia possessions (Baraut 1994-1995, doc. 116).

Els interessos de Sant Sadurní a la бага (obaga) de la Cerdanya, i en concret a Sanavastre, van augmentar l'any 1042, quan el prevere Miró conjuntament amb el seu nebot, anomenat també Miró, van donar a Tavèrnoles l'alou que tenien en aquella població, amb les seves parcel·lacions, d'entre les quals no en trobem cap de terra i de vinya⁴⁹¹. El prevere Miró era un personatge de certa rellevància, atès que és un dels propietaris de terres que surten a les afrontacions de parcel·les a la donació dels marmessors de Guillem de Torricella, en concret hi apareix esmentat en un total de set afrontacions, sis de les quals es corresponen a terres i una a una era (Baraut 1994-1995, doc. 60).

Com hem comentat en el capítol número 5, el monestir de Tavèrnoles va optar per administrar les possessions cerdanes a través de l'establiment de masos. A finals del segle XI bona part dels dominis cerdans estarien administrats a través d'aquest tipus d'explotacions. Aquest era el cas de dos masos a Sanavastre, el de *Darniela*, el de *Das*, els de *Ger*, el de Sant Esteve d'Umfred i el mas d'Ovella⁴⁹². La política de producció cerealística del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles en aquesta àrea va passar d'unes primeres explotacions vinculades a les cel·les, que deurien ser conreades pels clergues que hi residien, a les explotacions de masos.

Com a conclusió, la cel·la de Sant Pere de Ger centralitzava un petit domini al sector de la solana de la plana de la Cerdanya, amb terres a les partides dels Aspres, «*ipsas parietes*» i el torrent Amula, que identifiquem amb el de Montmalús. Els dominis de l'obaga o бага de la Cerdanya estaven conformats per un seguit d'alous situats a Alp, Das, Mosoll, Sanavastre i Ondega. La donació l'any 1040 d'un alou a Sanavastre per part dels marmessors d'un difunt ofereix molta precisió en les afrontacions, atès que es descriuen totes les terres, motiu pel qual coneixem que se situaven en diferents partides com la coma Sobirana, el Puig, el Pont, *Vopligeres*, Escubil, Valira, les Fei-

491 [...] *id est ortis, ortalibus, kasas, casalibus, arboribus, molendinis, et molinaribus, aquis aqualibus, simul cum illorum capud aquis et illorum vieductibus vel reductibus, areis et palieris vel curtinis et omnia illorum pertinentia, que nobis advenit per parentorum vel de comparacione vel de qualicumque voces [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 63). La no inclusió de terres i vinyes en el requitell d'espais i parcel·lacions podria deure's a un descuit de l'escrivà del document original o del copista del cartulari. També podria tractar-se d'una exclusió intencionada, atès que la donació no hauria inclòs les terres de conreu de cereal ni les vinyes. Aquesta exclusió no va incloure l'era, que surt en una de les afrontacions de la donació dels marmessors de Guillem de Torricella. Miró, a part de l'era, va donar al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles un paller i uns molins, que podríem vincular a la producció de cereal d'aquest prevere que hauríem de relacionar amb l'elit del país.

492 El mas de Darniela, un de Sanavastre, uns altres a Ger (els que van ser de *Dauro* i de *Dominatu*), el de Montmalús, surten esmentats a l'acta de consagració de l'església de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 59). L'alou de Das havia esdevingut possiblement una explotació de mas abans de l'any 1079, quan el comte de Cerdanya va signar la concòrdia amb l'abat Ramon de Tavèrnoles. Com remarca la documentació, en el moment de la signatura el monestir comptava amb dos masos a Sanavastre (Baraut 1994-1995, doc. 85).

xes i el Vinyal. Les afrontacions tendien a ser amb altres terres, cap del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, les quals sortiran en una donació de l'any 1108, quan el cenobi havia ampliat força el seu domini en aquest indret. L'explotació inicial de la cel·la de Sant Pere de Ger deuria anar a càrrec dels clergues, que a mesura que avançaríem en el temps, va canviar cap als masos, com el de *Dominatu*, el de *Dauro* i el de *Monclus*, que identifiquem amb Montmalús, tots indicats a la controvertida acta de dotalia de l'església abacial de Tavèrnoles de l'any 1040. Aquest també serà el cas dels dominis de l'obaga situats a la mateixa plana i a Umfred, que tenien els seu origen en els alous que hem esmentat.

6.11. Conclusions

Les terres i vinyes més properes als monestirs, les situades dins dels alous i dominis centrals dels respectius cenobis, deurien conrear-se directament pels clergues de les comunitats, sobretot en els anys anteriors al canvi de mil·lenni. La documentació no dona dades sobre el tipus de conreu d'aquestes terres i vinyes properes. L'any 970, la donació del comte Borrell II al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles del que esdevingué el seu domini central, estipulava uns serveis agrícoles que havien de realitzar els habitants d'aquests llocs per al referit cenobi. Molt possiblement, la distància deuria influir en el tipus d'explotació de les terres i de les vinyes. Per exemple, quan més llunyana es trobava una terra, més possibilitats hi havia que l'explotessin colons o uns pagesos a canvi d'un cens, depenent del tipus d'explotació.

En concret, les terres es concertaven en partides de terra i les vinyes en vinyers. Les preferències dels monestirs es poden comprovar amb l'existència d'afrontacions d'espais que eren de la seva propietat. No tots els monestirs estudiats disposen de dades documentals per conèixer l'estructuració del parcel·lari dels seus dominis, sobretot el central. La gran excepció és el monestir de Sant Climent de Codinet, del qual en conservem força documents. Com bé sabem, el seu domini central estava integrat en el terme de Codinet, on hi havia també l'església de Sant Pere. Aquesta comunitat procurava concentrar prop de les dependències monacals situades a la *insula* del riu Segre el major nombre de parcel·les de terra i de vinya en una clara política de concentració parcel·laria, que deixava petites possessions que es trobaven a la perifèria del referit terme.

Algunes partides agrícoles disposaven d'espais especialitzats en el conreu cerealístic i en el de la vinya. Ho podem comprovar en l'entorn del monestir de Sant Andreu de Planeses i amb la partida de Sacaleva de Castellciutat. En algunes àrees obertes i planes hi havia uns espais oberts, anomenats camps, com el de Segaler a Codinet i Vilanova a Sant Tirs, que apareixen als documents dividits en diferents parcel·les, distribuïdes en diferents àrees de conreu especialitzat en el cereal i la vinya. La divisió d'un espai es pot comprovar també en la documentació amb els esments de sorts i

peces de terra o vinya, o amb les parellades d'alous, abundants a la documentació de Sant Llorenç de Morunys, per citar un exemple.

No disposem de prou dades de l'emplaçament de terres del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles en el seu domini central, tot i que coneixem que els habitants del terme havien de treballar uns dies en les collites i a l'era del monestir. Les seves documentades possessions en les partides agrícoles la plana del nord de Castellciutat possibilitaven una producció cerealística més elevada, atès que es trobaven en un indret totalment pla i força proper al monestir, on hi tenia també terres el comte d'Urgell. El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va concentrar les seves preferències en el centre de la plana i progressivament va ampliar les possessions cap a Sant Esteve del Pont i la partida de Sacaleva, situats en els seus extrems oposats.

L'especialització productiva del cereal de certa importància en unes partides determinades la trobem també en els dominis de Tavèrnoles situats a l'antiga ciutat d'Isona. En destaquem l'estructuració de l'espai en grans parcel·les agrícoles, que semblen haver respectat antigues roturacions, i en unes altres, de més perifèriques, situades prop de cursos d'aigua.

Aquest gran domini situat bàsicament amb finques al fons de la conca contrasta amb el del monestir de Santa Cecília d'Elins en aquesta zona, la coneguda en la seva documentació com a *Sub montanione*, concentrat a Sant Pere de Biscarri i Sant Cristòfol de Salinoves, situats a més altura i propers a les vies de comunicació careneres.

No ens moguem del sud del comtat, el monestir de Santa Maria de Meià tendia també a concentrar prop de les seves dependències el gruix de les seves possessions. De fet, aquest monestir semblaria que hi va estructurar una àrea de producció de cereal que s'estenia també a la «*villa Uxoles*» i a Alòs.

En el cas de la Cerdanya, la permanent acumulació d'espais aloers, per part del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, va propiciar un progressiu establiment de masos, tant a la cel·la de Sant Pere de Ger com a les possessions de l'obaga de la vall, com les de Sanavastre. L'acceleració de l'establiment de masos, sobretot a partir de poc abans de la segona meitat del segle XI, serà majoritària en aquest domini situat en un indret de producció cerealística.

La dominicatura de Torell, propera a la Seu d'Urgell, vinculada històricament a Sant Llorenç de Morunys, i que l'any 1079 va passar a formar part dels dominis de Santa Cecília d'Elins, conformava una gran finca especialitzada en la producció de cereal en una àrea on hi tenia també possessions el monestir de Santa Maria de la Grassa. Aquesta finca, que també disposava de molts espais de vinya, podia tenir algun vincle amb el proper monestir de la Santa Creu, situat a al vessant solana de la vall, a l'altra banda del riu Segre.

Com podem comprovar, alguns monestirs disposarien d'una sèrie de possessions agrícoles de certa envergadura que contrasten amb la de monestirs més petits, com els

de Sant Andreu de Planeses, Sant Climent de Codinet i Sant Andreu de Trespunts. El monestir de Santa Cecília, que hem de considerar com a muntanyenc, conjuminava les terres del seu domini central, que estaven envoltades per les de les explotacions familiars, amb unes altres d'alçada, situades a la coma de Fullensa (1.700 m), una àrea que podem considerar perifèrica per a l'agricultura, parcel·lada de feia poc i vinculada a properes zones de pastura d'altitud.

Els monestirs també tendien a estructurar diferents explotacions de vinyers en àrees dels seus dominis centrals o en els més propers, com és el cas de Sant Sadurní de Tavèrnoles també amb Castellciutat, concretament en indrets perifèrics de la plana del nord, com Sacaleva, i als vinyers de Burbet i Celves, situats a la vessant sud de Castellciutat, entre aquest nucli i el de Montferrer.

Aquestes àrees de producció vitícola en àrees de muntanya les trobem també ressenyades en els dominis de la resta de monestirs. En destaquem les del vinyer de *Fues*, on el monestir de Santa Cecília d'Elins hi havia concentrat força possessions.

La producció vitícola serà destacada en els dominis de la Conca Dellà de Sant Sadurní de Tavèrnoles, sobretot en la coromina de Llorís, on hi predominaven noves plantacions d'aquest conreu, que molt possiblement tindria certa importància, atès el compromís del nou tinent de la batllia d'Isona en conrear les vinyes del monestir en aquella contrada.

Els plantats de vinya i l'existència de mallols són recurrents en la documentació que hem analitzat, alguns vinculats amb possessions de certa importància, com la de Llorís. Molts d'aquests nous vinyers se situaven en terres que van optar pel canvi del conreu i altres en indrets artigats expressament per aquesta funció, com podria ser el cas del vinyer de *Fues* de Berén. Aquests vinyers se situaven en indrets allunyats dels vinyers més habituals i propers als nuclis de població. Aquestes vinyes perifèriques també les trobem a certs indrets d'Isona, en àrees properes a roques i ribes. Destaquem també la presència de vinyes en espais propers als cursos d'aigua com a Cabó, Isona i als referits vinyer de *Fues*.

7. ELS ALOUS. UNA PROPOSTA DE CATEGORITZACIÓ

L'alou difereix completament del concepte de parcel·la o àrea de conreu que hem tractat fins ara amb les terres i les vinyes. Segons Bolòs, l'alou «era aquell bé seent pel qual no s'havia de donar cap renda o fer cap servei personal a un senyor superior» (Bolòs 2000: 25). Vergés, que és el darrer autor consultat que ha teoritzat sobre l'alou, concreta que podem afirmar que un terreny o espai ho és quan no s'ha de pagar cap càrrega a un tercer i només a un senyor, que realment es l'aloer, el qual esdevindrà el senyor jurisdiccional (Vergés 2017).

7.1. L'alou, origen d'un intens debat històriogràfic

Teoritzar sobre la natura de l'alou és entrar en el debat històriogràfic que ha existit i existeix entorn d'aquest concepte de l'espai medieval. En aquesta recerca no pretenem aportar cap nova teoria en aquest debat, tot i que trobem necessària la identificació de les diferents línies teòriques.

Ramon Martí creu que el concepte de plena propietat de l'alou lliure de tota càrrega és enganyós, motiu pel qual s'han creat tòpics com el d'alou pagès (Martí 1997). Aquesta afirmació, en clara referència al concepte introduït per Pierre Bonnassie, serà el principal punt sobre el qual girarà aquest debat (Bonnassie 1979: 187-209)⁴⁹³. Martí pren com a referència els estudis de Boutruche i de Dubled, que referenciaren l'alou en els casos del Bordelès, el Vasadès i Alsàcia amb un significat hereditari, contraposat al feu (*fevum*), i que tendeix a identificar-se amb la reserva senyorial o dominical (Martí 1988, Boutruche 1943, Dubled 1951: 241-246).

Per a Martí, l'alou està vinculat al segle X a senyors, al *beneficium* carolingi. Aquest concepte va evolucionar directament cap a l'heretat, el que es té per herència, amb aquesta connotació senyorial. Al segle IX hi van predominar béns immobles reduïts amb petites parcel·les i amb patrimonis monàstics o particulars, basats en el costum, que s'oposaven a la condició del *beneficium*. Durant aquest segle les tinences es van transformar en propietats hereditàries. Martí també destaca que a Catalunya, durant el segle IX, l'*aprisio* visigòtica obria una via legal per a legitimar, al cap de 30 anys, tota mena d'apropriacions hereditàries sobre erms públics. Aquesta legitimació permetia

⁴⁹³ Aquest concepte de camperols propietaris de terres es vincula amb Georges Duby (Duby 1953), com bé va indicar Pierre Bonnassie (Bonnassie 1983: 18-21).

considerar com a propis els beneficis rebuts i els drets adquirits, amb la constitució de patrimonis en detriment dels drets imperials, sobretot a partir de la segona meitat del segle IX, durant el regnat de Carles el Calb (Martí 1988).

A partir de la segona meitat del segle X, aquest alou hereditari es va transformar en un alou propi dels senyors, quasi exclusivament. Martí considera que els comtes, que creu originaris de la Cerdanya, van prendre en alou els comtats d'Urgell i de Girona poc abans que es registressin els primers alous propis, datats dels anys 901 i 911. Així, els comtes van establir un règim alodial amb fórmules que al Conflent eren corrents al període 878-879. Amb aquest nou règim va desaparèixer el significat que tenien prèviament els alous. Martí preveu que en aquest moment els aloers independents, els comtes i les institucions eclesiàstiques van assumir la integritat dels impostos i van transformar la renda (Martí 1988).

Els aloers independents, que no deixaven de ser gent potent, estaven encara lluny de sotmetre's a les xarxes superiors comtals i eclesiàstiques. Així, a partir d'una època poc anterior a la segona meitat del segle X, trobem els primers aloers que es van extingir: les comunitats vilatanes (Martí 1988). En aquesta època hi trobem la sèrie de documents de Santa Cecília d'Elins, vinculats a la cessió o venda de Pallerols i Avellanet al monestir, per part de les comunitats, amb un paper clau i protagonista del comte Borrell II (Miró 2014b, Marquès 2002-2005, docs, 13, 16, 17 i 18). També hi hem d'incloure la donació del terme del domini central al monestir de Tavèrnoles, amb els vilars d'Anserall, Morters i Estelareny, per part del referit comte (Baraut 1994-1995, doc. 21). Per a Martí, serà clau la capacitat de l'aloer per defensar el seu alou amb l'ús de les armes dels seus subordinats (Martí 1988). Una exemplificació d'aquesta afirmació és l'afer del castell de Bragafolls a Andorra, quan els habitants de la vall van atacar aquesta fortificació comtal (Vergés 2017: 427-429).

Per a Martí, el règim aloer —referit a l'aloer que no és un comte o una gran institució eclesiàstica— va veure limitada la seva lliure disposició i va quedar integrat paulatinament a les xarxes parroquials i castrals o sotmès a un altre superior. A la segona meitat del segle X, la difusió del feu, que era d'origen carolingi, va legitimar el règim tributari comtal i eclesiàstic, eliminant l'aloer com a bé no dependent d'una autoritat superior i en canviava el significat diluint-se amb qualsevol bé patrimonial que restaria sotmès en darrer terme al comte. Durant el segle XI va continuar la subordinació dels alous existents al poder comtal. Com a conseqüència, l'església va reaccionar a aquesta ofensiva comtal amb la protecció dels seus béns amb la Pau i Treva de Déu i la recaptació de la dècima catòlica dels alous particulars que en depenien (Martí 1988).

Davant d'aquesta teorització de Ramon Martí, Josep Maria Salrach distingeix dues tendències dels historiadors en aquest debat, els divideix en fiscalistes i feudalistes. Segons comenta, a grans trets, els primers creuen que existeix una continuïtat fiscal entre el món romà i el medieval, i els segons, entre els quals s'hi inclou, creuen que hi ha un trencament (Salrach 1998: 9).

Per als historiadors del primer grup, l'alou és susceptible de suportar càrregues públiques i és un districte fiscal o assentament fiscal, dins d'una altra entitat fiscal, que seria la vila (Magnou-Nortier, Magnou 1996: 30). Salrach comprova que als segles IX i X la denominació d'alou s'utilitza per indicar un conjunt de viles, en el cas d'un gran possessor, i també per indicar un conjunt de béns situats dins d'una vila. En el cas de la possessió d'aquests grans alous, com bé comenta Salrach, no es tractaria de la propietat immobiliària, sinó de la seva fiscalitat, que el potent aliena (Salrach 1998: 10-13).

Per a Salrach, el mot alou també pot designar parcel·les de terra i de vinya ben delimitades, que poden ser dividides en tres grups: les que eren propietat de gent del lloc, les que ho eren dels poderosos (nobles i prelats) i les dels propietaris ordinaris que no residien a la vila o indret. Les primeres eren valuades en masos o casals que suportaven l'impost directe de quota. Les altres dues tipologies de terra també rebien aquesta denominació, tot i que les dels nobles podien ser explotades en serveis de treball i les dels no residents pagaven un impost proporcional consuetudinari, l'agrer per a la terra cerealística i el *quartem* per a les vinyes. Un alou era l'equivalent a una possessió romana, una càrrega fiscal definida o el profit que en treia el possessor (Salrach 1998: 10-13, Magnou-Nortier, Magnou 1996: 29-36).

Els historiadors feudalistes creuen que l'organització social era diferent que la de l'època tardoantiga. En aquest cas es tractaria, en el cas de les viles, d'un mosaic de propietats pageses, lliure de tota subjecció senyorial, que coexistien amb altres viles subjectes a la propietat d'un senyor i a altres, on les parcel·les eren propietat dels pagesos que les explotaven i que també eren possessió jurisdiccional d'uns senyors que ho podien vendre-ho o donar-ho globalment. En concret, el que realment ostentaven els senyors eren els drets i no la propietat (Salrach 1998: 16-18, Bonnassie 1979b: 190-191).

Així, Salrach creu que els alous feien referència a la propietat, que en els casos de la petita, sovint apareix sota la denominació de terres i de vinyes. De fet, moltes d'aquestes petites propietats es troben dins dels termes de les viles. Com a conclusió, Salrach creu que el mot designa la gran i petita propietat sense connotacions de domini públic (Salrach 1998: 16-18).

Oliver Vergés reprèn el debat i accepta l'existència d'alous de diferents superfícies, sempre i quan l'aloer no hagués de pagar càrregues a tercers. Així, l'aloer no havia de retre comptes a tercers en matèria de fiscalitat, tot i que per sota seu hi podien haver persones amb drets. Per exemple, aquest seria el cas d'un alou fragmentat on hi hauria una sèrie de pagesos que tindrien drets dins de les parts dividides, però el qui era el propietari seria el superior, l'aloer. Les persones que treballaven l'alou o alguna de les seves parts pagarien a l'aloer, en canvi aquest estaria lliure de càrregues (Vergés 2017b).

El nostre objectiu no és el de determinar què és i no és un alou, tot i que hem analitzat la seva presència en la documentació. Com a resum, ens posicionem amb el tractament

que en fa Josep Maria Salrach, en considerar-lo una propietat que estaria subjecta a diferents significats. Es tractaria d'un terme polisèmic, que tant voldria referir-se a una heretat de certa superfície com a una petita parcel·la que no rep aquesta denominació. També pot fer referència, al cas d'una vil·la amb tot el seu terme, la qual pogués estar subjecta a una jurisdicció senyorial o eclesiàstica. Quan la documentació ens indica l'alou d'una església es pot referir a un conjunt de propietats que en depenen o sobre les quals hi pot haver certes càrregues fiscals de les quals n'és beneficiària.

7.2. Proposta de classificació del terme alou

Hem pretès categoritzar els alous a través d'una sèrie de característiques relacionades amb diferents categories:

1. El «contingut» categoritza els alous en la seva constitució, si es tracten o no d'una finca «unitària», amb una continuïtat territorial; o bé, si estan formats per una superfície «disgregada» o de diferents peces, sense una continuïtat territorial, que s'inclouen entre altres parcel·les d'altres possessors. Ho podem comprovar a través de les afrontacions del terme o límit.
2. Un altre camp és el que anomenem «divisió», que categoritza els alous en els constituïts per una sola parcel·la o els integrats per un conjunt de parcel·les, tinguin o no continuïtat territorial. Ho podem comprovar a través de les indicacions de terres, vinyes, garrics, boscos, etcètera, que acompanyen bona part de la documentació referida als alous.
3. Una altra categoria és la que fa referència a la superfície total de l'alou. Tot i que és difícil i gairebé impossible conèixer-la amb exactitud, podem aproximar-nos-hi a través de les descripcions de les afrontacions de la documentació o en l'esment del lloc. Ho hem dividit en els alous que conformen una superfície que es pot encabir dins d'una partida agrícola actual (identificats amb el número 1), els que tenen una superfície que concorda amb el d'una partida agrícola (identificats amb el número 2), els que tenen una superfície que ocupa diferents partides (identificats amb el número 3), i els que tenen una superfície que identifiquem amb la d'un terme municipal, una vall o d'un pau o *pagus* (identificats amb el número 4).
4. Atès que els alous majoritàriament surten esmentats en transaccions i en actes de dotàlia també els hem categoritzat pel seu origen. Concretament, els hem identificat en «particular», si és d'origen pagès o d'una persona que no forma part de la noblesa; «eclesiàstic», si prové d'una organització eclesiàstica o d'un clergue o religió; «eclesiàstic i senyorial», si prové d'un clergue i d'un noble; «particular eclesiàstic», si prové d'un clergue en funcions particulars; «noblesa», quan prové d'una persona o grup de persones que formen part del referit estament; i «comtal», quan prové d'un comte o comtessa. Hem distingit les categoritzacions

de «noblesa» i «comtal» per poder identificar amb més precisió el paper que els comtes tenen en el patrocini i el control de les institucions monàstiques. En els casos que no hem disposat de prou informació per categoritzar l'alou en una de les categories hem procedit a deixar el camp en blanc.

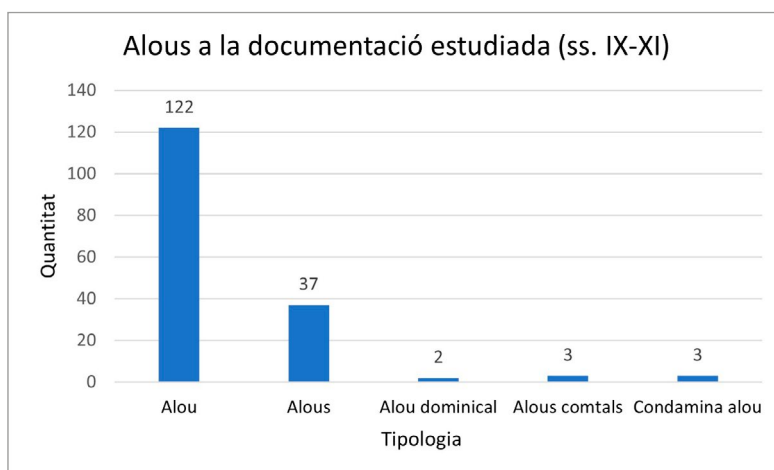
Amb aquestes categoritzacions pretenem agrupar en diferents grups els alous del comtat d'Urgell vinculats als monestirs, amb l'objectiu que en futures recerques sigui extrapolable a altres objectes d'estudi.

7.3. Anàlisi i classificació dels alous monàstics

La documentació analitzada ha permès la comptabilització d'un total de 167 esments d'alous que hem distribuït si són anomenats en la seva forma singular, alou, en 122, i plural, en 37 alous. També hem detectat un total de dos alous dominicals, tres de comtals i tres esmentats com a coromina alou (gràfic 1).

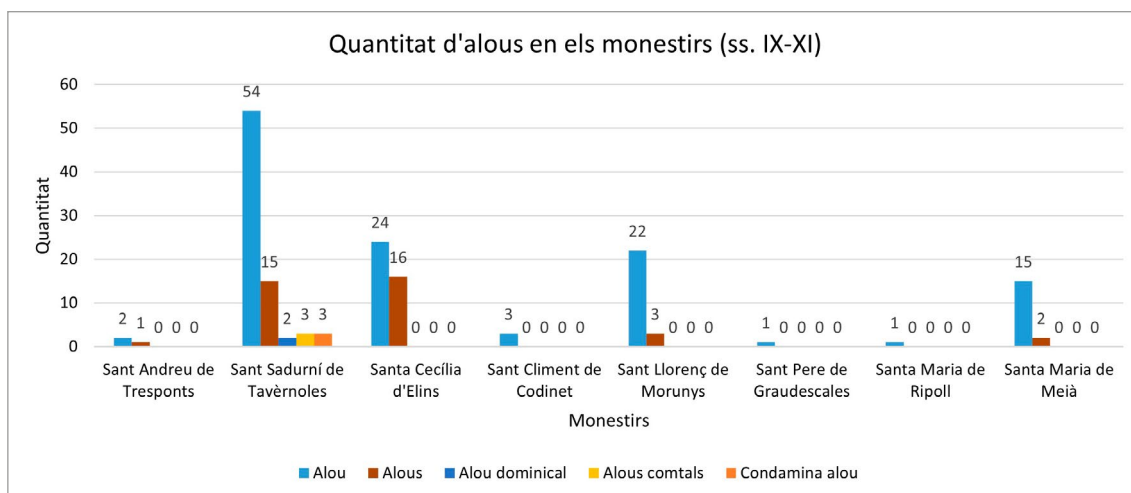
La distribució de les diferents tipologies d'esments d'alous per monestir dona un cert avantatge als de Sant Sadurní de Tavèrnoles sobre els de Santa Cecília d'Elins, Sant Llorenç de Morunys i Santa Maria de Meià, que són els altres que contenen més esments (gràfic 2). Destaquem l'absència de mencions d'alous en el nodrit nombre de documents dels pràcticament dos segles d'existència del monestir de Sant Climent de Codinet. L'esment del monestir de Ripoll es correspon a l'alou de Ponts, sobre el qual es va construir més endavant el monestir de Santa Maria de Gualter.

Els alous comtals, els dominicals i les coromines alous s'han de vincular al seu origen senyorial. Molt probablement es correspondrien a un alou amb explotació especialitzada, normalment situada al fons d'una vall o un lloc pla (Serra 2001: 384-418).

Gràfic 1. Diferents tipus d'alous de la documentació dels monestirs estudiada.

Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset

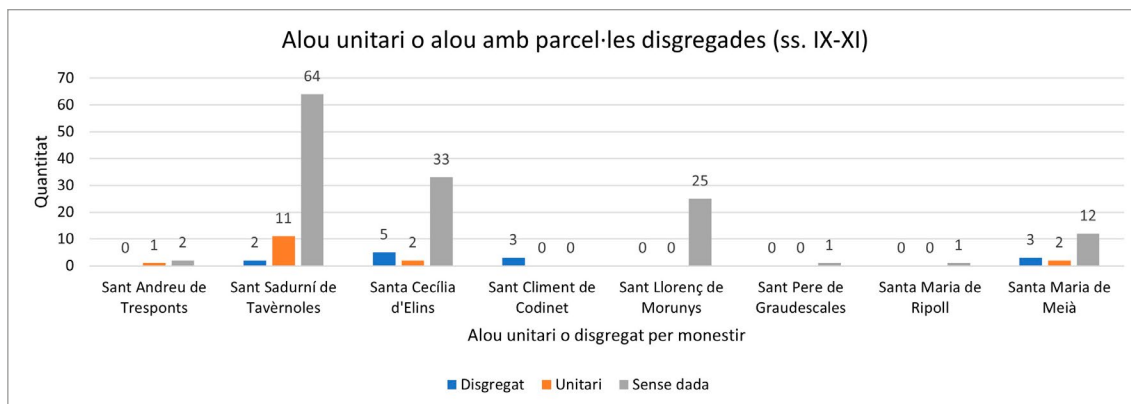
Gràfic 2. Distribució dels diferents tipus d'alous en els monestirs del comtat d'Urgell (800-1100). Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

La concentració d'esments d'alous a Sant Sadurní de Tavèrnoles destaca molt per damunt dels de la resta de monestirs analitzats, amb clara preponderància de la forma singular per damunt de la plural i la resta, les quals també estan vinculades majoritàriament al referit monestir (gràfic 2). Cal tenir en compte que el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és el que ha conservat més documentació. La majoria dels alous vinculats a Sant Llorenç de Morunys són els ressenyats a la relació de béns del monestir de mitjan del segle XI (Riu 1981, doc. 7). Destaquem el nombre d'alous vinculats al monestir de Santa Maria de Meià en el curt període de la seva existència en l'àmbit cronològic (800-1100). La poca presència d'alous en els dominis de Codinet podria guardar relació amb la constitució del seu domini majoritàriament a través de petits espais parcel·laris.

7.3.1. Alou unitari o alou de parcel·les disgregades

La majoria de la documentació no ofereix suficients dades perquè puguem realitzar algunes de les classificacions que ens hem plantejat, atès que només s'indica que es tracta d'un alou, sense cap altra més dada (gràfic 3). Aquesta categorització, la dels alous constituïts per una sola peça unitària, amb o sense parcel·les (o espais), o la del conjunt de diferents parcel·les disgregades situades enmig d'un espai, on hi trobaríem possessions de diferents persones i institucions, tampoc s'escapa de la indeterminació documental.

El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és el que presenta més alous sense dades d'aquest tipus de característica, un total de 64, i també el que indica més casos d'alous constituïts per una peça unitària, 11 en total. En canvi, la documentació de Santa Cecília d'Elins, Sant Climent de Codinet i Santa Maria de Meià és més rica, tot i que en un nombre molt petit, en alous formats per parcel·les disgregades. Destaquem el cas de Sant Climent, el monestir que amb menys esments d'alous, tres en total, els té tots amb parcel·les disgregades.

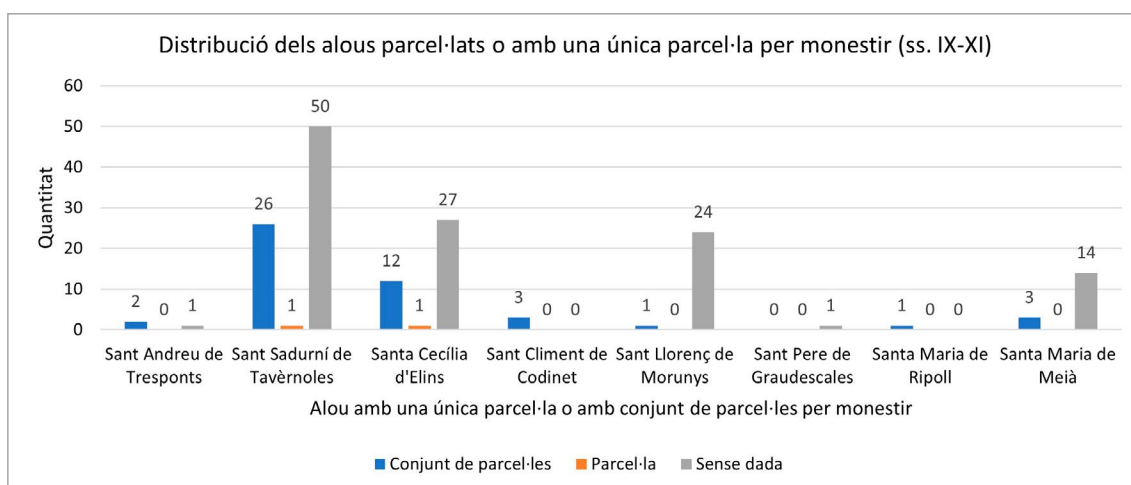
Gràfic 3. Distribució dels alous unitaris o concentrats i els disgregats en els diferents monestirs (800-1100). Font : Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

La presència de més alous constituïts per parcel·les unificades podria ser indicativa que es tractaria de grans propietats aloeres, en el cas que les afrontacions ens ho puguin precisar. Ho comentem en l'apartat corresponent als límits dels alous.

7.3.2. Alocs d'una parcel·la o de diferents parcel·les

Una altra categorització que hem plantejat és la d'alous que estan conformats per una única parcel·la o per un conjunt de parcel·les, sense tenir en compte que formin o no una finca unitària (gràfic 4).

Com en els casos anteriors, els alous que no mostren aquestes dades són majoritaris, sobretot els de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que en comptabilitza 50. Aquest monestir també és el que presenta més alous que documentalment surten dividits en

Gràfic 4. Distribució dels alous segons tinguin parcel·lació o siguin d'una parcel·la unitària en els diferents monestirs (800-1100). Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

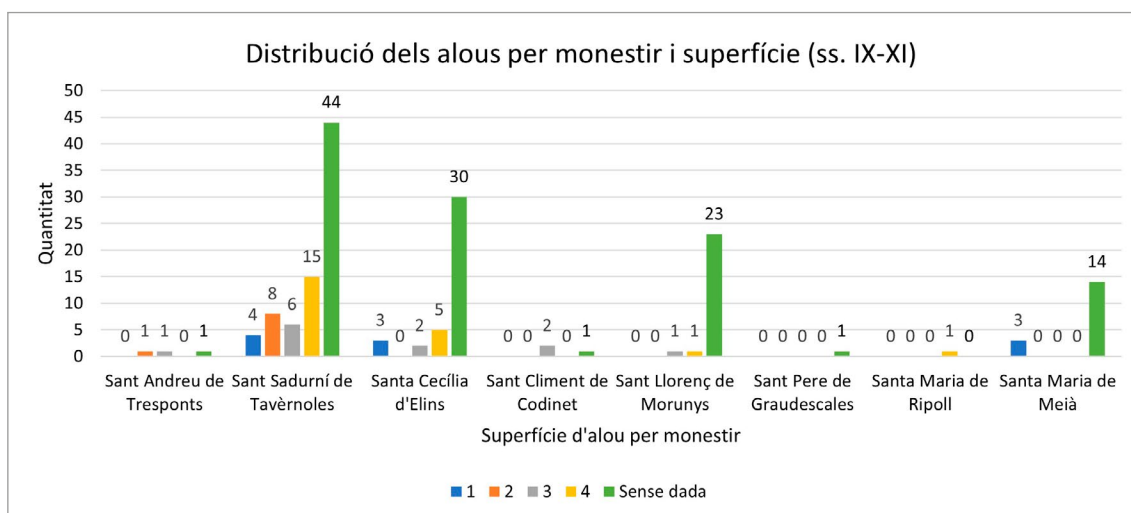
parcel·les, en els diferents espais destinats a terres, vinyes, prats, garrigues, etcètera, amb un total de 26 casos.

Aquesta categorització ha comportat una dificultat en poder determinar si un alou està format per una única parcel·la, atès que la documentació no ho permet, motiu pel qual destaquem només dos casos, un per a Sant Sadurní de Tavèrnoles i un altre per a Santa Cecília d'Elins. Aquesta indeterminació hauria de plantejar en futures recerques aquesta categorització i determinar com a possibles categories només l'existència o no de parcel·lari en un alou.

7.3.3. Superfície dels alous

Tot i que ens resulta impossible conèixer la superfície exacta dels alous que hem analitzat, ens hem plantejat de categoritzar-los per una sèrie de dades que ens pot donar el document bàsicament a través de les afrontacions. La majoria d'alous no surten esmentats amb afrontacions, que creiem indispensables per a poder tenir una petita indicació de la superfície que tindrien (gràfic 5).

Com en la resta de categories analitzades, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és el que presenta més casos, tant dels que no presenten dades, com dels que poden indicar-nos algun indici de la seva superfície. Per exemple, conté 15 casos d'alous en els quals la superfície seria identificable amb la d'un terme municipal o una vall, sis que contindrien unes superfícies que ocuparien diferents partides agrícoles, vuit amb superfícies que concorden amb una partida agrícola i quatre amb un superfície que es podria encabir en una. La resta de monestirs no presenten unes dades tan detalla-

Gràfic 5. Distribució dels alous segons la seva superfície per monestirs (800-1100) (1 superfície integrada dins d'una partida agrícola, 2 superfície que concorda amb una partida agrícola, 3 superfície que engloba diferents partides agrícoles i 4 superfície que identifiquem amb el terme d'un castell, una vila o un pagus. Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

des, essent Ripoll, que contemplaria l'alou de Gualter, el seu antic terme municipal, i Sant Llorenç de Morunys, amb la majoria dels alous enumerats al capbreu, els que presenten menys casos amb dades.

Els alous que es contemplen en uns límits similars a un terme municipal, un paròquia o un pau, són els majoritaris. Atesa, l'extensió, podria ser que es trobessin disgregats en aquell territori i ens trobéssim davant d'alous disgregats. La majoria dels alous amb aquesta superfície també surten ressenyats com a conjunt de parcel·les. No disposem de prou dades per determinar si es tracten també d'alous unitaris. Unes descripcions més concretes de les afrontacions ho podrien determinar. Les afrontacions amb quatre punts cardinals corresponents a aquestes extensions generen dubtes sobre la naturalesa del seu contingut d'unitari o disgregat, per aquest motiu la majoria d'aquests alous no surten amb cap indicació del seu contingut (finca unitària o disgregada).

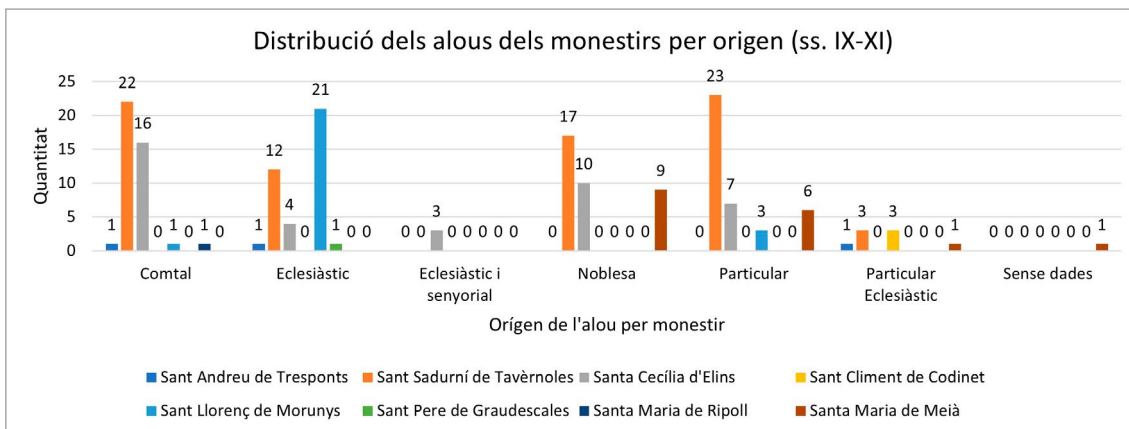
7.3.4. L'origen dels alous

Mentre que les dades que hem analitzat fins ara contenen força alous sense prou informació per ser categoritzats, el seu origen ofereix una visió completament diferent, atès que pràcticament tots els documents contenen aquesta dada (gràfic 6). Com podem comprovar, la immensa majoria dels alous indicats en la documentació tenen un origen vinculat a particulars i als comtes, majoritàriament els d'Urgell. Ho podem veure sobretot en els monestirs de Sant Sadurní de Tavèrnoles i de Santa Cecília d'Elins, que podríem considerar des d'un punt de vista documental com els més beneficiats pel patronatge que exercien aquests magnats. Aquesta política es duria a terme també als de Sant Llorenç de Morunys, Sant Andreu de Trespunts i Santa Maria de Gualter (Santa Maria de Ripoll), en els quals les intervencions comtals estan força documentades⁴⁹⁴.

En quant a l'origen eclesiàstic, el monestir de Sant Llorenç de Morunys és el que presenta més casos, atès que la majoria d'alous ressenyats són els que surten indicats en el capbreu del monestir, motiu pel qual despunta sobre la resta. Si deixem aquest document de costat, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles ressaltaria amb un total de 12 alous d'origen eclesiàstic. Hem volgut distingir una altra categoria, de la d'un origen eclesiàstic i també senyorial, que només contindria el monestir de Santa Cecília d'Elins en un total de tres casos.

Pel que concerneix a un origen provinent de la resta de la noblesa, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles despunta sobre els altres amb 17 alous, conjuntament amb els 10 del monestir de Santa Cecília d'Elins. Caldria destacar en aquest apartat els nou alous del monestir de Santa Maria de Meià, que hem de vincular bàsicament als senyors de

494 Veure els apartats corresponents a aquests monestirs en el capítol número 4.

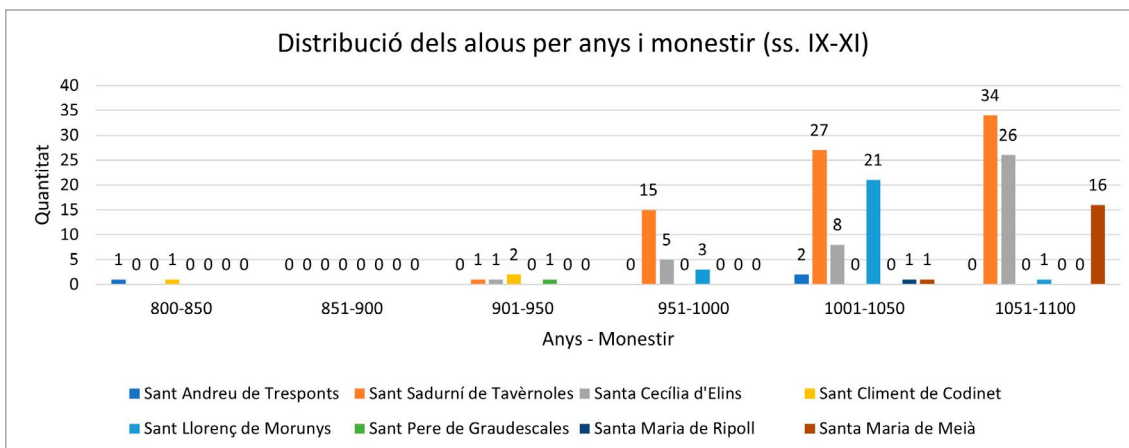
Gràfic 6. Distribució dels alous segons el seu origen per monestirs (800-1100).

Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

Meià i als vassalls que tenien disposats en diferents castells dels seus dominis. Finalment destaquem els alous d'origen particular, concentrats majoritàriament al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, la majoria dels quals procedents de donacions.

7.3.5. Distribució cronològica dels alous

La distribució dels alous per monestirs en intervals de 50 anys ens mostra cert creixement, que s'avé també amb la conservació de la producció documental de cada monestir (gràfic 7). Els pocs alous de Sant Climent de Codinet es distribueixen fins al període 901-950, en canvi, els de Tavèrnoles, que són els majoritaris, apareixen amb certa força en el període 951-1000 i continuen creixent en els períodes posteriors. El monestir de Santa Cecília d'Elins concentra les indicacions d'alous sobretot en la segona meitat del segle XI, mentre que el de Sant Llorenç de Morunys, en

Gràfic 7. Distribució dels alous per monestir i període cronològic (50 anys) (800-1100).

Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

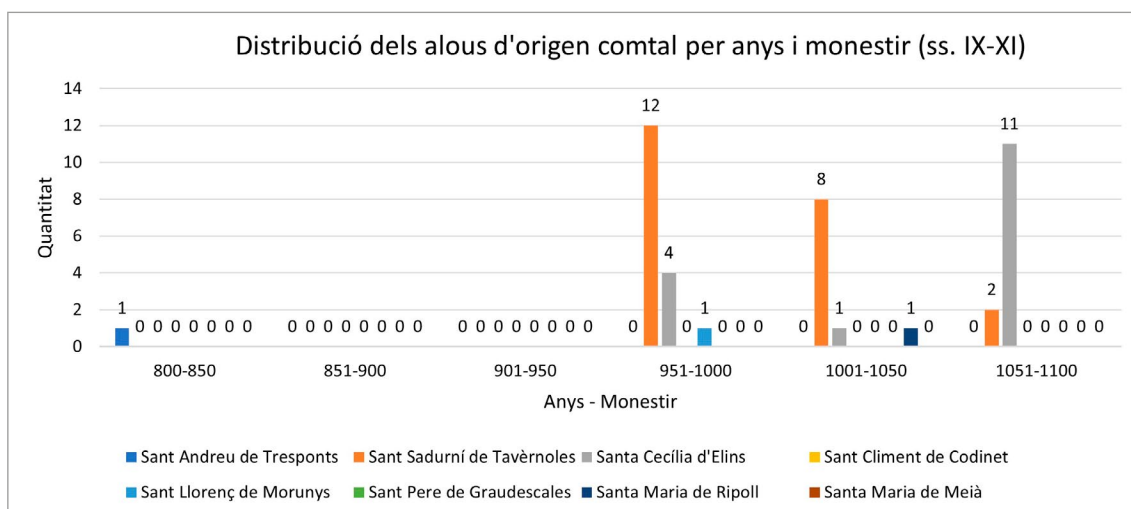
l'interval 1001-1050 s'avé majoritàriament amb el capbreu. El monestir de Santa Maria de Meià els concentra en la segona meitat del segle XI, vinculats sobretot a la família dels Meià i els petits nobles que administraven els seus castells distribuïts per tot el seu senyoriu.

La distribució dels alous en aquests períodes podria guardar alguna relació amb la consolidació d'aquests espais en el procés de constitució dels masos a partir de les petites propietats pageses. Els alous pagesos fan acte de presència a partir de la segona meitat del segle X (Serra 2001: 364), període que concorda amb l'aparició d'aquests espais en la documentació que hem analitzat.

7.3.6. Distribució cronològica dels alous comtals

La distribució dels alous segons l'origen comtal en períodes de 50 anys ens ha permès comprovar que el monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles els concentra bàsicament en els intervals 951-1000 i 1001-1050, mentre que el de Santa Cecília d'Elins, en té de concentrats en el primer període esmentat, que es correspondria bàsicament amb els comtes Borrell II i Ermengol I, i després en l'interval 1051-1100, en el qual hi hauríem d'incloure els alous vinculats sobretot al comte Ermengol IV, que va ser el que va impulsar la reforma de la comunitat masculina per la femenina (gràfic 8).

Pel que sembla, l'aparició de l'alou pagès a partir de la segona meitat del segle IX, que sorgiria majoritàriament de la desintegració de la vila en el procés de constitució del mas (Serra 2001: 364), tindria el seu equivalent amb els esments d'alous d'origen comtal que hem analitzat en la present recerca.

Gràfic 8. Distribució dels alous d'origen comtal per monestir (800-1100).

(Nota: els béns de Santa Maria de Ripoll haurien passat al priorat de Santa Maria de Gualter en el moment de la seva fundació). Font: Taula 21. Autor: Climent Miró i Tuset.

La naturalesa d'aquests tipus d'alou divergiria, atès que els segons es podrien vincular també amb grans extensions preparades per a l'explotació, sense que hagin de formar un terreny unitari. Per aquest motiu caldria recalcar també en aquest sentit els esments d'alous dominicals i de coromines alous, associats a grans extensions (Serra 2001: 365).

7.3.7. Conclusions

La documentació mostra un total de 122 alous esmentats en singular i un 37 en plural. Els tres alous comtals, tres alous dominicals i tres coromines alous es correspondrien —com bé indica el seu nom— amb uns grans espais preparats per a l'explotació que tindrien un origen noble.

Cal destacar el gran nombre d'alous vinculats amb el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i en segon lloc amb el de Santa Cecília d'Elins. La quantitat d'alous del monestir de Sant Llorenç de Morunys es correspon bàsicament amb els que surten indicats a la relació de béns de l'esmentat cenobi de mitjan del segle XI. El monestir de Santa Maria de Meià concentra els alous en el darrer període de la nostra recerca, que es correspon amb el de la seva consolidació sota el patronatge dels senyors de Meià.

Malauradament, la documentació no ofereix prou exemples de la naturalesa unitària o en parcel·les disgregades dels alous. El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és el que presenta més exemples d'alous unitaris i disgregats, tot i l'alt nombre dels que té sense indicacions d'aquesta dada. Molts es corresponen amb alous que no contenen cap mena de descripció o indicació, i altres amb alous que apareixen amb unes afrontacions molt extremes, que coincideixen amb una parròquia o una vall. Aquesta indefinició tampoc ajuda a la seva categorització com a finca unitària o disgregada.

En canvi, la documentació és una mica més generosa amb la indicació de diferents parcel·les en un alou, sobretot quan es mencionen els diferents espais en una venda o donació. Tot i això, la majoria d'alous no presenta cap indicació sobre el parcel·lari, atès que la documentació es limita a una mera enumeració.

Pel que concerneix a la superfície de l'alou, destaquem la importància de les afrontacions per determinar com deuria ser aproximadament. Com en els casos anteriors, la manca d'afrontacions limita el número d'indicacions sobre la probable superfície. Les que es corresponen amb grans afrontacions que concorden amb termes municipals, de parròquies o valls, normalment serien aproximades, mentre que les més exactes, es correspondrien a les més concretes i a les de quatre punts que estarien incloses dins d'una o en més d'una partida agrícola.

La documentació permet també conèixer quin és l'origen dels alous en la totalitat dels documents. La majoria es corresponen a alous vinculats a particulars i als comtes, majoritàriament els d'Urgell. La vinculació dels alous a la família comtal s'ha

de relacionar directament amb el patronatge que aquests podien exercir en els monestirs. Mentre que els monestirs de Sant Sadurní de Tavèrnoles i de Santa Cecília d'Elins concentren la majoria d'alous d'origen comtal, el de Santa Maria de Meià destacaria pels que provindrien de la petita noblesa, concretament dels senyors del castell de Meià i els seus vassalls.

Els alous es distribueixen cronològicament a partir de la segona meitat del segle X fins al final del període de la nostra recerca en clara consonància amb el procés de constitució dels masos a partir de les petites explotacions pageses. Aquesta coincidència també es dona amb els alous d'origen comtal, de naturalesa i constitució diferent que els pagesos o particulars.

En properes recerques ampliarem aquest sistema de categorització de l'alou amb la voluntat de poder estructurar un mapa més ampli de les diferents tipologies d'aquestes possessions agropecuàries.

8. EXPLOTACIONS AGROPECUÀRIES: CASES, ALOUS I MASOS

En aquest capítol ens plantegem desgranar la diferenciació entre diferents tipologies d'unitats d'explotació i la seva evolució en la cronologia. El debat historiogràfic del concepte de mas, tant procliu com el de l'alou, configura el punt de partida d'un capítol que vincula l'explotació de la terra dels monestirs al món pagès.

8.1. Debat historiogràfic entorn de les unitats d'explotació

En aquesta investigació, ens referim com a explotació indirecta quan no era administrada directament pel monestir. Aquí hi podríem trobar l'exemple de pagesos que conreaven terres i vinyes a canvi d'una quota, d'un cens, normalment anual, que havien de lliurar, normalment en espècies, al monestir en qüestió.

Aquest tipus d'explotacions incloïen també extenses propietats aloeres que sovint s'explotaven com a masos. El concepte de mas ha comportat també un debat historiogràfic, que de certa manera ha anat lligat amb el del concepte alou. Prenent de nou la divisió realitzada per Josep Maria Salrach entre historiadors fiscalistes i feudalistes, el concepte de mas en el primer grup engloba també la casa i el casal. Per als fiscalistes un mas no seria una explotació, sinó una unitat fiscal (Salrach 1998). Dins d'una vila, els masos o els casals eren fórmules d'assentament unitari de les càrregues públiques. Els masos recaptaven el cens, l'alberga, les càrregues militars i el servei al senyor, a les seves propietats (Magnou-Nortier, Magnou, 1996: 36-39). En el cas dels feudalistes, entre els quals es troba Salrach, el mas no és una simple unitat fiscal, sinó també una llar on hi viu una família (Salrach 1998: 13).

Caldria esmentar també l'existència del mas de domini bipartit d'època carolíngia, de gran extensió i localitzat al nord del riu Loira, que estava compost per una part que el tinent explotava directament i una part, que era la reserva dominical, del senyor, en la qual el pagès hi prestava uns serveis de treball (Bonnassie 1981: 130-133). A part d'aquests masos, n'existien d'altres, sobretot a les terres meridionals del domini carolíngi, com podria ser el cas de la nostra àrea d'estudi, que el tinent, en lloc de prestar un treball pagava un cens anual en producte o diner (Bonnassie 1981: 27-31).

Per a Salrach, a la Catalunya carolíngia (segles IX-X) la petita propietat pagesa va ser important i no es va generalitzar el sistema de tinences de masos. També creu que les

càrregues públiques es concentraven a les cases i casals més que no a les explotacions familiars (Salrach 1998: 25).

El mas censal es va difondre paulatinament a l'actual Catalunya, amb els censos i càrregues públiques (Salrach 1998: 25-26). Aquesta estructura de mas convivía amb els capmasos i masos dominicals. Aquesta tipologia de masos no tan usual deurien tenir alguna equivalència amb els masos bipartits carolingis o eren treballats per *servi*. Els capmasos podrien ser també masos de certa entitat, superior a la resta de masos d'un territori determinat (Salrach 1998: 26).

Per a Assumpta Serra, el mas, entès com a domini familiar i unitat de producció, sorgeix de la petita propietat pagesa de la vila. La seva aparició bàsicament és conseqüència de l'augment de la micropropietat familiar, per *apriusio*, compra i herència. Aquest augment de la propietat d'una família va comportar en la segona meitat del segle X la conformació d'un alou de certa grandària i posteriorment la constitució d'un mas. Entremig, la vila havia patit un procés de desintegració amb el desplaçament cap a altres llocs de les famílies que havien venut terres. Mentre que aquest alou pagès no va restar definit com a unitat productiva, el mas sí va tenir aquesta característica. Tot i que molt probablement, la denominació que podia tenir, d'alou o de mas, podria guardar alguna relació amb l'extensió de la unitat productiva. En definitiva, el mas seria la unitat de producció que proveïa la família dels elements necessaris per a mantenir-se (Serra, 2001: 327-365).

Jordi Bolòs també creu que al segle X la cita dels masos, com a casa aïllada, en zones pirinenques podia generar alguns dubtes i vacil·lacions. Aquest podria ser, per exemple, el cas de l'existència de les *hostalitate*, en relació a la casa i l'explotació (Bolòs 1993-1994: 164)⁴⁹⁵. Aquest mas era previ en la cronologia amb el mas censal que trobem a partir de la segona meitat del segle XI.

No tots els masos provindrien de la desintegració de les viles proposada per Assumpta Serra i alguns tindrien un origen senyorial. Aquest podria ser el cas de les «*mansiones dominicas*» que a la nostra recerca hem trobat a Alòs, en el cas de Tavèrnoles, i als dominis de Sant Llorenç de Morunys (Baraut 1994-1995, doc. 96, Riu 1981, doc. 7). Ens podríem trobar amb una casa i una explotació, vinculades al domini d'un noble, normalment el comte.

Cal ressenyar que aquestes mansions i masos dominicals o dominics, com hem explicat anteriorment, podrien estar vinculats al mas bipartit carolingi. Els seus conreadors disposarien també d'una part de conreu propi o familiar, que es mantindria amb el pagament d'un cens. Aquesta casuística es donaria també en les coromines

495 Ho referència amb l'exemple de les *hostalitate* que surten als llevadors de censos del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Bolòs 1986: 373).

i dominatures (Serra 2001: 384). De fet, el nom de mas dominical podria sorgir d'aquesta característica que l'assimila al mas bipartit carolingi.

Bolòs esmenta que les primeres explotacions de masos eren en realitat una casa situada dins del poble amb les seves terres que restaven escampades dins del terme⁴⁹⁶. Bolòs creu que el mot capmàs vindria d'aquesta situació d'explotació de mas amb casa situada dins d'un nucli urbà, concentrat o semidispers (Bolòs 1993-1994: 164). En canvi, Salrach, com hem comprovat anteriorment, el vincula amb un mas que té una certa preeminència damunt d'altres masos (Salrach 1998: 26).

Troblem adient la proposta de Salrach de presentar la casa o la família com a unitat, anterior fins i tot a l'explotació del mas. També considerem l'existència del mas com a unitat fiscal i d'explotació prèvia a la del mas que havia de prestar un cens i fins i tot uns serveis al senyor. En aquest sentit, també tenim en compte l'existència a la documentació que hem analitzat de masos dominicals, en clara consonància amb la seva relació amb el comte i la noblesa. La relació amb el senyor feudal era segurament molt més àmplia que amb un mas censal dels que es començaren a consolidar durant la meitat del segle XI. Per aquest motiu no podem descartar l'existència d'una tipologia d'explotació que ens remetés al sistema bipartit carolingi, encara que amb unes explotacions de menor superfície.

Pel que concerneix a la dispersió, tenim també en compte la sospita de Bolòs, que les primeres cases aïllades no havien de concordar necessàriament amb el nom d'un mas, raó per la qual la documentació esmenta altres tipus d'explotació amb hàbitat similar que podien ser sinònims del mas, com és el cas de les *hostalitate* o les «*mansiones dominicas*». En quant al capmàs i la seva vinculació a un nucli d'hàbitat no necessàriament dispers que proposa Bolòs ens sembla força suggeridora i també la tenim en compte en la nostra recerca.

8.2. Anàlisi de les explotacions agrícoles documentades

En aquest apartat analitzem els esments d'hàbitatges i els vinculem a les explotacions que en depenien, com l'existència d'espais agraris, alous i masos. També ens proposem de copsar la pròpia evolució de l'explotació amb l'aglutinació i engrossiment de l'alou i la seva evolució cap al mas.

496 Un exemple d'explotacions de masos situades dins de nuclis urbans, tot i que referenciats en una època força posterior la trobem en el capbreu dels censos del monestir de Santa Cecília d'Elins a la vall de Pallerols o d'Elins, datat del 22 de desembre del 1326 (Marquès 2006-2007, doc. 144). El capbreu del vescomtat de Castellbò indica els anys 1493-1494 l'existència de tres masos que es trobaven dins del poble de Solanell, que es corresponien a tres cases amb les seves explotacions, que depenien de la jurisdicció de la vila de Castellbò en comptes de la de la vall homònima [...] Ítem en lo loch de Solanell lo alberch fou d'en Benet, en lo qual habite Bernat Planella. Ítem lo alberch d'en Capdevila, lo qual posseex a present [en blanc]. Ítem la mitat del alberch d'en Soldevila del dit loc, lo qual té ara [en blanc] [...] (Baraut 1982c: 129-130) (ACA, *Capbreu del Vescomtat de Castellbò* (1493-1494), Vària 50, Cancelleria).

8.2.1. Tipologies d'habitatges i explotacions

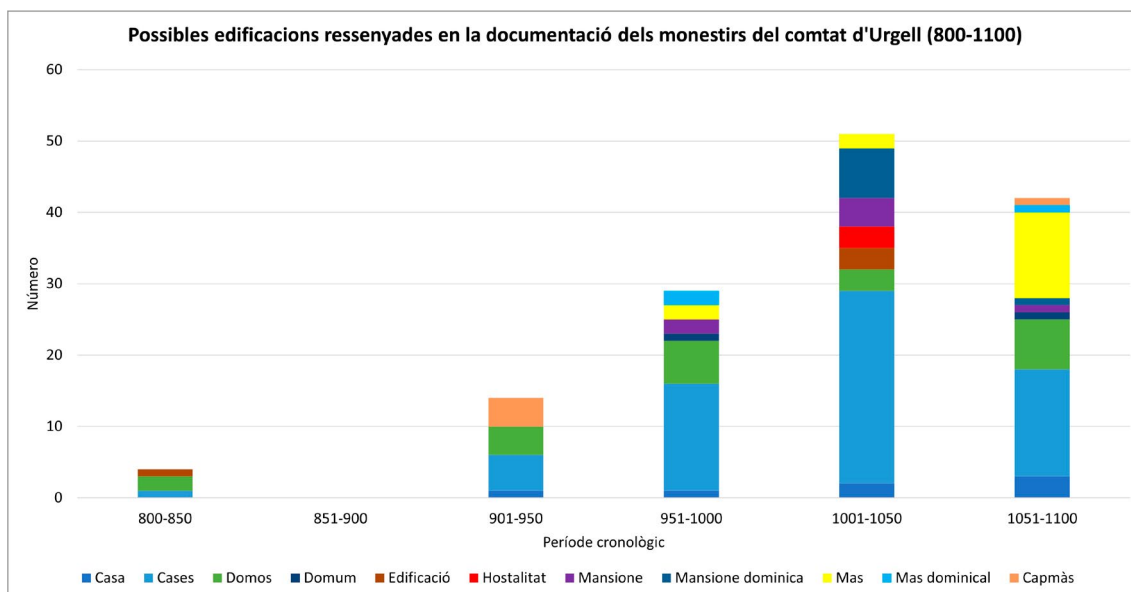
Els esments de cases i altres possibles habitatges són nombrosos (200) en la documentació⁴⁹⁷. Sense tenir en compte si es tracta o no d'una explotació, hem comptat i inclòs també en el càlcul de les edificacions els diferents tipus de masos que hem trobat (gràfic 9).

Com podem comprovar, la distribució de diferents edificacions es concentra a partir del segle X. En ressaltem la quantitat de cases molt per damunt de la de masos (i les diferents tipologies *mansione*, *mansione dominica*, o mas dominical). Es destacable també l'existència de *domum* i *domos*, que en tot el període cronològic, a priori podrien ser un sinònim de casa: l'any 815 a Codinet, com a part integrant d'un alou; el 849 a Cornellana, en el judici per l'església de Santa Eulàlia, que va perdre el monestir de Sant Andreu de Trespunts; l'any 855 entre els béns del petit monestir de Sant Andreu de la Quera, vinculat posteriorment al de Sant Sadurní de Tavèrnoles; l'any 912 vinculats a Sant Pere de Graudescales i referits també a *Vintagola* i a la «*villa Arcossa*»; el 949 també en surten a la consagració de Sant Cristòfol de Salinoves, propers a la referida església; el 989 en la venda de Santa Maria de Lord per part del comte Ermengol I a Sant Llorenç de Morunys; el 1030 a Lasquarri (Ribagorça); el 1067 i el 1069 referit als béns de Sant Esteve de Nargó; el 1079 en la concòrdia amb el comte de Cerdanya, referit a Sant Pere de Ger i Sant Esteve d'Umfred, i diferenciats de diferents masos a Sanavastre i a Das; el 1080 vinculat a les pertinences del monestir de Santa Maria de Meià; el 1080 en la donació dels comtes Ermengol IV i Llúcia a Santa Cecília d'Elins, en la qual hi havia un *domum* que havia estat d'uns particulars amb el seu alou; i el 1004 les que formaven part de l'heretat de l'andalusí Avinomi a Balaguer (Baraut 1978, doc. 23, Baraut 1982, doc. 1, Baraut 1984, doc. 3, Baraut 1994-1995, docs. 6, 50, 67, 78, 85, 86 i 100, Marquès 2002-2005, doc. 8, Riu 1981, doc. 2).

Tot i que podrien ser un sinònim de casa, en alguns casos la documentació en mostra una diferenciació, que també s'indica al llarg del període cronològic: l'any 957, en la venda de la vila del Pallerols per part dels seus habitants al comte Borrell II; el 1004, en la donació de Sant Miquel de Ponts a Tavèrnoles; i el 1071, en la de Sant Celdoni de Cellers també al referit monestir (Baraut 1994-1995, docs. 32 i 79, Marquès 2002-2005, doc. 16). Aquests *domos* que es diferencien de les cases havien de tenir una estructura diferent, fins i tot podrien respondre a un edifici de més entitat que una casa.

Com bé podem comprovar, també hi trobem ressenyats *edificia*, *edificazione* i *edificiis*, com a sinònim de casa o habitatge: el 815, a Codinet; el 1006 i 1009 al castell d'Elins, i el 1014, a l'església de Sant Julià i el seu alou (Baraut 1982, doc. 1, Marquès 2002-2005, docs. 28, 30 i 32). Aquest també és el cas de les *hostalitates*, que trobem l'any 1005 al castell d'Elins en la venda del cens i funció per part dels comtes d'Urgell al cavaller Guitard. El document especifica clarament que es tracta de dues «*ostali-*

497 En aquest gràfic hem desestimat els casals, que en pràcticament tots els documents surten referenciats al costat de les cases.

Gràfic 9. Edificacions ressenyades en la documentació dels monestirs estudiats. Hi hem exclòs els Casals, atesa la pràctica concordància que tenen amb les Cases. Font: Taula 23. Autor: Climent Miró i Tuset.

tates lexivas», abandonades, que es venen conjuntament amb «*ipsas mansiones qui ibidem sunt*». El text recalca més endavant la tradicional llista d'espais, entre els quals s'hi indica també *kasas* i *kasalibus* (Marquès 2002-2005, doc.27). Aquest document és interessant perquè mostra una distinció entre aquestes *mansiones*, les cases, els casals i les *hostalitates*, que podrien tenir els seu origen en alguna característica, com les que suposa Jordi Bolòs en el cas de les de Vilosiu del segle XIII per al monestir de Sant Llorenç Prop Bagà (Bolòs 1986: 373). Tot i que l'esment dels masos de Vilosiu és força posterior en el temps, la diferenciació hauria de ser indicativa d'alguna característica, com bé sospita Jordi Bolòs.

La documentació ens mostra altres esments d'aquestes *hostalitates*, concretament en la relació detallada dels béns i drets del monestir de Sant Llorenç de Morunys, de mitjan del segle XI, com a un total de cinc *stoldads* a la Cort, on hi havia l'església de Sant Pere i una «*mansione dominica*»⁴⁹⁸, i set *estolitates* en feu a Lladurs, conjuntament amb quatre parellades d'alou i vinyes (Riu 1981, doc. 7)⁴⁹⁹. La diferenciació amb la «*mansione dominica*» podria ser indicativa que ens trobéssim davant de diferents tipus d'unitats productives i fiscals. En la relació de béns del monestir de Sant Llorenç de Morunys no s'esmenta cap *mansum* i sí diferents *mansiones dominicas*, les *stoldads* i les *estolitates*. Molt probablement, aquesta diferenciació guarda algun vincle amb la naturalesa d'aquestes explotacions, com les *dominicas*, relacionades en

498 Manuel Riu identifica *stoldads* amb dies d'estada (Riu 1982: 169).

499 Manuel Riu també les relaciona a dies d'estada (Riu 1982: 171).

origen amb la noblesa, concretament amb els comtes, que sempre hi podien intervenir, com les tres dominicatures que Ermengol IV lliga al monestir de Santa Cecília d'Elins en el moment de la vinculació del monestir de Sant Llorenç al de Trespunts (Baraut 1984, doc. 10, Marquès 2002-2005, doc. 48). D'altra banda, molt probablement les dominicatures i les coromines respondrien a un model productiu agrícola d'origen senyorial conreades en règim de monocultiu (Serra 2001: 416).

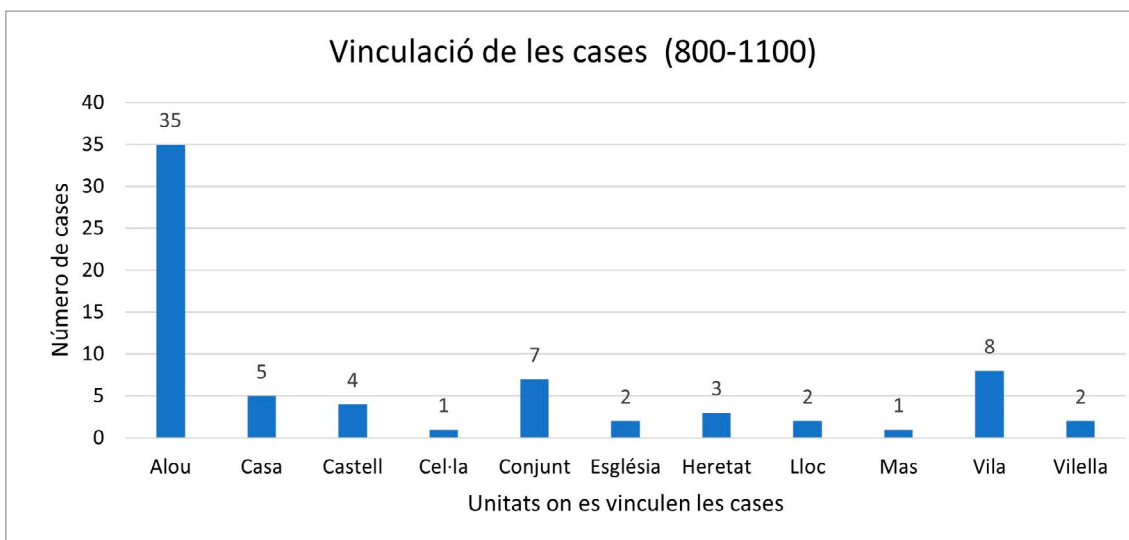
Així, la diferenciació que en feien els redactors dels documents podria tenir un criteri més restrictiu del que tenim nosaltres 1000 anys després (Donat *et al.* 2001: 127)⁵⁰⁰. Per aquest motiu, cal ser curosos en les diferenciacions realitzades en el seu dia pels redactors dels documents.

8.2.2. De la fragmentació de la vila a la constitució del mas

Com ja hem assenyalat anteriorment, per a alguns autors, el mas sorgeix de la fragmentació de la vila (Riu 2001 i Serra 2001). Durant el segle X, aquesta disgregació va comportar un creixement de la petita propietat familiar dels habitants d'una vila, amb l'acumulació de parcel·les de terra, que va arribar a constituir un tipus d'alou pagès, que representaria el primer estadi de formació del mas. Aquest alou quedaria definit com una figura jurídica però no productiva com la que representa el mas i seria més extens que la micropropietat pagesa integrada en una vila (Serra 2001: 360).

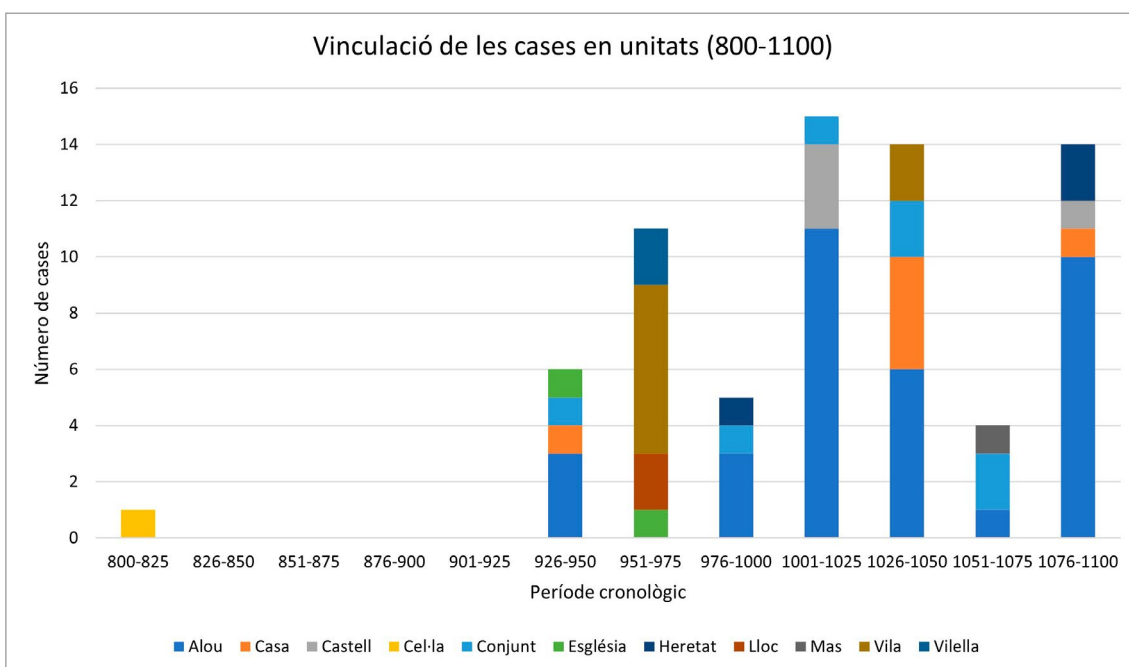
Com podem comprovar (gràfic 10), la documentació mostra un total de 35 mencions de cases integrades als alous, mentre que la resta tindria unes quantitats força més moderades. Les que es vinculen al camp «Conjunt» es refereixen a una sèrie de figures que no trobem esmentades com a alous i que majoritàriament relacionaríem amb petites unitats, com són els casos següents: les cases, amb cortina i hort situades damunt del monestir de Santa Cecília d'Elins, que el referit cenobi va comprar l'any 943 a uns particulars; la donació dels vescomtes d'Urgell a l'esmentada comunitat l'any 991, consistent en una casa i una terra a Vilamitjana; i les porcions al *Sub montanione*, que incloïen cases, terres i vinyes, que dos clergues van donar el 1027 també a Santa Cecília (Marquès 2002-2005, docs. 5, 22 i 34). Justament aquest monestir va vendre una sèrie de béns, que també hem inclòs en aquesta categoria anomenada conjunt, i que s'avindrien també amb petites unitats, com: unes cases a Castelló, situat en un indret indeterminat proper a l'actual nucli de Parròquia d'Hortó, l'any 1041; i unes altres a Berén, conjuntament amb un solar i una vinya, els anys 1068 i 1069, que contemplaven el pagament d'un cens anual (Marquès 2002-2005, docs. 37, 43 i 44). Uns altres béns similars, que no incloïen cases, i no surten referenciats en

500 En aquest sentit, encara que es tracti d'una època força posterior, el segle XV i XVI, trobem documentades al Pirineu moltes cases de poble que porten el nom Hoste, que no necessàriament tenen cap vinculació amb una fonda, com succeeix en una casa situada a la vall de Castellbò, concretament al poble d'Albet. Fins i tot, en l'actualitat, en llengua occitana, el mot ostal és el que es fa servir per referir-se a una casa (DGOC veure «ostal»).

Gràfic 10. Vinculació de les cases documentades en unitats (800-1100).
Font: Taula 24. Autor Climent Miro i Tuset.

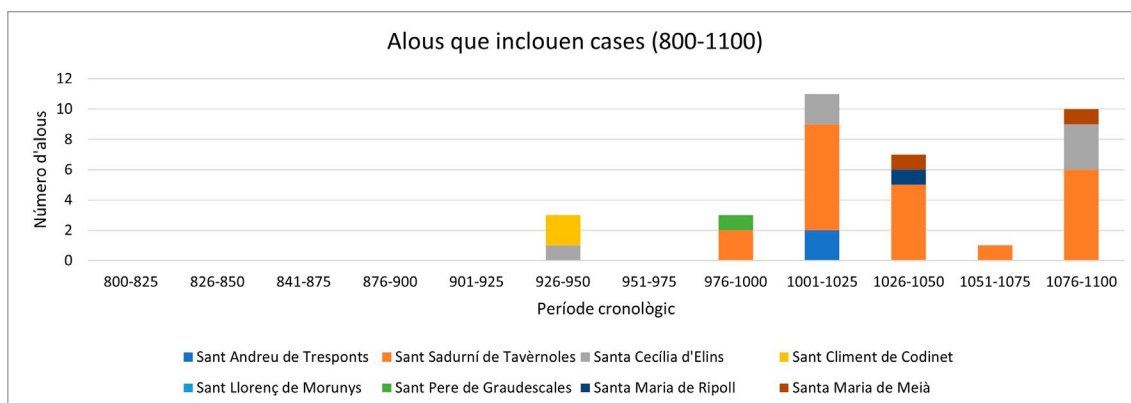
aquest gràfic, són els constituïts per la porció que va comprar el 837 el prevere Sente-fred a Codinet, que tenia casals; les *domos* vinculades a petites explotacions de l'acta de consagració de Sant Pere de Graudescales, de l'any 912; i els casals amb terres i vinyes a *Coniuncta* (Saulet), que una vídua va donar el 955 al monestir de Santa Cecília d'Elins (Baraut 1978, doc. 23, Baraut 1982, doc. 3, Marquès 2002-2005, doc. 14).

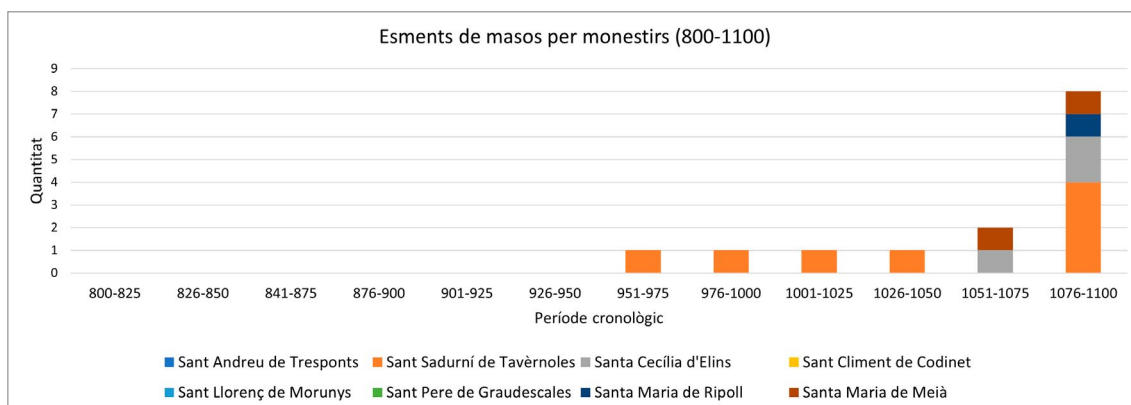
Gràfic 11. Cronologia de la vinculació de les cases en unitats d'hàbitat, jurídiques i productives (800-1100). Font : Taula 25. Autor: Climent Miró i Tuset.

La majoria de la documentació que vincula només les cases a unitats més grans es concentra bàsicament a partir del segon quart del segle X (gràfic 11). Tot i que la del monestir de Sant Climent de Codinet és la més completa en els dos primers segles de la cronologia, majoritàriament guarda relació amb peces i no amb unitats més grans que puguin incloure explotacions senceres. Cal indicar, que aquestes petites donacions i compres són un clar reflex de la política d'aquest monestir en consolidar el seu domini dins del nucli de Codinet. Fins i tot la casa a la vila de Codinet, que dos particulars donen al referit monestir el 949, «*cum suo superposito et suo exio et regressio*» podria relacionar-se també amb un hipotètica petita explotació agropecuària (Baraut 1982, doc. 30).

La distribució en períodes cronològics dels alous que inclouen cases presenta una major quantitat per al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (21 alous) (gràfic 12), mentre que la resta, tret del de Santa Cecília d'Elins (6 alous), presenten unes xifres més moderades. El nombre de masos que mostren els diferents documents —tret els

Gràfic 12. Distribució cronològica d'alous que inclouen cases per monestirs (800-1100).
Font: Taula 26. Autor: Climent Miró i Tuset.

Gràfic 13. Esmens de masos per monestirs (800-1100). En aquesta taula només hi hem inclòs les mencions de masos. Hem rebutjat per la seva naturalesa els capmasos i els masos dominicals. Font: Taula 27. Autor: Climent Miró i Tuset.

de les consagracions de les esglésies abacials de Sant Sadurní de Tavèrnoles (1040) i de Santa Cecília d'Elins (1080)—, es concentren entre la segona meitat del segle X i el final del període 1076-1100 (gràfic 13). Cal ressenyar que les quantitats de masos dels monestirs de Sant Sadurní de Tavèrnoles (8 masos) i de Santa Cecília d'Elins (3 masos), tot i que més modestes que les dels alous que integren cases, coincideixen cronològicament amb aquesta concentració d'alous.

Molt possiblement bona part dels diferents alous indicats encara no haurien obtingut prou extensió com perquè poguessin ser transformats en masos, en el sentit estricte del mot. Cal ressenyar que la documentació mostra una distribució més destacada de masos per al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que és també el que té el nombre més gran d'alous que inclouen cases.

Les actes de dotalia de les esglésies abacials dels monestirs de Santa Cecília d'Elins (1080) i de Sant Sadurní de Tavèrnoles (1040) podrien comparar-se amb una fotografia instantània dels dominis dels esmentats cenobis (Baraut 1994-1995, doc. 59, Marquès 2002-2005, doc. 50) (taules 35 i 37, annex 2). Mentre que l'autenticitat de la datació de l'acta de consagració de Santa Cecília d'Elins no presentaria dubtes, no podem afirmar el mateix de la de l'església abacial del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que podria tractar-se d'una falsificació de la segona meitat del segle XII (Duran-Porta, 2018)⁵⁰¹. En concret, l'acta mostra un total de 12 alous i 13 masos, un número que contrasta amb el que indiquen la resta de documents referits als masos (8 masos) i els 21 alous amb cases⁵⁰².

Un total de tres masos indicats a l'acta provindrien d'una època força remota i s'haurien de relacionar amb personatges de l'elit, com el que tenia l'abat Calort a Adrall, el que va ser de l'abat Possedoni —molt possiblement el bisbe— situat a l'Oliva, i un altre a Alàs, que fou d'un dels comtes Sunifred. Aquests masos podrien haver tingut com a base una extensa propietat aloera que posteriorment s'hauria transformat en un mas, que hauria estat indicat com a tal en el moment de la redacció de l'acta.

Molt probablement no es tractarien de masos que s'haurien format poc a poc a base d'anar integrant terres i consolidant un alou. Possiblement en el moment en què pertanyien a Calort i Possedoni es tractarien d'alous, atès que ens situariem a principi del segle IX, un període anterior a la presència de masos al territori urgellenc. En el

501 L'acta de consagració de Sant Sadurní de Tavèrnoles, presenta algunes inclusions que desperten incertituds, com la de l'església de Sant Martí de Tost, i altres referides a períodes posteriors, com poden ser el de l'església de Sant Feliu de Ciutat, integrada als dominis del cenobi el 1099, o el monestir de Santa Cecília d'Elins, que el comte Ermengol VI va vincular el 1112 conjuntament amb el de Tavèrnoles a l'Església d'Urgell, quan va renunciar al patronatge que hi tenia, com a comte que era (Baraut 1994-1995, docs. 110 i 122). Aquestes insercions a la nova acta podrien també haver afectat alguns aspectes de la resta de dominis, motiu pel qual hi podria haver algunes variacions que podrien remetre a una època posterior al 1040.

502 Alocs: Toro, Lesonoves, Tèrmens, «*et ipsum alodem quod fuit de fratre de Agisa et de Ledonesa*», Isona, «*et ipsum alode que fuit de Torricella*», Lluçà, Clusa, Sant Julià, Onega, Das, i un mas a Sanavastre «*cum ipso alod*». Masos: Cercèdol, Ogesso, Adrall («*quod emit Kalortus abbas*»), Oliva («*qui fuit de Pocedoni abate*»), Alàs («*qui fuit de Seniofredo comite*»), Torres («*quod fuit de Argomir*»), Isona, Ningulas, Vilamurets, Darniela, Sanavastre, Ger («*ipsos mansos qui fuerunt de Dominatu et ipsos qui fuerunt de Daurò*»), mas de monclus (Montmalús) (Baraut 1994-1995, doc. 59).

cas que el comte Sunifred es tractés del primer (834-848), ens trobaríem amb una tipologia d'alou similar, que s'hauria transformat en mas sense necessitat de concentrar-hi altres terres.

Un altre mas indicat a l'acta de Tavèrnoles, el de Cercèdol, que s'hauria estructurat a l'entorn de Sant Vicenç dels Torrents, deuria haver nascut com a conseqüència d'una estructuració del domini de Tavèrnoles en l'àrea propera a l'antic cenobi dels Torrents (Miró 2019).

Altres masos de l'acta mostren també de qui provenen, com el d'Argomir, que es trobava a un lloc anomenat Torres, i els que havien sigut de *Dominatu* i *Dauro*, que es trobaven a Ger. Un d'aquests dos masos situats en aquesta població cerdana, es podria vincular al mas que el comte Borrell II va donar el 978 a Tavèrnoles conjuntament amb l'església de Sant Pere, mentre que l'altre hauria sorgit probablement d'una concentració de dominis en el terme d'aquella vila, on tenien també la cel·la de Sant Pere, que la documentació especifica «*qui est fundata in ipso manso*» (Baraut 1994-1995, docs. 22 i 26).

Com hem comentat en l'apartat del conreu del cereal als dominis cerdans de Tavèrnoles del capítol número 6, aquest monestir va optar per administrar paulatinament en masos els dominis cerdans, estructurats inicialment per les cel·les i els alous. La implantació d'aquest model d'explotació va ser progressiva i va néixer de l'ampliació i integració de les diferents propietats aloeres del monestir en aquesta comarca. Tanmateix, el domini de Ger ja en tenia des d'una època reculada, anterior al 978 (Baraut 1994-1995, doc. 26). Aquest tipus d'explotació hi va esdevenir majoritària sobretot després de la restitució de l'any 1037, quan el prevere Seniofred i els seus fills van perdre el plet contra Tavèrnoles per les possessions de l'església de Sant Pere de Ger i els seus alous (Baraut 1994-1995, doc. 55). En el sector de la boga (obaga), la implantació del mas també es va estructurar a partir de les diferents propietats aloeres, com els primers masos documentats, teòricament el 1040, a Sanavastre i a *Darniela* en l'acta de consagració de l'església de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 59). El de Sanavastre s'hauria establert en l'alou que trobem documentat en la permuta de l'any 1035, entre el monestir i un home anomenat Ramon Guillem (Baraut 1994-1995, doc. 53)⁵⁰³. L'any 1079, en la concòrdia entre el comte de Cerdanya i l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles s'indica un altre mas a Sanavastre, que s'afegiria a l'existent. En aquest acord, l'alou de Das, que així apareix documentat a l'acta de consagració, ja estava constituït com a un mas (Baraut 1994-1995, doc. 85). En un principi, les referències documentals d'un alou podrien guardar alguna relació amb la superfície del domini, que a mesura que s'aniria engrossint s'explotaria amb el nom de mas per part d'una família (Serra 2001: 391).

503 L'any 1040, els marmessors d'un home anomenat Guillem Ramon, que podem vincular amb el referit Ramon Guillem, per confusió de l'ordre del nom o per filiació, van lliurar al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles l'alou de Sanavastre permutat (Baraut 1994-1995, doc. 60).

El monestir de Santa Cecília d'Elins compta en l'acta de consagració de la seva església amb un total de 24 alous i cap mas. Els alous es troben distribuïts per diferents indrets del comtat i fora dels seus límits⁵⁰⁴. Aquest nombre d'alous, que apareix a final de segle XI poc després del canvi de comunitat, semblaria consolidat i contrasta amb els esments dels alous amb casa (6 alous), que apareixen sobretot durant el segle XI, en concret en el darrer quart de segle. La no presència de masos seria indicativa que no s'hauria endegat encara el canvi cap a aquest tipus d'explotació. En altres paraules, possiblement la superfície de l'alou no seria suficient per a l'establiment d'un mas. Cal ressenyar que la documentació posterior del monestir mostra una estructuració en masos censals en bona part dels dominis, un bon exemple l'ofereix el capbreu de l'any 1326 (Marquès 2006-2007, doc. 144).

En el còmput de masos no hem indicat els dominicals i els capmasos, atès que hem volgut copsar l'evolució dels alous amb casa cap als masos. Cal recordar que la documentació del monestir de Santa Cecília d'Elins indica els capmasos de la controvertida donació de l'any 937 de les esglésies de Sant Esteve de Paracolls i del castell de Salinoves per part del comte Sunifred II⁵⁰⁵.

8.2.3. Conclusions

La documentació estudiada mostra una quantitat de cases (99 cases) molt per damunt de la resta d'edificacions (edificis, *domus*, *mansione*, *hostalitat*...). La casa sembla ser l'immoble que aglutinava la unitat familiar a l'entorn de la qual hi havia les terres, l'hort i les vinyes, així com instal·lacions agrícoles, com els orris i les corts. Les famílies de moltes d'aquestes cases conreaven explotacions vinculades amb els monestirs.

La denominació documental dels habitatges no es correspondria necessàriament a un sinònim de casa o mas, atès que respon a unes característiques que els escribes dels documents coneixien i tenien en compte. Aquest seria el cas de les *hostalites*, que trobem, sobretot en la documentació del monestir de Sant Llorenç de Morunys, diferenciades de les «*mansiones dominicales*», que vinculem a explotacions senyoriales que probablement tenien una part d'explotació, de cereal o de vinya, i una que el pagès conreava per al seu manteniment, a canvi del pagament d'un cens. En aquest grup hi hem de posar també les coromines i les dominatures, que vinculem a la noblesa.

Així doncs, els masos pagesos van sorgir de la desintegració de la vila i de la consolidació de la casa i explotació familiar. La presència d'un total de 34 cases vinculades amb alous és prou demostrativa de la presència d'aquest procés de transformació

504 Alocs: Cassovall, Castelló, Ventolà, Argestues, Guils, Saüc, *Obacello*, Vilarrubla, Vilamitjana, Castelló («*quod appellatur Ladrera*»), Adrall, *Eresuz* (Montferrier), Sorribes, Tost, *villa Alvares*, Arques (Vall d'Arques), vall de Taravau, Cortiuda, pau de Talló (Cerdanya), Girona, Agramunt, Ivorra, Santa Linya i Conques (Marquès 2002-2005, doc. 50).

505 [...] *V camp mansos franche* [...] [...] *Colba II mansos et aliis sunt in supera Rocha ab illas pertinentias* [...] [...] *VI campmasos, qui sunt fundatos* [...] (Marquès 2002-2005, doc. 4).

de les explotacions, que en molts casos no va evolucionar necessàriament a una explotació de mas. Cronològicament, trobem documentades aquestes cases vinculades amb els alous a partir del segle X, amb una accentuació a la segona meitat del segle XI. La documentació del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és la que mostra més exemples d'aquestes cases integrades en alous, tot i que convé recordar que és el que té més documents. La distribució dels masos d'aquest monestir, tot i que molt discreta, és similar a la de les cases que centralitzen alous, concretament comença a la segona meitat del segle X i s'accentua també al final del període cronològic.

En el cas d'aquest monestir convé destacar la transformació dels alous de la vall de la Cerdanya en masos, tant els situats a l'entorn de Sant Pere de Ger com els situats a la бага (obaga). Aquesta transformació guardaria relació amb l'acumulació progressiva de suficients alous que permetrien la seva explotació en masos censals.

L'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles mostraria aquesta voluntat d'implantar masos en diferents indrets dels seus dominis, concretament en destaca 12, com és el cas dels que hem comentat de la Cerdanya, on surten documentats al costat de molts alous —dels 13 que esmenta l'acta— que encara no havien estat transformats en aquest tipus d'explotació. Aquest document també mostra l'existència de diferents masos que tindrien un origen senyorial o vinculat a l'elit, com els que van ser dels abats Calort i Possedoni —possiblement el bisbe del mateix nom— personatges de les primeries del segle IX; o el d'un comte Sunifred, que de tractar-se de Sunifred I, també seria d'aquell segle. Aquests masos senyorials podrien tenir el seu origen en unes propietats aloeres extenses que amb el transcurs dels anys el monestir les hauria transformat en masos sense la necessitat d'adjuntar-hi altres possessions. Molt possiblement aquests alous, abans de la seva transformació en masos, ja eren conreats per pagesos i no directament per membres de la comunitat.

L'altre monestir que disposa de força documentació, el de Santa Cecília d'Elins, contrasta amb el de Sant Sadurní de Tavèrnoles per l'alt nombre d'alous 24 i per la manca d'esments de masos. Aquests alous, que se situaven en diferents indrets de la geografia del comtat d'Urgell, sobretot als dominis centrals i al seu entorn, encara no havien estat transformats majoritàriament en masos. El seu esment a l'acta mostraria probablement un estadi previ al de la denominació de mas, que es desenvoluparà a partir del segle XII.

9. LES CABANES RAMADERES MONACALS

Aquest capítol engloba l'anàlisi de les cabanes ramaderes (conjunts de bestiar) dels monestirs indicats a la documentació amb un apartat introductori sobre recerques i conceptes de ramaderia.

9.1. Recerques i conceptes de ramaderia

En aquest apartat mostrem un estat de la qüestió de les recerques de ramaderia en època medieval, així com també les de les investigacions sobre la transhumància de bestiar, en concret les que guarden relació amb el sector nord-occidental de Catalunya. Per finalitzar, exposem també l'estat de la qüestió de les recerques arqueològiques d'alta muntanya, sobretot les relacionades amb l'edat mitjana i amb el sector del Pirineu on es troba la part septentrional del comtat d'Urgell.

9.1.1. Recerques de ramaderia medieval a Catalunya

L'article de Prim Bertran, «Notes sobre la ramaderia a la Catalunya Nord-Occidental (ss. IX-XI)», constitueix una consulta bàsica per a la recerca d'aquest aspecte econòmic en les institucions civils i les religioses (Bertran 1986). Poc temps després, el 1995, es va publicar l'acta de la conferència de Manuel Riu «Ramaderia i arqueologia a la Catalunya Medieval», impartida a la tercera edició del Curs d'arqueologia d'Andorra. En aquest article, Riu realitza una aproximació de les tipologies de bestiar, les àrees de pastura estacional, els camins ramaders i les instal·lacions pecuàries, amb contrastos de la documentació i la recerca arqueològica (Riu 1995b).

Antoni Riera destaca el 2004 a «La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XI) l'existència d'espais pecuaris, com els erms, els prats i les deveses, així com l'existència d'una elit pagesa dedicada a la ramaderia». En aquest article recalca la importància de la ramaderia com a «sector econòmic decisiu» (Riera 2004). El mateix autor continua el 2006 a «El Valor dels erms: La gestió de les pastures a Catalunya (Segles XI-XIII)», la seva recerca sobre la ramaderia transhumant i de les àrees de pastura de muntanya i de les terres baixes. Aquest darrer article és una continuació cronològica del primer que hem destacat del referit autor. Riera creu que els desplaçaments transhumants estacionals de llarg recorregut es van organitzar durant els segles IX i X (Riera 2007: 233).

9.1.2. Recerques de transhumància a la Plana i als Pirineus

Pel que concerneix a la transhumància, comencem amb Jesús Brufal, el qual en la seva recerca de doctorat sobre el territori del districte musulmà de Lleida, indica l'existència d'uns espais ramaders al Pla d'Urgell (Mascançà), lligats a una possible transhumància de curt recorregut que seguia el curs dels afluents del riu Segre (Brufal 2013). Uns anys abans, el 2002, Jordi Bolòs constata la importància de la ramaderia en la terra baixa, concretament a la vall del Sió, situada al nord del Mascançà (Bolòs 2002).

L'any 2000, Jordi Boix remarca a «L'antic orde monàstic al comtat de Ribagorça» la coincidència dels dominis monacals d'Alaó amb l'existència d'un camí transhumant que enllaçava el Pirineu amb la terra baixa (Boix 1999-2000). Aquesta recerca està en consonància amb les realitzades consecutivament per Jordi Bolòs, amb els articles «El monestir com a institució feudal», «Dominis monàstics i organització del territori a l'edat mitjana» i «Una aproximació als monestirs catalans medievals» (Bolòs 1999, Bolòs, 1999-2000, Bolòs 2010). No deixem de costat els treballs de Bolòs, les seves recerques sobre el territori i l'economia del monaquisme indiquen la importància de la ramaderia i la transhumància en l'economia de les institucions monàstiques (Bolòs 2004). En aquesta línia, cal destacar la recerca de doctorat de Xavier Costa, defensada l'any 2019, en la qual ressenya la cabdal importància de la ramaderia i la transhumància en l'economia de molts monestirs pirinencs (Costa 2019: 456 i 520).

Encara que sigui fora del nostre àmbit cronològic, atès que se centra entre els segles XVI i XIX, destaquem l'àmplia recerca d'Olivier Codina sobre la producció de ferro i la ramaderia a Andorra. Aquesta investigació estudia les companyies ramaderes andorranes que es desplaçaven des del Pirineu cap a les pastures hivernals de les garrigues de Paracolls i de les planes de Lleida i d'Urgell. Concretament, destaquem la coincidència geogràfica i de les àrees de pastura.

En relació als autors que defensen una probable existència d'una transhumància de llarg recorregut en els segles X i XII, Codina recalca la importància de l'estabulació del bestiar a Andorra, que relaciona amb l'absència de migracions hivernals cap a la terra plana i de grans ramats ovins que feien necessària la rendibilitat d'aquest moviment estacional (Codina 2005: 26)⁵⁰⁶. En aquest sentit, destaquem també la recerca sobre la ramaderia transhumant entre el Pirineu i la plana de Lleida realitzada per Ignasi Ros. Aquest estudi, tot i que no s'escau amb la nostra cronologia, atès que tracta des del segle XIV al XVI, hi coincideix en la geografia (Ros 2005).

Un altre estudi de referència que complementa i amplia el de Codina, és el llibre d'Albert Pujal *Històries de les pastures d'hivern*. Aquesta obra indica acuradament amb text i mapes les diferents rutes transhumants que els ramats andorranos han utilitzat

506 Olivier Codina treballa els itineraris transhumants dels ramats de les companyies ramaderes andorranes que segueien l'eix nord - sud, del Pirineu cap a la plana de Lleida i viceversa.

en els seus desplaçaments del Pirineu a la plana i viceversa. Cal incidir en el treball de camp endegat per l'autor, el qual va realitzar un seguit d'entrevistes a pastors que encara havien desplaçat els seus ramats per aquestes vies pecuàries (Pujal 2015).

En l'àmbit de la divulgació de la transhumància esmentem el llibre de Ferran Miralles *Mil anys pels camins de l'herba*. Aquesta obra gràfica disposa de diferents mapes històrics de les rutes transhumants que hi havia a Catalunya durant el segle XX (Miralles 2005)⁵⁰⁷. Aquest llibre, de certa manera, complementa en el temps, atès que és força posterior, al considerat clàssic, d'Ernest Costa, publicat l'any 1987 pel Centre Excursionista de Catalunya. Aquest llibre, també de divulgació per al gran públic, indica diferents itineraris de la transhumància de la Catalunya occidental, alguns dels quals realitzats per l'autor com a acompanyant de pastors i ramats (Costa 1987).

Aquestes obres, de caràcter més antropològic que històric, són interessants per la descripció d'aquestes rutes de transport ramader que enllaçaven el Pirineu amb la plana. Uns altres aspectes interessants d'aquests llibres són el del vocabulari i el lèxic del pastoralisme. Aquests temes també els trobem en l'obra de Ramon Violant, *La vida pastoral al Pallars*, editada l'any 2001 per Ignasi Ros (Violant 2001).

9.1.3. Recerques arqueològiques d'alta muntanya

En quant a l'àmbit de l'arqueologia de muntanya que relacionem amb la ramaderia destaquem la recerca de doctorat pluridisciplinar, que engloba palinologia i antracologia, de Christine Rendu, publicada el 2003, i centrada a la muntanya d'Enveig, a la Cerdanya francesa, en recalquem l'estudi de l'ocupació de l'espai agrícola, ramader i forestal, i les excavacions de diferents orris (Rendu 2003).

Posteriorment va tenir lloc en l'àmbit del Parc Natural del Cadí-Moixeró, concretament en el sector de la comarca de l'Alt Urgell, una recerca similar que va dirigir en el període 2005-2007 Josep Maria Palet, de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Palet 2008). El seu equip va dur a terme pràcticament de forma coetània una recerca similar per al Govern d'Andorra en l'àmbit de la vall del Madriu, que va ser declarada Patrimoni de la Humanitat de la Unesco (Palet *et al.* 2004-2009). El treball conjunt de l'esmentat equip en aquestes dues àrees properes va aportar la publicació de diversos articles (Palet *et al.* 2006, Palet *et al.* 2007, Miras *et al.* 2007, Ejarque *et al.* 2010, Miras *et al.* 2015, Orengo *et al.* 2015).

Com a conseqüència d'aquestes campanyes a l'Alt Urgell i a Andorra, cal destacar les recerques de doctorat d'Itxaso Euba, defensada l'any 2008, d'Ana Ejarque, defensada

507 Aquest és el cas de Ricard Vives, que va acompanyar pastors transhumants. D'aquesta recerca només se n'han conservat unes fotografies i un mapa (Miralles 2005: 129). Altres mapes són els publicats per Lluís Solé a *Geografia de Catalunya* (Solé 1958) i Joan Vilà-Valentí a *Una encuesta sobre la transhumancia en Cataluña* (Vilà-Valentí 1950). Una publicació, d'origen administratiu, que descriu les principals vies ramaderes de Lleida és *Estadística de las vías pecuarias de la provincia de Lérida*, d'Eusebio Martí, editada l'any 1916 (Martí 1916).

l'any 2009, i d'Hèctor Orengo, defensada l'any 2010 (Euba 2008, Ejarque 2009, Orengo 2010). Una recerca posterior, complementària, és la prospecció realitzada el 2013 i 2014 per l'Àmbit de Recerca Històrica del Govern d'Andorra, liderat per Abel Fortó, en els espais més sensibles de Madriu-Perafita-Claror (Fortó *et al.* 2013-2014).

En aquest mateix camp d'estudi, i anterior en el temps, destaquem la tesi doctoral d'Albert Pèlachs, defensada el 2004, centrada a la coma de Burg i de Vall Ferrera, al Pallars Sobirà, una àrea propera a la Ribalera, al límit amb l'Alt Urgell i l'antic comtat d'Urgell (Pèlachs 2004). Aquest autor, conjuntament amb Ermengol Gassiot, van publicar el 2017 un article sobre l'ocupació ramadera als Pirineus des de l'època romana al començament de l'edat mitjana, centrat en les seves recerques al Parc Nacional d'Aigües Tortes i Sant Maurici (Gassiot, Pèlachs 2017).

Per finalitzar, una clàssica obra de referència, coordinada per Agustí Esteban Amat, és *La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras*, que va ser publicada l'any 2003 pel Ministeri de medi Ambient, en la qual hi intervenen autors com Albert Pèlachs i Jaume Oliver (Esteban 2003).

9.2. Els agrupaments ramaders medievals: ovins, bovins, equins i porcins

En les següents línies categoritzem i descrivim les diferents tipologies d'agrupaments pecuaris que existien durant l'edat mitjana, el bestiar oví, caprí, boví, equí i porcí. També tractem la diferència entre bestiar gros i bestiar petit que sovint surt a la documentació.

Ovins i caprins

Les agrupacions d'ovelles reben avui la denominació de ramats quan el seu nombre és d'uns 120 caps de bestiar. Aquest conjunt pot oscil·lar entre els 120 i els 400 caps, o els 120 i els 200 (Costa 1987: 42, Miralles 2005: 253). En canvi, una ramada és un grup més nombrós que pot incloure més de 400 caps de bestiar (Costa 1987: 41). Tanmateix, una ramada també és una gran agrupació d'ovins integrada per ramats de diferents cases o famílies que passa l'estiu a la muntanya (Miralles 2005: 253). Cal ressenyar, que en aquests ramats i ramades s'hi inclouen també els caps de bestiar caprí (Costa 1987: 41). D'altra banda, un escabot o escamot és un grup poc nombrós d'ovelles que pot estar integrat en un ramat o una ramada (Costa 1987: 42). El seu nombre no sol ser superior als 40 caps de bestiar (Miralles 2005: 253).

Un conjunt de caps de bestiar format exclusivament per cabres pot rebre també el nom de cabrada⁵⁰⁸. Com hem comentat, els caprins sovint s'inclouen dins dels ramats.

508 (DCVB veure «cabrada»).

El seu nombre a l'edat mitjana no deuria ser molt elevat, ateses les poques referències documentals (Riera 2004: 758).

Les ovelles proporcionen diferents recursos alimentaris (Bertran 1986: 222). Aquest és el cas de la carn, la llet i els seus derivats, com el formatge, el brossat, la mantega i el xerigot, del qual se'n poden fer sopes. La cabra ens proporciona també carn i llet, de la qual també en podem extreure derivats, com el formatge, el brossat i el xerigot.

En comparació a l'ovella, la cabra ofereix una sèrie d'avantatges: pot alletar corders (xais), la seva llet és més apta per al consum del pastor i s'obre pas entre els matolls amb més facilitat. En canvi, l'ovella pastura en espais més oberts. En el període medieval és usual la barreja de cabres i ovelles en ramats o escabots (Bertran 1986: 222).

La llana de l'ovella pot tenir diferents usos tèxtils en ser filada. Tant la pell de l'ovella com la pell de la cabra poden ser adobades per a diferents usos, com el de confecció de vestuari i complements. També poden ser tractades per a l'obtenció de pergamins, material indispensable per a l'escriptura.

Bovins

En aquest grup de bestiar hi trobarem bàsicament les vaques i els bous. Tradicionalment, el nom que rep un conjunt de bestiar boví és vacada, mentre que quan ens trobem davant d'un grup de bous parlarem de bovada⁵⁹⁹.

Com hem indicat en el capítol número 6, el dels espais agrícoles, una parellada es correspondria a una superfície que podria ser conreada en un dia per un parell de bous (una jovada) (Bolòs 2000: 198-199). Com hem indicat, aquesta superfície podria correspondre's a 12 hectàrees (Bolòs 1993-1994: 149).

Com podem veure, el bou era un animal de treball agrícola, que documentalment sovint surt aparellat en el jou o la jovada (Bertran 1986: 221). A diferència del brau, el bou era un animal sanat, motiu pel qual no era apte per a la cria. Les vaques, que s'utilitzaven per a la cria, també podien realitzar feines en el camp i enjovar-se, tot i que la seva força no era tan potent com la dels bous. Els grans propietaris eren els únics que posseïen toros o braus reproductors (Riera 2004: 760), i com a conseqüència eren els únics que es podien dedicar a la cria com a activitat econòmica.

A diferència de les cabres, les vaques precisaven per a la pastura d'espais més oberts, atesa la seva grandària. Molt sovint, les vaques i els bous vivien en règim d'estabulació, en estables i corts no gaire allunyats de les cases.

599 (DCVB veure «vacada») i (DCVB veure «bovada»).

Les vaques podien oferir eventualment carn i també llet, de la qual se n'obtenen avui derivats com el formatge. La pell dels bòvids es podia adobar per a l'obtenció de diferents guarniments, així com també se'n podia obtenir pergamins. Les banyes dels bòvids, ovins i cabrums podien utilitzar-se com a recipients i també com a cornes.

Equins

En aquest grup hi trobarem els cavalls, les eugues, els ases, les someres i les mules. En realitat, el podem dividir en el subgènere *equus*, que inclouria els cavalls i les eugues, i el subgènere *asinus*, que englobaria els ases i les someres. Així, una eguassada es correspondria a un grup d'eugues⁵¹⁰.

Els èquids estan bàsicament representats en la documentació per les eugues, els cavalls, els ases i els muls. La presència d'eugues es pot relacionar amb la cria (Bertran 1986: 221), amb el transport i també amb les activitats agrícoles. Aquest seria el cas d'ases i someres que també es destinaven a l'arada de la terra (Riera 2004: 760).

Pel que concerneix al nombre de femelles que correspondrien a un mascle, Prim Bertran destaca la proporció d'un cavall per a quatre eugues. Segons Bertran, la cria de cavalls va ser important en el darrer tercer del Segle X probablement per influència de l'Espanya califal (Bertran 1986: 225)⁵¹¹. La propietat d'un cavall podia distingir un pagès benestant d'un que no ho era. A més, se'l considerava com a «un autèntic article de luxe», que s'utilitzava com a animal de sella i per a la guerra. En molts casos, l'adquisició d'un cavall implicava la renúncia de patrimoni immobiliari (Riera 2004: 760).

L'ase era un animal de treball apte per a la càrrega i transport en una zona d'accés difícil (Bertran 1986: 222). Mentre que el cavall estaria vinculat al transport dels homes de cert estatus social, els infants i les dones viatjarien damunt d'ases, someres o muls (Riera 2004: 760).

Els muls eren uns animals de gran potència no aptes per a la reproducció, que podien treballar en la càrrega i el transport, així com també en el tir de troncs en les explotacions forestals⁵¹². Aquest podria ser també el paper que podien tenir moltes eugues a part del reproductiu.

Molts d'aquests animals vivien en règim d'estabulació en diferents corts vinculades a les cases. Podien alimentar-se de farratge que consistia en cereals secundaris que es conreava als farraginals, petits closos situats prop dels estables (Riera 2004: 755). Les àrees de pastura d'aquest tipus d'animals havien de ser espais oberts, atesa la seva grandària.

510 (DCVB veure «eguassada»).

511 Bertran pren com a referència la proporció de cavall i eugues de la cabana del monestir de Sant Pere de Graudescales. Veure, de l'apartat (9.3.4), la part referida a Sant Pere de Graudescales.

512 El mul naixia de l'encreuament d'un cavall i una somera, o d'un ase i una euga.

Porcins

Els suïds o porcins estan representats pel porc, un animal central en l'economia familiar i en la de les elits del territori. Es destaca la importància de la cria i l'engreix de porcs per al consum humà a la Cerdanya. Sense anar més lluny, es ressalta el protagonisme d'aquesta animal en els censos que havia de rebre Santa Maria d'Urgell. Aquestes anotacions estan recollides al Capbreu de Censos, un document datat del 839 però atribuïble al Segle XI, en el qual s'hi esmenten un total de 607 pernils que havia de rebre la catedral d'Urgell (Riu 1995: 113-114, Baraut 1978, doc. 3). Cal destacar que en la documentació medieval i moderna són importants els esments de pernils (*perna*) de porc en el pagament de censos i tributs (Riera 2004: 762). Les rendes de «carn morta», com seria el cas dels pagaments amb pernils, provocava que una part dels animals que els pagesos sacrificaven anualment no es destinés a l'alimentació familiar. En canvi, les de «carn viva» podien fomentar la creació d'un nucli inicial de ramat (Oliver 2003: 235).

El porc era un animal que durant l'estiu pasturava i a l'entrada de l'hivern romania reclòs dins de la cort o estable. En aquest període de tancament els animals augmentaven la seva alimentació per ser sacrificats pels volts del Nadal. En l'època de pastura, el porc podia consumir arrels, herbes i baies. També eren importants les seves llargues estades en rouredes i alzinars on s'alimentaven bàsicament de glans (Riera 2004: 759).

La carn i el greix de porc constituïa una font important de proteïnes per a la família pagesa (Riera 2004: 754). El llard que s'obté del greix és encara avui un conservant alimentari de diversos productes càrnics.

Bestiar gros i bestiar petit

La documentació medieval tendeix a diferenciar el bestiar segons la seva grandària. Normalment rep el qualificatiu de *bestias* o bestiar gros i menut. El primer grup estava format per les vaques, els bous i els cavalls; mentre que el segon estava integrat pels porcs i les ovelles. La ramaderia pagesa de l'alta edat mitjana estava constituïda per bestiar petit (Riera 2004: 758-759). Quan trobem documentat *bestias*, sense cap altre més qualificatiu, possiblement faci referència a ovins i suïds. Cal tenir en compte que el nombre i composició de les agrupacions d'animals variaria segons el seu propietari es tractés d'un noble, un pagès de certa envergadura o un pagès pobre.

Una altra tipologia de bestiar, que no hem analitzat, és el vinculat a la ramaderia domèstica, que estava integrada per gallines, oques, tirons, conills, coloms i abelles. Les aus com les gallines i els ous s'inclouïen en censos i tributs (Riera 2004)⁵¹³.

513 Manuel Riu destaca un coniller (*conillario*) i dues oques, a més d'ovelles, una euga i un parell de bous, en el testament d'un home anomenat Adalbert, l'any 988 (Riu 1995b: 114).

Els ruscos d'abelles garantien la producció de la mel, únic edulcorant que hi havia, i la cera, que es destinava a la il·luminació de les esglésies (Riera 2004: 761). L'existència d'espais destinats a la cria de coloms es pot constatar encara avui amb colomers d'origen medieval distribuïts al llarg del territori. Aquests colomers reben en la documentació medieval el nom de *palombario*.

9.3. Les cabanes dels monestirs urgellencs

En les següents línies analitzem les cabanes ramaderes dels monestirs del comtat d'Urgell, prèviament, a mode d'introducció, tractem en sengles apartats, i a mode de contextualització, com eren els agrupaments de bestiar de la noblesa i dels pagesos. En concret, treballem quina era la relació de bestiar que hi havia a cada monestir a través dels documents, tot fent atenció a les quantitats i els esments, amb l'objectiu de determinar també quina especialitat tenia la possible cabana.

9.3.1. Les cabanes ramaderes i la noblesa

Diferents recerques ressalten la importància que tenia la ramaderia en els comtats occidentals, una activitat que va esdevenir una font de negoci per a les grans famílies de la regió, les nobleses comtal i vescomtal (Bertran 1986, Riu 1995).

Els testaments constitueixen una destacada font documental per poder comprovar l'existència de l'activitat pecuària en l'economia de la noblesa. Com a mostra, en el testament del comte Borrell II de Barcelona i Urgell, dictat el 993, podem constatar l'existència d'una cabana de bestiar gros, que deuria dedicar-se a la cria i al tir, repartida en diferents indrets del territori que administrava el referit magnat. En destaquem les 100 vaques que va llegar al monestir de Sant Pere de Rodes, i un nombre d'eugues i de vaques, que oscil·laven entre una i set, que va llegar a diferents monestirs (Bertran 1986: 228, Baraut 1980, doc. 232).

En canvi, la cabana ramadera que surt referenciada el 994 al testament del vescomte Guillem d'Urgell estava més centrada en les vaques, les ovelles i els porcs. El vescomte hi esmenta unes vaques que li van deixar, llega la meitat de les seves ovelles i dels seus porcs a la seva muller i l'altra meitat per a la salvació de la seva ànima, conjuntament amb tres bous. Guillem, com a noble que era, disposava també dels seus cavalls, un de negre i un cavall *balzanum* (Bertran 1986: 228, Baraut 1980, doc. 238).

El testament no esmenta el nombre d'ovelles i de porcs, tot i que podríem considerar que constituïrien una part important de la seva economia, com podria ser el cas de les vaques. Voldríem destacar l'existència d'una devesa del vescomte situada a Eres, a la vall de Castellbò, documentada l'any 923, quan els monjos de Tavèrnoles van vendre unes terres al vescomte Giscafred, rebesavi de Guillem. Tot i que no es tractava

del mateix mandatari, l'existència d'aquest espai privatiu de pastura podria indicar la importància d'aquesta activitat en l'economia de la família vescomtal a la vall de Castellbò (Baraut 1994-1995, doc. 12).

Del testament del bisbe Guisad II d'Urgell, de l'any 951, en destaquem les deixes referents a 100 ovelles, 13 parells de bous, 20 vaques amb nou vedells, 21 eugues, dos cavalls, un mul, sis ases i set pollins. Guisad II era fill de la família vescomtal d'Osona, concretament germà del vescomte Guadall (Riu 1995: 113, Baraut 1986-1987, doc. 8). Cal ressenyar la concentració de vaques als comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga. Molts animals, sobretot cavalls, mules, pollins i ovelles, foren llegats a amics i parents (Bolòs, Hurtado 2006: 108-109). Com podem comprovar, la cabana del bisbe Guisad II se centrava en la cria cavallar, ovina i vacuna; i també disposava de bestiar especialitzat en el treball agrícola, com els bous, i en el transport i el tir, com és el cas dels equins, sobretot els ases i el mul.

Un cas lleugerament diferent el trobem en el testament del bisbe Sal·la d'Urgell (1005), membre de la família vescomtal de Conflent. Entre les deixes hi trobem un cavall, dos ases, una somera, nou bous, i un mul. Aquesta cabana sembla guardar molta relació amb el treball agrícola, el transport i el tir (Bertran 1986: 229, Baraut 1980, doc. 288)⁵¹⁴.

Un altre exemple és el testament del comte Ermengol I d'Urgell (1007), el qual va llegar la quantiosa xifra d'un total de 100 porcs, 11 parells de bous i uns «*boves dominicos*». Entre totes les deixes, Ermengol I va beneficiar en bestiar només un monestir, el de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que va rebre un total de sis eugues i un nombre de bous sense especificar (Bertran 1986: 229, Baraut 1980, doc. 300). Aquesta cabana estava especialitzada en el transport, el treball agrícola i en la cria de bestiar porcí i equí. Aquell mateix any el comte va rebre un cavall, valorat en cinc unces d'or, per la venda d'un alou que tenia a Solsona (Baraut 1994-1995, doc. 35). Com bé sabem, el pagament de moltes transaccions es realitzava en terres i espècies, com és el cas d'aquest cavall.

La vescomtessa de Conflent, Guisla (1025), mare del bisbe Ermengol, va donar el 1025 un total de 100 ovelles a Sant Pere de la Portella, una somera a Sant Miquel de Cuixà, un cavall *spanesco* a Sant Pere de Rodes, una somera a Sant Llorenç prop de Bagà, una altra somera a Santa Maria de Serrateix, una mula i 20 porcs al seu fill Ermengol, dues eugues i 20 ovelles a la seva neta Sança, i una euga per a cada bisbe de l'Arxidiòcesi de Narbona (Bertran 1986: 229, Baraut 1981, doc. 401).

Com es pot comprovar en aquesta darrera deixa testamentària, la família vescomtal de Conflent, la qual va tenir entre els seus membres dos bisbes d'Urgell, Sal·la i el

⁵¹⁴ El bisbe Sal·la morí al castell de Gèlida i el sis de novembre del 1010 es va publicar el seu testament sacramental (Baraut 1980, doc. 314).

seu nebot Ermengol, tindria una cabana especialitzada en el bestiar oví, porcí i equí. Aquesta variada cabana estaria relacionada amb la cria ramadera, el transport, la producció agrícola, i en conseqüència amb la producció de productes derivats (carn, formatge i llana).

Com a conclusió, les cabanes ramaderes de l'elit del territori tenia a grans trets una especialitat que relacionem amb la cria i engreix de porcs, vaques i cavalls. Aquests animals es destinarien a l'alimentació, els treballs agrícoles i el transport. Els animals de treball agrícola com els bous deuien sortir de la pròpia cria vacuna, com també podria ser el cas dels muls en l'equina, tampoc aptes per a la reproducció. La possessió de cavalls i eugues amb indicacions del seu origen i pelatge denota la seva preferència per aquests animals, que sovint eren donats en testament a institucions religioses de cert relleu.

9.3.2. Les cabanes ramaderes i els pagesos

En un nivell inferior al de les cabanes dels nobles trobem la dels pagesos, més escadusseres a la documentació. Es creu que la pagesia a l'edat mitjana no era un estament social homogeni, motiu pel qual la documentació tendeix a ressenyar els esments de bestiar de l'elit pagesa més que els de la resta. La cabana ramadera dels pagesos a l'alta edat mitjana estava constituïda per ovins i suïds, mentre que el bestiar gros, molt exigent en pastura hi era més escàs (Riera 2004: 757-758).

A continuació esmentem una sèrie d'exemples de mencions de bestiar pertanyents a personatges integrants de l'elit pagesa, que hem extret bàsicament de testaments de la segona meitat del segle XI, relacionats amb la catedral d'Urgell⁵¹⁵. Aquest seria el cas del testament d'un home anomenat Guitard, que va llegar el 1058 una vaca que tenia a la Boixedera i una altra que tenia a la vall d'Andorra a la canònica de Santa Maria d'Urgell (Baraut 1983, doc. 710). Un altre home, anomenat Ramon, va llegar el 1071 en el seu testament una vaca, un ase i les seves ovelles a la seva esposa (Baraut 1983, doc. 734). La publicació sacramental del testament d'un home anomenat Guillem, de l'any 1065, indica que el finat llega una euga i un pollí, conjuntament amb les ovelles, cabres i porcs (Baraut 1983, doc. 773). Isarn, que era sacerdot, possiblement originari d'aquesta elit pagesa, va llegar a la canònica d'Urgell quatre porcs, quatre moltons i cinc oques (Baraut 1983, doc. 816). Isarn Guadall, que hauríem de posar entre aquesta elit pagesa i el nivell més baix de la noblesa, va llegar l'any 1074 a diferents persones i institucions tres muls, una somera, un bou que tenia a Andorra i un conjunt de vaques (Baraut 1983, doc. 866).

515 Aquests exemples foren utilitzats a la conferència «La ramaderia a Andorra entre els segles XI i XII» que vaig impartir en línia el 27 de maig del 2020 per a l'Institut d'Estudis Andorrans - Centre d'Estudis Històrics i Polítics en el marc del cicle *Càpsules d'Història d'Andorra en temps de desconfinament*.

Com a conclusió, les vaques que trobem documentades en aquests exemples es podrien relacionar amb l'existència de pastures i amb una probable transhumància, atès que en un cas s'esmenta que se situava a Andorra. La resta de la cabana concorda amb el que planteja Antoni Riera amb certa major presència d'ovins i suïds.

9.3.3. Les cabanes ramaderes als monestirs del comtat d'Urgell

La relació del monaquisme amb la ramaderia l'hem de cercar en la pròpia economia i en la subsistència de la comunitat monàstica. Les seves arrels documentals les trobem en una obra de referència del monaquisme de tall benedictí, ens referim a *Vida de Sant Benet d'Aniana*, que un monjo anomenat Ardó va escriure l'any 821. Aquesta obra biogràfica de caràcter hagiogràfic esmenta molts aspectes de la vida del religiós que va reimplantar la Regla de Sant Benet als territoris que restaven sota el domini dels carolingis (Baumes 2001). En el punt número 26 de l'esmentada obra, Ardó indica que els monjos tenien el costum de dur el bestiar en llocs muntanyencs on hi bastiren un petit oratori⁵¹⁶. Aquesta petita cita ens mostra dos aspectes de la vida monàstica que guarden relació amb l'economia d'un monestir: la ramaderia i la transhumància.

L'esment documental de bestiar per part d'una comunitat monàstica és una forma de demostrar la pràctica de la ramaderia per part d'aquell cenobi. Com en el cas de la noblesa, la documentació no és prou rica en indicacions de bestiar vinculats als monestirs. Un dels pocs exemples els trobem en la documentació del monestir de Sant Miquel de Cuixà (Conflent), que aporta unes de les sèries de bestiar de diferent tipologia més interessants per a l'estudi de la ramaderia en el monaquisme català, vegem-ho: Protasi i un conjunt de clergues provinents d'Urgell van deixar el 871 la seva diòcesi amb permís del bisbe Guisad I per reforçar la comunitat del monestir Sant Andreu d'Eixalada⁵¹⁷. Protasi hi va aportar rendes i una cabana de bestiar formada per: un cavall, quatre eugues, un mul, dos ases, dos bous, quatre vaques amb els seus vedells, 30 ovelles, 26 porcs i dos gossos. La resta de religiosos hi van aportar: dos cavalls, quatre eugues, un ase, tres bous, cinc vaques, sis vedells, vuit porcs i 20 ovelles (Bertran 1986: 223, d'Abadal 1970: 377 i 382).

Un anys més tard, el 878, un aiguat va destruir el monestir de Sant Andreu d'Eixalada i com a conseqüència, els monjos es van desplaçar a un altre indret, més obert i pla, per fundar el 879 el monestir de Sant Miquel de Cuixà. En un inventari del monestir

516 [...] 26. *Dans les lieux montagneux où les frères avaient coutume de demeurer pour faire paître leurs troupeaux, ils s'étaient bâti, pour leurs prières, un petit oratoire [...]* (Baumes 2001: 84).

[...] *in montibus autem, in quibus fratres soliti erant alendarum ovium curam habentes habitaté, sibi ad orandum exiguum oratorium construxerant [...]* a Ardone, *Vita Benedicti abbatis Anianensis et Indensis auctore Ardone* a [...] (Waitz 1887).

517 [...] *Proinde comperiat omnium vestrorum praesentium scilicet et futurorum solertia quoniam sacerdotes septem liberi genere, id est, Witiza, Protasius, Victor, Lucanus, Guntfredus, Recceswindus, Sanctiolus venientes ex parrochia civitatis Orihel, accepta a Wisado ipsius civitatis episcopo licentia verum et adjutorio, sed alii post eis conjuncti homines liberi Atila, Baro, Leodomirus, cum reliquis eis se conjungentibus, secesserunt ad locum qui dicitur Eixalada juxta fluvium nomine Tete [...]* (d'Abadal 1955: 88-90, doc. 1).

del 878 comprovem com el capital invertit en la cabana ramadera 24 anys abans havia variat: es van mantenir els animals de tir i els de transport, tret dels bous, que van passar de cinc a 20. El nombre de la resta d'animals va augmentar considerablement: 500 caps de bestiar de llana, 100 vaques, 50 eugues i 40 porcs. A aquest còmput hi calia sumar 100 arnes d'abelles (Bertran 1986: 223, Riu 1995: 112). Aquestes relacions de bestiar lliguen els cenobis d'Eixalada i de Cuixà amb una activitat ramadera de certa importància. L'augment del nombre de bous podria estar relacionat amb l'augment del domini de Cuixà en terres baixes del Conflent, molt més aptes per l'agricultura que les muntanyenques d'aquesta comarca (Bertran 1986: 224).

El cas més precís d'una relació de bestiar en un monestir del comtat d'Urgell el trobem l'any 960 al petit cenobi de dependència episcopal de Sant Pere de Graudescales, concretament en el document de la fundació de la comunitat benedictina. El prevere Francemir, possiblement vinculat a l'antiga canònica que hi havia en aquell lloc, va donar per a la nova comunitat sis eugues, tres porcs, 100 caps de bestiar entre ovelles i cabres, cinc vaques, quatre bous i dos ases. El prevere Belló, també vinculat a l'antiga canònica i proposat com a abat per part de Francemir al bisbe i al comte, va donar a la nova comunitat un cavall amb el seu fre, un parell de bous, un ase i 10 caps de bestiar entre ovelles i cabres. Els dos clergues donaren en total la gens menyspreable xifra de sis eugues, un cavall, tres ases, cinc vaques, nou porcs, 110 ovelles i cabres, i tres parells de bous (Baraut 1978, doc. 34).

L'existència de documents on hi surten esmentats caps de bestiar podrien exemplificar la presència de cabanes de diferent tipologia. Ho comprovem tot seguit, començant per dues donacions que atorgaven drets de pastura al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, i continuant per un conjunt de testaments, donacions, una venda i una convinença.

La donació apòcrifa de la cel·la de Sant Esteve d'Umfred, per part d'un inexistent comte Frèdol de Cerdanya, al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles l'any 815 incloïa també uns drets de pastura d'ovelles i bestiar gros en un terme que englobava bona part de l'obaga de la plana de la Cerdanya en el sector d'Alp i de la Molina⁵¹⁸. En concret, les ovelles, vaques i eugues del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles podien péixer en una immensa àrea de pastura que comprenia zones riberenques i d'alta muntanya de la Cerdanya.

Un altre document, força més tardà, de l'any 1045, és el de la donació d'un alou, per part d'Arnau Dacó i la seva muller Ermeniarda, filla dels vescomtes de Pallars. Arnau, que senyorejava la Ribalera, al límit de Pallars amb Urgell, va incloure-hi també el dret de pastura d'ovelles, bous, vaques, eugues i porcs en el terme del referit castell⁵¹⁹.

518 [...] *Et in super dono ego iam dictus comes paschua ovibus et armentis de supra dicta cellula Sancti Stephani et Sancte Ylarii egredientibus et regredientibus usque in Petra Fixa et usque in collo de Tauri Cubile et usque in Plano de Pozes et usque in collo de Palo et in collo de Garrexer et usque in flumine Segor [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 4).

519 [...] *Et si abbates et monachi Sancti Saturnini illorum peccora voluerint abere infra terminos de ipso castro iam dicto oves aut boves vel vaccas sive eques vel porcos, omnem decimam illis concedimus et pastura quantum usare potuerint [...]* (Baraut 1994-

Pel que concerneix als testaments, un document que esmenta una vinculació força primigènia de bestiar amb un monestir és l'acta de consagració, l'any 901, de l'església de Sant Fruitós de Guils. En la part de les deixes a la nova església hi destaca un testament, en el qual el prevere Deodat, constructor de la nova església, dona al monestir de Santa Cecília d'Elins un passionari, una vinya, dues eugues, dues vaques i un ase (Baraut 1978, doc. 14).

En l'apartat de les cabanes ramaderes de la noblesa hem esmentat en primer lloc la que surt referenciada en el testament del comte Borrell II l'any 993. Com hem comprovat, el comte va llegar caps de bestiar vaquí i equí a diferents esglésies i monestirs. La donació més important en nombre d'animals va ser a Sant Pere de Rodes, concretament els va llegar 100 vaques que havien d'anar destinades a sufragar les obres de l'església. El comte només va efectuar deixes de bestiar als monestirs urgellencs de Sant Llorenç de Morunys (dues eugues i dues vaques), Sant Andreu de Planeses (dues eugues i dues vaques), Sant Climent de Codinet (dues eugues i dues vaques), Sant Andreu de Trespunts (dues eugues i dues vaques) i Sant Pere de Graudescales (dues eugues i dues vaques). En canvi, els monestirs de Santa Cecília d'Elins i de Sant Sadurní de Tavèrnoles van rebre diversos alous comtals però cap deixa de bestiar (Baraut 1980, doc. 232)²⁰.-

Una deixa similar era la del seu successor, el comte Ermengol I, el qual en el seu testament, redactat el 1007, establí també que un nombre indeterminat de bous i un total de sis eugues, animals de cria, transport i tir, que havien de ser llegades al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles²¹.

L'any 1013, la publicació sacramental del testament d'un prevere anomenat Martí indicava que fossin lliurades al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles «*solidata una de bestias*» i al de Santa Cecília d'Elins dos bous i un ase (Baraut 1981, doc. 328). La *solidata*, el sou d'animals, ens relaciona una quantitat de bestiar que el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles havia de rebre equivalent a aquesta quantitat monetària.

No deixem els testaments, un levita anomenat Ramon va testar el 1045, en motiu d'un viatge a Santa Jaume de Galícia i llegava a Santa Cecília d'Elins els porcs que

1995, doc. 65). Referent a Arnau Dacó veure (Gascón 2019b).

520 [...] et a cenobio sancte Cecilie remaneat ipse alaudes de Puiolo et ipse alaudes quod abeo in Nargone ab integrum. Et a cenobio sancti Andree in Sentilias remaneat ipse alaudes de Sallente, qui fuit de Ermomiro. Et ad domum sancti Felici in Civitate remaneat ipsa Perella cum suos termines. Et ad domum sancte Marie in Riopullense remaneat ipse alaudes de Codonieto cum suos termines et cum ipsa ecclesia et decimis et primiciis ab integrum. Et ad cenobio sancti Saturnini remaneat ipse alaudes de Lordano, terras et vineas quantum ibidem abeo [...] (Baraut 1980, doc. 232). El comte Ermengol I ratifica en el seu testament, signat l'any 1009, el llegat del Pujol que va fer el seu pare al monestir de Santa Cecília d'Elins [...] Et ad Sancta Cecilia cenobio in valle Elins remaneat ipse alodes de Puiol, quod Borrellus pater meus ibi dedit [...] (Baraut 1980, doc. 300).

521 [...] ad sancta Cecilia cenobio in Valle Elins V Uncias de auro, ad Sancto Andrea cenobio Sentilias uncias II de auro, et sancto Saturnino cenobio uncias XXV de auro et equas VI et bancheas [...] [...] et ad sancto Andrea cenobio in Planezas uncias II de auro, et ad sancto Michaelae in Ponte Uncia I de auro [...] (Baraut 1980, doc. 300). El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va ser el més beneficiat en deixes d'or dels monestirs urgellencs i l'únic que va rebre bestiar del comte.

tenia a l'Espuella, a Paracolls; i els que tenia al lloc de l'Argelagosa, a Sant Andreu de Trespunts (Baraut 1982b, doc. 588)²².

Un altre document es tracta d'una venda, en concret de la duta a terme l'any 1048 per l'abat Guillem i tota la comunitat de Tavèrnoles, que consistia en un alou a Cornellana, pel preu d'un mul valorat en quatre unces d'or hispànic. Amb aquesta transacció, el monestir adquiria un animal per al tir i el transport (Baraut 1994-1995, doc. 66).

Un sacerdot anomenat Vives va ordenar el 1051 en el seu testament que un total de 15 *bestias*, que tenia a Sant Girvés de Llobera, fossin lliurades al monestir de Santa Cecília d'Elins (Baraut 1983, doc. 642). Poc temps després, el 1066, un cavaller, de nom Ramon Adalbert, va ordenar el 1066 en el seu testament llegar dues eugues al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 76).

Segons va recollir Juan Gaspar Roig, la donació al monestir de Santa Maria de Meià, per part de la noble Garsenda l'any 1077, que consistia en un castell anomenat Arquera, a Rialb, contemplava també un cens de tres moltons (Meià, doc. 20, annex 1).

El conveni entre l'abat Pere de Sant Sadurní de Tavèrnoles i el noble Isarn Gilabert sobre la tinença de la batllia d'Isona establia l'any 1088 que aquest podia llaurar amb els bous i rebre la meitat del que se n'extreia de les terres (Baraut 1994-1995, doc. 96). La donació en feu de l'alou de Ger per part de l'esmentat Pere de Sant Sadurní de Tavèrnoles a un home anomenat Pere de Pere indicava que aquesta havia de lliurar anualment un porc de cens a la comunitat monacal (Baraut 1994-1995, doc. 97).

Per finalitzar, el comte d'Urgell Ermengol V va vendre el 1099 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles un alou pel preu de 40 unces d'or de València, que era el preu que el document indicava que era d'una mula (Baraut 1994-1995, doc. 108).

Com a conclusió, no podem conèixer si el destí del bestiar especificat en aquestes donacions i testaments anava a engrossir les cabanes ramaderes dels monestirs. Voldríem imaginar-nos que deuria ser així, en cas contrari els animals serien intercanviats per les pròpies comunitats monàstiques en funció de les seves necessitats. En aquests documents podem comprovar l'existència d'uns ramaders de diferent envergadura, com els comtes Borrell II i Ermengol I, que convivia amb uns altres de menys estatus, com el prevere Martí, el levita Ramon, el sacerdot Vives i el cavaller Ramon Adalbert. Destaquem la presència de porcades, com un grup d'aquests animals en una àrea de piemont, a Paracolls, on hi abunden també les alzines. En una latitud similar, a Llobera, indiquem també les 15 *bestias* que el sacerdot Vives llegà a Santa Cecília. Pel que concerneix als porcs convé indicar també la seva presència com a animal de renda de carn viva per al pagament de diferents censos i tributs, com seria el cas del porc de l'alou de Ger i els dos moltons anuals que el monestir de Meià havia

522 Possiblement es tracta de la casa anomenada Argelagosos de l'actual terme de Bassella (UTM 358915-4653050).

de rebre pel castell d'Arquera. Per finalitzar, cal insistir que les donacions de bestiar en dotalies o en establiments de comunitats monàstiques, com les de Sant Pere de Graudescales, podien significar la creació del nucli ramader de la nova comunitat.

9.3.4. Relació de bestiar per a cada monestir

En aquest apartat ens proposem conèixer com eren les cabanes dels diferents monestirs, per aquest motiu indiquem la distribució del bestiar documentat en els diferents monestirs del comtat d'Urgell (taula 30, annex 2). També hem anotat en una taula el nombre de bestiar vinculat a cada monestir (taula 31, annex 2) i en una altra el nombre del que hi surt només esmentat sense indicar-ne la xifra (taula 32, annex 2). Finalment, en una altra taula hem equiparat les quantitats de bestiar d'un tipologia que ressenya un document amb un esment i ho hem sumat a la resta d'esments de bestiar que no indiquen la xifra. D'aquesta manera podrem comptabilitzar el total d'esments de bestiar recollits sense necessitat d'indicar el seu número (taula 33, annex 2)⁵²³. Els càlculs de les taules ens reflecteixen les quantitats i esments de bestiar que tenia cada monestir, dels quals en podem concretar l'especialització de la cabana ramadera.

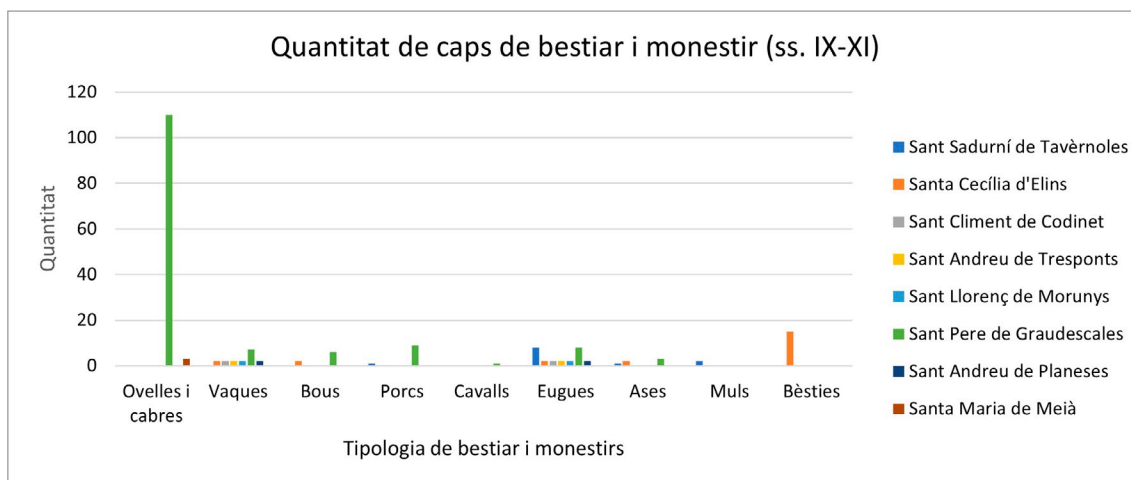
Els 16 actes documentals analitzats que recullen les quantitats i els esments de bestiar són sis testaments, set donacions, dues vinculades a la fundació de la comunitat benedictina d'obediència episcopal de Sant Pere de Graudescales, dues vendes i un conveni (taula 30, annex 2).

El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles conté documentades un total de vuit eugues, que es corresponen a la deïxa del testament d'Ermengol I (sis eugues) i del testament de Ramon Adalbert (dues eugues) (Baraut 1980, doc. 300, Baraut 1994-1995, doc. 76) (gràfic 14). Com podem comprovar, des d'un punt de vista quantitatiu, la documentació ens mostra majoritàriament una cabana formada per eugues, que eren animals de cria, transport i de tir.

Si prenem en consideració els esments de bestiar, hem de centrar-nos en la donació de Sant Esteve d'Umfred, de l'inexistent comte Frèdol, i en la de l'alou de Serret, per part del noble Arnau Dacó. La primera facultava el dret de pastura d'ovelles en una àrea de la бага cerdana; i la segona el de péixer ovelles, vaques, bous, porcs i eugues del monestir a l'esmentat alou pallarès (Baraut 1994-1995, docs. 4 i 65) (gràfic 15).

La suma dels esments de bestiar i de les quantitats, en valor 1 per a cadascuna, atorguen igualment a les eugues una majoria sobre la resta d'animals, un total de tres, amb el mateix número que els bous, un animal dedicat al treball de camp. La deïxa del prevere Martí de *bestias*, sense especificar-ne el nombre, es tractaria d'un número indefinit de diferents espècies de bestiar gros o petit (Baraut 1981, doc. 328). En conclusió,

523 Donem el valor 1 a cada quantitat, com si es tractés d'un esment.

Gràfic 14. Distribució de caps de bestiar per a cada Monestir (ss. IX-XI).

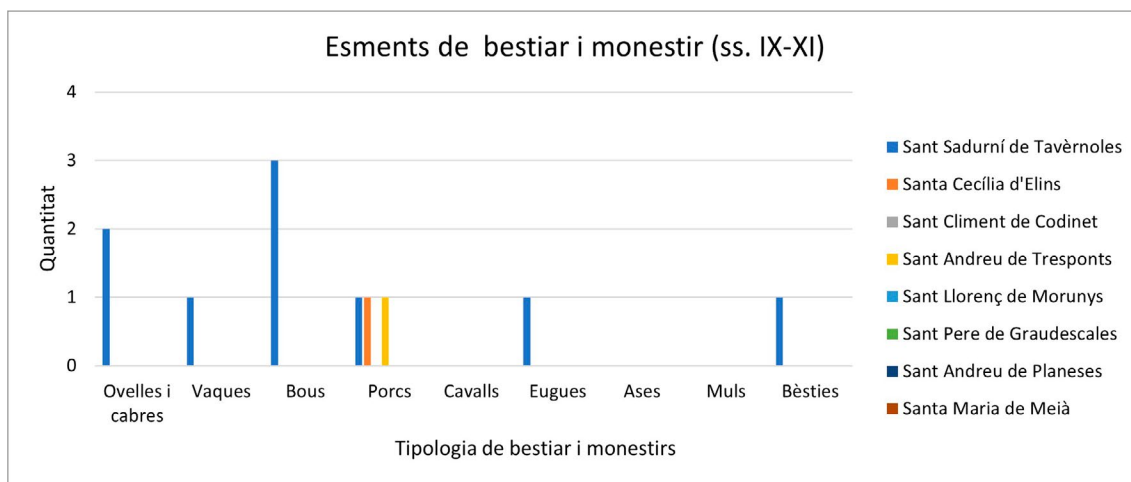
Font: Taula 31. Autor. Climent Miró i Tuset.

la cabana de Sant Sadurní de Tavèrnoles, segons les citacions dels documents, destaca les eugues per damunt dels altres animals i indica la possible existència de ramaderia d'ovelles, vaques, bous, porcs i eugues, segons remarca la donació d'Arnau Dacó (gràfic 16).

En canvi, el monestir de Santa Cecília d'Elins mostra una cabana de bestiar encapsalada per un total de 15 *bestias*, que reben del testament del sacerdot Vives, localitzades a Sant Girvés de Llobera, una àrea meridional on aquest monestir no hi tenia cap domini (Baraut 1983, doc. 642) (gràfic 14). Recalquem la donació de Deodat, recollida el 901 a l'acta de consagració de l'església de Guils del Cantó, amb un total de dos vaques i dos eugues (Baraut 1978, doc. 14). Cal recordar que es tracta d'una donació que té lloc pocs anys després de la fundació del monestir de Santa Cecília d'Elins, aprofitant la consagració d'una església construïda en una vall veïna, situada a molt poca distància del referit cenobi. Entre les deixes, també cal recalcar les del testament del levita Ramon (1045), que va llegar un nombre indeterminat de porcs que es trobava a l'Espuella, a Sant Esteve de Paracolls, un domini de Sant Cristòfol de Salinoves, situat en una zona de pastura de garrigues (Baraut 1982, doc. 588).

La documentació analitzada recull esments de vaques, bous, porcs, eugues, ases i les indeterminades *bestias*. Tanmateix, cap dels documents relatius a quantitats i esments de bestiar vincula el monestir de Santa Cecília d'Elins amb ovelles i cabres (gràfics 15 i 16).

Com bé sabem, el monestir de Sant Pere de Graudescales és el que disposa de més quantitat i esments de bestiar a la documentació, concretament només en un total de tres actes: els dos primers es corresponen a donacions del sacerdot Francemir i del prevere Belló en el moment de fundar el monestir de dependència episcopal, i el tercer al testament del comte Borrell II (Baraut 1978, doc. 34, Baraut 1980, doc. 232) (gràfics 14 i 15).

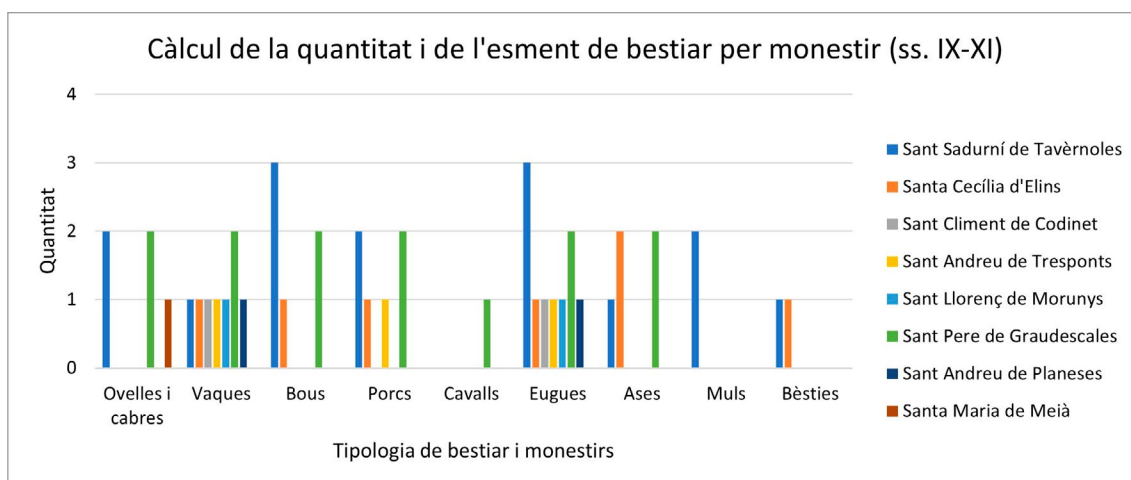

Gràfic 15. Distribució dels esments de caps de bestiar per monestir (ss. IX-XI).

Font: Taula 32. Autor: Climent Miró i Tuset.

El total de 110 ovelles i cabres, cinc vaques, sis bous, nou porcs, un cavall, sis eugues i tres ases mostrarien l'existència de possibles cabanes d'aquest bestiar, amb certa especialització de la reproducció (cria). Com podem comprovar, tot i la migradesa documental relativa aquest monestir de dependència episcopal, la seva cabana, almenys documentalment en un període molt concret deuria ser considerable, sobretot si la comparem amb la resta de comunitats.

En canvi, els monestirs de Sant Climent de Codinet, Sant Andreu de Trespunts i Sant Llorenç de Morunys contempen bàsicament com a única citació de bestiar la deixa testamentària del comte Borrell II (Baraut 1980, doc. 232) (gràfic 14). Només el de

Gràfic 16. Distribució de la suma de les quantitats (valor 1 per a cada quantitat) i els esments de bestiar (valor 1 per a cada esment) dels monestirs del comtat d'Urgell (ss. IX-XI).

Font: Taula 33. Autor: Climent Miró i Tuset.

Tresponts en destaca una altra, el de la deixa testamentària del levita Ramon, de l'any 1045, amb uns porcs situats a l'Argelagosa (Baraut 1982b, doc. 588).

Els tres moltons que cada any el monestir de Santa Maria de Meià havia de rebre del terme del castell d'Arquera, com a conseqüència de la donació que va realitzar el 1077 la noble Garsenda és l'única referència de bestiar vinculat al referit cenobi (Meià, doc. 20, annex 1). Aquest bestiar no formava part directament de cap cabana vinculada als monjos d'aquest monestir i sortia del que pagaven els habitants d'aquell terme. L'existència d'aquest bestiar, més que mostrar una vinculació del monestir amb la pràctica ramadera, indicaria l'existència d'unes tributacions anuals favorables al cenobi. Les rendes percebudes amb animals vius podrien contribuir a la consolidació d'un ramat inicial en un moment previ a l'adopció de tècniques de reproducció adequades que permetrien obtenir una cabana adaptada a les condicions del territori (Oliver 2003: 235-236).

Com a conclusió, algunes dades de bestiar que recullen aquests documents no són prou orientatives per indicar si els monestirs beneficiaris se centraven en la ramaderia, sobretot quan es tracta de deixes de petites quantitats. Una situació diferent és que continguin un nombre considerable de caps de bestiar, com és el cas de Sant Pere de Graudescales, en un moment com el de la fundació de la comunitat monàstica benedictina, similar al de Sant Miquel de Cuixà, o el que es reflecteix a les concessions de drets d'empriu per al bestiar de Tavèrnoles a la бага cerdana i a Serret.

En concret, destaquem l'especialització de Tavèrnoles en les eugues damunt de la resta de bestiar i la manca de referència de bestiar oví en un monestir muntanyenc com Santa Cecília d'Elins.

Tanmateix, les dades de bestiar tampoc indiquen la pervivència en el temps (800-1100) d'aquesta activitat, atès que són poc nombroses, només 16 documents. Sempre les haurem de contrastar amb l'estudi dels seus tipus de dominis, sobretot els que estan vinculats amb les activitats ramaderes, i la seva situació en el territori.

10. ELS ESPAIS RAMADERS MONACALS

En aquest capítol analitzem els diferents espais ramaders vinculats als monestirs urgellencs, estiguin situats dins o fora del comtat. Comencen amb un apartat de categorització i descripció, per continuar amb un altre de distribució de les pastures, els prats, les garrigues, les deveses, les rouredes i els emprius

10.1. Categorització i descripció dels espais ramaders

Bona part de la documentació referida a donacions i vendes d'alous, castells, esglésies i viles, mostra una llista dels diferents espais que els integren, entre els quals hi trobem els que poden ser destinats a activitats ramaderes, com les pastures (*pascuis*), les garrigues (*garricis*) i els prats (*pratis*), que conjuntament reben el de *pasturales* o pastures (Arbués, Oliver 2001: 18). Altres espais ramaders que podem afegir als precedents són les deveses (*defensa*) i també les rouredes (*glandiferis*).

En molts d'aquests espais, el pagès també en podia obtenir altres recursos, com el de llenyar les alzineres i rouredes. Les parcel·les de terra i de vinya eventualment també podien tenir un ús ramader, per exemple amb la pastura dels rostolls després d'una collita de cereal. La pastura en aquests espais purament agrícoles proporcionava abonament per a la terra.

Les pastures

Els documents no ens permeten conèixer quina era la configuració exacta dels *pascuis*. Tampoc hem trobat la localització concreta de cap pastura en la documentació que hem analitzat. Tanmateix, el seu emplaçament territorial no es limitava a les altituds i latituds superiors. Les podem localitzar en diferents indrets, com les de mitja alçada situades en els marges dels espais agraris i sota de les àrees de pastura d'alta muntanya, en dominis de boscos i de matolls (Oliver 2003: 229, Rendu 2001).

Les pastures (*pascuis*) poden vincular-se també amb la presència d'un sistema de rotació agrícola o de guaret. Cal ressenyar que aquest tipus d'agricultura encara no estava generalitzat al segle IX a tots els espais agraris pirinencs del Pallars i de la Ribagorça, on encara hi deuriem perviure tècniques de conreu itinerant basades en la crema d'erms per a la seva transformació en terres de conreu (Oliver 2003: 212). Així mateix, la ramaderia en terres de guaret bianual possibilitava també l'enriquiment del subsol amb el fem del bestiar.

En altres casos, s'indica que durant el segle IX i la primera meitat del segle X, els prats i els guarets van garantir una autonomia ramadera als pagesos, que utilitzaven espais de

pastura privats i comunals. Quan aquestes zones no eren suficients, els pagesos encaminaven els seus ramats cap als erms fiscals, on els agents locals de l'administració els deixaven herbejar a canvi del pagament de l'impost del *pascuarium* (Riera 2004: 753).

Els prats

Segons el diccionari Alcover Moll, el prat és una extensió de terra on es deixa créixer l'herba per a la pastura o el farratge⁵²⁴. Els podem dividir en diferents tipologies segons la seva altura: Alguns, que es troben a l'estatge alpi, cap als 2.200 i el 2.300 metres d'altitud, són els que coneixem com a prats alpins. Uns altres s'emplacen a menor alçada, a l'estatge subalpi, entre els 1.700 i els 2.200 metres d'altitud (Palet, Orengo 2004-2009: 17-18)⁵²⁵. La presència d'aquests prats, que conviuen amb àrees de pastura obertes de l'estatge subalpi, pot relacionar-se amb la desforestació de la pineda per a la pràctica de la pastura. Aquest seria l'exemple de la vall del Madriu en el període comprès entre els segles VI-VII i X-XII. Cal destacar que molts d'aquests prats sorgiren d'incendis que desforestaven i aclarien les pinedes per a mantenir-hi les activitats ramaderes (Orengo, 2010: 282-287).

Un altre tipus de prat se situa a menys altura, en superfícies planes i properes als rius, que combinen el seu ús com a pastura amb el de producció d'herba per a farratge. Durant el segle XIX es va produir a la Cerdanya la construcció de recs que van transformar grans espais de conreu cerealístic en prats⁵²⁶. Els prats més antics, anteriors a la construcció d'aquests recs, se situaven prop dels rius, dels torrents i dels rierols secundaris. Molts estaven envoltats de murs i d'arbres (salzes, verns i freixes). Els trobem fossilitzats en topònims antics, com és el cas dels exemples de: la prada, el prat de baix o els prats magres (Rendu 2003: 47, Kirchner *et al.* 2002: 45-16). Una part dels cabals de rius i torrents del Pirineu era destinat al regadiu de prats de dall (Riera 2004: 755)⁵²⁷. Aquests espais proporcionaven farratge per al bestiar que romanien estabulat, sobretot a l'hivern, quan la majoria de terra restava improductiva, sobretot a les àrees pirinenques.

L'existència de recs i de les canalitzacions de molins podria també vincular-se amb la presència d'aquests prats de regadiu. En trobem alguns exemples a la vall baixa del Llobregat i del Vallès (Riera 2004: 755). Aquests prats de dall se situaven als sectors més deprimits dels espais agraris del Pirineu del Pallars i de la Ribagorça, concretament prop dels rius, on l'excés d'aigua freàtica i les inundacions no permetien altres conreus (Oliver 2003). Aquesta afirmació contrasta amb l'existència de les *insulae*,

524 (DCVB veure «prat»).

525 Aquestes altituds es corresponen a la vall del Madriu-Perafica-Claror, àrea d'estudi de la recerca de Josep Maria Palet i Hèctor Orengo.

526 Aquest també és el cas de la subcomarca de l'Urgellet amb la construcció dels recs dels Quatre Pobles i el de l'Olla i Segalers (Obiols 2020: 115-137).

527 Riera cita (Junyent 1992, doc. 75).

que van esdevenir espais de conreu ideals per a l'horta, amb l'existència de canyars i llinars (Martí 1998: 116-118).

Les garrigues

El diccionari d'Alcover i Moll defineix una garriga com a un terreny no conreat, poblat de mates, arbusts i arbres no gaire grossos⁵²⁸. En general, podem dir que les garrigues serien uns espais no dedicats al conreu, que se situen en diferents altituds, i com la seva definició indica, estarien formades per una vegetació de matolls i d'arbusts. Les garrigues tindrien certa consideració en una latitud baixa, situada al piemont dels Prepirineus, coneguda amb el nom de *Sub montanione* a la documentació del monestir de Santa Cecília d'Elins. Un exemple en seria la garriga de Paracolls, situada prop de Sant Cristòfol de Salinoves. En època moderna, aquestes zones de garrigues eren un dels llocs d'aturada hivernal dels ramats de companyies andorranes (Codina 2005: 166). Aquests espais ramaders del piemont se situaven aproximadament entre els 600 i els 1.200 metres d'altitud.

Les garrigues asseguraven el manteniment dels ramats durant l'hivern. Els responsables dels ramats havien de tenir cura de mantenir aquests espais xeròfits per a la ramaderia, que eren de qualitat inferior als *pasquis* (Oliver 2003: 246).

Les deveses

El diccionari d'Alcover i Moll indica que la devesa és un tros de terra abundant d'herba destinat a la pastura, que en certs indrets del territori lingüístic català conté també arbres⁵²⁹. Tanmateix, es podria definir també com a unes terres, generalment boscos i pastures, amb uns usos i aprofitaments reservats i que de vegades podien ser closes o tancades (Bolòs 2004: 355).

Es relaciona la seva expansió amb l'escassetat d'herba i d'erms durant els segles XII i XIII. Aquesta carestia hauria provocat l'afitament de boscos i prats com a espais tancats (Riera 2004: 753). Com podem comprovar, la seva aparició és anterior, atès que en trobem de documentades a mitjan del segle X amb la denominació de *defensa* (Marquès 2002-2005, doc. 48).

En època moderna, a Andorra, aquest terme feia referència a un espai reservat, d'origen comunal, situat al fons de la vall que es destinava al conreu i que a l'any de repòs o de guaret podia tenir un ús pastoral i de prat de dall. Tant aquestes defenses d'època moderna, com les deveses medievals, també estaven tancades (Codina 2005: 44-47). El seu significat en època moderna podria ser similar a la dels vedats (Oliver 2003: 225, Codina 2005: 59).

528 (DCVB veure «garriga»).

529 (DCVB veure «devesa»).

Els farraginals, que a la documentació surten com a *ferregenales*, eren petits closos irrigats destinats a la producció de farratge, que se solien situar prop dels estables. La seva expansió va provocar la progressiva estabulació del bestiar major (vaques i cavalls), atesa la substitució de la pastura pel fenc (Riera 2004: 755). La importància dels farraginals estaria relacionada amb un progressiu augment dels espais agrícoles en detriment dels pastorals i amb l'estabulació del bestiar gros.

Les rouredes i les alzineres

Els boscos de fagàcies —rouredes i alzineres—, que trobem documentats amb la denominació de *glandiferis*, es destinaven també a la ramaderia dels suïds. Els porcs hi pasturaven alimentant-se dels glans del terra, baies i arrels.

A Andorra són encara avui conegudes les famoses rouredes, que se situen en indrets del fons de la vall central, a l'entorn dels 1.000 metres d'altitud, en àrees veïnes de prades irrigades per recs laterals provinents del riu Valira. Aquestes rouredes s'emplacen normalment al costat solà de la vall, entre el límit de les esmentades prades i els primers metres del vessant de la muntanya, com és l'exemple de les de Sansa i del Cedre d'Andorra la Vella. Tanmateix, també en podem trobar en àrees obagues, com succeeix amb la roureda de Moles, situada també al terme d'Andorra la Vella. L'existència d'aquestes rouredes podria respondre a certa intencionalitat de conservació per a la ramaderia porcina i l'obtenció de recursos alimentaris (glans) i forestals (fusta i llenya). Els boscos d'alzineres també poden sortir mencionats amb el topònim cerqueda (*cerketa*) i cercèdol, que possiblement en seria un diminutiu (Miró 2019)⁵³⁰.

Espais ramaders andalusins

Les almúnies del Mascançà disposaven dels seus propis espais d'ús ramader, probablement amb «*pratis et pascuis*», ubicats prop d'àrees lacustres (Brufal 2013: 336). Les alqueries d'aquesta regió, més allunyades dels centres urbans que les almúnies, disposaven d'uns espais de secà comunitaris, aptes per a la pastura, que es trobaven distanciat de les àrees de conreu de regadiu i de secà. Aquesta zona de secà no s'ha de considerar marginal, atès que s'explotava com a àrea ramadera (Brufal 2013: 206).

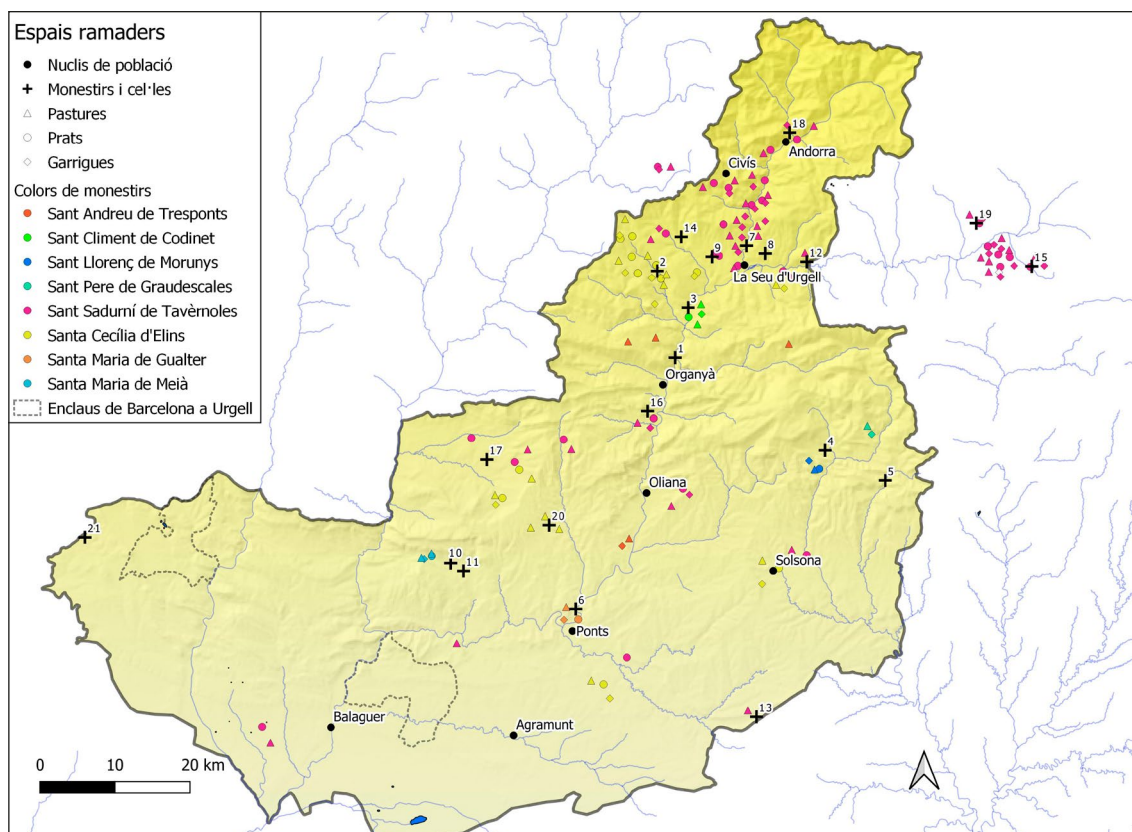
10.2. Distribució de les pastures

Els espais que reben aquesta denominació apareixen distribuïts en tota la geografia de l'àrea d'estudi (mapa 63). El més meridional es corresponia al de l'almúnia situada al pla del sud de Balaguer, que el comte Ermengol V va donar el 1094 al monestir de Sant

530 (DCVB veure «cerqueda»), (DCVB veure «cercèdol»), (OC veure «cerqueda») i (OC veure «cercèdol»).

Sadurní de Tavèrnoles; mentre que la més septentrional faria referència a l'íntegrat en un alou a Engordany, que un home anomenat Valeri va donar l'any 1000 al referit cenobi (Baraut 1994-1995, docs. 31 i 100). Així, les pastures de l'almúnia del pla Balaguer serien les que es trobaven a menys altura, cap a uns 250 metres d'altitud, mentre que les més altes se situaven a la tosa d'Alp (2.536 m), dins del comtat de Cerdanya. Les més altes dins del comtat d'Urgell les situariem al sector nord-occidental, al límit amb el comtat de Pallars, entre els estatges montà i subalpí, en concret a l'alou de Tèrmens (c. 1.640-2.000 m), el de Serret (c. 1.800-2.000 m) i Castelló (c. 1.640-2.000 m).

Com hem indicat, la documentació no permet una localització concreta i tampoc disposem de prou informació de la seva configuració. Probablement aquests espais es podrien localitzar en zones perifèriques de diferent altitud (Oliver 2003: 229, Rendu 2001).

Mapa 63. Distribució de les pastures, els prats i les garrigues pel conjunt del comtat d'Urgell (800-1100) amb la situació dels monestirs i de les cel·les (1 Sant Andreu de Trespunts, 2 Santa Cecília d'Elins, 3 Sant Climent de Codinet, 4 Sant Llorenç de Morunys, 5 Sant Pere de Graudescales, 6 Santa Maria de Gualter, 7 Sant Sadurní de Tavèrnoles, 8 Sant Andreu de Planeses, 9 Sant Martí de Canals, 10 Santa Maria de Meià, 11 Sant Pere de l'Obac, 12 Sant Andreu de la Quera, 13 Sant Celdoni de Cellers, 14 Sant Vicenç dels Torrents, 15 Sant Esteve d'Umfred (condado de Cerdanya), 16 Sant Esteve de Coll de Nargó, 17 Santa Maria d'Isona, 18 Sant Jaume d'Engordany, 19 Sant Pere de Ger (Cerdanya), 20 Sant Cristòfol de Salinoves i 21 Santa Maria de Vilet).

Font: Taula 34. Autor: Climent Miró i Tuset.

10.2.1. Sector nord-occidental

A la muntanya de Castilló, vinculada al monestir de Santa Cecília d'Elins, aquestes àrees de pastura podrien coincidir amb espais situats als careners de la muntanya homònima, on en el nostre període cronològic s'hi documenten espais agrícoles, si ens atenem als topònims «*terra de ipsa parrochia*», «*terra de ipsa pia*» i «*campo monachale*» (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53)⁵³¹. Cal ressenyar que tota aquesta contrada està dominada per l'eixida de Monternartró (2.185 m), un dels contraforts de la torreta de l'Orri (2.439 m) i la seva extensa àrea de pastures.

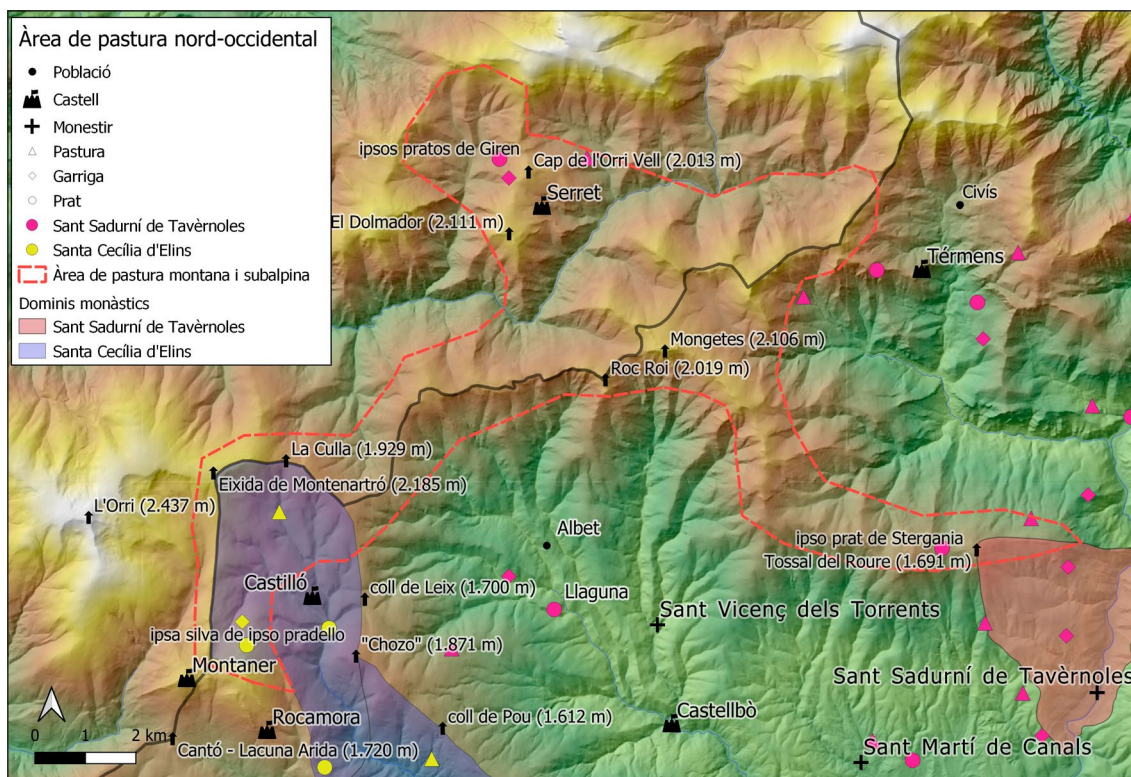
En una àrea veïna, situada dins de la vall de Castellbò, hi havia les viles de la Llaguna Sobirana i Jussana (c. 1.100 m). Els límits superiors del seu terme es corresponen amb una àrea de certa altitud, atès que es menciona com a «*capite boscho*». El comte Ermengol II, que va donar el 1033 els esmentats nuclis de població al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, completa la transacció amb uns drets de pastura i de llenyar, que englobaven una àrea que arribava al terme de Rubió i a *Peracalz*, que identifiquem amb la serra de *Petra Calce* o Serra Seca (Baraut 1994-1995, doc. 52). Aquests drets s'estenien per l'estatge muntà i subalpí fins a l'àrea de la capçalera de la muntanya de Castilló, amb l'esmentada Eixida de Monternartró com a punt més alt (mapa 64).

El document de la donació del comte Ermengol II és l'única referència d'aquest dret per al monestir de Tavèrnoles que coincidia amb part del domini de Santa Cecília d'Elins a la muntanya de Castilló. Aquest conjunt de pastures limitava amb l'ampli territori que presideix el pic de la torreta de l'Orri (2.439 m), situada al comtat de Pallars.

Els *pascuis* situats en aquesta altitud es poden identificar amb els espais de bosc clar i zones obertes subalpines destinades a les activitats ramaderes que també es trobaven a l'andorrana vall del Madriu, i a altres molt similars, com els situats a la veïna coma de Burg, resultat d'una important desforestació que possiblement es mantenia també a través d'incendis controlats (Orengo 2010: 287, Pèlachs 2004: 294-300). L'alou de Serret, vinculat a Sant Sadurní de Tavèrnoles, se situava en una àrea veïna a la referida coma de Burg (Baraut 1994-1995, doc. 65).

Els dominis centrals dels monestirs de Santa Cecília d'Elins i de Sant Sadurní de Tavèrnoles disposaven d'àrees de pastura (*pascuis*) situades en indrets perifèrics de diferent altitud. Les més elevades se situarien a les carenes septentrionals dels seus límits, el tossal del Roure (1.691 m) per a Tavèrnoles i coll de Pou (1.612 m) per a Elins, a l'estatge montà (Baraut 1994-1995, doc. 21, Marquès 2002-2005, docs. 13, 16 i 17). En canvi, les pastures al domini del monestir de Sant Climent de Codinet no superarien l'altitud de la serra de Tost (1.179 m) (Baraut 1982, docs. 1, 3 i 43).

531 Veure l'apartat 6.3.2, referit a les terres d'alçada de la muntanya de Castilló.

Mapa 64. Distribució de les pastures (pascuis), Prats (pratis) i garrigues (garricis) en els estatges montà i subalpí del sector nord-occidental del comtat d'Urgell en el seu límit amb el comtat del Pallars (800-1100). Font: Taula 34. Autor: Climent Miró i Tuset.

10.2.2. Els dominis cerdans de Sant Sadurní de Tavèrnoles

Les pastures indicades als alous i altres possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles a l'obaga de la plana de la Cerdanya presentarien unes característiques similars a les que hem vist a la muntanya de Castelló. Alguns d'aquests alous tenen com a afrontació el «*monte calvo*», que identifiquem amb la tosa d'Alp (2.536 m) (Baraut 1994-1995, docs. 41 i 53). Les afrontacions d'aquests alous són extremes i coincideixen a grans trets amb antics termes municipals que englobarien un territori comprès entre el riu Segre i l'esmentat pic (mapa 65).

Probablement, els *pascuis* documentats en aquests alous cerdans es referirien a espais de pastura distribuïts en diferents altures d'aquest extens terme, uns propers a la tosa d'Alp i uns altres situats en àrees perifèriques de menys altitud i a certa distància de les terres agrícoles.

La recerca arqueològica de la veïna muntanya d'Enveig determina un reinici de les pràctiques agràries i ramaderes durant els segles VII i VIII, amb un notori desenvolupament els segles IX i X, i una gran expansió durant els segles XI i XII (Rendu 2003: 430). La denominació «*monte calvo*» podria fer referència a una àrea d'alta muntanya desforestada amb un manteniment de les zones de pastura per incendis provocats

(Oliver 2003: 247). Trobem també aquest mateix topònim en un document de l'any 1050, referit a l'actual nucli de Montcalb, situat a la vall de Lord (Riu 1981, doc. 7).

De ser verídica el contingut de l'apòcrifa donació del comte Frèdol, la cel·la de Sant Esteve d'Umfred disposava dels seus espais de *pascui* en diferents llocs del seu domini. La donació atorgava també a Sant Sadurní de Tavèrnoles uns drets de pastura en un extens territori comprès entre el coll de Pal (2.106 m) i el riu Segre (c. 1.000 m), que englobaria també la tosa d'Alp⁵³².

10.2.3. Sector meridional

Els *pasuis* situats en els dominis de Sant Cristòfol de Salinoves i de Sant Pere de Biscarri, que estaven vinculats al monestir de Santa Cecília d'Elins, tindrien el punt més elevat al roc de Benavent (1.241 m) (mapa 66) (Marquès 2002-2005, doc. 4).

El castell de Pera-rua, que Sanç va donar el 961 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, disposaria en el seu terme dels espais destinats a *pascui* amb una altitud màxima a l'entorn dels 1.100 metres (Baraut 1994-1995, doc. 18). Aquest també seria el cas de l'alou situat als termes de Santa Maria de Gramenet i de Benavent, que un matrimoni va donar el 949 a un home anomenat Berenguer Guillem, a la mort del qual quedaria vinculat al monestir de Santa Cecília. Aquest alou tindria com a cota màxima el roc de Benavent (1.241 m), molt proper a les garrigues de Paracolls i a la cabanera que enllaçava Andorra amb la plana pel carener divisor de les riberes del Segre i del Noguera Pallaresa⁵³³.

El terme del domini central del monestir de Santa Maria de Gualter coincideix amb el de l'alou que Guillem Bernat i la seva muller van vendre el 1086 al referit cenobi. Aquest alou, que es trobaria situat en diferents parcel·les dins del terme del domini central del monestir, disposava també de la seva àrea de pastura, que tindria una altura màxima d'uns 654 metres, a l'entorn del serrat de Gualter (Bach 1986-1987, doc. 7).

La situació i característiques dels termes de Santa Maria de Gualter, Sant Cristòfol de Salinoves, Sant Pere de Biscarri i el castell de Pera-rua són força coincidents, atès que es troben en una latitud similar, dins de l'àrea coneguda com a *Sub montanione* i properes a històriques zones de garrigues.

532 [...] *Dono autem terminos atque affrontaciones ad iam dictam cellulam Sancti Stephani et Sancte Ylarii a parte orientis in ipso lungente qui est subtus villa que vocant Sogra Mortua, sicque ascendit per ipsa Coma Durmilega usque in ipsa Pia, descenditque per ipsa strata publica Sterrana usque in rivo Fred et in serra de Morer coniugitque ad ipsas Cruces Fixas ascenditque per ipsa Chera usque in cacumine montis que vocant Laguna pervaditque per sumitatis ipsius montis usque in Chera de Uvela et usque in rivo Matrize pervenitque usque in supra dicto lungente subtus Sogra Mortua [...] [...] usque in Petra Fixa et usque in collo de Tauri Cubile et usque in Plano de Pozes et usque in collo de Palo et in collo de Garrexer et usque in flumine Segor [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 4).

533 [...] *et abet afrontaciones ipso alodio de una parte in ipsa rocha de Benavento, de alia in castro de Tolon, de tercia in ipso pugo de Coizeto, de quarta vero parte in Sancti Egidii de Benavento [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 9).

L'alou de les Cots, situat al terme del castell d'Oliana, amb afrontacions documentades de límits extrems, tindria el riu Segre (c. 440 m), com a punt de menys altitud, i les Llaceres (1.000 m), com a més alt. Entre aquestes dues alçades molt probablement es distribuïrien els diferents espais de *pascuis*⁵³⁴.

10.3. Distribució dels prats

A diferència dels *pascuis*, els prats (*pratis*) poden mencionar-se explícitament a la documentació, motiu pel qual els podem identificar i categoritzar. Com hem indicat anteriorment, alguns prats se situen en àrees de muntanya que coincideixen amb àrees de pastura estival i altres en àrees properes als rius, aptes per al regadiu i el dall de l'herba.

Sense tenir en compte la seva tipologia, els prats es distribueixen per bona part de la geografia del comtat d'Urgell i els dominis cerdans del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (mapa 63).

Els situats a menys altitud són els que es correspondrien a l'almúnia del pla de Balaguer (c. 250 m). Els de major altitud es concentrarien prop de la tosa d'Alp (2.535 m), dins del comtat de Cerdanya. Els més alts dins del comtat d'Urgell se situarien en el sector-nord-occidental, en concret als llocs de Tèrmens (c. 1.640-2.000 m), Castelló (c. 1.640-2.000 m) i el castell de Serret (c. 1.800-2.000 m), ja dins del Pallars.

10.3.1. Sector nord-occidental

En l'apartat dedicat als *pascuis* hem comprovat que la documentació ens mostra que les carenes de la muntanya de Castelló tenien possibles usos agrícoles. En aquesta muntanya apareix referenciat en la descripció de la seva rodalia «*ipso pradello usque in ipsa Chabannella*» i «*ipsa silva de ipso pradello*», que se situaria a la seva carena meridional, a una altitud d'uns 2.000 metres, prop de la capçalera de la vall, i segons mostra la documentació, d'un bosc (*silva*) (mapa 64) (Marquès 2005-2005, docs. 13 i 25).

Aquest prat es pot relacionar amb les àrees de pastura, que disposaven d'un petit bosc clar i zones obertes subalpines, de la vall del Madriu i la coma de Burg (Pèlach 2004: 294-300, Orengo 2010: 287). La documentació indica que el *pradello* està relacionat amb una *silva*, que més que amb un bosc espès, podria referir-se a una petita massa forestal situada enmig d'una àrea de pastura oberta. Aquest bosc, a part dels recursos naturals i forestal, proporcionaria també ombra al bestiar (Oliver 2003: 247).

⁵³⁴ [...] *Habet autem affrontaciones supra dicta omnia in parte orientis in ipsas Laceres, de meridio in collo de Banchs, de occiduo in flumine Segor, de occiduo in ipsa rocha de Ulian [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 101).

Aquesta àrea de pastura oberta amb el *pradello* i la *silva* convivía amb els espais agrícoles d'altura que trobem referenciats a la documentació quan es descriu el límit de la muntanya de Castelló: «*terra de ipsa parrochia*», «*terra de ipsa pia*» i «*campo monachale*» (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53). Cal recordar que aquest prat amb el seu bosc estaria integrat en l'extensa àrea de pastura que presidia l'eixida de Montenartró (2.185 m) i la veïna torreta de l'Orri (2.439 m), situada dins del comtat del Pallars.

Un cas similar al de la muntanya de Castelló amb el *pradello*, el trobem amb «*ipsos pratos Gireni*» que surten referenciats en una afrontació de l'alou de Serret, situat a la vall de la Ribalera, en el límit del comtat del Pallars amb el d'Urgell, que el noble Arnau Dacó va donar el 1045 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles⁵³⁵. En concret, la partida de Gireni se situa a l'est de les bordes de Tressó (1.637 m)⁵³⁶. Els punts de més altitud propers a Serret són el cap de l'Orri Vell (2.013 m) i el Dolmador (2.111 m)⁵³⁷. En general podem dir que l'existència d'aquests prats seria també conseqüència d'uns descens de la massa arbòria en l'estatge subalpí (Pèlachs 2004: 294-300).

No tots els prats esmentats en aquests termes es poden correspondre amb els situats en l'estatge subalpí. La muntanya de Castelló, Serret, Tèrmens i també les dues viles de la Llaguna, ja dins de la vall de Castellbò, disposarien de petits prats situats a menys altitud, dins de l'estatge montà, alguns dels quals s'emplaçarien prop de cursos d'aigua que en permetrien el rec per a l'obtenció de l'herba de dall.

Aquesta distribució altitudinal de diferents tipus de prats en diferents altures de l'estatge montà i a l'entorn de cursos fluvials és el que trobaríem al domini central del veí monestir de Santa Cecília d'Elins (Baraut 1994-1995, docs. 13, 16, 17 i 18).

Aquestes tipologies de prat situats a l'estatge montà podien correspondre's també als indicats dins dels termes i afrontacions de Guils, Juverri Jussà, Abresem, Beixagonill, Ponts, Cornellana i Vilamitjana, tots en aquest sector nord-occidental del comtat (Baraut 1994-1995, docs. 28, 35, 57 i 66, Marquès 2002-2005, docs. 30 i 32).

Just en aquest sector, en el límit de l'estatge montà amb el subalpí, cap als 1.700 metres d'altitud, se situaria un prat, anomenat «*ipso prat de Stergania*», «*prato Starganie*» i «*prato Stargania*» en diferents afrontacions de la documentació analitzada. Aquest prat, que es trobava en un indret indeterminat de la muntanya de Burbre o del Cogoll, hauria sorgit també del resultat d'una desforestació i de l'adaptació de l'espai com a indret de pastura (Baraut 1994-1995, docs. 21, 58 i 62). L'esmentat prat se situava al capdamunt d'una muntanya que afronta amb els ras de Conques,

535 [...] *Et abet afrontaciones hec omnia superius nominata a parte orientis ad ipsa erola de Ornalls et de circi ad era Panzos et de meridie ad ipsos pratos de Giren et de occidui Emoxues [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 65).

536 (UTM 306677-4703915). La cartografia de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (www.icgc.cat/vissir) indica en la zona situada a l'est de les referides bordes: el barranc de Gireni, el bosc de Gireni i la solana de Gireni.

537 (UTM 361813-4703567).

que té com a punts de més altitud els alts de les Mongetes (2.106 m) i el cap de la Devesa (2.134 m). En concret, el prat es trobava en una àrea que la cartografia marca amb la presència de feners, algunes fonts i el naixement de diferents torrents⁵³⁸. Molt probablement bona part d'aquest espai tenia un ús pràcticament exclusiu com a ramader.

L'any 970, la donació per part del comte Borrell II del terme que constituïria el domini central del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles no menciona prats en la relació d'espais ramaders, agrícoles i silvícoles. En canvi, en les afrontacions s'hi indica aquest «*prat de Stergania*». L'absència de prats en l'esmentada relació limitaria els espais pecuaris als *pascui*, les garrigues i les rouredes (Baraut 1994-1995, doc. 21).

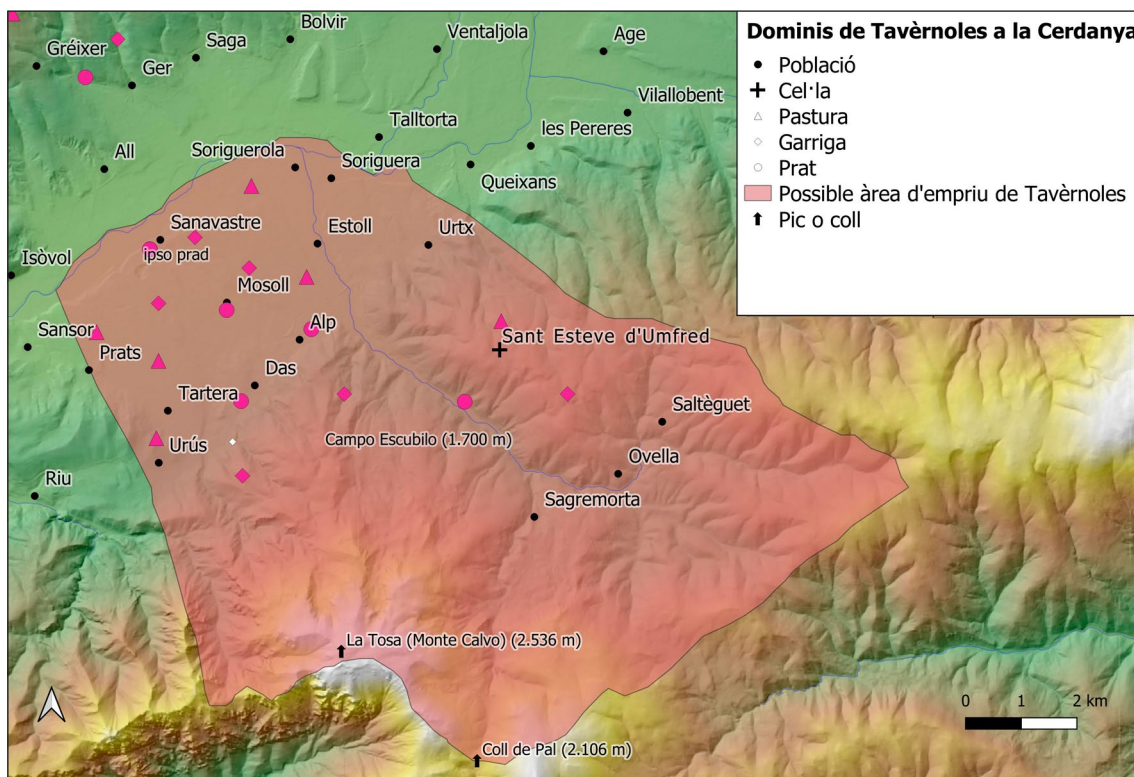
Un prat de característiques similars, encara que situat més cap a l'est, és el conegut amb el nom de «*prato Edallo*», el qual s'emplaçava en un lloc proper al monistrol de la Santa Creu i al monestir de Sant Andreu de Planeses, ambdós situats a la mateixa vessant solana de la vall del Segre a escassos quilòmetres de la Seu d'Urgell. Aquest prat surt en l'afrontació d'un bosc donat l'any 935 a la Catedral d'Urgell conjuntament amb un alou, una coromina i unes vinyes en indrets molt pròxims. En concret, se situava prop d'un bosc amb «*argelagariis vel surusculariis et boxedaris*», identificables amb una garriga, que s'englobaria en una extensa àrea de pastures, «*pasturis et pasturicis*», tot molt proper a les dues referides comunitats monàstiques (Baraut 1979, doc. 95).

Els prats es distribuïrien també en diferents altituds del domini de Codinet, on hi havia el monestir de Sant Climent, amb una altitud màxima que no arribaria als 1.200 metres (Baraut 1982, docs. 1, 3 i 43). Aquesta comunitat benedictina, situada en una *insula* del riu Segre, possiblement utilitzava l'aigua dels canals dels molins que hi havia per a regar prats propers (Baraut 1982, doc. 5).

10.3.2. Els dominis cerdans de Sant Sadurní de Tavèrnoles

La distribució dels prats als dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la plana de la Cerdanya es deuria correspondre també al d'espais situats en diferents altures, si ens cenyim a les afrontacions dels extensos termes que englobaven el «*monte Calvo*» o tosa d'Alp (2.536 m) com a altura màxim. Dins dels termes d'aquestes afrontacions hi trobaríem prats situats en els estatges alpí i subalpí (mapa 65) (Baraut 1994-1995, docs. 41 i 53). Els darrers es trobarien en ordenades àrees de pastura, similars a la de Castelló i Serret, sorgides de l'increment de l'activitat ramadera accelerada en el període carolingi (Rendu 2003: 430).

⁵³⁸ Font Freda, Font de la Guàrdia i Font del Fener de l'Esquirol (www.icgc.cat/vissir). En aquesta zona hi trobem els topònims el fener de l'Ala i el fener de l'Esquirol. Un fener és una «terra mollà i poblada d'herba abundant» (DCVB veure «fener»).

Mapa 65. Distribució hipotètica dels espais ramaders del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la vall de la Cerdanya (800-1100). Font: Taula 34. Autor: Climent Miró i Tuset.

Una altra tipologia de prat es correspondria al situat estrictament a la plana, a la base de l'ampla vall, plenament integrat al parcel·lari que la conformen i situat prop de cursos d'aigua que podien proporcionar regadiu (Rendu 2003: 47). Aquesta tipologia de prat compartiria l'ús de pastura amb el de producció d'herba de dall.

La documentació ens indica que a Sanavastre hi havia «*ipsos molinos cum ipso prad cum suo capud aquis*», entre les diferents possessions que els marmessors d'un home, anomenat Guillem Ramon, van donar el 1040 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, doc. 60). Com podem comprovar, aquest prat probablement se servia del rec del molí per al regadiu.

Un altre prat, «*ipso prad*», surt també en aquest document com a afrontació d'una terra que es trobava a Sanavastre⁵³⁹. Aquest prat, que estava dividit en terres de conreu, tindria una superfície de certa consideració. Ho podem comprovar en una donació de set peces de terra a Sanavastre al monestir de Sant Sadurní, que va tenir lloc l'any 1108, cronològicament en una època posterior a la de la nostra recerca. Una de les parcel·les que va rebre el cenobi era «*una pecia de terra qui est ad ipso prad*», que deuria correspondre's al prat de la donació de l'any 1040. Aquesta terra, que

539 [...] *Et ipsa alia terra inter ambas matas affrontat de II partes in terra Sancti Michaelis, de alia in via, de III in ipso prad [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 60).

es trobava al prat, limitava amb altres terres de conreu i amb un sector del prat que encara restaria amb l'ús original, raó per la qual conservava també la denominació de «*ipso prad*»⁵⁴⁰.

La documentació consultada no relaciona aquest prat amb cap curs d'aigua. Probablement podria situar-se en una àrea no regada del terme de Sanavastre⁵⁴¹. La terra de conreu que tenia com a límit el referit «*ipso prad*» de la donació de l'any 1040 es trobava «*inter ambas matas*», enmig de dues masses arbòries de certa densitat⁵⁴². Una mata, segons el diccionari Alcover Moll, és també una bosc situat prop d'un riu⁵⁴³.

Molt probablement, «*ipso prad*» es tractaria d'un gran espai herbaci dedicat a la pastura d'animals i eventualment a l'obtenció de farratge que paulatinament hauria estat dividit en diferents peces de terra que s'haurien vinculat als pagesos que les conreaven. Aquesta parcel·lació i el posterior canvi d'ús s'hauria de vincular amb un hipotètic creixement de l'agricultura a la plana de la Cerdanya. La presència d'aquests grans espais de prats documentats podria relacionar-se també amb l'existència del veí nucli de Prats.

Aquest prat que s'anirà parcel·lant podria guardar certa similitud amb el «*campo Escubilo*» (Camp Escubil) que hem trobat en la donació d'una peça de terra de l'any 1074 (Baraut 1983, 868). La donació de l'any 1040 ja contempla diferents peces de terra que es trobaven en aquella partida, que hipotèticament podríem vincular amb el pla d'Escobairó (1.700 m), situat prop de l'estació d'esquí de la Masella⁵⁴⁴, en una àrea d'alçada avui relacionada amb la ramaderia però que possiblement durant el segle XI podria estar-ho també amb l'agricultura, atesos els testimonis arqueològics en alçada referenciats en la mateixa comarca de la Cerdanya (Rendu 2003: 430-435)⁵⁴⁵.

La donació de l'any 1040 contempla «*ipsa closa de prat Amalrig*» i «*alia closela*» possiblement uns espais tancats amb un mur de pedra que podrien vincular-se a prats de pastura i de dall, o a terres de conreu que requerien protegir els seus fruits dels animals salvatges i domèstics (Rendu 2003: 47, Bolòs 1993-1994: 150). Tingués una funció o una altra, l'aparició d'aquest tancat estaria relacionada probablement amb la partició o reparcel·lació d'un altre espai, el «*prat Amalrig*».

540 [...] *Et ipsa alia peca de terra qui est ad ipso prat de ler affrontat de una part in via, de alia in terra Sancte Marie Sedis, de tercia in terra de Ramon Ysarn qui fuit condam, de III in ipso prad* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 116).

541 Hem consultat els documents de publicats a la revista *Urgellia* anteriors a l'any 1100 vinculats al comtat de Cerdanya i no hem trobat cap dada que pugui concernir a prats situats en aquest sector de la comarca.

542 (OC veure «mata»).

543 (ACVB veure «mata»).

544 (UTM 408573-4689520). [...] *Et ipsa alia terra de Escubil affrontat de II partes in terra de Bernard Seniofret, de III in terra de Sesol. Et ipsa alia terra de Escubil affrontat de II partes in terra de Ermenard, de III in terra de Miro presbitero de III in terra de Duran Sendred* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 60).

545 A la veïna vall de la Molina hi trobem els documentats nuclis de Saltèguel (1.573 m), Ovella (1.497 m) i Sagremorta (1.523 m) (Baraut 1994-1995, doc. 4, Mercadal 2017: 65).

La documentació que hem analitzat ens mostra una altra partició d'un prat, en aquest cas a la vall d'Andorra, dins del comtat d'Urgell, que apareix en una donació l'any 1046 al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Concretament es tracta d'una *sorte* de terra, exempta en la donació al referit cenobi, que es troba a «*illo prato*» (Baraut 1994-1995, doc 46).

Els canvis d'ús dels prats situats als fons de la vall es podria vincular amb la disponibilitat de mitjans tècnics i l'acumulació de l'experiència en el drenatge de l'aigua concentrada en aquests llocs propers als rius (Oliver 2003: 210-211). Aquest podria ser el cas de la terra situada a Andorra i també del prat que es trobava a Sanavastre, a la Cerdanya, encara que no haguem trobat que limiti amb cap riu o torrent. La parcel·lació d'aquest gran prat cerdà, que podria haver estat drenat, es podria vincular també amb l'augment de l'hàbitat en zones marginals de més altitud. Cal recordar que aquesta nova parcel·laria s'hauria realitzat en una contrada roturada en èpoques pretèrites⁵⁴⁶.

10.3.3. Sector meridional

Els dominis situats en els termes de Sant Cristòfol de Salinoves, Santa Maria de Gualter, Sant Pere de Biscarri, el castell de Pera-rua i Santa Maria de Gramenet presentaven unes característiques comunes en estar emplaçats en el territori que la documentació del monestir de Santa Cecília d'Elins denomina com a *Sub montanione*, en clara referència a la seva situació en una àrea de piemont respecte als contraforts muntanyencs del Prepirineu, concretament amb la carena de les serres de Comiols i de Benavent, que són la continuació oriental del Montsec (mapa 66) (Bach 1986-1987, doc. 7, Baraut 1994-1995, doc. 18, Marquès 2002-2005, docs. 4, 7 i 9). Encara que la seva localització és més septentrional, en aquest grup hi situariem també l'alou de les Cots, emplaçat al terme del castell d'Oliana (Baraut 1994-1995, doc. 101).

Els prats en aquesta zona molt probablement es localitzaven en diferents altituds, vinculats a cursos d'aigua, fonts i aiguamolls, que facilitarien la producció d'herba. Els prats propers a cursos d'aigua serien regats a través de canals, possiblement relacionats a molins (Marquès 2002-2005, docs. 8 i 9, Meià, doc. 20, annex 1).

Un exemple concret d'un prat de regadiu en aquesta contrada de piemont, el trobem al terme del castell de Conques, amb un «*ipso aquale qui excurrit per ipso prato*», que apareix documentat en una de les afrontacions d'una terra que el comte Ermengol I va donar el 1008 a un home anomenat Belló, que poc més endavant s'integraria als dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, docs. 37 i 40).

Un altre exemple d'un prat, també situat en una latitud més meridional del comtat, el trobem a Santa Linya (532 m), al sud de la serra del Montsec d'Ares. El monestir

⁵⁴⁶ Jordi Bolòs i Oriol Olesti han investigat les centuriacions o roturacions agrícoles en el territori cerdà (Olesti 2003, Bolòs 2015).

de Santa Cecília d'Elins hi va rebre l'any 1080 del comte Ermengol IV una parellada d'alou que es trobava «*intra pratum*», que hem d'identificar amb un prat de certa dimensió que estava o estaria en procés de parcel·lació en terres de conreu (Marquès 2002-2005, doc. 49). A l'oest de l'actual nucli de Santa Linya hi trobem una partida anomenada «lo Prat», que està envoltada de dues fonts, la de l'Om i la de la Mosquera, i travessada per un barranc⁵⁴⁷.

En ambdós exemples de prats situats a la meitat sud del comtat hem comprovat que l'aigua és un factor clau. En canvi, els prats dels estatges alpí i subalpí no requereixen de la presència d'una font o d'un corrent d'aigua. El prat d'*Stargania*, tot i que no hem localitzat el lloc exacte del seu emplaçament, se situaria al límit dels estatges montà i subalpí en un indret on hi trobem diverses fonts i feners. Diferents recs, alguns vinculats a molins, proporcionarien aigua als prats situats prop dels cursos fluvials que es trobarien a diferents altituds de l'àmbit geogràfic. Semblaria que els cursos d'aigua i la humitat són importants en els prats a mesura que perdem altitud i latitud.

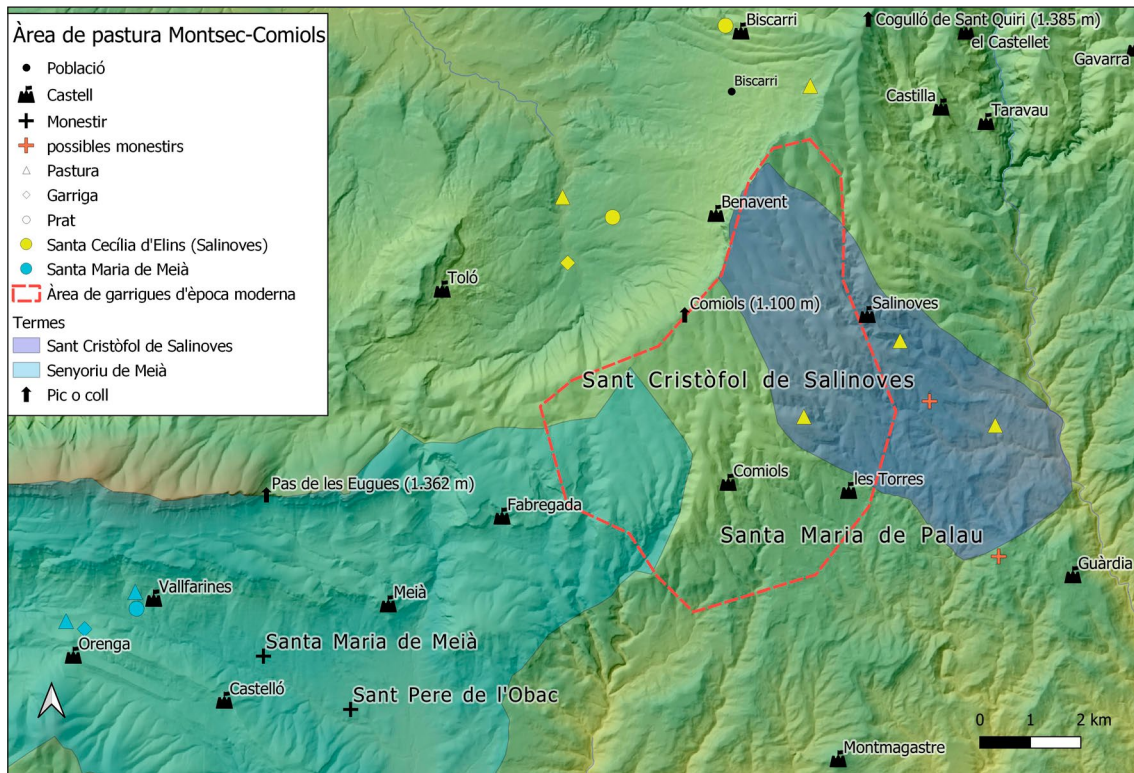
Pel que concerneix a la producció d'herba, els prats situats a l'alta muntanya molt possiblement es destinaven exclusivament a la pastura i estaven integrats en unes àrees ramaderes que contemplaven també boscos oberts. A mesura que els prats se situaven en altituds més baixes i prop de cursos d'aigua podien compartir l'ús ramader amb el de producció d'herba de dall.

10.4. Distribució de les garrigues

Les garrigues (*garricis*), com hem indicat anteriorment, poden referir-se a una terra poc productiva o a un terreny conreat, poblat de mates, arbusts i arbres no gaire grossos. Com en els casos anteriors, la documentació ens la indica en les sèries d'espais que conformen un alou, o el terme d'un castell, una vila o una església. En cap dels documents analitzats hem trobat una garriga delimitada en un lloc en concret.

Les garrigues vinculades a Malagastre serien les que es troben a menys alçada, concretament cap a uns 400 metres d'altitud; mentre que les més altes se situarien al sector nord-occidental del comtat, com hem comprovat també amb les pastures i els prats amb l'alou de Tèrmens (c. 1.640-2.000 m), el de Serret (c. 1.800-2.000 m) i Castelló (c. 1.640-2.000 m). Molt possiblement aquestes garrigues més altes s'emplaçarien a l'estatge montà o a les parts més baixes dels referits termes, en zones de mala qualitat, si considerem l'ús de manteniment dels ramats durant l'hivern, atesa la seva mala qualitat si la comparem amb els *pascuis* (Oliver 2003: 246) (mapa 63).

⁵⁴⁷ (UTM 315951-4643150). Jesús Corsà relaciona aquest prat a un possible espai irrigat d'origen andalusí vinculat a l'alqueria de Santa Linya (Corsà 2012: 824-825).

Mapa 66. Distribució hipotètica dels espais ramaders al sector Montsec de Meià i Comiols (*Sub montanione* (800-1100). L'àrea de punts discontinus es correspon amb la possible extensió de les garrigues d'època moderna. Font: Taula 34. Autor: Climent Miró i Tuset.

Els dominis centrals dels monestirs situats al nord del comtat, Sant Sadurn de Tavèrnoles, Santa Cecília d'Elins, Sant Climent de Codinet i Sant Andreu de la Quera també disposarien dels seus espais de garrigues (Baraut 1982, doc. 43, Baraut 1994-1995, docs. 6 i 21, Marquès 2002-2005, docs. 13, 16, 17 i 30). Aquest també seria el cas dels alous de Juberrí Jussà, Abresem i Ponts. Les garrigues també estan presents als alous i possessions cerdanes de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Els seus emplaçaments probablement es podrien identificar amb indrets marginals (Oliver 2003: 246).

Les garrigues documentades al sector meridional del comtat, com les d'Orenga i Vallfarines, del monestir de Santa Maria de Meià; les de Malagastre, de Sant Sadurní de Tavèrnoles; i les de Gramenet i Vilalta, de Santa Cecília d'Elins, es poden relacionar amb les zones d'hivernada dels ramats andorrans d'època moderna (Codina 2005: 166).

La garriga de Paracolls, que no hem trobat esmentada en la documentació de la nostra recerca, se situa entre els 600 i els 1.200 metres d'altitud (mapa 66)⁵⁴⁸. Aquestes

548 Una recerca al visor web de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (www.icgc.cat/vissir) mostra els següents topònims localitzats de garrigues al vessant sud del massís del Montsec: La garriga de Boada (683 m) (UTM 337486-4645188), la Garriga (nord de Tòrrec) (603 m) (UTM 341305-4651378), serra de la Garriga (Baronia de Rialb) (750 m) (UTM 347957-4658012), pla de la Garriga (Sant Llorenç de Montgai) (561 m) (UTM 317163-4636483) i la Garriga (Vilanova de Meià) (700 m) (UTM 338666-4650724).

garrigues del *Sub montanione* es podrien vincular amb un ús estacional de trans-
 mitància i amb una probable transhumància, que trobem documentada en època
 moderna (Codina 2005: 166).

10.5. Distribució de les deveses

La documentació analitzada no és rica amb l'esment de deveses, atès que només en
 menciona tres situades en diferents indrets de la geografia del comtat d'Urgell, con-
 cretament a Eres (vall de Castellbò), Sant Cristòfol de Salinoves i la vall de Lord.
 Com a singularitat, les tres mencions es corresponen totes al segle X, concretament
 els anys 923, 949 i 992.

La devesa d'Eres, que era del vescomte Giscafred, apareix en l'afrontació d'un alou
 que el monestir de Tavèrnoles va vendre el 923 al referit mandatari. Una altra afron-
 tació d'aquesta transacció era una casa d'un home anomenat Ricosind, que possi-
 blement es tractaria d'una de les llars que conformarien l'esmentat nucli d'Eres⁵⁴⁹.
 Aquesta devesa es podria vincular amb un espai de ramaderia reservat del comte, que
 amb la compra eixamplaria els seus interessos en aquest sectors de la vall de Castellbò
 veí de la carena que tanca la muntanya de Castelló i la seva extensa zona de pastures.

L'existència d'una devesa ha restat fossilitzada en la toponímia d'aquest indret, amb
 la devesa Gran⁵⁵⁰, la devesa del Solà⁵⁵¹ i la devesa de la Costa⁵⁵², les tres veïnes i situ-
 ades al nord del proper nucli de Turbiàs, que surt documentat per primer cop l'any
 1017 en una afrontació d'una donació d'un alou a Eres⁵⁵³. No podem descartar que
 aquests espais reservats a la pastura guardin alguna relació amb la devesa del ves-
 comte, tot i que hem de tenir en compte la variació del significat del terme devesa en
 època moderna (Codina 2005: 44-47).

Aquestes tres deveses actuals se situen en una àrea específica de vessant solana, entre
 1.200 i 1.360 metres, en ple estatge montà, en un terreny pedregós on avui hi trobem
 també prats i hi existeixen uns tancats de pedra que parcialment recorren part del
 perímetre (fitxa 12, annex 3).

Aquesta venda al vescomte per part del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles
 s'hauria de vincular a la política de concentració de possessions d'aquest mandatari

549 [...] *vindimus vobis terras in paco urgellitano in valle Castroleoni, in villa que dicitur Eiras. Et in frontat ipsas terras de I parte in terreno et de alia parte ad ipsa casa Recosindo, de III parte ad ipsa defeisa de illo vicescomite, de IIII vero parte in ipsa veccsa* [...] (Baraut 1994-1995, doc. 12).

550 (UTM 361723-4693849).

551 (UTM 362065-4693713).

552 (UTM 362192-4693723).

553 [...] *Et affrontat hec omnia de I parte in ipso boscho, de alia parte in locum que vocant Pennella, de III in locum que nuncupant Muschera, de III parte de ... Turbias* [...] (Baraut 1981, doc. 349).

a la vall de Castellbò, on hi establí el seu principal domini (Vergés 2014). Concretament, aquesta venda es podria relacionar amb la que Ermengol II va realitzar el 1030 al vescomte Guillem, que consistia en el petit vilar de Tridigueres, que hem de situar en un sector proper de la vall (Baraut 1981, doc. 429). Com podem veure, l'existència d'aquesta devesa vincula directament el vescomte amb la possessió d'un espai ramader de caràcter privatiu.

La relació de tota aquesta àrea amb la pràctica ramadera la trobem també en la donació de l'alou de l'any 1017, amb l'esment en una afrontació del bosc i una mosquera, terme que s'identifica amb un espai de transició entre els camps i els marges no conreats permanentment (Oliver 2003: 229)⁵⁵⁴.

Tot i la venda de l'alou d'Eres al vescomte Giscafred per part del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles l'any 923, els dominis del cenobi en aquest sector de la vall de Castellbò s'ampliaren el 1033 amb la donació de les viles de la Llaguna Sobirana i Jussana, per part del comte Ermengol II. Com hem pogut comprovar en l'apartat de pastures, aquesta donació contemplava uns drets de pastura que s'estenien fins als límits de muntanya de Castelló amb el Pallars. El monestir va ampliar el 1074 les seves possessions en aquest sector amb una donació dels vescomtes Mir Guillem i Guilla, amb el seu fill Ramon Mir, consistent en part d'un alou que tenien a l'obac de la Llaguna (Baraut 1994-1995, doc. 82).

La devesa de Sant Cristòfol de Salinoves formava part del lot de possessions que els abats Gulfí i Melandre de Santa Cecília d'Elins van donar a la consagrada església del referit lloc l'any 949. La devesa es trobava «*infra aiacientias*», a la part inferior del terme de Sant Cristòfol (719 m) conjuntament amb unes cases properes a una torre, dos orris, terres, vinyes i arbres (Marquès 2002-2005, doc. 8).

La vinculació de la devesa amb els abats que van reedificar l'església podria tenir un origen pretèrit, que podríem relacionar amb la política administrativa del comte Sunifred II, documentada en el discutit document de la donació de les esglésies de Paracolls i del castell de Salinoves a Sant Cristòfol i Santa Cecília d'Elins de l'any 937 (Marquès 2002-2005, doc. 4). La seva existència en una etapa prèvia a la reconstrucció de Sant Cristòfol, mostra la presència d'una activitat ramadera de certa importància en aquesta zona. Aquest espai reservat de pastura relacionaria aquestes comunitats monàstiques amb una activitat econòmica de certa envergadura que en requeriria la utilització.

La devesa de la vall de Lord estava lligada a l'església de Santa Coloma, que els marcessors del difunt Guifré van donar l'any 992 al monestir de Sant Llorenç de Morunys conjuntament amb l'alou del referit temple, uns molins i l'església de Santa Maria de Lord. Aquesta devesa es trobava en un bosc en un indret indeterminat

554 També s'identifica amb un lloc ombrívol del bosc on el bestiar va a remugar els migdies d'estiu (DCVB veure «mosquera»):

inclòs en el terme descrit en la donació, del qual identifiquem: la vall de Miralles (Aigua de Valls), el coll de Jou (1.616 m) i Aigües Juntes (1.075 m)⁵⁵⁵.

El bosc de la devesa molt probablement deuria ser força obert per facilitar la pastura del bestiar al qual li proporcionava també ombra. Caldria relacionar aquest espai amb la propera serra d'Ensija i la seva àrea de pastures, que es troba al nord de la conca de l'Aigua d'Ora, amb Roques Blanques (2.150 m) com a punt culminant. Tot i l'existència de cingles en la zona on trobem el coll de Jou i Aigües Juntes, com és el cas dels Cints de Can Blanc, els Cims de la Torre i la Rua de Bitxell, a l'est hi trobem avui espais ramaders, com la Plana on es troba l'esmentada casa de can Blanc (1.412 m), els prats de Can Pelegrí (1.370 m), el prat de l'Orriet (1.763 m), i el prat de Pradell (1.872 m). Molt possiblement entre algun d'aquests indrets de vinculació ramadera es deuria trobar la devesa del bosc i també la no localitzada església de Santa Coloma.

10.6. Distribució de les rouredes i les alzineres

La documentació analitzada ens indica poques fagàcies, que se situen al domini central de Sant Sadurní de Tavèrnoles, el castell d'Elins i a la Corriu. La minsa presència d'aquests *glandiferis* a la documentació analitzada contrasta amb els extensos *arboribus*, denominació que considerem més genèrica i que podria incloure també roures i alzines.

La indicació d'aquests arbres de gla en aquests tres indrets els vincularia amb la ramaderia de suïds. Aquesta relació complementa la que tenien els roures com a recurs forestal. Així doncs, ens hem d'imaginar una roureda com un espai gestionat.

El monestir de Sant Pere de Graudescales disposava el 960, en el moment de la seva fundació com a comunitat benedictina, d'una cabana de nou porcs, que deurien compaginar l'establiment amb la pastura en rouredes i altres zones, com boscos, on podien menjar també baies i arrels. Les rouredes de l'alou de la Corriu, que va ser donat el 982 pel comte Borrell II a Sant Pere de Graudescales podrien tenir aquest aprofitament ramader, a part del típicament forestal (Baraut 1980, doc. 192).

No deixem el comte Borrell II, com bé sabem, l'any 970, la donació del terme que constituí el domini central del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles contemplava també espais dedicats als arbres de gla (Baraut 1994-1995, doc. 21). La possible existència de porcs vinculats a Sant Sadurní de Tavèrnoles la trobem en la donació de l'alou de Serret, per part del noble Arnau Dacó l'any 1045. L'empriu en el terme del

555 [...] *Donamus ecclesiam Sancte Columbe cum alaudiis qui in circuitu eius sunt, et cum ipsa devesa de nostro bosco, sicut terminat et vadit per Val de Miralias, et vadit in coll de Colador, et descendit per vallis Collo de Jovo et vadit in Aquis Juntas, situt ille meus habebat vel habere debebat, sic donamus franchum et liberum ad omnia quecumque voluerint facere [...]* (Riu 1981, doc. 3).

castell homònim permetia també la pastura de porcs, que fins i tot podrien provenir de certa distància, d'àrees del domini central del monestir (Baraut 1994-1995, doc. 65).

Tot i que no trobem cap esment de porcs vinculats als dominis central i propers de Santa Cecília d'Elins, la ramaderia porcina deuria ser corrent en aquella contrada, atesa la seva situació al nord del comtat i a la vinculació de nobles locals amb aquesta pràctica ramadera, com el vescomte Guillem (Baraut 1980, doc. 238). El terme del castell d'Elins, que com hem vist va quedar vinculat al del monestir, tenia els seus espais de *glandiferis* (Marquès 20002-2005, docs. 27 i 30). Una altra relació directa de Santa Cecília amb aquest tipus de ramaderia són els porcs que els va llegar el 1045 el levita Ramon en el seu testament. Aquest bestiar es trobava a l'Espuella, a les actuals garrigues de Paracolls, on hi havien força alzineres amb glans.

10.7. Distribució dels emprius

Hem esmentat la possibilitat que alguns *pascui* poguessin fer referència a l'ús d'unes pastures situades per exemple en termes vilatans que sobrepassarien les pròpies parcel·lacions d'un alou. També hem indicat alguns drets de pastura en una àrea exògena dels termes dels dominis dels monestirs i de les cel·les, com és el cas del que atorguen el 815 l'inventat comte Frèdol de Cerdanya al monestir de Sant Sadurní referit a la cel·la de Sant Esteve d'Umfred; i el 1033 el comte Ermengol II al referit monestir concernent a les viles de la Llaguna amb un terme que coincidia amb part de la muntanya de Castelló (Baraut 1994-1995, docs. 4 i 52).

En la controvertida donació del 937 de les esglésies de Paracolls i Salinoves a les comunitats de Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol, el comte Sunifred II els concedeix perpètuament «*cum aquas vel erbas cum suis pascuis et adempriviis*» (Marquès 2002-2005, doc. 4). Encara que no esmenti el mot *ademprivia*, la donació d'Arnau Dacó d'un alou al castell de Serret l'any 1045 contemplava també el delme i drets de pastura, «*illis concedimus et pastura quantum usare potuerint*» (Baraut 1994-1995, doc. 65). L'any 1068, la donació de l'església de Santa Maria de Lord per part dels comtes d'Urgell Ermengol IV i Adelaida, incloïa també «*omnia alia ademprivia et donatione*» en el terme de la vall de Lord (Riu 1981, doc. 9).

Totes les concessions d'emprius i drets de pastura a monestirs en territoris aliens als seus estrictes dominis estan encapçalades per membres de l'alta noblesa, com és el cas dels comtes d'Urgell i Arnau Dacó. Aquests drets tenen lloc en un context posterior a l'apropiació de les terres fiscals i dels recursos per part dels comtes, que s'inicia en època carolíngia, com podem veure, a tall d'exemple, amb la donació l'any 843 de Carles el Calb a Sunifred I d'una sèrie de drets en viles de diferents territoris, com el d'Andorra en el pau d'Urgell (Baraut 1988, doc. 3). La disgregació progressiva de l'estat carolíngi va comportar que els comtes s'apropiessin del que era de l'estat

i, fins i tot, dels drets sobre els recursos que les comunitats podien tenir en els seus respectius territoris. En el cas d'Andorra, la destrucció del castell de Bragafolls, per part dels andorrans, probablement tindria aquest origen (Viader 2003: 75-81, Vergés: 427-433).

Com podem veure, els grans senyors feudals van donar aquests drets a les institucions monàstiques en diferents territoris dels seus dominis. Aquestes concessions no és limitaven només a l'ús de la pastura i podien contemplar també el d'extreure llenya i herbes per al farratge.

Voldríem indicar un document de finals del segle XII, sobre uns drets de pastura i d'empru que concerneix al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Tot i que es tracta d'un acte tardà, concretament del 1198, creiem convenient d'esmentar-lo per la seva vinculació al referit cenobi i als seus dominis més propers al central. Concretament, el vescomte Arnau de Castellbò es va comprometre a respectar i protegir l'esmentat monestir i tots els seus habitants dins dels seus dominis, «*tota terra nostra urgellensis*», a través dels quals es podrien moure lliurement. També els va concedir el dret de pasturar i emprar tot tipus de bestiar entre la muntanya de Cogoll i el terme de Serret, ja dins del Pallars. El monestir i els habitants de tots els seus dominis també podien explotar el bosc de l'esmentada muntanya⁵⁵⁶.

Aquesta concessió del vescomte va tenir lloc en un clima de forta violència senyorial, conseqüència de l'establiment definitiu dels comtes d'Urgell a la plana, concretament a la ciutat de Balaguer. Aquest ambient bèl·lic tindria com a principals protagonistes les dues institucions senyoriales que van enfortir-se al sector septentrional o muntanyenc del comtat: el bisbat i els vescomtes de Castellbò (Gascón 2015)⁵⁵⁷.

Uns anys després, el 1233, el comte Roger Bernat II de Foix, com a administrador del vescomtat de Castellbò, va concedir als habitants del priorat de Sant Andreu de Trespons, de la vila de Fontanella i de la Reula un dret de «*pascengaria adempriua*»

556 [...] Arnaldus, *Dei gratia vicecomes de Castriboni, per nos et per omnes successores nostros in perpetuum affranquimus et francum et liberum facimus totum monasterium Sancti Saturnini de Tavernulis, diocesis urgellensis, cum omnibus suis hominibus et mulieribus tam de villis quam de mansis et de aliis locis, cuiuscumque condicionis existent prop tota terra nostra urgellensis, et omnia bona sua cum dictis hominibus et mulieribus mobilia et immobilia vel per se moventia ubique intus dictam terram et extra, sine omni servitio sive omni fogatio, quod nos nec nostri unquam habeamus vel habere debeamus aliquo modo contra predictum monasterium nec gentes suas nec bona ipsorum, imo sint salvi et securi sub protectione nostra et nostrorum omni tempore, diebus ac noctibus, per totam predictam terram nostram, et habeant pastegaria et adempriua per totam montaneam nostram de Gogell ab oriente usque in occidente et usque in termino de Sarret, cum animalibus grossis et minutis, et possint pastechare, laborare et in nemoribus scindere per totam dictam montaneam ad totum bonum intellectum, et salvo franquitate hominibus ville Castriboni, dicentes et mandantes omnibus officialibus nostris qui nunc sunt et pro tempore fuerint, quod omnia supra dicta teneant et observent et in aliquo non contraveniant [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 212).

557 Aquest document semblaria ser conseqüència d'un conflicte del vescomte de Castellbò i els seus homes contra el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i els habitants dels seus dominis. Amb l'absència dels comtes d'Urgell, el monestir hauria restat allunyat del seu protector i patró. Molt probablement, la consolidació del poder vescomtal al nord del comtat hauria provocat aquesta pressió senyorial contra la gent del monestir en tot el sector comprès entre Ollana i Andorra, que s'hauria concretat en l'ús de la muntanya del Cogoll com a àrea de recursos ramaders i forestals per part de la gent de Tavèrnoles i el poder vescomtal, així com també dels drets que hi havien adquirit els habitants de la vila de Castellbò.

a la muntanya d'Ares i de Conarbau, que comprenia la ramaderia de bestiar gros i menut, així com l'ús de dallar herba, llenyar i tallar arbres⁵⁵⁸.

Aquesta concessió, tot i que sembla amagar un clima de violència senyorial com el de la precedent, s'hi pot relacionar per la pròpia natura de l'acte: es donen uns drets d'ús en un terme proper però forà. Ambdós documents mostren una voluntat dels senyors territorials del nord del comtat perquè els monestirs i els habitants dels seus dominis obtinguin uns drets sobre uns usos, que possiblement havien tingut en èpoques anteriors, quan els comtes senyorejaven el nord del territori.

10.8. Conclusions

Les indicacions de les pastures (*pascuis*) són molt genèriques i no ofereixen cap pista sobre la seva composició. Les de més altitud dins del comtat d'Urgell vinculats als monestirs estudiats les trobem en el sector nord-occidental i compartirien l'espai amb àrees obertes i petits boscos que es mantindrien amb incendis forestals. La configuració d'aquestes pastures d'altura seria similar a les situades a les immediacions de la tosa d'Alp (*monte calvo*). Les pastures (*pascuis*) se situaven també en diferents cotes altitudinals de tots els dominis monàstics, molt probablement en zones perifèriques i marginals respecte les agrícoles.

A diferència de les pastures, la documentació consultada ens ha proporcionat dades rellevants sobre la configuració dels prats. Els que se situen a més altitud vinculats als monestirs estudiats s'ubiquen al sector nord-oest. Conformarien una part de les zones pecuàries que es mantindrien amb incendis forestals. Aquest tipus de prat no requeriria el suport del rec o l'existència d'humitat.

Aquest sí seria l'exemple dels prats situats a menys alçada, fins i tot els emplaçats al capdamunt de muntanyes, com el prat *Stargania*, prop d'àrees humides i del naixement de torrents. La situació propera a un curs d'aigua, una font o un aiguamoll seria cada cop més important a mesura que disminuïm d'altitud i de latitud.

A les fons de les valls hi trobem també prats artificials irrigats per petits recs que podem vincular amb canalitzacions d'aigua per molins, com és el cas dels molins i el prat situats a Sanavastre. Concretament a Sanavastre hi apareixen documentats un prat de certa dimensió que va patir un procés de parcel·lació en terres de conreu i l'existència de tanques. Podríem vincular remotament aquesta transformació del prat en terra agrícola amb la disponibilitat de mitjans tècnics, l'acumulació

558 [...] *atque concedimus omnibus hominibus et mulieribus monasterii Sancti Andree Interpontes, villa de Fontanella et de la Reula, quod de rivo de Novis infra quod habeant dicti homines et mulieres pascengaria adempria per totam montaneam et nemoris de Conorbau, d'Ares et per totum usquequo in camino de Piulat, cum eorum animalibus tam grossa quam minuta, diebus et noctibus, tallare, parracare, et assistant in eundo et redeundo, lignis scindere, erbas colligere et secum defferentes ad totum bonum sanuquem intellectum [...]* (Baraut 1984, doc. 14).

d'experiència en el drenatge d'aigua i amb certa necessitat de noves terres agrícoles, com ho demostren també els assentaments d'altura situats a la muntanya d'Enveig i a la vall de la Molina.

Les garrigues, que se situarien també per tota l'àrea d'estudi d'aquesta recerca, s'identificarien amb llocs perifèrics i marginals. Destaquem les localitzades al sector meridional del comtat per la seva coincidència amb les zones d'hivernada dels ramats andorrans en època moderna. Aquestes garrigues constitueixen una regió situada a la vessant sud de les afrontacions oriental de la serra del Montsec, concretament les situades en les immediacions del coll de Comiols i del roc de Benavent. S'emplaçarien entre els 600 i els 1.200 metres d'altitud en part de la regió que majoritàriament la documentació del monestir de Santa Cecília d'Elins identifica com a *Sub montanione*, en clara referència a la seva situació més baixa respecte als contraforts prepirinencs.

Les tres deveses que surten a la documentació analitzada es corresponen a espais vinculats a una elit que tindria la ramaderia com a una de les seves activitats econòmiques. Les tres deveses s'emplacen en àrees ramaderes. Destaquem la que se situa a la vall de Castellbò, propera la gran àrea ramadera de Castelló i la que es trobava prop de Salinoves, no gaire llunyana de conegudes en època moderna com a garrigues de Paracolls. En properes recerques s'hauria de determinar i classificar les deveses documentades i conservades en una regió per determinar quines podien ser les seves característiques i peculiaritats.

Els espais de fagàcies, que es relacionen amb la ramaderia porcina, surten esmentats en la documentació d'alguns monestirs, com és el cas de Sant Pere de Graudescales i Sant Sadurní de Tavèrnoles. En aquest darrer exemple amb les rouredes del domini central, que podríem vincular també als porcs situats a la muntanya de Serret, a la Ribalera, ja dins del Pallars. També cal esmentar la deixa testamentària de porcs a l'Espuella, proper a la garriga de Paracolls, per al monestir de Santa Cecília d'Elins.

Els emprius ressenyats en aquesta recerca: els de l'inexistent comte Frèdol a la Cerdanya (815), els del comte Ermengol II a la vall de Castellbò fins a la muntanya de Rubió (1033), els d'Arnau Dacó al terme del castell de Serret (1045) i els d'Ermengol IV a la vall de Lord (1068) es corresponen tots a drets concedits per alt mandatari, comtes o membres de l'alta noblesa. Aquestes concessions tindrien lloc en un context d'apropiació de terres fiscals i de recursos per part d'aquests mandatari. Molts d'aquests drets incloïen també l'obtenció de llenya i d'herba. Els hem d'entendre dins d'aquest procés d'apropiació, que podem incloure en la política de patronatge i de control del territori a través de les institucions monàstiques.

Destaquem l'existència en el nord-oest del comtat, al límit amb el comtat del Pallars, d'una gran superfície de pastius en zones altitudinals dels estatges montà i subalpí. Aquesta gran àrea, que se situa en dominis dels monestirs de Santa Cecília d'Elins i de Sant Sadurní de Tavèrnoles, disposava d'espais de pastura (*pascui*) i prats (*pratis*) que,

com hem comentat anteriorment, coexistirien amb altres de bosc i es mantindrien a través d'incendis forestals i picades d'arbres. Aquesta gran zona pecuària englobaria la carena divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa en el sector de Castelló, s'estendria per un sector de la Ribalera, concretament el del castell de Serret, i integraria també tota la muntanya de Burbre o del Cogoll, on hi hauria el prat de *Stargania*, un dels límits del domini del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

La situació de pastures, prats i garrigues en diferents altituds d'aquesta zona, com també la presència de la devesa del vescomte, podria possibilitar els desplaçaments estacionals transtermitants per part de les cabanes dels referits monestirs.

També destaquem l'àrea de pastura que conformen les garrigues situades al sud dels contraforts orientals de la serra del Montsec, centrada pels dominis meridionals del monestir de Santa Cecília d'Elins i els que hi tenia el monestir de Santa Maria de Meià.

Les minses referències de bestiar (capítol 9) contrasten amb les dels espais ramaders documentats i amb les dades paleoambientals, tot prou indicatiu d'una activitat ramadera en augment en aquests segles. En aquest sentit, els canvis en la coberta vegetal, que també trobem indicats en la documentació, i de retruc, en el paisatge, en serien una conseqüència.

11. ELS DESPLAÇAMENTS ESTACIONALS DE LES CABANES DELS MONESTIRS

En aquest capítol vinculem la possible relació dels monestirs amb pràctiques ramaderes de transtermitància i de transhumància; o el que s'anomena transhumància vertical, que té lloc en la mateixa vall o contrada, entre una àrea de menys altura i els pastius que es troben en els estatges subalpins i alpins, o el que es coneix com a transhumància horitzontal, que es realitza entre les pastures situades en àrees muntanyenques i les situades en les planes de la depressió central, força allunyades de les primeres.

Els desplaçaments estacionals de bestiar, majoritàriament oví, vaquí i equí, tenen com a objectiu l'aprofitament dels recursos de pastura dels diferents estatges vegetatius. Mentre que a l'estiu el bestiar peix en els estatges subalpins i alpins, a l'hivern pot combinar l'estabulació amb la pastura en terres de menys altitud de la mateixa vall i progressivament, a la primavera, en àrees de més alçada. En el cas de la transhumància de llarg recorregut, aquests desplaçaments tenen lloc entre les pastures alpines, que s'utilitzen a l'estiu, i les situades a la plana, a l'hivern. El desplaçament entre aquestes dues àrees, que poden estar separades més de 100 quilòmetres, es realitza històricament per una xarxa de camins, majoritàriament de caràcter carener.

11.1. La transtermitància als monestirs del comtat d'Urgell

En els apartats anteriors hem ressenyat que la documentació dels monestirs ens indica l'existència d'una gran àrea de pastures d'alta muntanya en el sector nord-occidental del comtat d'Urgell, que afrontava amb el comtat de Pallars, concretament amb la torreta de l'Orri (2.439 m), i que integrava també el terme del castell de Serret, situat a la Ribalera, també dins del Pallars. Aquesta àrea englobava també la muntanya del Cogoll, vinculada als dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

Al nord d'aquest sector se situa Andorra amb les seves àrees de pastures subalpinas i alpines, distribuïdes en totes les valls, sobretot a les seves capçaleres. Un altre sector de pastura estacional de muntanya és el que constitueix el massís del Cadí (2.562 m i Volturó 2.649 m), bona part del qual situat dins del comtat de Cerdanya, amb els seus contraforts orientals del Moixeró (2.275 m) i de la tosa d'Alp (2.536 m), amb la vall de la Molina, al límit amb la vall de Ribes, dins del comtat de Cerdanya. Al sud

d'aquesta àrea se situa la vall de la Vansa, que la separa del massís del port del Comte i dels seus contraforts de la serres del Verd (2.282 m) i d'Ensija (2.321 m).

Alguns petits estreps occidentals del Cadí, com el Montsec (1.687 m) i Montant de Tost (Sant Germés 1.300 m), constitueixen una zona de menys altitud, situada en aquest sector del Prepirineu. Unes altres àrees de pastura situades en el sector meridional, a menys altitud, es trobarien al Montsec d'Ares (1.675 Sant Alís) i el de Meià (tossal de les Torretes (1.677 m), amb la continuïtat oriental constituïda per la serra de Comiols i la de Benavent (1.241 m). Aquest sector és el que conforma l'àrea de garrigues, que hem indicat en l'apartat corresponent del capítol 10, conegut com a garrigues de Paracolls.

Com bé hem pogut comprovar, els dominis centrals dels monestirs se situen als fons de les valls o en sectors montans del territori del comtat. Aquests termes conjuntament amb els dominis més propers configuren majoritàriament àrees de diferent altitud que engloben diversos estatges vegetatius i espais ramaders, com pastures, garrigues, deveses i prats. Com bé hem comprovat, el parcel·lari agrícola, com les terres i la vinya, pot tenir estacionalment un ús ramader, amb una clara finalitat d'aprofitament del rostoll i de fertilitzant de la terra per part del bestiar. Cal també indicar l'existència del sistema rotatiu del guaret, que permet el descans anual d'una terra de conreu (Oliver 2003: 212).

En les línies posteriors analitzem la probable existència d'una transtermitància en els diferents dominis centrals i els més propers dels monestirs estudiats en aquesta recerca, sempre que la documentació ens ho hagi permès. També hi hem integrat algunes explotacions i cel·les, com les situades a la Cerdanya que depenen del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Comencem pel sector nord-occidental del comtat, seguim pel sector més oriental, i acabem pels que es troben en latituds inferiors.

11.1.1. Santa Cecília d'Elins

El domini central del monestir de Santa Cecília d'Elins se situa pràcticament al centre de la vall d'Elins o de Pallerols, que té com a part inferior el nucli de Noves de Segre, on el riu Cavo o de Pallerols desemboca al riu de la Guàrdia, i com a superior o capçalera, la muntanya de Castelló, una àrea centrada bàsicament en l'ús ramader i agrícola d'alçada, com hem pogut comprovar en els capítols precedents, amb l'existència a l'estatge subalpí de pastures i prats que es combinaven amb espais de bosc. Com bé sabem, la muntanya de Castelló formava part d'una extensa àrea de pastura que domina l'eixida de Montenartró (2.185 m) com a punt culminant, veïna del gran pastiu que presideix, ja dins del Pallars, la torreta de l'Orri (2.439 m).

Aquest sector de la capçalera de la vall d'Elins o de Pallerols està travessat pel tradicional camí ramader o cabanera de gran recorregut que enllaça la plana amb Andorra

pel carener divisor de les riberes del Segre i del Noguera Pallaresa⁵⁹. En el carener septentrional de la vall d'Elins hi hem trobat documentat un camí que tindria un recorregut longitudinal per aquest sector des de possiblement les poblacions de Vilamitjana i la Parròquia d'Hortó. Aquesta via travessaria tot el carener nord de la referida vall i passaria prop del mont Chozo, que identifiquem amb l'actual tossal de Castelló, i per l'actual coll de Leix. El camí rep en la documentació la denominació de via, «*in Elexe in ipsa via*», «*via qui pergit ad ipso collo de Elexe*», «*via qui discurrit per Chozo*». Es tractaria d'un camí que al segle XI ja tindria certa antiguitat, atès que surt documentat com a «*antiquam viam*» (Marquès, 2002-2005, docs. 13, 26, 29, 37 i 53). Aquesta camí enllaçava molt possiblement amb altres que trobem documentats al mateix sector, però dins de la vall de Castellbò, prop de la no localitzada vila de Tridigueres, en les afrontacions de la qual hi trobem indicada «*ad ipsa strata de Elexe et descendit per iam strata de Elexe*» (Baraut 1981, doc. 429).

El carener meridional de la vall també podria estar travessat per un camí de les mateixes característiques, que es podria correspondre a la via que surt documentada als vinyers del terme de Berén (Marquès 2002-2005, docs. 6 i 75). Uns altres camins, que recorrien la vall pel seu interior, els trobem documentats com a via prop del monestir, i com a «*strata publica*» a les immediacions de Berén i d'Argestues (Marquès 2002-2005, docs. 5, 6, 36, 43, 44 i 45).

Aquesta xarxa viària enllaçava el sector més baix de la vall i el de la seva capçalera o més alt, on hi havia les pastures subalpines i alpines dominades pels contraforts de la torreta de l'Orri. Així, molt possiblement aquests camins també tindrien la consideració de ramaders. Els camins indicats de la cartografia històrica que mostrem en el mapa de l'apartat de Santa Cecília d'Elins del capítol número 4 indiquen en bona part aquests itineraris careners i per l'interior de la vall. El monestir, que com hem esmentat se situava al sector central de la vall, es trobava enmig d'aquesta xarxa que la travessava d'est a oest.

Els espais agrícoles, les pastures i garrigues se situaven en diferents indrets i altituds de l'estatge montà en llocs propers a aquesta xarxa viària. Un exemple paradigmàtic seria el de les terres de la coma de Fullensa (c. 1.675 m), emplaçades en el propi carener septentrional de la vall, prop de la muntanya de Castelló (Marquès 2002-2005, doc. 26). Com bé sabem, el domini central del monestir era proper al del castell d'Elins, que també formava part de les seves possessions, i als dominis més baixos situats a la vila de Noves (Baraut 1981, docs. 433, Baraut 1983, doc. 745, Marquès 2002-2005, docs. 11, 28 i 30).

Caldria destacar en aquest apartat la presència de monuments megalítics en els careners que marquen els límits termenals, els quals els hem indicat en l'apartat del

559 Veure l'apartat (4.1.1), referit al monestir de Santa Cecília d'Elins.

monestir de Santa Cecília d'Elins del capítol número 5, com a «*petra imolati*», «*in petra in qua est fixura terminis*», o «*petram quam dicunt Cobertradam*» (Marquès 2002-2005, docs. 13, 29 i 53) (fitxa 15, annex 3). També són destacables topònims com *Cabanella* o *Cabannada*, situats en aquest carener sud, que coincideix amb el camí del port del Cantó a Pallerols (Marquès 2002-2005, doc. 25, 29 i 53).

Com podem comprovar, la situació del monestir i del seu domini central, la distribució de la resta de dominis del referit cenobi a la vall, sobretot el de la seva gran àrea agrícola i ramadera de Castelló a la capçalera, l'existència documental d'una històrica xarxa de camins careners i central, propera a aquestes possessions, ens inclinen a afirmar que molt possiblement Sant Cecília d'Elins i els habitants del seu domini practicaven una ramaderia amb desplaçaments estacionals transtermitants dins de la referida vall, sovint aprofitant els espais pastorals situats en diferent altitud i la possible utilització dels camps de conreu en repòs de guaret.

11.1.2. Sant Sadurní de Tavèrnoles

Com bé sabem el domini central del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, situat al sud de la vall del Valira, fruit de la donació del comte Borrell II de l'any 970, limitava amb altres dominis del referit cenobi que s'estenien des del sud de la parròquia de Sant Julià de Lòria, a Andorra, fins a la capçalera de la vall de Castellbò, concretament, els provinents de la donació comtal de l'any 1033 de les viles de la Llaguna Sobirana i Jussana, amb els drets de pastura atorgats pel comte Ermengol II, que arribaven, per prop de Castelló, fins al límit amb la pallaresa vall de Siarb, i força pròxims a l'alou d'Eres, que el referit cenobi va vendre el 923 al vescomte Giscafred, el possessor d'una devesa pròxima (Baraut 1994-1995, docs. 12, 21 i 52). A la solana d'aquesta vall, sota de la muntanya de Cogoll, Tavèrnoles hi posseïa els antics dominis dels monestirs de Sant Vicenç dels Torrents i de Sant Martí dels Canals; i el terme de la parròquia de Santa Eugènia de la Torre (Baraut 1994-1995, docs. 8, 9, 45, 58 i 62).

La referida muntanya del Cogoll i de Burbre marcava el límit nord i més muntanyenc del domini central del monestir, amb el prat *Stergania*, situat al límit de l'estatge montà i subalpí, en un carener que limita amb la vall de Sant Joan, on Tavèrnoles també hi tenia possessions aloeres (Baraut 1994-1995, docs. 21, 57, 58 i 62). Aquest carener afronta amb el ras de Conques, una àrea ramadera que limitava amb l'antic comtat del Pallars, concretament amb la vall de la Ribalera, on hi havia el castell de Serret, ja dins dels dominis d'Arnau Dacó, el qual l'any 1045 va donar l'alou situat en aquell indret al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Com bé sabem, aquesta donació contemplava també que, a canvi del servei religiós al referit castell, el cenobi del Valira disposés d'instal·lacions per al bestiar i uns emprius en tot el terme castral, per a què hi pogués pasturar el seu bestiar, d'ovelles, bous, vaques i porcs (Baraut 1994-1995, doc. 65). Amb aquesta donació, el monestir va consolidar una gran àrea

ramadera d'alçada que s'estenia des del Cogoll fins a Serret i els confins de la muntanya de Castilló.

Com hem comentat en línies precedents, a finals del segle XII, la consolidació del poder vescomtal amb la progressiva absència dels comtes al nord del comtat, deuria propiciar, en un clima de violència feudal, que els interessos del monestir i dels seus habitants topessin amb els del vescomte Arnau de Castellbò. Aquest deuria ser el motiu del document del permís per pasturar entre la muntanya del Cogoll i el límit amb el castell de Serret que el referit noble va donar al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i els seus habitants (Baraut 1994-1995, doc. 212).

Així, els diferents espais de pastura, sobretot les garrigues del domini central, es distribuïen per diversos estatges, concentrant a l'estiu els ramats des del capdamunt de la muntanya del Cogoll fins al terme de Serret, ja dins del Pallars, on tenien el dret de pastura atorgat per Arnau Dacó i les pastures immediates a la muntanya de Castilló.

Tot i que la documentació no és prolífica amb camins, en l'apartat del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles del capítol número 4, hem indicat en el mapa la xarxa viària un tram de camí ramader utilitzat fins al segle XX que passa pels contorns del límit del domini central del monestir, concretament pel costat oest, prop de la collada de la Torre i de l'església de Sant a Eugènia. A la muntanya de Burbre el camí carener continua cap a l'est fins a la Ribalera, on es trobava el terme de Serret.

L'existència d'una transhumància de curt recorregut és demostrable en els dominis central i dispersos propers del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, atès que la documentació, sobretot la donació de Serret i el molt posterior permís del vescomte Arnau de Castellbò ho indiquen, fins i tot hi trobem referències de bestiar gros i menut. Voldríem destacar la indicació dels porcs en la donació d'Arnau Dacó de l'any 1045, un bestiar que hipotèticament podria desplaçar-se des dels dominis central i els de la vall de Castellbò fins al de Serret.

11.1.3. Sant Jaume d'Engordany

No disposem de dades sobre la tinença de bestiar a la cel·la de Sant Jaume d'Engordany, vinculada a Tavèrnoles, situada al bell mig de la vall central d'Andorra, des de la qual el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles podria administrar els seus dominis en aquell sector d'Andorra i possiblement en els més septentrionals.

Com hem comprovat en l'apartat d'aquesta cel·la del capítol número 4, el bestiar de Sant Jaume d'Engordany podria desplaçar-se cap a la carena de la serra de Padern, la que presideix el solà on es troba l'església i el poble d'Engordany. També seria probable que el possible antic monestir o cel·la de Sant Jaume d'Engordany utilitzés els pastius situats a la vall del Madriu. La manca de documentació no permet que

puguem demostrar o refutar aquesta hipòtesi. Roland Viader sosté que la no existència de cap document que indiqui una concessió de pastius d'alta muntanya i d'empríus no demostraria la posició estratègica de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra (Viader 2003: 90). Tot i que no existeix documentació sobre la concessió de pastures en aquesta vall, molt probablement el monestir de Tavèrnoles deuria determinar que el gruix del seu bestiar es desplaçés cap a l'àrea de dominis que havien consolidat a la muntanya de Burbre o el Cogoll, amb la capçalera de la vall de Castellbò i sobretot al castell de Serret, una zona ideal per a un desplaçament transhumant vertical, des de la base del domini central del monestir.

11.1.4. Els monestirs de la solana de la Seu d'Urgell

Hem volgut agrupar en aquest subapartat els monestirs i monistrols que es trobaven a la solana de la ribera de la Seu d'Urgell en el tram comprès entre Calbinyà i el límit amb el petit domini de Sant Andreu de la Quera. Ens referim al monestir de Sant Andreu de Planeses, el no localitzat monistrol de la Santa Creu de Pallerols, i possiblement algun altre dels *monasteriols* que indica la documentació, que no hem pogut identificar (Baraut 1983, doc. 761).

Voldríem destacar la presència al peu d'aquest solà del castell de Somont amb la seva església de Sant Julià, vinculada a Santa Cecília d'Elins (Marquès 2002-2005, doc. 50). Tant el nom del castell com de l'església ens remetent a una situació, a sota de la muntanya, a un piemont, com el *Sub montanione*, però que en comptes de referir-se al d'una serralada com el Pirineu, concerneix al d'una muntanya que limita al nord amb el terme d'Arcavell i Andorra, i al sud, a la part baixa, amb el riu Segre, ja prop de la Seu d'Urgell, com indiquem a l'apartat corresponent a Sant Andreu de Planeses del capítol número 4. Just en aquesta zona, Sendred, el noble que va resultar presoner com a conseqüència de l'atac del castell de Bragafolls per part dels andorrans, hi tenia l'alou de Somont, que va donar a l'Església d'Urgell, tot i les demandes del comte. Aquest alou «*qui fuit ex francheda de homines de valle Annorra sive ex parentibus meis*», podria tenir com a origen del seu nom aquesta vinculació, aquesta franquesa, que hi van tenir els andorrans (Baraut 1988, doc. 16)⁵⁶⁰.

En aquell apartat també hem indicat que al fons de la vall, prop d'aquests monestirs, concretament a l'entorn de l'església de Sant Pere de Misella (actual Sant Pere de Somont), hi havia «*ipsa strata qui pergit ubique*», i en plena vessant, prop de l'indret de Pallerols que no hem de confondre amb el de la vall d'Elins, hi trobem «*strata publica qui inde discurit sive in terra Sancti Andree*» (Baraut 1979, doc. 169, Baraut 1983, doc. 73). Com hem destacat, també hi havia diferents vies que enllaçaven el

560 Per al tractament de l'atac del castell de Bragafolls i de la franquesa dels habitants de la vall d'Andorra a Somont, veure (Viader 2003: 75-81). Somont és la part baixa i meridional de la serralada que té com a carena la muntanya de la Rabassa, amb la roca de Pimes (2.138 m) com a referència (UTM 379938-4698852).

fons de la vall amb Llirt, *Itlatica*, Estamariu i Santa Cecília de Pallerols i possiblement també amb la collada d'Arcavell (1.995 m) i la collada de Pimes (2.138 m). La cartografia d'aquests indrets que hem ressenyat en el mapa corresponent del capítol número 4, mostra l'existència de camins històrics que travessen tot aquest solà de sud cap al nord.

Sabem que prop del monestir de Sant Andreu de Planeses hi havia un puig, anomenat *Eguino* i un lloc anomenat les Planes (Baraut 1979, doc. 95, Baraut 1983, doc. 865, Baraut 1984-1985, doc. 1058). En aquells entorns, no gaire llunyans del monistrol de la Santa Creu, hi havia també un espai com el «*prato Edallo*», els «*argelagariis vel suruscalariis vel boxedariis*», amb «*pasturis et pasturicis*» abundants, amb un bosc proper a Pallerols (Baraut 1979, doc. 95)⁶¹. L'any 1074, en una venda de dues vinyes situades en aquesta àrea hi surt esmentat un mallol, que va plantar «*Mironi pastor de Linzirt*», l'existència del qual corrobora encara més aquesta extensa zona, que comprenia bàsicament terres i vinyes, amb usos ramaders (Baraut 1983, doc. 865).

Com podem comprovar, l'existència de topònims, referits a espais ramaders i vies de comunicació susceptibles de tenir també un ús pecuari, podrien ser indicatives de la possible pràctica d'una transhumància de curt recorregut d'aquestes petites comunitats monacals. La presència del pastor, documenta indirectament l'existència de ramats en aquesta contrada. La referència del Somont, de la muntanya baixa, respecte una muntanya més alta, també podria conduir-nos-hi.

11.1.5. Sant Andreu de la Quera

El monestir i més endavant cel·la de Sant Andreu de la Quera té com a punt culminant del seu petit domini el «*monte Adralle*», que identifiquem amb el roc del Beneïdor (1.681 m), el qual connectaria directament amb el terme de Bescaran i les seves àrees de pastura d'alta muntanya (Baraut 1994-1995, doc. 6). Molt a prop, Sant Sadurní de Tavèrnoles, monestir al qual restaria vinculat com a cel·la el de Sant Andreu, rebria el 924 un camp al lloc anomenat Sorre, que hem identificat amb la partida de Sorri, entre els termes de Bescaran i Carcolze, una àrea agrícola i ramadera que connecta directament amb l'alta muntanya de Bescaran (Baraut 1994-1995, doc. 13).

Tot i el seu petit terme, l'existència de garrigues amb espai de bosc, hi podia possibilitar certa ramaderia transtermitant que utilitzaria els pastius del roc Beneïdor i possiblement també les de la muntanya de Bescaran. No podem descartar l'existència d'aquesta pràctica ramadera transhumant, tot i la migradesa de la comunitat de Sant Andreu.

561 Podríem identificar aquests mots amb «pastures» i «pasturatges». Ambdós tenen un significat similar, el d'un lloc o camp dedicat o apte per a pasturar-hi. «Pastura» també pot tenir l'accepció d'herba que creix en un lloc apte per a pasturar-hi. «Pasturatge» també podria significar l'acció de pasturar i el dret que es pagava per a poder pasturar (DCVB veure «pastura») (DCVB veure «pasturatge»).

11.1.6. Sant Esteve d'Umfred i les possessions cerdanes de Sant Sadurní de Tavèrnoles

Com hem comprovat, el considerat apòcrif document de la donació al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles de l'any 815 de la cel·la de Sant Esteve d'Umfred per part d'un inexistent comte Frèdol de Cerdanya, a part de l'acurada descripció del terme de l'esmentada església situada al bell mig de la vall que enllaça la collada de Tosses amb Alp i la plana de la Cerdanya, descriu una gran àrea de drets de pastura per ovelles i altre tipus de bestiar que estava compresa entre la carena que divideix les ribes del Ter i del Llobregat amb la del Segre amb la tosa d'Alp (2.536 m) al bell mig, que documentalment surt anomenada com a «*monte calvo*», com a àrea prèviament desforestada (Oliver 2006: 247, Baraut 1994-1995, docs. 4, 41 i 53).

Deixant de banda els continguts de la seva autenticitat, aquest document ens esmenta la possibilitat que des de la cel·la de Sant Esteve es pogués practicar una ramaderia transhumant de curta distància, que podria aprofitar les pastures i garrigues del seu terme i els drets que tenia en aquella àrea força àmplia que englobava bona part de l'obaga de la plana de la Cerdanya.

Concretament en aquest sector de la plana se situaven també els altres dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles, els quals disposaven de diferents espais destinats a la pastura i possiblement drets en un terme més gran, com hem indicat el capítol número 10 (Baraut 1994-1995, docs. 41, 53, 59, 60, 63 i 85). Aquests espais de pastura, amb garrigues, i els prats, que també hem trobat en diferents altituds en aquest sector de la Cerdanya presidit per la tosa d'Alp o «*monte calvo*», són compatibles amb el d'una pràctica ramadera de transtermitància, sobretot a Sant Esteve d'Umfred, on s'esmenta explícitament el permís per a pasturar amb ovelles i altre bestiar.

Caldria conèixer quina era la relació que hi podia haver en aquesta zona amb els dominis eclesiàstics de Sant Miquel de Cuixà i Sant Llorenç prop Bagà, així com també amb els de les diferents explotacions pageses que hi havia. Una relació que deuria incloure també l'ús ramader de la muntanya «*monte calvo*».

En el sector de la solana, on hi havia la cel·la de Sant Pere i diferents masos, com el de Montmalús (1.522 m), no hauríem de descartar la pràctica d'una transtermitància des de la plana cap a certs pastius subalpins i alpins, presidits pel roc Roig (2.227 m) (Baraut 1994-1995, doc. 59).

11.1.7. Sant Climent de Codinet

El monestir de Sant Climent de Codinet estava integrat en el terme de Codinet, que trobem perfectament delimitat l'any 1004 en el document de la unió al de Sant Andreu de Trespunts, dirigida pel comte Ermengol I (Baraut 1982, doc. 43). Aquest terme comprenia des de la *insulae* del riu Segre (594 m), on es trobava el monestir,

fins a prop dels 1.200 metres, cap al castellot de Vinyoles o *Ladirt*. Entre aquestes dues altituds el bestiar podia péixer en diferents espais de prats, garrigues i pastura. La presència d'un *Aras*, que identifiquem amb la plana d'Aram (c. 1.000 m), proper al monestir en les afrontacions d'un camp situat al damunt de Codinet, podria mostrar-nos també l'existència d'aquests espais o àrees de diferent alçada (Baraut 1982, doc. 7). Entre aquestes altituds no descartem que hi hagués una pràctica transtermitant de bestiar, tot i que no ho hem trobat documentat explícitament com en altres cenobis. També és possible que el bestiar estives en els contraforts més occidentals del Cadí, situats en els estatges subalpí i alpí.

11.1.8. Sant Andreu de Trespunts

La documentació de Sant Andreu de Trespunts que ens ha pervingut és poc explícita en la descripció de la pràctica de la ramaderia. La deixa de bestiar per part de Borrell II en el seu testament, i els d'un porc a l'Argelagosa (Argelagoses), que provenien del testament del levita Ramon són del poc que trobem (Baraut 1980, doc. 232, Baraut 1982b, doc. 588).

Voldríem destacar el paper que podria tenir l'església de Santa Eulàlia de Cornellana en una possible pràctica ramadera transhumant de curta distància que tingués lloc des del monestir fins als contraforts occidentals de la serra del Cadí (Baraut 1984, docs. 3 i 7)⁵⁶². Tampoc hem de descartar una pràctica transhumant de curta distància a la serra d'Ares o de Prada (el Picalt 1.805 m i cap de Pla Redon 1.847 m), possiblement incrementada després de la venda de Santa Eulàlia l'any 1016 al bisbe Ermenegol. L'any 1233, el tardà document del comte Roger Bernat II de Foix de concessió de drets de pastura als habitants de Sant Andreu de Trespunts en aquest muntanya, podria estar en la línia del que anys abans va realitzar el vescomte Arnau l'any 1198 amb Sadurní de Tavèrnoles al Cogoll, que hem volgut vincular als episodis de violència feudal protagonitzats pels Castellbò-Foix (Gascón 2015, Baraut 1984, doc. 14, Baraut 1994-1995, doc. 212).

11.1.9. Sant Llorenç de Morunys

Com bé hem destacat, el domini central de Sant Llorenç de Morunys es limitava molt probablement a l'actual terme municipal. Com hem vist, les seves possessions se situaven al sector septentrional de la vall de Lord. Pel que concerneix a la ramaderia i a possibles pràctiques transhumants de curt recorregut, cal esmentar l'existència de la devesa del bosc, situada a l'Aigua de Valls, amb un extens alou en aquella

562 Tot i que és força posterior, la rodalia del terme de Cornellana resta descrit el 1676 en un capbreu amb uns límits que engloben l'església de Santa Eulàlia i el cap de la serra del Cadí (ACU, Capbreu de Fòrnols i de Cornellana, UI 1006, signatura antiga 403) (transcripció 2, annex 1).

àrea donada pels marmessors del difunt Guifré l'any 992, i la donació d'Ermengol IV de la mola de Lord, amb una sèrie de drets, com el d'empriu per bona part del territori de Lord, que comprenia com a límit nord el port de Tuixent o l'actual coll de Port (1.665 m) i el prat d'Aubes (2.252 m), a la serra del Verd (Riu 1981, docs. 3 i 9). Dins de tot aquesta basta contrada s'hi trobava la cel·la de Sant Pere, donada l'any 971 pel comte Borrell a Sant Llorenç (Riu 1981, doc. 1).

En tota aquesta gran àrea, que englobava des del Cardener a l'actual Pantà de Sant Ponç, fins a als contraforts del port del Comte i a la serra del Verd, era força possible que el monestir de Sant Llorenç de Morunys hi practiqués desplaçaments estacionals de bestiar de caràcter transtermitant.

11.1.10. Sant Pere de Graudescales

El monestir de Sant Pere de Graudescales, tot i la migrada documentació que en disposem, podria tenir estructurats uns desplaçaments de bestiar cap al domini que tenia cap a la Corriu (1.182 m), situat nord enllà, dins del sector de l'Aigua de Valls, que provenia d'una donació del comte Borrell II (Baraut 1980, doc. 192). Probablement, hi podria haver també un desplaçament estacional de bestiar cap a la serra d'Ensija, capçalera de l'Aigua d'Ora, amb el cap de la Gallina Pelada com a punt culminant (2.321 m) o els més propers rasos de Peguera (2.058 m).

El bestiar també podria romandre en les parts més altes del domini central, tot i la naturalesa abrupta del territori. Tampoc hauríem de descartar desplaçaments als dominis dispersos propers situats al sud del monestir, concretament al sector central de la vall, com Ventaiola, la vila d'Arcossa i Santa Eulàlia (Baraut 1978, docs. 23 i 34).

Com hem pogut comprovar en el capítol número 9, Sant Pere de Graudescales, ateses les donacions dels preveres Francemir i Belló, disposava d'una fornit grup de bestiar domèstic força variat, format per un ramat d'ovelles i cabres, vaques, bous, eugues, porcs, rucs i un cavall. Per aquest motiu, sempre que ho hagués conservat, és molt probable que aquesta cabana, sobretot la dedicada a la cria i producció de carn, efectués un desplaçament transtermitant.

11.1.11. Sant Cristòfol de Salinoves

L'any 949, la dotàlia de l'església de Sant Cristòfol de Salinoves, reconstruïda sota de les ordres dels abats Gulfí i Melandre, comprenia una devesa entre les donacions dels esmentats caps de les comunitats monàstiques de Santa Cecília d'Elins i de Salinoves (Marquès 2002-2005, doc. 8). Aquesta instal·lació pecuària es pot vincular directament amb una explotació ramadera duta a terme per les referides comunitats. De fet, com ja hem comentat en l'apartat de les deveses del capítol número 10, la seva presència mostraria una activitat ramadera de certa importància al *Sub montanione*,

la qual podem vincular també amb la política administrativa del comte Sunifred II, el qual en la donació apòcrifa de l'any 937, atorga emprius i herbes a Sant Cristòfol de Salinoves i Santa Cecília d'Elins en aquesta contrada (Marquès 2002-2005, doc. 4).

L'existència de la gran àrea de garrigues situada a l'entorn de les serres del Montsec de Meià, Comiols i de Benavent, cap a uns 1.200 metres d'altitud, que en època moderna i contemporània fou un lloc d'aturada hivernal de ramades transhumants de llarg recorregut que es desplaçaven del Pirineu cap a la plana (Codina 2005: 166), podria condicionar molt la ramaderia dels dominis de Sant Cristòfol de Salinoves, Santa Maria de Meià, Santa Maria de Gualter, i possiblement dels altres monestirs i possibles cenobis d'aquest sector, dels quals en tenim poca o nul·la documentació, com Sant Pere de l'Obac, Sant Eufèmia i Santa Maria de Palau.

Per aquest, motiu caldria tenir en compte, pel que concerneix a Sant Cristòfol de Salinoves, el paper que hi podien tenir garrigues com la de Paracolls, que podien oferir pastura hivernal en eventuais desplaçaments verticals dels dominis més baixos, situats prop del riu Rialb.

11.1.12. Els monestirs dels senyors de Meià

El monestir de Santa Maria de Meià es trobava també en aquesta contrada a redós del Montsec, concretament de l'anomenat Montsec de Meià. Com bé sabem, la seva situació en una vora de la plana coneguda com a coma o camp de Meià el condicionava per a la colonització o administració de part d'aquest espai, com possiblement també deuria passar amb el monestir de Sant Pere de l'Obac, del qual pràcticament no en tenim dades, algunes provinents de documentació d'època moderna (Vilarrúbias, Benet 1994: 453-454, Bernaus 2019: 361).

Aquests monestirs, conjuntament amb els probables de Santa Eufèmia (Sant Oïisme) i Santa Maria de Palau es trobaven dins dels dominis senyorials dels Taravau-Meià (Bolòs, Benet, 1994: 455, Bolòs, Roca, Puigferrat 1994: 298, Vergés 2017: 233). A falta d'estudis històrics concrets sobre aquesta família, que podem considerar extensa, els seus dominis s'estendrien probablement a través del carener divisor de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa des dels contraforts de la serra de la Conca, presidida pel cogulló de Sant Quiri (1.355 m), i possiblement d'algun punt situat més al nord, fins a la riba esquerra de la Noguera Pallaresa entre el congost de Terradets i Camarasa (Bolòs, Hurtado 2006: 88-89). En el sector de Meià coincidiria a grans trets amb el domini del monestir de Santa Maria (Bernaus 2019: 60). En tota aquesta basta contrada, els Meià-Taravau hi tindrien diferents dominis que conjuminarien amb els propis dels seus castells, com és el cas del castell d'Arquera, que Garsenda va donar el 1077 al monestir de Santa Maria. En aquest document, també s'esmenta que el monestir n'havia de rebre tres marrans cada any, una exemplificació de la pràctica ramadera que es duria a terme en aquella extensa contrada (Meià, doc. 20, annex 1).

Aquests monestirs i possibles cenobis es trobaven situats en aquesta vasta àrea on hi abunden les garrigues situades a uns 1.200 metres i altres espais similars emplaçats a menys altitud, que hem esmentat en l'apartat corresponent del capítol número 10, així com també prats i pastures també situats en diferents alçades.

No hauríem de descartar l'existència d'una pràctica transhumant de curt recorregut o vertical que englobés tot aquest territori dominat per la carena, i que fins i tot, com a remota hipòtesi, atès que no disposem de dades, com en la majoria de monestirs que hem analitzat en aquest apartat, hi podria haver la possibilitat que els ramats del monestir de Santa Maria de Meià poguessin pasturar en els contraforts meridionals de la serra del Boumort o possiblement més cap al nord. Malauradament, la no presència de dominis coneguts del referit monestir i de l'esmentada família senyorial més al nord de Taravau no ajudaria gaire a consolidar aquesta hipòtesi. Les muntanyes i emprius concedits des de mitjans del segle X fins a una mica més enllà del primer quart del segle XI pels comtes d'Urgell als monestirs de Santa Cecília d'Elins i de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Castelló i àrees veïnes corrobora l'ús de la carena com a zona de pastura (Baraut 1994-1995, doc. 52, Marquès 2002-2005, docs. 13, 25 i 29).

Com bé sabem, el monestir de Santa Maria de Gualter, es trobava també en aquesta àrea propera al Montsec, tot i que a diferència de les altres comunitats, se situava al costat del riu Segre. El limitat domini central d'aquest monestir no impediria que la seva probable cabana es pogués desplaçar estacionalment per diferents àrees de pastura, garrigues i prats compresos entre el riu Segre i el carener divisor de les riberes de l'esmentat riu i de la Noguera Pallaresa.

11.1.13. Conclusions

Podem concloure que els monestirs que hem tractat en aquest apartat realitzaven desplaçaments de bestiar transtermitants o de curt recorregut dins dels seus dominis centrals o en els entorns més immediats.

La situació del domini central muntanyenc de Santa Cecília d'Elins, amb la distribució de les diferents possessions en diversos indrets, amb el veïnatge del gran espai de pastura de la muntanya de Castelló, situada al sector nord-occidental del comtat, semblarien mostrar la més que possible existència d'una pràctica ramadera de caràcter transtermitant. Un element a afegir és la presència documental d'una xarxa de camins que travessarien aquest domini per les carenes i també pel centre de la vall direcció a la muntanya de Castelló, un dels quals rep la denominació d'antic en ple segle XI.

En aquest sector nord-occidental, on hi trobem la gran àrea de pastures vinculada a Santa Cecília d'Elins i a Sant Sadurní de Tavèrnoles, hi havia també el domini central d'aquest monestir. De fet, el domini d'aquest monestir s'estenia també per tota

la solana de Burbre fins a la muntanya de Serret, a la Ribalera. Els drets de pastura a Serret per a diferent tipus de bestiar atorgats el 1045 per Arnau Dacó, demostren l'existència d'una cabana ramadera del monestir que practicaria uns desplaçaments estacionals verticals. L'atorgament d'uns altres drets, a finals del segle XII, per part del vescomte Arnau, per a tota la muntanya del Cogoll, semblarien demostrar també l'existència d'aquesta pràctica ramadera.

L'existència d'aquesta àrea de pastures al nord-oest del comtat deuria possibilitar que el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles deixatés progressivament els seus interessos ramaders a Andorra, concretament a través de la cel·la de Sant Jaume d'Engordany. La consolidació d'aquest gran domini ramader tampoc deuria evitar que el bestiar de Sant Jaume efectués desplaçaments cap a la serra de Padern i qui sap si també cap a la vall del Madriu.

L'àrea de pastura que deuriem fer servir el petit monestir de Sant Andreu de Planeses i el monistrol de la Santa Creu deuria englobar diferents espais compresos pel solà, on s'esmenta una xarxa de camins i àrees de pastura notables, on hi trobem el prat *Edal·lo* i el puig *Eguinus* i la presència d'un pastor, que possiblement deuriem enllaçar amb àrees subalpines properes a Bescaran i Arcavell. Aquest també deuria ser l'exemple del petit monestir de Sant Andreu de la Quera amb el veïnatge de la muntanya de Bescaran i sobretot de la possessió que tenia a Sorri.

En el cas dels dominis cerdans de Tavèrnoles, cal esmentar que la possible pràctica de desplaçaments transhumants dins de la mateixa vall, si donem per vàlida la concessió de l'àrea de pastura atorgada per a ovelles i altres tipus de bestiar per part de l'inexistent comte Frèdol l'any 815 a en una àrea que comprenia tota l'obaga del Segre fins al límit amb l'actual Berguedà, amb la tosa d'Alp (*monte calvo*) com a punt culminant.

Els espais a diferent alçada amb una cota que no arribaria als 1.200 metres podrien no descartar la pràctica de desplaçaments estacionals de bestiar per part del petit monestir de Sant Climent de Codinet, existint la possibilitat que es pogués desplaçar cap als contraforts més orientals del Cadí, com seria el cas del monestir de Sant Andreu de Trespunts, que comptava fins a l'època del bisbe Ermengol d'Urgell, amb el domini de Santa Eulàlia de Cornellana, situada a la vall de la Vansa, a la solana de la serra del Cadí. Tampoc descartaríem que la cabana d'aquest monestir peixés a la serra d'Ares, una àrea de pastura, en la qual hi reberen drets l'any 1233 pel comte Roger Bernat II de Foix.

L'any 1068, la concessió per part del comte Ermengol IV d'emprius a la vall de Lord al monestir de Sant Llorenç de Morunys, amb l'existència de la devesa del bosc i possessions en tot aquest territori, hi possibilitarien la pràctica d'una ramaderia transhumant per part del referit cenobi. El petit monestir de Sant Pere de Graudescales, del que trobem documentat bestiar, podria efectuar petits desplaçaments dins del seu domini o qui sap si també cap a les serres de la capçalera de l'Aigua d'Ora.

La presència de l'àrea de garrigues del sud del Montsec hauria d'haver permès l'existència de desplaçaments estacionals de bestiar per part de les comunitats de Santa Maria de Meià, Santa Maria de Gualter i Sant Cristòfol de Salinoves, vinculada a Santa Cecília d'Elins. L'existència de la devesa proper a Salinoves demostraria la pràctica de la ramaderia en aquesta àrea. En el cas de Santa Maria de Meià no descartariem que els possibles ramats es desplaçessin per la carena del Montsec fins a Taravau, d'on provenien els senyors de Meià. L'existència del pagament de censos en marrans l'any 1077 mostra la presència de bestiar oví a la contrada.

Com hem comprovat, tot i que en uns monestir disposem de més dades que uns altres que ens indiquen l'existència d'aquests desplaçaments, no podem descartar-ne cap dels que hem estudiat, fins i tot els que tenen un domini més migrat, atès que se situarien en àrees muntanyenques on existiria la pràctica de la ramaderia i possibles desplaçaments altitudinals.

11.2. La transhumància de llarg recorregut: del Pirineu a la Plana

Com bé hem comentat en l'apartat de les hipòtesis de treball del present capítol, en el treball de fi de màster vam indicar la possibilitat de l'existència d'una possible ruta transhumant de llarg recorregut en els dominis de Santa Cecília d'Elins. Ara tornem a analitzar aquelles dades i les d'altres monestirs, com Sant Sadurní de Tavèrnoles, Sant Llorenç de Morunys i dels dominis urgellencs de Santa Maria de Ripoll (Santa Maria de Gualter, Sant Andreu de Trespunts, indirectament Sant Climent de Codinet, i les cel·les de Sant Miquel d'Esdús i de Santa Maria de Sorba).

Algunes recerques no apunten a l'existència d'uns desplaçaments transhumants de llarg recorregut entre les pastures alpines i subalpines del Pirineu i del Prepirineu amb els dominis que els monestirs podien tenir en diferents punts de la Depressió Central Catalana. En concret, indiquen un començament posterior de l'ús d'aquests desplaçaments estacionals de bestiar en un moment anterior a l'any 1300 (Riera 2007: 234-235, Codina 2005: 26). Altres autors vinculen aquests desplaçaments als monestirs en un període anterior a finals del segle XII, que els desvincula als llinatges aristocràtics i als pagesos (Durand 2003, Oliver 2003: 240).

Contràriament, també se sosté la importància de la ramaderia en la configuració dels dominis monacals (Bolòs 1999-2000). Per aquest motiu, es considera en els segles IX i X la distribució dels dominis dispersos en indrets per on passen rutes transhumants històriques (Costa 2019: 638).

Tot i que hem esmentat les cabanes de pagesos i de la noblesa del territori, no les vincularem a possibles desplaçaments transhumants, atès que no és cap dels nostres objectius. Tot i això, caldria destacar l'existència d'aquesta hipòtesi, com hem

comprovat en testaments del segle XI en el cas d'alguns caps bestiar de particulars documentats que es trobaven a Andorra (Viader 2003: 96 i 181, Baraut 1983, docs. 710 i 866).

Quant a la noblesa, a part de centrar part de la seva economia en la ramaderia, és força probable que utilitzessin els pastius subalpins i alpins dels seus dominis senyorials i jurisdiccionals en possibles desplaçaments inicialment de caràcter transtermitant, que possiblement allargarien el seu recorregut a mesura que s'engrandissin les seves possessions. Un exemple el podríem trobar amb la família dels comdors de Caboet, que senyorejaven la vall homònima i també el que anomenem com a vall de Sant Joan, situada en ple Pirineu, conjuntament amb les poblacions d'Ars, Civís i Tor, totes emplaçades en àrees veïnes del camí transhumant que enllaça el Pirineu amb les planes de Lleida i d'Urgell (Viader 2003: 106-110, Codina 2005: 27). Per la seva banda, els vescomtes de Castellbò anirien consolidant possessions i drets a la vall homònima, en entorns propers al pas de l'esmentat camí ramader, com hem comprovat amb la compra l'any 923 de l'alou situat a Eres (Baraut 1994-1995, doc. 12). Com hem vist, el monestir de Santa Cecília d'Elins situava el seu domini central i el més proper a les immediacions d'aquesta cabanera, com també és el cas d'alguns dominis pròxims al central de Sant Sadurní de Tavèrnoles, com el que hi havia a l'entorn de l'antic monestir de Sant Vicenç dels Torrents, situat a la solana de la vall de Castellbò (Miró 2019, Baraut 1994-1995, doc. 9)⁵⁶³. En la regió del Boumort, a part dels dominis dels Caboet, el monestir de Santa Maria de Gerri hi consolidà part del seu domini central, així com també els dominis que tenia en aquella àrea el de Sant Pere de les Maleles (Puig 1991, Batlle 2015-2016).

11.2.1. Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol de Salinoves: un itinerari carener

En la recerca del treball de fi de màster vam plantejar la possibilitat que el monestir de Santa Cecília d'Elins conjuntament amb Sant Cristòfol de Salinoves practiquessin des d'una època reculada un desplaçament horitzontal de la seva possible cabana ramadera (Miró 2012: 119-136).

La recerca amb sistemes d'informació geogràfica demostra la coincidència de força dominis amb el de camins que fins fa poc tenien la consideració de ramaders. La cartografia ens mostra l'existència de les dues grans àrees d'aquest monestir: la pirinenca, centrada en la vall d'Elins, i la del *Sub montanione*, centrada sobretot a Sant Cristòfol de Salinoves. Ambdues àrees estan connectades pel camí transhumant de llarg recorregut que enllaça el Pirineu amb la plana majoritàriament a través del carener divisor de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa (mapa 67).

⁵⁶³ Veure els apartats dels apartats dels dominis centrals i dispersos propers dels monestirs de Santa Cecília d'Elins (5.3.1, 5.3.2 i 5.3.3) i de Sant Sadurní de Tavèrnoles (5.11.1, 5.11.2 i 5.11.3).

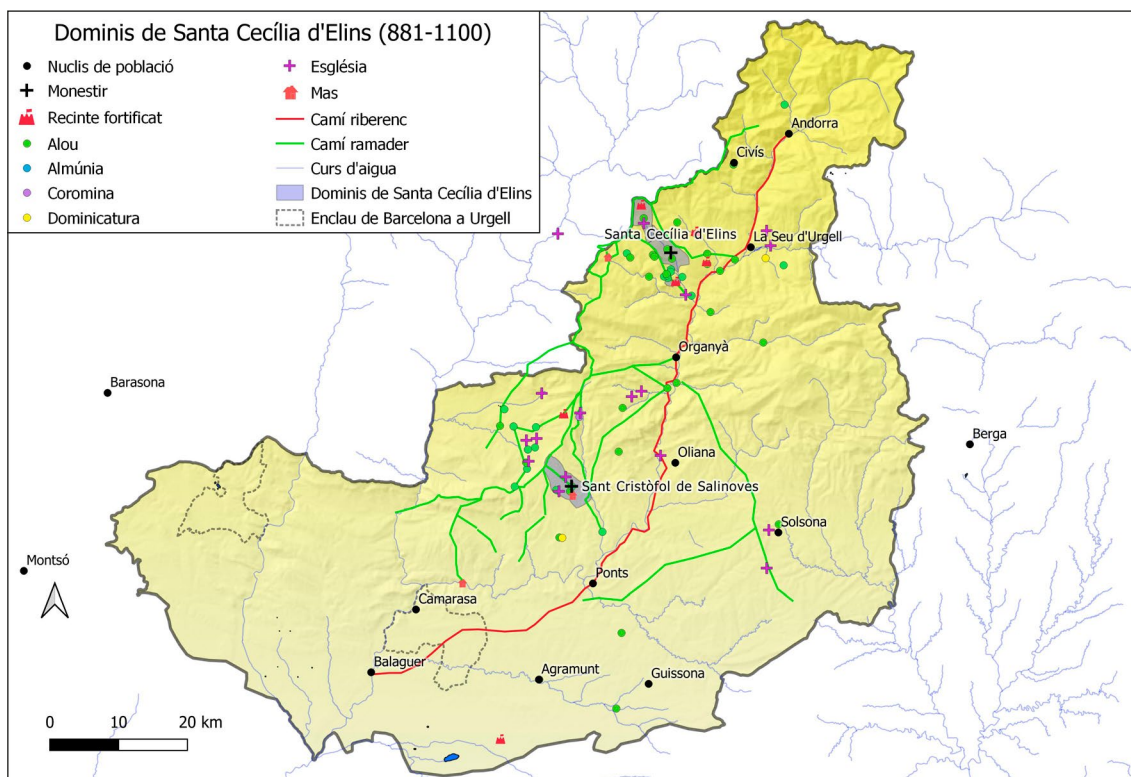
Els dominis del piemont, dominats per les àrees de garrigues, ja surten vinculats el segle X al monestir de Santa Cecília d'Elins. Sense anar més lluny, un document de l'any 892, concretament la venda d'una vinya i mig trull en el vinyer del castell de Taravau, seria indicatiu de la relació d'aquest territori amb una àrea cristiana vinculada amb l'administració comtal, sense tenir en compte l'apòcrifa i discutida acta de consagració de la catedral d'Urgell de l'any 839 (Udina 1951, doc. 8, Baraut 1978, doc. 2, Alturo, Alaix 2017-2018, doc. 8). De fet, molt possiblement, aquestes àrees més elevades del *Sub montanione* que coincidien amb el carener divisor, concretament amb les serres del Convent, de la Conca, del Grau de les Moles, el roc de Benavent, Comiols i el Montsec de Meià, tot a l'entorn dels 1.200 metres d'altitud, no deuriem romandre sota un control intens del poder andalusí.

Com bé apuntàvem al treball de final de màster, l'existència d'aquesta ruta carenera, que amb els anys es va conèixer com a una de les cabaneres que uneix el Pirineu amb la plana, podria relacionar-se amb un camí amb altres usos que enllaçaria ambdós territoris. A més a més, els dominis de Salinoves no oferien una bona connexió amb el monestir de Santa Cecília a través de la vall del Segre, atès que des del cenobi primer s'havia de baixar fins al riu Segre, on hi havia força congostos, com el dels Pontarrons, Trespunts, els Espluvins, la Garanta i el Grau d'Oliana. En canvi, el camí carener oferiria un traçat més directe cap a aquests dominis sense la necessitat de baixar a la vall del Segre i sortejar els referits estrets. Fins i tot, aquest itinerari es deuria utilitzar per a tots els trajectes amb el piemont situats a menys altitud, com els de la Conca Dellà (Miró 2012: 132).

Tant el monestir de Santa Cecília com Sant Cristòfol de Salinoves se situaven en àrees muntanyenques, tot i que de diferent altitud i latitud. Tampoc es tractaven de cenobis situats en el fons de les valls, propers a rius cabalosos i a camins que els vorejaven, com seria el cas de Sant Sadurní de Tavèrnoles o Santa Maria de Gualter. Ens trobem davant de dues comunitats que podem considerar muntanyenques, com bé esmenta, referint-se a Santa Cecília, la donació dels comtes Ermengol IV i Lluïcia de l'any 1080 consistent en diferents possessions a tot el comtat: «*cuius cenobium est situm intra urgellicum comitatum in montana sursum in convalle duorum montium*» (Marquès 2002-2005, doc. 49).

En el treball de final de màster ja vam apuntar la hipòtesi que el doble abadiat de Santa Cecília d'Elins podria guardar algun vincle amb l'existència d'aquests dos grans dominis units pel camí carener (Miró 2012: 86-92).

L'administració d'aquestes àrees ja podria mostrar en època reculada, possiblement dels comtes Guifré I i Sunifred II, l'existència també d'uns desplaçaments de bestiar entre les pastures subalpines de la vall d'Elins i les garrigues de Paracolls. Així mateix, el control progressiu de la muntanya de Castilló, per part del monestir de Santa Cecília, concordaria amb el que s'esmenta com a conflicte de les pastures entre les comunitats locals i el monestir de Lavaix durant bona part del segle XI (Marquès

Mapa 67. Distribució de dominis i vies ramaderes del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1100). S'hi indica el domini central del monestir i el de Sant Cristòfol de Salinoves.

Font: Taula 35. Autor: Climent Miró i Tuset.

2002-2005, docs. 13, 25 i 29). Aquestes disputes serien un exemple del que s'esmenta com a confiscació de les pastures per part dels monestirs (Oliver 2003: 232-233, Wickham 1988). Tot i que la documentació sobre la muntanya de Castelló, que els comtes vinculen al monestir de Santa Cecília d'Elins, no esmenta cap conflicte entre el cenobi amb les comunitats locals de la contrada, podria relacionar-se, més que amb una confiscació, amb un domini sobre aquella àrea en concret, la qual possiblement el monjos utilitzarien des d'una època poc posterior a la fundació del monestir, uns anys abans del precepte de Carloman de l'any 881. Cal recordar que es tracta d'un domini atorgat pels comtes, en funció del seu paper com a patrons del referit monestir, a través del qual administraven les diverses porcions de territori que en depenien (Marquès 2002-2005, doc. 1)⁵⁶⁴.

564 Tradicionalment s'ha vinculat la muntanya de Castelló amb el que reclamava l'Església d'Urgell al monestir de Santa Cecília d'Elins al judici de Sant Pere de Ponts (1024). Voldríem fer-hi una petita aportació: El text del judici esmenta clarament l'església de Pallerols, pels termes de la qual el bisbe reclamava els delmes i primícies de Castelló. En concret, el Castelló esmentat al document aportat pel bisbe Ermengol, l'acta de consagració de la catedral, molt possiblement no es referia al Castelló de la vall de Pallerols, sinó al que se situava a les immediacions de la Parròquia d'Hortó [...] *Et in qua inter alia ipsa ecclesia Palierolibus, per cuius terminos predictus episcopus requirebat supra dictas decimas et primicias de Castellono, ita resonat: Deinde condotamus et tradimus Napineros sive Ollam Fractam atque Assoua vel Adralle sive Castellono vel villa Mediana sive Kasamunniz et Santa Cruce cum Statione vel Palierolos [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 33). El Castelló de prop de la parròquia d'Ortó, que concorda amb l'itinerari de les esglésies especificades en l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, surt esmentat l'any 1080 en l'acta de l'església de Santa Cecília d'Elins d'aquesta manera «*et illud alodium quod est in Castellione, quod appellatur Ladrera*» (Marquès

Aquesta ruta transhumant muntanyenca, que creiem molt probable en la nostra cronologia, concordaria amb els desplaçaments transtermitants dels dominis del piemont i del central del monestir de Santa Cecília d'Elins. Aquesta àrea coincideix també en bona part amb els dominis dels senyors de Taravau-Meià, en els quals hi podrien també tenir lloc els desplaçaments que hem esmentat dels monestirs de Santa Maria de Meià i de la resta de possessions d'aquesta família noble. Concretament, els dominis de l'esmentada família, que s'estenien pels sectors més muntanyencs de la referida carena, concorden en bona part amb aquesta ruta que unia amb el nord del comtat.

Una altra via d'entrada cap al Pirineu alternativa a la del fons de la vall del Segre podria ser a través de la vall de Rialb, d'on es podria seguir cap a Bòixols i enllaçar amb l'esmentat camí carener en el sector del Boumort (Miró 2012: 135), o el que trencava fins a Gavarra i seguia pel pla de Tolustre fins a Coll de Nargó⁵⁶⁵, lloc en el qual monestir de Santa Cecília d'Elins hi tenia els dominis de Santa Eulàlia i Sant Martí de Centinyà, situats en contraforts propers a la ribera del Segre i a la referida serra del Boumort, per on passava l'esmentat camí carener (Marquès 2002-2005, doc. 50)

Voldríem destacar una característica, possiblement relacionada amb el control de camins, l'existència de castells en els entorns d'aquestes rutes que solcaven la vall del riu Rialb, l'actual Baronia homònima. De sud a nord hi trobem el castell Guàrdia⁵⁶⁶, la Torre de Rialb, la torre propera a l'església de Sant Cristòfol de Salinoves, el castell de Salinoves, Taravau, Pera-rua, la Rua, el de Castellet, el possible del serrat de Castilla⁵⁶⁷, i les torres situades damunt d'unes coromines de la controvertida donació del comte Sunidred II de l'any 937 (Marquès 2002-2005, docs. 4 i 8). Com podem comprovar, la vall del Rialb estava perfectament fortificada, amb uns castells que tant podien servir de refugi, com de llocs de guaita i de control del camí que la travessava cap a Bòixols i el Boumort. Aquests castells i torres podien també protegir les vies laterals que des dels vessants de la vall pujaven cap a la carena divisòria amb la Conca Dellà, lloc on es trobava el camí carener de llarg recorregut que enllaçava amb el Pirineu.

A més, hi havia la presència en el camí del riu Segre de les fortaleses de Castell-llebre i d'Oliana a l'entrada del congost del grau d'Oliana, prop d'on actualment hi ha l'embassament, les quals controlaven els dos flancs de la vall i els camins. Aquest també

2002-2005, doc. 50). En aquesta dotàlia també s'esmenta «*etiam castrum de Castelione cum ipsa ecclesia Sancti Michaelis, cum omnibus alodiis de illo monte*» (Marquès 2002-2005, doc. 50), el Castelló de prop de Pallerols, el de la muntanya, però sense els delmes i les primícies que en poguessin sortir. Com podem comprovar, el judici, tot i que la prova aportada no faria referència al Castelló de la muntanya, va afectar el delme i la primícia i no la propietat de la muntanya, en la qual hi havia una església, la de Sant Miquel.

565 Veure apartat (4.6.1), referit a Sant Esteve de Nargó.

566 Albert Benet identifica Guàrdia amb la Wadima del text àrab de Ibn Hayyan, recollit per Dolores Bramon i referit a la invasió d'hongaresos: [...] L'avenç d'aquesta ferotge nació cap als límits d'al-Andalus provenia del país dels francs, una vegada vençuts tots els qui trobaren al seu pas, acamparen a les portes de Lleida, a l'extrem de la frontera superior, el dijous [...] [...] L'avantguarda de la seva cavalleria es desplegà cap a Guàrdia, Straniya i Osca [...] (Bramon 2000: 303, Benet 1982).

567 (UTM 347054-4661673).

podria ser el cas d'alguns dels castells de la vall del Rialb, com el de la Rua i el de Pera-rua, el de Taravau i el que hi podria haver al serrat de Castilla, i el de la Guàrdia amb el de Guardiola.

La protecció i control de la xarxa viària que passava pel mig de la vall de Rialb es complementava amb la del camí carener i els propers castells de Toló, Biscarri, Comiols, Benavent, i sobretot Llordà, que podien tenir també un paper com a lloc de refugi. En aquest rol, tampoc hem d'oblidar el de Meià, i tota la xarxa castral que en depenia.

Fins i tot, aquest camí hauria pogut tenir un paper clau en el domini territorial de les terres més baixes situades a la Conca Dellà i al sud de Comiols. No seria imprudent pensar que la conquesta comtal d'aquests sectors hagués utilitzat aquest camí com a corredor cap a les terres més baixes.

La progressiva ampliació territorial va permetre que els dominis més meridionals del monestir de Santa Cecília d'Elins, situats a la plana, a Agramunt, Concabella i el Tarròs, poguessin també integrar-se a una possible ruta transhumant horitzontal, que podria haver tingut lloc en una època posterior a la de la nostra recerca. Aquestes possessions, fins i tot, en el cas d'existir una transhumància de llarg recorregut que tingués com a extrem aquest sector, conjuminarien com a pastures hivernals amb les garrigues del piemont situades prop del camí ramader.

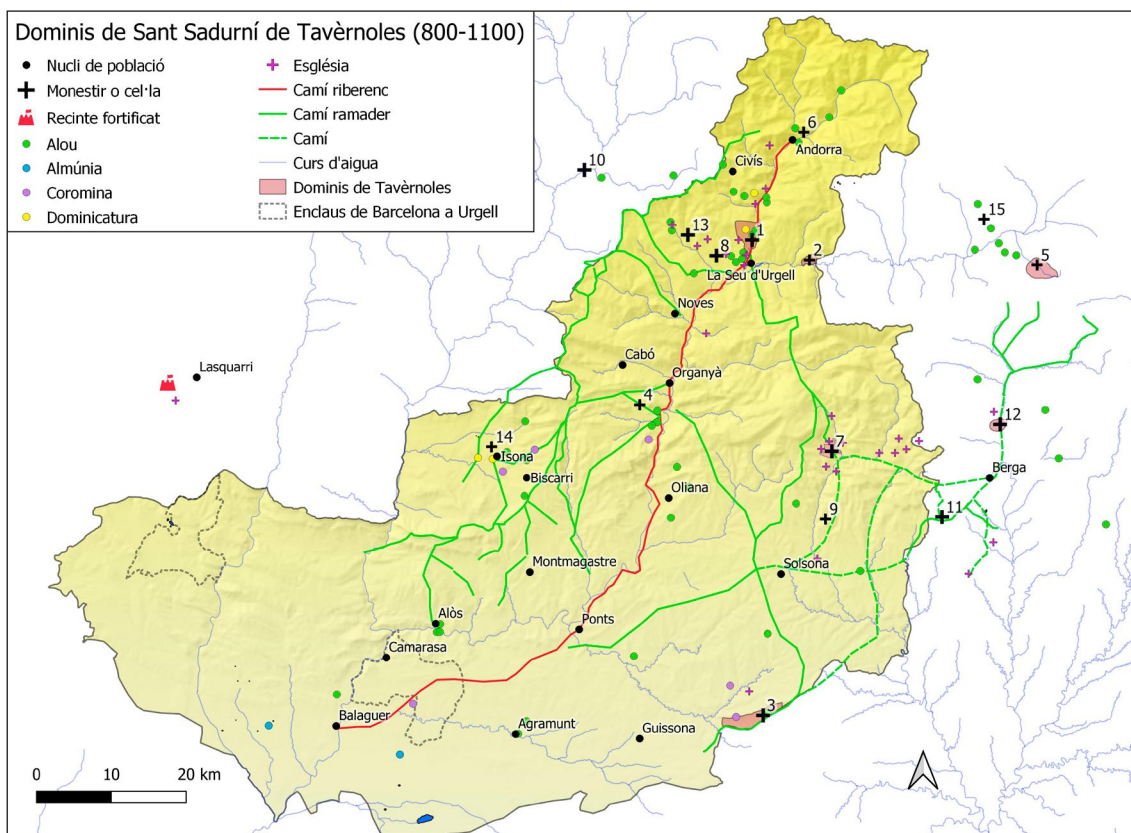
Tampoc és descabellat, com indicàvem al treball de final de màster, conèixer quin podria ser el grau d'intercanvi que hi podia haver entre el piemont amb la possible terra de ningú, esponjosa i fugissera de ser administrada per alguna autoritat (Brufal 2013: 133).

11.2.2. Sant Sadurní de Tavèrnoles: una ruta riberenca

L'emplaçament del monestir al fons de la vall del Valira, a tocar del sistema viari que comunicava el Llenguadoc i el sector més septentrional del comtat d'Urgell, Andorra, amb els dos nuclis de referència del referit territori: Castellciutat i la Seu d'Urgell, diferia completament del que tenia l'altre monestir benedictí de referència d'aquest sector del territori, Santa Cecília d'Elins.

Com hem pogut comprovar en l'apartat de transtermitància d'aquest capítol, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles situava el seu domini central i els més propers en una àrea que contemplava també pastures alpines i subalpines que englobava la capçalera de la vall de Castellbò, la muntanya del Cogoll i els emprius que tenien a Serret, a la Ribalera, ja dins del Pallars. Com hem vist, el bestiar vinculat al monestir de Tavèrnoles practicaria desplaçaments estacionals en aquest territori proper.

No podem descartar, com en el cas de Santa Cecília d'Elins, que part d'aquesta cabana efectués desplaçaments estacionals des de les pastures pirinenques del monestir fins als seus dominis situats a Isona a través del camí carener que passava entre les

Mapa 68. Distribució de dominis i vies ramaderes del monestir de Sant Sadurn de Tavernoles (800-1100). S'hi indica els dominis dels diferents monestirs dependents de Tavernoles.

Fons: Taula 36 i Taula 37. Autor: Climent Miró i Tuset.

riberes del Segre i del Noguera Pallaresa i possiblement també a través d'alguna de les seves variants.

De ser cert aquest desplaçament, possiblement el realitzaria una cabana de bestiar que no pasturaria als entorns més immediats del monestir, el qual romandria a l'estiu als pastius pirinencs de Serret i Burbre-Cogoll i a l'hivern probablement a la Conca Dellà. La consolidació del domini de Santa Maria de Meià, que va ser cedit l'any 1080 pels senyors del referit senyoriu al monestir de Sant Sadurn de Tavernoles, probablement hauria enfortit aquest probable itinerari ramader carener (Baraut 1994-1995, doc. 86). La negativa de l'abat de Meià a seguir la regla de Sant Benet va propiciar el 1082 la desvinculació amb Tavernoles i conseqüentment una menor presència en aquella contrada del monestir de la vall del Valira (Baraut 1994-1995, doc. 91). Com a conseqüència, l'abandó d'aquesta donació va impossibilitar la possible consolidació del camí carener com a via ramadera per a Sant Sadurn de Tavernoles en aquest tram més meridional.

Així, els desplaçaments cap als dominis meridionals del monestir situats a la vall del Segre i a la Depressió Central haurien tingut lloc per la xarxa de camins que vorejaven

el riu i no pel camí carener. El domini que Tavèrnoles tenia a Nargó, centrat per l'església i cel·la de Sant Esteve, tenia un paper clau com a enllaç del nord amb el sud, atès que des d'aquest lloc es podia anar cap a Ponts pel sistema de camins que travessava els congostos dels Espluvins, la Garanta i el Grau d'Oliana, o també pel camí, de caràcter muntanyenc, que travessava per Tolustre, Gavarra i la vall de Rialb (mapa 68).

L'obertura definitiva del sistema de camins del Segre cap al sud deuria enfortir més el domini de Nargó. La convinença signada l'any 1049, entre l'abat Guillem i Guillem Arnau, sobre l'església de Sant Esteve i el feu que tenia Isarn de Caboet al proper lloc de la Maçana, establí que en aquell indret, cada any, per un dia i una nit, es podia donar aliment, concretament pa, vi i carn, a set cavallers, els seus servents i civada per als seus respectius set cavalls. El pacte també concretava que l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles, així com els seus monjos i homes, hi tinguessin sempre allotjament en el seus viatges entre la muntanya i la marca, i viceversa⁵⁶⁸.

Aquest document, amb l'esment dels viatges dels clergues i homes del monestir cap a la marca des de la muntanya, on es trobava el cenobi, i viceversa, és prou descriptiu de la realitat. Molt probablement, els desplaçaments estacionals de bestiar de llarg recorregut des de la plana cap a la muntanya, on hi havia el domini central i les veïnes pastures pirinenques, haurien tingut lloc per aquest traçat riberenc i no pel camí carener.

Pràcticament tots els dominis meridionals d'aquest monestir, com els situats a Alòs i al Mascançà, es troben en àrees properes a vies que fins a l'actualitat tenien caràcter pecuari i també a camins que en època reculada podrien tenir també un ús pecuari.

11.2.3. Sant Salvador de Vedella i l'accés a les pastures de la Tosa d'Alp

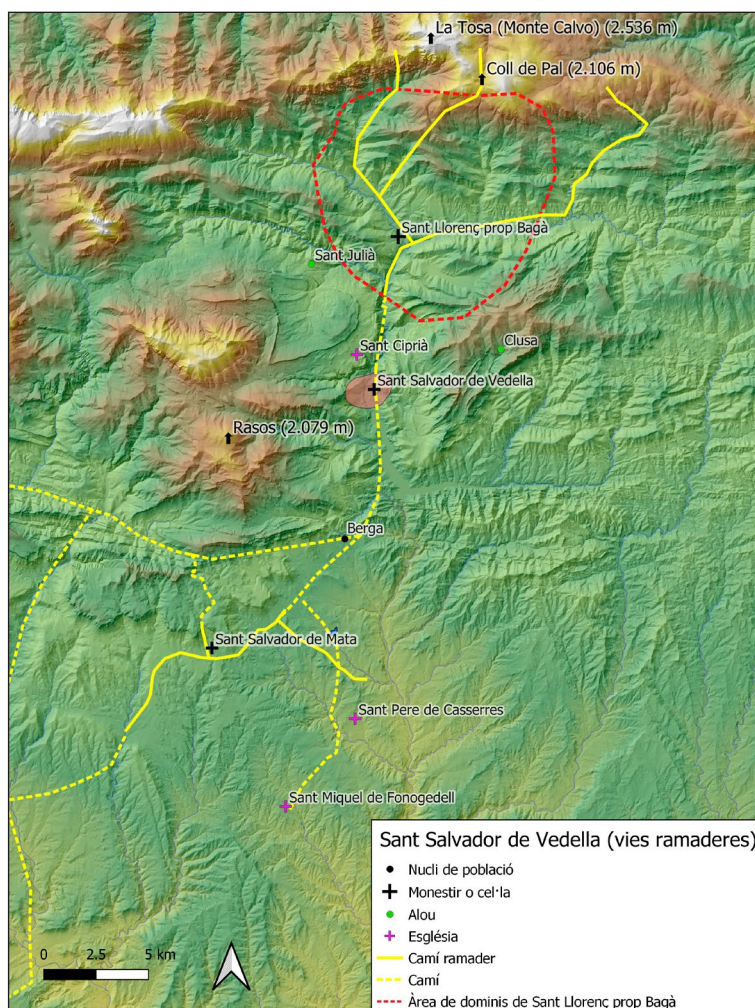
El monestir de Sant Salvador de la Vedella, emplaçat prop del riu Llobregat, al nord del comtat del Berguedà, tot i que no es trobava al comtat d'Urgell, com els dominis de Tavèrnoles situats a la plana de la Cerdanya que hem analitzat, convé que l'indiquem per les característiques que hi podia oferir una possible ruta transhumant. Com el monestir de Tavèrnoles, del qual depenia, se situava prop d'un camí, en aquest cas un que enllaçava Berga amb la Cerdanya.

Com podem comprovar amb la cartografia, aquest camí també podria possibilitar desplaçaments estacionals de bestiar entre els pastius cerdans dominats per la tosa d'Alp i la capçalera de la vall de la Molina, on Tavèrnoles hi tenia drets d'empriu, si

568 [...] *Et abeat ibi alberga abba Sancti Saturnini et monaci sui et homines illorum omni tempore quandiu Raimundus vixerit, si transitum abent in marcha aut de marcha in montana ibi abeant domos ad manendum et palea et ligna [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 67).

donem per cert el que indica la falsa donació del suposat comte Frèdol de Cerdanya de l'any 815 (Baraut 1994-1995, doc. 4).

El monestir de Sant Llorenç prop de Bagà s'estenia al nord del de Sant Salvador amb un continu de dominis repartits per la vall de Brocà, el sud del coll de Pal i la plana de la Cerdanya (Bolós, Pagès 1986, Bolòs 1983b). Desconeixem si aquest veïnatge podria haver ocasionat algun hipotètic conflicte d'interessos en el possible ús de pastures. Aquests desplaçaments cap al nord des de Sant Salvador haurien possibilitat una transhumància de tipus vertical, com la que es deuria a terme entre als dominis de l'obaga de la plana cerdana. Tant mateix, la vinculació de Sant Salvador de Mata i de Sant Pere de Casserres amb Tavèrnoles, podria haver ofert la possibilitat d'una transhumància de tipus horitzontal des d'aquests indrets meridionals del Berguedà cap a les pastures de la tossa d'Alp i la vall de la Molina (mapa 69).

Mapa 69. Distribució dels dominis i les vies ramaderes per al monestir de Sant Salvador de Vedella (800-1100). Font: Taula 37. Autor: Climent Miró i Tuset.

11.2.4. Sant Llorenç de Morunys: una probable ruta cap al Llobregós

Com hem vist en el capítol número 4, el monestir de Sant Llorenç de Morunys va restar vinculat el 1019 al del Sant Sadurní de Tavèrnoles. També som coneixedors que la vinculació al de Santa Maria de Ripoll conjuntament amb el de Sant Andreu de Trespunts endegada el 1079 pel comte Ermengol IV no va prosperar del tot, atès que el cenobi de Morunys es va convertir en un priorat de Tavèrnoles (Baraut 1984, doc. 10).

La vinculació definitiva amb el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles podria haver consolidat també la probable existència d'una ruta transhumant de llarga distància que hauria enllaçat les pastures alpines i subalpines del nord de la vall de Lord amb els dominis de Tavèrnoles situats a Llanera i el petit monestir de Sant Celdoni de Cellers. Aquesta ruta hauria tingut lloc a través d'altres dominis de Sant Sadurní i de Sant Llorenç que s'emplaçaven en el trajecte o prop de rutes ramaderes.

11.2.5. L'enllaç de Santa Maria de Ripoll amb els seus dominis urgellencs i aragonesos

Com bé hem comentat en l'apartat de Santa Maria de Gualter del capítol número 4, el reformat monestir de Santa Maria de Ripoll va construir entre els anys 1083 i 1086 l'anhelat monestir que els comtes d'Urgell li demanaven d'erigir amb certa insistència en l'alou de Gualter (Bach 1986-1987, docs. 2 i 7)⁶⁹. Aquesta construcció tenia lloc en un moment poc posterior a les idèntiques donacions de l'any 1079 i 1083 dels comtes d'Urgell consistents en la meitat de les primícies del Mascançà, entre altres possessions a la terra baixa (Bach 1986-1987, docs. 2 i 5). Aquests nous dominis ripollesos s'unirien al que aquest monestir ja disposava a Camarasa, l'enclavament barceloní a Urgell, consistent en l'alou provinent d'una donació del comte Ramon Berenguer I de l'any 1050 (Ordeig 2016, doc. 526).

L'existència d'aquests dominis podria ser el motiu que engresqués definitivament el monestir de Santa Maria de Ripoll per construir al trajecte mitjà del riu Segre el priorat de Santa Maria de Gualter. Poc després, les donacions comtals d'Ermengol IV continuaren el 1090, 1091 i 1092, aquest cop a l'entorn més immediat de Balaguer, amb la promesa que es construís en aquella ciutat andalusina un nou monestir de dependència ripollesa, el qual no fructificà, atesa la mort del comte i la no realització de la conquesta de l'esmentada ciutat (Bach 1986-1987, docs. 8, 9 i 10). Aquestes donacions coincideixen en el temps amb unes altres a l'Aragó, de les quals en destaquen una almúnia a Montsó el 1093, provinent de l'infant Pere; una altra almúnia el 1097-1099 a Barbastre, provinent del rei Pere Sanç, i uns alous a Montsó i Barasona

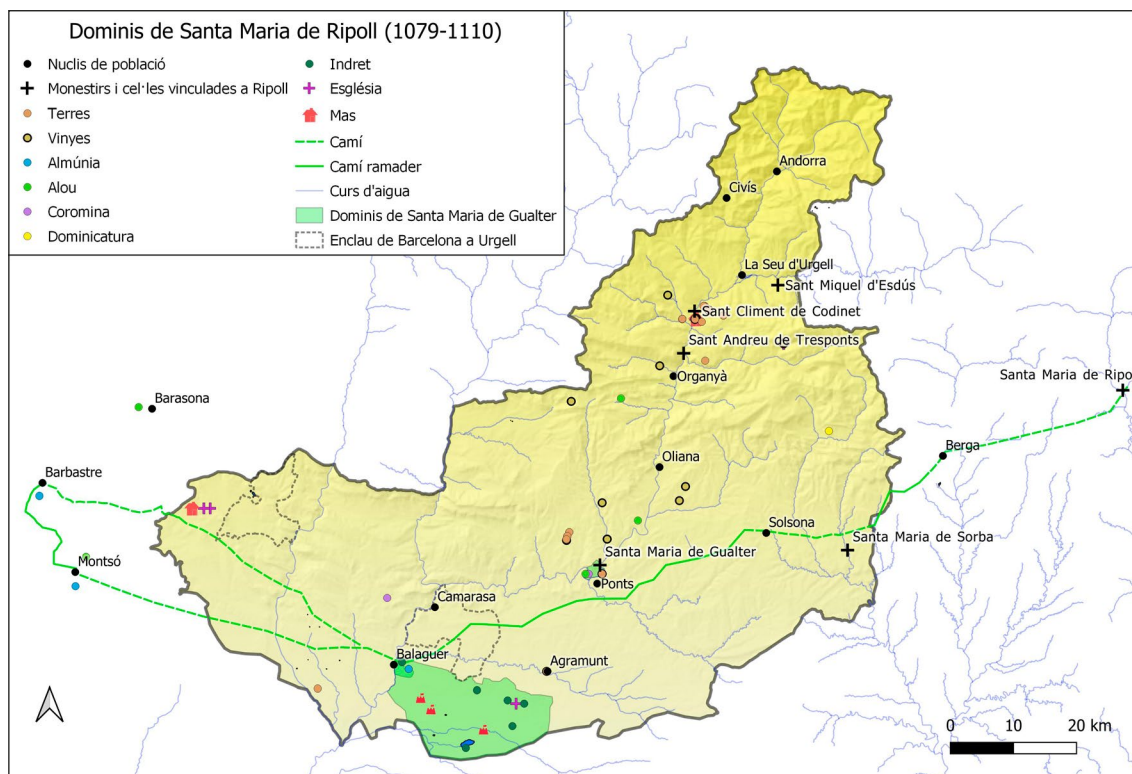
569 Vegeu l'apartat (4.1.2), referit a Santa Maria de Gualter.

el 1096-1099, provinents d'una dona anomenada Sicarda (Ordeig 2016: 74-75, docs. 711, 764, 771 i 772).

Anys abans, l'any 1068, el comte Ermengol IV va donar el *receptum* que cobrava de Santa Maria de Sorba al monestir de Ripoll, que acabaria de consolidar aquell domini situat a la vall d'Ora, prop de la via que unia Ripoll i Berga amb Solsona i Ponts, on hi havia Gualter (Ordeig 2016, doc. 602).

La configuració d'aquests dominis coincideixen amb el d'una possible ruta transhumant que connectaria el Pirineu Oriental i el monestir de Ripoll amb el baix Cinca a través de Sorba, Santa Maria de Gualter, Camarasa, i els dominis propers a Balaguer. En la divulgació d'una recerca sobre la transhumància andorrana s'esmenta un camí ramader que anava de Ripoll a l'Aragó pel Berguedà i el Solsonès (Pujal 2015: 98) (mapa 70).

La disposició espacial d'aquests dominis coincideix en la cartografia també amb camins ramaders i vies de comunicació que conjunten un itinerari de sentit nord-est a sud-oest, en el qual s'hi contempla la cel·la de Sorba i el priorat de Gualter. Aquesta línia va quedar reforçada amb la vinculació de Santa Maria de Meià al monestir de Santa Maria de Ripoll a partir del 1140 (Benet, Adell 1994: 466).

Mapa 70. Distribució dels dominis de Ripoll a Urgell i a l'Aragó (1079-1110) relacionats amb vies ramaderes i camins. Fonts: Taula 36, Taula 7 (Gualter), Taula 8 (Gualter), Taula 13 (Tresponts), Taula 14 (Tresponts), Taula 15 (Codinet) i Taula 16 (Codinet). Autor: Climent Miró i Tuset.

D'existir aquesta via ramadera de llarga distància en sentit diagonal, ens podríem trobar amb un llarg itinerari, possiblement el de més longitud d'aquesta recerca, que podria transcórrer per un bast territori, en el qual el monestir de Ripoll hi tenia diferents dominis. Cal recordar, que la ramaderia i el control de la xarxa viària havien tingut molta importància pel monestir de Ripoll (Bolòs 199-2000, Costa 2019: 575).

11.2.6. Conclusions

Molt possiblement el grup format pel domini central del monestir de Santa Cecília d'Elins, proper a la muntanya de Castelló i les seves pastures, i el centrat per Sant Cristòfol de Salinoves, es comunicaven a través d'un camí que transcorria per la seva major part per la carena divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa. Aquesta via de comunicació podria haver estat utilitzada en època dels comtes Guifré el Pilós i Sunifred II també com a camí transhumant que uniria aquests dos allunyats dominis. La comunicació entre els dos sectors es complementava amb altres vies, com la que travessaria pel mig de la vall del Rialb, un sector força fortificat, cap al nord i s'uniria amb el carener, el qual també tindria una xarxa castral propera. Aquest camí carener podria haver estat també tot un corredor que hauria permès el domini de les àrees més baixes del piemont per part de l'administració comtal. L'avenç de la frontera cap al sud va permetre la integració de noves possessions a la plana que haurien pogut tenir en una època poc posterior un ús vinculat a la transhumància de llarg recorregut.

A diferència del monestir de Santa Cecília d'Elins, el de Sant Sadurní de Tavèrnoles tenia un caràcter riberenc. L'hipotètic desplaçament transhumant des la terra baixa cap a la muntanya hauria tingut lloc en el cas d'Isona i els dominis de la Conca Dellà probablement pel camí carener i en la resta dels dominis, com els d'Alòs i el Mascançà per camins riberencs, com hem comprovat en la convinença de l'any 1049, en la qual el domini de Sant Esteve de Nargó hi tenia un paper clau, sobretot l'indret de Maçana.

No deixem Sant Sadurní de Tavèrnoles, el seu domini de Sant Salvador de la Vedella, podia utilitzar les pastures properes a la tosa i a la capçalera de la vall de la Molina, sempre que sigui verídic el contingut de la donació de l'inexistent comte Frèdol de Cerdanya. La vinculació que hauria tingut amb Sant Salvador de la Mata i Sant Pere de Casserres podria haver facilitat desplaçaments transhumants horitzontals. Aquest també podria ser el cas de Sant Llorenç de Morunys amb els dominis meridionals de Sant Sadurní de Tavernoles situats a Llanera i Sant Celdoni de Cellers.

La via d'enllaç de Santa Maria de Ripoll amb els seus dominis aragonesos tenia lloc per Santa Maria de Gualter. Desconeixem si havia tingut mai un ús ramader, tot i les coincidències amb altres rutes transhumants posteriors.

Tot i que la documentació no ho esmenta, la ruta muntanyenca entre Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol de Salinoves és la que tindria més possibilitat que tingués un ús ramader. Els dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles situats en latituds meridionals quedarien vinculats al nord a través d'un enllaç pel fons de la vall, com ho tenim documentat amb l'allotjament dels monjos a la casa de la Maçana, a Coll de Nargó.

Així, la situació dels dominis centrals dels monestirs en àrees de les valls centrals, al fons de la vall, possibilitaria més els possibles desplaçaments transhumants per camins riberencs. Al comtat d'Urgell ho podem comprovar amb Sant Sadurní de Tavèrnoles, atès que la resta de monestirs riberencs no es van expandir cap al sud. En canvi, el monestir de Santa Cecília d'Elins, situat al fons d'una vall secundària, relativament prop de la carena divisòria de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa, realitzaria els seus desplaçaments cap als dominis meridionals pel camí carener.

Tot i que no ho podem constatar directament, la disposició dels dominis prop de les rutes transhumants podria respondre a aquesta lògica transhumant (Bolòs 1999-2000, Costa 2019: 638).

12. ELS RECURSOS NATURALS ALS MONESTIRS

Les dades que hem extret de la documentació no ens donen una visió exhaustiva de l'aprofitament dels recursos naturals. Les que trobem, com productes i topònims, són indicis de com podien ser aquestes activitats (Sancho 2021). Bàsicament, la informació que engloba els documents fa molta referència al tipus d'acte, els actors que hi prenen part, i sobretot a la naturalesa i situació dels espais agrícoles i en menor mesura dels ramaders, però ben poca a la de les activitats que podem vincular a l'explotació dels recursos minerals, forestals i vegetals.

Sense anar més lluny, els actes documentals ens poden donar informació de l'existència d'espais dedicats al creixement de fibres vegetals, com el lli i el cànem, en les típiques llistes de parcel·lari que poden conformar un alou. Molt sovint, l'aparició documental d'un topònim, com per exemple la *Peguera*, també seria indicatiu de l'existència d'una activitat, en aquest cas un forn de pega⁵⁷⁰.

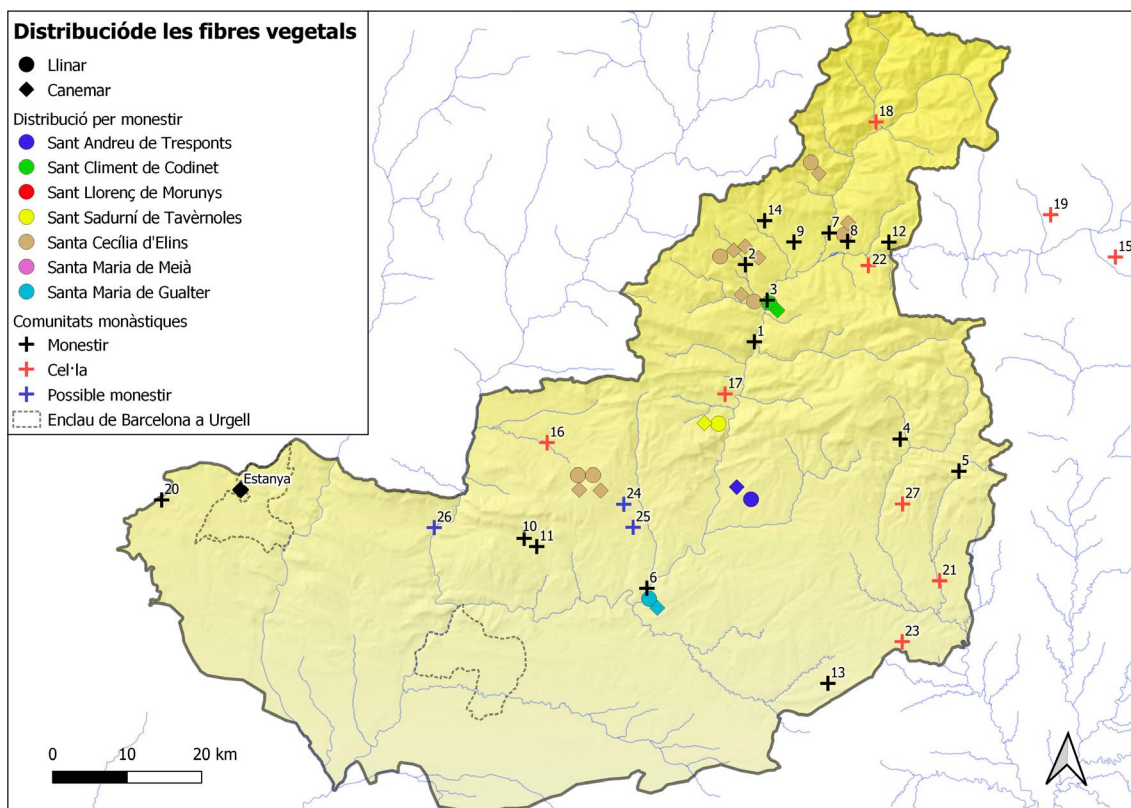
L'arqueologia, l'etnologia i la iconografia també ens poden aportar dades de com podien ser aquestes activitats (Sancho 2021). En quant a la primera d'aquestes disciplines, les dades de les recerques de muntanya que hem enumerat en el capítol dedicat a la ramaderia, també ens poden indicar com eren moltes d'aquestes activitats productives, sobretot les relacionades amb l'explotació forestal. L'etnologia ens ofereix informació sobre activitats que fins fa ben poc es duïen a terme i que de ben segur a l'edat mitjana es desenvolupaven de manera idèntica o similar. Finalment, la iconografia ens mostra escenes i objectes dels quals es desprenen activitats productives (Sancho 2021).

La migradesa de la informació de les fonts i les dades arqueològiques conformen les dades amb les quals vincularem els monestirs i els habitants dels seus dominis amb aquestes activitats. En concret, primer exposem les d'explotació del bosc, continuem amb les vinculades a les fibres, i les relacionades amb els recursos minerals, sobretot amb les salines.

12.1. L'explotació forestal dels boscos

Els documents ressenyen l'existència de boscos i arbres de diferent tipologia en les llistes d'espais que engloben els alous o els termes d'una vila. La denominació més usual és la de *silva* o *silvis*, que podem identificar com a sinònim de bosc (mapa 71).

570 (OC veure «peguera»).

Mapa 71. Distribució pels boscos (*silvis*) dels monestirs del comtat d'Urgell (800-1100). (Monestirs, cel·les i possibles monestirs: 1, Sant Andreu de Trespunts; 2, Santa Cecília d'Elins; 4, Sant Llorenç de Morunys; 5, Sant Pere de Graudescales; 6, Santa Maria de Gualter; 7, Sant Sadurní de Tavèrnoles; 8, Sant Andreu de Planeses; 9, Sant Martí de Canals; 10, Santa Maria de Meià; 11, Sant Pere de l'Obac; 12, Sant Andreu de la Quera; 13, Sant Celdoni de Cellers; 14, Sant Vicenç dels Torrents; 15, Sant Esteve d'Umfred; 16, Santa Maria d'Isona; 17, Sant Esteve de Nargó; 18, Sant Jaume d'Engordany; 19, Sant Pere de Ger; 20, Santa Maria de Vilet; 21, Santa Maria de Sorba; 22, Sant Miquel d'Esdús; 23, Sant Joan de Bergús; 24, Sant Cristòfol de Salinoves; 25, Santa Maria de Palau; 26, Santa Eufèmia; 27, Sant Pere de la Cort).

Font: Taula 38. Autor: Climent Miró i Tuset.

Una altra accepció, que sorgeix del mot català selva, fa referència a un bosc espès de vegetació alta⁵⁷¹. La documentació ens proporciona esments per tota la geografia del comtat, sobretot en l'àrea septentrional, la pirinenca, que és on es troben la majoria de monestirs i d'on disposem de més informació.

Com bé hem comprovat amb el capítol dedicat als espais ramaders, a l'àrea nord-occidental del territori, a la muntanya de Castelló, hi hem trobat documentada «*ipsa silva de ipso pradello*» (Marquès 2002-2005, docs. 13 i 25), que vinculem amb una massa forestal associada amb una àrea de pastura⁵⁷², que comparteix territori amb els espais agrícoles d'alçada de «*terra de ipsa parrochia*» i el «*campo monachale*» (Marquès 2002-2005,

571 (DCVB veure «selva»).

572 Veure capítol número 10.

docs. 25, 29 i 53). En una àrea veïna, a la Llaguna de la vall de Castellbò, l'any 937, hi ha documentat «*in ipso capite bosco*» en una afrontació i en la relació d'espais hi apareix *pinos*, així com també «*arboribus diversis generibus*» (Baraut 1994-1995, doc. 52).

Aquests espais forestals situats en indrets perifèrics de l'estatge subalpí es poden relacionar amb les pastures amb espais de bosc clar en zones de la mateixa alçada de les valls del Madriu i de la coma de Burg que es mantenien amb cremes controlades (Pèlags 2004: 294-300, Orengo 2010: 287). L'explotació de la fusta d'aquests boscos, d'aquests *pinos*, podria estar vinculada a activitats constructives, tot i que també hem de tenir en compte la relacionada amb el carboneig des d'època tardoantiga per a abastir principalment la siderúrgia del ferro (Orengo 2010: 275, Pèlachs 2004: 290).

Es creu que l'explotació forestal en època tardoantiga conjuminava amb les activitats metal·lúrgiques (Pèlachs 2004: 292), amb una més que probable continuïtat en època alt medieval. Tot i que no hi ha evidències del transport fluvial, no hem de descartar-lo, com també es podrien utilitzar les cabaneres, on es troben indicis d'empremtes romanes, com l'*statio* de la vall de Castellbò propera a la muntanya de Castelló (Oliver 2003: 249), de la qual en parlarem més endavant.

Així, la construcció d'embigats per a la construcció comportava la tala d'arbres del calibre adequat que deuriem superar els cinc metres de tronc (Sancho 2021). La tria dels arbres per a la construcció i mobles per als habitatges, no es limitava al pi, també s'utilitzaven els roures, que apareixen documentats com a *glandiferis*, i altres arbres, com els dos noguers que trobem a l'illa de Codinet, l'any 840 (Baraut 1994-1995, doc. 21, Baraut 1982, doc. 4).

Altres arbres, en aquest cas arbustos, com els boixos, els trobem documentats en el topònim de *Boixadero*, a Tolse, l'any 867; i en el de *Buixiles*, referit al poble de Bòixols, en una afrontació del castell de Perarrúa, l'any 961 (Baraut 1994-1995, docs. 7 i 18). La seva fusta podia tenir un ús domèstic per a la fabricació de mànecs d'eines i utensilis (Sancho 2021).

12.2. Dret de fer llenya

En quant a la utilització de la llenya com a combustible domèstic, els membres de les comunitats i els habitants dels seus dominis en feien un ús continuat, atès que era vital per a la cuina i per poder mantenir algun espai de la llar mínimament calefactat a l'hivern⁵⁷³. La recol·lecció de la llenya, tant es tractés per produir carbó, com per al seu ús com a combustible, era una activitat que comportava una organització i una acurada gestió del bosc per part de les col·lectivitats (Sancho 2021).

573 Tot i que es tracta d'una recerca centrada en el segle XIX, destaquem aquest estudi sobre les necessitats energètiques d'una llar del Pirineu (Travesset et al. 2017).

La documentació analitzada mostra un ús del dret de llenyar, d'extreure llenya d'un bosc que es trobava en un territori concret, l'any 971, en la donació de Sant Pere de la Cort a Sant Llorenç de Morunys, per part del comte Borrell II, el qual atorgà aquest dret als habitants, «*illis qui ibi steterint et habitatoribus Sancti Laurentii*», per a tota la vall de Lord (Riu 1981, doc. 1).

Un altre document, de l'any 1049, és la convenença sobre l'església de Sant Esteve de Nargó i el feu de la Maçana, en la qual també s'estableix el dret de consumir llenya, entenem per a fer foc en aquella casa, per part de l'abat i els monjos de Tavèrnoles que s'hi aturessin en els seus desplaçaments entre la muntanya i la marca, la terra plana (Baraut 1994-1995, doc. 67).

Un darrer document vinculat a aquesta activitat, tot i que és força posterior a la nostra cronologia, atès que és del 1233, és la donació, per part del comte de Foix i vescomte de Castellbò als habitants del monestir de Sant Andreu de Trespunts, del dret de llenyar a la muntanya de Conorbau i d'Ares (Baraut 1984, doc. 14).

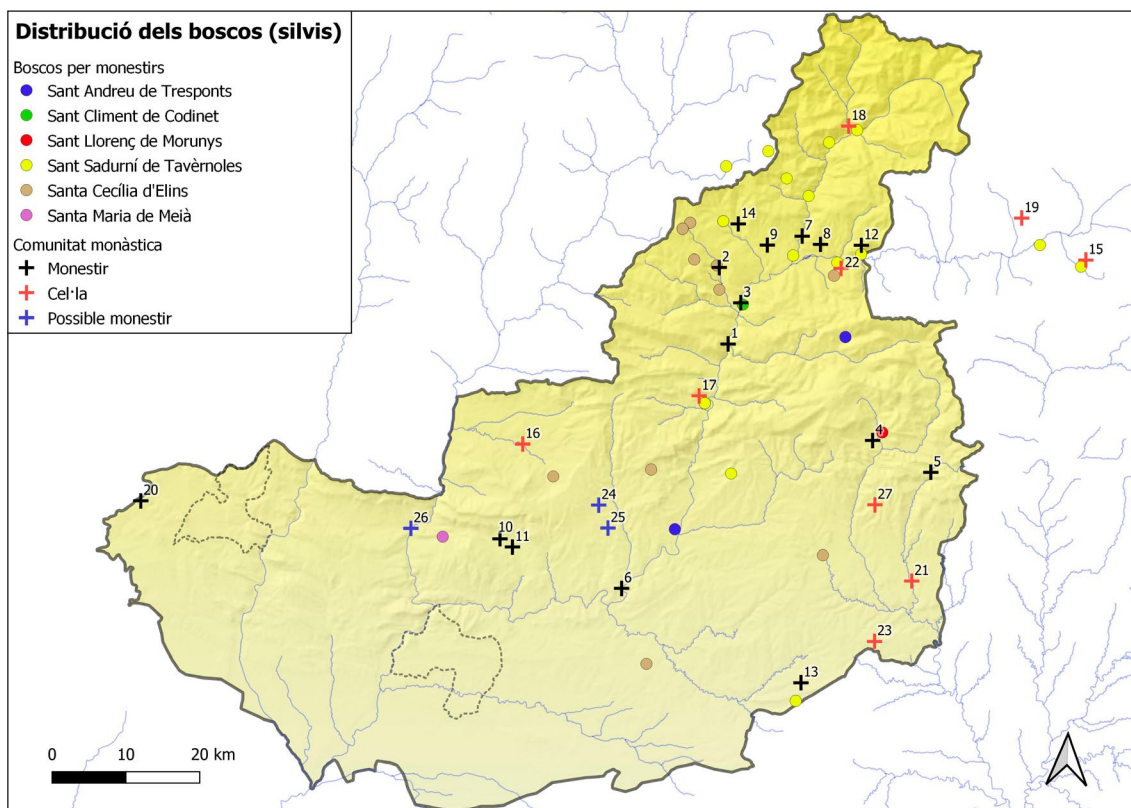
Tallar fusta i recollir llenya en un territori concret, com la muntanya d'Ares o la vall de Lord, eren unes activitats que requerien certa preparació i organització col·lectiva per part de diferents membres de les col·lectivitats, entre els quals hi podem englobar els religiosos d'un monestir o els habitants dels seus dominis. Treure profit d'aquest recurs implicava l'adopció d'uns drets, que normalment venien de l'alt poder jurisdiccional, com hem comprovat amb part dels exemples que hem vist.

Contràriament, una comunitat podia no tenir-ne sobre un territori adjacent, com succeí amb la muntanya de Castelló, que fou donada al monestir de Santa Cecília d'Elins pels comtes Borrell II, l'any 955, i Ermengol I, l'any 1003 (Marquès 2002-2005, docs. 14 i 25). L'ús d'aquesta muntanya, tot i la intervenció judicial confusa del judici de Sant Pere de Ponts, de l'any 1024, quedava sota els auspicis de la comunitat d'Elins; i més endavant, en època moderna, de la col·legiata de Santa Maria de Castellbò. Ho podem comprovar en els esments de dues concòrdies del 1558 en una relació del segle XVIII sobre la documentació custodiada en l'arxiu de l'esmentada església. En concret, s'hi indica que els habitants de Pallerols no podien «anar a boïgar y tallar arbres en la montanya de Castelló, ni ferhi llènia». Lluny d'acabar, l'esmentada relació recull que l'any 1758 hi hagué un altre plet judicial, en el qual, «dits vassals», referint-se als habitants de Pallerols, «pretenien tenir lo domini absolut dels boscos de Castelló»⁵⁷⁴.

12.3. Les fibres vegetals: El cànem i el lli

Les fibres vegetals, majoritàriament els llinars i els canemars, surten esmentades en les llistes d'espais i parcel·lars d'un alou, d'un mas o d'una casa. La seva menció és

574 (ADU, Castellbò, *Llevador i comptes; Drets i prerrogatives, 1708-1829, UI 292*) (transcripció 6, annex 1).

Mapa 72. Distribució de les fibres vegetals dels monestirs del comtat d'Urgell (800-1100). (Monestirs, cel·les i possibles monestirs: 1, Sant Andreu de Trespunts; 2, Santa Cecília d'Elins; 4, Sant Llorenç de Morunys; 5, Sant Pere de Graudescales; 6, Santa Maria de Gualter; 7, Sant Sadurní de Tavèrnoles; 8, Sant Andreu de Planeses; 9, Sant Martí de Canals; 10, Santa Maria de Meià; 11, Sant Pere de l'Obac; 12, Sant Andreu de la Quera; 13, Sant Celdoni de Cellers; 14, Sant Vicenç dels Torrents; 15, Sant Esteve d'Umfred; 16, Santa Maria d'Isona; 17, Sant Esteve de Nargó; 18, Sant Jaume d'Engordany; 19, Sant Pere de Ger; 20, Santa Maria de Vilet; 21, Santa Maria de Sorba; 22, Sant Miquel d'Esdús; 23, Sant Joan de Bergús; 24, Sant Cristòfol de Salinoves; 25, Santa Maria de Palau; 26, Santa Eufèmia; 27, Sant Pere de la Cort). Font: Taula 38. Autor: Climent Miró i Tuset.

prou indicativa de la importància que deuriem tenir en una explotació o dins d'un terme vilatà. Les fibres, com el lli (*linum usitatissimum*) i el cànem (*cannabis sativa*), s'aprofitaven per al tèxtil, l'espardenyeria i la corderia (Sancho 2021: 166).

El lli creixia en un espai anomenat llinar, que a la documentació surt esmentat com a *linares*⁵⁷⁵, mentre que el cànem ho feia als canemars, esmentats com a *canemares*, *canamares*, *cannabares*, i altres accepcions similars⁵⁷⁶. En ambdós casos feia falta el rec, raó per la qual podien compartir espai amb horts i cursos d'aigua propers, naturals o canalitzacions artificials (mapa 72).

575 (OC veure «llinar»).

576 (OC veure «canemar»).

Es creu que durant l'edat mitjana no existia un conreu d'aquestes fibres, sinó que es cuidaven en el lloc on naixien espontàniament, amb l'objectiu de millorar la seva productivitat, com succeïa als estanys d'Estanya, amb el cànem (Sancho 2021: 166, Riera *et al.* 2004: 317-319). Les llistes d'espais o parcel·les del monestir de Santa Cecília d'Elins destaquen més el cànem i el lli que la resta de cenobis estudiats, tot i que els pocs esments on es cita explícitament un llinar són dels monestirs de Sant Climent de Codinet i de Santa Maria de Meià.

En concret, en quant a Sant Climent de Codinet, el monestir en va rebre un l'any 945 per part d'una dona, anomenada Quindiverga, i dels seus fills. Aquest llinar, que se situava al terme de la vila de Codinet, afrontava amb unes terres del cenobi i amb el riu Segre (Baraut 1982, doc. 26). Pel que concerneix al monestir de Meià, aquesta comunitat en va rebre un altre l'any 1076, emplaçat al castell de Castelló, al sud del referit cenobi, i que afrontava amb un sèquia⁵⁷⁷.

Com podem comprovar, la proximitat de l'aigua era clau en aquests llinars, tant el situat al Pirineu com l'emplaçat al sud del Montsec, al costat d'una canalització d'aigua, en aquest cas una sèquia.

Ambdós esments són prou representatius de la importància d'aquesta fibra vegetal en dos anys prou espaiats de la cronologia, en concret de mitjan de segle X i del darrer quart de l'XI. El llinar de Codinet i el del castell de Castelló de Meià testimonien la significació que deuriem tenir per aquestes comunitats monàstiques, que molt probablement els deuriem explotar directament.

Les indicacions de llinars ressenyades de Santa Cecília són anteriors al canvi de comunitat, endegat el 1078 pel legat papal Amat d'Oloron per iniciativa dels comtes Ermengol IV i Llúcia. La introducció de monges provinents del monestir barceloní de Sant Pere de les Puelles va significar que Elins es consolidés com a un centre religiós monàstic femení, dels pocs documentats en el comtat en aquesta època, conjuntament amb Sant Pere de l'Obac, i qui sap si Santa Eufèmia. El que és cert, és que era l'únic cenobi femení del nord del territori i que comptava amb la protecció, no només del comte, sinó també de la comtessa Llúcia, com bé s'indica el 1080 a l'acta de dotalia de l'església abacial, «*procuratrix ac gubernatrix illius loci benignissima*» (Marquès 2002-2005, doc. 50).

Existeix la possibilitat que la comunitat femenina de Santa Cecília d'Elins compaginés la vida d'oració amb l'existència d'un centre de producció de brodats de certa qualitat, com el penó de Sant Ot, confeccionat en una base de lli, i que conté la signatura «*ELĪS AVA ME F(E)CIT*», que s'interpreta com a «*Elins Ava(tissa) me fecit*», tot i que *Ava*, no es correspon amb l'abreviatura d'abadessa, atès que l'habitual seria *Aba* (Monge 2014: 19).

577 [...] *Affrontat supra scripta terra et linar de oriente in ipso valle, de meridie cum ipsas casas, de occidui in ipsa cechia, de circi in vinea de Iuan Bernat qui fuit condam [...]* (BNC, Santa Maria de Meià, 9100).

L'existència d'aquest hipotètic taller de brodats, podia també tenir en compte la llana de les ovelles del monestir o de les dels habitants dels seus dominis. Voldríem destacar un factor, la de la situació del cenobi, prop d'un curs d'aigua, indret apropiat, ja no només per al creixement d'aquestes fibres, sinó, també del seu tractament (cocció en aigua corrent del lli, rentat del cànem) (Krüger 1997: 11-67).

No gaire lluny del monestir, en el límit del domini central amb el domini dispers de la muntanya de Castelló encara avui existeix un indret anomenat el Llinar, qui sap si relacionat amb aquesta hipotètica activitat de les monges benedictines⁵⁷⁸. El més probable, és que els espais dedicats a les fibres vegetals es trobessin en àrees properes, com bé referència avui la cartografia al poble d'Asnurri⁵⁷⁹.

12.4. La persistència d'un canyer: el cas de Codinet

La canya (*Saccharum ravennae*) creix esporàdicament agrupada en indrets humits o propers a afloraments d'aigua⁵⁸⁰. En podem trobar prop de rius o a les vores de l'estanys. De la canya en podem obtenir diferents productes, com els de cistelleria, i quan són els brots són tendres, pot servir per a l'alimentació animal.

L'any 815, la documentació de Sant Climent de Codinet esmenta un canyar situat en una *insula* del riu Segre, la meitat del qual, amb altres possessions, són venudes pel clergue Bunó al prevere Sentefred (Baraut 1982, doc. 1). Uns anys més tard, el 837, Sentefred compra l'altra porció del canyar, conjuntament amb altres espais, a Ariscle, Ranild i Eles (Baraut 1982, doc. 3). La situació d'aquest canyar era a la illa (*insula*) on es va aixecar el monestir de Sant Climent (Baraut 1982, doc. 2).

No deixa de ser sorprenent la seva menció, del tot singular a la documentació, que podem lligar als recursos que proporcionaven les seves llenyoses tiges, com és el cas de la cistelleria, i que en aquella època primigènia de la vida del monestir en la vila de Codinet, deuria ser prou important com per ser indicada en dues transaccions comercials.

La presència del canyar no ha restat només a la documentació, atès que avui un afloraments humits en el prat o camp on s'aixecava el monestir encara permeten el seu creixement, perceptible en fotografies aèries històriques⁵⁸¹. La casa de pagès que s'alça entre la carretera i el camp, a tocar de les naus industrials, es diu cal Canyeta, potser en clara referència a la presència dels canyissars, que bé podrien ser els que s'indiquen en la documentació de principi del segle IX.

578 (UTM 358066-4692247).

579 Llinar (UTM 370258-4700143) i Canemar (UTM 370279-4700227).

580 Altres espècies vegetals aprofitables són els joncs (*Juncus effusus*), la sarga (*Salix elaeagnos*), el senill (*Phragmites australis*), la boga (*Typha angustifolia*) i l'esparg (*Stipa tenacissima*) (Sancho 2021).

581 (www.icgc.cat) Ortofoto 1946 i 1956.

12.5. La mineria i la siderúrgia

En l'apartat referent a l'explotació forestal hem fet esment a l'existència de carbones que podien estar relacionades amb un ús siderúrgic. La producció de ferro fou una activitat remarcable a l'actual parc nacional d'Aigües Tortes i Sant Maurici (ss. II aC-VI dC) i també a la Valferrera, en concret al bosc de Virós (ss. III-VIII) (Gassiot 2016: 173). Cal destacar també les evidències d'aquesta activitat en els abocadors d'escòria de ferro i carbons al Dolmador (2.111 m), encara que de cronologia desconeguda, i al planell de Castenàs (2.117 m), (ss. IV-VI), ambdós a la Ribalera, al nord de Romadriu, situats en una àrea propera a la muntanya de Castelló, un domini de Santa Cecília d'Elins (mapa 73) (Gassiot 2016: 181-182).

L'explotació d'aquests recursos siderúrgics podria ser un motiu de pes per a la desforestació de la muntanya en una època anterior a l'alta edat mitjana. Aquesta activitat probablement encara deuria tenir alguna relació amb l'existència d'una «*antiquam viam*» i una *via* en les immediacions del coll de Leix i per la carena septentrional de la vall de Pallerols o d'Elins, que condueix fins a la capçalera de la muntanya de Castelló (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53)⁵⁸². Fins i tot en un punt del veí cortical de Castelló, a tocar del riu, hi ha petits dipòsits d'escòria de ferro superficials, no determinats cronològicament, que podem relacionar amb les veïnes explotacions de la Ribalera (fitxa 9, annex 3). Cal tenir en compte que a partir del segle IX es desenvolupa al Pirineu una indústria siderúrgica que utilitzava la força de l'aigua (Sancho 1999, Sancho 2008). Per aquest motiu, no s'ha descartar l'existència d'una farga en aquest lloc i també a Ferrera, situada al terme de Gramós, prop del castell d'Elins, en el sector meridional de la vall homònima (Marquès 2002-2005, doc. 72). Just al segle IX, en concret el 860, l'emperador Carles el Calb va emetre un precepte sobre el delme del ferro i la pega a Andorra, un document prou demostratiu de l'existència d'aquesta activitat al sector nord del comtat (Baraut 1988, doc. 4).

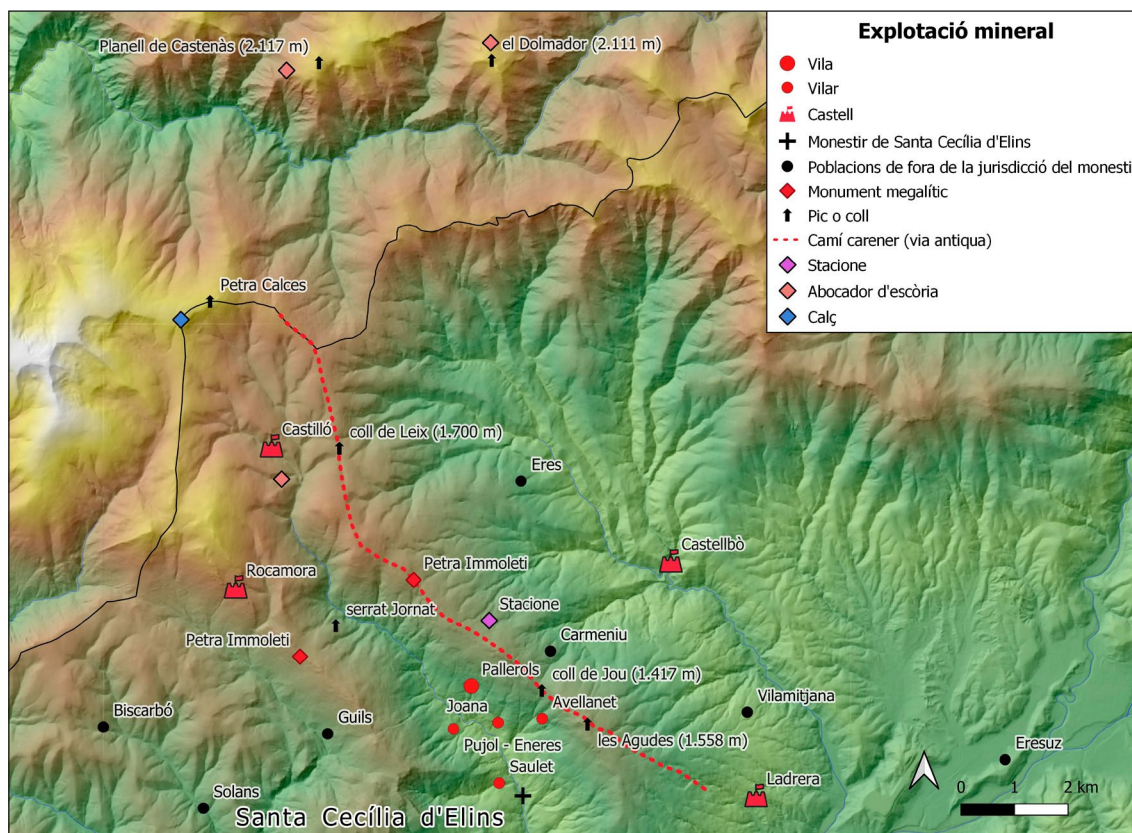
En una àrea propera i muntanyenca de la vall de Castellbò es trobava una *statio*, documentada a l'edat mitjana com a *Stacione*, que s'ha associat a una estructura de repòs i control romana d'aquest important camí (Oliver 2003: 249, Farràs 2001: 65)⁵⁸³. No seria agosarat afirmar que l'antic camí carener i l'*statio* tinguessin alguna relació amb les explotacions siderúrgiques de la Ribalera i el seu enllaç amb la vall del Segre.

Convé tenir en compte, que aquest camí carener rebia la consideració de carretera al segle XVII, probablement en relació a l'explotació forestal dels boscos. Tampoc podem descartar que durant l'edat mitjana aquella via antiga ja tingués certa amplada, probablement heretada d'època romana⁵⁸⁴.

582 Veure l'apartat (5.3.2), referit a la muntanya de Castelló.

583 Es documenta a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell «*vel Villamediana sive kasamuniz et sancta Cruce cum Stacione*» (Baraut 1978, doc. 2).

584 (ADU, Castellbò, *Llibre de capbreus de Pallerols, Isona, Coll de Nargó i altres* (1605-1694), UI288, caixa 288) (transcripció 4, annex 1). Veure l'apartat (5.3), dedicat als dominis de Santa Cecília d'Elins.

Mapa 73. Localització dels abocadors d'escòria i situació aproximada de les pedres de calç i de l'estacione, així com el traçat del camí carener, que surt esmentat com a *via antiqua* i al segle XVII com a carretera. Autor: Climent Miró i Tuset.

Aquest camí, que hem vinculat a la ramaderia, podria haver tingut també un ús relacionat amb el transport de matèries i productes associats amb la producció siderúrgica a la Ribalera i probablement a la muntanya de Castelló en època tardoantiga i altmedieval.

Aquestes activitats vinculades amb la transformació del mineral de ferro en el sector pallarès veí no estan documentades arqueològicament entre els segles IX i XI, tot i la persistència dels antics camins i de l'estació de control propers a la muntanya de Castelló. Mentre que a l'alta edat mitjana podem associar directament aquesta muntanya amb usos agrícoles i ramaders, no podem dir el mateix amb els siderúrgics, atesa la manca de recerques en el sector i a les cronologies conegudes dels abocadors de Virós i de la Ribalera. Futures prospeccions haurien de determinar la datació de l'abocament de Castelló i d'altres que es podrien localitzar en aquesta zona.

Canviem de contrada i anem al nord-est del comtat, al nord del petit monestir de Sant Andreu de la Quera hi apareix l'afrontació «*in cacumine de ipso monte Atralle*», que fa referència a l'actual pic del roc del Beneïdor (1.681 m), que domina la vessant del Segre (Baraut, 1994-1995, doc. 6). Aquest topònim es pot relacionar amb l'Adrall de la població situada a la comarca de l'Alt Urgell, i amb el turó del castell d'Adrall

(1.522 m)⁵⁸⁵, emplaçat a la vessant nord de la serra del Cadí. També es pot associar amb la població d'Adraén, situada a l'est de la referida serra, en un indret proper al jaciment del Goleró.

El lingüista Joan Coromines relaciona Adrall i Adraén amb una arrel com la del basc *Adar*, una de les accepcions del qual és vena d'una mina⁵⁸⁶. Aquesta relació toponímica amb una explotació minera pot tenir la seva lògica quan prop de Sant Andreu de la Quera, un dels esperons del roc Beneïdor, rep la denominació de serrat de la Mina⁵⁸⁷, i com hem comentat, prop d'Adraén s'hi troba el jaciment del Goleró amb els seus forns (Palet 2008). També caldria estimar si «*cum omni generi petrarum*» que apareix, per exemple, a Sant Esteve d'Umfred, pot lligar amb l'explotació mineral.

Tornem a la vall d'Elins, la capçalera de la muntanya de Castilló estava dominada per la serra de «*Petra Calces*», que identifiquem amb serra Seca (mapa 73). Aquesta denominació associa aquest sector de la vall amb l'extracció de pedra i la seva posterior cocció en forns per a la seva transformació en calç, element indispensable per a la construcció d'edificis singulars (Sancho 2008: 529, Krüger 1997: 118-120), tot i la seva situació en un indret d'altura, cap als 2.000 metres, i allunyat de grans edificacions. Tret d'aquesta menció, no n'hem trobat cap altra en la documentació analitzada, tot i que no hem de descartar la seva presència, com a element indispensable que era per a l'activitat constructiva. La producció de calç es duia a terme a través d'un forn, molt sovint provisional, de forma cilíndrica, que aprofitava el desnivell del terreny (Sancho 2008: 529, Krüger 118-120).

Tot i que també en un nombre discret, la documentació ha estat una mica més benèvola amb la menció d'afloraments de guix, les guixeres, en concret a Codinet i a la vall de Lord (Baraut 1982; doc. 43, Riu 1981, doc. 7). En ambdós casos es tracta d'esments de topònims, que com el seu nom indica, fan referència a indrets on apareixen filons d'aquest mineral amb certa abundància. El primer apareix en una afrontació, *Gissero*, del límit meridional del terme de Codinet, que concorda avui amb l'existència d'un altre topònim similar, els Guixerals, situat en el mateix indret o en un d'aproximat⁵⁸⁸. L'altre, *Gissers*, el de Lord, es refereix a l'indret que dona nom a l'actual municipi, situat a l'est de Sant Llorenç⁵⁸⁹.

La producció de guix fins fa relativament poc es podia efectuar de forma domèstica, a poca temperatura, damunt d'una llosa a la mateixa llar de foc (Sancho 2008: 531), tot i que deuria ser habitual també fer-ho en un forn construït per a aquesta activitat.

585 (UTM 385004-4684609).

586 (OC veure «Adraén»).

587 (UTM 381834-4691578).

588 (UTM 366540-4682599).

589 En l'actualitat hi trobem la casa del Guix (UTM 387765-4665953) i el camp del Guix (UTM 387734-4665885).

Voldríem remarcar una coincidència, en l'actualitat, la multinacional alemanya *Knauf* explota i tracta el guix a la vall de Lord, al municipi de Guixers, i té una explotació a la vall de Tost, al sud del terme de Codinet, en el mateix indret dels Guixerals.

12.6. Un forn a Caselles, prop de Montant o Montanissell?

La documentació de Sant Climent de Codinet esmenta la compra, l'any 901, per part del monestir, encapçalat pel seu abat Centoll, d'un forn situat al territori de *Montanione*, al lloc anomenat *Kasulas* (Baraut 1982, doc. 13). Hem identificat ambdós indrets amb Montanissell i amb Caselles, situats a la contrada d'Organyà⁵⁹⁰. Per la seva proximitat amb el monestir de Codinet, una alternativa podria ser a Montant de Tost, al sud de la vall homònima, on hi trobem un indret anomenat Abagany⁵⁹¹, que té certa similitud amb «*ipso lavalgo*», una de les dues afrontacions de l'esmentat forn⁵⁹². Aquesta afrontació també es podria correspondre remotament amb la Vansa, la vall que es troba a l'est de Montant.

Es tractés d'un forn situat a Montant o a Montanissell la documentació no deixa entreveure de quina tipologia es tractava. Tot i que el seu preu no era molt descabellat, quatre argenços, no veiem possible que el monestir pagués una mínima quantitat per un forn de pega, de guix o de calç, atesa la seva provisionalitat. De tractar-se d'una teuleria, se situava força allunyada del domini central.

També podria tractar-se d'un forn siderúrgic, similar als localitzats a vall del Madriu o al Cadí, tot i que a menys altura, atès que un dels límits és una terra. Cal recordar que en aquella època era possible trobar conreus situats a l'entorn dels 2.000 metres.

Les pegueres, o indrets on fins fa poc era usual que hi haguessin forns de pega, tot i la seva condició provisional, s'avé amb estatges vegetals on Codinet hi té possessions i amb altres situats a l'entorn dels 2.000 metres. A la comarca de l'Alt Urgell es conserven diferents indrets amb topònims que ens remeten a la producció de pega vegetal com a conseqüència de l'explotació del bosc⁵⁹³.

La vall Peguera, propera a Castellciutat, tot i que a una alçada força inferior (747 m), podria haver tingut alguna relació amb aquesta producció, sobretot si tenim en

590 Montanissell (355675-4673409) i Caselles (UTM 360851-4674644).

591 (UTM 367972-4678866).

592 [...] *et vindo vovis furno in territorio Montanione in locum uvi dicitur in Kasulas. Infrontat de una parte in terra de Fedenzi, de alia parte infrontat in ipso lavalgo [...]* (Baraut 1982, doc. 13).

593 Cal Peguera (364334-4674209), la Peguera (359740-4679666), coll de Peguera (365323-4675946), collet de Peguera (365877-4675858), roca de Peguera (365907-4675609), la Peguera (380437-4675100), vall Peguera (371580-4691945), bosc de la Peguera (385689-4695138), la Pegatera (UTM 350275-4668408), cabana del Pegater (UTM 350460-4669076), canals de la Pegatera (UTM 359163-4699993) i els forns de Pega (UTM 386458-4683403).

compte la seva ubicació, a la base de la muntanya del Cogoll, en un indret proper a camins ramaders que en provenen (Baraut 1994-1995, doc. 10).

El precepte de l'emperador Carles el Calb, del 860, és prou conegut per la seva menció que el bisbe Guisad I podia percebre el delme del ferro i de la pega de la vall d'Andorra, «*de decimis Andorranensis pagi ferri et picis*» (Baraut 1988, doc. 4). El pagament d'aquest delme indirectament estava vinculat a l'explotació forestal, que servia per a l'explotació dels forns siderúrgics i les primeres fargues que feien servir l'aigua com a força motriu, i per als forns de pega, que per la seva menció, alguna importància deurien tenir en aquella època, no gaire reculada de l'any 904, el de la venda del forn a Caselles.

El no esment del tipus de forn dificulta del tot la seva vinculació amb una tipologia en concret d'explotació de recursos per part del monestir de Codinet, però també el relaciona amb una activitat d'aquest tipus, encara que no podem apreciar quina. En conclusió, no coneixem que couria però vincula Sant Climent amb una producció que no podem conèixer.

12.7. La sal: conservació, alimentació i poder

La sal és un producte que té molts usos en la nostra vida quotidiana, i com és evident, també els tenia a l'alta edat mitjana, a part de ser un condiment alimentari, servia per conservar alguns aliments, com per exemple la carn o el peix. En la ramaderia tenia un altre ús alimentari, aquest cop per al bestiar, com a complement de l'herba i dels farratges, sobretot en els ramats transhumants. Conegudes són les saleres de diferents pastius alpins on el bestiar s'alimentava d'aquest producte, portat de les eres dels afloraments d'aigua salina o de les mines de sal. Un exemple que s'ha preservat en la toponímia el constitueix el prat de les saleres, situat prop de Taús, en un dels contraforts septentrionals de la serra del Boumort⁵⁹⁴.

L'origen de la sal de Cardona es deu a les sals provinents de l'aigua de mar en una combinació de processos geològics, sedimentaris i tectònics que van tenir lloc durant l'Eocè i l'Oligocè —farà uns 50 milions d'anys— quan el mar interior que ocupava el marge nord-oriental de la conca de l'Ebre va perdre contacte amb l'oceà Atlàntic (Galera 2013-2014: 172). La majoria dels salins que trobem al comtat es poden vincular als afluixaments de Triàsic Superior, en els terrenys corresponents a Keuper (Mata-Perelló *et al.* 2011).

L'extensió territorial del comtat d'Urgell concentra diversos indrets on existia sal mineral i afloraments salins. El primer cas seria el de la famosa muntanya de sal de Cardona, que tot i que no va estar integrada al comtat en tota la cronologia (800-

594 (UTM 348486-4681409).

1100), atès que es va vincular als vescomtes d'Osona, va constituir fins ben entrat el nostre segle el punt clau de subministrament d'aquest mineral a pràcticament tot Catalunya a través dels camins saliners (mapa 74). La sal de Cardona s'extreia des del neolític i fins fa relativament poc des del també conegut Areny de la Sal, nom que ha rebut històricament el salí. L'extracció de la sal gemma en època medieval es realitza-va a cel obert i no en galeries (Galera 2013-2014: 172-179).

En el segon cas, que es correspondria als afluixaments triàsics guixencs i argilosos de Keuper⁵⁹⁵, la circulació de l'aigua subterrània dissol la sal comú, mentre es salinitza. Quan surt a la superfície es pot evaporar, tot provocant la precipitació de sals dissoltes i formant eflorescències (Mata-Perelló *et al.* 2011). Algunes fonts salines eren explotades fins fa relativament poc a través de l'evaporació de l'aigua en basses i terrasses anomenades eres, i la seva distribució a través de camins, tot i que no tenim constància que cap tingués la denominació de saliner, com succeïa amb els de Cardona. Com a exemples d'aquests afloraments destaquem els de Cambrils, Vilanova de la Sal i Peralta de la Sal, dins del comtat d'Urgell, i el de Gerri de la Sal, dins del Pallars, tot i que situat en una àrea no gaire allunyada del límit del comtat⁵⁹⁶.

12.7.1. El centre de producció salina: Cardona

L'explotació d'aquest salí des del neolític mitjà (4.500-3.500 aC) va propiciar un intens intercanvi entre les diferents comunitats, atesa la demanda del mineral i d'eines per a la seva extracció (Fíguls *et al.* 2010). S'ha confirmat arqueològicament l'existència d'un assentament permanent vinculat a l'explotació minera, que comprèn una cronologia des del segle II aC al segle XIV (Pancorbo 2019).

L'any 986, el comte Borrell II va concedir una carta de poblament i de franquesa als habitants del terme i del castell de Cardona, que n'ampliava una que havia concedit a finals del segle IX el comte Guifré I. El mandatari establia que la sal extreta els dijous havia de ser per als habitants del lloc, «*Et ipse de iovis sit vestrum de illa sale in omni tempore, sicut fuit ab inicio*» (Galera 1998, doc. 7). Amb la segona part d'aquesta expressió, el comte es referiria al pacte primigeni que els habitants tenien amb el seu avi, Guifré, en la primera carta de població. Pel que sembla, es creu que l'extracció estava organitzada pel poder comtal, que era el jurisdiccional, i que els orígens de la

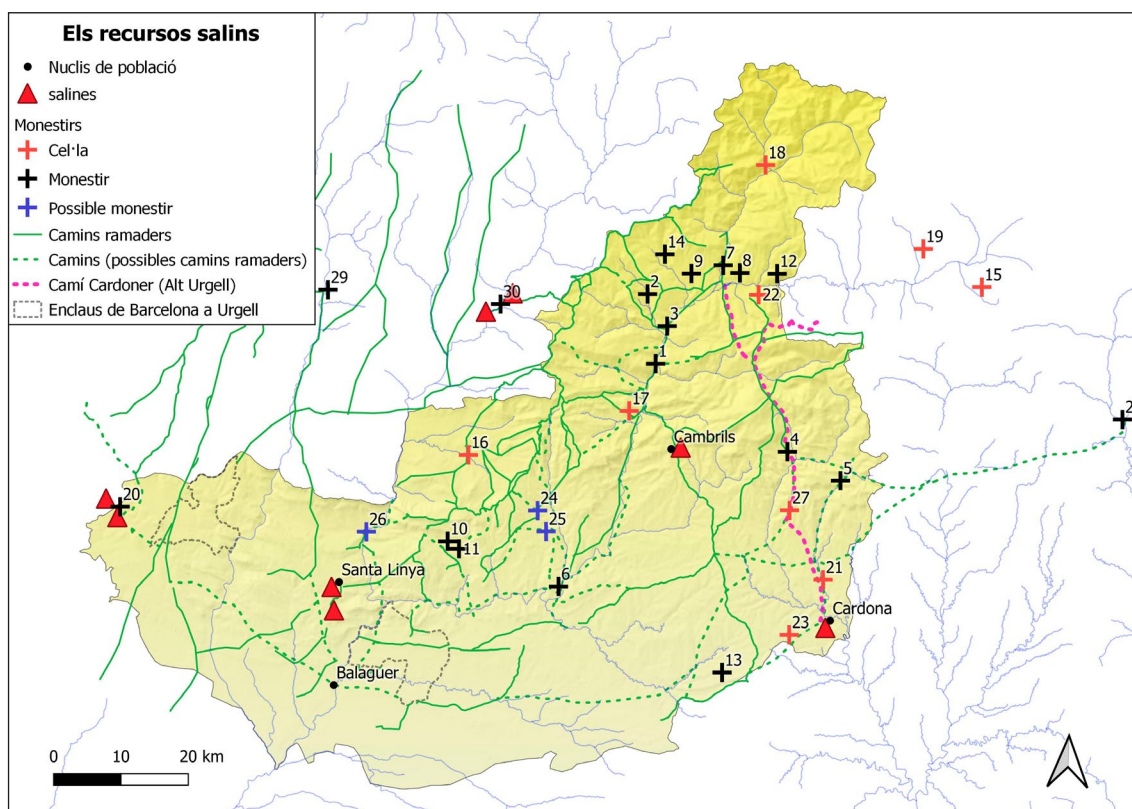
595 Hi hem d'excloure les salines de Peralta de la Sal, en les quals es relacionen els materials guixencs eocènics de la Formació de Barbastre (Mata-Perelló *et al.* 2011).

596 Gerri de la Sal: Salins del Roser (UTM 340864-4688026), els Salins (UTM 340501-4687319), Salins de l'Areny (340796-4687704), Morrerres (338341-4685216) i Font Salada de Morrerres (UTM 338711-4685301). Altres salins que esmenta Josep Maria Mata-Perelló en el seu article sobre la restauració del salí de Cambrils són, per Catalunya: Camarasa (les Salines, Noguera), la Coma (el Salí, el Solsonès), Gósol (Mina de la Font de Sal, Berguedà), la Pedra (el Salí, el Solsonès), Rubió (Salines, Noguera) i l'Aguda (el Salí, Noguera). Per Aragó: Aguinaliu (Salines, Ribagorça), Calassanç (Salines, la Llitera), Estopanyà (Salines i Mina de la Sal, Ribagorça), el Grado (Salinas, Somontà), Hoz de Barbastro (Barranco de las Salinas, Somontà), Naval (Salinas de Guibano i Salinas de Pisa, Somontà), la Pobra de Castre (Salinas, la Ribagorça), Puy de Cinca (Salinar, Ribagorça), Salines d'Hoz (Salinas, Somontà), Salines de Jaca (Salinas Viejas, Jacetània), Salines de Trillo (Salinas, Sobrarb), Sant Feliu (Salines, Ribagorça), la Siera (Salinas, Somontà) i Sin (Salinas de Santa Bàrbara, Sobrarb).

franquesa, «*sicut fuit ab inicio*», seria el de donar cert marge de llibertat per als habitants de la zona que van precedir l'arribada de Guifré (Galera 1996b: 227).

La carta del 986 ja esmenta el vescomte Ermemir II d'Osona, al qual se li ratificava la potestat del castell i dels seus habitants. La presència d'aquest noble serà clau per a la possessió futura dels salins, atès que tant ell com la seva successió—que tenia el castell en feu—acaparà i centralitzà la producció i comercialització d'aquest recurs (Galera 2013-2014: 174).

Un altre element clau d'aquest document és la indicació que la *domum* de Sant Vicenç, on hi vivia una comunitat de clergues, una canònica, que havia de rebre set-

manalment dues càrregues de sal (300 kg) (Galera 1996b: 228). Aquesta església i la comunitat que la regia reberen el patronatge de la família vescomtal, com també el percebé, sobretot de part de les vescomtesses, el monestir osonenc de Sant Pere de Casserres, vinculat als orígens familiars a la comarca d'Osona (Galera 2020: 594-595).

Els vescomtes de Cardona no limitaren el seu patronatge a aquestes dues comunitats, que podem considerar com les més afavorides en aquesta protecció, i també beneficiaren altres institucions religioses, amb donacions que establien aportacions periòdiques de sal. Hi trobem monestirs benedictins, catedrals i canòniques. Del comtat d'Urgell hi destaquen la catedral i les canòniques de Santa Maria de Solsona i d'Organyà, però cap monestir benedictí, ni Sant Sadurní de Tavèrnoles, que tenia possessions al sud de Cardona (Llanera i Cellers), ni Sant Llorenç de Morunys, que es trobava a la vall de Lord, com tampoc Sant Pere de Graudescales, ni cap altre (Galera 2013-2014: 177). Cal tenir en compte que la no conservació de documents no és indicatiu que no hi hagués cap donació a cap monestir del comtat d'Urgell. En desconeixem la causa, tot i que l'any 1040, en el testament del bisbe Eribau, que era de la família vescomtal de Cardona, tampoc hi ha cap deixa a monestirs del comtat (Baraut 1982b, doc. 527).

Com bé hem comentat, l'existència dels camins de la sal o Cardoners, vinculats a aquesta explotació mil·lenària, permetien la seva distribució al llarg de tot el territori. Destaquem un altre cop la via que duia aquest nom que resseguia la vall del riu Cardoner i travessava la vall de Lord fins a l'Alt Urgell, des d'on arribava a la Cerdanya pel costat nord de la serra del Cadí (mapa 74) (Obiols *et al.* 2008, Obiols 2009, Pasques 2010, de Castellet 2014b, Guàrdia 2015, Obiols, Guàrdia 2016)⁵⁹⁷.

12.7.2. Les fonts de sal: les salines

Mentre que a Cardona s'explotava el mineral a l'areny en cel obert, la resta de centres d'explotació d'aquest mineral estan vinculats amb fonts, com la de Cambrils, la qualitat de l'aigua de la qual acaba donant nom a tot el riu que desemboca al Segre a Bassella (mapa 74). A Cambrils, no existeixen mencions documentals del salí en època medieval, tot i que molt probablement ja deuria ser coneguda. Creiem que la proximitat de la muntanya de sal de Cardona deuria perjudicar la producció d'aquest salí. Cal tenir en compte que aquesta surgència es troba en ple Prepirineu, a 1.032 metres, en una àrea molt propera a la serra del Port del Comte i a les seves pastures alpines⁵⁹⁸.

En canvi, el salí de Vilanova de la Sal apareix documentat el segle XI, concretament el 15 d'agost de l'any 1036 en la donació del comte Ermengol II i la seva muller Cons-

597 Una referència d'aquest camí en època moderna la trobem a la rodalia del terme Cornellana descrita en el capbreu de la referida població (ACU, Capbreu de Fòrnols (1597). Fòrnols i Cornellana (1676), U11006, signatura antiga 403) (transcripció 2, annex 1).

598 (UTM 367049-4665932).

tança a la catedral d'Urgell, consistent en la meitat del castell de Santa Linya, que comprenia les «*fontanulis cum ipsas fontes salarias*» (Chesé 2011, doc. 5)⁵⁹⁹. Aquest salí, al contrari del de Cambrils, se situa en l'extrem meridional del Prepirineu exterior, al sud de la serra del Montsec d'Ares i de la població de Santa Linya, pràcticament en un dels seus extrems (mapa 74). Convé tenir en compte que en la nostra cronologia encara no existia el nucli de Vilanova de la Sal i que l'entorn més immediat, després de la conquesta comtal, estava dominat pel castell de Privà, que havia estat sostret del territori de l'antiga alqueria de Santa Linya (Corsà 2012: 828-830).

Jesús Corsà creu que l'esment de «*ipsas fontes salarias*» és prou indicatiu que hi havia com a mínim dues fonts salines a l'antic terme de Sant Linya. En vincula una, que surt en una de les afrontacions de la carta de franquesa que els referits comtes van donar als homes de l'esmentat castell, el juliol del 1035, «*in ipsa fonte de Almahaleve vel in monte Salabro*», amb les actuals salines que es troben al nord-est de la població de Vilanova, atès que identifica *Almahaleve* amb Massaleu i «*monte Salabro*» amb la contrada que avui es coneix amb el nom de partida del salí (Corsà 2012: 870-873 i 885-886, Feliu, Salrach 1999, doc. 242)⁶⁰⁰.

Una altra la localitza en un barranc situat a l'oest de Santa Linya, proper a la partida de lo Prat, que hem tractat en el capítol número 10, dedicat als espais ramaders, que es coneix amb el nom de les Salines. Identifica aquesta àrea amb una zona de pastures que els conqueridors coneixien com a *pratus* (Corsà 2012: 886)⁶⁰¹. Corsà també creu que aquest prat en època andalusina disposava d'un sistema de conreu de regadiu provinent de les fonts que avui encara hi trobem, com la font de l'Om (Corsà 2012: 825-831).

Convé recordar que el monestir de Santa Cecília d'Elins obtingué l'any 1080 dels comtes Ermengol IV i Llúcia una sèrie de béns per diferents llocs del comtat, que també incloïen una parellada d'alou dins d'aquest prat de Santa Linya (Marqués 2002-2005, doc. 49). Desconeixem el destí d'aquesta heretat, si el cenobi la va conservar gaire temps, però la seva posició en una àrea dedicada a la pastura propera a les salines era prou interessant per als seus probables objectius ramaders, com també ho podria ser una hipotètica explotació d'aquest recurs.

El probable accés a la sal per part de Santa Cecília podria guardar alguna relació amb l'existència d'una primigènia ruta transhumant. La construcció del pont de Monclús deuria permetre el trànsit del bestiar transhumant cap al nord passant pels dominis dels Meià, una ruta que encara es conservava el segle XX (Pujal 2015: 94)⁶⁰².

599 Aquesta donació va tenir lloc en temps del bisbe Eribau, membre de la família vescomtal de Cardona.

600 Font de Massaleu o de Privà (UTM 317502-4639859) i les Salines (317005-4639986).

601 (UTM 316606-4643236).

602 El 1094, el cavaller Galceran Erimà va dictar al seu testament diferents deixes als seus fills, com els castells de Santa Linya, Cas, Tragó i Corçà, que deuria tenir en feu, i també «*duas uncias ponti Nogere*» (Baraut 1986-1987, doc. 1119).

La catedral d'Urgell, tot i la donació, no va optar per centrar els seus interessos territorials en aquesta contrada, atès que, l'any 1057, el bisbe Guillem Guifré va permutar aquesta possessió, «*predicte medietate Sancte Lezinie cum ipsas franchitates*», amb els comtes Ermengol III i Clemència pel castell de Solsona (Baraut 1983, doc. 693). Justament, una actitud diferent va ser la de la canònica de Santa Maria de Solsona, que no va deixar de tenir interessos a Santa Linya, com els alous que els comtes Ermengol IV i Adelaida els van donar l'any 1093; altres possessions refermades amb la butlla del papa Urbà II, de l'any 1096; i confirmades per Ermengol VI, l'any 1128 (Bach 1996-1997, docs. 334 i 380, Bach 2002, docs. 213 i 240)⁶⁰³.

Desconeixem els motius del canvi d'interessos a Santa Linya per part de la catedral en permutar amb el comte la meitat del castell. Pel que sembla, els seus objectius es van centrar en el proveïment de sal de Cardona, atès que força més tard, l'any 1125, van rebre de la família vescomtal d'aquell indret una donació de 12 somades de sal l'any (uns 1.497,6 kg) (Galera 2013-2014: 177). L'arribada de sal de Cardona pel camí Cardoner va provocar el segle XIV l'establiment d'un veïnat a la Seu d'Urgell, anomenat la *Salneria*, especialitzat en el dipòsit i venda d'aquest producte, que es vincula a la ramaderia i al creixent gremi de carnisers d'aquella ciutat (de Castellet 2015, de Castellet 2018).

12.7.3. Les salines de la Llitera, l'extrem del comtat

Anem més cap a l'oest, cap a l'extrem sud-occidental del comtat, el monestir de Santa Maria de Vilet s'emplaçava en un indret proper a les explotacions d'aigua salina de Peralta de la Sal, situades a 573 metres d'altitud, i a una de les branques del camí ramader que enllaçava amb el Pirineu ribagorçà⁶⁰⁴. Com podem veure, semblaria que la relació d'aquest cenobi, que va dependre de Santa Maria d'Alaó, amb la producció salina i la via ramadera és indubtable (mapa 74).

El vincle amb els salins deuria ser cobejat per un altre monestir amb interessos a la contrada, ens referim al priorat de Santa Maria de Gualter, que tenia quatre masos a Gavassa, terme castral on hi havia Santa Maria de Vilet. Aquesta possessió es remunta a l'any 1079, quan el comte Ermengol IV va donar a Santa Maria de Ripoll una sèrie de béns i drets a la plana del Mascançà, actual pla d'Urgell, que en comprenia també en d'altres llocs, com els referits masos a la Llitera (Bach 1986-1987, doc. 2). Aquesta donació, que va tenir lloc abans de la fundació del priorat de Gualter, tenia l'objectiu d'engrescar Ripoll en la seva construcció⁶⁰⁵.

603 Una altra possessió de Santa Maria de Solsona a Santa Linya són el mas que els comtes Ermengol V i Maria Pérez Ansúrez els van donar l'any 1098 (Bach 1996-1997, doc. 380).

604 (UTM 284325-4652787). Veure l'apartat (4.2.1), referit a Santa Maria de Vilet.

605 Veure l'apartat (4.1.2), referit a Santa Maria de Gualter.

Cal tenir en compte que Santa Maria de Ripoll va rebre també diferents béns a l'Aragó, en concret a Jaca, Barbastre, Montsó i el Sobrarb, la majoria per part del rei Sanç Ramires i de l'infant Pere (Ordeig 2016: 74-75 i docs. 661, 711, 715, 716, 764, 765, 771 i 772). L'existència d'aquests dominis força allunyats del central va refermar el paper del recent construït priorat de Santa Maria de Gualter, situat al camí de Ripoll a l'Aragó (mapa 74).

Els interessos ripollesos a Gavassa, a través de Gualter, aviat es van ampliar amb la intenció de posseir el monestir de Santa Maria de Vilet. Per comprovar-ho, caldrà que sortim de la nostra cronologia i ens endinsem en ple segle XII. Vilet, que havia tingut diferents vincles amb el monestir de Santa Maria d'Alaó, va arribar un moment en què perdé la condició de monestir (Castillón 1978-1979: 103-104, Serrano 1912: 30-31). L'any, 1153, quan fou donada pel noble Roland de Purroi a Alaó, s'especifica «*que olim iam monasterium*» (Corral 1984, doc. 315). Aquest lligam amb el cenobi ribagorçà no va impedir una topada amb els interessos de Ripoll-Gualter, que com bé sabem, ja posseïa des de temps d'Ermengol IV els masos de Gavassa.

Aquesta disputa desembocà en un plet que fou resolt amb una concòrdia que comptà amb la mediació dels bisbes de Tortosa i de Lleida en un concili celebrat l'any 1170 a la ciutat de Tarragona. El pacte dictaminava que l'església de Santa Maria de Vilet pertanyia al monestir d'Alaó, tot i que s'establí la condició que cada any s'havia de pagar un morabatí al prior de Santa Maria de Gualter (Bach 1986-1987, doc. 21).

L'accés als salins i la seva vinculació amb la transhumància podria haver estat el motiu principal de la disputa entre Gualter i Alaó per la possessió de Vilet, que com hem dit, es trobava dins del terme castral de Gavassa, on el priorat depenent de Ripoll ja posseïa els quatre masos, unes explotacions que podrien tenir algun vincle amb la producció de sal. En el capítol dedicat als desplaçaments estacionals hem tractat la possibilitat que hi hagués hagut una hipotètica ruta transhumant, de forma diagonal, que podria haver unit el monestir de Ripoll amb els seus dominis aragonesos⁶⁰⁶.

La relació dels masos amb la producció de la sal es pot comprovar en una donació del comte Ermengol VI a Sant Pere d'Àger, de l'any 1108, consistent en uns capmasos situats a Gavassa i a Calassanç, població propera on també hi havia salins. Aquests capmasos foren lliurats a la referida comunitat amb les terres, vinyes i altres espais, conjuntament amb els *salinis* (Chesé 2011, docs. 201 i 202). En aquella època feia poc de l'arribada definitiva del poder comtal. Es creu que moltes explotacions agrícoles andalusines tipus almúnia foren considerades com a *mansiones* pels novinguts (Corsà 2012: 756). Aquest podria ser el cas d'algun d'aquests masos, habitat per una família andalusina, la de *Gualid Abdegam*. Encara que no s'especifiqui, aquesta podria ser l'exemple d'un altre mas a Gavassa, vinculat a un home anomenat Martí

606 Veure l'apartat (11.2.5).

Vicenç, que apareix l'any 1131 en una relació de béns de la canònica de Santa Maria de Solsona (Bach 2002, doc. 242)⁶⁰⁷.

Com podem comprovar, les salines en un principi eren explotades per particulars, que apareixen a la documentació vinculades a masos. Paulatinament algunes passaren a mans de monestirs i canòniques, com Santa Maria de Ripoll (Santa Maria de Gualter), Sant Pere d'Àger, Santa Maria de Solsona i Santa Maria d'Alaó. Un punt culminant d'aquest traspàs és una altra donació, de l'any 1150, en la qual, la vídua de *Gualid Abdegam*, anomenada Eulàlia, va donar a Sant Pere d'Àger, «tres salinas y dos Heras» que tenia als termes de Gavassa i de Calassanç (Chesé 2011, doc. 302)⁶⁰⁸.

Aquestes concentracions de salins per part de comunitats eclesiàstiques tenien lloc en un paisatge dominat pel monestir de Santa Maria de Vilet, el monestir que molt probablement controlava més la producció d'aquest recurs compartit també amb habitants de la zona (Castillón 1978-1979: 3)⁶⁰⁹.

Encara que es tracti d'un monestir pallarès, convé tenir en compte l'accés als recursos salins que monopolitzava el monestir de Santa Maria de Gerri, atès que els seus dominis eren veïns del carener que dividia les riberes de la Noguera Pallaresa i del Segre. Les àrees de pastura del nord-oest del comtat d'Urgell, dominades parcialment pels monestirs de Santa Cecília d'Elins (muntanya de Castelló) i Sant Sadurní de Tavèrnoles (Cogull i Serret), connectaven directament amb el camí ramader carener, al qual hi tenia accés el monestir de Gerri, raó per la qual, no hem de descartar un incipient comerç salí a través d'aquesta ruta o als pastius d'alta muntanya d'aquest sector vinculats a aquests cenobis.

12.7.4. Un topònim a tenir en compte: Morreres

Just al sud de Gerri, dins del terme de Peramea, existeix la font Salada que relacionem amb el proper topònim de Morreres, que Coromines dubta en derivar-lo de *muria*, que vol dir salmorra, tot decantant-se per *morro*⁶¹⁰. La incertesa de l'eminent

607 El comte Ermengol IV va conquerir efímerament el castell de Calassanç i l'any 1090 va donar a Santa Maria de Solsona l'església castral de Sant Ciprià amb altres béns, entre els quals es trobava «*ipsum mansum de sarraceno, nomine Veriolo, cum terris, vineis, ortis ac salinaribus*» (Bach 1996-1997, doc. 303).

608 La persistència de població andalusí en el territori es pot veure en altra documentació posterior a l'arribada del poder comtal. Ho podem comprovar en una donació a Calassanç de l'any 1175, en la qual s'especifiquen els noms *Abiaquint* i *Isquiron* en unes afrontacions (Chesé 2011, doc. 481). L'any 1193, en les afrontacions d'una casa que es va vendre a Calassanç hi trobem «*casas de Malufrido*» i «*casa de Maiasen*» (Chesé 2011, doc. 1193).

609 L'any 1778, les salines de Peralta eren explotades per diferents institucions eclesiàstiques i civils, així com persones. Hi destaquen el capítol de canonges d'aquella població, el de Fonts, el col·legi de les Escoles Pies, diferents beneficis eclesiàstics i el priorat de Santa Maria, el propietari més antic (Castillón 1985: 85). La canònica de Solsona rebia el 1738 el delme de 28 salines situades a Calassanç (Castillón 1985: 72).

610 (OC veure «Morreres»). Jaume Oliver ha publicat un article sobre aquest salí situat al sud de Gerri de la Sal, que el vincula al control feudal i al monestir de Lavaix, situat prop de Pont de Suert. (Oliver 2020). Hi destaca el donatiu que Pere Ramon, senyor de Sersui, va fer l'any 1118 a la catedral d'Urgell, consistent en la meitat del seu castell i la meitat de «*ipsis salinis quas habeo in Murreres*» (Baraut 1988-1989, doc. 1303).

filòleg és del tot fonamentada, atès que no totes les morreres o similars que trobem a la geografia haurien d'estar relacionades amb afloraments salins. Un altre mot que guarda força similitud és amurriar, que es refereix a quan les ovelles s'ajeuen per causa de la calor⁶¹¹.

Tant mateix podem identificar algunes morreres o similars amb la presència d'aigua superficial amb alt contingut en sal o salmorra (Oliver 2006: 255). Existeix un nombre elevat de fonts salades dins del sistema geològic pirinenc, que en alguns casos han estat utilitzades per a l'obtenció de sal i en molts altres per proporcionar aigua salada per al bestiar (Mata-Perelló *et al.* 2011)⁶¹².

Malauradament, no ens ha estat possible trobar una font salada en l'àrea propera a Montmagastre, on hi havia la dominicatura d'*Amurrias*, una de les tres que el comte Ermengol IV va sostreure dels dominis de Sant Llorenç de Morunys i va integrar als de Santa Cecília d'Elins, l'any 1079 (Riu 1984, doc. 10)⁶¹³. Tampoc disposem de prou indicis per assenyalar aquesta dominicatura amb el castell de *zes Muries*, que l'abadessa de Santa Cecília, Arsenda, va permutar l'any 1118 amb el vescomte Arnau de Castellbò per unes possessions a Saulet i Ventolà, a la vall d'Elins. Aquest acte indica també que es retenien sis lliures de cera que havien d'anar per a l'església de «*Sancti Saturnini de zes Muries*» (Marquès 2002-2005, doc 63). Benigne Marquès es pregunta si aquest castell no estaria situat a la vall de Tost (Marquès 2002-2005: 155).

Prop de Montmagastre es troben el mas, la serra i el bosc de Mua, que molt remotament es podrien vincular a «*zes Muries*» o a «*Amurries*»⁶¹⁴, tot i que en el seu entorn no hem documentat cap font salada, encara que l'indret sigui propici. Molt a prop hi ha l'església de Sant Sadurní de Bellfort, l'advocació de la qual remotament també es podria relacionar amb la indicada en el document⁶¹⁵. Tot i que no disposem de prou dades per identificar aquests topònims amb la dominicatura d'*Amurrias*, no trobem agosarat vincular-la amb unes morreres salines, atesa la seva situació geogràfica.

El dubte de Marquès de situar «*zes Muries*» a la vall de Tost probablement està relacionat amb l'existència d'una convinença, l'any 1188, entre els homes de *Ladrux* i *Murries* amb els de la parròquia de Sauvanyà, situada en aquella vall, per un dret de talar fusta i d'empriuvar al bosc de Gargaleda, que es trobava també al referit

611 (DCVB veure «amurriar»).

612 Josep Maria-Perelló indica per Catalunya la Font Salada de Malgrat (Alt Urgell), la de Montardit de la Ribera (Pallars Sobirà) i la de Saldes (Berguedà). Per l'Aragó indica Bolturina (Ribagorça), la Font salada de Casseres del Castell (Ribagorça), la de Castillonroi (Llitera), la d'Estadilla (Somontà), la de Gavassa (Ribagorça), la de Jusseu (Ribagorça), la de Rodellar (Somontà) i la de Secastella (Ribagorça) (Mata-Perelló 2011).

613 Veure apartat de la Santa Creu de Pallerols del capítol 4.

614 (UTM 345800-4650793).

615 (UTM 348136-4651028).

territori (Baraut 1990-1991, doc. 1835)⁶¹⁶. En el centre de la vall de Tost, prop del castell anomenat de Calassanç⁶¹⁷, existeixen avui dues cases aïllades anomenades les Murres del Canonge i les Murres del Masover, que podríem identificar amb aquesta *Murries* de la convinença⁶¹⁸. Aquestes cases es troben a l'extrem d'una formació de guixos per on passa el torrent de Fontelles, on hi trobem la Font de les Saleres, que no hem d'associar necessàriament a un aflorament salí⁶¹⁹.

L'any 1085, l'existència d'aquestes fonts de salmorres es troba també documentada a Santa Linya, en concret al document de donació del puig de Privà per part del comte Ermengol IV, en el qual hi trobem «*ipsa fonte Olmosa ad Morriola*» en la descripció de la rodalia del terme (Bach 1996-1997, doc. 262). Podem identificar la font amb la font de l'Om que proveiria d'aigua lo Prat situat a l'oest de Santa Linya (Corsà 2012: 824-831). La proximitat de la partida dels salins, que es vincula amb una de les fonts de sal (Corsà 2012: 884-886), també es podria relacionar amb la *Morriola* que trobem descrita en l'afrontació.

Unes altres les trobem a l'extrem sud-oest, prop de Gavassa, on un matrimoni va donar el 1096 a Santa Maria de Solsona unes terres «*ad ipsa Morriola et alia ad illa fonte de ipso Murrare*», com bé sabem, tot en una contrada molt identificada amb l'explotació de la sal (Bach 1996-1997, doc. 354)⁶²⁰.

Manuel Riu destaca que el puig de les Morreres (2.211 m) situada al capdamunt de la serra de Querol, al port del Comte⁶²¹, era el lloc on es donava sal a les ovelles i on els ramats s'amorriaven⁶²². Just al peu d'aquesta muntanya neix el torrent de les Salines, que desemboca al Cardener a tocar de Sant Llorenç de Morunys (Riu 1982: 174).

Tant si es van arribar a explotar com si restaren com a simples afloraments, convé destacar el seu esment en la documentació i la seva utilitat per a la ramaderia, com a llocs on el bestiar podia pasturar mentre també s'alimentava d'aquest necessari recurs. La relació de la sal amb la ramaderia queda reflectida en la més que probable vinculació dels afloraments amb les rutes transhumants estacionals que enllaçaven el Pirineu amb les terres baixes (mapa 75).

616 En l'acta de consagració de Sant Martí de Tost (7-10-1040) hi trobem «*campo de Murrias*» (Baraut 1978, doc. 49).

617 No hem de confondre aquest castell amb l'homònim situat a la comarca de la Llitera, a la província d'Osca. (UTM 369382-4682502).

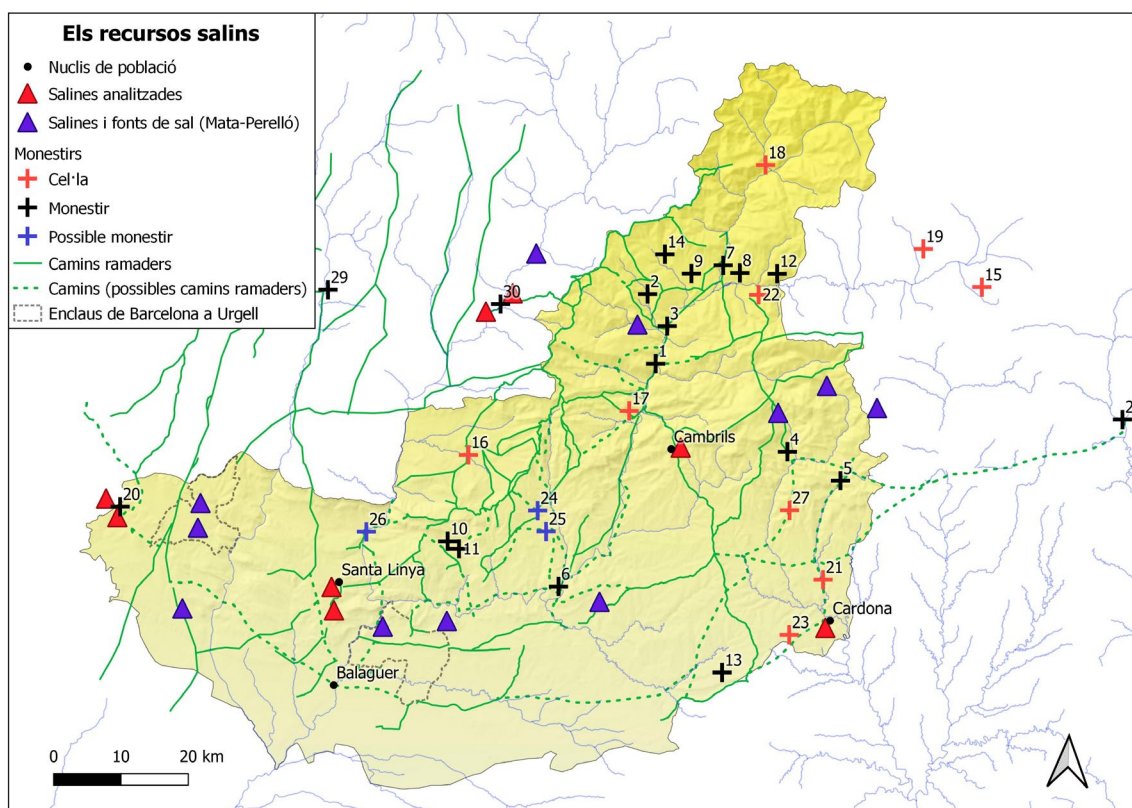
618 Murres del Canonge (UTM 369862-4682463) i Murres del Masover (UTM 369593-4682029).

619 (UTM 371320-4684144). Cal tenir en compte que salera significa la pedra plana on els pastors posen la sal perquè s'alimenti el bestiar (OC veure «salera»).

620 En concret, Ramon Miró i la seva muller Zet, van donar una terra al terme del castell d'Alcesa, una altra a la *Morriola*, una altra a la *Comba Longa*, propera al castell de Sorita, una altra al camí que va de Gavassa a Casserres, així com unes mansions amb la seva bestorre situades dins de Castelló (Bach 1996-1997, doc. 354).

621 (UTM 379329-4667567).

622 (DCVB veure «amurriar»).

Mapa 75. Vinculació de les salines i les fonts salades amb els camins ramaders i els monestirs. Diferenciem les que hem tractat i les que cita Josep Maria Mata-Perelló. (Monestirs, cel·les i possibles monestirs: 1, Sant Andreu de Trespunts; 2, Santa Cecília d'Elins; 4, Sant Llorenç de Morunys; 5, Sant Pere de Graudescales; 6, Santa Maria de Gualter; 7, Sant Sadurn de Tavèrnoles; 8, Sant Andreu de Planeses; 9, Sant Martí de Canals; 10, Santa Maria de Meià; 11, Sant Pere de l'Obac; 12, Sant Andreu de la Quera; 13, Sant Celdoni de Cellers; 14, Sant Vicenç dels Torrents; 15, Sant Esteve d'Umfred; 16, Santa Maria d'Isona; 17, Sant Esteve de Nargó; 18, Sant Jaume d'Engordany; 19, Sant Pere de Ger; 20, Santa Maria de Vilet; 21, Santa Maria de Sorba; 22, Sant Miquel d'Esdús; 23, Sant Joan de Bergús; 24, Sant Cristòfol de Salinoves; 25, Santa Maria de Palau; 26, Santa Eufèmia; 27, Sant Pere de la Cort; 28, Santa Maria de Ripoll; 29, Santa Maria d'Alaó; 30, Santa Maria de Gerri).
Font: (Mata-Perelló *et al.* 2011). Autor: Climent Miró i Tuset.

El conjunt de les salines i les fonts salades ajuda a replantejar el mapa dels recursos salins a tot el comtat i àrees circumdants, atesa la vinculació que hi poden tenir molts monestirs, almenys per proximitat, com és el cas de Sant Llorenç de Morunys amb les de la Coma, situades al nord de la vall de Lord, o el de Santa Maria de Gualter amb les de l'Aguda, molt a prop del nucli de Ponts.

12.8. Conclusions

La documentació mostra la majoria dels esments de boscos (*silvis*) a la part nord del comtat, a l'àrea pirinenca, que és on hi ha la majoria dels monestirs documentats.

Aquests espais de boscs comparteixen l'espai amb espais de pastura i amb zones agrícoles d'alçada. Podem associar la seva explotació a activitats constructives, l'aclariment d'espais per a la ramaderia (incendis) i els carboneig, que en època tardoantiga estava lligat a l'explotació siderúrgica, com succeiria a la vall de la Ribalera, ja dins del Pallars, en una zona veïna amb la muntanya de Castelló i amb la vall d'Elins.

Cal destacar els documents que donen dret a la utilització de la llenya a les comunitats monàstiques i als habitants dels seus dominis, com és el cas de Sant Llorenç de Morunys a la vall de Lord, o de Sant Andreu de Trespunts a la muntanya d'Ares. Un cas diferent era el de la muntanya de Castelló, totalment vinculada al monestir de Santa Cecília, en la qual els habitants de la vall d'Elins no hi tenien drets, fins i tot durant el segle XVI i el segle XVIII.

En quant a les fibres vegetals, el cànem i el lli, tot i que durant l'edat mitjana no es conreaven i es trobaven en indrets concrets on s'hi feia cert manteniment, el monestir de Santa Cecília d'Elins destaca sobre la resta de cenobis. Cal destacar la hipòtesi que apunta Laila Monge que hi existís un centre de producció de brodats, que exemplifica amb l'autoria del penó de Sant Ot, per part de l'abadessa. La situació de Santa Cecília, prop d'un curs fluvial, és idònia per al creixement i el tractament d'aquests vegetals.

La indicació expressa en dues donacions, de dos llinars, vinculats a Sant Climent de Codinet i a Santa Maria de Meià és una mostra més de l'existència d'activitats relacionades amb el lli per part de les comunitats monàstiques.

La proximitat del riu Segre i la situació en una illa va propiciar que el monestir de Codinet tingués molt a prop un canyar, que avui encara existeix, que va ser objecte d'intercanvi en els inicis de la seva història. Aquest aflorament de tiges llenyoses proporcionaria una matèria prima per a la cistelleria. El seu esment recalcaria la importància que podria tenir, ja no només en la comunitat del monestir, sinó també dins de la vila de Codinet.

En quant a la mineria, cal tenir en compte la que es desenvolupava prop de Romadriu, a la Ribalera, en època tardoantiga, en una àrea veïna a la muntanya de Castelló i la vall d'Elins, que podem relacionar amb l'existència d'un camí carener que enllaçaria amb la vall del Segre, que en època medieval rebia el denominatiu d'«*antiquam viam*», prop dels qual es trobava una *statio*. Mentre que a l'edat mitjana trobem documentades activitats agrícoles i ramaderes a la muntanya de Castelló, associada al monestir de Santa Cecília d'Elins, no podem assegurar el mateix amb les activitats siderúrgiques, atesa la manca de recerques arqueològiques en aquest sector. La presència d'escòria de ferro al cortal de Castelló i la d'una Ferrera no localitzada documentada a les immediacions de Gramós, a la vall d'Elins semblen indicar la presència d'aquestes activitats a la zona.

El topònim Adraén, referit al llogarret de l'Alt Urgell, que Joan Coromines vincula a la vena d'una mina, també es pot relacionar amb Adrall, una altra població d'aques-

ta comarca, i amb *Atralle*, topònim que ens ajuda a relacionar la muntanya del roc Beneïdor, que presideix el petit domini del monestir de Sant Andreu de la Quera, amb una explotació minera, que hipotèticament es podria ubicar al proper serrat de la Mina. La menció d'aquest topònim seria indicativa de l'existència d'una activitat extractiva en les immediacions del petit monestir de la Quera.

En quant a les guixeres, convé destacar la proximitat dels monestirs de Sant Llorenç de Morunys i Sant Climent de Codinet a afloraments d'aquest mineral, que tot i que en època medieval es deuria explotar de forma domèstica, el seu esment en la toponímia és més que indicatiu de la seva importància. Aquest també és el cas del forn, que l'any 901 és motiu d'una compra per part del monestir de Codinet. La seva adquisició associa del tot aquest cenobi amb una activitat relacionada amb la transformació d'un recurs natural, no determinat per la documentació.

La producció de sal, tant la que es podia obtenir de l'areny de Cardona com de la dels diferents afloraments distribuïts en diferents indrets del comtat, era una activitat el suficientment important, atesa la menció de les fonts en la documentació.

El control de la producció de la sal de Cardona va quedar en mans de la família vescomtal d'Osona, la qual la va distribuir per diferents contrades a través dels camins saliners. Aquests nobles, que aviat passaren a denominar-se de Cardona, tot i que focalitzaren el seu patronatge a l'església de Sant Vicenç del referit castell i al monestir de Sant Pere de Casserres, feren donacions periòdiques de sal a diferents catedrals, canòniques i monestirs. D'aquests darrers no en destaca cap del comtat d'Urgell.

La donació d'una possessió dins de lo Prat de Santa Linya al monestir de Santa Cecília d'Elins podria vincular aquest cenobi amb la producció de sal, atès que es trobava a tocar d'un salí, i amb l'existència d'una primigènia ruta transhumant de llarga distància. Just en aquest indret, la catedral d'Urgell va rebre dels comtes d'Urgell la meitat de la jurisdicció del terme, que comprenia també les fonts de sal. Aquesta possessió va ser intercanviada al cap de poc temps, també pels comtes, pel castell de Solsona. La catedral d'Urgell no es va destacar per tenir possessions en el territori de Santa Linya, tot el contrari que la canònica de Santa Maria de Solsona, situada també en una àrea allunyada. Santa Cecília d'Elins, tret del que tenia en lo Prat, tampoc acumulava possessions en aquella contrada del comtat.

Les salines de Peralta també foren cobejades per diferents monestirs, com Santa Maria de Gualter, que a través de Santa Maria de Ripoll posseïa uns masos al terme de Gavassa, on hi havia les salines. L'interès per aquesta producció, que cal lligar amb la ramaderia, va provocar que volguessin apoderar-se del petit monestir de Santa Maria de Vilet, que presidia tota aquella contrada, i que l'any 1153 fou donat al monestir ribagorçà de Santa Maria d'Alaó. Les pretensions de Ripoll-Gualter sobre Vilet acabaren amb un plet que els enfrontà amb Alaó, que acabà amb la signatura d'una concòrdia el 1170, la qual atorgava la propietat a la comunitat ribagorçana.

La presència de comunitats religioses en aquest sector productor de sal no es limitava a les que hem mencionat, atès que hi hem d'afegir Sant Pere d'Àger i Santa Maria de Solsona, una canònica que, a part de ser beneficiada pels vescomtes de Cardona, tenia força possessions a Santa Linya, un altre centre productor de sal. Cal ressenyar que la producció dels salins de Peralta estava conformada per un seguit d'explotacions de caràcter familiar, algunes de les quals paulatinament passaren a formar part d'aquestes institucions religioses. Molts dels masos que trobem documentats en aquest sector estaven vinculats a aquests centres transformadors de base familiar, alguns propietat de famílies andalusines que van restar en el territori conquerit pels comtes d'Urgell. La configuració de l'espai productor de sal es pot resumir en l'existència dels salins familiars i els de les institucions eclesiàstiques, tot sota certa preeminència del petit monestir de Santa Maria de Vilet.

El lligam dels monestirs (i institucions eclesiàstiques) amb les salines i la ramaderia és evident. Cal tenir en compte l'existència del salins de Gerri, que podem vincular, encara que sigui només per proximitat amb les àrees de pastura estival de Santa Cecília d'Elins (muntanya de Castelló) i Sant Sadurní de Tavèrnoles (Cogull i Serret).

L'existència del topònim morreres es pot associar en molts casos a fonts de salmorra i sobretot a la ramaderia, atès que proporcionaven aliment al bestiar que hi pasturava prop, com podria ser les que hem trobat documentades a Santa Linya, Peralta, Montmagastre i Tost. La relació de la situació de tots els afloraments amb la ramaderia i les vies ramaderes és innegable.

Tot i que les mencions sobre el vincle dels monestirs amb l'explotació d'aquests recursos no són tan explícites als documents com a l'agricultura, podem afirmar que va existir, ho hem pogut veure en aquest capítol. Els cenobis, no només els extreien del seu entorn immediat, sinó que també ho feien en els seus dominis més allunyats, com hem pogut comprovar amb la sal a Peralta i Santa Linya. Aquesta explotació llunyana només es pot associar amb altres activitats, com la ramaderia, en la qual l'aportació d'aquest producte era bàsica per a l'alimentació i per a la conservació dels formatges.

La recerca arqueològica haurà de determinar en un futur quin és l'abast de la mineria en una àrea com la muntanya de Castelló i la vall d'Elins. També hauria de comprovar si hi havia hagut explotació de sal en molts dels salins i fonts salades que resten avui a la toponímia. La distància les pot vincular amb aquestes comunitats monàstiques i altres institucions religioses, tot i que caldria una recerca documental en arxius, encara que sigui d'altres períodes cronològics, per trobar indicis d'aquesta associació entre els monestirs i l'explotació d'aquests recursos.

13. TRANSACCIONS MONETÀRIES A TRAVÉS DE LA DOCUMENTACIÓ

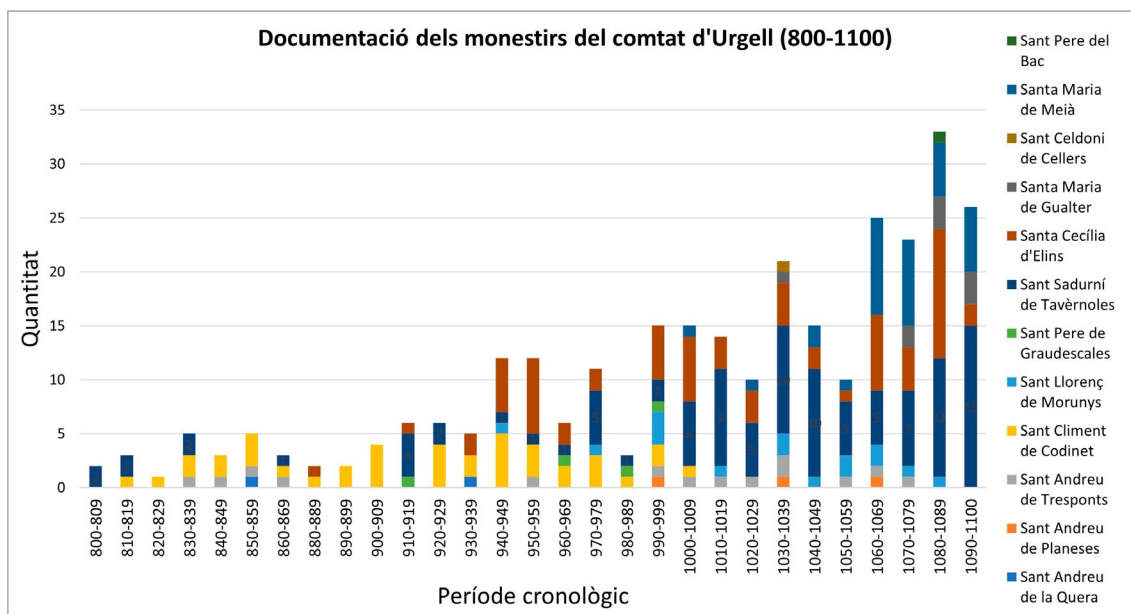
En aquest capítol analitzem la documentació provinent dels diferents monestirs o que hi pugui fer referència per poder comprovar quina era la seva economia en diferents moments del període cronològic (800-1100). En el primer apartat, que té un caràcter descriptiu, analitzem la continuïtat de la diferent tipologia de documentació de cada monestir en la cronologia, que hem dividit en períodes de 10 anys; per triar quins són els cenobis més propicis per a l'anàlisi; en el segon expliquem la metodologia que hem utilitzat per a la conversió monetària; en el tercer tractem la relació de la documentació conservada amb la situació econòmica de les comunitats monacals; i en els darrers, estudiem específicament l'economia dels monestirs de Sant Climent de Codinet, Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles.

13.1. Anàlisi cronològic i documental. Amb quins documents ens trobem

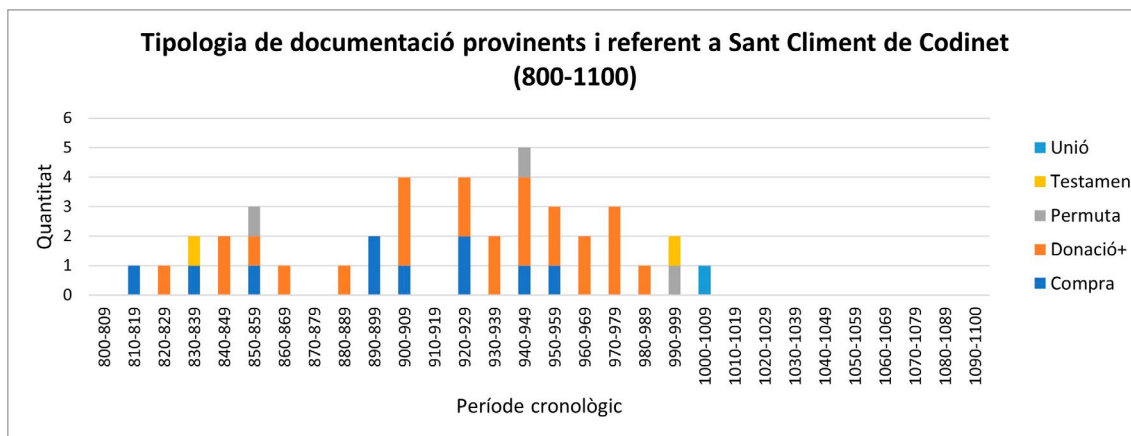
Els documents que hem analitzat són bàsicament vendes, compres, donacions, establiments, permutes, convinences, judicis, restitucions, concessions, consagracions, preceptes, afranquiments, testaments, unions, salconduits, capbreus i butlles. En el cas de Sant Andreu de Planeses, en no disposar de documentació pròpia on el monestir hi surti com a executor o beneficiari d'una acció, tret de tres testaments, hem volgut indicar les afrontacions i mencions que hem trobat en la documentació consultada (gràfic 17).

La documentació analitzada no engloba cronològicament i de forma continuada la història del monestir i en conseqüència de la seva economia, atesa la dispersió documental o la possible existència de períodes cronològics amb poca activitat econòmica que no provoqués la posterior edició de documents.

La documentació provinent del monestir de Sant Climent de Codinet, que s'ha conservat en pergamí, presenta continuïtat en la majoria de dècades en què hem dividit la cronologia des de l'any 800 al 1100 (gràfic 18). La documentació d'aquest monestir és present des de l'any 815, quan el clergue Bunó vengué al prevere Sentefred la meitat del canyar al riu Segre, on poc després hi van erigir la casa de Sant Climent; fins a l'any 1004, el moment de la seva unió al monestir de Sant Andreu de Trespunts, per part del comte Ermengol I (Baraut 1982, docs. 1-43). Cal destacar que els únics períodes sense documentació d'aquest monestir són el 870-879 i el 910-919.

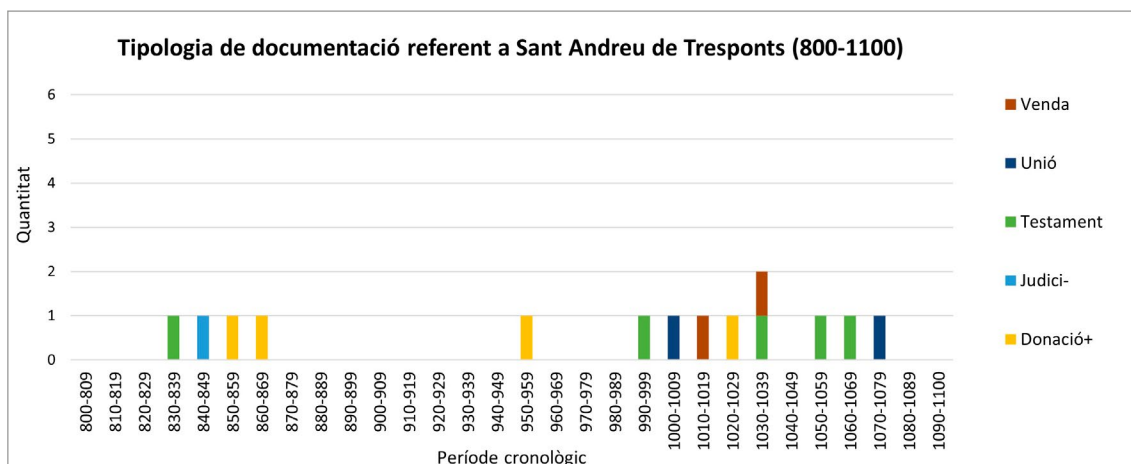

Gràfic 17. Distribució cronològica de la documentació relativa als monestirs del comtat d'Urgell (800-1100). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

Gràfic 18. Distribució cronològica de la diferents tipologies de documents provinents i referents al monestir de Sant Climent de Codinet. El símbol «+» darrera d'un concepte indica que beneficia el monestir, mentre que el símbol «-» assenyalava que el cenobi en surt perjudicat. Així, tenim Donació+, Restitució+, Judici+, Judici- i Concessió-. Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

Al contrari de Codinet, els documents procedents o referents al monestir de Sant Andreu de Trespunts (o de Centelles) no apareixen cronològicament de manera contínua (gràfic 19). En concret, en el període comprès entre el 830 i el 869 només n'hi ha quatre (Baraut 1984, docs. 1, 2, 3 i 4). Aquest monestir torna a sortir referenciat força anys després, el 950, quan els esposos Sesegot i Orega van donar-li dues terres situades al vilar de Cabó (Baraut 1984, doc. 5). Aquest cenobi apareix documentat

Gràfic 19. Distribució cronològica de la diferents tipologies de documents provinents i referents al monestir de Sant Andreu de Trespunts. Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

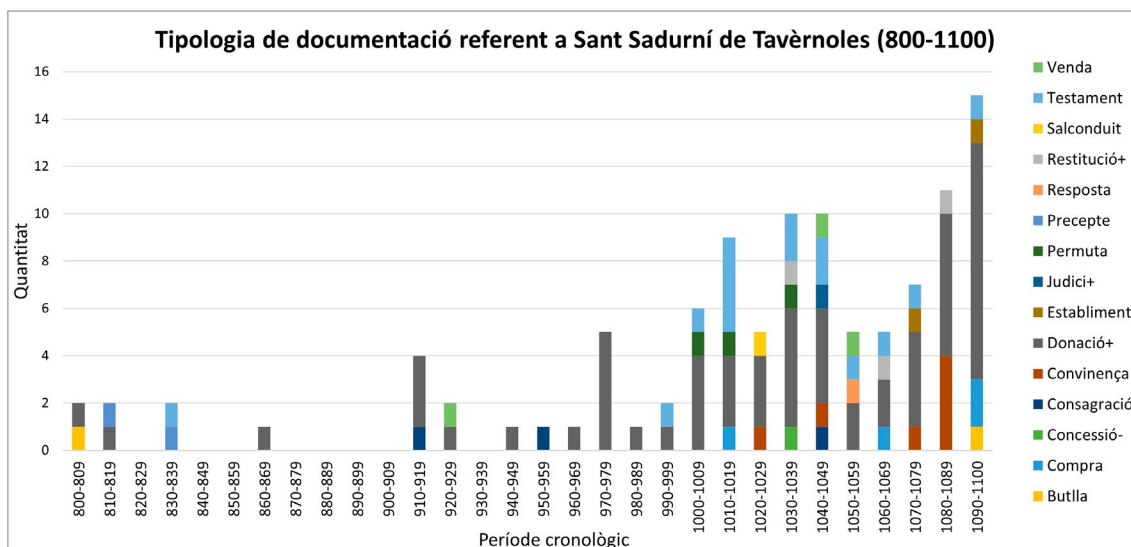
novament molt més tard, el 993, en el testament del comte Borrell II (Baraut 1980, doc. 232). A partir d'aquest moment, els actes documentals continuaran essent exigu, encara que en una freqüència mínima per a cada període o dècada, tret del comprès entre els anys 1040-1049. El darrer cop que el trobem documentat és l'any 1079 a la donació al monestir de Santa Maria de Ripoll, per part del comte Ermengol IV (Baraut 1984, doc. 10).

Com podem veure, contrasta la riquesa de certes sèries cronològiques de la documentació provinent de Sant Climent de Codinet amb la migradesa de la procedent de Sant Andreu de Trespunts. Sobretot si tenim en compte que la comunitat de Codinet en depenia, atès que hi fou unida l'any 1004. Suposem que aquesta dependència no va significar que es perdés part de la seva documentació, que primer va ser traslladada a aquest monestir, després al de Sant Sadurní de Tavèrnoles i més endavant a la Seu d'Urgell⁶²³. En canvi, el destí dels documents de Sant Andreu de Trespunts, tot i compartir durant força anys el mateix arxiu, no va ser la mateixa i bona part es va perdre⁶²⁴.

La documentació provinent i referent al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles és també força exigua en el període comprès entre l'any 800 i el 949 (gràfic 20). Com en el cas anterior, mentre que amb el monestir de Sant Climent de Codinet hi trobem una sèrie continuada de documents, a Tavèrnoles tampoc podem afirmar el mateix. Abans de l'any 949, entre els anys 913 i 924, hi ha certa concentració de documents, sis en total, que comprenen des de la consagració de Santa Eugènia de la Torre, com la més antiga, a la donació d'un prevere, consistent en diferents peces de terra i altres deixes en indrets propers a Arsèguel (Baraut 1994-1995, docs. 8, 9, 10, 11, 12 i 13).

623 Veure l'apartat (1.5.6).

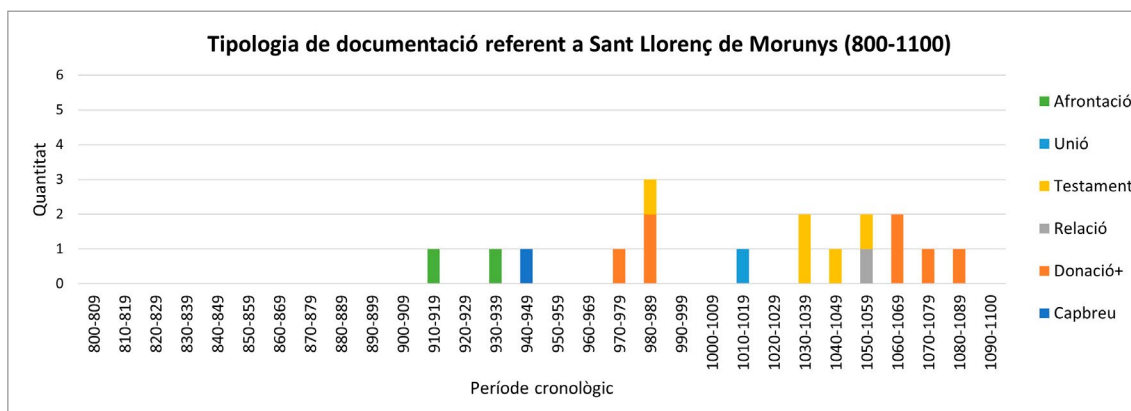
624 Veure l'apartat (1.5.5).

Gràfic 20. Distribució cronològica de la tipologia de la documentació provinent i referent a Sant Sadurn de Tavèrnoles. (800-1100). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

A partir de l'any 949, la presència documental de Sant Sadurní serà tímida, però contínua, amb pràcticament un document per a cada dècada (Baraut 1994-1995, docs. 16, 17, 18 i 28), tret del període 970-979 on hi trobem cinc documents corresponents a donacions, com la del comte Borrell II de l'any 970, consistent en la jurisdicció del terme de Tavèrnoles (Baraut 1994-1995, docs. 21, 23, 24, 25 i 26). A partir de l'any 993, la presència documental d'aquest monestir benedictí augmentarà progressivament, amb períodes de dents de serra fins a l'any 1100, que és el límit cronològic d'aquesta investigació.

Tot i que Sant Llorenç de Morunys podria haver estat erigit en època del comte Guifré el Pilós, la documentació que s'ha conservat d'aquesta comunitat no ha concordat

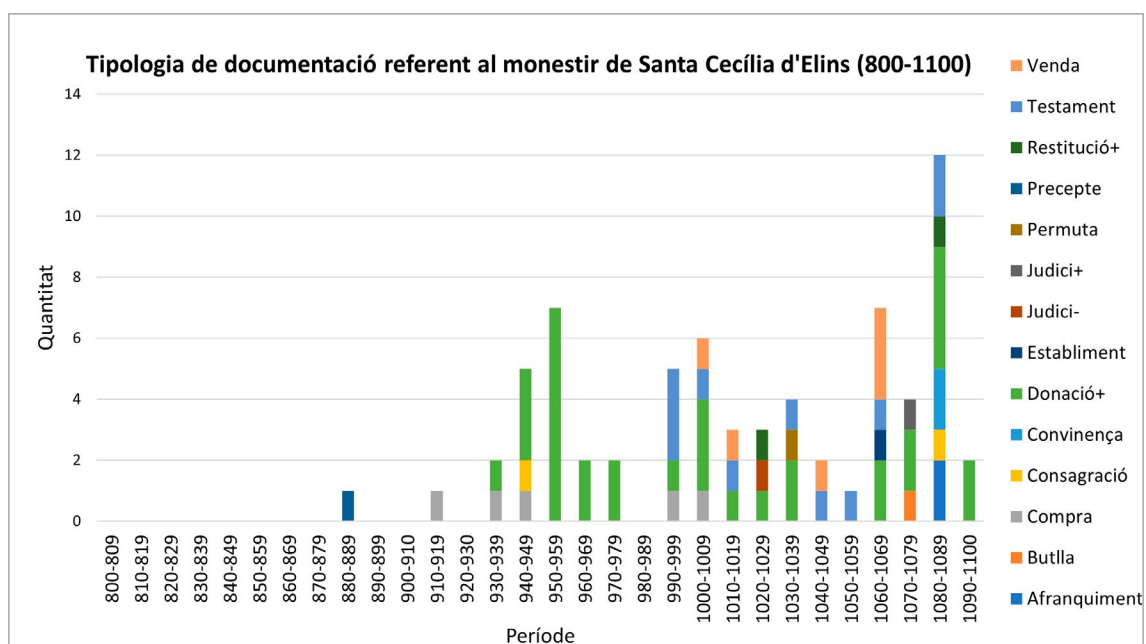

Gràfic 21. Distribució cronològica de la tipologia de la documentació provinent i referent a Sant Llorenç de Morunys. Hi hem afegit dues afrontacions on surt esmentat Sant Llorenç perquè quedí reflectida l'antiguitat del monestir. Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

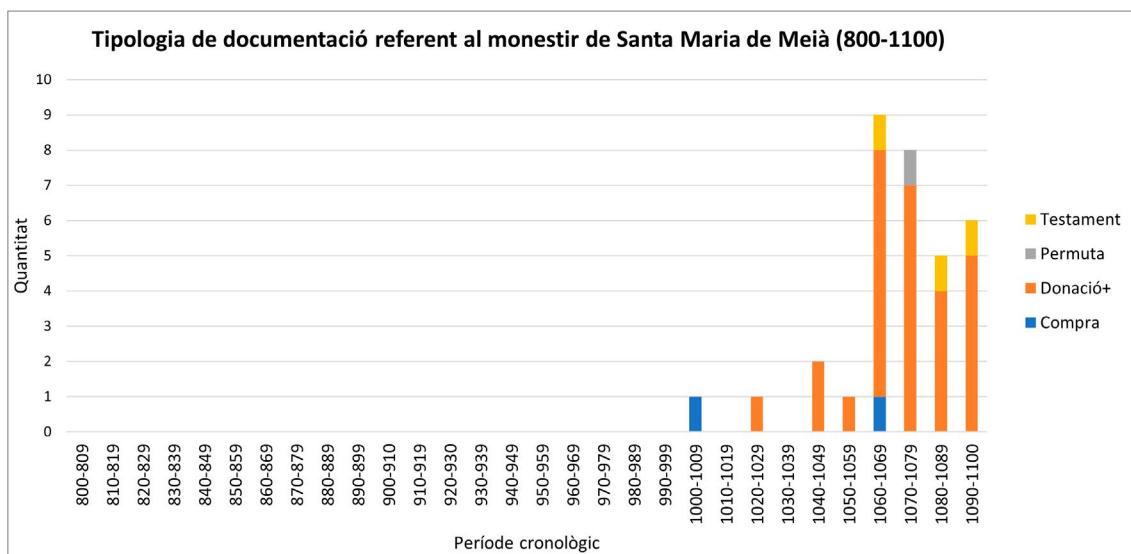
amb aquest esquema fundacional (gràfic 21). La primera documentació referent a un acte del monestir és força posterior, atès que es correspon a l'any 971, en concret a la donació de la cel·la de Sant Pere de la Cort, per part del comte Borrell II (Riu 1981, doc. 1). Cal tenir en compte que les referències documentals del cenobi són força més antigues, atès que apareixen l'any 918 en una afrontació d'un camp a la partida de l'Olla de la Seu d'Urgell i també en el capbreu de la vall de Lord, redactat entre els anys 949 i 978 (Baraut 1979, doc. 77, Baraut 1986-1987, doc. 11). En general, podem dir que la documentació de producció pròpia és escassa i dispersa en aquest període primigeni de la vida del cenobi.

A partir de l'any 971, trobem documentació a tots els períodes que agrupen dècades, tret dels compresos entre els anys 990-999, 1000-1009 i 1020-1029, que concorden amb la intervenció del bisbe Ermengol de l'any 1019, que l'uní a Tavèrnoles perquè pogués ser benedictinitzat (Riu 1981, doc. 6).

El precepte de Carloman de l'any 881 constitueix el primer document conservat del monestir de Santa Cecília d'Elins, que fou construït per l'abat Edifred i els seus monjos (Marquès 2002-2005, doc. 1). Com podem comprovar, la documentació provinent d'aquest monestir també és molt exigua en els primers anys de la seva vida (gràfic 22). El segon document que s'ha conservat és de l'any 910 i es correspon a la venda d'un hort a la població d'Argestues (Marquès 2002-2005, doc. 2). El tercer, de l'any 933, que fa referència a la venda d'una terra, també a Argestues, es va redactar 23 anys després de l'anterior (Marquès 2002-2005, doc. 3). A partir d'aquest any, la

Gràfic 22. Distribució cronològica de la tipologia de la documentació provinent i referent a Santa Cecília d'Elins. Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

Gràfic 23. Distribució cronològica de la tipologia de la documentació provinent i referent Santa Maria de Meià. Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

presència documental augmentarà amb només un període sense documents, el comprès entre els anys 980-989.

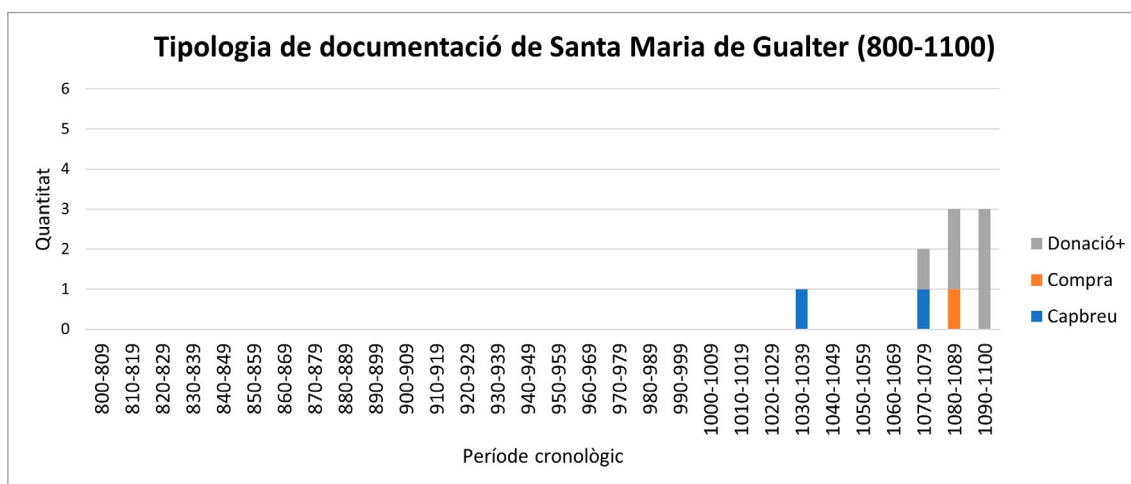
La documentació torna a sorgir amb certa força en el període 990-999, amb un total de cinc documents, vinculats a una compra, una donació i tres testaments (Marquès 2002-2005, docs. 22 i 23, Baraut 1980, docs. 232, 238 i 264).

El període 1080-1089, que és el que conté més documentació, es correspon a l'època immediata al canvi de la comunitat de monjos per les monges provinents del monestir barceloní de Sant Pere de les Puelles, que va tenir lloc l'any 1078 (Marquès 2002-2005, doc. 47). En concret, aquesta dècada es caracteritza per un total de 12 documents, que fan referència a dos afranquiments, quatre donacions, una restitució, dos testaments, dos convinences i a la consagració de l'església del monestir (Marquès 2002-2005, docs. 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57 i 58, Baraut 1984-1985, docs. 958 i 992).

El monestir de Santa Maria de Meià, conserva força documentació de la segona meitat del segle XI, sobretot a la dècada 1060-1069 (gràfic 23). Sortosament, la desaparició de bona part de l'arxiu de Santa Maria de Meià no ha impedit que s'hagin conservat un conjunt de pergamins que es custodien a la Biblioteca Nacional de Catalunya que podem afegir als registos de Juan Gaspar Roig i Jalpi⁶²⁵.

El monestir de Santa Maria de Gualter és una fundació tardana si el comparem amb la resta de cenobis, atès que es va erigir entre els 1079 i el 1086, com a priorat de Ripoll, gràcies a la insistència del comte Ermengol IV. Per aquest motiu, la majoria de

625 Veure els apartats (1.5.3 i 4.1.3), referits a Santa Maria de Meià.

Gràfic 24. Distribució cronològica de la tipologia de la documentació provinent i referent Santa Maria de Gualter. Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

documents es concentren al darrer quart del segle XI (gràfic 24) (Bach 1986-1987, docs. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9 i 10).

Malauradament, no ens ha pervingut un corpus documental propi de la resta de monestirs. La documentació que hem analitzat en aquests casos es corresponen a documents dispersos que formen part dels fons d'altres institucions religioses, com és el cas dels tres documents que ens han pervingut de Sant Pere de Graudescales, provinents de l'Arxiu Capitular d'Urgell (Baraut 1978, docs. 23 i 34, Baraut 1980, doc. 192). En el cas de Sant Andreu de Planeses hem ordenat les mencions documentals, amb la voluntat de mostrar cronològicament la seva existència. Així doncs, la poca documentació referent a aquests monestirs no permet la realització d'un estudi de la seva economia a través de l'anàlisi cronològic de la documentació.

Per aquest motiu, ens centrem en l'anàlisi documental dels monestirs de Sant Climent de Codinet, Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles, que són els tres que mantenen certa continuïtat i nombre de documentació en la cronologia.

13.2. La documentació i la situació econòmica dels monestirs

En el supòsit que la donació conservada als arxius s'hagués correspost a la de la totalitat de les transaccions econòmiques podríem haver calculat i analitzat l'estat de la seva economia. Com bé hem vist, la documentació que ens ha pervingut no engloba tots els anys de la seva existència. Les causes poden ser múltiples, com la dispersió per abandó d'un arxiu, la seva desaparició com a conseqüència d'una destrucció involuntària, com pot ser un incendi, o fins i tot fruit d'una intenció o premeditació.

Una factor que sembla que no ha propiciat la conservació de tota la documentació és que els monestirs van preservar la que, de certa manera, els beneficiava, com pot ser l'exemple d'actes de compres i de donacions. En aquest grup, hi poden haver també testaments relatius a béns que han romàs en les seves possessions, així com conveniències, permutes i judicis que havien fallat a favor dels seus interessos. Aquesta documentació, que es va custodiar en els arxius d'aquestes comunitats, recull bàsicament aquests actes que podríem denominar com a favorables o que mereixien ser conservats perquè eren acords amb altres institucions o amb particulars que van perdurar en el temps o que podien indicar certs drets i interessos.

La documentació copiada i integrada als cartularis es tractaria d'aquella que calia ser transcrita per la seva importància en l'economia del monestir o institució eclesiàstica. Així, els drets i els dominis del monestir quedaven agrupats en aquells reculls amb un objectiu eminentment econòmic i també de jurisdicció.

En general, podem dir que els documents de compres i de donacions poden indicar un període o època de certa bonança pel monestir. Fins i tot podrien destacar un període de cert dinamisme econòmic en què el cenobi tindria recursos per adquirir diferents possessions. En aquest sentit, un monestir, que gaudiria de certa estabilitat en la seva comunitat i en la seva economia, podria ser també l'objectiu o atenció de moltes donacions i de deixes testamentàries. L'existència de documents de conveniències i de pactes també podria ser atribuïble a un període de cert dinamisme econòmic.

Els establiments en masos i altres dominis són dels pocs documents conservats que ressenyen certa pèrdua del control directe de l'economia d'un domini perquè sempre quedaven lligats amb unes servituds i rendes, que els beneficiaris havien de fer regularment a la institució eclesiàstica. Les vendes i pèrdues de judicis són difícils de trobar en la documentació de les comunitats estudiades. Cal tenir en compte que la seva absència no és indicativa que no haguessin existit.

La seva conservació no deuria ocupar cap preferència, atès que es tractava de béns despresos o alienats. Un motiu per a la preservació històrica del document d'una venda podria ser el de l'existència de certes condicions que hi anessin lligades, com el pagament de censos i servituds per part del comprador, o la presència d'una clàusula que obligués el retorn d'aquell bé al venedor, en aquest cas un monestir, un cop els adquirents haguessin mort.

13.3. Sant Climent de Codinet. Motius de les vendes de béns

Les nou compres dutes a terme per la comunitat de Codinet al llarg de la seva història no són indicatives de l'existència de certa emprenedoria econòmica per part d'aquell monestir. Les més importants tenen lloc al començament de la seva vida i es

corresponen amb la iniciativa del clergue Sentefred en l'època de la construcció del cenobi. Els preus de les porcions de les possessions de la vila de Codinet, que va comprar l'esmentat religiós, eren de 10 i 17 sous respectivament (Baraut 1982, docs. 1 i 3). Aquests imports contrasten amb les de les altres compres, una mica més modestes⁶²⁶. Cal insistir que la majoria d'aquests pagaments sovint es feien en espècie amb l'equivalent de la moneda, com els tres sous «*in res valentes*» per la compra, l'any 898, de dues parts de terra a la Cisca de Codinet, o els quatre argenços «*in rem valentem*» per l'adquisició d'una vinya (Baraut 1982, docs. 11 i 12)⁶²⁷. Aquest també seria el cas de la *solidata* per una terra al camp Segaler de Codinet (Baraut 1982, doc. 6)⁶²⁸.

En la documentació estudiada de Sant Climent de Codinet no hi trobem vendes de possessions i cap alienació territorial, i sí moltes donacions. La no presència d'aquests actes documentals ens conduiria a afirmar que aquest cenobi només n'adquiria a través de donacions o compres i que pràcticament no en venia. En canvi, quan aquest monestir va ser unit l'any 1004 al de Sant Andreu de Trespunts, el comte Ermengol I va apuntar que el motiu era una mala gestió de l'abat de Codinet, que es va veure obligat a vendre molts béns⁶²⁹. Pel que sembla, aquesta inapropiada administració del cap de la comunitat monàstica no sembla perceptible en la documentació que ens ha pervingut, tot i l'exigua producció documental en el període anterior a la donació.

Les vendes, tot i que exigües en la documentació, a priori poden ser indicatives d'una necessitat del monestir, probablement per a satisfer alguns pagaments, per aconseguir diners per comprar alguna altra possessió, o simplement perquè es travessava un mal moment financer i s'havia de vendre per poder mantenir l'economia i l'estabilitat de la comunitat de monjos.

Sense anar més lluny, en la venda de l'església de Santa Eulàlia, per part del monestir de Sant Andreu de Trespunts al bisbe Ermengol, hi trobem que el motiu de la transacció, d'un valor de 200 sous d'argent d'Espanya, era la construcció de l'altar de l'església del monestir, la «*tabula Sancti Andree apostoli*» (Baraut 1984, doc. 7). En concret, aquestes indicacions del motiu d'una venda poden ser molt valuoses per a l'estudi de l'economia d'un monestir.

626 Any 846, 1 sou (*solidata*) per una terra i una porció de terra al camp Segaler de Codinet (Baraut 1982, doc. 6); any 898, 3 sous per dues parts d'una terra a la Sisca, al terme de Codinet (Baraut 1982, doc. 11); any 899, 4 argenços per una vinya a les Comes, al terme de Codinet (Baraut 1982, doc. 12); any 901, 4 argenços per un forn a Caselles, al terme de Montanissell (Baraut 1982, doc. 169-170, doc. 13); any 928, 8 sous per dos terres a Codinet (Baraut 1982, doc. 20); any 929, 5 sous per una terra a l'illa de Baldemir, al terme de Codinet (Baraut 1982, doc. 21); i any 945, 7 argenços per una peça de terra al terme de Codinet (Baraut 1982, doc. 25).

627 També ho trobem a (Baraut 1982, docs. 13, 20, 21 i 25).

628 *Argençata, denariata, mancusata, pensata i solidata* equivaldrien a un valor en espècie equivalent a aquell preu en moneda (Balaguer 1999: 51, Feliu 1996b).

629 [...] *At ubi ut ego reversus sum in domum meam, arcessito abbate supradicte ecclesie Sancti Clementis, cepi cum arguere, ut ipse iam secularem militiam deberet relinquere et a maligno opere cessare. Sicque multis verbis a me increpatus ad pròpia est reversus [...] Qui nequaquam adquiensens consilis meis sempre resistendo agebat mihi: Nequeo aliter vivere, quia tam mihi pauperculus ad regendum locus et traditus, quod nec mihi... prevere. Idcirco ego, cum conspesissem omnes possessiones et predia monasterii ex toto alienatas et venundatas, insuper libros pene abstractos et venundatos [...]* (Baraut 1982, doc. 43).

En el cas de Sant Llorenç de Morunys no hem trobat cap referència documental que ens indiqui que la comunitat travessés cap crisi l'any 1019, en el moment de la seva unió a Sant Sadurní de Tavèrnoles, per part del bisbe Ermengol. Com hem indicat, l'absència de documents provinents d'aquest monestir coincideix cronològicament amb aquest període de renovació (Riu 1981, doc. 6). En canvi, en la seva unió a Sant Andreu de Trespunts, el 1078, la documentació destaca que era una església i ja no es tractava d'un monestir, «*ad prelibatam Sancti Laurentii ecclesiam que olim fuerat monasterium*» (Baraut 1984, doc. 9). Com hem vist en el capítol número 4, en l'apartat corresponent a Sant Llorenç de Morunys, aquesta unió va tenir lloc durant la campanya de reforma del monestir endegada pel comte Ermengol IV. En concret, el cenobi dels Piteus va rebre deixes del comte abans i després de la unió (Riu 1981, docs. 8, 9 i 10). Cal destacar que, de no haver-se conservat el document d'aquesta unió temporal al de Trespunts, no hauríem pogut constatar l'absència de la comunitat monacal en aquell moment⁶³⁰.

A continuació analitzem acuradament els casos dels monestirs de Santa Cecília d'Elins i de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que com bé sabem, són els que contenen sèries documentals més continuades al llarg de tot el període cronològic.

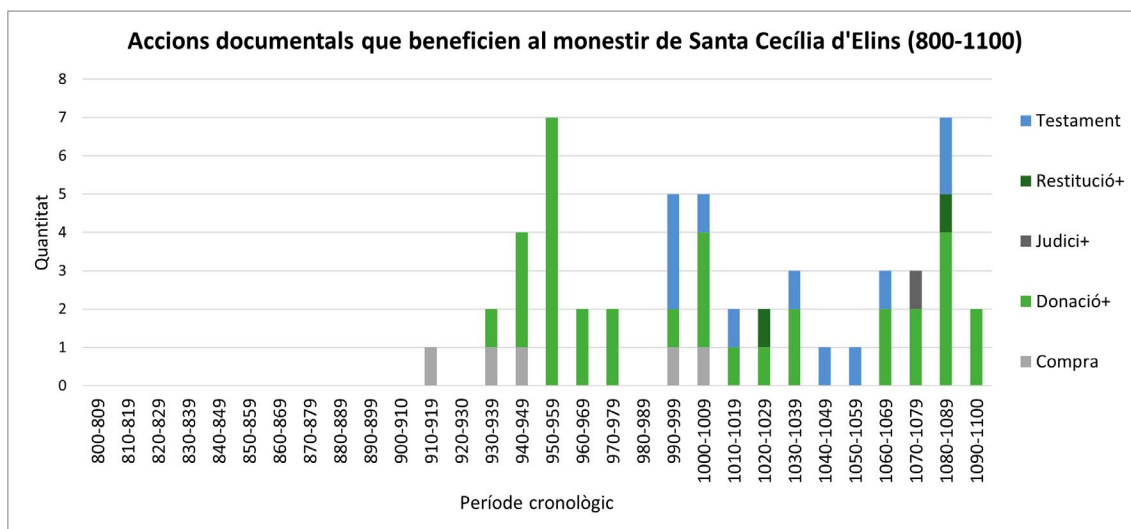
13.4. Santa Cecília d'Elins

En el cas del monestir de Santa Cecília d'Elins podem comprovar que la documentació relativa a compres i donacions tendeix a concentrar-se a partir del 1078, quan el legat papal, Amat d'Oloron, a petició del comte Ermengol IV i la comtessa Llúcia, va intervenir el monestir i va canviar la comunitat de monjos benets per una altra de femenina provinent de Sant Pere de les Puelles (gràfic 25) (Marquès 2002-2005, doc. 47).

Poc després del canvi de comunitat, els comtes van enfortir el nou monestir amb les tres dominicatures que havien pertanyut al monestir de Sant Llorenç de Morunys (Marquès 2002-2005, doc. 48). En el proper període cronològic, el 1080-1089, es concentren un bon nombre de donacions, restitucions i testaments, un total de set, entre les quals hi trobem una important donació comtal al Tarròs, situat al camp de Mascança (Marquès 2002-2005, docs. 49, 51, 52, 53 i 58, Baraut 1984-1985, docs. 958 i 992). El punt culminant d'aquest enriquidor període va ser la consagració de l'església del monestir, l'any 1080 (Marquès 2002-2005, doc. 50).

En quant als documents de compres conservats, un total de cinc, destaquem la seva concentració durant el segle X. Els imports de la majoria de les adquisicions són modestos, dels quals destaquem els cinc sous de la compra d'una casa, una era i un hort

630 Veure l'apartat (4.1.6), dedicat a Sant Llorenç de Morunys.

Gràfic 25. Distribució cronològica dels actes documentals que beneficien el monestir de Santa Cecília d'Elins (ss. IX-XI). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

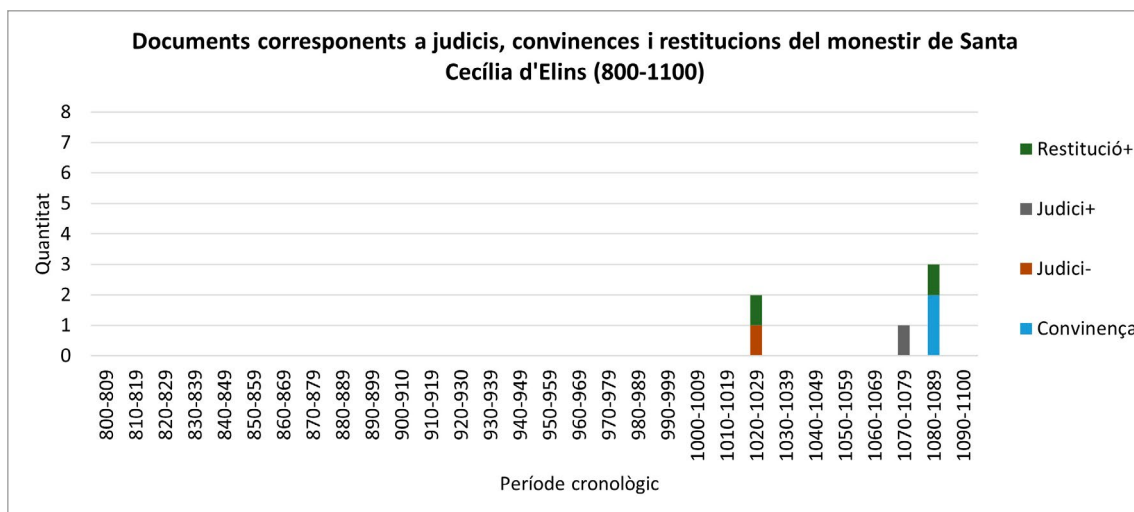
situats damunt del monestir, l'any 943 (Marquès 2002-2005, doc. 5)⁶³¹. El més alt, 13 sous, és el que es va pagar als vescomtes Guillem i Sança per comprar una terra i una casa situades a Vilamitjana (Marquès 2002-2005, doc. 22). Com sol ser habitual, totes les compres es van realitzar en espècies, «*rem valentem*».

En el cas de les convinences, ressaltem que la majoria de les conservades documentalment es concentren també en el període posterior al canvi de comunitat, entre els anys 1080-1089 (gràfic 26). En concret, hi ha dues convinences signades el 1084, la primera sobre la tinença del castell del Tarròs, per part d'un noble anomenat Bernat Ponç, i la segona amb el noble Ponç Ramon, sobre els drets de les esglésies situades dins dels dominis del castell de Paracolls (Marquès 2002-2005, docs. 54 i 55).

D'aquest període també destaquem l'afranquiment que la comtessa Llúcia va donar el 1085 a l'abadessa Ledgarda dels cens, l'host, la cavalcada i l'obra als habitants de Castelló; i el que el comte Ermengol IV va donar també el referit any al monestir per edificar un alou franc a la roca del Riu Tort (Marquès 2002-2005, docs. 56 i 57).

Com estem comprovant, la concentració documental d'aquest període està lligada al canvi de la comunitat endegada pel legat del papa Amat d'Oloron, a prec dels comtes d'Urgell, Ermengol IV i Llúcia. Per aquest motiu, podem afirmar que la reforma va comportar un seguit de donacions comtals i de particulars, orientades a l'enfortiment econòmic del nou monestir, que han quedat reflectides amb un nombre alt de documents, sobretot si ho contrastem amb els de períodes immediatament anteriors.

631 Els altres es corresponen a: any 910, 11 argenços (*argenciatas*) per un hort a Argestúes (Marquès 2002-2005, doc. 2); any 933, 1 argenç per una terra a Argestúes (Marquès 2002-2005, doc. 3); i any 1004, 1 sou (*solidata*) per dues peces de terra a la coma Fullensa i al planell de Mir (Marquès 2002-2005, doc. 26).

Gràfic 26. Relació de judicis (guanyats i perduts), convinències i restitucions del monestir de Santa Cecília d'Elins (ss. IX-XI). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

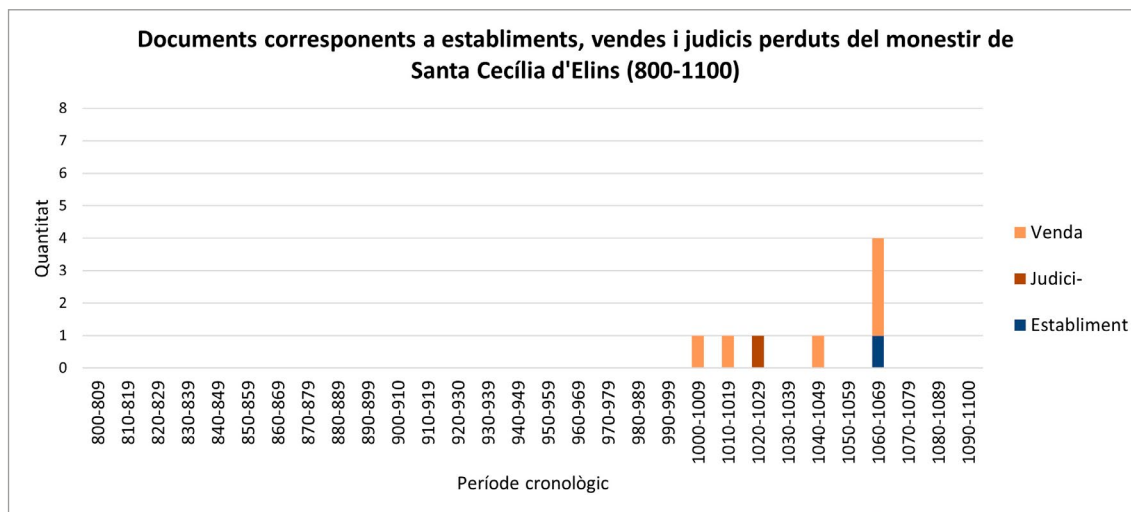
El canvi de comunitat de Santa Cecília d'Elins impulsada pels comtes s'ha de relacionar amb el paper actiu d'aquests mandataris en la unió del monestir de Sant Andreu de Trespunts al de Santa Maria de Ripoll i amb l'erecció del priorat de Santa Maria de Gualter⁶³².

Una possible causa del recanvi dels religiosos per les monges seria l'existència d'una crisi econòmica que hauria afectat la vida regular de la comunitat, tot provocant la «negligència et incuria» dels monjos i de l'abat, que destaca Amat d'Oloron (Marquès 2002-2005, doc. 47).

Com podem veure, el monestir de Santa Cecília d'Elins es va caracteritzar per ser un cenobi vinculat a la família comtal, atès el nombre d'actes relacionats amb les figures de Sunifred II, Borrell II i Ermengol I (Marquès 2002-2005, docs. 4, 11, 13, 16, 17, 18, 20, 25, 27 i 29). En concret, durant l'època de govern d'Ermengol I, el monestir d'Elins va rebre un seguit d'importants donacions d'aquest mandatari urgellenc, així com d'altres nobles i particulars (Marquès 2002-2005, docs. 21, 23, 25, 28, 29 i 30). El monestir també va efectuar un total de dues compres: una casa i una terra al vescomte Guillem, i dues peces de terra a un matrimoni, ambdues satisfetes en espècies equivalents al preu en moneda, «*rem valentem*» (Marquès 2002-2005, docs. 22 i 26).

Si la comparem amb la de Sant Sadurní de Tavèrnoles, la documentació conservada del monestir de Santa Cecília d'Elins destaca en els períodes cronològics 990-999 i 1000-1009 (gràfic 17). En concret, el número de documents de Santa Cecília en la dècada 990-999 és superior a la de Tavèrnoles i en la 1000-1009 és similar. Aquesta quantitat no ha de ser necessàriament indicativa d'una situació econòmica més favorable pel monestir de la vall d'Elins en comparació al de Tavèrnoles, conèixer-ho és pràctica-

632 Veure els apartats (4.1.4 i 4.1.2), referits a Sant Andreu de Trespunts i a Santa Maria de Gualter.

Gràfic 27. Distribució cronològica de les vendes, judicis perduts i establiments del monestir de Santa Cecília d'Elins (ss. IX-XI). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

ment impossible, però si ens fixem, contrasta amb les de la dècada posterior, la de després de la mort del comte a Còrdova l'any 1010. Cal recordar que aquest mandatari havia tingut un paper cabdal en el patronatge i protecció d'aquest cenobi (gràfic 25).

En quant a les vendes, les poques documentades es concentren justament després de l'any 1010: una, de l'any 1012, es correspon a dues sorts de terra, una era, un paller i un hort, pel preu de quatre sous i quatre argenços; i una altra, de l'any 1041, a unes cases, unes cortines i un hort, pel considerat preu de cinc auris de Barcelona (man-cusos), que es destinaren «*ad ipsa opera de ipsa ecclesia*» (Marquès 2002-2005, docs. 31 i 37) (mapa 27)⁶³³.

L'emprenedoria d'una construcció i un projecte de cert renom, comportava un dispendi per sufragar els costos de realització. Ho hem comprovat amb el monestir de Sant Andreu de Trespunts, quan va vendre l'església de Santa Eulàlia de Cornellana per poder pagar el retaule, i també ho estem veient amb la venda de les cases i les cortines per part del monestir de Santa Cecília pels gens menyspreables cinc auris per poder sufragar part de l'obra de l'església abacial.

Les despeses de construcció d'aquest temple romànic van provocar que el monestir d'Elins hagués de despendre's de més béns. Malauradament, els documents de bona part d'aquestes alienacions no s'haurien conservat. En concret, en els anys anteriors al canvi de la comunitat, durant el període 1060-1069, observem una sèrie de vendes de possessions i un establiment que podrien tenir el seu origen en la construcció de l'església abacial. L'any 1061, l'abat Oliba de Santa Cecília va vendre tres peces de vinya plantada a

633 En trobem una altra documentada el 1002. Es correspon a la venda d'una terra per cinc sous a Tedesind i la seva muller Reniles. La terra es trobaria a la Conca Dellà i confrontaria amb unes terres de Sant Cristòfol de Salinoves (Marquès 2002-2005, doc. 24).

l lloc anomenat Ferrera, al terme parroquial de Sant Lleir de Gramós, a la mateixa vall d'Elins, pel preu de quatre mancusades de forment, una transacció en espècies, «*qui fuerunt datas ad ipsa opera de Sancta Cecilia*» (Marquès 2002-2005, doc. 38).

En aquest exemple, el destí de la venda queda explicitat que es tracta de la construcció de l'església, però en la resta no s'esmenta el motiu, com és el cas de dues vendes dels anys 1068 i 1069 a Berén, España i Argestúes, les quals presenten algunes coincidències i que són sospitoses que es tracti del mateix acte. El que ens interessa és el preu de la transacció, 10 auris per la primera i 12 per la segona, que els compradors es comprometien també a pagar un cens al monestir i que la possessió tornava a passar de Santa Cecília un cop els compradors haguessin mort. En aquest grup de vendes hi podem afegir l'establiment d'una vinya el 1067 a un home anomenat Guitart, que després de la seva mort, havia de retornar al cenobi (Marquès 2002-2005, docs. 42, 43 i 44).

Si ens fixem, aquestes alienacions concorden amb el període final de la comunitat masculina i sobretot amb el que deuria ser també la fase més avançada de les obres de l'església, abans de la seva consagració. El monestir deuria requerir d'ingressos per accelerar els treballs, per aquest motiu deuria efectuar les vendes i l'establiment. Cal tenir en compte que aquesta empresa constructiva es va dilatar en el temps, atès que en tenim constància des de l'any 1041, just 39 anys abans de la seva consagració el 1080.

La consagració de l'església tampoc significava que les obres haguessin finalitzat del tot, atès que molt sovint podien demorar-se en el temps, com ho podem comprovar l'any 1085, quan la comtessa Llúcia i l'abadessa Ledgarda afranquien de certes servituds els habitants de Castelló, tret de la dels treballs a les obres de Santa Cecília, pràcticament cinc anys després de la seva dotàlia (Marquès 2002-2005, doc. 56).

Ens agradaria ressaltar en aquest context de vendes perllongat per una possible crisi i per la construcció de l'església abacial un fet que no va passar desapercebut en la història del monestir de Santa Cecília d'Elins: ens referim al judici que va tenir lloc a Sant Pere de Ponts, que tingué lloc l'any 1024 (Marquès 2002-2005, doc. 33).

Aquest plet va enfrontar Santa Cecília d'Elins amb l'Església d'Urgell, encapçalada en aquella època pel bisbe Ermengol, nebot del seu predecessor, el bisbe Sal·la, i fill dels vescomtes de Conflent. Aquest judici va tenir lloc en una època en què l'Església d'Urgell va reforçar el seu domini en tot el bisbat. Unes proves d'aquesta consolidació les trobem en la reforma de la canònica catedralícia i en el començament de les obres de construcció de la catedral romànica que va substituir la carolíngia. L'ascendència i projecció del prelat es pot exemplificar amb la butlla que va signar el papa Benet VIII l'any 1012, en la qual li confirmava els límits territorials episcopals des de la Cerdanya i la Ribagorça. Una de les facetes més conegudes del bisbe Ermengol és la d'impulsor de l'obra pública amb la restauració de camins i de ponts. Un altre aspecte cabdal que hem de tenir en compte és el de l'obtenció, l'any 1010, de la senyoria de la Seu d'Urgell, atorgada pel comte Ramon Borrell de Barcelona, aprofitant la minoria d'edat del comte Ermengol II (Baraut *et al.* 2002: 40-41).

En aquest judici, l'Església d'Urgell va litigar amb el monestir de Santa Cecília pels delmes de Castelló i per la possessió de l'església de Cortiuda. La sentència, que va ser favorable al bisbe, va provocar que el comte Ermengol II hagués de satisfer en concepte de despesa un total de 2.000 sous per al bisbe i un total de 300 sous per al jutge. A part del dispendi d'aquesta quantiosa quantitat per part del comte, que era el protector del monestir, Santa Cecília disminuïa les seves rendes amb la pèrdua de l'església de Cortiuda i dels delmes i primícies de Castelló.

Aquest acte judicial reflecteix la consolidació d'un poder episcopal davant del que representava el comte d'Urgell i de retruc Santa Cecília d'Elins, del qual en rebia el patronatge. La pèrdua del judici per part del comte i de Santa Cecília d'Elins, com a monestir lligat a la família comtal d'Urgell, exemplifica un curt període de la història del monestir que podríem definir com de decadència, que tindria com a inici la mort del comte d'Urgell Ermengol I a Còrdova (Miró 2012: 145-153)⁶³⁴.

Com bé hem comprovat, aquest període que s'inicia amb la mort d'Ermengol I concorda amb la presència, encara que exigua, de vendes en la documentació de Santa Cecília, la de la família comtal de Barcelona durant la minoria d'edat d'Ermengol II, i la del bisbe Ermengol amb el reforçament de la senyoria episcopal, exemplificada en el judici de Sant Pere de Ponts.

Un altre element que hem de tenir en compte en aquest període és el de la família vescomtal, els quals es van mantenir durant el segle X en una línia similar a la dels comtes, però a molt més petita escala (Marquès 2002-2005, docs. 7 i 22). Aquest vincle de bones relacions va acabar amb la consolidació del poder vescomtal a Castellbò i l'expansió de la seva política feudal, que es pot exemplificar en un altre judici, aquest cop celebrat el 1035 davant del comte Ermengol II i d'Arnau Mir de Tost. En aquest plet, el vescomte, que no va presentar testimonis ni documents, pretenia quedar-se amb el castell d'Elins i les pertinences de Santa Cecília situades a Vilamitjana. El monestir, que va demostrar-ne la possessió, va guanyar el judici, provocant que el vescomte ho hagués de restituir tot (Marquès 2002-2005, doc. 35).

En general, podem dir que aquesta pressió de l'autoritat vescomtal tenia lloc en el procés de consolidació del seu domini territorial, possiblement aprofitant la feblesa del monestir, que en aquest cas no en va sortir perjudicat, atès que va poder demostrar la propietat de les seves possessions.

634 Aquest període no va ser l'únic de decadència del cenobi. La crisi econòmica del segle XIV i l'epidèmia de la Pesta Negra del 1348 va marcar el començament d'una decadència que va comportar l'extinció de la comunitat de monges benedictines. L'epidèmia va provocar la mort de quasi bé totes les monges, només en va sobreviure una. El monestir va quedar pràcticament orfe de religioses i es va anar convertint en un lloc cada cop més perifèric respecte els nuclis de població més importants, com la vila de Castellbò. El bisbe Berenguer d'Erill va impulsar el 1375 un procés judicial contra el monestir de Santa Cecília i la seva abadessa, Elisenda de Capdevila, amb la voluntat de canviar la comunitat de monges per un priorat benedictí de dependència episcopal. El bisbe pretenia amb l'establiment de la nova comunitat el control de les rendes de Santa Cecília. La vescomtessa de Castellbò, GERALDA de Navailles, vescomtessa de Castellbò, va acollir les monges a la capital del vescomtat un cop el procés judicial va acabar. El priorat masculí es traslladà també a Castellbò immediatament. El papa Eugeni IV va emetre l'any 1436 una butlla que suprimia el priorat masculí de Santa Cecília d'Elins i instituïa la Col·legiata de Castellbò amb els seus béns i rendes (Marquès 2006-2007: 122-126, doc. 171, Miró 2014).

Sense tenir cap argument documental que ho pugui demostrar, els comtes d'Urgell podrien també haver preferit el canvi de la comunitat de Santa Cecília d'Elins per preservar al nord del comtat només una comunitat monàstica masculina, la de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que en les reformes iniciades aquells anys romangué independent sense estar lligada a cap congregació benedictina llenguadociana, com així succeí en la majoria de monestirs de certa entitat, com és el cas de Santa Maria de Ripoll, Sant Miquel de Cuixà i Santa Maria de Gerri, per citar alguns exemples (Bolòs 1999: 86, Riu 1999: 737).

El canvi de comunitat es veuria reforçat amb un seguit de donacions efectuades possiblement per reforçar el renovat monestir. Com bé sabem, els monjos benedictins de Santa Cecília romandrien amb tota probabilitat com a clergues de les esglésies que depenien d'aquest cenobi i molts d'ells possiblement es traslladarien a les terres del piemont, on hi havia les esglésies de Sant Pere de Biscarri i de Sant Cristòfol de Salinoves (Marquès 2002-2005: 31-32 i 12, docs. 46, 51, i 55).

El monestir femení de Santa Cecília d'Elins possiblement naixia de la necessitat de disposar a les terres septentrionals del comtat d'una comunitat d'aquest tipus que comptaria també amb el patronatge i protecció de la família comtal.

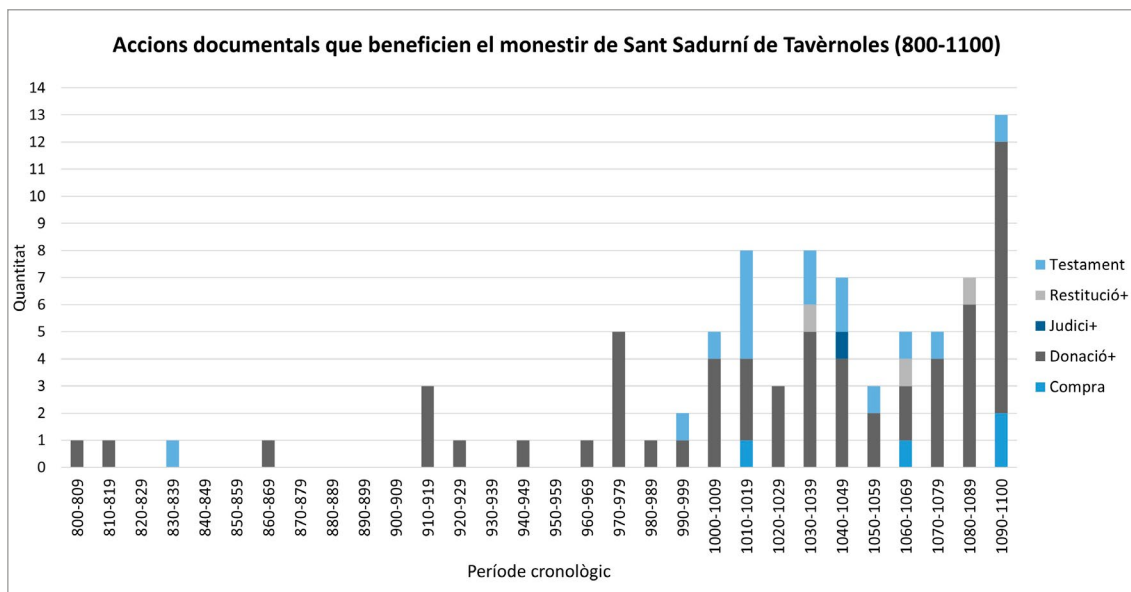
13.5. Sant Sadurní de Tavèrnoles

Mentre que la documentació que ens ha pervingut del monestir d'Elins es recull bàsicament en pergamins, la de Sant Sadurní apareix majoritàriament transcrita a l'anomenat Cartulari de Tavèrnoles. Els documents d'aquest monestir presenten certa continuïtat cronològica a partir del període 960-969, una època tardana si el comparem amb el monestir de Santa Cecília d'Elins, que s'iniciaria en el període 930-939.

Com bé sabem, la profusió de documents relatius a donacions i compres ens poden indicar una bonança econòmica del monestir, encara que no de forma categòrica, atès que els arxius tendrien a conservar la documentació que feia referència a possessions i jurisdiccions, més que a les que podria fer esment a vendes o alienacions, sempre i quan no estiguessin lligades a possibles censos o drets sobre aquell bé.

Podem afirmar que els cartularis tendien a recollir documentació que interessava al monestir o institució eclesiàstica perquè es corresponia bàsicament a drets i jurisdiccions. Els motius de la redacció del cartulari de Sant Sadurní de Tavèrnoles podrien respondre a la intencionalitat de recollir el contingut dels documents en pergamí, concretament els de vigència fiscal, feudal i econòmica per al monestir⁶³⁵.

635 Veure els apartats (1.5.9 i 4.1.7), referits a Sant Sadurní de Tavèrnoles.

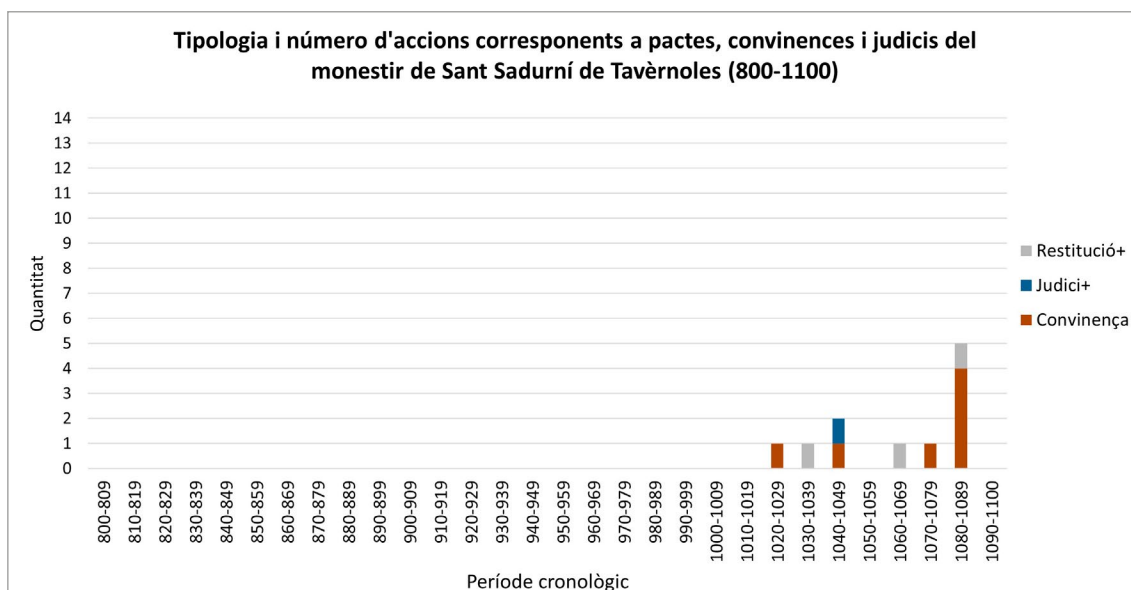
Gràfic 28. Distribució cronològica dels actes documentals que beneficien el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (ss. IX-XI). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

D'entre les compres dutes a terme pel monestir destaquem l'unça d'or, que el monestir va pagar l'any 1011 per la compra d'una terra a Canelles, dins del terme del castell de Conques; les dues unces d'or, l'any 1067, per un alou a Pujol, al terme del castell de Ribelles; i una altra unça, l'any 1099, per una vinya plantada prop de Solsona (Baraut 1994-1995, docs. 40 i 77, Rodríguez 2016, doc. 287). La quantitat més nombrosa que va dispensar el monestir foren les 40 unces d'or de València, equivalents a una mula, per l'adquisició, l'any 1099, d'un alou del comte Ermengol V situat a la Ribera de Nargó (Baraut 1994-1995, doc. 109)⁶³⁶. Com veiem, el valor de la mula és un indicador de la importància del bestiar, en aquest cas pel transport i el treball, atès que no és un animal apte per a la reproducció.

Com podem comprovar, aquestes xifres, que contrasten amb les de les adquisicions més modestes monetàriament dels monestirs de Sant Climent de Codinet i de Santa Cecília d'Elins, serien indicatives d'un major dinamisme econòmic de Tavèrnoles.

La presència de deixes testamentàries també podria ser indicativa de certa moda o importància de la comunitat o església receptora dels llegats, la qual podia ocupar un lloc de preeminència en l'espiritualitat dels testadors, com succeïa amb els temples que eren centres de pelegrinatge (Benito 2007: 113). El monestir de Tavèrnoles, amb el paper de comunitat benedictina central del comtat, no n'era cap excepció (gràfic 28) (Baraut 1981, doc. 323, 328 i 347, Baraut 1982b, docs. 495, 502 i 588, Baraut 1983, doc. 642, Baraut 1984, doc. 2, Baraut 1994-1995, docs. 30, 36, 42, 60, 76, 80, 104 i 117).

636 Els preus dels muls ascendiren durant tot el segle XI. També ho podem comprovar a (Bonnassie 1979b: 360).

Gràfic 29. Relació de judicis guanyats i i convinences del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (ss. IX-XI). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

Aquests llegats també podrien relacionar-se amb la construcció de l'església abacial, atesa la seva concentració durant el segle XI, sobretot per la meitat, a l'entorn del 1040, quan teòricament es consagra (Baraut 1994-1995, doc. 59).

Com en el cas de Santa Cecília d'Elins, les convinences o concòrdies es concentren en els darrers períodes de la cronologia (gràfic 29)⁶³⁷. Destaquem la que Sant Sadurní de Tavèrnoles va signar el 1079, amb el comte Guillem de Cerdanya sobre les esglésies de Sant Pere de Ger i de Sant Esteve d'Umfred; el 1080, amb Ermengol Bernat, capellà de l'església del castell de Llordà, sobre la cel·la de Santa Maria d'Isona; també el 1080, amb el capellà Oriol, sobre l'església de Sant Feliu d'Alòs; el 1082, amb l'abat Pere de Santa Maria de Meià; i el 1088, amb Isarn Gilabert, sobre la tinença de la batllia d'Isona (Baraut 1994-1995, docs. 85, 87, 88, 91 i 96).

Com podem comprovar, la totalitat de les convinences es refereixen a acords que guarden relació amb possessions relativament llunyanes del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Aquests pactes van assegurar l'administració majoritàriament indirecta d'aquests dominis a través de terceres persones, com és el cas del capellà de Llordà amb Isona i d'Isarn Gilabert com a batlle d'aquest domini. Voldríem destacar la que tenen amb el comte de Cerdanya per les esglésies de Sant Pere de Ger i Sant Esteve d'Umfred, que desembocà en el pagament anual al monestir de 2 sous d'argent per part del comte cerdà.

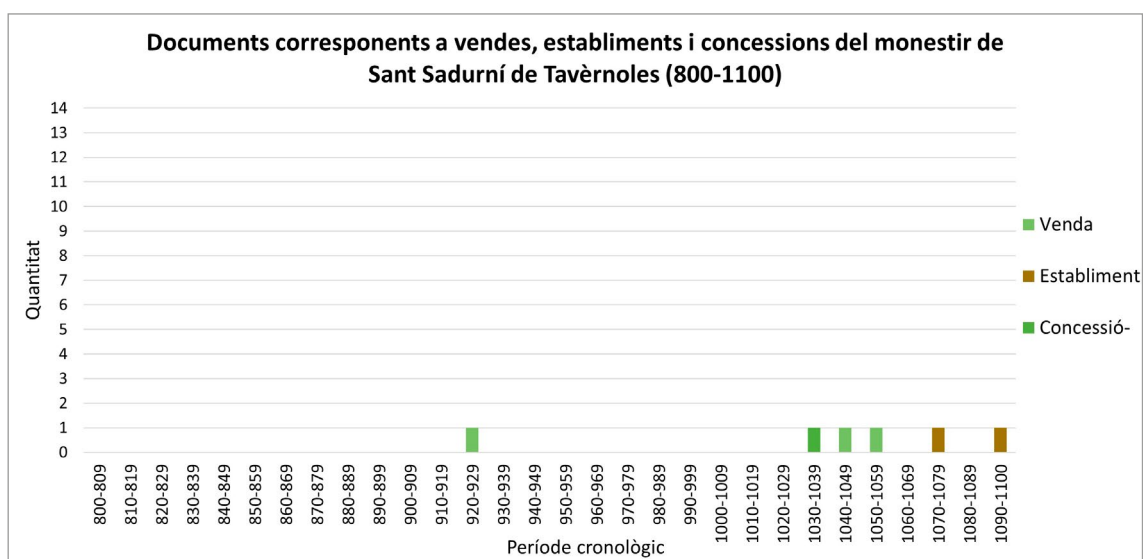
637 L'any 1023 va tenir lloc la convinença entre el rei Sanç III i l'abat Ponç sobre la tinença feudal del castell de Lasquarri (Baraut 1994-1995, doc. 49). L'any 1049 se signà la convinença sobre l'església de Sant Esteve de Nargó (Baraut 1994-1995, doc. 67).

Les restitucions també tenen relació amb possessions que podem considerar excèntriques, tot i que en el cas d'aquest monestir no en trobem cap duta a terme per un membre de l'alta noblesa. En concret, fan referència a Sant Esteve de Nargó, Sant Pere de Ger i Das (Cerdanya) (Baraut 1994-1995, docs. 55, 78 i 92).

Molt possiblement, la construcció de l'església abacial també es va poder sufragar amb vendes de possessions, documentades en els anys propers a la consagració (gràfic 30). Els pocs actes que s'han conservat, de certa manera, seguirien l'exemple de Santa Cecília d'Elins. Es tracta de la venda, l'any 1048, de l'alou de Cornellana, pel preu d'un mul, valorat en 4 unces d'or; i la de l'any 1054, d'una terra a Sant Esteve del Pont, també per 4 unces d'or, que incloïa també el pagament de la tasca i el delme anuals per part del comprador. Ambdues transaccions estipulaven que, un cop els compradors i els seus descendents haguessin mort, aquestes possessions havien de ser retornades al monestir (Baraut 1994-1995, docs. 66 i 70).

Aquestes dues vendes podrien tenir certa relació amb alguna urgència en l'economia del monestir, possiblement relacionada amb la satisfacció de les obres de l'església abacial, que com bé sabem, es va consagrar teòricament l'any 1040 (Duran-Porta 2018, Baraut 1994-1995, doc. 59).

Cal tenir en compte que aquesta despesa puntual i concreta es va dur a terme en una època d'esplendor de l'economia de Sant Sadurní de Tavèrnoles. La pròpia naturalesa de les vendes recalca un lligam posterior amb al monestir en la referència del retorn, quan els compradors o els seus descendents hagin mort. Podem concloure que el cenobi ho va vendre perquè deuria tenir certa urgència en algun pagament i possiblement en aquell moment la situació de la seva tresoreria no era l'apropiada per efectuar-lo.

Gràfic 30. Distribució cronològica de les vendes, establiments i concessions del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (ss. IX-XI). Font: Taula 39. Autor: Climent Miró i Tuset.

Sense anar més lluny, i per comprovar la riquesa del monestir, encara que sigui en un període poc posterior, Sant Sadurní de Tavèrnoles va haver de pagar part de l'efímera empresa conqueridora de Balaguer endegada pel comte Ermengol V. L'any 1094, el monestir es desprenia d'un retaule de 18 lliures de plata, «*cocti et purissimo ad libram de Montepesulani*», a canvi d'unes possessions a Balaguer, que rebrien del comte, el qual pretenia iniciar la conquesta d'aquella ciutat andalusina (Baraut 1994-1995, doc. 100). Poc temps després, el 1105, durant la conquesta definitiva de Balaguer, el monestir va pagar un total de 150 sous d'argent *purissimi* a Pedro Ansúrez, a canvi d'uns horts, perquè el noble castellà pogués dispensar aquesta quantitat a les tropes que assetjaven la Suda on hi havia la darrera defensa musulmana⁶³⁸.

Aquest dos documents ens mostren una mica quin seria l'estat de l'economia de Tavèrnoles al tombant del segle XI amb el XII. En el primer, el monestir aliena un retaule d'argent, possiblement una de les peces més preuades que posseïa, que trobem ressenyat a l'acta de consagració com a «*tabula I de argento*» (Baraut 1994-1995, doc. 59)⁶³⁹. Possiblement l'emergència de la situació requeria aquest estipendi per sufragar la conquesta dirigida pel comte Ermengol V. El comte requeriria el lliurament del retaule de plata a canvi de les possessions que els havia emparaulat. Com bé sabem, Ermengol V va conquerir efímerament Balaguer força temps després, entre els anys 1100 i 1101 (Bertran 2007: 167-169). Aquesta primigènia conquesta va tenir lloc en el transcurs d'una altra campanya, atès els anys que la separen de la donació. En el segon document, el monestir, ja sense el retaule de plata, va sufragar el 1105 la conquesta, aquest cop definitiva, amb els 150 sous d'argent pur, que possiblement estaven dipositats a Tavèrnoles. En aquest cas la seva tresoreria deuria permetre aquesta despesa, probablement sense la necessitat de bescanviar cap altra pertinença preuada.

Molt possiblement, la compra del 1099 de l'alou de la Ribera de Nargó, el de les 40 unces d'or de València, s'hauria de relacionar també amb el patronatge que exercia la família comtal sobre el monestir de Tavèrnoles i es podria vincular a la conquesta efímera de Balaguer que va capitalitzar aquest comte.

13.6. Conclusions

La documentació proporciona dades de la situació econòmica de la majoria de les comunitats monàstiques, sobretot de les que tenen sèries documentals més contínues en la cronologia, com és el cas de Sant Climent de Codinet, Santa Cecília d'Elins i

638 [...] *Interea dum hec Zuda ab ipso comite Petro vel a ceteris xpistianis obsidetur etiam deficiente pecunia que militibus dare deberent Petrus iam dictus et Helo comitissa et Ermengauda puero, vocaverunt ad se Petrum abbatem Sancti Saturnini et monachis suis ut de sue ecclesie stipendis ad sublevandos animos eorum qui in obsidione erant aliquo modo largiretur quod et fecit sic, dedit namque predicto comiti et comitisse C L solidos argenti purissimi. Propter hoc Petrus comes et Helo comitissa [...]* (Baraut 1994-1995, doc. 113).

639 Joan Duran-Porta destaca la venda d'aquest retaule i la construcció del nou en l'article que demostraria que l'acta de consagració de l'església de Sant Sadurní de Tavèrnoles és una falsificació de la segona meitat del segle XII (Duran-Porta 2018).

Sant Sadurní de Tavèrnoles. El primer presenta actes documentals pràcticament continuats des de principi del segle IX fins a la seva unió a Sant Andreu de Trespunts, l'any 1004. El d'Elins, que apareix per primer cop l'any 881, amb el precepte de Carloman, és present de forma continuada a partir de l'any 933, amb una profusió en l'època del canvi de comunitat, que va tenir lloc l'any 1078. En canvi, el de Tavèrnoles, la documentació serà força exigua en el període comprès entre els anys 800 i el 949. En quant als cenobis de Santa Maria de Meià i de Gualter, els documents apareixen sobretot a partir de la segona meitat del segle XI.

Dels actes documentals, podem extreure que el monestir de Codinet es caracteritza per unes compres de porcions amb petites quantitats monetàries, de 10 i 17 sous, normalment en espècies, que tendeixen a correspondre's amb l'època de construcció del cenobi, a principi del segle IX. Aquests imports contrasten amb els d'altres compres dutes a terme per aquest monestir, que no van superar els 8 sous, també de petit parcel·lari situat majoritàriament prop de les dependències monacals. Santa Cecília d'Elins es caracteritza per una política de compres similar, de caràcter modest, concentrades sobretot durant el segle X. En canvi, el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, es caracteritza per una política de compres més ambiciosa, amb unes quantitats monetàries més importants, encara que també amb un equivalent en espècie. En aquest monestir les compres seran força importants en el període final de la cronologia. Les donacions segueixen un esquema similar al de les compres per aquests tres monestirs, tant en la cronologia com en el tipus de parcel·lari.

Tot i que els documents relatius a vendes són rars, els que s'han conservat es poden vincular a problemes de tresoreria, el cost d'una acció bèl·lica o al desemborsament d'un projecte de certa importància. Aquest darrers exemples serien els casos de Sant Andreu de Trespunts amb la venda de l'església de Santa Eulàlia de Cornellana, pel pagament d'un retaule; o el de diferents vendes per pagar les obres de l'església abacial de Santa Cecília d'Elins. La concentració de vendes, encara que no s'indiqui el motiu, en l'època propera a les consagracions de les esglésies abacials, es podria correspondre també al pagament de les obres, les quals es podien estendre en el temps més enllà de la data de la dotalia de l'església.

Una empresa cabdal pels interessos comtals, com la conquesta de Balaguer, va suposar per al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles un desemborsament monetari a canvi de la recepció immediata —un cop duta a terme la conquesta— d'una sèrie de béns immobiliaris. Aquest dispendi va servir per sufragar econòmicament part de la conquesta efímera realitzada per Ermengol V, i de la definitiva, endegada per Pedro Ansúrez. En aquest àmbit d'actuacions, també hi podríem incloure alguna compra que el monestir de la Valira va realitzar als comtes d'Urgell per una quantiosa xifra de moneda en or.

Mentre que la documentació de les compres, donacions i llegats testamentaris ens pot mostrar un període àlgid, la de les vendes i pèrdues de judicis, com el de Ponts

per Santa Cecília d'Elins, ens ensenyaria una situació diferent. El canvi de comunitat de Santa Cecília d'Elins, amb la profusió de documents de donacions, és un indicatiu que es passava per un moment favorable. Cal tenir en compte, que no sempre es pot complir aquesta afirmació, atesa la no conservació de documents de vendes, com és l'exemple del monestir de Codinet, el qual, en coneixem la mala situació econòmica pel document de la seva unió al de Trespunts, l'any 1004, en el qual s'indica que la mala administració de l'abat havia provocat la venda de molts béns.

14. CONCLUSIONS GENERALS

La utilització de la base de dades i els posteriors buidatges dels camps en diferents fulls de càlcul (Excel), que reben la denominació de «taula», ha permès l'anàlisi de la documentació. El treball amb cartografia, amb sistemes d'informació geogràfica (SIG), en concret amb l'aplicació QGIS, ha estat una eina clau en l'anàlisi documental, atès que ens ha donat una percepció territorial de les diferents dades.

No hem d'oblidar també el paper que ha tingut el treball amb SIG en la presentació de mapes que acompanyen els textos, permetent una millor comprensió del seu contingut. Utilitzar el SIG s'avé totalment amb les hipòtesis i objectius inicials, atès que ha estat primordial per a la visió territorial de les activitats agrícoles, ramaderes i d'explotació dels recursos naturals.

El precedent cronològic del monaquisme dels segles IX-XI és una tradició monàstica, que vinculem amb la societat hispanovisigoda, que al nord del que seria el comtat, durant el segle VI probablement va tenir un paper fonamental en la fundació del bisbat d'Urgell, conjuntament amb la presència d'una comunitat cristiana local, tot en una àrea romanitzada i cristianitzada, en la perifèria de la qual, hi existien encara pràctiques religioses sincrètiques de rerefons pagà. La fundació del bisbat va tenir lloc en un context de control (o direcció) de la comunitat cristiana local i de les seves comunitats monàstiques. A aquests motius, hi hem d'afegir els vinculats a un apropament de les elits visigodes, que en aquell moment professaven l'arrianisme, a les hispanoromanes i al d'evangelització de les àrees perifèriques proposats per Carles Gascón.

L'arribada de l'Islam deuria modificar lleument l'estructura religiosa del territori. El lliurament als francs d'Urgell i Cerdanya cap al 781, molt probablement per part del comte Asnar Galí, tampoc deuria suposar un trasbals en les estructures polítiques i socials territorials d'origen visigot. La presència del bisbe Feliu, i en concret de l'adopcionisme, propugnat pel bisbe de Toledo, Elipand, i que hem d'incloure dins de les controvèrsies teològiques que eren habituals en la societat hispanovisigoda, va ser l'excusa del poder polític i, de retruc, també religiós, carolingi, per controlar totalment la regió, que comptà amb la necessària ajuda d'un bon nombre de visigots, tant d'origen local com de refugiats a la marca i Septimània. La reforma de les estructures eclesiàstiques impulsada pels carolingis va comprendre l'església secular i la regular a tots els dominis dels francs. Un exemple el trobem en època de Lluís el Pietós, amb la reforma de la *Regula vitae comunis* (816) i la promulgació de la *Capitulare de monachis* (817), que estipulava l'observança obligatòria de la Regla de Sant Benet per part del monaquisme.

La reforma benedictina deuria aplicar-se a tots els monestirs existents en aquell moment, com Sant Sadurní de Tavèrnoles, el qual possiblement patí a principi del segle IX una escissió entre els membres de la seva comunitat. Cap al 814, l'arribada de Possedoni a l'episcopat urgell·lità, es pot associar a part de la implantació de la reforma carolíngia al territori urgellenc. Aquell any, Possedoni, que era franc i va ser abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles, va ser beneficiari d'un precepte de Lluís el Pietós, que en una clàusula especial li concedia erms en terres fiscals per a la construcció de monestirs.

Tant el precepte esmentat com l'aplicació de l'observança obligatòria de la Regla de Sant Benet tres anys més tard constitueixen uns testimonis documentals d'aquesta reforma que afectà tota l'estructura del monacat local. L'àrea més propera a la Seu d'Urgell, que també és la més ben documentada, ens mostra l'existència de cenobis, com Sant Vicenç dels Torrents i Sant Martí dels Canals, que podien haver nascut com a monestirs reformats en aquesta època. També seria el cas dels monestirs que trobem a la solana de la Seu d'Urgell, anant cap a l'est, cap a la Cerdanya, on hi havia el petit cenobi de Sant Andreu de Planeses, molt veí d'una àrea de monistrols, probablement comunitats anteriors a l'arribada dels carolingis, que deuriem ser reformats en aquella època. Aquest és el cas del monistrol de la Santa Creu, del qual no coneixem la situació concreta, i que apareix vinculat a Sant Llorenç de Morunys el segle X. Just a l'extrem est d'aquesta àrea hi havia el petit monestir de Sant Andreu de la Quera, que podem vincular a aquesta expansió del monacat reformat de tall benedictí. El monestir de Sant Climent de Codinet, fundat a principi del segle IX en una *insula* del riu Segre al sud de la Seu d'Urgell, mostra també una probable associació amb la reforma, atès que semblaria que en aquell lloc hi existien dos grups de clergues, un dels quals hi implantaria la Regla de Sant Benet.

A mesura que ens allunyem de la capital episcopal, cal tenir en compte la naturalesa de moltes comunitats monàstiques, com la de Sant Llorenç de Morunys, que no es definien com a plenament benedictines i que el paper pastoral que tenien les assimilava a comunitats de clergues similars a moltes canòniques. Cal recordar que Sant Llorenç, lluny de ser un monestir que romania fora de control, la seva vinculació amb la Seu d'Urgell era molt primerenca, atesa l'existència del lligam del monistrol de la Santa Creu i de la dominicatura de Torell en ple segle X. Un cas similar seria el de Sant Pere de Graudescales, situat en un altre sector del territori de Lord, nascut com a comunitat de clergues que tenia com a objectiu la seva benedictinització.

Una visió diferent l'aporten els monestirs situats al sud de la carena del Montsec de Meià i de la serra de Comiols, atès que, a manca de recerca arqueològica, en general els podríem vincular a una tradició monàstica força anterior, que podem exemplificar amb el jaciment dels Altimiris. Destaquem el lligam del possible monestir de Sant Cristòfol de Salinoves amb Santa Maria d'Elins, fundació benedictina pirinenca, durant el segle X; i també la d'altres monestirs i possibles monestirs amb Santa Maria de Meià, que no s'integrà definitivament a l'orde benedictí fins a finals del segle XI.

Aquest monestir se situava en l'òrbita del patronatge dels senyors de Meià, que provinents de Taravau, dominaven un bast territori prepirinenc al sud del Montsec de Meià i de la serra de Comiols. En quant a patronatge cal destacar per la seva importància el que exercia la família comtal urgellenca en la gran majoria de monestirs, que es pot comprovar en la documentació amb donacions i llegats testamentaris, així com amb l'execució de la Reforma Gregoriana, propiciada a Santa Cecília d'Elins pel legat papal Amat d'Oloron. Aquesta reforma coincideix amb la impulsada a Sant Llorenç de Morunys i Sant Andreu de Trespunts, dos cenobis que s'uniren i integraren a Santa Maria de Ripoll, un monestir que també rebé el patronatge d'aquesta família, amb força donacions i drets destinats a la construcció del priorat de Santa Maria de Gualter.

Els monestirs constituïen els seus dominis a partir del territori més proper a les seves edificacions, on hi havia l'alou propi, que era conreat pels membres de la comunitat. Aquesta primera àrea era circumdada per la resta del domini central, on hi havia també espais agrícoles vinculats a pagesos que compartien l'espai amb altres del monestir. En aquest domini, monestirs com Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles, hi tenien drets jurisdiccionals, provinents de donacions del comte Borrell II.

En una àrea propera, ja fora d'aquest domini central, hi havia els dominis dispersos, que hem volgut diferenciar entre els més propers i els més allunyats. Ho hem comprovat sobretot amb el monestir de Santa Cecília amb la muntanya de Castilló i el castell d'Elins, dues àrees jurisdiccionals assimilables al domini central. En el cas de Sant Sadurní de Tavèrnoles, l'existència d'un bast espai territorial de certa continuïtat que englobava des de possessions a la vall de Castellbò fins a la cel·la d'Engordany, a Andorra, es podrien associar a aquests dominis dispersos més propers. Tot i la manca de fonts documentals, el monestir de Sant Llorenç de Morunys repetia el mateix esquema amb possessions situades al nord i el sud de la vall de Lord. Aquest també és l'exemple del de Santa Maria de Meià, amb la documentació concentrada en el darrer període de la cronologia.

Els dominis dispersos, sobretot els més allunyats, estaven centralitzats per una església, que sense deixar de perdre el sentit religiós, tenia un clar paper administratiu. Cal destacar Sant Sadurní de Tavèrnoles, que a part de les esglésies, també disposava de diferents cel·les situades a Andorra, Isona, Coll de Nargó i la Cerdanya, així com petits monestirs situats en els extrems de les seves possessions, sovint fora del comtat, com Sant Salvador de la Vedella, al Berguedà, o en la seva perifèria, com Sant Celdoni de Cellers.

En quant a l'agricultura, el conreu dels espais situats en els alous i el domini central en un inici deuria anar a càrrec de membres de la comunitat monàstica. Els habitants dels llocs podien també treballar-les com a prestació d'uns serveis, tal com reflecteix la donació del domini central de Tavèrnoles per part del comte Borrell II. El factor distància deuria influir en el tipus d'explotació de les terres i de les vinyes, per part d'uns colons o pagesos a canvi d'un cens, quan es trobaven força allunyades.

La migrada documentació reflecteix concentració d'espais parcel·lars de terra (conreu de cereal) i de vinya en llocs concrets, en partides i vinyers, es pot comprovar sobretot amb la documentació de Sant Climent de Codinet, on el monestir va tendir a concentrar parcel·les en l'àrea més propera a les seves dependències, desestimant-ne d'altres. L'existència d'àrees de conreu especialitzat es reflecteix també a la documentació en molts dels monestirs, dels quals volem destacar els situats al terme de Castellciutat, per part de Sant Sadurní de Tavèrnoles, tot en un domini dispers proper, molt més apte pel conreu que el de les immediacions del cenobi.

L'estructuració dels espais de conreu de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la Conca Dellà estaven centrats en l'antiga ciutat d'Isona, en un parcel·lari proper, probablement de certa dimensió superficial, que possiblement hauria respectat antigues roturacions; i en una àrea més perifèrica, que podem vincular a cursos d'aigua. En canvi, els de Santa Cecília d'Elins situats en aquesta contrada, anomenada *Sub montanione* es concentraven bàsicament en l'àrea més muntanyenca, centrada en l'església de Sant Pere de Biscarri, i a l'altra banda de la serra de Comiols, en Sant Cristòfol de Salinoves.

Es pot constatar, a molts grans trets, certa dicotomia entre els dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles, situats en àrees riberenques i planes, i els de Santa Cecília d'Elins, un monestir que podem considerar muntanyenc, i que tenia la majoria dels seus dominis en àrees muntanyenques i en valls secundàries. Just en les àrees més properes d'aquest monestir, es comprova documentalment l'existència de terres de conreu noves de certa alçada, que podem considerar perifèriques, a l'estatge montà i subalpí, situades en una zona vinculada amb la ramaderia i amb l'explotació de recursos forestals i minerals.

Els monestirs tendien a estructurar els seus vinyers en àrees específiques dels dominis centrals i dispersos més propers, alguns en llocs perifèrics respecte els destinats al cereal, com es pot comprovar amb els de Tavèrnoles situats a Castellciutat. També es corrobora l'existència d'àrees de producció vitícola en una zona pròpiament de muntanya, com succeïa amb Santa Cecília d'Elins i al proper vinyer de *Fues*, situat entre els termes de Berén i d'Españ.

Aquestes vinyes muntanyenques contrasten amb unes altres possessions, fortament especialitzades en el conreu vitícola, que trobem a la Conca Dellà, als dominis de Tavèrnoles, en concret a la coromina de Llorís, d'origen comtal. L'evolució i creixent importància d'aquest conreu queda contrastat amb l'existència de plantats i mallols en terres que s'havien destinat prèviament al conreu cerealístic.

La presència del terme alou ens ha engrescat en una proposta de classificació sobre la seva integració, extensió i orígens. En properes recerques ampliarem aquesta classificació amb més dades, amb la voluntat de poder estructurar un mapa més ampli de les diferents tipologies d'alous. En destaquem, però, els que es corresponen a un

origen de particulars i de la família comtal, que hem de vincular amb el patronatge que exercien a bona part dels monestirs.

L'aparició documental de l'alou és patent a partir de la segona meitat del segle X fins al final del període estudiat, en clara consonància amb l'aparició dels masos a partir de petites explotacions pageses. La pròpia acumulació de parcel·les va propiciar l'evolució de les explotacions, constatable als dominis cerdans de Tavèrnoles, amb una evolució cronològica dels alous cap als masos.

La documentació també permet comprovar l'existència de la casa, com a edificació, i també com a aglutinador de la unitat familiar, a l'entorn de la qual hi havia els diferents espais de conreu, molts vinculats als monestirs. La consolidació de la casa com a explotació i la desintegració de la vila va propiciar en alguns casos la constitució de masos. Aquest procés d'evolució no sempre acabava amb l'aparició d'un mas, atès que el conjunt d'espais no era suficient. Per aquest motiu, és fàcil trobar cases associades a alous que no evolucionen cap a un mas. En el cas de Tavèrnoles es percep l'evolució dels alous cap al mas, a la segona meitat del segle XI, tenint com a referents els situats a la plana de la Cerdanya.

La documentació ofereix poques dades sobre la naturalesa de les pastures, denominades com a *pascuis*, atès que, per citar dues exemplificacions, només surten ressenyades en les llistes d'espais que integren un alou o el terme d'una vila. Tot i que es trobava en diferents zones del territori comtal, no disposem de dades que ens confirmin la seva estructuració.

En canvi, no succeeix el mateix amb els prats, dels quals disposem de certs indicis que ens ajuden a classificar-los. N'hi havia uns de situats a més altitud, als estatges subalpins i alpins, documentats al sector nord-oest del comtat, on hi havia dominis de Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles, que no requeririen suport de rec i es mantindrien amb incendis forestals. Uns altres, situats a menys alçada, en el límit de l'estatge montà amb el subalpí, com el prat *Stargania*, s'emplaçaven prop d'àrees humides i naixement de torrents. En el fons de les valls hi trobem documentats prats artificials irrigats o situats prop de cursos fluvials, alguns dels quals van patir un procés de parcel·lació en terres de conreu, atesa la millora en tècniques de drenatge d'aigua, com podem comprovar en el cas de Sanavastre.

En quant a les garrigues, que s'emplaçaven, segons la documentació, en tot el territori de la nostra recerca, s'identificarien amb indrets perifèrics i marginals, dels quals destaquem les situades al sud del comtat, en l'àrea de Paracolls, on en època moderna hi havia una extensa zona situada entre els 600 i els 1.200 metres d'altitud, que coincideix amb part dels dominis de Santa Cecília d'Elins coneguts com a *Sub montanione*.

Cal destacar l'existència de les deveses, documentades com a *defensas*, en indrets tan allunyats com la vall de Castellbò i Salinoves. Com alguns prats, les deveses eren espais ramaders reservats o closos, aptes per a la pastura. La visita a una devesa propera

a les poblacions de Turbiàs i d'Eres, a la vall de Castellbò, on hi ha documentada una devesa del vescomte («*ad ipsa defeisa de illo vicescomite*») en una afrontació d'un document del 923, va determinar que caldria documentar les existents en una regió concreta per poder conèixer quines podien ser les seves característiques i arribar a categoritzar-les.

Els monestirs aprofitaven aquests espais per dur-hi a péixer les seves cabanes ramaderes, poc presents en la documentació existent. De fet, les poques dades sobre bestiar destaquen l'especialització de Tavèrnoles en la cria cavallar per sobre de la resta d'animals i la manca de referència d'ovins a Santa Cecília d'Elins. Aquesta migradesa en les referències de bestiar contrasta amb la documentació d'espais ramaders i amb les dades paleoambientals, prou indicatives d'activitats ramaderes, que van afectar la coberta vegetal, i que trobem reflectida en la documentació.

El bestiar dels monestirs realitzava probablement desplaçaments transtermitants o de curt recorregut dins dels seus dominis centrals o en els entorns immediats. Els de llarg recorregut o horitzontals són constatables en l'eix Santa Cecília d'Elins i Sant Cristòfol de Salinoves, que transcorria bàsicament pel carener que divideix les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa, on fins al segle XX hi passava el camí ramader que enllaçava la Depressió Central amb Andorra. La concentració de dominis en aquests dos sectors hauria facilitat la probable utilització d'aquesta via per a desplaçaments estacionals de bestiar. Aquest trajecte podia haver estat utilitzat com a corredor que hauria permès el domini de les àrees del piemont per part de l'administració comtal en el seu avenç cap al sud.

En canvi, l'altre gran monestir urgellenc, Sant Sadurní de Tavèrnoles, tret dels dominis de la Conca Dellà, bona part dels que tenia al sud del comtat es distribuïen al llarg d'àrees riberenques. Per aquest motiu la cel·la de Sant Esteve de Nargó, i concretament la Maçana, tenia un paper clau per facilitar aquesta comunicació per l'interior de la ribera del Segre, com a lloc de repòs i d'hostalatge.

L'expansió del monestir de Santa Maria de Ripoll en el sector meridional del comtat, amb les donacions al Mascançà i la definitiva construcció del priorat de Santa Maria de Gualter, s'han de relacionar amb la seva ampliació immediata a l'Aragó. La situació d'aquests nous dominis concordaria amb el traçat d'una hipotètica ruta transhumant que enllaçaria el monestir ripollès amb l'Aragó passant per Sorba, Solsona i Gualter.

Seguint el que esmenten altres autors, tot i que no ho podem demostrar explícitament, la disposició de possessions al llarg de rutes transhumants podria respondre a una intencionalitat associada a aquests desplaçaments.

En quant a l'explotació de recursos forestals, els monestirs podien explotar les *silvis* que trobem documentades, concentrades sobretot a la zona nord del comtat en àrees properes als dominis centrals, sobretot en el cas de Santa Cecília d'Elins, que posseïa la muntanya de Castelló.

L'existència de canemars i llinars en els llistats d'espais demostra també la utilització d'aquestes fibres, constatada explícitament a Codinet amb l'existència d'un llinar a la illa, que va ser donat l'any 945 al monestir de Sant Climent; i a Meià en un altre cas similar l'any 1076. Aquestes donacions mostren la importància que tenien aquestes fibres com a font de recursos, per a possibles tallers de confecció vinculats als cenobis. En aquesta línia també cal esmentar altres recursos vegetals, com el canyar de l'illa de Codinet, referenciat a la documentació, una altra demostració de la seva importància.

La mineria i la siderúrgia, tot i que no queda constada directament, es vincula a l'època tardoantiga, amb l'existència dels dipòsits d'escòria de la Ribalera, dins del comtat del Pallars. Aquestes activitats també es podrien desenvolupar a l'edat mitjana en aquest sector i en propers, com la veïna muntanya de Castelló, associada al monestir d'Elins, on hi hem trobat un petit dipòsit d'escòria al cortal de Castelló. L'existència del topònim Ferrera, no localitzat, però situat prop de Gramós i del castell d'Elins, també vincularia aquesta vall amb la siderúrgia.

Aquestes activitats, constades en època tardoantiga i que possiblement es duïen a terme durant l'edat mitjana, també es poden associar a l'existència d'un camí carener que a la documentació rep la qualificació d'antic, «*antiquam viam*», que tenia un ús ramader de caràcter transtermitant, i a la presència documental d'una *statio*, que també ens remet a època tardoantiga.

En quant a la producció de sal, cal esmentar l'existència dels salins de Cardona, castell vinculat inicialment al comtat d'Urgell. La sal arribava al nord del comtat pel camí saliner que travessava la vall de Lord i anava cap a la vessant nord de la serra del Cadí i la Cerdanya. Els donatius recurrents dels vescomtes d'Osona-Cardona a diferents institucions religioses, entre les quals no n'hem trobat cap dels monestirs estudiats, permetia el proveïment regular d'aquest recurs vital per a la conservació alimentària i l'alimentació del bestiar.

El lligam de les institucions religioses (canòniques i monestirs) no es limitava amb la sal de l'arenys de Cardona i la seva família vescomtal, els seus interessos s'espargien per salines que trobem documentades en diferents indrets del territori del comtat. Aquest és el cas de Sant Linya, on el 1080 Santa Cecília d'Elins hi va rebre una possessió, en concret una parellada d'alou en un prat, molt proper a una font salada, i que es podia vincular també amb l'existència d'una primigènia ruta transhumant. L'any 1036, la catedral d'Urgell hi va rebre, també dels comtes, la meitat de la jurisdicció del castell, que comprenia també les fonts salades. Aquesta possessió catedralícia no va perdurar, atès que el bisbe la bescanvià el 1057 als comtes pel castell de Solsona. Just en aquest indret la canònica solsonina, que era força beneficiada pels vescomtes de Cardona, hi acumulà diferents possessions.

Un altre sector destacable és el de Gavassa, a l'actual comarca de la Llitera, on el monestir de Santa Maria de Ripoll hi va rebre uns masos. Encara que sortim força

de la cronologia cal esmentar el plet que va enfrontar Ripoll-Gualter amb el monestir de Santa Maria d'Alaó l'any 1153 per la possessió de Santa Maria de Vilet, que es trobava a tocar dels salins de Gavassa. En aquesta contrada, la producció de sal per evaporació de l'aigua tenia un origen familiar. Moltes paulatinament passaren a formar part d'institucions religioses amb interessos a la zona, com Santa Maria de Solsona i Sant Pere d'Àger. Cal recordar que tota aquesta zona de producció de sal està totalment associada a rutes transhumants que comuniquen amb el Pirineu. La sal de Gerri i del seu monestir es pot associar també, encara que només sigui per proximitat, a les zones de pastura nord-occidentals del comtat, on els monestirs d'Elins i Tavèrnoles hi tenien dominis i on seria factible un proveïment de sal d'aquest lloc en comptes de la de Cardona.

Convé recalcar l'existència del topònim morreres, que es pot vincular també a la presència de fonts amb salmorra, indispensable també per a l'alimentació del bestiar que hi pasturava a prop. La presència de fonts i jaciments salins concorda amb la presència de rutes transhumants.

Tot i que les mencions documentals dels monestirs amb l'explotació dels recursos no és tan palpable com amb l'agricultura, l'existència d'aquestes activitats és indubtable en els dominis centrals i els més allunyats, com hem pogut comprovar amb la sal de Gavassa i Santa Maria de Gualter (Santa Maria de Ripoll), amb dominis aloers al veí regne d'Aragó. La darrera paraula sobre la demostració de l'explotació de tots aquests recursos ha de recaure en la recerca arqueològica.

L'anàlisi documental ens ha proporcionat dades que ens han ajudat a conèixer la situació econòmica de certs monestirs, en concret els que han conservat més documents, com Santa Climent de Codinet, Santa Cecília d'Elins i Sant Sadurní de Tavèrnoles. Dels diferents actes hem pogut localitzar les èpoques en què han tingut algun problema en la seva tresoreria per tal de poder pagar alguna obra, com la construcció de l'església abacial, en el cas de Santa Cecília d'Elins, o per la construcció d'un retaule, en el cas de Sant Andreu de Trespunts, que pel seu pagament va haver de vendre el 1016 al bisbe Ermengol l'església de Santa Eulàlia de Cornellana. Els monestirs també havien de desemborsar actius per a satisfer algun projecte de més envergadura, com el d'una conquesta, en aquesta cas la de Balaguer, que va tenir certa incidència monetària en la tresoreria de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

Tot i que la majoria de documents de vendes per part dels monestirs no s'han conservat, la seva presència es pot associar amb aquests períodes, sobretot en el cas d'Elins i Tavèrnoles, que coincideixen amb els períodes de construcció de les seves respectives esglésies abacials. Cal ser prudents amb aquest anàlisi, tal com hem vist amb Sant Climent de Codinet, la documentació no mostra la decadència que va patir aquesta comunitat en època del seu darrer abat. En canvi, a Santa Cecília d'Elins, podem comprovar una profusió documental de donacions, que ens indicarien un moment favorable en el moment del canvi de comunitat.

Podem concloure que els monestirs al llarg de la cronologia evolucionen en un procés que en alguns casos els va conduir a la consolidació i l'expansió dels seus dominis i en altres a un procés de desaparició i integració cap a altres monestirs, que de certa manera actuaven d'aglutinadors, com és el cas de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Aquest monestir, que romania sota el patronatge dels comtes, va tenir un paper clau en la implantació de l'orde benedictí, atès que la integració d'alguns cenobis en els seus dominis, encara que es tractés de manera provisional, es faria amb aquest objectiu, com és el cas de Sant Llorenç de Morunys i de Santa Maria de Meià. Un altre monestir que tindrà un paper similar, sobretot en època d'Ermengol IV, i que podem associar a la Reforma Gregoriana, serà el de Santa Maria de Ripoll, a través de la construcció de Santa Maria de Gualter i de la integració de Sant Andreu de Trespunts i la provisional de Sant Llorenç de Morunys.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, Joan Antoni, GRABULEDA, Josep, 2012. *Els senyors de Banyoles. Els abats del monestir de Sant Esteve*, Banyoles, Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.
- ADELL, Joan-Albert, CASES, Maria Lluïsa, 1994. «Santa Cecília de Torreblanda», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 427-428.
- ADELL, Joan-Albert, CASES, Maria Lluïsa, RAMOS, Maria Lluïsa, 1994. «Sant Bartomeu del Tossal», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 420-422.
- ADELL, Joan-Albert, RAMOS, Maria Lluïsa, 1994. «Sant Silvestre de Serralta», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 380-381.
- ALCOVER, Antoni Maria, MOLL, Francesc de Borja, 2006, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- ALEGRÍA, Walter, SANCHO, Marta, 2015. «Comunitat de muntanya - comunitat monàstica: els Altimiris, un enclavament cristià a la serra del Montsec», *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran*, Lleida, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Institut per al Desenvolupament de l'Alt Pirineu i Aran, Institut Català de Paleontologia Miquel Crusafont: 214-221.
- ALEGRÍA, Walter, SANCHO, Marta, SOLER, Maria, 2019. «Mountain communities in the Catalan Pyrenees: 25 years of archaeological research», *Settlement change across medieval Europe*, Leiden (Ruralia XII), Sidestone Press: 81-89.
- ALEGRÍA, Walter, AUGÉ, Òscar, 2019. «Resultats de la intervenció arqueològica a la façana nord de la catedral de Santa Maria d'Urgell: primeres evidències arquitectòniques del primitiu temple paleocristià?», *III Congrés internacional d'Història dels Pirineus. Actes i comunicacions*, Sant Julià de Lòria, Institut d'Estudis Andorrans: 33-48.
- ALIAGA, Sara, GASCÓN, Carles, MERCADAL, Oriol, OBIOLS, Lluís, OLESTI, Oriol, SIMON, Erola, 2021 (eds.). *Història de la Cerdanya*, Girona (Col·lecció «Història de les comarques gironines», volum VII), Diputació de Girona.
- ANGLADA, Manuel, 1993. *Les arrels d'Andorra. Prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc*, Andorra la Vella, Editorial Andorra.
- ALTURO, Jesús, ALAIX, Tània, 2017-2018. *Chartae Latinae Antiquiores*, 112 i 113, Dietikon-Zürich, Urs Graf.
- ARBUÉS, Clara, OLIVER, Jaume, 1999. «Vinyes que ja no hi són. Per una arqueologia agrària del domini feudal del treball a pagès. Les vinyes de Sorre i Montardit (Pallars Sobirà) i Músser (La Cerdanya)», *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps*, Vic, Eumo Editorial: 322-335.
- ARBUÉS, Clara, OLIVER, Jaume, 2001. «Pocs prats per a tants masos? Els prats en els espais agraris feudals de muntanya: els casos de Sorre (Vall d'Àssua-Pallars Sobirà) i Músser (Baridà-Cerdanya)», *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals: 67-86.
- ARCE, Agustín, 1980 (ed.). *Egeria, Itinerario de la virgen Egeria (381-384)*, Madrid (número 416), Biblioteca de Autores Cristianos (BAC).
- ARCE, Javier, 2005. *Bárbaros y romanos en Hispania. 400-507 A.D.*, Madrid, Marcial Pons Historia.
- ARCE, Javier, 2011. *Esperando a los árabes. Los visigodos en Hispania (507-711)*, Madrid, Marcial Pons Historia.
- ASENSIO, David, CARDONA, Ramon, MORER, Jordi, POU, Josep, GIL, Borja, CANTERO, Francisco José, FERRER, Conxita, 2012. «El poblament ibèric al Solsonès: Un estat de la qüestió a partir dels treballs del Centre d'Estudis Lacetans», *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central 2010 (Actes)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Ajuntament de Manresa: 73-82.
- ASENSIO, David, CARDONA, Ramon, MORER, Jordi, POU, Josep, GIL, Borja, CANTERO, Francesc Josep, SÀNCHEZ, Laro, 2014. «Novetats de la recerca en els nuclis lacetans del Castellvell (Olius) i Sant Miquel de Sorba (Montmajor). Les campanyes del 2011 al 2013», *II Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central 2012 (Actes)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Museu Episcopal de Vic: 104-110.
- ASTON, Mick, 2009. *Monasteries in the landscape*, Stroud (Gloucestershire), Amberley Publishing.
- AUGÉ, Òscar, 2013-2014. *Intervenció arqueològica preventiva a l'antic monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, Anserall (TM de les Valls de Valira, Alt Urgell)*, la Seu d'Urgell, bisbat d'Urgell, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura). (Informe).
- BACH, Antoni, 1986-1987. «Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (Segles XI-XIII)», *Urgellia*, 8: 211-269.

- BACH, Antoni, 1988. «Els límits de la Vall de Lord i aclariments sobre alguns documents que s'hi refereixen», *Cardener*, 5: 179-187.
- BACH, Antoni, 1996-1997. «Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona», *Urgellia*, 11: 37-334.
- BACH, Antoni, 2002. *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Barcelona (Col·lecció Diplomatari, 26), Barcelona.
- BACH, Antoni, 2005. *La Baronia de Rialb. Un esbós històric*, La Baronia de Rialb, Ajuntament de la Baronia de Rialb.
- BACH, Antoni, PUIGFERRAT, Carles, ADELL, Joan-Albert, 1994. «Santa Maria de Palau de Rialb», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 281-283.
- BACH, Antoni, ADELL, Joan-Albert, 1994. «Santa Maria de Gualter», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 259-267.
- BACH, Antoni, ADELL, Joan-Albert, 1994b. «Sant Pere de la Donzell», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 288.
- BACH, Antoni, ADELL, Joan-Albert, CASES, Maria Lluïsa, 1994. «Sant Jaume de Sant Cristòfol (Abans Sant Cristòfol de Salinoves)», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 288.
- BACH, Antoni, PUIGFERRAT, Carles, ADELL, Joan-Albert, 1994. «Santa Maria del Castell de Salinoves (o de Ca n'Oli-velles) (Abans Santa Llúcia)», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 290-291.
- BALAGUER, Anna Maria, 1999. *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics - Institut d'Estudis Catalans.
- BARAUT, Cebrià, 1968. «El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i les seves possessions a la Vall d'Andorra», *Studia Monastica*, 10 (2): 241-274.
- BARAUT, Cebrià, 1976. «L'església de Sant Miquel de Ponts i la seva donació al monestir de Tavèrnoles», *Studia Monastica*, 18 (2): 367-377.
- BARAUT, Cebrià, 1977. «La bastida de Ponts. Un castell fronterer entre l'Urgellet i Andorra», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 2: 33-42.
- BARAUT, Cebrià, 1978. «Les actes de consagracions d'esglésies del Bisbat d'Urgell (Segles IX-XII)», *Urgellia*, 1: 11-182.
- BARAUT, Cebrià, 1979. «Els documents dels segles IX i X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 2: 7-146.
- BARAUT, Cebrià, 1980. «Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 3: 7-166.
- BARAUT, Cebrià, 1980b. «El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i els orígens del monaquisme benedictí al comtat d'Urgell», *Studia Monastica*, 22: 253-259.
- BARAUT, Cebrià, 1981. «Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 4: 7-186.
- BARAUT, Cebrià, 1982. «Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (Segles IX-XI)», *Studia Monastica*, 24 (1): 147-201.
- BARAUT, Cebrià, 1982b. «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell» *Urgellia*, 5: 7-158.
- BARAUT, Cebrià, 1982c (ed). *Pere Tragó, Spill Manifest de totes les coses del vezcomdat de Castellbó*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana.
- BARAUT, Cebrià, 1983. «Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 6: 7-243.
- BARAUT, Cebrià, 1984. «El Monestir de Sant Andreu de Trespunts (Segles IX-XVI)», *Studia Monastica*, 26 (2): 241-271.
- BARAUT, Cebrià, 1984-1985. «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 7: 7-218.
- BARAUT, Cebrià, 1984-1985b. «La data de l'acta de consagració de la Catedral de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 7: 515-529.
- BARAUT, Cebrià, 1986-1987. «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 8: 7-149.
- BARAUT, Cebrià, 1988. *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, 1, Andorra la Vella, Govern d'Andorra.
- BARAUT, Cebrià, 1988-1989. «Els documents dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 9: 7-312.
- BARAUT, Cebrià, 1990. *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, 2, Andorra la Vella, Govern d'Andorra.
- BARAUT, Cebrià, 1990-1991. «Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 10: 7-349.
- BARAUT, Cebrià, 1992-1993. «Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 11: 7-160.

- BARAUT, Cebrià, 1994-1995. «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)», *Urgellia*, 12: 7-414.
- BARAUT, Cebrià, 1998. «L'església de Sant Vicenç de Pinsent i el monestir de Sant Andreu de la Quera», *Església d'Urgell*, 268: 5-7.
- BARAUT, Cebrià, 1998-2001. «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles XIV-XVI)», *Urgellia*, 14: 316-465.
- BARAUT, Cebrià, 2000. «La intervenció carolíngia antifeliciana al Bisbat d'Urgell i les seves conseqüències religioses i culturals (Segles VIII-IX)», *Jornades internacionals d'Estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell, la Seu d'Urgell, 28-30 de setembre de 1999. Crònica i estudis*, J. Perarnau (coord.), la Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel·litana: 155-193.
- BARAUT, Cebrià, 2000b. «L'origen de la senyoria episcopal de la Seu d'Urgell», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 20-21: 56-71.
- BARAUT, Cebrià, CASTELLS, Jesús, MARQUÈS, Benigne, MOLINÉ, Enric, 1998-2001. «Episcopologi de l'Església d'Urgell», *Urgellia*, 14: 7-136.
- BARAUT, Cebrià, CASTELLS, Jesús, MARQUÈS, Benigne, MOLINÉ, Enric, 2002. *Episcopologi de l'Església d'Urgell, la Seu d'Urgell*, Societat Cultural Urgel·litana.
- BATLLE, Sabina, 2015-2016. *Orient. L'evolució d'un territori de la Serra del Boumort (Pallars Jussà) durant els segles X i XI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història. (Treball de fi de grau d'Arqueologia) <http://hdl.handle.net/2445/109865>.
- BAUMES, Fernand (trad.), BONNERUE, Pierre (int.), DE VOGUÉ, Adalbert (revisat i corregit), 2001. *Ardon. Vie de Benoît d'Aniane*, 9, Bégrolles en Mauges (Collection Vie Monastique, 39), Abbaye de Bellefontaine.
- BENET, Albert, 1982. «La incursió dels hongaresos a Catalunya l'any 942», *Quaderns d'Estudis Medievals*, 9: 568-574.
- BENET, Albert, 1984. «El marc històric», *Catalunya Romànica, El Solsonès i la Vall d'Aran*, 113, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 21-75.
- BENET, Albert, 1994. «Santa Eufèmia de la Baronia de Sant Oïsmè», *Catalunya Romànica, La Noguera*, 17, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 61-62.
- BENET, Albert, ADELL, Joan-Albert, 1994. «Santa Maria de Meià», *Catalunya Romànica, La Noguera*, 17, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 462-470.
- BENITO, Pere, 2007. «Els primers pelegrins catalans a Sant Jaume de Compostela (Segles XI-XII)», *El camí de Sant Jaume i Catalunya: Actes del congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida*, Barcelona, Abadia de Montserrat, Consell Superior d'Investigacions Científiques: 111-123.
- BENITO, Pere, ADELL, Joan-Albert, 1993. «Castell de Llordà», *Catalunya Romànica, El Pallars*, 15, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 368-375.
- BERNAUS, Ramon, 2016. «El camí del Pas Nou», *Lo Pas Nou, publicació del Municipi de Vilanova de Meià*, 1: 23-25.
- BERNAUS, Ramon, 2019. *El priorat de Santa Maria de Meià durant l'Antic Règim*, Lleida, Universitat de Lleida. (Tesi de Doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/667379>.
- BERTRAN, Prim, 1986. «Notes sobre la ramaderia a la Catalunya Nord-Occidental», *Ilerda*, 47: 219-231.
- BERTRAN, Prim, 2007. «El comtat d'Urgell i la conquesta de Balaguer», *Balaguer, 1105. Cruïlla de civilitzacions*, F. Sabaté (ed.), Lleida (Reunió científica Curs d'Estiu Comtat d'Urgell, 10), Pagès Editors: 161-176.
- BERTRAN, Prim, 2010. «Ermengol d'Urgell. L'obra d'un bisbe del segle XI», *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-1035). Història, art, culte i devocions*, la Seu d'Urgell, bisbat d'Urgell: 11-93.
- BOIS, Guy, 2009. *La gran depresión medieval de los siglos XIV i XV. El precedente de una crisis sistémica*, P. Viciano (trad.), València, Universitat de València.
- BOIX, Jordi, 1999-2000. «L'antic orde monàstic al comtat de Ribagorça», *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia i documentació*, 3, J.J. Busqueta, J. Bolòs (eds.), Lleida, Universitat de Lleida: 111-126.
- BOLÒS, Jordi, 1983. «Dos llevadors de censos del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (segles XII i XIII)», *Urgellia*, 6, 361-386.
- BOLÒS, Jordi, 1983b. «El monestir de Sant Llorenç prop Bagà. Dels inicis al 1300», *L'Erol*, 5: 21-28.
- BOLÒS, Jordi, 1983c. *Els monestirs del comtat de Berga des de llurs orígens fins a l'any 1400: el monestir de Santa Maria de Serrateix*, Barcelona, Universitat de Barcelona. (Tesi de doctorat).
- BOLÒS, Jordi, 1993-1994. «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15: 143-174.
- BOLÒS, Jordi, 1995. *El mas, el pagès i el senyor*, Barcelona, Curial.
- BOLÒS, Jordi, 1995b. «Organització del territori i poblament a l'Edat Mitjana als Pirineus Catalans», *Muntanyes i Població*, Andorra la Vella, Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques: 221-234.

- BOLÒS, Jordi, 1996 (ed.). *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà)*, Lleida (Espai/Temps, 26), Universitat de Lleida.
- BOLÒS, Jordi, 1997. «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana», *Territori i Societat a l'Edat Mitjana, Història, arqueologia, documentació*, 1, J. Bolòs, J.J. Busqueta (eds.), Lleida, Universitat de Lleida: 41-82.
- BOLÒS, Jordi, 1999. «El monestir com a institució feudal», *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000*, M. Miquel, M. Sala (eds.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Pòrtic: 68-89.
- BOLÒS, Jordi, 1999b. «Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000», *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*, Vic, Eumo Editorial: 255-286.
- BOLÒS, Jordi, 1999-2000. «Dominis monàstics i organització del territori a l'edat mitjana», *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: Història, arqueologia i documentació*, 3, J. Bolòs, J.J. Busqueta (eds.), Lleida, Universitat de Lleida: 127-165.
- BOLÒS, Jordi, 2000. *Diccionari de la Catalunya Medieval (ss. VI-IX)*, Barcelona, Edicions 62.
- BOLÒS, Jordi, 2002. «Les vies, el parcel·lari i els llocs de poblament a la vall de Sió al llarg dels darrers dos mil anys», *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida: 41-72.
- BOLÒS, Jordi, 2004. *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXIV), Institut d'Estudis Catalans.
- BOLÒS, Jordi, 2004b. «Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)», *Actes del congrés Els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental. Celebrat els dies 5-6 de 2003*, Arbúcies, Museu Etnològic del Montseny: 67-114.
- BOLÒS, Jordi, 2004c. «Organització del territori, cartografia històrica i toponímia a l'alta edat mitjana», *Novi et ex nomine. Etudos filolòxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*, A. I. Boullón (ed.), A Coruña, Fundació Pedro Barrié de la Maza: 371-379.
- BOLÒS, Jordi, 2006. *Diplomatari de Santa Maria de Serrateix, (segles X-XV)*, Barcelona (Col·lecció Diplomatari, 42), Fundació Noguera, 2006.
- BOLÒS, Jordi, 2010. «Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori», *La caracterització del paisatge històric*, J. Bolòs (ed.), Lleida (Territori i Societat: el paisatge històric, història, arqueologia, documentació, 5), Universitat de Lleida: 83-147.
- BOLÒS, Jordi, 2011. «Una aproximació als monestirs catalans medievals: els documents escrits, la cartografia i l'arqueologia del paisatge», *IV Jornades d'Història i Arqueologia del Maresme*, Mataró, Grup d'Història del Casal: 73-83.
- BOLÒS, Jordi, 2014. «Paisatge històric, cartografia i societat a l'alta edat Mitjana: l'exemple de la Cerdanya», *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys*, J. Bolòs (ed.), Lleida (Territori i Societat: el paisatge històric, història, arqueologia, documentació, 6), Universitat de Lleida: 37-146.
- BOLÒS, Jordi, 2015. «Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història», *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*, J. Bolòs (ed.), Lleida (Territori i Societat: el paisatge històric, història, arqueologia, documentació, 7), Universitat de Lleida: 59-126.
- BOLÒS, Jordi, BENET, Albert, 1994. «Castell de Meià (o del Puig de Meià)», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 454-456.
- BOLÒS, Jordi, FRANCH, Joana, CARRION, Judith, MARTÍNEZ, Albert, MOLÍ, Sergi, 2002. «Morfològics dels pobles de la vall del Sió», *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida: 95-146.
- BOLÒS, Jordi, HURTADO, Víctor, 1987. *Atlas històric d'Andorra (-759-1278)*, Andorra la Vella, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern d'Andorra.
- BOLÒS, Jordi, HURTADO, Víctor, 1993. «La xarxa viària catalana a l'alta edat mitjana. Una aproximació des de la cartografia», *Anuario de estudios medievales*, 23: 3-26.
- BOLÒS, Jordi, HURTADO, Víctor, 2001. *Atles del comtat d'Osona*, Barcelona (Atles dels comtats de la Catalunya Carolíngia), Rafael Dalmau Editor.
- BOLÒS, Jordi, HURTADO, Víctor, 2006. *Atles del comtat d'Urgell (v788-993)*, Barcelona (Atles dels comtats de la Catalunya Carolíngia), Rafael Dalmau Editor.
- BOLÒS, Jordi, HURTADO, Víctor, 2012. *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v788-998)*, Barcelona (Atles dels comtats de la Catalunya Carolíngia), Rafael Dalmau Editor.
- BOLÒS, Jordi, HURTADO, Víctor, 2015. *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*, Barcelona (Atles dels comtats de la Catalunya Carolíngia), Rafael Dalmau Editor.
- BOLÒS, Jordi, PAGÈS, Montserrat, 1986. *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona (Quaderns d'estudis medievals, Suplementa, 1), Artestudi Edicions.

- BOLÒS, Jordi, PIQUÉ, Joan Ramon, 2008. «Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials», *Temps de Consolidació. La Baixa Edat Mitjana, segles XIII-XV*, Lleida (Arrels cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida, 2), Pagès Editors, Bisbat de Lleida: 111-130.
- BOLÒS, Jordi, ROCA, Ventura, 1994. «Castell de Rialb», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 258-259.
- BOLÒS, Jordi, ROCA, Ventura, PUIGFERRAT, Carles, 1994. «Castell de Taravau», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 296-298.
- BONALES, Jacinto, 2013. *Història territorial de la vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Andorra la Vella, Consell General.
- BOND, James, 2010. *Monastic Landscapes*, The Mill, Brimscombe Port Stroud (Gloucestershire), The History Press.
- BONNASSIE, Pierre, 1979. *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 1, Barcelona, Edicions 62.
- BONNASSIE, Pierre, 1979b. *Catalunya mil anys enrere, Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2, Barcelona, Edicions 62.
- BONNASSIE, Pierre, 1981. *Les cinquante mots clef de l'histoire médiévale*, Toulouse, Privat.
- BONNASSIE, Pierre, 1983. *Vocabulario básico de la Historia Medieval*, Barcelona, Editorial Crítica.
- BORETIUS, Alfred, 1883 (ed.). *Capitularia regum francorum*, I, Hannoverae (Monumenta Germaniae Historica, 3), Impensis Bibliopolii Hahniani.
- BOSCH, Josep Maria, 1997. «L'assentament prefeudal», *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*, X. Llovera (ed.), Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 4), Govern d'Andorra: 98-109.
- BOSCH, Josep Maria, 1997b. «L'elaboració del vi», *Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*, X. Llovera (coord.), Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 4), Govern d'Andorra: 373-379.
- BOSCH, Josep Maria, SALVADÓ, Joan, 1990. «Anàlisi de tres creus llatines de Sant Jaume d'Engordany», *Butlletí del Comitè Andorrà de Ciències Històriques*, 3: 149-161.
- BOSCH, Josep Maria, 1993. «Evolució de l'Edifici», *Engordany, la vida al solà. Segles IIaC-XXdC*, J.M. Bosch (coord.), Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 3), Govern d'Andorra, Ministeri d'Educació, Cultura i Joventut: 53-85.
- BOSCH, Josep Maria, 1993b (coord.). *Engordany, la vida al solà. Segles IIaC-XXdC*, Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 3), Govern d'Andorra, Ministeri d'Educació, Cultura i Joventut.
- BOSCH, Josep Maria, 2005. «Santa Coloma d'Andorra la Vella: la continuïtat feudal d'un lloc romanitzat. Un exemple de construcció del coneixement històric», *Recull de Conferències 2004*, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències: 61-75.
- BRAMON, Dolors, 2000. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Capellades, Eumo Editorial, Institut d'Estudis Catalans.
- BROSSA, Maria, 1983. «Estudi lingüístic d'un document català del segle XII («Zo són clams») de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 3: 334-359.
- BOUTRUCHE, Robert, 1943. *Une société provinciale en lutte contre le régime féodal. L'alleu en Bordelais et en Bazadais du Xie au XVIIIe siècle*, Rodez, (Publications de la Faculté de Lettres de l'Université d'Strasbourg), Imprimerie P. Carrère.
- BRUFAL, Jesús, 2013. *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (S. XI-XII). Lleida i l'est del districte: Castellans i el pla de Mascançà*, Lleida (Verum et Pulchrum Medium Aerum, 6), Universitat de Lleida, Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals «Espai, Poder i Cultura», Pagès Editors. És la publicació de la tesi de doctorat *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XIII) espais de secà meridionals*, 2002, Lleida, Universitat de Lleida. <http://hdl.handle.net/10803/8190>.
- BRUFAL, Jesús, 2017-2018. «La frontera nororiental y oriental del distrito andalusí de Lleida (ss. X-XI)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 20: 121-135.
- BURGUEÑO, Jesús, GRAS, Maria Mercè, 2014. *Atlas de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*, Barcelona (Col·lecció Cartoteca, 2), Rafael Dalmau Editor, Institut Cartogràfic de Catalunya.
- CABRÉ, Montserrat, 1999. «La comunitat de Santa Cecília d'Elins. Segles XI-XII», *Temps de monestirs: els monestirs catalans entorn l'any mil*, M. Miquel, M. Sala (eds.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Pòrtic: 122-126.
- CAMPRUBÍ, Josep, 2006. *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Lleida (Espai/Temps, 46), Universitat de Lleida.
- CAMPRUBÍ, Josep, MARTÍ, Ramon, 2008. «El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (l'Espunyola, Berguedà)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 29: 547-573.

- CAMPOS, Julio, ROCA, Ismael, 1971 (eds.). *San Leandro, San Fructuoso, San Isidoro. Reglas monásticas de la España visigoda. Los tres libros de las «Sentencias»*, Madrid (Biblioteca de Autores Cristianos, 321, Santos Padres Españoles, 2), Editorial Católica.
- CAMPS, Joan, 1987. «Sant Pere de la Cort», *Catalunya Romànica, El Solsonès i la Vall d'Aran*, XIII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 60.
- CARRERAS, Enric, FÀBREGA, Albert, TARRÚS, Josep, 2011. «Els monuments megalítics de Montferrer i Castellbò i de les Valls d'Aguilar», *Interpontos*, 1: 231-260.
- CASAS, Montserrat, OLLICH, Immaculada, 1981. «El monestir de Sant Celdoni i Ermenter de Cellers. Estudi històric-arqueològic», *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 2: 171-211.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992b. «Sant Andreu de Trespunts», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 67.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992. «Sant Andreu in Planezas», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 70.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992c. «Sant Climent de Codinet», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 67.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992d. «Sant Pere de Codinet», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 67.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992e. «Sant Esteve de Nargó», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, 6, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 60.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992e. «Santa Eulàlia de Nargó», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 60.
- CASES, Maria Lluïsa, 1992f. «Sant Pere de Castellbò», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 253.
- CASES, Maria Lluïsa, 1993. «Santa Maria d'Isona», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 72.
- CASES, Maria Lluïsa, 1993b. «Sant Vicenç d'Isona», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 72.
- CASES, Maria Lluïsa, 1993c. «Sant Andreu de Llordà», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 72.
- CASES, Maria Lluïsa, 1993d. «Santa Maria de Gramenet», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 73.
- CASES, Maria Lluïsa, 1993e. «Sant Pere de Biscarri», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 73.
- CASES, Maria Lluïsa, ADELL, Joan-Albert, 1992. «Santa Cecília d'Elins», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 237-242.
- CASES, Maria Lluïsa, ADELL, Joan-Albert, 1992b. «Sant Vicenç de Pinsent», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 201-202.
- CASES, Maria Lluïsa, ADELL, Joan-Albert, 1993. «Sant Sadurní del castell de Llordà», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 375-378.
- CASES, Maria Lluïsa, ADELL, Joan-Albert, 1993b. «Santa Maria de Covet», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 378-381.
- CASES, Maria Lluïsa, ANGLADA, Manuel, 1992. «Sant Miquel del Mas de Sant Miquel», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 112-113.
- CASES, Maria Lluïsa, ANGLADA, Miquel, 1992b. «Sant Pere de Somont», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 136.
- CASTILLÓN, Francisco, 1976. «Presencia benedictina en el valle del Cinca de Huesca», *Hispania Sacra*, 27: 115-150.
- CASTILLÓN, Francisco, 1978-1979. «El priorato de Santa María de Vilet y sus intentos independentistas del monasterio de Alaón», *Analecta Tarraconensia*, 51-52: 101-135.
- CASTILLÓN, Francisco, 1985. «Las salinas de Aguinaliu, Calasanz, Juseu y Peralta (Huesca)», *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 99: 69-90.
- CASTILLÓN, Francisco, 2015. «Documentos del monasterio de Santa María de Alaón y de sus prioratos de Santa María de Vilet y Chalamera», *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 110: 287-325.
- CAVERO, Pere, 2004. «L'administració menor local a Andorra: els Quarts I», *Anuari Socioeconòmic 2004*, Andorra la Vella, Banca Privada d'Andorra: 148-169.

- CAVERO, Pere, 2005. «L'administració menor local a Andorra: els Quarts II», *Anuari Socioeconòmic 2005*, Andorra la Vella, Banc Privada d'Andorra: 160-169.
- CERDÀ, Maria Rosa, 1973. *Orígenes y desarrollo del dominio del monasterio de San Sadurní de Tavérnoles en los siglos IX, X, XI*, Barcelona, Universitat de Barcelona. (Tesi de Llicenciatura).
- CERDÀ, Maria Rosa, 1983. «Génesis y desarrollo del dominio territorial del monasterio de Sant Sadurní de Tavernoles en los siglos IX, X y XI», *Actas del VII Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos*, Jaca, Instituto de Estudios Pirenaicos, Centro Superior de Investigaciones Científicas: 265-275.
- CHESÉ, Ramon, 2011. *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 volums, Barcelona (Col·lecció Diplomatari, 60), Fundació Noguera.
- CINGOLANI, Stephano, 2012. *Els annals de la família rivipullense i les genealogies de Pallars-Ribagorça València* (Font històriques valencianes, 54, Monuments d'Història d'Aragó, 3), Universitat de València.
- CODINA, Olivier, 2005. *De fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIè au XIXè siècle*, Perpinyà (Collection Études), Presses Universitaires de Perpignan, Fundació Julià Reig. És la publicació de la tesi de doctorat *De fer et de laine: économie et Société des vallées andorranes de 1575 à 1875*, 2002, Perpignan, Université de Perpignan,
- COLOMBÁS, García M., 2004. *El monacato primitivo*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos (BAC).
- COMBAS, Loís, 2002. *Diccionari General Occitan*, Edicions Cultura d'Òc. Consultable a la web: <http://www.ieo12.org/d7/diccionari>, (18/08/2022).
- COROMINES, Joan, 1980-1991. *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial Edicions.
- COROMINES, Joan, 1989-1997. *Onomasticon Cataloniae*, 10 vols., Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- CORRAL, José Luis, 1984. *Cartulario de Alaón (Huesca)*, Zaragoza (Textos Medievales, 65), Anubar.
- CORSÀ, Jesús, 2012. *El poblament rural andalusí a les Apsres, nord del districte/taifa de Lleida (finals del segle X-principis del segle XII)*, Lleida, Universitat de Lleida. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/83908>.
- COSTA, Domingo, 1959. *Memorias de la ciudad de Solsona y su Iglesia*, I i II, Barcelona (Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, serie II, volumen XXII), Editorial Balmes.
- COSTA, Ernest, 1987. *Viatges amb els pastors transhumants. Per les cabaneres de la Catalunya nord-occidental entre l'Espera i el Segre*, Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya.
- COSTA, Xavier, 2017. «Los monasterios nacidos a través de pactos en los condados catalanes del siglo IX. Reflexiones en torno a la pervivencia de un modelo fundacional visigodo en tiempos de la reforma carolingia», *Hortus Artium Medievalium*, 23: 328-335.
- COSTA, Xavier, 2019. *Paisatges monàstics. El monacat alt-medieval als comtats catalans (Segles IX-X)*, Barcelona, Universitat de Barcelona. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/668151>.
- CHANDLER, Cullen J., 2002. «Heresy and Empire: The Role of the Adoptionist Controversy in Charlemagne's Conquest of the Spanish March», *The International History Review*, 24, 3: 505-756.
- CREUS, Laia, 2013. *Arcavell. Un poble de muntanya i fronterer*, la Seu d'Urgell, Edicions Salòria.
- d'ABADAL, Ramon, 1926-1950. *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 2, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- d'ABADAL, Ramon, 1952. *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 2, 2a part), Institut d'Estudis Catalans.
- d'ABADAL, Ramon, 1955. *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 3, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- d'ABADAL, Ramon, 1955b. *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 3, 2a part), Institut d'Estudis Catalans.
- d'ABADAL, Ramon, 1955c. «Com creix i com neix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà», *Analecta Montserratensia*, 8: 125-337.
- d'ABADAL, Ramon, 1958. *Els primers comtes catalans*, Barcelona, Editorial Teide.
- d'ABADAL, Ramon, 1969. *Dels visigots als catalans. La Hispània visigòtica i la Catalunya Carolíngia*, 1, J. Sobrequés (ed.), Barcelona (Col·lecció estudis i documents, 13), Edicions 62.
- d'ABADAL, Ramon, 1969b. *Dels visigots als catalans. La formació de la Catalunya independent*, 2, J. Sobrequés (ed.), Barcelona (Col·lecció estudis i documents, 14), Edicions 62.
- d'ABADAL, Ramon, 1986. *El domini carolingi a Catalunya*. Barcelona (Catalunya Carolíngia, 1, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- d'ABADAL, Ramon, 1989. *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, Sabadell, AUSA.

- d'ABADAL, Ramon, 1999. «L'adopcionisme en els dominis carolingis» (extret del *Domini Carolingi de Catalunya*), *Feliu d'Urgell. Bases per al seu estudi*, J. Perarnau (ed.), Barcelona, Societat Cultural Urgel·litana, Facultat de Teologia de Catalunya: 87-170.
- de CASTELLET, Laura, 2014. «*Sybylla adversus haereses*: indicis de la presència de versos sibil·lins a la diòcesis d'Urgell a principis del segle IX», *Interpontes*, 3: 73-90.
- de CASTELLET, Laura, 2014b. *Pels camins de la sal. Arqueologia i paisatge i de les dinàmiques de poblament ininterromput a i des de Cardona, de l'antiguitat al feudalisme*, Cardona (treball inèdit).
- de CASTELLET, Laura, 2015. *Valorització patrimonial del centre històric de la Seu d'Urgell. Pati Palau i fortificacions Medievals*, la Seu d'Urgell, Ajuntament de la Seu d'Urgell. (Memòria).
- de CASTELLET, Laura, 2018. «La sal al Pirineu: com Cardona va fer canviar la Seu d'Urgell a l'edat Mitjana», *Ibix*, 10: 67-85.
- DEGET, 1908. «Un ouvrier de la réforme au XIe siècle, Amat de Oleron», *Revue des Questions Historiques*, 84: 46-55.
- DEHAISNES, C., 1871 (ed.). *Les annales de Saint-Bertin et de Saint-Vast. Suivies de fragments d'une chronique inédite. Publiées avec des annotations et les variantes des manuscrits, pour la Société de l'histoire de France*, Paris, Chez Madame Veuve Jules Renouard, libraire de la Société de l'Histoire de France.
- de FLUVIÀ, Armand, 1989. *Els primitius comtes i vescomtats de Catalunya*, Barcelona (Biblioteca Universitària, 11), Enciclopèdia Catalana.
- de la CRUZ, Pablo, 1987. *Formas económicas y sociales en el monacato visigodo*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- de la CRUZ, Pablo, 2011. «El eremitismo en la Hispania visigoda. Valero del Bierzo y su entorno», *El monacato espontáneo. Eremitas y eremitismo en el mundo medieval*, Aguilar del Campoo, Fundación Santa María la Real: 57-83
- DELCOR, Mathias, 1979. «L'Hospice et l'église de Sant Vicenç de Pinsent à la limite orientale du Comté de Cerdagne: XIIe siècle», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 10: 143-152.
- DIVJAK, J., 1981, *Consentius, Epistula 11, apud Augustinus, Epistulae*, Viena (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 88).
- de MARCA, Petrus, 1688. *Marca Hispanica sive limes hispanicus. Hoc est Geographica, et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, et circumjacentium populorum*, Parisiis, Franciscus Muguët, Regis et illustrissimi archiepiscopi Parisiensis typographum.
- de MONER, Joaquim, 1878. «Memoria sobre la villa Lloris», *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas: il·lustrades ab gravats y acompanyades d'índices analítics*, II, Barcelona, Imprenta de Jaime Jepús: 12-19.
- de SOTO, Pau, CARRERAS, Cèsar, 2006-2007. «Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana: alguns punts», *Revista d'arqueologia de Ponent*, 16-17: 177-191.
- DOMINGO, Dolors, 2016. *La privatització del patrimoni reial i el deute públic: La Terra del Marquesat (1330-1496)*, Lleida, Universitat de Lleida. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/398835>.
- DONAT, Lídia, LLUCH, Rosa, MALLORQUÍ, Elvis, SOLDEVILA, Xavier, TO, Lluís, 2001. «Usos i abusos del concepte mas. Els cas de la regió de Girona (segles XII-XIV)», *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*, M.T. Ferrer, J. Mutgé i M. Riu (eds.), Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals: 125-158.
- DUBLED, Henri, 1951. «Allodium dans les textes latins du moyen âge», *Le Moyen Âge*, 57: 241-246.
- DUBY, Georges, 1953. *La Société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris (Bibliothèque Générale de l'École pratique des Hautes-Études, 6e section), Colin.
- DÜMMLER, Ernst, 1895 (ed). *Epistolae Karolini Aevi, Tomus II*, Berolini (Monumenta Germaniae Historica, Epistolae, Epistolae, IV), Weidmannos.
- DURÁN, Antonio, 1962. *La Iglesia de Aragón durante los reinos dos de Sancho Ramírez y Pedro I (1062?-1104)*, Roma (Monografías, 6), Publicaciones del Instituto Español de Estudios Eclesiásticos en Roma.
- DURAN - PORTA, Joan, 2018. «Dos frontals d'altar i l'acta de consagració de Sant Serni de Tavèrnoles», *Anuario de estudios medievales*, 48, 2: 669-693.
- DURAND, Aline, 1998. *Les paysages médiévaux du Languedoc: Xe-XIIIe siècles*, Toulouse, Presses universitaires du Mirail.
- EJARQUE, Ana, 2009. *Génesis y configuración microregional de un paisaje cultural pirenaico de alta montaña durante el Holoceno: Estudio polínico y de otros indicadores paleoambientales en el valle del Madriu-Perafita-Claror (Andorra)*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/8640>.
- EJARQUE, Ana, MIRAS, Yannick, RIERA, Santiago, PALET, Josep Maria, ORENGO, Hèctor A, 2010. «Testing micro-regional variability in the Holocene shaping of high mountain cultural landscapes: a palaeoenvironmental case-study in te eastern Pyrenees», *Journal of archeological Science*, 37 (7): 1468-1479.

- ENRICH, Jordi, ENRICH, Joan, 1999. «El fenomen eremític a la Catalunya Central», *Temps de monestirs: els monestirs catalans entorn l'any mil*, M. Miquel, M. Sala (eds.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Pòrtic: 41-44.
- ENRICH, Jordi, ENRICH, Joan, SALES, Jordina, 2000. «Eremitoris rupestres alt-medievals a la Catalunya Central: una recerca sobre el cristianisme rural», *Actes del Primer Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Igualada, Associació Catalana de Recerca en Arqueologia Medieval: 260-281.
- ENRICH, Jordi, SALES, Jordina, 2015. «La comarca de l'Anoia entre l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana. Poblament, organització territorial i algunes qüestions pendents», *III Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Roda de Ter - Museu Arqueològic de l'Esquerda. 17 i 18 d'octubre del 2014*, Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura): 23-33.
- ERITJA, Xavier, 2002. «El poblament andalusí a la vall del Sió», *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida: 73-81.
- ESPUNYES, Josep, 2021. *Municipi de Peramola. Història i històries, del neolític a la roda*, la Seu d'Urgell, Salòria Edicions.
- ESTEBAN, Agustí, 2003 (ed.). *Los paisajes de parques nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC-1955 dC)*, Madrid, Ministerio de Medio Ambiente, Secretaría General de Medio Ambiente.
- EUBA, Itxaso, 2008. *Análisis antracológico de estructuras altimontanes en el valle de la Vansa-Sierra del Cadí (Alt Urgell) y en el vall del Madriu (Andorra): explotación de recursos forestales del Neolítico a época moderna*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/8620>.
- FARRÀS, Josep, VILLARÓ, Albert, 2000. «L'església de la Mare de Déu de la Trobada, campanyes d'excavació 1998-1999», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 217-222.
- FARRÀS, Josep. 2001. *La romanització de l'Alt Segre: un estudi toponímic*, la Seu d'Urgell. (Treball d'investigació per accedir a un programa de doctorat) inèdit.
- FELIU, Gaspar, 1996. «La pagesia catalana abans de la feudalització», *Anuario de Estudios Medievales*, 26: 19-41.
- FELIU, Gaspar, 1996b. «La moneda de Barcelona entre el 960 i el 1030», *Barcelona quaderns d'història*, 2: 103-115.
- FELIU, Gaspar, SALRACH, Josep Maria, 1999. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Berenguer I*, Barcelona (Col·lecció Diplomataris, núms. 18, 19, 20), Fundació Noguera.
- FELIU, Gaspar, SALRACH, Josep Maria, 2020. «Pròleg», *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 8, 1a part), Institut d'Estudis Catalans: 5-15.
- FERNÁNDEZ, Jaume, 2002. «Conquesta feudal, organització de la xarxa castral i establiment de les quadres», *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida: 83-93.
- FERNÁNDEZ, Jordi, VIGUÉ, Jordi, 1992. «Sant Romà dels Vilars», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 477-478.
- FÍGULS, Alfons, WELLER, Olivier, GRANDIA, Fidel, 2010. «La Vall Salina de Cardona: los orígenes de la minería de la sal gema y las transformaciones socioeconómicas en las comunidades del neolítico medio catalán», *Los yacimientos de Villálfila (Zamora) en el marco de las explotaciones salineras de la prehistoria Europea*, Valladolid (Documentos Páhis), Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo: 49-83.
- FITÉ, Francesc, 1994. «Vies i camins», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 79.
- FITÉ, Francesc, 1994b. «Conquesta i organització del territori», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 31-40.
- FITÉ, Francesc, ADELL, Joan-Albert. 1994 «Sant Miquel de Montmagastre», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 185-189.
- FITÉ, Francesc, BERTRAN, Prim, 1993. «Una explotació vitivinícola Altomedieval a Flix (La Noguera)», *Vinyes i vins: Mil anys d'història, Actes i comunicacions del III Col·loqui d'història agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer del 1990*, 2 vols., E. Giralt (coord.), Barcelona, Universitat de Barcelona Publicacions: 265-275.
- FITÉ, Francesc, GONZÁLEZ, Eduard, 2010. *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Lleida (Col·lecció el Comtat d'Urgell, 9), Edicions de la Universitat de Lleida.
- FOLCH, Cristian, GIBERT, Jordi, MARTÍ, Ramon, 2015. «Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica», *Estudis d'història agrària*, 27: 91-113.
- FONT, Josep Maria, 1969. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, 1, Madrid-Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- FONT, Josep Maria, 1986. «La restauració cristiana de Cardona i la seva carta de població (986)», *Cardener*, 3: 17-30.

- FORTÓ, Abel, CODINA, Olivier, 2010. «Poder, comunitats i territori. Una interpretació arqueològica de l'Andorra dels segles VI al XII», *Andorra. Un profund i llarg viatge. Catàleg de l'exposició*, Andorra la Vella, Govern d'Andorra: 119-146.
- FORTÓ, Abel, CODINA, Olivier, VIDAL, Àlex, PUJOL, Ferran, 2013-2014. *Memòria científica de la prospecció al fons de vall del Madriu-Perafita-Claror*, Andorra la Vella, Govern d'Andorra, Departament de Patrimoni Cultural, Àrea de Protecció del Patrimoni Immoble, Àmbit de Recerca Històrica.
- FORTÓ, Abel, MAESE, Xavier, VIDAL, Àlex. 2012. «Les necròpolis andorranes de l'hort de l'església (la Massana), del camp del Perot i del camp del Vermell (Sant Julià de Lòria)», *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Barcelona (Monografies d'Olèrdola 3.1): 221-235.
- FREEDMAN, Paul H., SABATÉ, Flocel, 2008. «Jaume Caresmar i les fonts històriques de l'Església Catalana», *Butlletí de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona*, 51: 14-38.
- GABRIEL, Manuel, ADELL, Joan-Albert, 1994. «Sant Pere de Ponts», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 409-418.
- GALERA, Andreu, 1996. «Els camins medievals en la Catalunya central entorn les *Stratae Kardonensia* i la *Via Salinaria*», *Dovella*, 53: 21-28.
- GALERA, Andrés, 1996b. «La extracción de sal gema en el nordeste peninsular: las salinas de Cardona durante la Edad Media (siglos X-XIII)», *Actas de las I jornadas sobre minería y tecnología en la Edad Media peninsular*, León, Fundación Hullera Vasco-Leonesa: 225-239.
- GALERA, Andreu, 1998. *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona (Col·lecció Diplomatari, 15), Fundació Noguera.
- GALERA, Andreu, 2007. «Sal, ganadería, cañadas, trashumancia, salazones y economía de montaña en el caso de la villa ducal de Cardona (Barcelona), La Cataluña central i los Pirineos. Siglos XII-XVII», *Las salinas y la sal interior en la historia: economía, medio ambiente y Sociedad*, I, N. Morère (ed.), Madrid, Universidad Rey Juan Carlos: 561-590.
- GALERA, Andreu, 2013-2014. «L'areny de la sal: una aproximació a les salines de Cardona des dels mercats ultrapirineus (segles XII-XVIII)», *Études Roussillonnaises, revue d'histoire et d'archéologie méditerranéennes, Savoirs des campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence XIIIe-XVIIIe siècles*, XXVI: 169-192.
- GALERA, Andreu, 2020. «La cambra del monestir de Sant Pere de Casserres i els seus drets sobre les rendes de l'areny de la sal de Cardona (1380-1433)», *Ausa*, XXIX, 186: 593-918.
- GARCÉS, Ignasi, CAU, Miquel Àngel, REYES, Teresa, BELMONTE, Cristina, BERMÚDEZ, Xavier, MAS, Catalina, 2019. «Chronica aesonensis 1. Recerques arqueològiques efectuades a Isona durant 2019», *Memòria del Centre d'Estudis d'Isona i Conca Dellà 2019*: 11-19.
- GARCÉS, Ignasi, CAU, Miquel Àngel, REYES, Teresa, BELMONTE, Cristina, BERMÚDEZ, Xavier, MAS, Catalina, 2020. «Chronica aesonensis 2. Recerques arqueològiques efectuades a Isona durant 2020. *Memòria del Centre d'Estudis d'Isona i Conca Dellà 2020*: 9-18.
- GARCÍA, Arcadi, 1974. «La noció d'orde en el monaquisme català antic (s. IX-XIII)», *II Col·loqui d'Història del monaquisme català, Sant Joan de les Abadesses 1970*, II, Poblet, Abadia de Poblet: 25-55.
- GARCÍA, Luís, 1974b. *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- GARÍ, Blanca, SOLER, Maria, SANCHO, Marta, NIETO, Delfi, ROSILLO, Araceli, 2014. «Claustra. Propuesta metodològica para el estudio territorial del monacato femenino», *Anuario de Estudios Medievales*, 44 (1): 21-50.
- GARÍ, Marina, MASDÉU, Raimon, URBINA, Manuela, 1992. «Jaume Caresmar. L'home i la seva obra», *Manuscrits*, 10: 331-374.
- GASCÓN, Carles, 2015. *La catedral saquejada. El comte de Foix i la invasió del bisbat d'Urgell a la fi del segle XII*, la Seu d'Urgell, Edicions Salòria.
- GASCÓN, Carles, 2015b. «Estamariu als segles XI i XII: el desplegament del domini vescomtal», *Sant Vicenç d'Estamariu. Tresor retrobat*, Estamariu, Fundació Privada de Sant Vicenç d'Estamariu: 19-23.
- GASCÓN, Carles, 2015-2018. «El bisbe Just i els orígens de la Diòcesi d'Urgell», *Urgellia*, 19: 411-437.
- GASCÓN, Carles, 2019. «El bisbat d'Urgell, segles VI-VII: ens els orígens d'una diòcesi pirinenca», *III Congrés internacional d'Història dels Pirineus. Actes i comunicacions*, Sant Julià de Lòria, Institut d'Estudis Andorrans: 295-310.
- GASCÓN, Carles, 2019b. «Dels Daconides als Montferrer. Història d'un llinatge intervingut per l'Església d'Urgell (segles X-XII)», *Estudis sobre els orígens de la noblesa medieval al nord-est peninsular (segles X-XII)*, A. Blasco, O. Vergés (eds.), la Seu d'Urgell - Encamp, Anem Editors: 17-52.
- GASSIOT, Ermengol, GARCÍA, David, 2014. «Històries d'ovelles i pastures. Arqueologia dels darrers segles de ramaderia a l'alta muntanya», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 78: 452-470.
- GASSIOT, Ermengol, PÉLACHS, Albert, 2017. «La ocupación ganadera de los Pirineos occidentales de Catalunya en época romana e inicios de la Edad Media», *Treballs d'Arqueologia*, 21: 287-306.
- GAVÍN, Josep Maria. *Inventari d'esglésies. Alt Urgell-Andorra*, Valldoreix, Arxiu Gavín.

- GIBERT, Jordi, 2011. *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/79098>.
- GIL, Josep, 2004. «Aproximació a l'Adopcionisme de Feliu d'Urgell», *Revista Catalana de Teologia*, 29(2): 335-395.
- GIMENO, Manel, 2018. *Indrets d'una guerra. Cronologia del front del Pallars. Abril del 1938 - Febrer del 1939*, Barcelona, Bresca Editorial.
- GIRALT, Josep, 1994. «L'ocupació andalusina», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 24-28.
- GRAT, Félix, de FONT-RÉAULX, Jacques, TESSIER, Georges, BAUTIER, Robert-Henri, 1978. *Recueil des actes de Louis II le Bègue, Louis III et Carloman II, rois de France (877-884)*, Paris, Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck.
- GUASCH, David, «Premses i vi al Pirineus (segles IX-X)», *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, M.T. Ferrer, J. Mutgé, M. Riu (eds.), Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals: 87-101.
- GUÀRDIA, Carlos, 2015. *Sal, exèrcits i altres passavolants. Estudi del camí Cardoner a la cara nord de la Serra del Cadí (Alt Urgell - Cerdanya)*, la Seu d'Urgell, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell. (Memòria).
- GUÀRDIA, Jordi, 2018. *El fórum romà de Iulia Libica i l'arqueologia urbana de Llúvia (Cerdanya)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/482144>.
- GUERRERO, Antonio, 1971. «Sant Pere de Grau d'Escales en el valle de Lord», *Ilerda*, 21: 27-58.
- GUILLAMET, Jordi, 1993. «Conreu i producció de vi a Andorra a l'Edat Mitjana», *Vinyes i vins: Mil anys d'història, Actes i comunicacions del III Col·loqui d'història agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer del 1990*, 2 vols., E. Giralt (coord.), Barcelona, Universitat de Barcelona Publicacions: 277-279.
- GUILLAMET, Jordi, 1992. «El poblament», *Andorra Romànica*, Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni, 1), Conselleria d'Educació, Cultura, Joventut i Esports d'Andorra Govern.
- GUIXÉ, Jordi, 1999. *Sant Pere de Graudescales. Un monestir alt medieval*. Navès. Solsonès, Navès, Ajuntament de Navès.
- HURTADO, Víctor, 2014. *Atles manual d'història de Catalunya. Del Paleolític a la unió amb Aragó*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- JUNYENT, Eduard, 1992. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i el bisbe Oliba*, A. Mundó (ed.), Barcelona (Memòries de la secció Histórico-Arqueològica, 44), Institut d'Estudis Catalans.
- JUNYENT, Francesc, 1976. *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses, Junta del Monestir de Sant Joan de les Abadesses.
- JUNYENT, Francesc, MAZCUÑAN, Alexandre, 1984. «Sant Joan de Bergús», *Catalunya Romànica, El Bages*, XI: 173-174.
- JUST, Cassià, 1996. *Regla de Sant Benet. Amb pròleg i glosses per a una relectura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- KEHR, Paul Fridolin, 1926. *Papsturkunden in Spanien: Vorarbeiten zur Hispania Pontificia*, 1, Katalanien, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- KEHR, Paul Fridolin, 1928. «El papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó», *Estudis Universitaris Catalans*, 13: 289-323.
- KIRCHNER, Helena, OLIVER Jaume, VELA, Susanna, 2002. *Aigua prohibida. Arqueologia hidràulica del feudalisme a la Cerdanya. El canal reial de Puigcerdà*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona - Servei de Publicacions, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana.
- KRÜGER, Fritz, 1997. *Manufacturas caseras, indumentaria, industrias*, Tremp (Los Altos Pirineos, IV), Diputación General de Aragón, Departamento de Educación y Cultura, Diputación de Huesca, Garsineu Edicions.
- LACARRA, José María, 1945. «Textos navarros del Códice de Roda», *Estudios de la Edad Media de Aragón*, 1: 194-283.
- LINAGE, Antonio, 1999. «La implantació de la regla benedictina als comtats catalans», *Temps de monestirs: els monestirs catalans entorn l'any mil*, M. Miquel, M. Sala (eds.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Pòrtic: 44-60.
- LLORENS, Antoni, 1992-1993. «Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona», *Urgellia*, 11: 301-486.
- LLOVERA, Xavier, 1992. «Necròpoli de l'Antuix (o de Sant Jaume d'Engordany)», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 476-477.
- MAGNOU-NORTIER, Elisabeth, MAGNOU, Anne-Marie, 1996. *Recueil de chartes de l'abbaye de la Grasse*, 1, 779-1119, Paris (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et Philologie, série in-80, vol. 24), Comité de travaux historiques et scientifiques (CTHS).

- MAASSEN, Friederich, 1893 (ed.). *Concilia aevi merovingici*, I, Hannoverae (Monumenta Germaniae Historica, Concilia), Impensis Bibliopolii Hahniani.
- MARQUÈS, Benigne, 2002-2005. «Els documents de Santa Cecília d'Elins (881-1198)», *Urgellia*, 15: 9-163.
- MARQUÈS, Benigne, 2006-2007. «Els documents de Santa Cecília d'Elins XIII-XV», *Urgellia*, 16: 7-169.
- MARQUÈS, Benigne, 2011. «La sol·licitud dels bisbes d'Urgell per a les vies de comunicació», *El Pirineu 1.000 anys després: visions de futur, 7es Trobades Culturals Pirinenques*, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències: 63-67.
- MARQUÈS, Benigne, 2012. «Els documents del fons Caboet-Castellbò (1237-1389)», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 9: 9-52.
- MARQUÈS, Josep Maria, 2014. «La Reforma Gregoriana a Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 14: 585-602.
- MARQUÈS, Josep Maria, ORDEIG, Ramon, 2015-2018. «Diplomatari de Santa Maria d'Organyà (1091-1150)», *Urgellia*, 19: 23-219.
- MARSICANUS, L., 1668. *Chronica sacri monasterii Casinensis*, Paris, Ludovici Billaine.
- MARTÍ, Eusebio, 1916. *Estadística de las vías pecuarias de la provincia de Lérida*, Lleida, Consejo Provincial de Fomento. Edició en facsímil: 2006, Tremp, Garsineu Edicions.
- MARTÍ, Ramon, 1988, «Les *insulae* medievals catalanes», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'estudis històrics*, 44: 111-123.
- MARTÍ, Ramon, 1997. «L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric», *La vida medieval als dos vessants del Pirineu, Actes del 4t Curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra, Govern d'Andorra: 28-60.
- MARTÍ, Ramon, 2006. «Del fundus a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval», *Villa 1. Desde la Tarraconense hasta la Marca Superior de al-Andalus (ss. IV-XI)*, Toulouse (Collection Méridiennes), Presses Universitaires du Midi: 145-165.
- MARTÍ, Ramon, 2011. «Los territorios catalanes en la encrucijada del 711», 711. *Arqueología e historia entre dos mundos*, Alcalá de Henares (Zona arqueológica, 15, vol. 2), Museo Arqueológico Regional: 11-26.
- MARTÍ, Ramon, COLOMER, Jordi, 2011, «Monasteriola: petits monestirs d'antiga fundació», *IV Jornades d'Història i Arqueologia del Maresme*, Mataró, Grup d'Història del Casal: 84-96.
- MARTÍ, Ramon, VILADRICH, Mercè, 2018. «Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)», *Treballs d'arqueologia*, 22: 51-81.
- MARTÍNEZ, Artemio Manuel, 2006. «La realidad material de los monasterios y cenobios rupestres hispanos (siglos V-X)», *Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media*, Aguilar del Campoo, Fundación Santa María la Real: 61-89.
- MARTZLUFF, Michel, MAS, Sergi, 1992. *Premses i vinyes d'Andorra*, Andorra la Vella, Institut d'Estudis Andorrans, Centre de Perpinyà.
- MATA-PERELLÓ, Josep Maria, RESTREPO, Catalina, MONTANÉ, Pau, ALET, Andreu, 2011. «La restauración del *salí de Cambrils*. Su papel en la ruta de la sal y en el parque geológico y minero del Solsonès-Alt Urgell (Pirineos, Catalunya)», *Libro de actas del I Congreso internacional sobre patrimonio geominero, geología y minería ambiental de Bolivia y los Andes*, Potosí, Patrimonio geominero, geología ambiental de Bolivia: 259-270.
- MATEU, Josefina, MATEU, Maria Dolors, 1980, *Colecció paleogràfica de la Corona de Aragó (siglos IX-XVIII)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MEDINA, Josep, GONZÁLEZ, Joan-Ramon, 2019. «Primera intervenció arqueològica al castell de Castellbò», *III Congrés internacional d'Història dels Pirineus. Actes i comunicacions*, Sant Julià de Lòria, Institut d'Estudis Andorrans: 405-420.
- MENCHON, Joan, 2015. «La torre de Vallferosa (Torà, Segarra): cronologia i construcció», *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, Barcelona, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya: 264-294.
- MENCHON, Joan, 2019. «Fortificaciones catalanas del fin de milenio en crisis. Las torres de Santa Perpètua de Gaià (VII-VIII) y Vallferosa (VIII-IX)», *Anejos de Nallos: Estudios interdisciplinarios de arqueología, 1300 Aniversario del origen del Reino de Asturias Congreso internacional. Del fin de la Antigüedad Tardía a la Alta Edad Media en la península ibérica (650-900)*, 5: 409-427.
- MERCADAL, Oriol, «Patrimoni i Història medieval, municipi a municipi», *Patrimoni de la Cerdanya i el Capcir*, O. Mercadal (coord.), E. Giménez (fot.), Barcelona (Col·lecció Camí Ral, 39), Rafael Dalmau Editor.
- MIRALLES, Ferran, 2005. *Mil anys pels camins de l'herba. El llegat d'un món que s'acaba*, El Papiol (Col·lecció Patrimoni per descobrir), Editorial Efadós.
- MIRAS, Yannick, EJARQUE, Ana, RIERA, Santiago, PALET, Josep Maria, ORENGO, Hector, EUBA, Itxaso, 2007. «Dynamique holocène de la végétation et occupation des Pyrénées andorranes depuis le Néolithique ancien, d'après l'analyse pollinique de la tourbière de Bosc dels Estanyons (2.180 m, Vall del Madriu, Andorre)», *Comptes Rendues Palevol*, vol 6, 4: 291-300.

- MIRAS, Yannick, EJARQUE, Ana, RIERA, Santiago, ORENGO, Hector A., PALET, Josep Maria, 2015. «Andorran high Pyrenees (Perafita Valley, Andorra): Serra Mitjana fen», *Grana*, vol. 54, 4: 313-316.
- MIRET, Joaquim, 1900. *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó con datos inéditos de los condes de Urgell y de los vizcondes de Ager*, Barcelona, imprenta J. Puigventós.
- MIRET, Joaquim, 1916. «Els noms personals y geogràfics de la enconrada d'Organyà en els segles Xè i Xlè», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol 8, núm. 64: 522-546.
- MIRÓ, Climent, 2012. «Primeres passes del monestir de Santa Cecília d'Elins. Els monjos benedictins», Barcelona, Universitat de Barcelona. (Treball de fi de màster).
- MIRÓ, Climent, 2014. «El monestir de Santa Cecília d'Elins durant el segle XIV: la decadència i el seu trasllat a la vila de Castellbò», *Interpontes*, 3: 157-179.
- MIRÓ, Climent, 2014b. «Els monestirs com a part de l'estratègia dels comtes d'Urgell en el control del territori. El cas de Santa Cecília d'Elins (881-1085)», *Ibix*, 8: 349-360.
- MIRÓ, Climent, 2016. «L'adopcionisme, una excusa de domini polític i cultural dels carolingis sobre Septimània i la Marca Hispànica. El cas d'Urgell (788-798)», *Ibix*, 9: 67-82.
- MIRÓ, Climent, 2017. «Cebrià Baraut. Fill i treball d'una terra: Aproximació mínima a l'obra i vida d'un monjo de Cabó», *Ex-Libris Casa Bauró*, 20: 13-16.
- MIRÓ, Climent, 2018. «Els senyors de Taús. Estratègia territorial i familiar (s. XI-XII)», *Interpontes*, 5: 113-156.
- MIRÓ, Climent, 2019. «Evolució de Sant Vicenç dels Torrents. Un petit monestir esdevingut parròquia (s. X-XX)», *Summa*, 14: 1-19.
- MIRÓ, Climent, 2019b. «El mas de Tolse. Evolució d'un domini senyorial (s.X-XIX)», *Papers de recerca històrica*, 9: 39-54.
- MIRÓ, Climent, 2019-2020. «El xoc cultural del món carolingi amb el visigot: el cas d'Urgell», *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 30-31: 517-527.
- MIRÓ, Climent, 2021. «De la Cerdanya carolíngia a la Cerdanya comtal (c. 785-870)», *Història de la Cerdanya*, Girona (Col·lecció «Història de les comarques gironines», 7), Diputació de Girona.
- MOMMSEN, Theodor, 1894 (ed). *Chronica minora. Saec. IV, V, VI, VII, II*, Berolini (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Auctores Antiquissimi, XI), Weidmannos.
- MONGE, Laila, 2014. «El Estandarte y el frontal de sant Ot: ¿El ajuar del santo obispo de la catedral de la Seu d'Urgell?», *Anales de Historia del Arte*, vol. 24: 9-24.
- MORENO, Francisco José, 2011. «Los escenarios arquitectónicos del eremitismo hispano. Límites para su estudio», *El monacato espontáneo. Eremitas y eremitismo en el mundo medieval*, Aguilar del Campoo, Fundación Santa María la Real: 86-118.
- MOREAU, Jacques, 1954 (ed). *Lactantius, De mortibus persecutorum*, París (Sources chrétiennes, 39), Editions du Cerf.
- MOYA, Anna, 2017. *Ascetisme i monacat tardoantic a la Tarraconense (ss. IV-VII). Una aproximació sociocultural i arqueològica*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/662733>.
- NICOLAU, Lluís, 1910. «Fèlix, bisbe d'Urgell (Segle VIII)», *L'Avenç*: 5-61.
- NICOLAU, Lluís, 1932. «Le cadre historique et social», *La Catalogne à l'époque romane*, Paris, Libraire Ernest Leroux: 1-20.
- NOGUÉS, Josep, 1973. *Història del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles*, Barcelona, Gràfiques Diamant.
- NOGUÉS, Josep Maria, 2011. *Els benedictins a Tavèrnoles - Anserall*, Lleida, Pagès Editors.
- OBIOLS, Lluís, 2009. «El Camí Cardoner i el Camí Ramader, camins històrics de llarg recorregut a la cara nord del Cadí», *Ker. Revista del Grup de Recerca de Cerdanya*, 2: 30-34.
- OBIOLS, Lluís, 2016. «Camins i ponts, sants i diables. El pas del congost de Tresponts», *Interpontes*, 4, 129-179.
- OBIOLS, Lluís, 2017. «'Ponts romànics' que no ho són a l'Alt Urgell», *Art i història al Pirineu, 13es Trobades Culturals Pirinenques*, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències: 119-129.
- OBIOLS, Lluís, 2020. «L'expansió del regadiu al Pirineu. El canal de l'Olla i Segalers, a Alàs i la Seu d'Urgell (1817-1818)», *Estudis d'història agrària*, 32: 115-137.
- OBIOLS, Lluís, MATA-PERELLÓ, Josep Maria, RESTREPO, Catalina, PASQUES, Jordi, 2008. «Las rutas de la Sal. El Camí Cardoner, vía de distribución de la sal de las minas de Cardona hacia el sur de Francia», *Rutas minerales en Iberoamérica*, P. Carrion (ed.), Guayaquil (Ecuador), Rutas Minerales y Sostenibilidad (RUMYS), Programa Ciencia y Tecnología (CYTED), Offnort SA: 77-83.
- OBIOLS, Lluís, GUÀRDIA, Carlos, 2016. «El camí cardoner del Cadí. La sal de Cardona cap al Pirineu», *Natura i Cultura al Pirineu. 12es Trobades Culturals Pirinenques*, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències: 73-76.
- OLESTI, Oriol, 2003. «La Cerdanya en època antiga: romanització del territori i actuació cadastral», *Estudios de la Antigüedad*, 6-7: 133-154.

- OLESTI, Oriol, GUÀRDIA, Jordi, MERCADAL, Oriol, 2014. «El fin del sueño urbano en «Iulia Livica» (Llívia, Cerdanya)», *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C.: evolución urbanística y contextos materiales*, S.F. Ramallo, A. Quevedo (coords.), Murcia, Universidad de Murcia: 61-88.
- OLIVER, Jaume, 2003. «Los paisajes del feudalismo», *Los paisajes de los parques nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC - 1955 dC)*, A. Esteban (coord.), Madrid, Parques Nacionales, Ministerio de Medio Ambiente, Gobierno de España: 143-266.
- OLIVER, Jaume, 2020. «Le seigneurs du sel: Les salines de Morrers (Xe-XIIIe siècles) (Pallars Sobirà, Pyrénées Catalanes)», *L'or blanc: de la métaphore des sens a la réalité environnementale et économique, supplément n° 15 au cahier de l'Aser*, le Val, Éditions Aser: 123-133.
- ORDEIG, Ramon, 1993-1994. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Segles IX-X, 1, part 1, Vic, Estudis Històrics.
- ORDEIG, Ramon, 1996. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Segle XI, 2, part 1, Vic, Estudis Històrics.
- ORDEIG, Ramon, 1999. *Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 4, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- ORDEIG, Ramon, 2001. «Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pelós i a la seva obra repobladora (vers 871-897)», *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 22: 89-119.
- ORDEIG, Ramon, 2012. «Dades sobre el clergat urgellès que introduí la litúrgia catalanonarbonesa al Bisbat de Palència en el segle XI», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 20: 261-285.
- ORDEIG, Ramon, 2015. *Diplomatari del monestir de Ripoll (segles IX-X)*, Vic (Estudis Històrics, 8), Estudis Històrics.
- ORDEIG, Ramon, 2016. *Diplomatari del monestir de Ripoll (segle XI)*, Vic (Estudis Històrics, 9), Estudis Històrics.
- ORDEIG, Ramon, 2020. *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 8, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- ORDEIG, Ramon, 2020b. *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 8, 2a part), Institut d'Estudis Catalans.
- ORENGO, Héctor A., 2010. *Arqueologia de un paisaje cultural pirenaico de alta montaña. Dinámicas de ocupación del valle del Madriu-Perafita-Claror (Andorra)*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili-Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Tesi de doctorat).
- ORENGO, Héctor A., PALET, Josep Maria, EJARQUE, Ana, MIRAS, Yannick, 2015. «Pitch production during the Roman period: an intensive mountain industry for a globalised economy?», *Antiquity*, 87: 802-814.
- ORLANDIS, José, 1956. «Los monasterios familiares en España durante la Alta Edad Media», *Anuario de historia del derecho español*, 26: 5-46.
- PADILLA, José Ignacio, 1980. «Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Grau d'Escales», *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 1: 197-224.
- PADRÓ, Josep, 1976. «Aportacions al coneixement de la via romana de Iulia Livia a Ilerda, *Cypsela*, 1: 141-144.
- PADRÓ, Josep, 1984. «Les vies de comunicació romanes al Pirineu català», *5è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans: 61-87.
- PALET, Josep Maria, 2008. *Memòria final de les intervencions arqueològiques al jaciment del Goleró (la Vansa i Fórnols, Alt Urgell)*. *Campanyes de 2005, 2006 i 2007*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Memòria).
- PALET, Josep Maria, EJARQUE, Ana, MIRAS, Yannick, EUBA, Itxaso, ORENGO, Héctor, 2007. «Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí - Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): Estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs», *Tribuna d'Arqueologia 2006*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació: 229-253.
- PALET, Josep Maria, RIERA, Santiago, MIRAS, Yannick, EJARQUE, Ana, EUBA, Itxaso, 2006. «Estudi i revalorització dels paisatges culturals d'alta muntanya: els projectes Vall del Madriu (Andorra) i la Vansa-Serra del Cadí (Alt Urgell)», *Ibix*, 4: 99-107.
- PALET, Josep Maria, ORENGO, Héctor A., 2004-2009. *Estudi i revalorització dels paisatges culturals d'alta muntanya pirinenca: la vall del Madriu (Andorra)*, *Patrimoni de la Humanitat de la Unesco*. (Memòria final de projecte).
- PANCORBO, Ainhoa, 2019. «Resultats preliminars de la intervenció arqueològica duta a terme al camp de futbol de Cardona (2015-2016): el jaciment del camp de la Sal», *IV Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central, Solsona - Museu Diocesà, 14 i 15 d'octubre de 2016*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura: 192-201.
- PARRAMÓN, Antonio María, 1972. «Santa María de Meyá», *Ilerda*, 33: 53-86.
- PASQUES, Jordi, 2010. «El camí Cardoner o camí de la Sal: una via de comunicació antiga entre Cardona i el Pirineu», *Recull de conferències 2008. 2225 anys des dels Andosins*, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències: 63-67.
- PÈLACHS, Albert, 2004. *Deu mil anys de geohistòria ambiental al Pirineu central català. Aplicació de tècniques paleogeogràfiques per a l'estudi del territori i el paisatge a la Coma de Burb i a la Vallerrera*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/4958>.

- PERARNAU, Josep, 1999 (ed). «Fragments textuais de Feliu d'Urgell», *Feliu d'Urgell. Bases per al seu estudi*, Barcelona, Societat Cultural Urgel·litana i Facultat de Teologia de Catalunya: 14-45.
- PERARNAU, Josep, 2000 (ed). *Jornades internacionals sobre el bisbe Feliu d'Urgell. Crònica i estudis*. Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel·litana.
- PÉREZ DE URBEL, Justo, 1926. «Origen de los himnos mozárabes», *Butlletín Hispanique*, 28, 113-139.
- PÉREZ DE URBEL, Justo, 1950. *Sancho el Mayor de Navarra*, Madrid, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana.
- PÉREZ, Arturo, JUNYENT, Emili, 2003. *Història de Lleida: L'Antiguitat, d'Illirta a Ilerda*, volum I, Lleida, Pagès Editor.
- PLADEVALL, Antoni, 1968. *Els monestirs catalans*, Barcelona, Destino.
- PLADEVALL, Antoni, 1985 (ed). *Catalunya Romànica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- PLADEVALL, Antoni, ADELL, Joan-Albert, 1987. «Sant Celoni (o Celdoni) i Sant Ermenter de Cellers», *Catalunya Romànica, El Solsonès i la Vall d'Aran*, XIII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 142-146.
- PLADEVALL, Antoni, ADELL, Joan-Albert, BOLÒS, Jordi, 1987. «Sant Pere de Graudescales», *Catalunya Romànica, El Solsonès i la Vall d'Aran*, XIII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 177-186.
- PLANAS, Xavier, GASCÓN, Carles, LOPEZ-MUGARTZA, Juan Karlos, BELASKO, Mikel, 2018. *Anàlisi fisiogràfica de topònims andorrans d'arrel preromana. Una visió propera i tècnica del territori a través dels noms de lloc*, Andorra, Govern d'Andorra.
- POCH, Josep, 1975. «Castell i vila de Calassanç», *Catalaunia. Escola Pia de Catalunya*, 168 (sense numeració de les pàgines).
- POCH, José, 1977. «Lugares calasancios en el condado de Urgell. (Siglos XI-XIII)», *Archivium Scholarum Piarum*, 2: 215-260.
- PONS, Jordi, 1986. «Aportacions al coneixement d'una comarca de l'alta conca del Segre en temps romans: l'Alt Urgell», *Empuries: revista del món clàssic i antiguitat tardana*, 48: 218-225.
- PONS, Jordi, 1992. «La xarxa viària», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgel i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 25-26.
- PONS, Josep Maria, 1989. «Les cases aloeres i les quadres. El cas de la quadra de Campins», *Recull d'estudis d'història jurídica catalana, volum 3*, Barcelona (Col·lecció textos i documents, 22), Fundació Noguera: 99-115.
- PONS-SOROLLA, Francisco, 1971. «Proyecto de restauración de la cabecera y crucero de la Iglesia de Sant Sadurní de Tabernoles, en Anserall (Lérida)», *Ilerda*, 32: 49-57.
- PONSICH, Pere, 2006. *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 6, 2a part), Institut d'Estudis Catalans.
- PUIG, Ignasi. 1991. *El Monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, Barcelona (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLII), Institut d'Estudis Catalans, 2 vols.
- PUIG, Ferran, AGRAZ, Julio, BEÀ, Pepa, GARCÍA, Joan E., MACÍAS, Josep M., MIRALLES, Anna M., MONLEÓN, Anna, PAYÀ, Xavier, PUGÈS, Montserrat, REYES, Teresa, 1990. «Aeso: Noves dades sobre la romanització al Pallars Jussà. Actuació arqueològica a Isona: 1987-1988», *La romanització del Pirineu. Homenatge al professor doctor Miquel Taradell Mateu, 8è Col·loqui d'arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans: 111-118.
- PUIGFERRAT, Carles, BENET, Albert, 1994. «Castell de Montmagastre», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 184-185.
- PUIGFERRAT, Carles, BOLÒS, Jordi, GABRIEL, Manuel, 1994. «Castell de Ponts», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 409-411.
- PUIGFERRAT, Carles, BOLÒS, Jordi, ROCA, Ventura, 1994. «Castell i vilatge de Salinoves», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 289-290.
- PUJAL, Albert, 2015. *Històries de les pastures d'hivern. De les planes d'Urgell a les campanyes de França*, Lleida, Pagès Editors.
- PUJOL, Pere, 1918-1919. «Bibliografia tretze d'alguns inventaris de l'arxiu de la catedral d'Urgell», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 5: 215-220. Publicat a PUJOL, Pere, 1984. «Bibliografia tretze d'alguns inventaris de l'arxiu de la catedral d'Urgell», *Obra Completa*, J. Riera (ed.), Andorra la Vella: Editorial Andorra: 163-169.
- PUJOL, Pere, 1935. «Els comtes primitius d'Urgellet», *El Cadí*, VI, 105, 111 i 112.
- PUJOL, Pere, 1929. «La comarca de l'Urgellet», *Album Meravella*, 2, Barcelona: 201-210. Publicat a PUJOL, Pere, 1984. «La comarca de l'Urgellet», *Obra Completa*, J. Riera (ed.), Andorra la Vella: Editorial Andorra: 441-461.
- RAFART, Claustre, BENET, Albert, 1987. «Sant Pere de Ventolrà», *Catalunya Romànica, El Solsonès Vall d'Aran*, XIII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 192-193.
- RENDU, Christine, 1987. «Quelques jalons pour une histoire des fôrets en Cerdagne: le massif d'Osseja entre 1030 et 1430», *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpignan, Le Pubicateur: 245-251.

- RENDU, Christine, 2001. «L'estivada i la gestió del pasturatge de les muntanyes a la Cerdanya medieval», *L'Avenç*, 259: 51-53.
- RENDU, Christine, 2003. *La Montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*, Canet, Trabucaire. És la publicació de la tesi de doctorat *La Montagne d'Enveig: Une estive pyrénéenne dans la longue durée*, 2000, Paris, École des hautes études en sciences sociales (EHESS).
- REYES, Teresa, GONZÁLEZ, Ricardo, GARCÍA, Joan E., 1998. «Estudi de l'Ager Aesonensis (Isona i Conca Della, Pallars Jussà)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8: 39-59.
- RIERA, Antoni, 2004. «La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XI)», *Estudis d'història agrària*, 17: 751-764.
- RIERA, Antoni, 2007. «El valor dels erms: La gestió de les pastures a Catalunya (Segles XI-XIII)», *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'edat Mitjana*, F. Sabaté (coord.), Lleida, (Curs d'Estiu del Comtat d'Urgell, 11), Pagès Editors: 221-251.
- RIERA, Joan, 1984 (ed). *Pere Pujol i Tubau. Arxiver de la catedral d'Urgell. Obra Completa*, Andorra la Vella, Editorial Andorra.
- RIERA, Santiago, WANSARD, G. JULIÀ, Ramon, 2004. «2000-year environmental history of a karstic lake in Mediterranean Pre-Pyrenees: the Estanya lakes (Spain)», *Catena*, 55: 293-324.
- RIERA, Santiago, 2005. «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia», *Cota Zero*, 20: 99-107.
- RIBERA, Marcel, 2002. «Sant Andreu de Trespunts», *Celso informació*, 256: 36.
- RIU, Eduard, 1981. «Rocs i sants: dades sobre la cristianització?», *Acta historica et archaeologica Medievalia*: 157-170.
- RIU, Eduard, 1991. «Temples i espai feudal des de l'arqueologia», *Quaderns científics i tècnics*, 3, Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona: 265-272.
- RIU, Manuel, 1961. *Las comunidades religiosas del antiguo Obispado de Urgel*, Barcelona, Universitat de Barcelona. (Tesi de doctorat).
- RIU, Manuel, 1964. «El monestir de Sant Cristòfol de Salinoves», *Analectia Montserratensia*, 10: 177-189.
- RIU, Manuel, 1967. «Esquema metodològic per a l'estudi d'un monestir», *I Col·loqui d'història del monaquisme català*, 1, Santes Creus, Publicacions de l'Arxiu bibliogràfic de Santes Creus: 309-323.
- RIU, Manuel, 1971. «Campaña de excavaciones en el ámbito del antiguo monasterio de Sant Llorenç Morunys (Lérida)», *Noticario arqueológico Hispánico*, 16: 455-513.
- RIU, Manuel, 1972. «Aspectes metodològics de la història monàstica», *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, 1, Poblet, Abadía de Poblet: 27-50.
- RIU, Manuel, 1975. «Sant Sebastià del Sull. La història. L'arquitectura», *Les esglésies romàniques catalanes de planta circular i triangular*, J. Vigué (ed.), Barcelona (Col·lecció Art Romànic, 3), Artstudi edicions: 262-282.
- RIU, Manuel, 1977. «El monasterio de Santa María de Alaón», *Estudios Medievales*, 1, Zaragoza: 63-85.
- RIU, Manuel, 1977b. «El monasterio de Santa María de Labaix o Lavaix», *Homenaje a fray Justo Pérez de Urbel*, 2, Abadía de Silos, Abadía de Silos: 455-482.
- RIU, Manuel, 1979. «La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern», *Urgellia*, 2: 211-256.
- RIU, Manuel, 1981. «Diplomatari del monestir de Sant Llorenç de Morunys», *Urgellia*, 4: 187-259.
- RIU, Manuel, 1981b. «Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba», *Quaderns d'Estudis Medievals*, any II, volum I, 6, Barcelona, Artstudi edicions: 323-344.
- RIU, Manuel, 1982. «El Monestir de Sant Llorenç de Morunys als segles X i XI», *Urgellia*, 5: 159-182.
- RIU, Manuel, 1982b. «La inserció dels monestirs en la societat i l'economia catalanes», *Quaderns d'Estudis Medievals*, 8: 462-473.
- RIU, Manuel, 1982c. «Martyrium de Sant Eudald, Santa Maria, Sorba», *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya: 408-411.
- RIU, Manuel, 1983. «El monestir de Sant Sebastià del Sull al municipi de Saldes, i la seva rotonda», *Urgellia*, 6: 245-284.
- RIU, Manuel, 1984. «Els camins medievals i els ponts de Vall-llonga i de les Cases de Posada», *Cardener*, 2: 65-87.
- RIU, Manuel, 1985. «Santa Maria de Sorba» *Catalunya Romànica, El Berguedà*, XII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 331-335.
- RIU, Manuel, 1986. «Poncio de Tabernoles, obispo de Oviedo», *Espacio, Tiempo y Forma (UNED), sèrie III: Historia Medieval. Homenaje al profesor Eloy Benito Ruano*, 1: 425-436.
- RIU, Manuel, 1984-1985. «El monestir de Sant Sebastià del Sull, al municipi de Saldes. Segona part: excavacions arqueològiques», *Urgellia*, 7: 227-279.
- RIU, Manuel, 1986-1987. «El monestir de Sant Sebastià del Sull, al municipi de Saldes. Tercera Part: darreres campanyes d'excavacions arqueològiques i conclusions generals», *Urgellia*, 8: 151-120.

- Riu, Manuel, 1988. «Aportació al diplomataris de la Vall de Lord (primera part)», *Cardener*, 5: 125-177.
- RIU, Manuel, 1988-1989. «Un possible document inèdit del Segle X, referent al monestir d'Alaó i la seva quadra al Pla de Tor», *Urgellia*, 9: 313-322.
- RIU, Manuel, 1990-1991. «Documents del Archivo Histórico Nacional de Madrid, referents a monestirs i canòniques del Bisbat d'Urgell (segles XII-XV)», *Urgellia*, 10: 351-373.
- RIU, Manuel, 1993. «Les antigues canòniques del Bisbat de Solsona», *L'Erol*, 34: 23-29.
- RIU, Manuel, 1994. «Monacato tradicional y canónicas regulares en el obispado de Urgel (siglos X al XIII)», *Papauté, monachisme et théories politiques. Mélanges Marcel Pacaut*, Lió, Centre Interuniversitaire de Lyon: 379-391.
- RIU, Manuel, 1995. «El poblament dels Pirineus, Segles VII-XIV», *Muntanyes i Població*, Andorra la Vella, J. Bertranpetit, E. Vives (coords.), Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques: 195-220.
- RIU, Manuel, 1995b. «Ramaderia i arqueologia a la Catalunya Medieval», *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3r Curs d'Arqueologia d'Andorra 1991*, Andorra la Vella, Andorra Govern: 112-121.
- RIU, Manuel, 1999. «Els monestirs catalans entorn de l'any mil», *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*, Vic: Eumo Editorial: 729-745.
- RIU, Manuel, 1999b. «Església i poder comtal al territori d'Urgell. Guifré el Pilós i la reorganització de la Vall de Lord», *Anuario de Estudios Medievales*, 29: 875-898.
- RIU, Manuel, 1999d. «Monaquisme i feudalisme», *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000*, M. Miquel, M. Sala (eds.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Pòrtic: 89-95.
- RIU, Manuel, 1999e. «El martiri de Sant Eudald de Sorba», *L'Erol*, 1999: 29-31.
- RIU, Manuel, 2000. «La situació política creada a les terres catalanes i en particular a les comarques del Bisbat d'Urgell, en l'època del bisbe Feliu», *Jornades internacionals d'estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell. la Seu d'Urgell, 28-30 de setembre de 1999, crònica i estudis*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel·litana: 19-42.
- RIU, Manuel, 2001. «Aspectes històrics i arqueològics del mas», *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievales: 19-48.
- RIU, Manuel, ADELL, Joan-Albert, 1984. «Sant Llorenç de Morunys», *Catalunya Romànica, El Solsonès i la Vall d'Aran*, XIII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 269-277.
- RIU, Manuel, ADELL, Joan-Albert, 1992. «Sant Serni de Tavèrnoles», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 114-127.
- RIU, Manuel, VIVES, Elisenda, PADILLA, José Ignacio, 1983. «La rotunda sepulcral de Sorba (Montmajor, Barcelona) possible martiri de San Eudaldo», *Noticiario arqueológico Hispánico*, 17: 333-410.
- RIUS, José, 1946. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, 2, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- RODRÍGUEZ, Francesc, 2016. *Col·lecció diplomàtica de l'«Archivo Ducal» de Cardona*, Barcelona (Col·lecció Diplomataris, 71), Fundació Noguera.
- ROIG, Juan Gaspar, 1668. *Tratado de las excelencias, y antigüedades del Priorato de Santa Maria de meya, en el Principado de Cataluña*, Gerona, Gerónimo Paol.
- ROIG, Albert, ROIG, Jordi, PLADEVALL, Antoni, 1993. «Despoblament de Santacreu de Llagunes», *Catalunya Romànica, El Pallars*, XV: 296-298.
- ROS, Ignasi, 2005. «La ramaderia transhumant entre el Pirineu i el Pla de Lleida. Una aproximació diacrònica», *Estudis d'Història Agrària*, 18: 165-191.
- ROVIRA, Joan, FORCADA, Ignasi, JORDANA, Josep, 2010. *12 camins mil·lenaris*, Barcelona, (Col·lecció Guies del Centre Excursionista de Catalunya, 27), Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUF, Maria Àngels, VELA, Susanna, 1997. «El castell d'Enclar (segles IX-XIII)», *El roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant*, X. Llovera (ed.), Andorra la Vella, Govern d'Andorra: 110-118.
- SABANÉS, Roser, 2009. *Els concilis ilerdensis de la província eclesiàstica de la Tarraconense a l'Edat Mitjana (546-1468)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- SALES, Jordina, 1999. «Monjos i monestirs a la Catalunya premedieval», *Temps de monestirs: els monestirs catalans entorn l'any mil*, M. Miquel, M. Sala (eds.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Pòrtic: 37-40.
- SALES, Jordina, 2012. *Las Construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la antigüedad tardía: topografía, arqueología et historia*, Barcelona, Universitat de Barcelona. És la publicació de la tesi de doctorat *Edifici cristianisme hispano de la antigüedad tardía: La «Tarraconensis»*, 2011, Barcelona, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/22699>.
- SALES, Jordina, 2015. «El Bovalar (Serós, Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?», *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90: 423-464.

- SALES, Jordina, SANCHO, Marta, DE CASTELLET, Laura, 2016. «*Incensum in monasterium* in Preandalusian Hispania (Centuries 5th-8th)», *Hortus Artium Mediaevalium*, 23(1): 107-113.
- SALES, Jordina, SALAZAR, Natalia, 2013. «The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarraconensis», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 27-44.
- SALRACH, Josep Maria, 1978. *El procés de formació nacional de Catalunya (Segles VIII-IX). 1- El domini carolingi*, Barcelona (Llibres a l'Abast, 136), Edicions 62.
- SALRACH, Josep Maria, 1978b. *El procés de formació nacional de Catalunya (Segles VIII-IX). 2- L'establiment de la dinastia nacional*, Barcelona (Llibres a l'Abast, 137), Edicions 62.
- SALRACH, Josep Maria, 1997. «Mas prefeudal i mas feudal», *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació*, 1, J. Bolòs, J.J. Busqueta (eds.), Lleida, Universitat de Lleida: 13-40.
- SALRACH, Josep Maria, 1998. «Tres mots polèmics: *villa*, mas i alou en època carolíngia», *El mas medieval a Catalunya*, Banyoles (Quaderns, 19), Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles: 9-28.
- SALRACH, Josep Maria, 1999. «La Catalunya de Gerbert entre dues èpoques: estructura del territori i dinàmica politicoeconòmica», *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*, Vic, Eumo Editorial: 45-67.
- SALRACH, Josep Maria, 2000. *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*, Vic (Biblioteca d'Història de Catalunya, 4), Eumo Editorial, Pagès Editors.
- SALRACH, Josep Maria, 2009. «Els *hispani*: emigrats hispanovisigots a Europa (segles VIII-X)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 20: 31-50.
- SALRACH, Josep Maria, 2019. «Els *hispani* immigrants a l'imperi carolingi i el cas de Claudi de Torí», *Poblacions rebutjades, poblacions desplaçades*, F. Sabaté (ed.), Lleida (Aurembaix d'Urgell, 22), Pagès Editors: 21-43.
- SANAHUJA, Pedro, 1961. *Historia de la villa de Áger*, Barcelona, Editorial Seráfica.
- SANCHO, Marta, 1995. *Arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles IX-XIII al sud del Pirineu Català*, Barcelona, Universitat de Barcelona. (Tesi de doctorat).
- SANCHO, Marta, 1999. *Homes, fargues, ferro i foc. Arqueologia i codumentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles IX-XIII al sud del Pirineu Català*, Barcelona, Marcombo Boixareu Editores.
- SANCHO, Marta, 2005. *Catalunya any zero: El paper de l'islam en els nostres orígens*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.
- SANCHO, Marta, 2008. «Agua, rocas y metales: Arqueología y explotación de recursos minerales en la Edad Media», *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 29: 519-545.
- SANCHO, Marta, 2009. «Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra del Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio», *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Bilbao (Documentos de Arqueología e Historia), Universidad el País Vasco - Euskal Herriko Unibertsitatea: 275-286.
- SANCHO, Marta, 2011. «Quins cristians per als Altimiris?», *Urgellia*, 17: 801-815.
- SANCHO, Marta, 2015. «Aprofitament de recursos i produccions en l'àmbit rural a la Catalunya medieval: aproximacions des de l'arqueologia», *Estudis d'història agrària*, 27: 137-151.
- SANCHO, Marta, 2015b. «De la Antigüedad Tardía a la Alta Edad Media en zonas de montaña: poblamiento y explotación de recursos en el Pirineo Oriental», *Villae and Domain at the end of Antiquity and the beginning of Middle Age*, Pau, Presses Universitaires: 25-35.
- SANCHO, Marta, 2018. «Apunts per una arqueologia dels Castells i fortificacions prefeudals a l'Alt Pirineu (Urgell, Pallars i Ribagorça), segles VI-X», *Treballs d'Arqueologia*, 22: 5-28.
- SANCHO, Marta, 2019. «Evidencias arqueológicas de un monasterio de los siglos VI-VII en el Prepirineo catalán: Santa Cecilia de Els Altimiris», *Monastères et couvents de montagne: circulation, réseaux, influences au Moyen Âge*, *Actes des congrès nationaux des sociétés historiques et scientifiques*. D. Le Blévec (ed.), Paris, Éditions du Comité de travaux historiques et scientifiques: 19-32.
- SANCHO, Marta, 2021. «Aprovechamiento de recursos forestales en la Edad Media: una apuesta interdisciplinar para su estudio en zonas de media montaña mediterránea», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 22: 149-174.
- SANCHO, Marta, SALES, Jordina, ALEGRÍA, Walter, 2019. «Santa Cecilia de Els Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Lleida): Un monasterio de montaña entre la Antigüedad Tardía y la Temprana Edad Media», *Actes dels 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic, VII Reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili i Institut d'Estudis Catalans, 225-234.
- SANSALVALDOR, Josep, PEIDRÓ, Eliseu, 1998. *El romànic conegut de l'Alt Urgell*. Barcelona, Edició pròpia.
- SÉNAC, Philippe, 2010. *Los soberanos carolingios y Al-ándalus (siglos VIII-X)*, Granada, Universidad de Granada.
- SERRA, Joan, 1909. «Senyoria de la vescomtal família Miró», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 19.
- SERRA, Joan, 1966. *Història de Cardona*, 1, Tarragona, Sugrañes Hermanos.

- SERRA, Rosa, JUNYENT, Francesc, MAZCUÑÁN, Alexandre 1985. «Sant Joan de Montdarn», *Catalunya Romànica, El Berguedà*, XII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 523-526.
- SERRA, Assumpta, 2001. «Anàlisi del procés de la vil·la al mas», *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*, M.T. Ferrer, J. Mutgé, M. Riu (eds.), Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institut Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals: 326-327.
- SERRANO, Manuel, 1912. *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza. Hasta la muerte de Sancho Garcés III (año 1035)*, Madrid, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, Centro de Estudios Históricos.
- Servei Meteorològic de Catalunya, 2020. *Resums meteorològics per estació*, Barcelona, Servei Meteorològic de Catalunya.
- SOBREQUÉS, Santiago, RIERA, Sebastià, ROVIRA, Manuel, 2009. *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 5, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- SOLÉ, Lluís, 1958. «La ramaderia a Catalunya», *Geografia de Catalunya*, Barcelona, Editorial AEDOS.
- SOLÉ, Xavier, 1997. «L'exploració del baix imperi», *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*, X. Llovera (coord.), Andorra la Vella, Govern d'Andorra: 86-97.
- SOLER, Josefina, 1961. *El cartulario de Tavernoles*, Castelló, Libros raros y curiosos.
- SOLER, Maria, 2016. «El paisatge altmedieval a la feudalització del territori. Progressió dels cultius i restricció de la dieta al comtat de Barcelona entre els segles IX i XII», *Estudis d'Història Agrària. Dossier: la introducció i l'expansió de nous conreus*, 28: 169-192.
- SUBIRANAS, Carme, 2005. *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència al jaciment d'Umfred (Alp, Cerdanya)*, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural. (Memòria).
- SUÑÉ, Josep, 2020. *Guerra, ejército y fiscalidad en el al-Andalus (ss. VIII-XII). De la hegemonía musulmana a la decadencia*, Madrid (Guerra medieval ibèrica. 1), Ediciones de la Ergástula.
- SUÑÉ, Josep, 2021. «El origen de toda la enfermedad. Los condes Ramón Borrell de Barcelona y Ermengol I de Urgell frente a los Amiríes», *Fechos de armas. 15 hitos bélicos del Medievo ibérico (siglos XI-XVI)*, M. Alvira, M.G. Alvins (eds.), Madrid (Guerra Medieval Ibérica, 2), Ediciones de la Ergástula: 13-23.
- SCHWARTZ, Eduard, MOMMSEM, Theodor, WINKELMANN, Friedhelm, 1999 (eds). *Eusebius Caesariensis, Werke / Die Kirchengeschichte*, Berlin (Griechischen Christlichen Schriftsteller).
- TOMÁS, Guillermo, 2016. *Montañas, comunidades y cambio social en el Pirineo medieval. Ribagorza en los siglos X-XIV*, Zaragoza - Toulouse, Presses Universitaires du Midi, Méridiennes-Études médiévales ibériques, Prensas de la Universidad de Zaragoza. És la publicació de la tesi de doctorat *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*, 2013, Zaragoza, Universidad de Zaragoza. <https://zaguan.unizar.es/record/11665/files/TESIS-2013-064.pdf>.
- TRAVESSET, Oriol, GALABERT, Marc, PONS, Marc, WARD, Alan, 2017. «Modelització de les necessitats energètiques d'una família pirinenca a la segona meitat del segle XIX», *III Congrés internacional d'història dels Pirineus*, Andorra la Vella, Universitat Nacional d'Educació a Distància, Institut d'Estudis Andorrans.
- UDINA, Frederic, 1951. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio critico de sus fondos*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- UDINA, Antoni Maria, 1984. *La successió testada a la Catalunya altmedieval*, Barcelona (Col·lecció Textos i documents, 5), Fundació Noguera.
- UDINA, Antoni Maria, 1999. «Els comtats catalans en el context de l'Europa carolíngia: aspectes polítics i jurídics», *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*, Vic, Eumo Editorial: 69-88.
- VALDEPEÑAS, María del Pilar, 1993. «La vinya a Sant Serni de Tavèrnoles (s. IX al XI)», *Vinyes i vins: Mil anys d'història, Actes i comunicacions del III Col·loqui d'història agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer del 1990*, 2 vols., E. Giral (coord.), Barcelona, Universitat de Barcelona - Publicacions.
- VELA, Susanna, 1993. «Engordany, un domini de Sant Serni de Tavèrnoles», *Engordany, la vida al solà. Segles II-αC-XXdC*, J.M. Bosch (coord.), Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 3), Govern d'Andorra, Ministeri d'Educació, Cultura i Joventut: 35-37.
- VENTOSA, Enric, DELCOR, Maties, 1995. «Sant Esteve i Sant Hilari d'Umfred (o Riufred)», *Catalunya Romànica, La Cerdanya i el Conflent*, VII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 76-77.
- VERGÉS, Oliver, 2014. «Quan els vescomtes d'Urgell eren: orígens, història i territorialització del llinatge dels Castellbò», *Interpontes*, 3: 49-71.
- VERGÉS, Oliver, 2017. *Urgell mil anys enrere Història política, social i econòmica d'un comtat i de la seva classe dirigent (870-1066)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. (Tesi de doctorat). <http://hdl.handle.net/10803/406003>.
- VERGÉS, Oliver, 2017b. «L'alou en la documentació urgellenca d'època comtal: una forma de domini de caràcter senyorial», *III Tercer Congrés Internacional d'Història dels Pirineus. Actes i comunicacions*, Sant Julià de Lòria, Institut d'Estudis Andorrans: 265-277.

- VIADER, Roland, 2003. *L'Andorre du IXe au XIV siècle. Montagne, féodalité et communautés*, Toulouse (collection Tempus), Presses universitaires du Mirail i Fundació Julià Reig. És la publicació de la tesi de doctorat *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XIII) espais de secà meridionals*, 2000, Toulouse, Université Toulouse 2 - Le Mirail.
- VIADER, Roland, 2003b. «Maison et communautés rurales dans les sociétés montagnardes. Le temps juridiques (XIIIe-XVe siècles)», *Montagnes médiévales. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, P. Boucheron, E. Mornet (dirs.), Chambéry, Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public: 263-291.
- VIADER, Roland, 2005. «Les communautés montagnardes, de la vallée à la maison», *Etudes Roussillonnaises*, Canet-en-Roussillon, Amis du vieux Canet: 33-43.
- VILLANUEVA, Jaime, 1821. *Viage Literario a las Iglesias de España, viage a Urgel*, 10, Valencia, Imprenta de Oliveres, antes de Estevan.
- VILLANUEVA, Jaime, 1850. *Viage Literario a las Iglesias de España, Viage a Urgel y a Gerona*, 12, Madrid, Real Academia de la Historia.
- VIGUÉ, Jordi, LLOVERA, Xavier, GUILLAMET, Jordi, RODRÍGUEZ, Francesc, BOSCH, Josep Maria, 1992. «Sant Jaume d'Engordany», *Catalunya Romànica, Alt Urgell - Andorra*, 6, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 475-476.
- VILA-VALENTÍ, Joan, 1950. «Una encuesta sobre la transhumància en Catalunya», *Revista de la estación de Estudios Pirenaicos*, Saragossa, Centre Superior d'Investigacions Científiques (CSIC).
- VILELLA, Josep, 2004. «La epístola I de Siricio: estudio prosopográfico de Himerio de Tarragona», *Augustinianum*, 44, 2: 337-369.
- VILLARÓ, Albert, 1992. «Torres dels Moros», *Catalunya, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 230-231.
- VILLARÓ, Albert, 1992b. «Castell de Fontelles o de Briançó», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 300.
- VILLARÓ, Albert, 1992c. «Castell de Rocamora», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 41.
- VILLARÓ, Albert, 1992d. «Hàbitat troglodític a Anyús», *Catalunya Romànica, L'Alt Urgell i Andorra*, VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 257.
- VILLARÓ, Albert, 1993. «Castell de Prat Muntaner», *Catalunya Romànica, El Pallars*, 15: 44.
- VILLARÓ, Albert, 1995. *Hèrcules i la Ciutat. Un passeig per la història de la Seu*, la Seu d'Urgell, Caixa de Catalunya.
- VILLARÓ, Albert, 2000. *La Catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa, Angle Editorial.
- VILARRÚBIAS, Antoni Maria, 1975. *Assaig metodològic per a un estudi del Priorat de Meià*, Barcelona, Universitat de Barcelona. (Tesi de llicenciatura).
- VILARRÚBIAS, Anton Maria, BENET, Albert, 1994. «Sant Pere del Bac (o de l'Obac)», *Catalunya Romànica, La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 453-454.
- VIOLANT, Ramon, 2001. *La vida pastoral al Pallars*, Tremp (Biblioteca Violant i Simorra, 1), Garsineu Edicions.
- VIRUETE, Roberto, 2009. «el fin de la presencia islámica en La Litera (Huesca): la expansión feudal cristiana (1048-1149)», *Littera: revista de estudios literarios*, 1: 9-27.
- VIVES, José (ed.), MARÍN, Tomás, MARTÍNEZ, Gonzalo, 1963. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- WARD, Alan, 2017. *La vinya a Andorra. Les evolucions climàtiques i econòmiques, l'arribada dels nous cultius i la transformació de la producció entre els segles XII i XIX*, Andorra la Vella, Edició pròpia.
- WAITZ, Georg, 1881 (ed.). *Supplementa Tomorum I-XII. Pars 1*, Hannoverae (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Scriptorum, XIII), Impensis Bibliopolii Hahniani.
- WAITZ, Georg, 1887 (ed.). «Vita Benedicti abbatis Anianensis et Indensis auctore Ardone», *Supplementa Tomorum I-XIII, Pars III*, Hannoverae (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Scriptorum, XV.I, W. Wattenbach (ed.), Impensis Bibliopolii Hahniani: 198-220.
- WERMINGHOFF, Albert, 1906 (ed.). «Concilium Aquisgranense», *Concilia Aevi Carolini*, I, 1, Hannoverae et Lipsiae (monumenta Germaniae Historica, Concilia, II, pars I), Impensis Bibliopolii Hahniani.
- WICKHAM, Christopher, 1988. *The mountains and the city: The Tuscan Appenines in the early Middle Ages*, Oxford: Clarendon Press.
- YAÑEZ, Cristina, 2005. «Andorra entre els segles I-V», *Història d'Andorra. De la prehistòria a l'edat contemporània*, Barcelona, Edicions 62: 77-88.
- ZARAGOZA, Ernest, 1987. «Catálogo de los prelados de Santa María de Meyá (593-1842)», *Analecta Sacra Tarracensis*, 60: 281-290.
- ZARAGOZA, Ernest, 1997. *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Manuscrits

PASQUAL, Jaume. *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta* (BNC, manuscrit 729).

TAVERNER, Oleguer. *Guía de los caminos más principales el Principado de Cataluña, así carreteros como más quebrados, por los quales pueden transitar exercitos, carruage y destacamento*, (BNE, signatura: mss/10529: 141-142).

Capbreu d'Arsèguel (1782) (ACAU, Baronia d'Arsèguel, ACAU371-4T2-1) (transcripció 5, annex 1).

Capbreu de Fòrnols (1597). Fòrnols i Cornellana (1676) (ACU, UI1006, signatura antiga 403) (transcripció 2, annex 1).

Capbreu de Tost (1605) (ACU, UI1027, signatura antiga 428,) (transcripció 3, annex 1).

Capbreu d'Urús i Riu de Pedra a favor de l'abat de Cuixà (1620), (ACCE, Baronia del monestir de Sant Miquel de Cuixà a Cerdanya, CU332).

Capbreu del Vescomtat de Castellbò (1493-1494) (ACA, Vària 50, Cancelleria).

Capbreu del vescomtat de Castellbò (1493. Transcripció del 1604) (ACA, Reial Patrimoni).

Llibre de actes de 1692 Seminari de Urgell (ADU, Seminari, UI656).

Llibre de Capbreus de Pallerols, Isona, Coll de Nargó i altres (1605-1694) (ADU, Castellbò, 1605-1694), UI 288, caixa 288) (transcripció 4, annex 1).

Llibre dels drets, propietats y prorogativas de la Colegiata de Castellbò (ADU, Castellbò, UI292) (transcripció 6, annex 1).

Regestes de censals i actes diversos (s. XVI) (ADU, Castellbò, UI288).

ABREVIATURES

Arxius i biblioteques

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACAU	Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell
ACCE	Arxiu Comarcal de Cerdanya
ACSJL	Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria
ACU	Arxiu Capitular d'Urgell
ACV	Arxiu Capitular de Vic
ADC	Arxiu Ducal de Cardona
ADS	Arxiu Diocesà de Solsona
ADU	Arxiu Diocesà d'Urgell
AHL	Arxiu Històric de Lleida
AHN	Arxiu Històric Nacional
AEV	Arxiu Episcopal de Vic
AM	Arxiu de Montserrat
ASPP	Arxiu de Sant Pere de les Puelles
BNC	Biblioteca Nacional de Catalunya
BNE	Biblioteca Nacional d'Espanya
BNF	Biblioteca Nacional de França
SSU	Seminari de la Seu d'Urgell

Diccionaris

DCVB	Diccionari Català Valencià Balear
OC	Onomasticon Cataloniae
DECLC	Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana
DGOC	Diccionari General Occitan Cantalansa

